
Genderstudies / *een genre apart?*
Savoirs de genre / *quel genre de savoir ?*

Sommaire / Inhoudstafel

Voorwoord / Avant-propos	7
Nadine Plateau (Sophia)	
Programma van het colloquium / Programme du colloque	11
Artikels / Articles	
1. <i>Lichaam en reproductie</i> <i>Les corps de la reproduction</i>	17

L'embryon iconisé, de l'utérus des femmes au techno utérus... Pour quoi faire ?	18
Mylène Botbol-Baum	
Identités et « post-reproduction » : paroles de femmes qui traversent la cinquantaine	30
Catherine Markstein (Femmes et santé asbl)	
2. <i>Tewerkstelling</i> <i>Emploi</i>	39

Les femmes et le métier de sapeur-pompier en Province de Hainaut	40
Nathalie Couvreur (UMH) Marielle Bruyninckx (UMH) Géraldine Hennixdal (UMH)	
Genre, travail et pouvoir : quels obstacles à l'ascension sociale des femmes ?	51
Annalisa Casini (ULB - Institut de Sociologie) Margarita Sanchez-Mazas (ULB - Institut de Sociologie)	
Le gaspillage des savoirs : frein à l'orientation professionnelle des femmes	53
Nathalie Mignano (Service SOFFT)	
Equal Pay Day: de loonongelijkheid man-vrouw scherp gesteld	68
Vera Claes (zij-kant, sociaal progressieve vrouwenbeweging) Gitta Vanpeborgh (ABVV-vakbondsvrouwen)	
3. <i>Gender en/in burgerschap</i> <i>Les genres de la citoyenneté</i>	77

Femmes migrantes : du privé au public ?	78
Marcela de la Peña (Le Monde selon les femmes) Patrick Govers (Service d'études de la Ligue des familles)	

Enquête-onderzoek over de hoofddoek	99
Rabeha Hadri (Actiecomité Moslimvrouwen Vlaanderen)	
Jamila Hadri (Actiecomité Moslimvrouwen Vlaanderen)	
Modernity and domesticity. Tensions and contradictions	101
Hilde Heynen (K.U.Leuven)	
Opvoedingsondersteunend werken met allochtone (en autochtone) vaders	114
Kalifa Diaby (Link=Brussel vzw / Integratiecentrum Foyer)	
Dimitri Thienpont (Link=Brussel vzw / Integratiecentrum Foyer)	
Netwerking als antwoord op de structurele uitsluiting van laaggeschoolde vrouwen	127
Anne Snick (Flora vzw)	
4. Genderstudies: reflecties	
<i>Etudes féministes et études de genre: apports et remises en question</i>	140

Repenser le développement à partir du genre. Réflexions personnelles sur la contribution du féminisme à la reconceptualisation du développement dans les contextes Nord	141
Florence Degavre (ULB)	
Etudes gayes et lesbiennes/holebi-studies : État des savoirs critique et regards croisés entre la Flandre et la Communauté française de Belgique	154
Alexis Dewaele (Steunpunt Gelijkekansenbeleid)	
Cathy Herbrand (FNRS/ULB)	
David Paternotte (FNRS/ULB)	
Feministische gerontologie: een marginale wetenschap?!	172
Els Messelis (LACHESIS - Expertise Bureau Latere Leef tijd & Gender)	
5. De zij-kant van de vaderlandse geschiedenis	
<i>Aux marges de l'histoire</i>	175

Vrouwen en de bestrafing van de collaboratie na de Tweede Wereldoorlog. Twee casestudies over incivieke vrouwen in de naoorlogse zuivering	176
Sophie Bollen (Centrum voor Vrouwenstudies en Diversiteitsonderzoek,VUB)	
Machteld De Metsenaere (Centrum voor Vrouwenstudies en Diversiteitsonderzoek,VUB)	
Des femmes entre deux mondes : « ménagères », maîtresses africaines des coloniaux au Congo Belge	206
Amandine Lauro (FNRS – ULB)	
Les enjeux de l'éducation maternelle en Belgique (1890-1940)	223
Claudine Marissal (ULB)	
6. De/constructie van gender	
<i>Dé/construction du genre</i>	233

Interactie tussen leerkracht en leerlingen in het eerste leerjaar door een genderbril	234
Sarah Bossaert (Centrum voor Vrouwenstudies en Diversiteitsonderzoek, VUB)	

Gender Actie Groep: bruggen slaan tussen het transgender-, holebi- en feministisch gedachtegoed	256
Deborah Lambillotte (Gender Actie Groep)	
Planet Gender, over gender en identiteit. De wonderse wereld van de genderdiversiteit	259
Estelle Slegers (Planet Gender)	
Le corps à corps en tout genre	275
Irene Zeilinger (Garance asbl)	
7. Gender en beleid	
<i>Politiques d'égalité</i>	283

Principes, objectifs et outils du gender budgeting	284
Annie Cornet (Unité de recherche EGID, UER Management, Hec-Ecole de gestion de l'Ulg)	
Studie naar gelijkheid man-vrouw bij federale ambtenaren	312
Annelies Decat (Instituut voor de Overheid, K.U.Leuven)	
Sarah Scheepers (Instituut voor de Overheid, K.U.Leuven)	
Belgische partijen en de integratie van een genderperspectief in hun werking	332
Silvia Erzeel (VUB)	
Anouk Lloren (UCL)	
Petra Meier (VUB)	
Benot' Rihoux (UCL)	
Virginie Van Ingelgom (UCL)	
An institutionalist perspective on Gender Mainstreaming	334
Marjolein Paantjens (VUB)	
Hoe kunnen vakbonden de gelijkheid bevorderen? Het Charter 'Gender mainstreaming in de vakbonden'	348
Saskia Ravesloot (VUB)	
8. Literatuur en vertoog	
<i>Littérature et discours</i>	367

Over het hoe en waarom van een feministische narratologie	368
Elke D'hoker (K.U.Leuven, F.W.O.-Vlaanderen)	
Vergeeten vrouwenstemmen uit de negentiende-eeuwse Indisch-Nederlandse literatuur	377
Stéphanie Loriaux (ULB)	
The Color of Mother's Milk: Selected Elements of Double Slavery Trauma in Toni Morrison's Female African-American Characters	388
Cristina Serverius	
Tedere mannen en doortastende vrouwen. Een androgyn discours in Vlaamse, neutrale en liberaalgezinde culturele tijdschriften (1870-1914)	398
Liselotte Vandenbussche (UGent)	

9. Vrouwenbeweging(en) en de productie van kennis Mouvement des femmes et production de savoir	405

Op zoek naar de identiteit van het Vlaams feminisme van de Tweede Golf Ida Dequeecker (Vrouwen Overleg Komitee) Kitty Roggeman (Vrouwen Overleg Komitee)	406
Genre, éducation au développement et plaidoyer dans les ONG Claudine Drion (Le Monde selon les femmes)	419
Rencontre des mondes du numérique, du travail, de la théorie et de l'art au sein d'ADA, réseau femmes et nouvelles technologies : analyse, outils et perspectives	437
Laurence Rassel (Ada-online/Constantvzw) Eléonore Seron (Ada-online/Interface3)	
Een feminisme voor alle vrouwen? De witte vrouwenbeweging in Vlaanderen in relatie tot multiculturaliteit, 'allochtone' vrouwen(organisaties) en het hoofdzoekendebat	448
Sara S'Jegers	
10. Vrouwen in beeld Image et représentation	469

De la représentation à la fabrication du comportement de la femme dans les productions dites populaires	470
Daniela Antonova (Exil d'avenir asbl)	
"There was something about Mary" Mary Pickford en het ideaal van Amerikaanse vrouwelijkheid	487
Anke Brouwers (UA)	
'Vreemde' vrouwen. Beeldvorming in het televisienieuws van vrouwen van 'vreemde' origine	499
Katrien Lefever (Centrum Voor Vrouwenstudies, UA)	
Over de grenzen van de traditionele genderrollen in videoclip: genderbending als discursief performatieve articulatie van verzet in de hedendaagse populaire beeldcultuur	510
Sofie van Bauwel (UGent)	
Performance	527

Come Queer! Come as you are!	528
Queerilla / Queer Kafee	

Avant-propos

Nadine Plateau, présidente de Sophia

Le colloque *Savoirs de genre : quel genre de savoir ?* organisé par Sophia en octobre 2005 a rassemblé une cinquantaine de chercheuses dont deux tiers de néerlandophones et un tiers de francophones. Pour la première fois, un pourcentage important (30 %) des intervenantes étaient issues du monde associatif féministe. A la diversité des intervenantes répondait celle d'un public nombreux, composé lui aussi d'une bonne part de membres de groupes féminins et féministes. A cet égard, le colloque rencontrait un des objectifs de Sophia: faire le lien entre le monde académique et le mouvement des femmes. A cela s'ajoutait une grande première: tous les ateliers étaient bilingues et pourvus d'une traduction simultanée ce qui a permis de réaliser un deuxième objectif de Sophia à savoir jeter un pont entre les deux communautés linguistiques.

Ces deux faits nouveaux ont contribué à faire du colloque de 2005 un espace de liberté et de créativité. Tout d'abord, nous avons pu mesurer à quel point la rencontre de travaux émanant de personnes inscrites dans des contextes – tant théoriques que sociaux – aussi divers pouvait dégager un énorme potentiel d'énergie capable de stimuler la réflexion scientifique. Ensuite, c'est aussi l'idée de pertinence sociale des études féministes, au sens de savoirs construits – à partir de et confrontés à – l'expérience collective des femmes, qui prenait désormais tout son sens au cours de ces deux journées.

On trouvera dans ce volume les interventions organisées par sujet afin de conserver le caractère pluridisciplinaire des ateliers et de faire apparaître les grandes thématiques de la recherche actuelle. Par rapport au colloque précédent, l'éventail des thèmes s'est élargi: nouvelles technologies de la reproduction et de la communication, sexualité, histoire du féminisme. Certains thèmes continuent de susciter l'intérêt comme l'immigration, les politiques publiques d'égalité, d'autres par contre ne semble plus faire l'objet de nombreuses recherches, tels l'enseignement et la violence.

Enfin, une dernière remarque concerne la recherche orientée vers la décision politique dont on connaît l'importance en Belgique dans le monde des études féministes. Ce type de recherche occupe moins le terrain qu'aux précédents colloques de 1997 et de 2000. Preuve d'une vitalité nouvelle des études féministes puisqu'elles existent aujourd'hui à l'initiative de chercheu-

ses et non plus seulement de pouvoirs subsidiant. Ceci ne doit pas nous faire oublier le statut précaire de ces études et l'urgence de leur inscription structurelle dans tout l'enseignement supérieur en Belgique.

Voorwoord

Nadine Plateau, voorzitter van Sophia

Het colloquium *Genderstudies: een genre apart?* dat door Sophia georganiseerd werd in oktober 2005, bracht een 50-tal onderzoeksters bij elkaar, waarvan twee derde Nederlandstalig en één derde Franstalig. Voor de eerste keer was een groot deel van de deelnemers (30%) afkomstig uit de vrouwenbeweging. De diversiteit onder de deelnemers werd ook weerspiegeld in het publiek dat eveneens uit een groot aantal leden van feministische groepen en vrouwenorganisaties bestond. In dit opzicht werd met dit colloquium één van de doelstellingen van Sophia gerealiseerd: een brug slaan tussen de academische wereld en de vrouwenbeweging. Daarnaast was het ook de eerste keer dat alle workshops tijdens een colloquium van Sophia tweetalig en met simultaanvertaling werden georganiseerd. Daarmee werd een tweede doelstelling van Sophia gerealiseerd, namelijk het dichterbij elkaar brengen van de twee taalgemeenschappen.

Deze twee nieuwe fenomenen hebben er toe bijgedragen dat het colloquium van 2005 een plek van vrijheid en creativiteit is geworden. Ten eerste hebben we kunnen vaststellen in welke mate de ontmoeting tussen het werk van personen met zulke diverse achtergronden – zowel op theoretisch als sociaal vlak – een enorm potentieel aan energie heeft losgemaakt en in staat bleek om de wetenschappelijke reflectie te stimuleren. Tenslotte kwam ook het idee van de sociale relevantie van vrouwenstudies – in de zin van kennis die geconstrueerd wordt op basis van en in confrontatie met de collectieve ervaring van vrouwen – tijdens deze twee dagen in haar volle betekenis naar voren.

In deze bundel vindt u de interventies per onderwerp georganiseerd om zo het multidisciplinaire karakter van de workshops te bewaren en om de belangrijke onderwerpen binnen actueel onderzoek naar voren te brengen. In vergelijking met het vorige Sophia-colloquium heeft de waaier aan thema's zich uitgebreid: nieuwe technologieën van reproductie en communicatie, seksualiteit, geschiedenis van de vrouwenbewegingen. Sommige thema's, zoals immigratie en gelijkekansenbeleid blijven interesse wekken; andere daarentegen, zoals onderwijs en geweld, lijken niet meer het onderwerp uit te maken van zeer veel onderzoeksprojecten.

Tot slot, een laatste opmerking voor wat betreft beleidsgericht onderzoek, dat in België in de wereld van de vrouwenstudies een belangrijke plaats heeft. Dat type van onderzoek is minder prominent aanwezig in vergelijking met de vorige colloquia van 1997 en 2000, wat het bewijs kan zijn van een vernieuwde vitaliteit van vrouwenstudies aangezien deze vandaag bestaan dankzij het initiatief van onderzoeksters en niet enkel van subsidiërende instanties. Desondanks mogen we het precaire statuut van deze studies en de behoefte aan hun structurele inbedding in heel het hoger onderwijs in België niet uit het oog verliezen en moet het ook in de toekomst een aandachtspunt blijven.

Programma / Programme

Donderdag / Jeudi 20/10

9:00-9:50 **Onthaal / Accueil**

9:50-10:10 **Opening / Ouverture**

Openingswoord / Mot d'ouverture:

Sarah Bracke & Maria Puig de la Bellacasa (Sophia)

10:15-12:30 **Lichaam en reproductie**

Les corps de la reproduction

Coördinatie / Coordination: Mylène Botbol-Baum (UCL)

L'utérus artificiel entre phantasmes et réalité

Mylène Botbol-Baum (UCL)

Accoucher aujourd'hui en Belgique : vécus de jeunes femmes congolaises

Nathalie Couvreur (UMH)

Genre et éthique dans les biotechnologies de la reproduction

Christine Leclercq (UCL)

Identité et "post-reproduction"; paroles des femmes qui traversent la cinquantaine?

Catherine Markstein

10:15-12:30 **Tewerkstelling**

Emploi

Coördinatie / Coordination: Annalisa Casini (ULB)

«Hé, t'as vu? Le pompier là-bas, c'est une femme!»

Les femmes et le métier de sapeur-pompier en Province de Hainaut

Marielle Bruyninckx (UMH)

Genre, travail et pouvoir: quels obstacles à l'ascension sociale des femmes?

Annalisa Casini & Margarita Sanchez-Mazas (ULB)

Le gaspillage des savoirs: frein à l'orientation professionnelle des femmes

Nathalie Mignano (SOFFT)

Equal Pay Day: de loonongelijkheid m/v scherp gesteld

Vera Claes (Zij-Kant) – Gitta Vanpeborgh (ABVV-vrouwen)

12:30-13:30 **Lunch**

Met / Avec Visites guidées sur réservation: digA_text, version textile des Archives des Digitales ou comment transformer l'archivage en mettant l'accent sur une pratique féministe (www.digitales-online.org/digA)

13:30-15:30 **Gender en/in burgerschap**
Les genres de la citoyenneté
Coördinatie / Coordination: Sarah Bracke (Sophia)

Femmes migrantes: du privé au public?

Patrick Govers (La ligue des familles) & Marcela de la Pena
(Le Monde selon les Femmes)

Enquête-onderzoek over de hoofddoek

Rabeha Hadri & Jamilla Hadri (Actiecomité Moslimvrouwen Vlaanderen)

Negotiating domesticity. Spatial productions of gender in modern architecture

Hilde Heynen (K.U.Leuven)

Werken rond vaderschap met allochtone en autochtone mannen

Dimitri Thienpont & Kalifa Diaby (Link=Brussel)

Empowerment van laaggeschoolde vrouwen: de kracht van networking

Anne Snick (Flora vzw)

13:30-15:30 **Genderstudies: reflecties**
Études féministes et études de genre: apports et remises en questions
Coördinatie / Coordination: Florence Degavre (UCL)

Un anthropologue dans un monde de femmes (Guinée-Conakry, Afrique de l'Ouest)

David Berliner (annulé)

La contribution des études et mouvements féministes au renouvellement de la conceptualisation du développement dans les Pays du Nord

Florence Degavre (UCL)

Études gays et lesbiennes/holebi-studies: état des savoirs critique et regards croisés entre la Flandre et la Communauté française

David Paternotte (ULB)

Analyse critique de l'évolution du concept de genre à partir d'un cas : genre et parenté

Cathy Herbrand (annulé)

Feministische gerontologie: een marginale wetenschap?!

Els Messelis (Lachesis) (geannuleerd)

15:30-16:00 **Pauze / Pause**

16:00-18:00 **De zijkant van de vaderlandse geschiedenis**
Aux marges de l'histoire
Coördinatie / Coordination: Els Flour (Sophia)

De professionele epuratie van RTT-werkneemsters na de Tweede Wereldoorlog: een genderanalyse van de epuratedossiers

Sophie Bollen (VUB)

Vrouwen en de repressie. Een genderanalyse van de repressie van de collaboratie van vrouwen in Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog

Machteld De Metsenaere (VUB)

Les enjeux de l'éducation maternelle en Belgique (1890-1940)

Claudine Marissal (ULB)

Des femmes entre deux mondes: les 'ménagères', maîtresses africaines des coloniaux au Congo Belge

Amandine Lauro (ULB)

16:00-18:00 **De/constructie van gender**
De/construction du genre

Coördinatie / Coordination: Joz Motmans (Steunpunt Gelijke Kansenbeleid)

Interactie tussen leerkracht en leerlingen in het eerste leerjaar door een genderbril

Sarah Bossaert (VUB)

Geslacht en kunne

Deborah Lambillotte (Genderactiongroup)

Planet Gender: over gender en identiteit

Estelle Stegers (Planet Gender)

Projet de lutte contre les stéréotypes sexistes dans la petite enfance

Emilie Noël (Vie Féminine) (annulé)

Le corps à corps en tout genre

Irène Zeilinger (Garance asbl)

18:00 **Einde van de dag / Fin de la journée**

Vrijdag / Vendredi 21/10

9:30-11:45 **Gender en Beleid**
Politiques d'égalité

Coördinatie / Coordination: Karen Celis (Sophia, Hogeschool Gent)

Discussante: Alison Woodward (VUB)

Onderzoek naar de stand van zaken van de gelijkheid m/v bij de federale ambtenaren

Annelies Decat & Sarah Scheepers (K.U.Leuven)

Gender budgeting

Annie Cornet (ULg)

Gender Mainstreaming: Theoretical Challenges and Possibilities

Marjolein Paantjens (VUB)

The Challenge of Mainstreaming for Trade Unions in Europe: How can Trade Unions foster gender equality in the work place and in daily life?

Saskia Ravesloot (VUB)

Belgische partijen en gendergelijkheid

Silvia Erzeel (VUB)

9:30-11:45 **Literatuur en vertoog**
Littérature et discours

Coördinatie / Coordination: Geraldine Reymenants

Haar vaders' land is niet haar vaderland. Flora Tristan's Pérégrinations d'une paria 1833-1834 en het belang van egodocumenten in de constructie van vrouwelijke zelden

Elisabeth De Coninck (geannuleerd)

Over het hoe en waarom van een feministische narratologie

Elke D'hoker (K.U.Leuven)

Vergeeten vrouwenstemmen uit de 19de-eeuwse Indisch-Nederlandse literatuur

Stéphanie Loriaux (ULB)

The Color of Mother's Milk: Selected Elements of Double Slavery Trauma in Toni Morrison's Female African-American Characters

Cristina Serverius (Arteveldehogeschool)

Honneur aux Dames? De dubbele kritische moraal in het laatnegentiende-eeuwse literaire veld in Vlaanderen

Liselotte Vandenbussche (UGent)

12:00-13:00 **Lunch**

Met / Avec Visites guidées sur réservation: digA_tex, version textile des Archives des Digitales ou comment transformer l'archivage en mettant l'accent sur une pratique féministe (www.digitales-online.org/digA)

13:00-15:00 **Vrouwenbeweging(en) en de productie van kennis
Mouvements des femmes et production des savoirs**

Coördinatie / Coordination: Nadine Plateau (Sophia)

Rencontre des mondes du numérique, du travail, de la théorie et de l'art au sein d'ADA, réseau femmes et nouvelles technologies : analyse, outils et perspectives

Laurence Rassel & Eléonore Seron (ADA)

Op zoek naar een identiteit voor het Vlaams Feminisme van de tweede golf

Ida Dequeecker & Kitty Roggeman (VOK)

Genre, éducation au développement et plaidoyer dans les ONG

Claudine Drion (Le Monde selon les Femmes)

Het imagoprobleem van het hedendaags feminisme

Saraswati Matthieu (UGent)

Een feminisme voor alle vrouwen? De witte vrouwenbeweging in Vlaanderen in relatie tot multiculturalisme, 'allochtone' vrouwen(organisaties) en het hoofddoekendebat

Sara S'Jegers (UA)

13:00-15:00 **Vrouwen in beeld
Images et representation**

Coördinatie / Coordination: Sofie Van Bauwel (UGent)

Allochtone vrouwen in het Vlaamse televisienieuws

Katrien Lefever (UA)

De la représentation à la fabrication du comportement de la femme dans les productions dites populaires

Daniela Antonova

Over de grenzen van de traditionele genderrollen in videoclip: genderbending als discursief performatieve articulatie van verzet in de hedendaagse populaire beeldcultuur

Sofie Van Bauwel (UGent)

There was something about Mary: Mary Pickfords ideale vrouwelijkheid

Anke Brouwers (UA)

15:00-15:30 **Pauze / Pause**

- 15:30-16:30 **Rondetafelgesprek**
Table ronde
Het verleden, het heden en de toekomst van genderstudies in België
Le passé, le présent et le futur des études de genre en Belgique
Met / Avec Nadine Plateau (Sophia), Magda Michielsens (UA),
Maria Puig de la Bellacasa (Sophia, ULB, NextGENDERation)
Moderatrice Petra Meier (Sophia, VUB)
- 16:30-17:30 **Gastpreekster**
Oratrice invitée
Eleni Varikas (Université de Paris VIII)
- 17:30-17:45 **Pauze / Pause**
- 17:45-18:15 **Performances**
Door / De Queerilla
- 18:30-21:30 **Feestelijk slotbuffet / Buffet festif**
15 jaar Sophia! 15 ans de Sophia!
Restaurant Amazone

Lichaam en reproductie
Les corps de la reproduction

L'embryon iconisé, de l'utérus des femmes au techno utérus ... Pour quoi faire ?

Mylène Botbol-Baum

Il s'agira dans ma contribution de poser un regard critique sur l'utopie de l'ectogenèse du point de vue des féminismes pluriels, que nous dit cette étape de la « libération du déterminisme biologique des femmes » pour les unes ou de la privation du privilège ultime des femmes qui serait le pouvoir d'engendrement pour les autres ? La question essentielle néanmoins est que le discours utopique de la libération des contraintes du corps ne revient au goût du jour qu'à travers le prisme du biotechnologique. Il vient rappeler aux femmes au-delà de leurs divergences philosophiques que rien n'est plus politique que leur corps. La maîtrise des corps et du champ économique de la reproduction se déplace du corps des femmes vers le biopolitique, continuant le processus de la délocalisation de la reproduction vers la fabrication mécanique d'enfants. Nous montrerons que ce processus se fait au nom de la libération des femmes, mais qu'il risque, s'il est vécu dans la passivité et non dans le projet, de devenir une nouvelle forme de servitude volontaire.

MOTS-CLÉS [utérus, ectogenèse, féminismes pluriels, embryon comme icône, biopolitique]

Het embryo als icoon: van de baarmoeder van de vrouw naar een technobaarmoeder... Waartoe?

In mijn bijdrage wil ik – vanuit het standpunt van de meervoudige feminisme – een kritische kijk geven op de utopie van de ectogenese. Wat vertelt ons deze fase die voor de enen de bevrijding is van het biologisch determinisme met betrekking tot vrouwen en voor de anderen het afzien van het laatste voorrecht van vrouwen, namelijk de macht die schuilt in het voortbrengen van kinderen? De essentiële kwestie is echter dat dit utopische discours over de bevrijding van de grenzen van het lichaam opnieuw actueel is geworden door de biotechnologie. Die biotechnologie herinnert vrouwen er – over hun filosofische meningsverschillen heen – aan dat niets zo gepolitiseerd is als hun lichaam. De controle over lichamen en over het economische aspect van de voortplanting verplaatst zich nu van de lichamen van vrouwen naar de biopolitiek. Op die manier wordt het proces van de-localisering van de voortplanting in de richting van de machinale fabricatie van kinderen verdergezet. In deze paper wordt aangetoond dat dit proces zich voltrekt in naam van de bevrijding van vrouwen, maar dat het risico bestaat dat dit proces, wanneer we het passief over ons heen laten gaan, een nieuwe vorm van vrijwillige onderwerping kan inluiden.

SLEUTELWOORDEN [baarmoeder, ectogenese, meervoudige feminisme, embryo als icoon, biopolitiek]

Le livre récent d'Henri Atlan intitulé « L'utérus artificiel » (Atlan 2005) a fait couler beaucoup d'encre, bien plus d'ailleurs que les ouvrages des féministes qu'il cite, notamment celui de Gene Correa (Correa 1985) qui dénonçait dans une perspective essentialiste la procréation médicalement assistée comme une maltraitance envers les femmes. Une note se réfère à d'autres regards de femmes sur l'ectogenèse, notamment au livre de Marcella Iacub (Iacub 2002) qui met en scène une autre histoire de la maternité ainsi qu'à mon article sur Haraway (Botbol Baum 2003). L'auteur s'interroge également sur ce que fut l'ectogenèse pour la science-fiction et qui pourrait, mais à quelles conditions, devenir réalité dans une cinquantaine d'années. Si l'ectogenèse est présentée chez Huxley comme une condition nécessaire de l'organisation sociale eugéniste, Atlan se demande si elle n'est pas « l'ultime instrument de la libération des femmes car elle éliminerait une asymétrie immémoriale dans la fonction de procréation qui disparaîtra dès lors que les hommes et les femmes seront égaux » (Atlan 2005 : 126). Ne s'agit-il que de cela ou bien sommes-nous face à un glissement de l'assistance aux corps privés vers une politique et une tentative de re-normalisation du corps social par ce que Memmi (1996) appelle « les nouveaux gardiens du corps » ?

Le débat utopique autour de l'utérus artificiel relève chez les féministes d'un anti-déterminisme qui date d'une vingtaine d'années. Il est également très présent dans le discours de la cyberculture qui voit dans les biotechnologies une manière de refaçonner le destin des femmes. Ce qui nous intéressera plus précisément ici, est la raison de son succès soudain, au moment où la loi sur l'avortement se trouve en danger dans la plupart des pays d'Europe et où les scientifiques travaillent très sérieusement à un utérus artificiel présenté comme la simple « suite logique » de la recherche sur la procréation assistée. Celle-ci, on le sait, a délocalisé l'embryon du corps des femmes vers les boîtes de Pétri, en promettant aux femmes la libération grâce à l'utérus artificiel considéré comme une couveuse précoce pour embryon. Haraway (1997) avait abordé cette question avec humour dans le cinquième chapitre de « Modest witness » intitulé « the Virtual speculum in a new world order » en citant la chanson de Paul Simon « A boy in a bubble » où le fœtus apparaît comme un cyborg : « Icône de la famille, de la nation, de l'origine, du choix, de la vie et du futur »¹.

Le débat féministe sur cette question bien que prospectif ne date pas d'hier. Haraway, une des théoriciennes du cyberféminisme les plus intéressantes sur cette question, s'oppose aux féministes maternalistes (Correa) qui n'y voient qu'un danger pour l'idée du Même, du féminin comme Autre. La recherche d'Haraway sur l'ectogenèse à l'université de Stanford² définit celle-ci comme une « gestation à l'intérieur d'une machine qui tend à simuler les conditions de l'utérus et qui agit comme si elle était une mère » (Aristarkhova I. 2005). Trois objectifs sont énoncés : « Il s'agit dès lors de retirer le corps maternel du processus reproductif, à partir de l'hypothèse selon laquelle l'utérus féminin ne serait qu'un incubateur intelligent ; ensuite de soulager les mères

de leur fonction reproductive ce qui leur permettrait de passer plus de temps à leur développement personnel et enfin d'offrir un accès et un contrôle du processus de conception - gestation et de la naissance à n'importe quel stade permettant des interventions chimiques et un monitoring précoce du développement prénatal» (Aristarkhova I. 2005). Ces arguments sont paradoxalement récurrents à la fois chez les scientifiques travaillant sur l'utérus artificiel et auprès de certaines féministes académiques non-maternalistes. Ils sont par contre complètement absents du débat public à l'heure actuelle. Pourtant ce débat concerne non seulement les féministes de toute obédience, mais encore toute femme, du nord au sud, dans ses droits reproductifs. Que le débat ouvre un possible ou fasse peser une menace dépend moins de la technique que du contexte (le choix libre a-t-il une chance de pouvoir s'exercer en cette matière?). La recherche sur l'embryon, comme l'a montré Haraway notamment, est étrangement devenue une icône de l'autoreproduction, en même temps qu'elle fait l'objet d'un débat ontologique d'un autre âge à propos du statut de l'embryon. Ce paradoxe met en scène un conflit entre arguments épistémologiques et arguments ontologiques, complexes certes, mais dont les effets politiques sont eux très concrets : sont en effet concernés les droits reproductifs des femmes et la représentation de la filiation biologique et psychosociale. Ces droits qui relevaient des droits subjectifs pour les pays ayant adopté une dépénalisation de l'avortement, redeviennent des questions de droit public à travers les lois de bioéthiques nationales ou internationales régulant la recherche sur les cellules souches embryonnaires issues de la fécondation in vitro.

Les réglementations offrent plusieurs scénarios liés au stade de développement de l'embryon, à la finalité de son utilisation et surtout à l'efficacité thérapeutique de ces cellules embryonnaires. On peut soit utiliser un embryon créé en vue d'une fécondation in vitro : quelques cellules sont prélevées au stade où leur fonction est encore indifférenciée, on parle alors de cellules souches embryonnaires, qui sont ensuite mises en culture. Soit utiliser des cellules de la lignée germinale sur des fœtus avortés, qui sont des cellules pluripotentes, et non totipotentes, et ont donc moins d'intérêt pour la recherche. Ou encore assurer le transfert de noyau somatique humain dans un ovule énucléé. Ou enfin éventuellement utiliser des cellules souches adultes. Ces quatre options représentent les positions philosophiques les plus courantes. Les premières accordent un statut ontologique à la conception unissant le patrimoine génétique des deux parents et sacralisent les données biologiques (Genetic school). Les secondes séparent le statut ontologico-moral et la vie, n'accordant de statut moral qu'à la personne au stade d'un développement plus tardif et par étape du blastocyte au fœtus, etc. (école gradualiste). Les troisièmes partagent, avec l'école gradualiste, l'idée que la personne est le fruit d'un processus mais refusent que la notion de personne soit définie biologiquement et s'appuient sur une vision existentielle de la personne dans

une société donnée. Enfin, quatrième scénario, une approche pluraliste, qui aurait intégré dans son système de représentation juridique le droit des femmes, aurait tendance à privilégier dans l'ordre les deux dernières positions en termes pragmatiques. Mais cette approche refuserait qu'un seul critère puisse définir le sens à donner à l'origine humaine de ces cellules car cela signifierait cautionner la « naturalité biologique » et donc le déterminisme. On constituerait alors les femmes en gardiennes accidentelles des embryons et non en propriétaires permettant ainsi l'intrusion des huissiers des corps pour récupérer ce qui appartient à la nature et non aux femmes³.

Si des technologies innovantes permettront de modifier la destinée de cellules embryonnaires et d'en faire des cellules de foie ou de cerveau dans un proche avenir, elles changent notre perception du pré-embryon, et tout se passe comme si le déterminisme se dédoublait en deux libertés : d'une part, devenir embryon, fœtus, enfant et d'autre part, devenir un objet x, y, z déconnecté de tout paramètre d'espace et de temps. L'analogie entre stade développemental et statut moral apparaît donc de moins en moins évidente. Si les cellules souches sont intentionnées comme embryon, elles ont un statut moral supérieur au deuxième cas de figure où elles seraient des organes - moyens. Une vision plus fonctionnaliste peut néanmoins être considérée comme raisonnable, tant que la fécondation n'est pas suivie d'une nidation, c'est à dire de l'implantation de l'embryon dans l'utérus de la femme. Cette liberté nouvelle engage de nouvelles responsabilités, qui doivent être pensées collectivement, au-delà des conflits d'interprétation, qui masquent des conflits d'intérêts et confondent « affirmations scientifiques » et « données scientifiques ». L'importance de ces données déborde l'espace du seul laboratoire de recherche, par leur impact clinique de plus en plus rapide et leurs retombées socio-économiques de plus en plus planifiées. L'aléatoire et l'incertitude inhérents à la recherche cèdent le terrain devant un modèle de gestion économique, nécessairement plus pragmatique que principaliste.

Même s'il est vrai que presque toutes les cellules humaines contiennent le mélange de deux génomes humains, la génomique risque précisément de remettre en cause ce qui, pour certain-e-s, donne une valeur si grande à l'embryon, et qui relève d'une philosophie essentialiste de la nature. La question philosophique qui nous intéresse est de savoir si l'hétérogénéité entre sciences humaines et sciences de la nature est inévitable. La question subsidiaire est de savoir si un compromis est possible entre ces épistémologies hétérogènes ou s'il faut admettre penser la révolution que suppose la génomique en termes de représentation de l'humain.

Si la vaste complexité de l'humain ne peut certes s'expliquer par sa complexité génétique, pouvons-nous faire l'autruche face aux responsabilités en termes de genre que suscitent les connaissances produites par les biosciences ? Il me semble que nous n'avons d'autre alternative anthropologique que d'ouvrir un dialogue dépassant le traditionnel clivage entre nature et cul-

ture, essentialisme et constructivisme féministe. Il n'y a pas d'autres moyens d'éviter les deux écueils idéologiques de l'essentialisme et du scientisme, les deux faces de Janus du même conservatisme. Nous avons déjà traversé d'autres crises de représentations à propos de la philosophie et de la science, qui toutes portaient atteinte à notre narcissisme anthropomorphique. Il ne suffit cependant pas que les éléments du débat apparaissent rationnels pour que le discours soit « humaniste » ou légitime dans une société revendiquant la démocratie participative. Les violences idéologiques les plus grandes éclatent souvent en réaction à la dure réalité de décentrement narcissique provoquée par chaque avancée scientifique qui ébranle la définition universaliste de « la nature de l'humain ». La maîtrise scientifique du vivant, parce que mal comprise, est trop souvent vécue comme un biopouvoir inquiétant par les citoyens les plus vulnérables. Ceux-ci, qu'ils appartiennent au monde occidental ou aux pays émergeant n'ont souvent pas d'autre issue que de la rejeter, par crainte de subir les effets de son pouvoir. Pensons aux sociétés traditionnelles dans lesquelles la manipulation du vivant occupe encore, via le religieux, la place de la science dans les sociétés développées d'aujourd'hui. Comment faire sens alors de l'angoisse millénariste face au danger que pourrait représenter la modification « artificielle » du génome humain ? Y aurait-il une variabilité bonne et naturelle, et une autre mauvaise car technoscientifique (Batemen S. & Salem T. 1999).

Cette thématique du risque par rapport à l'identité de la nature humaine comme reproductrice et hétérosexuelle s'amplifiera en France avec l'affaire Perruche et la loi Mattei qui assimilent à un crime contre l'humanité la manipulation de cellules embryonnaires pouvant mener à des formes non sexuées de reproduction ou à des formes de parenté non biologiques. L'arrêt Perruche entérinait le fait que la reproduction assistée implique une gestion qualitative de la fabrication de la vie humaine. En effet, l'affaire Perruche a clairement montré que la question biopolitique de « qui décide » de l'avortement thérapeutique devenait une question politique. Si le politique est fondé sur le modèle patriarcal de la filiation (kin-king-kinship)⁴, celui-ci est alors subverti par la reproduction assistée. Le contrôle qualité des embryons et le clonage reproductif que faciliterait l'ectogenèse en ne requérant pas le consentement d'une femme à porter un artefact puisque celui-ci serait « porté » par une machine et contrôlé par le monde médical, devient alors non pas une expérimentation humaine mais une innovation technologique, qui échappe à toute régulation et bouleverse la hiérarchie des rôles reproductifs. En effet, le fil de la filiation est rompu puisqu'il s'agit de production d'enfants à partir de matériel biologique, pour lesquels il faudrait réinventer une insertion temporelle sociale et affective. Quelle serait la conséquence sur le modèle hiérarchique du politique si cette technique faisait effectivement disparaître la hiérarchie et le partage des rôles reproductifs entre les sexes ? Les techniques reproductives, en rendant possible la fabrication de l'humain, en dehors des

corps sexués brouillent de manière irréversible toute représentation sexuée de la nature humaine. Si le politique se donne pour rôle de maintenir un ordre hiérarchisé et sexué, le clonage reproductif, bien que techniquement possible, entre en contradiction avec les fictions juridiques existantes. Deux alternatives s'offrent alors au politique : soit déclarer ce possible impossible (loi Mattei, instituant « le crime métaphysique contre l'humanité ») ; soit encore affronter de manière préventive les conséquences de ce possible en le régulant, comme toute autre question de bioéthique, de manière anticipée (Bayard 2002). L'enfant fabriqué, n'ayant pas été porté par une mère mais par une machine, ne pourrait pas être refusé comme n'appartenant pas biologiquement à l'espèce humaine, un autre motif d'exclusion devait donc être inventé. Il faudrait en faire un paria, paradoxalement un être exclu du droit de naître : il transgresserait la *naturalité biologique et corporelle de la reproduction humaine*. Comment adapter, face à ce que l'on pourrait appeler un *coup d'état paternaliste*, censé protéger l'humanité contre la post-humanité, le droit à une médecine reproductive, pour lequel le processus de génération relève, de fait, de moins en moins de la *nature* et de plus en plus de la *technoculture* ? Dans le droit positif, sur lequel s'appuie la « légitimité » de cette décision politique, on ne protège plus l'individu dans ses droits de la personnalité, institués depuis le code de Nuremberg. On place, au nom d'une ontologie supposément universelle, les droits métaphysiques de l'humanité avant ses droits subjectifs. Ne pourrait-on pas dire, précisément du point de vue de l'histoire, que ce crime contre l'humanité relève d'un humanisme réactionnaire qui en voulant sauver le concept métaphysique d'humanité, mettrait en danger l'intérêt de personnes à naître, selon le prétexte qu'elles seraient fabriquées, et non nées naturellement du corps d'une femme ?

Le clonage plus que l'ectogenèse est, comme nous l'avons vu, le symptôme le plus médiatique de changement de paradigme concernant les représentations de « la nature humaine » et de la filiation biologique. Il ravive la question de la place du *droit naturel* dans la culture démocratique, mais aussi la limite de ce débat dans un monde où la démocratie et la liberté restent un privilège, par rapport au déterminisme biologique qui lui serait universellement partagé. C'est ainsi que la démocratie participative par inférence devient une violence à la nature, par tous les tenants de discours essentialistes, allant des fondamentalismes religieux aux essentialismes écologiques ou féminismes maternalistes.

Ainsi les questions « Comment juger ? Qui décide ? Pour qui ? Jusqu'où ? » n'ont pas trouvé de fondement clair dans les débats bioéthiques américains ou européens. Suffit-il de créer des comités d'éthique, « des magistrères bioéthiques » (Memmi 1996), pour conserver l'idée d'un corps donné et à protéger, ou faut-il radicalement repenser le rapport au corps face aux connaissances que nous apportent les biotechnologies ? Comment affronter le fait que certains possibles heurtent nos valeurs socio-politiques de parenté et de filia-

tion, et sont par là-même rejetés comme une menace envers ce qui est ? Quel est le rôle du discours bioéthique, dont les principes décrivent des pratiques ou des convictions en perpétuelle tension ? Qui peut jouer le rôle de conciliateur social entre des positions morales qui, bien que plurielles, exigent une cohérence interne et une compatibilité avec l'idéal démocratique ? En ce qui concerne le statut de l'embryon, sera-t-il possible d'élaborer, comme pour l'avortement dans les années quatre-vingt, un critère pratique de légitimation de la recherche sur cellules souches, pour que la régulation de la recherche sur l'embryon n'empiète pas sur les droits subjectifs des femmes ni ne crée de conflits d'intérêts factices entre femmes et embryons ? Pour les décideurs, les enjeux ne sont pas encore épistémologiques, ils demeurent des enjeux de pouvoir religieux ou économique, qui font fi des droits des individus concernés. Reste la question récurrente : qui peut légitimement parler pour l'embryon ?

Comment plus concrètement, l'élargissement du concept de personne à l'embryon peut-il remettre en cause les droits reproductifs des femmes ? Les réflexions sur le statut de personne, qui ont émergé avec le débat sur la légitimité de l'avortement, ne nous engagent ni ne nous dégagent des croyances ou des vues métaphysiques traditionnelles de l'ontogenèse humaine. Elles nous forcent à penser la tension épistémologique entre le matérialisme de la génétique et les représentations métaphysiques inhérentes à nos institutions politiques, plus ou moins laïcisées. La *sacralisation du patrimoine génétique* a mené à une loi idolâtre voulant protéger celui-ci, contre la liberté des individus sur leur propre corps. Si le patrimoine génétique a du sens, il ne peut, sans nous faire régresser à un réductionnisme anthropomorphiste, nous faire souscrire à l'idée qu'il constitue la cause immuable et non manipulable de toute vie, le créateur de l'organisme dont nous, en tant que personnes, ne serions que les porteurs contingents. Les personnes sont issues d'histoires dont elles s'efforcent, au-delà de leurs déterminismes biologiques, d'être les auteur-e-s et non les exécutant-e-s. De plus, les connaissances biotechnologiques nous ont fait passer de l'ère du hasard de la naissance à celle de la difficile responsabilité pour les femmes du choix de mener ou non une grossesse à terme. Comment dès lors interpréter le fixisme de modèles politiques qui refusent la gestion du hasard en en faisant l'origine sacrée de la vie⁵ ? Cette pensée dualiste oppose nécessairement déterminisme biologique et liberté humaine, illustrant l'idée de Spinoza selon laquelle il *suffit de ne pas comprendre pour moraliser*, alors que l'éthique consiste à établir une typologie des modes d'existences en renversant le système du jugement (bien-mal) pour lui substituer la différence qualitative des modes d'existence. Derrière l'argument moral de la protection de la vulnérabilité du fœtus, puis de la vulnérabilisation du concept d'humanité, que se cache-t-il pour les femmes ? Devons-nous construire une position amoral qui mettrait fin aux conflits de convictions dans une démarche purement procédurale ? N'y aurait-il qu'un conflit entre libertés, qui pourrait se résou-

dre en termes de compromis sur le second ou le troisième choix et résoudre ainsi les conflits d'intérêts entre protagonistes ? Au-delà de cette confusion entre sacralité et qualité de la vie dont il faudrait reprendre un contrôle politique, des éléments sociologiques, des modes d'existence, entrent en jeu.

Nous avons vu que la procréation déssexualisée a fait vaciller l'ordre juridique et politique puisque l'enfant n'est plus obligatoirement conçu ou porté dans le ventre de sa mère et que les parents biologiques peuvent être plus que deux, et qu'il ne suffit plus d'être deux pour faire un enfant. Ici l'ambiguïté majeure du discours se nourrit de l'assimilation entre les représentations de l'engendrement et de la filiation. Le prélèvement qui délocalise les embryons, la congélation, la manipulation hors du corps des femmes, l'insémination par donneur, le don d'embryons..., tout a été acclimaté dans le débat public, mais l'ectogenèse, ne serait-elle que l'étape techniquement logique et en amont par rapport à la couveuse accueillant les prématurés de la fécondation *in vitro* ? Dans ce cas pourquoi l'idée d'ectogenèse provoque-t-elle l'hystérie ? Cette perturbation du modèle de la filiation n'exige-t-elle pas de penser une autre théorie de l'hérédité ? Le changement de paradigme crée l'angoisse. Plus que le mode de fabrication externalisée de l'enfant jugée immorale, c'est l'absence de naissance qui pose problème. La technique restant expérimentale, nous ne pouvons qu'en parler, ce qui amène nécessairement à un discours réifié et irresponsable puisque cet autre que serait l'enfant sorti et non né d'une machine ne peut répondre devant le tribunal, qui lui accorderait ou lui refuserait le statut de personne juridique. Les enfants de la FIV ont subi cette même exclusion spéculative. N'est-ce pas « la structure formelle du langage » qui annonce l'inviolabilité d'autrui⁶ ? La paternité et la maternité intentionnelle ne devraient-elles pas, pour les deux sexes, être aussi importantes que la parenté biologique ou sociale ? Pourquoi l'artificialisme de l'intention ne serait-il pas socialement plus signifiant que le partage d'un « patrimoine génétique », comme l'a montré le juge de l'affaire Buzzanca (avec six parents potentiels) qui a défrayé la chronique aux États-Unis ? La question du clonage peut être abordée par plusieurs biais et c'est précisément, il me semble, la confiscation de la pluralité des jeux de langage par une morale essentialiste qui fait de la représentation de l'enfant non utérin, un être non-humain par principe, et qui appauvrit le concept d'humanité en le réduisant à ce qui est, sans ouverture réflexive sur ce qui pourrait être.

Il semble dès lors que le pouvoir de l'horreur⁷ ait un rôle et une fonction politique. N'est-ce pas la première réussite française d'une fécondation *in vitro* qui a précipité la création du Comité Consultatif National d'Éthique (CCNE) (Memmi 1996) ? Memmi montre bien que, dans la sémiotique narrative des avis du CCNE, une lutte est en jeu entre « sujets et anti-sujets ». Il s'agit de maintenir une certaine structure sociale au nom de l'essence de l'humanité, alors que ces techniques démontrent précisément que la notion d'essence humaine n'a pas de sens, puisque l'humain est une rencontre entre détermi-

nisme biologique et liberté. Cette liberté est précisément de plus en plus capable de modifier ou d'altérer les déterminismes qui nous constituent, mais elle doit être responsable de l'intérêt du tiers que sera l'enfant. L'essence de la nature humaine est perçue là encore dans une perspective fixiste qui tend à faire croire à la *naturalité de la morale*, autrement dit à la légitimité du droit dit naturel. Habermas, dans «*L'avenir de la nature humaine*», ne critique pas véritablement «*(...) l'hypothèse selon laquelle la technicisation de la «nature interne» représenterait quelque chose comme une transgression des limites naturelles.*» (Habermas 2002).

Nous avons vu combien la question de la place de l'embryon iconisé permet d'en faire un membre d'une cité «méta» en voulant révéler quelque chose qui la précède. En ce sens, il devient une question de bioéthique, de biodroit, et de biopolitique féministe, en ce qu'il crée un pseudo conflit d'intérêts entre droits reproductifs des femmes et droit de la naissance des enfants de demain. Il semble dès lors que ni le concept d'embryon ni le concept de personne, auquel on tente de l'associer au nom de la cohérence des droits de l'homme, ne peuvent être décidés sans que soient éclaircis les conflits d'intérêts qui visent, jusqu'à l'absurde, à sacraliser l'embryon hors du ventre des femmes. J'ai tenté de souligner le déficit démocratique du discours bioéthique, s'il n'est pensé que comme un lieu de confrontation de la complexité des enjeux sociaux suscités par les avancées biomédicales. L'argument récurrent de la pente glissante ne fait que signaler un malaise social face à l'écroulement des représentations des femmes comme définies par leur utérus ou leurs ovaires qui en période de post-reproduction sont censées devoir se réinventer une féminitude. L'ectogenèse permettra-t-elle aux femmes de se penser autrement que dans leurs destins de reproductrices ? Leur permettrait-elle aussi de voir cette détermination biologique de la grossesse non seulement comme un destin biologique mais comme un pouvoir qu'elles auraient la libre responsabilité de choisir ? Actuellement, l'enjeu de la définition du statut de l'embryon, est clairement un enjeu de pouvoir pour les femmes. Sa définition ne peut être tranchée par le seul jeu de pouvoirs entre scientifiques et essentialistes dans une cité pluraliste.

Le catastrophisme, vendu comme l'ultime vertu morale, ne peut nous permettre de penser l'ampleur de l'enjeu du désir d'ectogenèse sans le remplacer dans l'histoire de la reproduction humaine de manière anthropologique comme l'a fait récemment l'anthropologue Maurice Godelier dans les «*Métamorphoses de la parenté*» (Godelier 2004). L'argument présentant l'utérus artificiel comme une machine à libérer les femmes nous semble trop fort et trop faible à la fois... L'incertitude est certes inhérente à la démarche scientifique et les arguments ne sont pas encore assez clairement posés pour permettre aux femmes de se prononcer sur l'impact d'une telle machine sur leurs fonctions sociales encore souvent associées à leur fonction biologique. Mais comment passer de l'expérience de pensée à l'expérience sociale et pourquoi

présupposer que les femmes seraient unanimes sur cette question ? Il s'agit à nouveau à propos de cette question qui reste, au stade actuel, une expérience de pensée, de re-démocratiser l'espace public (Callon 2001) en ne confondant pas risques hypothétiques qui sont une invitation à penser, et risques avérés qui invitent à agir pour prévenir. La peur de l'ectogenèse ne fait intervenir aucune hypothèse socio-politique de révision des déterminants des rôles sociaux, mais résonne (à défaut de raisonner) des peurs du passé dans le présent. Elle ne permet pas non plus de se prémunir d'éventuelles utopies ou catastrophes projetées dans l'avenir. C'est la recette éculée de tout régime autoritaire que de s'appuyer sur le sacré de la maternité ou, à présent, de l'embryon iconisé pour interrompre toute démarche critique et dialogique inhérente à l'éthique responsable. Face à ce débat néanmoins, la naturalisation par la technique de la fabrication d'enfants fait apparaître la fonction reproductive comme contingente. La liberté/responsabilité envers les enfants du futur se pose sous un jour nouveau et révolutionne la construction narrative du couple hétérosexuel en tant que nécessaire à la survie de la cité voire de l'humanité. Il semble clair, à ce point de notre analyse, que vouloir accorder à l'embryon précoce le statut de citoyen-ne, une personne ayant des droits, mène à déplacer l'opposition, devenue factice, entre parentés biologique et sociale, pour inventer une parenté juridique. L'essentiel pourtant, comme l'a montré Marcella Iacub, est de penser *les droits de la naissance*, afin d'éviter l'absurdité d'une parentalité multiple, menant à l'absence de parentalité tout court. Seule la responsabilité individuelle de l'engagement intentionnel envers un enfant à naître peut assurer une pertinence à un cadre réglementaire qui puisse assurer une protection aux embryons destinés à naître, contre toute forme d'expérimentation ou d'instrumentalisation. Aujourd'hui, la naissance peut être le fruit d'un choix qui limite les risques de la loterie génétique, lorsqu'ils sont devenus prédictibles. Si le principe de justice implique l'idée d'égalité d'opportunité, nous ne pouvons, au nom de la «sacralité de l'embryon» ou de son iconisation postmoderne, laisser interdire, au nom de la protection des femmes, la recherche sur cellules embryonnaires, par ceux-là mêmes qui les ont vilipendées pour avoir revendiqué le pouvoir sur leurs corps. Il me semble clair néanmoins que le fantasme doit être pris au sérieux dans l'histoire de l'effacement ou du remplacement du corps maternel car le déterminisme biologique ne peut guider nos choix. Nous devons chacune, et dans le conflit inhérent à tout choix incertain, promouvoir ou prévenir le développement d'une machine qui permet de rompre le lien causal entre maternité et grossesse, maternité et féminité. Les maternalistes qui y résistent devront trouver des arguments plus pertinents que la naturalité car la possibilité même de l'ectogenèse nous met face à l'évidence que nous sommes non seulement des êtres naturels mais aussi et surtout des sujets historiques, soumis à l'émergence récurrente de difficiles libertés. Il nous faut effet décider, sans naïveté, de la disparition de l'asymétrie des rapports de sexe qu'une mère-machine

pourrait annuler, réduisant, de manière plus caricaturale encore, la maternité à la maternité biologique... Les années 80 semblent bien loin. Le combat des femmes pour l'appropriation de leur corps semble aujourd'hui étrange face à la délocalisation des embryons de l'utérus des femmes vers les boîtes de Pétri puis les utérus artificiels... Ni la contraception ni l'IVG n'avait enlevé aux femmes la prérogative de procréer, il reste donc à vérifier que l'utérus artificiel, au-delà de ses dimensions palliatives, répond à un désir des femmes et non à des enjeux économiques de production d'enfants dans une société vieillissante incapable d'assurer la relève du modèle patriarcal face aux mutations de la re-production.

NOTES

- 1 "In many domains in contemporary European and US cultures the fetus functions as a kind of metonym, seed crystal, or icon for configurations of person, family, nation, origin, choice, life and future" In : Haraway 1997, p175.
- 2 Sur le site du programme d'histoire de la philosophie des technologies de l'université de Standford www.stanford.edu [cité dans l'article suivant.]
- 3 Il serait passionnant ici de faire une anthropologie juridique du corps depuis la dépénalisation de l'avortement, pour montrer comment cette concession fait aux femmes a bouleversé la notion de propriété du corps, mais cela dépasse notre propos.
- 4 Voir Baum 2003/2
- 5 Henri Atlan a montré dans « Les étincelles de hasard » comment « l'existence d'un sens des événements naturels dépend de la faculté qu'ont les hommes de domestiquer le hasard » p. 372, tome 1, La librairie du XXème siècle, Seuil, 1999.
- 6 Ibidem, page 169.
- 7 Expression que j'emprunte à Julia Kristeva.

BIBLIOGRAPHIE

- Aristarkhova I. (2005) 'Ectogenesis and mother as Machine' *Body and society* 11(3), pp43-59.
- Atlan H. (2002), *La science est elle inhumaine ?* Paris: Bayard.
- Atlan H. (2005). *L'utérus artificiel*. Paris: Seuil, collection la librairie du XXI siècle.
- Batemen S. & Salem T. (1999) 'L'embryon en suspens' *Cahiers du Genre* 25, Paris: l'Harmattan.
- Botbol Baum M. (2003/1) 'Haraway et l'utérus techno scientifique' In : P. Chabot & G. Hotois (dir.) *Les philosophes et la technique*. Paris: Vrin, pp253-272.
- Botbol Baum M. (2003/2), 'L'impact des nouvelles PMA sur la perception de l'individuation de la femme et de la fabrication de l'enfant' In N. Schiffino & F. Varone (dir.) *Procréation médicalement assistée : régulation publique et enjeux bioéthiques*, Bruxelles: Bruylant, pp. 219-243.
- Callon M. & Barthe Y., Lacousmes P. (2001) *Agir dans un monde incertain*. Paris: Seuil
- Correa G. (1985). *The mother machine, reproductive technologies from artificial insemination to artificial wombs*. New York: Harper and Row.
- Godelier M. (2004) *Métamorphoses de la parenté*. Paris: Fayard.
- Habermas J. (2002) *L'avenir de la nature humaine*. Paris: Gallimard.
- Haraway D. (1997) *Modest witness second millennium. Female man meets Oncomouse: Feminism and technoscience*. New York: Routledge.

Iacub M. (2002) *Penser les droits de la naissance*. Paris : P.U.F

Memmi D. (1996) *Les gardiens du corps*. Paris : Éditions de l'EHESS.

COORDONNÉES

Mylène Botbol-Baum

Professeure de philosophie

Unité d'éthique biomédicale

Faculté de médecine - UCL

Promenade de l'Alma, 51

1200 Bruxelles

T. 02 764 43 27

baum@ebim.ucl.ac.be

Identités et « post-reproduction » : paroles de femmes qui traversent la cinquantaine

---

Dr Catherine Markstein
(Femmes et santé asbl)

Qui est cette femme autour de la cinquantaine ? Ni jeune ni vieille, c'est une femme plus que jamais maillon précieux dans la chaîne qui lie les générations, pivot privilégié de la transmission, riche en expérience de vie sociale et relationnelle, chargée de responsabilités et peut-être plus libre que jamais. La « ménopause » considérée comme le début de la vieillesse, constitue l'épicentre à partir duquel on peut comprendre les enjeux symboliques et sociaux de la place des femmes dans la société, alors que ce terme « ménopause » réduit la femme à sa fonction biologique et stigmatise encore aujourd'hui la femme qui n'est plus féconde. Il existe un décalage entre le récit intime des femmes, qui vivent souvent cette période comme une expérience difficile mais riche, un temps de transition, de réorientation et de nouvelles libertés et perspectives, et les projections sociétales souvent dévalorisantes. Depuis un an, l'asbl Femmes et Santé anime des cours d'information, de réflexion et d'échange pour les femmes qui traversent la cinquantaine. Le travail dans les groupes s'applique à favoriser l'autonomie et la responsabilité des femmes et à valoriser leurs ressources. Notre démarche déconstruit la surmédicalisation, les présupposés et les préjugés dont les femmes de cet âge font l'objet. Je parlerai de deux études scientifiques centrées sur les récits des femmes concernées et je rapporterai des paroles des participantes aux cours. **MOTS-CLÉS [âge, corps, biologie]**

Identiteiten en 'post-reproductie': stemmen van vrouwen die de vijftig voorbij zijn

Wie is die vrouw van rond de vijftig? Ze is niet jong, ze is niet oud. Het is een vrouw die meer dan ooit een waardevolle schakel is tussen de generaties, bevoorrechte transmissie-as, rijk aan levenservaring (op sociaal en relationeel vlak), belast met verantwoordelijkheden en misschien vrijer dan ooit te voren. De 'menopause' wordt geïnterpreteerd als het begin van het verouderingsproces: het is het epicentrum vanwaar men kan begrijpen welke de plaats is van vrouwen in de maatschappij op symbolisch en sociaal vlak. Tegelijk herleidt de term 'menopause' de vrouw tot haar biologische functie en werkt de term nog steeds stigmatiserend door de vrouw voor te stellen als een vrouw die niet meer vruchtbaar is. Er is duidelijk een discrepantie tussen enerzijds het intieme verhaal van vrouwen, die deze periode vaak beschrijven als een moeilijke maar interessante ervaring, een overgangsfase, een desoriëntatie, met nieuwe vrijheden en vooruitzichten en anderzijds maatschappelijke projecties die vaak devaloriserend zijn. De vzw Femmes et santé geeft al een jaar informatie en organiseert debatten en uitwisselingsessies voor vrouwen rond de vijftig. In het groepswerk concentreren we ons op onderwerpen als autonomie en verantwoordelijkheid van vrouwen en op het valoriseren van hun vaardigheden. Wij deconstrueren overmedicalisering en de veronderstellingen en vooroordelen waarvan vrouwen rond die

leeftijd het slachtoffer zijn. In dit artikel licht ik twee wetenschappelijke studies toe die zich toespitsen op de belevenissen van de betrokken vrouwen. Tenslotte zal ik in dit artikel ook verslag uitbrengen van de ervaringen van enkele deelnemers aan de lessen.
SLEUTELWOORDEN [leeftijd, lichaam, biologie]

INTRODUCTION

D'abord je voudrais dire quelques mots sur la difficulté à parler de la ménopause en public. Dans l'introduction d'un livre que j'ai lu récemment et qui contient des études comparatives sur les années autour de la ménopause, l'auteur, une ethnologue, décrit sa difficulté à parler de ce thème, même dans son milieu de recherche. Je peux faire le même témoignage. Je constate que les réactions sont toujours imprégnées d'une certaine consternation chez les hommes et les femmes. Les femmes plus âgées me disent : « c'est déjà derrière moi ! ». Les plus jeunes insistent sur le fait que le sujet ne les concerne pas encore et les femmes de mon âge, autour de la cinquantaine, même si elles sont intéressées, paraissent toujours un peu gênées et quand je leur demande d'en parler autour d'elle, avec d'autres femmes, je ressens une réticence (comme chez cette collègue qui trouve ma démarche vraiment importante mais qui me demande de ne pas devoir diffuser l'information car même avec ses copines elle n'a pas l'habitude de parler de ce thème). Et je le comprends très bien. Le terme « ménopause » réduit cette période de transition et de réaménagements à un événement biologique qui fait allusion à une perte, un arrêt, une fin. La consternation vient aussi du fait que ce sujet fait partie de l'intimité de la femme, un événement qui s'inscrit dans sa biographie individuelle, unique, et privé. Mais néanmoins, pour beaucoup de raisons que je survolerai plus tard, le sujet de la ménopause est sorti de l'intimité féminine et a été de plus en plus thématiqué et mis sur la place publique.

Thématiser sous un certain angle avec un certain objectif et un certain intérêt... Les connaissances et les résultats des recherches qui n'ont pas été déformés et manipulés et ont été rassemblés à partir des récits de femmes sont encore peu discutés et restent tabou. Des études sérieuses, respectueuses et indépendantes des intérêts politico – économiques commencent seulement à être publiées et diffusées depuis les années nonante. C'est ainsi qu'un décalage entre les vécus de femmes et le regard de la société, souvent péjoratif et dévalorisant, a pu persister.

LA MÉNopause : UNE RUPTURE DANS LA BIOGRAPHIE D'UNE FEMME OU UNE ÉTAPE ULTIME DE SA LIBÉRATION ?

Sur ce thème il y a une évolution extraordinaire dans la littérature féministe. Simone de Beauvoir écrivait en 1949 dans «Le deuxième sexe» : «Il lui reste à vivre, privée de tout avenir, environ la moitié de sa vie adulte. On ne lui a permis d'avoir prise sur le monde que par la médiation de l'homme : que deviendra-t-elle quand elle n'aura plus de prise sur lui?» (de Beauvoir 1976 : 456) La psychanalyste Hélène Deutsch en parlera, dans son livre «La psychologie des femmes» en 1949 comme «d'une humiliation narcissique difficile à surmonter...» (Deutsch 1987 : 369). En 1973, dans ses mémoires «Conversations with myself» (Deutsch 1973 : 215), elle changera de point de vue et fera l'éloge de cette période pleine d'énergie et d'excitation qu'elle comparera avec son adolescence. Dans les années quatre-vingt et les années nonante, il y a un changement de pensée assez radical dans le mouvement féministe : la ménopause devient sujet d'analyses et de contre discours. Les critiques visent les ouvrages qui décrivaient les femmes autour de la cinquantaine sous les traits de femmes névrosées, nerveuses, oisives, cancanières ou encore sexuellement frustrées. Germaine Greer, icône du féminisme américain montre en 1991 dans son livre «The change, Woman, aging and the menopause» que, «la ménopause est un changement fondamental qui demande une acceptation profonde pour ne pas être vécue comme insupportable. La femme peut alors y trouver pouvoir, sérénité et les plus merveilleux moments de sa vie. La chrysalide du conditionnement s'est rompue une fois pour toutes. La femme est enfin prête à émerger» (Greer 1991 : 413).

D'après mon expérience personnelle et professionnelle pendant ces années, la femme passe par des transformations qui sont tissées de processus physiques, psychiques et psychosociaux. Le vécu de ces changements diffère d'une femme à l'autre, il est intimement lié à son histoire individuelle et l'expression du contexte psycho socio culturel dans la réalité de sa vie. Pour certaines femmes, c'est une période remplie de défis, où elles vivent des transformations physiques et émotionnelles difficiles. Pour d'autres, c'est une étape de croissance personnelle et de renouvellement. Et pour beaucoup de femmes, c'est tout cela à la fois. Les expériences des femmes au cours de ces années de transition sont toujours plurielles, intimement liées à leur biographie et aux contextes socioculturels. Les femmes à travers leurs récits doivent impérativement se re-mettre au centre du processus de réflexion et de décision concernant leur corps, leur vie et leur santé. Cette période qu'on appelle de façon réductrice «la ménopause» est un phénomène biologique universel et l'ensemble des récits individuels dans leurs contextes sociaux et culturels.

LA MÉNOPAUSE DANS LA PERSPECTIVE BIOMÉDICALE

Les sociétés européennes sont traversées par trois tendances, qui s'interpénètrent et se rejoignent sur certains points :

1. Une tentative d'effacer la ménopause.

C'est le déni du vieillissement, le désir de camoufler, repousser et annuler cette échéance. Ce sont les tendances anti-aging, anti-rides etc. Dans cette idéologie du marketing il faut supprimer les signes du vieillissement avec tous les moyens et surtout à tout prix !

2. Une médicalisation et une surmédicalisation de la ménopause.

Le courant de pensée dominant de la société au milieu du dix-neuvième siècle réduit la femme à la fonction des ses ovaires et à une identité entièrement liée à sa fécondité (pour Goethe « Le point de gravité de l'existence de la femme se trouve dans ces ovaires »). Conséquence et séquelle de cette idéologie, la médecine a inventé la ménopause. Au cours du vingtième siècle on évoluera vers un concept qui donnera à la ménopause un statut quasi de maladie. La psychologue Ruth Formanek parle dans ce contexte de « La construction sociale de l'invalide féminin » (Formanek 1990 : 10)

Le corps âgé et celui des femmes en particulier est saisi prioritairement sous l'angle de la maladie ; ce corps-là ne correspond plus à l'image véhiculée par une société qui idolâtre la jeunesse, la productivité et l'apparence. Le vieillissement de la femme est considéré comme perte permanente, la femme est en carence, en déficit... Les interdépendances entre société, médecine, politique et économie sont évidentes. Certaines pratiques d'information qui visent la promotion des traitements médicaux suggèrent aux femmes des solutions qui vont parfois jusqu'à nuire à leur santé et qui ne prennent pas en considération les connaissances, savoirs et compétences dont elles disposent. Le discours médical rejoint parfaitement le discours socioculturel dominant, qui encore aujourd'hui veut contrôler le corps et la santé des femmes.

3. Une revalorisation de la ménopause comme étape de maturation dans la vie.

Mais là aussi il existe des pièges de récupération par les usines du bien-être et de fausses promesses qui ne prennent pas en compte la réalité sociale des femmes, leurs narrations et leurs recherches identitaires.

CONSIDÉRATIONS SUR LA SANTÉ DE FEMMES DANS DIFFÉRENTES SOCIÉTÉS EUROPÉENNES

Je donnerai l'exemple de deux situations radicalement opposées en Europe. Aujourd'hui en Allemagne il a un mouvement, soutenu par les centres féministes de la santé, des associations de femmes, des professionnels de la

santé et de certains chercheurs/chercheuses universitaires, pour sortir «la ménopause» de sa sur - médicalisation. A l'université de Brème, par exemple, on a entrepris une étude (Bips Studie Universität Bremen 2000) sur les vécus des femmes qui présentent peu ou pas de symptômes au cours de leurs «années de transition». Cette étude a clairement comme objectif de contribuer à la «démédicalisation» de la ménopause. Voici les réponses des femmes à la question :

«Quels ont été les changements les plus importants en relation avec les années climateriques (années autour de la ménopause) ?» :

Plus de calme et d'intimité

Les cheveux deviennent gris

Plus de plaisir dans les rapports sexuels

Sentiment de liberté

Nouveau partenaire

Perte de travail

Dans cette perspective, une autre démarche a été l'organisation d'un congrès international en 2003, «Ménopause, multidisciplinaire - Que veulent les femmes et de quoi ont-elles besoin ?» : les réflexions et les discussions ont abouti à la déclaration de Brème, qui comporte des recommandations pour une nouvelle approche (non médicale et centrée sur les femmes) de la ménopause. A l'autre extrême il y a le témoignage de Lia Melikischwili (Godula Kosack, Ulrike Krasberg 2002 : 80) qui souligne avec quel mépris et quelle négligence le régime totalitaire de l'union soviétique privait même les femmes qui présentaient un risque accru d'ostéoporose de toute accès aux mesures préventives et de soins. Il est évident que certaines femmes n'ont pas besoin d'un encadrement spécifique au cours de ces années. D'autres nécessiteront un accompagnement adapté à leurs besoins spécifiques. Pour pouvoir accompagner les femmes de façon appropriée et individualisée pendant cette période, il faut revoir le fonctionnement du système médical actuel dans chaque pays et promouvoir des soins qui mettent la femme au centre du processus de décisions.

MÉNOPAUSE ET REPRÉSENTATION CULTURELLE ET SYMBOLIQUE

De nouvelles études comparatives mettent l'accent sur la complexité des expériences des femmes qui traversent la cinquantaine. Il faut reconnaître que le corps de l'être humain est en interaction permanente et dynamique avec les conditions géographiques, culturelles, économiques et politiques de son environnement. Il existe une vaste étude sur les vécus de la ménopause dans différentes ethnies (femmes traditionnelles et femmes modernes) en

Israël Elle montre une large palette d'expériences des femmes au cours de ces années. Sur un point toutes les femmes expriment le même sentiment favorable, celui de la liberté gagnée avec l'arrêt de leur fertilité. Dans une étude américaine (Agee 2000) on compare les récits et comportements des femmes afro-américaines et ceux des femmes euro-américaines. Chez les femmes afro-américaines l'identité autour de la cinquantaine est fortement liée à la connaissance de son corps, au savoir-faire et à la capacité de se prendre en main, souvent avec l'aide d'autres femmes. La transmission de ces compétences par la mère constitue un facteur important de confiance en soi et du self-estime de ces femmes. Elles ont peu de recours aux hormones de substitution. La femme euro-américaine fait beaucoup plus confiance à son médecin et à ses compétences professionnelles. La transmission d'un savoir-faire par la mère ou d'autres femmes existe peu. Pour bien d'autres raisons encore, ces femmes sont grandes consommatrices des hormones de substitution. Et faisons encore une petite escale à la Terre Neuve où Donna Lee Davis, chercheuse et anthropologue a étudié en 1977 dans un village de pêcheurs les relations des femmes à leur ménopause. Dans ce village, les femmes du même âge se réunissent régulièrement pendant les périodes de grands changements (premières règles, grossesse, naissance, allaitement, ménopause) pour échanger leurs expériences. Le symptôme s'inscrit toujours dans l'ensemble de l'histoire unique de la femme. Il est interprété de différentes façons et il n'est jamais isolé du récit narratif des femmes. Il est souvent vécu comme expression physique ou signe qui permettra ou canaliser cette transition vers un nouveau cycle de vie. Les signes, le vécu émotionnel et les nouveaux réaménagements, composent les éléments principaux de l'histoire de chacune sur cette période de transition. Dans l'échange et le partage avec d'autres femmes, elles valorisent leurs capacités à gérer et à s'adapter à ces changements.

CE QUE LES FEMMES DISENT : VERS UN CHANGEMENT DE PARADIGME ?

Depuis un peu plus d'un an, j'anime des cours pour femmes qui traversent la période autour de la ménopause. Dans ces cours, on imite un peu les traditions des femmes de Terre Neuve. Chaque femme s'approprie son histoire personnelle et unique de cette période.

Voici un extrait de ce que les femmes disent :

Susanne : on est vraiment lessivée, dans le vrai sens du terme, on est nettoyée et bousculée comme dans une machine à laver, j'ai l'impression que je dois réécrire mon histoire, pas écrire de nouveau mais écrire autrement

Cécile : pendant ces années j'ai changé de peau

Renata : je suis vraiment dans un moment de nouveau démarrage, je sens le désir d'après un changement radical, je m'interroge sur tout

Antoinette : ce qui est le plus difficile pour moi, j'ai l'impression que j'ai perdu le contrôle sur ma vie. Avant je contrôlais tout et maintenant rien ne fonctionne plus

Anne : je me sens libre, terriblement libre, j'ose dire, j'ose vivre, c'est une période extraordinaire de ma vie

Pascale (a perdu son travail d'enseignante) : je suis sans orientation, je ne sais pas vers où me tourner. Enseigner c'est la plus grande satisfaction que la vie m'offre

Agnès : j'ai tout fait pour que mes enfants partent dans la vie avec un bon bagage, leur départ était facile pour moi et maintenant je m'ouvre au monde, je m'engage pour les autres en dehors de la famille et je comprends aussi qu'une femme peut parfaitement s'épanouir sans avoir eu des enfants

Jeannette : on a eu et élevé les enfants, souvent on a travaillé en même temps, je ne me sens pas reconnue pour cette énorme tâche que j'ai accomplie

Dora : on parle du « syndrome du nid vide », je rigole, moi je suis contente que les enfants soient partis

Geneviève : il y a des choses dans ma vie que j'ai mis entre parenthèses, je ne voulais plus m'y confronter et maintenant je ne peux plus faire autrement, je dois les sortir du placard et les affronter, les travailler et les intégrer dans le grand puzzle qui est ma vie

Julia : j'ai eu des insomnies importantes. Après j'ai décidé de me lever parfois vers trois ou quatre heures du matin et j'ai commencé à écrire

Judith : depuis que je comprends ce que se passe dans mon corps à la ménopause, j'ai beaucoup moins de symptômes

Danièle : j'étais toujours très pragmatique et bien organisée, l'autre jour je me suis trouvée dans un embouteillage, je me suis mise à pleurer, je me suis rendue compte que je veux vivre autrement, pas d'embouteillage, pas de bruits, pas toujours être disponible pour les autres

Jamila : j'aime bien mes bouffées de chaleur, j'ai l'impression que c'est un grand nettoyage

Charlotte (a pris du poids) : peut-être, maintenant, ils comprendront que j'ai besoin de plus de place

Marianne : mon irritabilité au cours de certaines activités m'a bien montré pour quelles occupations je perds de l'intérêt

Marie : mon médecin m'a dit que j'ai un risque d'ostéoporose et que je risque des fractures, j'ai été sous le choc, mais après je me suis inscrite dans une école de danse et depuis je danse presque tous les jours, je danse ma vie

Françoise : à 30 ans je n'aurais jamais pu m'imaginer l'épanouissement que je vis maintenant dans mes rapports sexuels, j'ai encore plein de chose à découvrir.

Monique : j'ai rencontré une femme et je suis tombée amoureuse d'elle. Elle m'a fait découvrir mon corps et je me suis rendue compte que la sexualité joue un rôle important dans ma vie

Fatima : j'ai pleuré quand mon fils est parti de la maison, c'était difficile, j'ai été dans un grand moment de flottement, quinze jours après je suis tombée sur une annonce dans un journal, c'était la formation que j'attendais depuis longtemps et maintenant c'est à moi de partir de la maison

Muriel : oui je suis fatiguée, oui j'ai parfois des insomnies, oui j'ai des bouffées de chaleurs, mais je sens aussi une force exceptionnelle en moi, une force qui veut s'exprimer, j'ai envie de changer le monde

L'observation du statut, des positions et des tâches des femmes pendant et après la ménopause dans différentes cultures et en partant toujours de leurs récits et de leurs narrations, conduira à un changement de paradigme dans lequel on reconnaîtra enfin les femmes indépendamment de leur faculté de reproduction, comme une moitié de l'humanité à part entière : créatrices, innovatrices, responsables et libres.

BIBLIOGRAPHIE

- Angier, Natalie (2003). *Woman, an intimate Geography*. Houghton Mifflin : New York.
- Beckermann, Maria (2001). 'Evaluation epidemiologischer Studien zur Östrogen-Gestagen Hormontherapie' *Schweizer Medizinisches Forum*.
- Bond M. & Bywarts, P(1998). 'Working it out for ourselves: Women learning about hormone replacement therapy' *Women's Studies International Forum* 21 (1).
- Cadura – Saf, Dorrit (1987). *Das unsichtbare Geschlecht*. Hamburg : Rowolth Verlag.
- Chuong, A. & al (2002). *La Santé avant et après la ménopause*. Toronto : Rapport Canadien de surveillance de la santé des femmes.
- Datan, N. & Antonovsky, A. & Maoz, B. (1981). *A time to reap, Baltimore*. The John Hopkins University Press.
- Davis, Dona (1986). 'The meaning of menopause in a Newfoundland Fishing Village' *Culture, Medicine and psychiatry* 10.
- Déclaration de Brème dans le cadre du congrès (2003) : «Ménopause- multidisciplinaire: Que veulent les femmes et de quoi elles ont besoin?», l'Université de Brème, 23/2/2003 www.asfg.uni-bremen.de
- Devereux, G (1996). *Ethnopsychiatrie des Indiens mohave*. Paris : Les empêcheurs de penser en rond.
- Elliot, J. & al. (1991). 'A comparaison of elderly patients with proximal femoral fractures with normal elderly population : a case controlled study' *New Zealand Medical Journal*.
- Formanek, Ruth(1990). *The meaning of menopause*. New York Hillsdale : Analytical Press.
- Gori, Roland & Delvolco, Marie-José (2005). *La Santé totale*. Paris : Denoël.
- Greer Germaine (1991). *The change: Woman aging and the Menopause*. New York : Fawcett Columbine.
- Héritier, F (1996). *Les deux sœurs et leur mère*. Paris : Odile Jacob.

- Héritier, F (1998). 'Anthropologie de la ménopause' In: *La ménopause, approche socioculturelle*. Paris: Elsevier.
- Illich, Ivan (1975). *Nemesis médicale*. Paris: Seuil.
- Irigaray, Luce (1984). *Ethique de la différence sexuelle*. Paris: Grasset, Editions de minuit.
- Kérisit, M & Pennec, S (2000). 'La mise en science de la ménopause' *Cahier du Genre* 31.
- Kosack, Godula & Krasberg, Ulrike (2002).*Regel-lose Frauen- Wechseljahre im Kulturvergleich*. Königstein: Ulrike Helmer Verlag.
- Lock, Margaret (1998). 'Anomalous Women and Political Strategies for Aging Societies' In: S. Sherwin *The politics of Women health*. Philadelphia: University Press.
- Mankowitz, Ann (1987). *Auf neue Weise fruchtbar. Der seelische Prozess der Wechseljahre*. Zürich: Kreuz-Verlag.
- National Women's Health Network (2002). *The Truth About Hormone Replacement Therapy: How to Break Free from the Medical Myths of Menopause*. New York: Prima Publishing, a division of the Random House.
- Nissim, Rina (2001). *Ménopause, Réflexions et alternatives aux hormones de remplacement*. Genève: Editions Mamamélis.
- Nissim, Rina (2004). *La sexualité des femmes*. Genève: Edition Mamamélis.
- Perez, Martine (2005). *Ce que les femmes doivent savoir*. Paris: Robert Laffont.
- Ringa, V. & Hassoun, D. & Attali, C. & Bréart, G. & Delanoë, D. & Lachowsky, M. & Lopes, P. & Mischlich, D. (2003). *Femmes, Médecins et Ménopauses*. Paris: Editions Masson.
- WHI study (2002). 'Risks and Benefits of Estrogen plus Progestin in Healthy Postmenopausal Women' *JAMA* 288.

COORDONNÉES

Catherine Markstein

ASBL Femmes et Santé
24 Avenue Lambeau
1200 Bruxelles
T. 02 736 51 01
info@femmesetsante.be
www.femmesetsante.be

Tewerkstelling
Emploi

Les femmes et le métier de sapeur-pompier en Province de Hainaut

---

Marielle Bruyninckx, Nathalie Couvreur & Géraldine Hennixdal
(Service de Développement humain et traitement des données,
Université de Mons-Hainaut)

L'objectif de cette recherche est d'appréhender le vécu des femmes ayant choisi d'exercer un métier appartenant au domaine de la sécurité et, a priori, encore réservé aux hommes. En vue de la récolte de données, nous avons interrogé 36 femmes exerçant le métier de sapeur-pompier en Province de Hainaut. Chacune d'entre elles a été invitée à remplir un questionnaire anamnestique ainsi qu'un questionnaire de valeurs professionnelles. De cet échantillon de départ, dix jeunes femmes ont accepté de poursuivre plus avant la recherche en participant à des entretiens semi-directifs visant à faire le point sur leur intégration au sein des équipes, majoritairement masculines, ainsi que sur leur satisfaction au travail. Les résultats mettent en évidence que ces femmes présentent, pour la plupart, un profil particulier : âgées d'une trentaine d'années en moyenne, elles sont souvent issues de familles dont les membres masculins exercent déjà le métier de sapeur-pompier ou ont été mises en contact avec cette profession via leur conjoint ; elles détiennent le plus souvent un diplôme d'études secondaires supérieures et exercent parallèlement un autre métier, généralement à caractère social. Par ailleurs, il ressort des entretiens que si, ces femmes vivent positivement leur insertion et estiment satisfaisants les contacts entretenus avec les collègues masculins, elles ressentent néanmoins la nécessité de constamment « faire leurs preuves » et éprouvent le besoin de justifier en permanence leur présence et leurs choix. Cette insécurité affective semble cependant atténuée lors d'interventions humainement délicates où leur féminité est perçue comme un atout, tant par les victimes que par leurs collègues. **MOTS-CLÉS [travail, insertion socio-professionnelle, métiers techniques]**

Vrouwen en het beroep van brandweervrouw in de provincie Henegouwen

Dit onderzoek heeft als doel om beter te leren begrijpen hoe vrouwen die een beroep hebben gekozen dat te maken heeft met veiligheid en dat a priori nog erg mannelijk is dit beleven en ervaren. Met het oog op het aanleggen van een gegevensbank hebben we zesendertig vrouwen ondervraagd die als brandweervrouw optreden in de provincie Henegouwen. Er werd hen gevraagd twee vragenlijsten in te vullen, waaronder één over beroepswaarden. Tien van die zesendertig vrouwen hebben aanvaard nog iets verder te gaan met het onderzoek en hebben deelgenomen aan semi-gestructureerde interviews. Het was de bedoeling te weten te komen hoe goed zij hun integratie in die hoofdzakelijk mannelijke teams hadden waargemaakt en in hoeverre zij tevreden waren met hun werk. Uit de resultaten blijkt duidelijk dat deze vrouwen veelal een bijzonder profiel hebben: ze zijn ongeveer dertig jaar oud, komen vaak uit families waarbinnen de mannelijke familie-

leden het beroep van brandweerman uitoefenen of ze kwamen via hun echtgenoot met het beroep in contact. Ze hebben meestal een diploma van hoger secundair onderwijs en oefenen daarnaast nog een ander – vaak maatschappelijk – beroep uit. Uit deze gesprekken blijkt overigens dat deze vrouwen hun inschakeling positief hebben ervaren en ze zijn van mening dat de contacten met hun mannelijke collega's bevredigend zijn. Ze voelen zich wel genoodzaakt zichzelf steeds te bewijzen en hun aanwezigheid en hun keuze systematisch te verantwoorden. Dit gevoel van onzekerheid lijkt echter verlicht te worden door interventies die delicaat zijn op menselijk vlak omdat hun vrouwzijn daar eerder als een troef wordt gezien, zowel door de slachtoffers als door de collega's. **SLEUTELWOORDEN** [arbeid, socio-professionele inschakeling, technische beroepen]

INTRODUCTION

A l'heure actuelle, de plus en plus de femmes choisissent la carrière de sapeur-pompier. Cependant, il n'est pas rare d'entendre encore des réflexions du type : Hé ! T'as vu ! ? Le pompier là-bas, c'est une femme ! La présence des femmes dans les services incendies suscite beaucoup de remous et d'interrogations : sont-elles aussi compétentes que les hommes ? Ont-elles leur place à part entière dans ce milieu typiquement masculin ? Sont-elles intégrées dans les casernes ? Ainsi comme l'explique Deville : « Comme cela a toujours existé dans notre culture judéo-chrétienne, la lutte contre le feu, porteuse de symboles et de valeurs psychosexuelles, devrait être réservée aux hommes, protecteurs virils du groupe. Que des femmes soient employées comme standardistes, bureaucrates, voire conductrices d'ambulances et secouristes, passe encore, mais qu'elles aillent au feu, procèdent à des sauvetages, manœuvrent avec des camions-grues... » (Deville 1996 : 6).

Des études, issues de pays ayant une plus longue tradition de présence des femmes dans les corps de sapeur-pompiers, mettent en évidence la nécessité pour ces femmes qui intègrent un milieu professionnel masculin lié au domaine de la sécurité de « faire leurs preuves », de justifier voir de défendre leur place au sein de la caserne.

Or, en Belgique, la loi de réorientation économique du 4 août 1978 précise l'égalité de traitement entre les hommes et les femmes en ce qui concerne les conditions de travail et l'accès à l'emploi, à la formation et à la promotion professionnelles. En son article 116, elle stipule qu'en « application de l'article 6 de la Constitution, le principe de l'égalité de traitement entre les hommes et les femmes s'applique à l'accès à l'emploi, à la promotion professionnelle, à l'orientation, à la formation, au perfectionnement et au recyclage professionnel, à l'accès à une profession indépendante ainsi qu'aux conditions de travail ». Le principe de l'égalité de traitement implique donc l'absence de toute discrimination fondée sur le sexe. Il est ainsi notamment interdit :

1. « de faire référence au sexe du travailleur dans les offres d'emploi ou les

- annonces relatives à l'emploi et à la promotion professionnelle, ou d'utiliser dans ces offres ou annonces des éléments qui, même sans référence explicite, indiquent ou sous-entendent le sexe des travailleurs ;
2. de faire référence au sexe du travailleur dans les conditions d'accès, la sélection et les critères de sélection aux emplois ou postes de travail, quelques soient le secteur ou la branche d'activités, ou d'utiliser dans ces conditions ou critères des éléments qui, même sans référence explicite au sexe du travailleur, aboutissent à une discrimination ;
  3. de refuser ou d'entraver l'accès à l'emploi ou à la promotion professionnelle pour des motifs explicites ou implicites fondés directement ou indirectement sur le sexe du travailleur. »

Mais, lorsque l'on s'intéresse de plus près au monde du travail, on se rend vite compte que les des différences selon le sexe. Les hommes ont souvent plus de possibilités d'accéder à des postes à responsabilités. La carrière des femmes est, elle, souvent lestée d'éléments qui la freine. Si les femmes éprouvent parfois des difficultés au sein de leur milieu professionnel, la complexité s'accroît d'autant plus lorsqu'elles investissent un domaine de travail réservé à la gent masculine qui en fait son exclusivité. L'arrivée des femmes dans ce monde d'hommes ne se fait pas sans heurts.

Depuis quelques années, de plus en plus de femmes s'engagent comme sapeuses-pomprières. Les réalités rencontrées lors de l'arrivée des femmes dans d'autres métiers dits masculins se retrouvent-elles ici ? Qui sont ces femmes ? Quelles sont leurs motivations ? Quelles difficultés rencontrent-elles et comment les gèrent-elles ? Telles sont les questions de recherche qui sous-tendent l'étude dont nous présentons synthétiquement les résultats dans cet article.

LA RECHERCHE

1. Objectif

L'objectif principal de cette recherche est de cerner le profil de femmes ayant choisi d'exercer un métier appartenant au domaine de la sécurité et, a priori, encore réservé aux hommes. Il s'agira également d'appréhender leur vécu et de tenter de mieux comprendre leurs motivations, attentes et perceptions.

2. Intérêt de la recherche

L'intérêt de cette recherche se situe dans son caractère original. En effet, les données recueillies sur ce sujet en Belgique francophone sont rares et à notre connaissance, aucun travail de ce type n'a été réalisé en Hainaut. La démarche nous paraît, par ailleurs, importante dans la mesure où elle permettra

de déterminer s'il existe vraiment des stéréotypes attachés aux rôles sociaux féminin et masculin qui déterminent les choix d'orientation et la qualité de l'insertion professionnelle des femmes dans le milieu particulier qui nous intéresse.

3. Description de l'échantillon

Les critères d'inclusion choisis en vue de la constitution du public cible sont relativement larges. Notre échantillon se compose ainsi de 20 femmes dont les seules caractéristiques prises en compte sont d'avoir été engagées sous le statut de sapeur-pompier au sein d'une des casernes de la Province de Hainaut et d'avoir accepté de participer à l'étude. Sur les 36 femmes contactées, 20 ont répondu positivement à notre appel. Les secrétaires, les techniciennes de surface, ainsi que les femmes exerçant toute fonction autre que celle de sapeur-pompier, n'ont pas fait l'objet d'investigation dans le cadre de cette étude.

4. Outils

Trois outils ont été utilisés afin de mener à bien notre recherche : un questionnaire anamnétique, le Questionnaire des valeurs professionnelles de Super (1991) ainsi qu'un entretien semi-directif. Dans le questionnaire anamnétique, le sujet est invité à donner des informations sur les moments importants de sa vie. Cette première étape est complétée par l'usage du Questionnaire des valeurs professionnelles de Super. Celui-ci nous a paru particulièrement adapté à nos objectifs de recherche dans la mesure où il permet d'évaluer les motivations intrinsèques et extrinsèques au travail, c'est-à-dire les satisfactions que les hommes et les femmes recherchent dans le travail en lui-même ou celles qu'il leur apporte.

Enfin, la triangulation de la récolte d'informations est réalisée par l'entretien semi-directif. Celui-ci est défini comme un entretien dirigé par un guide plus ou moins détaillé comportant différents thèmes à aborder (De Lavergne 2004 : 17). Par des questions ouvertes, le sujet est invité à s'exprimer de manière plus ou moins libre à propos des thèmes abordés. Cette technique est d'un apport considérable dans la recherche des systèmes de valeurs, des modes de représentation, des perceptions spécifiques à un groupe ou à une culture (Pourtois & Desmet 1997 : 134). Ce type d'entretien repose plus sur l'information que sur l'uniformisation dans la mesure où, même si un schéma définit les thèmes à explorer, la manière dont ceux-ci sont amenés ainsi que leur ordre d'apparition ne sont pas fixés d'avance (De Landsheere 1979).

5. Planning de la recherche

Notre travail s'est déroulé en deux phases. Lors de la première phase, nous avons administré à l'ensemble des femmes visées par l'étude le questionnaire anamnétique ainsi que le Questionnaire des valeurs professionnelles de Super. Lors de la seconde phase, nous avons rencontré individuellement les dix femmes ayant accepté de poursuivre la recherche en participant à des entretiens semi-directifs. Ceux-ci visaient à faire le point sur leur intégration au sein des équipes, majoritairement masculines, ainsi que sur leur satisfaction au travail.

6. Méthodes d'analyse

Le caractère exploratoire de la démarche nous a conduites à recueillir pour chaque femme une quantité d'informations importante. Deux niveaux d'analyse ont, dès lors, été envisagés : une analyse quantitative où les questionnaires ont été dépouillés et analysés pour l'ensemble des 20 femmes et, une analyse qualitative, où l'entretien a été synthétisé pour chacune des dix femmes ayant accepté de poursuivre la recherche. Ces deux approches sont complémentaires : l'une, plus individuelle, permet de mieux cerner le vécu et l'intégration de chacune ; l'autre, plus synthétique, permet de relever des tendances.

7. Le questionnaire anamnétique

Ce questionnaire, à questions fermées avec une possibilité « autre », fournit un ensemble d'informations nous permettant de dresser un profil général de notre échantillon. Il est constitué de 11 questions portant sur la situation familiale de la femme (âge, état civil, profession du conjoint,...) ainsi que sur son parcours scolaire et professionnel (diplôme(s) obtenu(s), ancienneté, grade,...). D'après les résultats obtenus dans notre échantillon, le profil des femmes rencontrées est le suivant : elles ont une trentaine d'années, sont mariées ou cohabitantes, ont des enfants et vivent en famille. Elles détiennent le plus souvent un diplôme d'études secondaires supérieures et exercent un second métier généralement lié au domaine social ou paramédical. L'ancienneté varie de un à trois ans, le grade est celui de « sapeur » et le poste actuellement occupé est celui de sapeuse-pomprière-ambulancière. La majorité envisage cependant de passer des examens de promotion afin d'obtenir un grade supérieur.

L'élément le plus intéressant est, sans conteste, le lien de parenté existant dans tous les cas avec un représentant direct ou indirect de la profession. Dans 13 cas, c'est le conjoint qui, lui aussi, est sapeur pompier ou exerce un

métier se rapportant directement aux missions de ceux-ci (inspecteur incendie, chauffeur SMUR...); dans les sept autres situations, ce sont des membres de la famille proche (père, frère, oncle...).

8. Le questionnaire des valeurs professionnelles de Super

Les valeurs sont définies par Super (Super 1970 : 2) comme «des qualités que l'on désire posséder et que l'on cherche dans les activités professionnelles dans lesquelles on s'engage, dans les situations que l'on vit, et dans les objectifs que l'on se fixe». Les valeurs prises en compte dans ce questionnaire sont au nombre de 15 :

- la créativité : invention de nouvelles choses, conception de nouveaux produits ou développement d'idées nouvelles ;
- le management : planification et organisation de son travail ou de celui des autres ;
- la réalisation : aboutissement personnel au travers de résultats visibles et tangibles ;
- l'environnement : importance accordée à un cadre de travail agréable et confortable ;
- les relations avec la hiérarchie : désir d'entretenir de bonnes relations avec son supérieur, perçu comme juste et équitable ;
- le style de vie : épanouissement personnel au travail en accord avec le style de vie choisi ;
- la sécurité : stabilité de l'emploi et avantages économiques ;
- les relations avec les collègues : importance de la vie sociale dans le travail ;
- l'esthétique : possibilité de réaliser de belles choses et de rendre plus beau le monde dans lequel on vit ;
- le prestige : possibilité d'acquérir une image socialement élevée aux yeux des autres et qui suscite le respect ;
- l'indépendance : droit d'évoluer à son rythme ;
- la variété : absence de monotonie dans les tâches à réaliser ;
- les avantages économiques : bonne rémunération permettant une qualité de vie satisfaisante ;
- l'altruisme : intérêt pour le travail social et d'aide ; contribution au bien-être d'autrui ;
- la stimulation intellectuelle : possibilité de penser de manière indépendante et d'appréhender le pourquoi et le comment des choses.

Le questionnaire est composé de 45 items qui sont en relation avec le monde du travail. A côté de chaque item se trouve une échelle allant de 1 pour Pas important à 5 pour Très important. L'interprétation des résultats se base sur les notes brutes qui permettent de classer les valeurs qui sont les plus

importantes pour le sujet. L'idée est d'accorder une attention particulière aux trois valeurs les plus importantes ainsi qu'aux trois valeurs ayant obtenu les notes les plus faibles.

Dans notre échantillon, les trois valeurs prioritaires sont, dans l'ordre, l'altruisme, le style de vie et les relations avec la hiérarchie. Ces résultats nous informent sur les perceptions, attitudes et attentes des femmes rencontrées. Celles-ci ont pour objectif professionnel d'apporter du réconfort et du bien-être aux personnes en souffrance, ce qui constitue très certainement une qualité primordiale pour l'exercice de la profession : elles désirent accomplir une mission utile aux autres, manifestant par là une tendance au dévouement (Deville 1996 : 7). Elles ne souhaitent pas, pour autant, négliger leurs aspirations et convictions personnelles en matière de style de vie. En effet, si la profession de pompier requiert une haute implication aux niveaux physique et psychologique, elle nécessite aussi une gestion du quotidien qui n'est pas banale (gardes de nuit ou de week-end, rappels d'urgence...). Ces contraintes ne peuvent être supportables que dans la mesure où elles peuvent puiser dans leur activité professionnelle des éléments d'épanouissement personnel.

Enfin, les relations avec la hiérarchie constituent la troisième valeur importante. Ceci est assez logique dans la mesure où de tels services sont dirigés par des personnes gradées qui imposent une certaine discipline, nécessaire au bon fonctionnement d'une caserne.

Les trois valeurs que les femmes évaluent comme étant les moins fondamentales pour leur pratique professionnelle sont : le management, la créativité et la stimulation intellectuelle. Ces réponses n'ont rien d'étonnant dans la mesure où le métier est régi par un ensemble de règles strictes auxquelles il faut adhérer pour garantir des interventions efficaces. Le fait d'être sous les ordres d'un supérieur qui planifie et organise leur travail n'a donc rien de choquant ; ceci ne les empêchant pas d'envisager, pour l'avenir, de passer des examens de promotion qui leur offriront cette responsabilité. La fonction n'offre, par ailleurs, pas d'espace à la créativité et à la fantaisie car c'est bien de vies humaines dont il s'agit. Enfin, le travail en équipe solidaire étant la base du bon fonctionnement, il n'est pas pensable qu'un membre appréhende seul le comment et le pourquoi d'une situation.

9. L'entretien semi-directif

Ce troisième outil nous permet d'investiguer certains points plus « délicats » de l'intégration des femmes au sein de leur caserne. Seules dix femmes ont souhaité poursuivre la recherche jusqu'à cette dernière étape. Ceci s'explique sans doute par la fragilité de la position des femmes au sein des corps d'incendie et le caractère exceptionnel de leur présence. Malgré l'anonymat assuré, la crainte d'être reconnue au travers de certains propos a été plus forte

que l'envie de participer à une étude pouvant participer à l'amélioration de leur statut.

Le guide d'entretien a été élaboré selon six axes d'investigation :

- la motivation : il s'agit de mettre en évidence les motivations principales de chaque femme à vouloir exercer un métier dans lequel elle occupera une position minoritaire. Quelle raison principale l'a poussée à faire carrière chez les pompiers ? Qu'est-ce qui l'a incitée à suivre cette voie peu commune pour une femme ?
- l'intégration : nous nous intéressons ici à l'intégration de la femme lors de sa formation à l'école du feu et plus tard, au sein de son cadre professionnel ;
- le harcèlement moral et sexuel : minoritaires, on peut penser qu'elles sont davantage exposées à un risque de harcèlement ;
- les conditions de travail : le cadre de travail, le type de prestation, l'unique, les infra-structures des sapeurs-pompiers ont été pensés pour des hommes. Comment les femmes vivent-elles ces conditions de travail particulières ?
- les relations avec les collègues : l'univers masculin a-t-il des implications sur les relations sociales au sein de la caserne ? Les femmes sont-elles obligées d'adopter un comportement proche de celui des hommes ou peuvent-elles conserver leur féminité ?
- les relations avec les collègues féminines : existe-t-il une solidarité entre les femmes dans ce milieu d'hommes ?

La motivation principale avancée par les femmes de notre échantillon pour le choix de cette profession est la volonté d'exercer un métier qui apporte de l'aide et du réconfort aux personnes en situation de crise (accident, incendie...), ce qui confirme les résultats obtenus au Questionnaire des valeurs professionnelles de Super. Lorsqu'on leur demande de préciser les situations dans lesquelles leur apport peut être le plus apprécié, toutes citent les interventions où il est question d'enfants, de personnes fragilisées ou encore celles où la patience et la « psychologie » sont de mises (lors de décès par exemple).

L'intégration à l'école du feu et, plus tard, à la caserne s'est généralement bien déroulée. Les femmes rencontrées reconnaissent toutefois que leur arrivée ne s'est pas faite sans heurt et qu'elles ont dû s'imposer pour se faire respecter. La plupart racontent qu'elles ont dû faire face aux blagues douteuses, aux « mains baladeuses », à l'indifférence ou aux brimades. Une seule qualifie ces actes de harcèlement et a porté plainte auprès des autorités compétentes ; les autres les estiment « normales » ! Une enquête menée aux États-Unis sur l'ensemble des femmes pompières met en évidence que plus de la moitié des personnes interrogées ont fait l'objet d'actes pouvant être qualifiés de harcèlement. 43% de ces femmes disent avoir été victimes de préjugés sexistes lors de la détermination de leur tâches et 16.5 % signalent avoir subi des actes de

violences physiques (Organisation Internationale du Travail 2003).

En ce qui concerne les conditions de travail, toutes affirment remplir des missions identiques à leurs homologues masculins et ne pas subir de discriminations à ce niveau. Les réflexions à propos des infra-structures sont moins positives : peu de sapeuses-pompières ont à leur disposition des vestiaires qui leur soient réservés. Même si la plupart d'entre elles appartiennent à des corps volontaires et que les moyens mis à leur disposition sont assez sommaires, elles laissent sous-entendre qu'un effort pourrait être fait à ce niveau. En effet, la vie en communauté dans des locaux souvent vétustes et inadaptés à la présence de femmes (douches collectives, salle de détente, dortoirs) est loin d'être toujours simple au quotidien. Leurs horaires de travail sont identiques à ceux de leurs collègues masculins et rendent parfois difficilement conciliables vie professionnelle et vie familiale, d'autant plus qu'elles exercent souvent un autre emploi. Enfin, elles regrettent de ne pouvoir disposer d'uniformes plus adaptés à leur physiologie.

Les relations avec les collègues sont qualifiées de «satisfaisantes». Elles estiment cependant que, pour arriver à ce résultat, elles ont du «faire leurs preuves» et «fixer des limites» avec certains d'entre eux. A l'exception de deux femmes, le contact avec la hiérarchie semble s'être établi plus facilement. La solidarité entre les sapeuses-pompières est quasi-inexistante. Ces résultats confirment ceux soulignés par Dorvillers (Dorvillers 2003) dans son étude sur les femmes policières. Une étude réalisée au sein de l'armée française (Sorin 2002) aboutit aux mêmes conclusions : les femmes travaillant dans un milieu majoritairement masculin ont tendance à former des groupes hétérogènes et ne ressentent pas le besoin de se regrouper. Par ailleurs, elles tiennent le plus souvent à garder leur position minoritaire.

CONCLUSIONS ET PERSPECTIVES

Actuellement, le travail des femmes reste, pour certaines d'entre elles, problématique. Ces difficultés sont encore accrues lorsqu'elles doivent s'intégrer au sein d'un milieu essentiellement masculin. Pour mieux cerner l'intégration des femmes dans un monde d'hommes, nous avons choisi de nous intéresser aux sapeuses-pompières qui évoluent au sein des services d'incendie de la Province de Hainaut.

Tout au long de nos rencontres et de nos partages, nous nous sommes aperçues que ces femmes semblent bien intégrées dans leur activité professionnelle et que les contacts avec leurs collègues masculins paraissent, à leurs yeux, satisfaisants. Cependant, elles n'ont pas le droit à l'erreur et se sentent obligées de se surpasser pour atteindre le niveau imposé aux hommes. Elles ont l'impression, à leur arrivée à la caserne, de se sentir testées, de «devoir faire leurs preuves» et justifier leur place en permanence. De plus, elles sont

confrontées à un environnement inadapté et peu en conformité avec le respect de leur intimité. Enfin, rares sont celles qui ont accès à des postes à responsabilité même si la majorité souhaite monter en grade.

Au regard de ces résultats, il nous paraît donc intéressant, dans un premier temps, de cerner les épreuves pour lesquelles les femmes échouent lors du recrutement et voir dans quelle mesure des adaptations sont possibles. Une analyse plus approfondie des raisons de leur absence à des postes hiérarchique doit aussi, à notre avis, être rapidement réalisée. Enfin, il est plus qu'urgent d'établir un état des lieux en matière d'infrastructures mises à la disposition des femmes pompières (vestiaires, sanitaires...) et de sensibiliser les responsables de casernes à ce sujet.

A un niveau macrosociologique et pédagogique, des campagnes mettant en garde les jeunes générations contre les stéréotypes attachés aux rôles sociaux féminin et masculin qui déterminent les choix d'orientation et la qualité de l'insertion professionnelle des femmes dans certains milieux de travail doivent être menées. Il nous paraît ainsi nécessaire d'engager une campagne de communication incitant les jeunes filles à envisager, pour leur orientation scolaire et professionnelle, les filières et métiers traditionnellement considérés comme « masculins ». Le chemin est encore long et seule une prise de conscience collective permettra d'éviter à moyen et long terme un désengagement motivationnel de ces femmes du feu...

BIBLIOGRAPHIE

- De Landsheere, Gilbert (1979). *Dictionnaire de l'évaluation et de la recherche en éducation*. Paris: Presses Universitaires de France.
- De Lavergne, Martine (2004). *Fiche-ressource marketing*. Aix-Marseille: Université de Provence.
- Deville, Joan (1996). 'Des sapeurs-pompiers féminins'. *Le sapeur pompier* Journal Online www.lesapeurpompier.fr/article.php?sid=484
- Dorvillers, Catherine (2003). 'Le travail des femmes en Belgique'. *Sophia* n°35, 3e trim. 2003, Bruxelles: Sophia asbl.
- Organisation Internationale du Travail (2003). 'Violence et stress sur le lieu de travail'. *Fonction publique* Journal Online, www.il.org/public/french/dialogue/sector/pubserv/violence.htm
- Pourtois, Jean-Pierre & DESMET, Huguette (1997). *Epistémologie et instrumentation en sciences humaines*. Mardaga, Sprimont.
- Sorin, Katia (2002). *Les femmes dans les forces armées françaises: intégration versus conflit*. Ontario: Canadian Forces Leadership Institute.
- Super, Donald E. (1991). *Manuel de correction du questionnaire des valeurs professionnelles*, Paris: Editions du Centre de Psychologie Appliquée.

COORDONNÉES

Nathalie Couvreur,

Service de Développement humain et traitement des données,
Faculté de Psychologie et des sciences de l'éducation,
Université de Mons-Hainaut,
Place du Parc, 18
B-7000 Mons.
T. 065 37 31 98
F. 065 37 30 54
nathalie.couvreur@umh.ac.be

Marielle Bruyninckx,

Service de Développement humain et traitement des données,
Faculté de Psychologie et des sciences de l'éducation,
Université de Mons-Hainaut,
Place du Parc, 18
B-7000 Mons.
T. 065 37 31 43
F. 065 37 30 54
marielle.bruyninckx@umh.ac.be

Géraldine Hennixdal,

Service de Développement humain et traitement des données,
Faculté de Psychologie et des sciences de l'éducation,
Université de Mons-Hainaut,
Place du Parc, 18
B-7000 Mons.
T. 065 373143
F. 065 373054

Genre, travail et pouvoir : quels obstacles à l'ascension sociale des femmes ?

Annalisa Casini et Margarita Sanchez-Mazas
(Université Libre de Bruxelles - Institut de Sociologie)

La métaphore du «plafond de verre» est utilisée pour se référer à la quasi-absence des femmes dans les postes à haute responsabilité, tendance qui, malgré l'égalité formelle au niveau législatif, perdure. L'abondante littérature consacrée ces dernières années à ce sujet propose diverses explications faisant surtout référence aux motivations des individus (Horner, 1969) ou à des biais des structures organisationnelles (Kergoat, 2002). Nous envisageons ici d'aborder ce phénomène en termes de conflits normatifs. En effet, il est reconnu que le milieu du travail, surtout aux niveaux supérieurs de l'échelle hiérarchique, est organisé autour d'une «norme méritocratique» qui met en avant une conception individualiste et instrumentale de la personne (Bourdieu, 1998; Kluegel & Smith, 1986). Mais dans un tel contexte méritocratique, les «normes de genre» sont également des aspects qu'il convient de prendre en compte. Ainsi, selon cette perspective, si les hommes se trouvent implicitement avantagés par le fait que la «norme masculine» organisée autour de la dimension fondamentale de l'instrumentalité et que les femmes sont socialisées selon la «norme féminine» imposant un rôle centré sur les sentiments et les dimensions relationnelles (Bem, 1993; Eagly, 1987), elles pourraient se trouver dans une situation conflictuelle (Sanchez-Mazas & Casini, 2005). La présente contribution propose un aperçu d'une étude empirique que nous avons menée afin de tester cette hypothèse.

MOTS-CLÉS [plafond de verre, méritocratie, conflit normatif]

Contactez les auteurs pour avoir plus d'information sur ce thème.

Gender, arbeid en macht: wat staat de sociale opmars van vrouwen in de weg?

De metafoor van het 'glazen plafond' wordt courant gebruikt om te verwijzen naar de bijna afwezigheid van vrouwen in functies met een grote verantwoordelijkheid: een fenomeen dat ondanks de formele gelijkheid op wetgevend vlak blijft voortbestaan. In de overvloedige literatuur die de laatste jaren over dit onderwerp werd geschreven, vindt men verschillende verklaringen die vooral verwijzen naar de motivatie van individuen (Horner 1969) of naar vooroordelen inherent aan organisatiestructuren (Kergoat 2002). Wij beschrijven het fenomeen in onze bijdrage in termen van normatieve conflicten. Het wordt erkend dat het arbeidsmilieu, vooral op de hogere trappen van de hiërarchische ladder, georganiseerd wordt rondom een 'meritocratische norm' die een individualistische en instrumentele opvatting van de persoon naar voren schuift (Bourdieu 1998, Kluegel & Smith 1986). Maar in een dergelijke meritocratische context moet echter ook rekening gehouden worden met gendernormen. Vanuit dit perspectief zouden vrouwen in een conflictsituatie kunnen terechtkomen (Sanchez-Mazas & Casini 2005) omdat vrouwen gesocialiseerd worden volgens de 'vrouwelijke norm' die hen een rol oplegt die zich toespit op gevoelens en

relationele dimensies (Bem 1993, Eagly 1987) terwijl mannen impliciet worden bevoorrecht door de 'mannelijke norm' die wordt georganiseerd rond de fundamentele dimensie van de instrumentaliteit. In onze bijdrage op het colloquium schetsten we een overzicht van een empirische studie die we hebben gedaan om deze hypothese te testen. **SLEUTELWOORDEN [glazen plafond, meritocratie, normatief conflict]**

Contacteer de auteurs voor meer informatie over dit thema.

COORDONNÉES / CONTACTGEGEVENS

Annalisa Casini

Université Libre de Bruxelles, Institut de Sociologie
Groupe de Psychologie Sociale - GPS - CP 124
Avenue Jeanne 44
1050 - Bruxelles
T. 02 650 33 82
F. 02 650 33 35
acasini@ulb.ac.be
www.ulb.ac.be/is/gps

Le gaspillage des savoirs : frein à l'orientation professionnelle des femmes

---

Nathalie Mignano
(Service SOFFT)

Cette communication est le résultat d'une réflexion d'actrices de terrain, une équipe de formatrices d'un organisme d'insertion socioprofessionnelle. Il s'agit donc d'observations issues de la pratique quotidienne, et d'une tentative de conceptualisation des problématiques de notre public et de nos pratiques professionnelles. Nous avons choisi de traiter le thème proposé par Sophia en abordant les questions suivantes : pourquoi des femmes qui ont des compétences, des diplômes, font-elles des choix professionnels en deçà de leurs aptitudes et possibilités ? Quels sont les mécanismes en jeu, et quelles sont les perspectives pour que chacune puisse faire des projets à la hauteur de ses capacités et ambitions, et aie les moyens de les réaliser ? Les propos qui suivent sont centrés sur le public et les pratiques de l'insertion socioprofessionnelle, avec pour toile de fond, même s'il n'est pas abordé directement, un contexte socio-économique évidemment défavorable à l'emploi.

MOTS-CLÉS [T.I.C, insertion professionnelle, ségrégation horizontale]

Kennisverspilling: een rem op de beroepsoriëntatie van vrouwen

Deze presentatie is het resultaat van een reflectie van actoren uit het middenveld, namelijk een team van opleidsters in een socio-professioneel inschakelingorganisme. Het gaat in dit artikel dus om vaststellingen die voortvloeien uit de dagelijkse praktijk en om een poging de problemen van ons publiek en onze professionele praktijken te conceptualiseren. In dit artikel vertrekken we dan ook van de volgende vragen: waarom kiezen bewaarde, gediplomeerde vrouwen ervoor een beroep uit te oefenen dat niet overeenstemt met hun vaardigheden en mogelijkheden? Welke mechanismen zijn er in het spel en wat zijn de kansen dat elke vrouw ooit projecten mag uitvoeren die beantwoorden aan haar vaardigheden en ambities en de mogelijkheid krijgt haar ambities te verwezenlijken? Ik concentreer me in deze bijdrage op het publiek en de praktijken van de socio-professionele inschakeling. De achtergrond voor deze studie – ook al wordt die niet rechtstreeks besproken – is de socio-economische context die qua werkgelegenheid duidelijk niet erg gunstig is. **SLEUTELWOORDEN [informatietechnologie (IT), beroepsinschakeling, horizontale segregatie]**

SITUER LA RÉFLEXION

Le Service d'Orientation et de Formation pour Femmes à la recherche d'un Travail (SOFFT) fait partie d'une grosse a.s.b.l. liégeoise (une cinquantaine de travailleuses et travailleurs) qui a fêté ses vingt-cinq ans l'année dernière. Il s'agit du Collectif contre les Violences Familiales et l'Exclusion (CVFE), ex Collectif Femmes Battues, qui a été créé par des femmes dans la mouvance féministe pour assurer l'hébergement de femmes, avec ou sans enfants, victimes de violences conjugales. Les activités se sont ensuite diversifiées avec des actions d'Éducation permanente : sensibilisation et formation de différents publics aux thèmes de la violence conjugale et de l'égalité des chances (enseignants, policiers, travailleurs sociaux...) et un service de formation spécifiquement destiné aux femmes.

Sofft propose actuellement trois modules de formation : « Orientation Professionn'Elles », pour les femmes souhaitant faire un bilan et construire un projet professionnel, « LEA » (Lucides Elles Avancent) insertion sociale pour des femmes ayant connu des trajectoires particulièrement difficiles, et « Explore », orientation vers les métiers techniques de l'informatique. Sofft est partenaire du projet Ada, destiné à promouvoir la place des femmes dans les nouvelles technologies de l'informatique et la communication.

L'appartenance de Sofft au Collectif est à souligner pour au moins deux raisons. La première concerne les valeurs : émancipation des femmes, autonomie, égalité des chances, que Sofft a la volonté de promouvoir, et la deuxième concerne une certaine expertise qui nous est reconnue pour l'accompagnement de femmes en difficultés, victimes de violences en particulier, même si notre service s'adresse bien entendu à toutes.

DIVERSITÉ DES TRAJECTOIRES

C'est l'observation qui est à l'origine de notre questionnement, voici donc quelques exemples du parcours de femmes qui ont suivi nos formations (les prénoms choisis sont des prénoms d'emprunt).

Josette : parle cinq langues, graduée en arts plastiques, elle est actuellement femme d'ouvrage ; Georgina : juriste, a enseigné à l'université dans son pays, en Belgique elle est animatrice à la recherche d'un emploi ; Michèle : excellent potentiel en informatique, elle est actuellement « article 60 » dans une a.s.b.l. Ces situations sont évidemment toutes singulières, mais loin d'être isolées. Notre attention va aussi à un groupe particulier : celui des femmes d'origine africaine, qui se ruent vers le milieu hospitalier. Valentine est universitaire, elle a étudié en Belgique ; Hortense avait un excellent profil pour la vente. Toutes deux se retrouvent, avec beaucoup d'autres, aides-soignantes ou auxiliaires polyvalentes en milieu hospitalier. Eldorado ou ghetto ? Il y a quelques

mois, Marie-Rose Clinet, de l'a.s.b.l. Flora, consacrait un article de la revue *Coulisses* à ce sujet, et se réjouissait que les compétences relationnelles de ces femmes soient valorisées dans la sphère professionnelle (Clinet, 2005). Je serais pour ma part plus nuancée quant à l'engouement des employeurs pour celles qu'ils nomment parfois « les perles noires ». Il me semble que l'on peut y voir avant tout un frein à l'égalité des chances et le renoncement de fait pour certaines à leur projet initial.

DIVERSITÉ DES SAVOIRS

Sous ce terme on entend les savoirs académiques, et leur officialisation que représentent les diplômes, mais aussi les compétences professionnelles, des compétences d'ordre relationnel, voire même traditionnel au sens anthropologique du terme comme dans la situation évoquée précédemment. On peut y ajouter d'autres « savoirs » moins conventionnels comme la débrouillardise ou la créativité.

GASPILLAGE, VOUS AVEZ DIT GASPILLAGE ?

Lorsque nous avons réfléchi au titre de cette intervention, c'est le mot « gaspillage » qui s'est imposé. Or il comprend deux acceptions qu'il convient donc de préciser. La première est liée à des « dépenses désordonnées, inutiles, excessives » (TLFi, 2005). L'autre à une « utilisation incomplète ou incorrecte des ressources, sans en tirer le parti ou le profit possible » (ibidem). C'est bien dans cette deuxième définition que nous nous situons. Les ressources ici représentent les savoirs des femmes, et le parti ou le profit possible serait ce qui est lié à leur valorisation : la rémunération fruit du travail, mais aussi la reconnaissance sociale.

MÉCANISMES ET HYPOTHÈSES

Quelles explications possibles à ces gaspillages de savoirs ? Les scénarios sont multiples, et peuvent parfois se conjuguer :

- la non-reconnaissance des diplômes. C'est le cas des femmes étrangères qui ne peuvent faire valoir les études faites au pays, la situation extrême étant celle des réfugiées qui sont parties sans rien. Conséquence pour les organismes d'insertion socioprofessionnelle : l'arrivée d'un public qui a priori ne relève pas de leur champ d'activité, et que l'on pourrait nommer les « faux bas niveaux de qualification ».
- des trajectoires personnelles difficiles. Qu'elles soient dues à une longue période d'inactivité, (chômage ou autre) ou à des situations probléma-

ques comme la violence conjugale, elles entraînent une baisse de l'estime de soi.

- une identité professionnelle sur-valorisée. Le support identitaire essentiel dans nos sociétés est lié à la profession ou du moins au travail et certaines sont prêtes à accepter n'importe quel emploi, même en l'absence de besoins matériels, pour échapper au foyer sans doute, mais également pour pouvoir dire et se dire qu'elles travaillent.
- la précarité matérielle. Cette précarité est évidemment à mettre en lien avec la situation économique, et le taux de chômage de 35% pour les femmes sur la ville de Liège (FOREM, septembre 2005) est malheureusement tout à fait éloquent à ce propos.
- l'effet réseau. Il vient illustrer à nouveau l'exemple des femmes africaines dans le secteur hospitalier. En décembre 2004 était organisée à Liège une matinée d'études provinciales sur l'insertion socioprofessionnelle des femmes étrangères ou d'origine étrangère. L'objectif était de donner la parole aux intéressées, et elles ont effectivement confirmé que lorsqu'elles arrivent en Belgique, les femmes africaines sont en quelque sorte « orientées » vers ce secteur par les personnes qu'elles côtoient en premier, y compris celles de leur propre communauté. Il serait bien sûr intéressant de s'intéresser davantage à ces réseaux, et de faire la part entre les réseaux formels et informels.
- un gaspillage institutionnalisé ? Nous sommes fréquemment confrontées à d'anciennes participantes qui, à défaut d'avoir vu leurs projets se concrétiser, se retrouvent à travailler dans les Agences Locales pour l'Emploi, mode de s'assurer un complément de revenus, voire de sortir de son isolement. Et que leur est-il proposé dans ce cadre ? Du nettoyage dans la plupart des cas.

RENONCEMENT OU STRATÉGIE ?

Comment ces femmes vivent-t-elles ces situations de déqualification : le déclassement professionnel va-t-il de pair avec le déclassement social ? Sont-elles condamnées à faire le deuil de leurs diplômes ? C'est ce que semblait avancer Oumoul Coulibaly, jeune chercheuse de l'université de Toulouse venue à Liège en août dernier présenter ses travaux lors de l'Université d'été « Femmes et mobilités », à propos de l'insertion des femmes sénégalaises (Coulibaly, 2005).

Il est en tous cas particulièrement touchant, pour nous formatrices, d'entendre des femmes nous dire que leurs diplômes, elles ont l'impression qu'ils ne sont bons qu'à mettre à la poubelle.

Acceptent-elles des emplois en deçà de ce qu'elles seraient en mesure d'espérer par dépit ou par stratégie ascensionnelle ? Nouria Ouali, de l'ULB, pré-

sente à cette même université d'été, précisait quant à elle, sur la base d'une enquête menée en 2004 sur les discriminations à l'emploi (Martens, Ouali, Van de Maele, Vertommen, Dryon & Verhoeven, 2005) que la déqualification et le déclassement social sont vécus différemment par les femmes et les hommes. Les femmes diplômées universitaires le vivraient moins mal que leurs homologues masculins, parce qu'elles voient le caractère provisoire de la situation. Elles ont leur diplôme, et pensent pouvoir le valoriser à un moment ou un autre.

LE CONTEXTE DE L'INSERTION SOCIOPROFESSIONNELLE

Cette réflexion sur le gaspillage des savoirs se situe dans un contexte particulier qu'il m'apparaît important de préciser, même brièvement, au moins sur deux aspects : le cadre législatif, et le travail mené autour des compétences. Un récent décret, en date du 1er avril 2004, précise d'emblée les objectifs du Dispositif Intégré d'Insertion Socio-Professionnelle (DIISP) : un dispositif « centré sur les bénéficiaires » et qui vise un « emploi durable et de qualité ». On ne peut que s'en réjouir. Cependant il serait intéressant de faire le lien entre les deux. L'emploi n'est pas seulement intrinsèquement de qualité ; ce qualificatif dépend aussi de la personne qui l'occupe, de l'appréciation qu'elle porte sur cet emploi, par rapport à sa propre trajectoire en particulier, et aux compétences qu'elle pourra valoriser et développer dans ce cadre.

Notre travail en orientation professionnelle consiste avant tout à faire émerger les compétences des personnes. On pourrait d'une certaine manière parler du trajet des compétences : les participantes doivent en effet les identifier, les intégrer, ce qui est loin d'être évident pour des publics en difficulté, et ensuite... les laisser de côté ?

LES DILEMMES DES INTERVENANT/ES

Les intervenant/es se trouvent de fait confronté/es à différents dilemmes :

- comment valoriser des compétences et des acquis professionnels, alors que les probabilités d'emploi en rapport sont faibles, voire inexistantes ?

Les risques sont d'un côté une certaine frilosité des intervenant/es, qui pourraient hésiter à valoriser vraiment la personne, et de l'autre le sentiment ou le risque de leurrer ces personnes. Certaines nous ont ainsi fait part de leur désillusion : « j'étais gonflée à bloc quand je suis sortie, mes compétences tout ça... et puis je n'ai rien trouvé ».

- faut-il orienter les femmes vers des secteurs ou métiers dans lesquels elles sont sous-représentées, alors que ces secteurs ne sont pas forcément prêts

à les accueillir, et que les possibilités de job-coaching sont insuffisantes ?

Nous sommes là dans la logique du transfert des compétences, avec le souci de diriger les femmes vers des secteurs porteurs d'emploi.

Quid du « non-trad » ? Les métiers ou secteurs non traditionnellement féminins, pour traduire le jargon, seraient-ils passés de mode ?

- à défaut de pouvoir valoriser les compétences dans le domaine professionnel, doit-on ou est-on contraint de le faire dans des sphères extra-professionnelles ?

Se pose alors la question des valeurs et des conflits de valeurs. Pour nous, Collectif d'émanation féministe, c'est par le travail et ses revenus que les femmes peuvent assurer leur autonomie. Serions-nous, compte tenu d'un contexte économique particulièrement défavorable, amenées à faire de l'insertion sociale non pas en amont de l'insertion professionnelle comme c'est généralement le cas, mais à la place de l'insertion professionnelle ? Cela ne nous apparaît pas acceptable. Or les liens que tissent les femmes dans des contextes autres que professionnels (bénévolat, loisirs, engagement associatif ou politique...) sont fondamentaux pour éviter ou sortir de l'isolement social...

QUELLE ÉTHIQUE POUR QUELLES PRATIQUES ?

Qui dit valeurs, dit éthique. Nos pratiques de professionnel(le)s de l'insertion socioprofessionnelle comme du travail social en sont largement dépendantes. Quelle philosophie est-elle à la base de nos actions, et de quelle façon nous acquittons-nous de notre mandat ? Le « nous » se voulant ici une façon d'interpeller l'ensemble des travailleurs du secteur.

- la valeur travail : quelle importance lui accorde-t-on d'un point de vue tant symbolique que matériel ? Quel discours tient-on devant les personnes en formation ou en demande de formation ? Nos actions ont-elles pour objectif de s'adapter aux exigences et aux faiblesses du marché du travail dans sa configuration actuelle, ou a-t-on pour ambition de promouvoir le changement, en valorisant et en soutenant notamment l'économie sociale, la création d'entreprise par des femmes ?
- les représentations sociales et le langage que nous véhiculons : comment voit-on par exemple la femme qui s'adresse à nous lorsqu'elle est ingénieur(e) et réfugiée : plutôt ingénieur(e) ou plutôt réfugiée ? Comment elle-même se présente-t-elle ? Nous touchons ici au concept d'identité. Lors du tout premier entretien pour intégrer l'une de nos formations, c'est comme « victime d'un pédophile » que s'était présentée une jeune femme. Il a fallu des mois pour qu'elle parvienne à se séparer de cet « auto étiquetage ». Claude Dubar (1991) est éclairant à ce sujet quand il parle d'« identité pour soi et d'identité pour autrui ».

- d'où l'intérêt d'avoir une approche globale de la personne et un bilan de compétences qui prenne en compte toutes ses expériences, quel que soit le contexte, l'espace et le temps. Cela implique que les intervenants soient eux-mêmes convaincus que chaque expérience, quel que soit le ressenti qui y est associé, est génératrice de savoirs.
- la temporalité ou les objectifs à court, moyen et long terme. Les personnes dans une démarche d'insertion sont souvent acculées à agir à court terme, soit en raison de la précarité dans laquelle elles se trouvent, soit en raison de diverses pressions d'ordre administratif, liées au contrôle des chômeurs notamment. Les intervenants doivent alors amener la dimension temporelle du projet, et rappeler que mettre en parenthèses son projet, ce n'est pas y renoncer pour autant. Ils peuvent même, dans le cadre du suivi, se poser parfois comme le garant de ce projet auprès de la personne.

Tout ceci doit se traduire par une pédagogie engagée tant du point de vue du genre que de la dignité des personnes.

ASSOCIER LES INTÉRESSÉES

Cette pédagogie engagée permet de faire des liens entre les savoirs des femmes et les savoirs sur le monde. Nous avons déjà évoqué le bilan de compétences qui valorise les savoirs liés à l'expérience, au sens large du terme. Il s'agit là d'une dimension individuelle. La connaissance de l'environnement doit permettre de mettre à jour la dimension sociale des problématiques, bien souvent perçues uniquement de façon individuelle par les femmes en formation. Aborder en groupe les thèmes suivants permet la confrontation des points de vue, et la remise en questions des normes ou représentations sociales des unes et des autres. C'est aussi une façon de déculpabiliser les femmes face à un certain discours « si on veut vraiment travailler on peut ».

- lecture de genre du marché de l'emploi : les taux de chômage et d'emploi différenciés chez les hommes et les femmes, la segmentation horizontale et verticale du marché de l'emploi, le temps partiel et ses incidences sur la carrière et la pension.
- l'histoire des luttes de femmes : dans le module LEA a été introduit un atelier sur ce thème.

L'intérêt est de ne pas se limiter à pointer des inégalités, mais à montrer que la mobilisation, la solidarité sont des facteurs de changement social.

- le concept de représentations sociales : le simple fait d'être en groupe oblige à remettre en question ses idées face à celles des autres. Aller plus loin c'est amener les participant(e)s à s'interroger sur ce qu'ils ou elles considèrent comme naturel, sur l'origine des représentations sociales, sur les modèles dominants, sur la variation dans le temps et dans l'espace de ceux-ci.

- l'estime de soi : la restauration de l'estime de soi est un axe essentiel du travail en insertion. Des projets collectifs, de la créativité, des productions à valoriser sont des temps forts dans ce processus, mais c'est aussi et surtout dans le quotidien que cela se joue, dans une communication et un contexte respectueux pour les personnes en formation... et les travailleurs.
- espace de parole : offrir l'opportunité aux participantes de prendre la parole dans l'espace public est une manière d'aller plus loin dans la prise de conscience de la dimension sociale des problématiques. C'est aussi une réelle occasion d'exercer sa citoyenneté. Majo Hansotte (2002) dans « les intelligences citoyennes » propose d'ailleurs une démarche tout à fait originale dans cet objectif.

UNE ÉVALUATION QUANTITATIVE ET QUALITATIVE

Il est de notre responsabilité, par rapport à nos pouvoirs subsidants et aux politiques, et aussi face au grand public ou à des auditoires plus ciblés comme ce colloque de Sophia, de fournir des éléments d'évaluation de notre travail qui incluent une dimension qualitative. Ainsi les taux d'insertion, que nous devons présenter dans nos rapports d'activités, illustrent peu la notion d'emploi « de qualité » présente dans les objectifs du DIISP, si ce n'est par l'indication de la nature des contrats de travail occupés par les personnes sorties de nos organismes.

Il conviendrait donc d'attirer l'attention sur différents facteurs et indicateurs :

- la situation économique locale, et son incidence sur notre public
- les mécanismes de survie dans lesquels se débat toute une frange de la population
- les processus de déqualification
- les obstacles rencontrés par les personnes dans la réalisation de leurs projets
- les perspectives, en mettant l'accent sur les expériences à valoriser

UNE PROBLÉMATIQUE LIÉE AU GENRE ?

Cette problématique de gaspillage des savoirs est-elle liée au genre ? Il est évident que les hommes ne sont pas épargnés par la déqualification. On peut souligner néanmoins différents facteurs qui contribuent à une aggravation de la situation pour les femmes :

- les difficultés liées à la conciliation vie familiale / vie professionnelle. Facteur qui intervient même de façon virtuelle : les travaux de Marie Duru-Bellat (1989), il y a une bonne quinzaine d'années en France sur le peu

de filles s'orientant vers les filières scientifiques et techniques, mettaient en avant le fait que celles-ci anticipaient ces difficultés en choisissant des secteurs où a priori l'investissement serait moindre.

- la notion de travail et salaire d'appoint : on peut imaginer que ceci reste encore présent dans les mentalités, et que pour certains ou certaines ne pas valoriser à leur juste valeur diplômes et compétences serait un peu moins grave pour les femmes. Alors même que le nombre de femmes seules ou chefs de familles est de plus en plus élevé.

A noter aussi que pour ces dernières, l'écart entre le montant des (bas) salaires et celui des revenus de remplacement favorise davantage le développement des savoirs ménagers que celui des compétences professionnelles...

- la segmentation du marché du travail : cause ou conséquence, la concentration des femmes dans certains secteurs dévalorisés et leur difficile accès aux postes à responsabilités alimentent ce phénomène de gaspillage des savoirs.

DEUX SITUATIONS EXTRÊMES

Je souhaiterais pour terminer évoquer deux situations fort diverses en matière de dé/valorisation des savoirs des femmes.

D'une part les réseaux d'échanges de savoirs.

Il s'agit de groupements locaux, qui s'organisent autour d'échanges non-marchands : je propose une activité ou un service que je connais et maîtrise, et je reçois ou je participe à ce qui est amené par d'autres. Catherine Lenzi (2005) qui a étudié ces systèmes d'échanges locaux (SEL) précise qu'ils s'inscrivent dans une logique altermondialiste, que leur population est à 80% féminine, et de milieu plutôt favorisé. Nous sommes donc dans une logique de valorisation des savoirs dans une sphère extra-professionnelle, associée également à une certaine vision du monde (utopie politique des échanges sans argent).

D'autre part toutes ces femmes qui pour survivre, de façon provisoire ou permanente, vont « nettoyer ». Certaines chez nous en formation avaient fait des projets a priori réalistes, dans lesquels elles s'étaient investies, et quelques mois après elles se retrouvent à nettoyer. Cela amène des commentaires à différents niveaux : sur leur courage d'abord, leur volonté de ne pas sombrer, et sur le choix d'un mode de survie qui est peut-être le moins pire, face au deal ou à la prostitution. En matière de compétences et de savoirs, on peut considérer que cette stratégie est sous-tendue par la croyance que ce type d'activités ne requiert pas de compétences particulières ou alors que ces compétences seraient naturelles pour les femmes. Ce qui ne peut évidemment que contribuer à dévaloriser davantage celles qui se sont formées dans ces domaines.

Sachant que ces activités se font souvent au noir, se pose alors la question des rapports sociaux dans lesquels elles s'inscrivent : s'agit-il d'une solidarité entre femmes, celles qui sont surchargées dans leur emploi et leur emploi du temps venant dépanner d'autres ? Ou d'une autre forme d'exploitation ?

Enfin nous sommes particulièrement en questionnement dans ce contexte face à des situations de femmes qui ont connu des parcours difficiles, de violence conjugale et familiale. Comme si ce type d'activités les amenait à s'inscrire à nouveau dans un rapport de soumission ! Hypothèse qui serait bien entendu à vérifier. Les propos de l'une d'elles sont assez édifiants à ce sujet : « à croire que toutes les femmes qui nettoient ont été cassées dans leur vie ».

Bref, un terrain à explorer...

D'AUTRES PISTES DE RECHERCHES

Le terrain qui est le nôtre ouvre un certain nombre de pistes en matière d'études féministes : déqualification et approche de genre, sociabilités et compétences, identités et compétences, représentations sociales des formateurs et formatrices... Un axe en particulier nous semblerait intéressant à explorer par des chercheuses ou chercheurs : le lien que nous percevons nettement dans notre pratique entre les violences subies par les femmes et les difficultés qu'elles rencontrent d'accès ou de maintien à l'emploi.

BIBLIOGRAPHIE

- Clinet, Marie-Rose (2005). 'Du bon usage des stéréotypes', *Coulisses* (1).
- Coulibaly, Oumoul K. (2005). 'Les femmes sénégalaises dans les différentes formes de mobilité en France et en Espagne'. In : *Actes de l'Université d'été « Femmes et mobilités »* organisée par le groupe Femmes Enseignement Recherche de l'Université de Liège. Liège (du 28 au 31 août 2005)
- Dubar, Claude (1991) *La socialisation, construction des identités sociales et professionnelles*. Paris : Armand Colin
- Duru-Bellat, Marie (1989) *L'école des filles, quelle formation pour quels rôles sociaux ?* Paris : l'Harmattan.
- FOREM (septembre 2005). 'Emploi du temps conseil. Photo locale de la demande d'emploi par localité', www.leforem.be/informer/info/EdT_Taux.xls
- Hansotte, Majo (2002) *Les intelligences citoyennes, comment se prend et s'invente la parole collective*. Bruxelles : De Boeck Université.
- Lenzi, Catherine (2005) 'Genre et temps sociaux de la ville, le cas des Systèmes d'Echanges locaux français et des Banques du temps italiennes'. In : *Actes de l'Université d'été « Femmes et mobilités »* organisée par le groupe Femmes Enseignement Recherche de l'Université de Liège. Liège (du 28 au 31 août 2005)
- Martens Albert, Quali Nouria, Van de Maele Marjan, Vertommen Sara, Dryon Philippe & Verhoeven Hans (2005). *Discriminations des étrangers et des personnes d'origine étrangère sur le marché du travail de la Région de Bruxelles-Capitale* » Rapport de synthèse, Recherche dans le cadre du Pacte social pour l'emploi des Bruxellois. Bruxelles, ORBEM, ULB, KUL.
- TEFi (2005). Trésor de la Langue Française informatisé, <http://atilf.atilf.fr/>

COORDONNÉES

Nathalie Mignano
Service SOFFT
En Féronstrée, 23
4000 Liège
T. 04 250 96 96
www.cvfe.be

Equal Pay Day: de loonongelijkheid man-vrouw scherp gesteld

Vera Claes (zij-kant, sociaal progressieve vrouwenbeweging)
Gitta Vanpeborgh (ABVV – vakbondsvrouwen)

Ondanks Europese richtlijnen en Belgische wetgeving verdienen vrouwen nog steeds gemiddeld 2,41 euro per uur minder dan mannen. De laatste tien jaar is de loonkloof ook nauwelijks kleiner geworden, ondanks het feit dat meisjes hun onderwijsachterstand al ruimschoots hebben ingehaald. Dat maakt dat loondiscriminatie nog steeds één van de meest in het oog springende ongelijkheden is tussen vrouwen en mannen, en dus nog steeds één van de meest belangrijke aandachtspunten binnen genderstudies. Op 31 maart 2005 organiseerden zij-kant, sociaal progressieve vrouwenbeweging, en ABVV-vrouwen dan ook voor het eerst Equal Pay Day, een dag om de loonongelijkheid tussen vrouwen en mannen aan te klagen. 31 maart is een symbolische datum omdat vrouwen gemiddeld drie maanden langer moeten werken dan hun mannelijke collega's. Het is de bedoeling om elk jaar een dergelijke dag te organiseren, die als ijkpunt fungeert om aan te tonen of en in welke mate de lonen van vrouwen evolueren ten opzichte van deze van mannen. Volgend artikel bevat een presentatie over de juridische en de feitelijke stand van zaken, de oorzaken van de loonkloof, de inspanningen van de sociale partners, de beleidsvoorstellen die nodig zijn om de loonkloof te dichten en het belang van verder wetenschappelijk onderzoek en nauwkeurig statistisch materiaal. **SLEUTELWOORDEN [loonkloof, Equal Pay Day, beleidsvoorstellen]**

Equal Pay Day: l'inégalité salariale homme/femme passée au crible

Malgré les directives européennes et la législation belge en la matière, les femmes gagnent toujours, en moyenne, €2,41 de l'heure en moins que les hommes. Ces dix dernières années, l'écart salarial s'est à peine réduit, bien que les filles aient largement rattrapé les décalages qui existaient au niveau scolaire. La discrimination salariale est donc une des inégalités les plus frappantes entre les hommes et les femmes et reste, en conséquence, un des points d'attention principaux pour les études de genre. Le 31 mars 2005, zij-kant, mouvement féministe social progressiste, et les femmes de la FGTB ont pour la première fois organisé l'Equal Pay Day, une journée qui sert à dénoncer l'inégalité salariale entre les femmes et les hommes. Le 31 mars est une date symbolique, parce que les femmes, pour gagner le même salaire annuel, doivent en moyenne travailler trois mois de plus que leurs collègues masculins. Nous avons l'intention d'organiser cet événement chaque année afin qu'il serve de référence pour montrer l'évolution des salaires des femmes par rapport aux salaires des hommes. L'article suivant présente l'état de la situation, l'aspect juridique, les causes de l'écart salarial, les efforts des partenaires sociaux, les propositions politiques nécessaires à la réduction de cet écart salarial et l'importance de recherches scientifiques régulières et de statistiques précises. **MOTS-CLÉS [écart salarial, Equal Pay Day, propositions politiques]**

1. INLEIDING

De progressieve vrouwenbeweging zij-kant en ABVV-vrouwen organiseerden in 2005 voor de eerste keer in België Equal Pay Day, de dag voor meer loongelijkheid tussen vrouwen en mannen. Tot dan toe had het debat over de ongelijke verloning tussen vrouwen en mannen zich voor het grootste deel op academisch niveau afgespeeld, en was er hierover weinig sensibilisering naar het grote publiek gebeurd. Daar is met Equal Pay Day verandering in gekomen.

In dit artikel presenteren wij het onderzoek dat we deden om een dossier aan te leggen met een grondig overzicht van de maatregelen die tot nog toe genomen zijn om de loonkloof tussen vrouwen en mannen te verkleinen. Wij gaan hierbij ook in op de Europese en Belgische context. Tot slot geven wij een voorstelling van hoe wij de Equal Pay Day-campagne naar het grote publiek hebben gebracht.

Eén van de aanknopingspunten was het feit dat volgens Europa werk moet worden gemaakt van een hogere arbeidsparticipatie van vrouwen. Zo is op de top van Lissabon in 2000 bepaald dat ruim 57% van de Belgische vrouwen aan het werk moet zijn. Nu is dit slechts een ruime 43%. Vrouwen zijn dus, in vergelijking met mannen, nog steeds ondervertegenwoordigd op de arbeidsmarkt. En wanneer ze werken, worden ze minder betaald dan hun mannelijke collega's.

Een enquête uitgevoerd in 2005 door het onderzoekscentrum Inra bij tweeduizend Belgen, maakt duidelijk dat zowel mannen als vrouwen de loonongelijkheid als de voornaamste hinderpaal ervaren voor de gelijkheid tussen mannen en vrouwen (Carpentier 2005). Achtendertig procent van de ondervraagde vrouwen en zevenendertig procent van de mannen vindt dat om gendergelijkheid te bekomen prioritair werk gemaakt moet worden van gelijke lonen.

2. BELGIË EEN GOEDE EUROPESE LEERLING INZAKE WETTELIJKE MAATREGELEN VOOR DE AANPAK VAN DE LOONONGELIJKHEID V/M? DE JURIDISCHE STAND VAN ZAKEN

België beschikt over een goed uitgebouwd wetgevend kader dat het principe 'gelijk loon voor gelijk en gelijkwaardig werk' afdwingt en de sectoren en ondernemingen tot actie moet aanzetten. De basisregels waarop het beginsel van gelijke beloning in ons land is gestoeld, vindt men terug in de grondwet: het genot van rechten en vrijheden wordt aan Belgen toegekend zonder discriminatie. De wet van 7 mei 1999 werkt dit beginsel van non-discriminatie betreffende de gelijke behandeling van mannen en vrouwen op gebied van loon, functiewaardering en functieclassificaties uit. Verder bepaalt het Ko-

ninklijk Besluit van 14 juli 1987 dat ondernemingen jaarlijks moeten rapporteren over de gelijkheid tussen vrouwen en mannen. Het voorziet tevens in de mogelijkheid om gelijke kansenplannen verder uit te werken op sectoraal en ondernemingsvlak.

Naast de Belgische wetgeving zijn er Europese en internationale normen die de gelijke behandeling inzake loonvorming garanderen. De Europese Unie lanceerde reeds in 1957 het principe 'gelijk loon voor gelijk werk', via artikel 119 van het verdrag van Rome. Het Europese wetgevende kader heeft dit principe sindsdien steeds verder gespecificeerd. In 2005 is het precies dertig jaar geleden dat de Raad van de Europese Gemeenschap een richtlijn uitvaardigde inzake de toepassing van het beginsel van gelijke beloning voor mannelijke en vrouwelijke werknemers.¹ Alle lidstaten dienden, ten gevolge van deze richtlijn, de nodige maatregelen te nemen om discriminaties tussen mannen en vrouwen inzake loonongelijkheid op te heffen. De richtlijn kaartte niet alleen de segregatie² op de arbeidsmarkt aan, maar verduidelijkte ook dat deze segregatie geen argument mag zijn om het debat over loonongelijkheid van tafel te vegen. Ook de zoektocht naar seksneutrale classificatiesystemen werd zo extra gestimuleerd.

In 1976 volgde de algemene richtlijn van de Raad om het beginsel van gelijke behandeling van vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt in te voeren.³ Hierbij bleef het echter niet op Europees vlak. De Europese Commissie publiceerde in 1994 immers het *Memorandum betreffende gelijke beloning voor arbeid van gelijke waarde*.⁴ Met dit initiatief werd de verantwoordelijkheid van de sociale partners inzake loonongelijkheid benadrukt, evenals de verantwoordelijkheid van de publieke overheid in alle lidstaten. In 1996 publiceerde de Europese Commissie vervolgens een *Gedragscode voor de toepassing van gelijke beloning voor arbeid van gelijke waarde voor vrouwen en mannen op het werk*.

De algemene richtlijn van 1976 werd in 2002 herzien in het principe van 'gelijkheid voor vrouwen en mannen op de werkvloer'. De aangepaste richtlijn verbiedt expliciet elke directe of indirecte discriminatie op de werkvloer, of dit nu in de publieke of in de private sector is. De richtlijn stelt voorts juridische instrumenten voor om het principe van gelijkheid effectief te laten gelden. Daarnaast verbindt hij de lidstaten er ook toe om iedere werknemer die meent oneerlijk te zijn betaald de mogelijkheid te bieden om zijn of haar rechten te doen gelden. Normaliter hadden de lidstaten deze richtlijn moeten omzetten in oktober 2005.

Sedert geruime tijd leeft het principe van 'gender-mainstreaming' sterk, zowel in België, als in de Europese instellingen. Er is echter nog een lange weg te gaan vooraleer het gelijkheidsprincipe volledig zal zijn ingebed en zal worden toegepast. Loongelijkheid wordt echter niet gerealiseerd door wetteksten alleen. Het feit dat de gelijke behandeling op papier is gerealiseerd, betekent immers niet dat alle problemen van de baan zijn. Er is een globale strategie nodig om het principe van loongelijkheid na te streven en toe te

passen. De Strategie voor werk van Lissabon⁵ tekent zo de richtlijnen uit om structurele ongelijkheden, zoals de loonkloof tussen vrouwen en mannen, uit de arbeidsmarkt te helpen. Er zijn echter nog verre gaande inspanningen vereist voor de doelstellingen van Lissabon kunnen worden bereikt. De Europese lidstaten moeten daarom allen hun verantwoordelijkheid opnemen en de sociale partners betrekken in het debat.

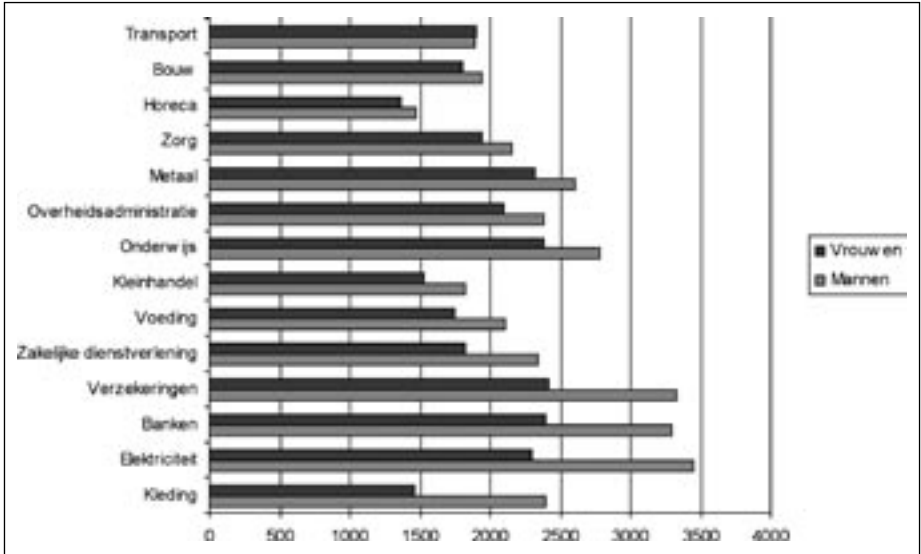
3. DE LOONKLOOF: OORZAKEN EN REMEDIËRING. DE FEITELIJKE STAND VAN ZAKEN

Ondanks de aanwezigheid van wetgevende instrumenten en de inspanningen van de sociale partners op interprofessioneel vlak blijft de loonkloof hardnekkig bestaan.⁶ In de meeste studies spreekt men over een gemiddelde loonkloof of loonachterstand voor vrouwen van 12%, berekend op basis van het bruto uurloon. Ook al is de positie van België in het Europese peloton op gebied van loonachterstand voor vrouwen niet zo slecht, toch blijkt deze 'goede' positie zeer relatief. De loonkloof tussen vrouwen en mannen is sinds midden de jaren negentig immers niet meer afgenomen. Vrouwen verdienen niet alleen minder dan mannen, uit de anonieme enquête van Vacature⁷ blijkt dat vrouwen ook minder recht hebben op extralegale vergoedingen zoals een GSM, een PC en een bedrijfswagen. Daarbij komt dat vrouwen vaker deeltijds werken of loopbaanonderbreking nemen, zodat ze minder anciënniteit opbouwen, wat weerspiegeld zal worden in een kleiner (aanvullend) pensioen. Op het einde van de rit snijdt het loonverschil tussen vrouwen en mannen dus diep in het budget van de vrouw. Bovendien blijven er wat de loonkloof betreft grote verschillen waar te nemen tussen de verschillende sectoren (van 7% tot 22% verschil in bruto uurloon), tussen bedienden en arbeiders (grotere loonkloof bij bedienden), afhankelijk van de bedrijfsgrootte (grotere loonkloof in grotere ondernemingen), en al naargelang men voltijds of deeltijds werkt (grotere loonkloof bij voltijds werkenden, bij deeltijdse werkenden speelt het geslacht nauwelijks een rol).

Uit de tabel in figuur 1 kunnen we besluiten dat hoe 'rijker' de sector is (zoals het bank- en verzekeringswezen en de energiesector), hoe groter de ongelijkheid en willekeur is in de verdeling van de loonmassa. Uitzondering op deze regel is evenwel de 'kleding'sector waar de loonkloof behoorlijk groot blijft. Uit een recente studie van het Steunpunt Werkgelegenheid-Arbeid-Vorming (WAV) blijkt dat – afgezien van de sectorale verschillen – de loonevolutie tussen 1995 en 2001 evenwel gelijkmatig is verlopen: zowel bij vrouwen en mannen als bij voltijds en deeltijds werkenden lagen de loonsverhogingen in dezelfde orde van grootte (Vermandere 2004). Bijgevolg is ook de loonkloof nauwelijks afgenomen. De loonkloof tussen het gemiddelde bruto jaarloon van een man en het gemiddelde bruto jaarloon van een vrouw bedraagt nog steeds maar liefst 24% (zie figuur 2). Schematisch

Figuur 1

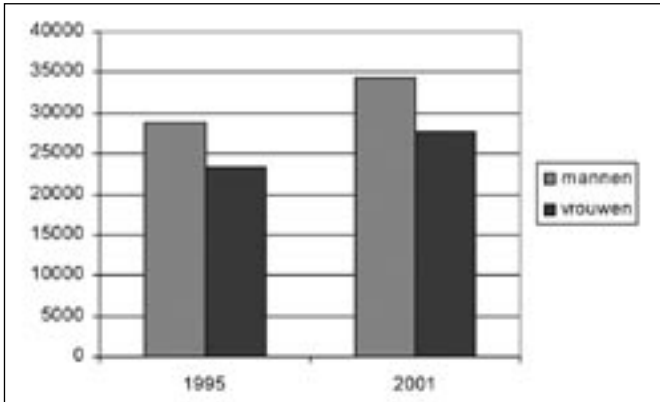
Bruto maandloon, voltijds, in enkele sectoren in 2000 (in Euro)

Bron: Loon- en Arbeidstijdgegevensbank (LATG-gegevensbank) van werknemers van de Rijksdienst voor Sociale Zekerheid (RSZ).

Figuur 2

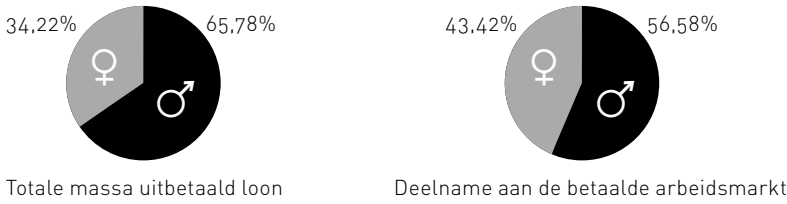
Het gemiddelde bruto jaarloon van vrouwen en mannen in 1995 en 2001

Bron: Steunpunt WAV (2004), p. 114.

Figuur 3

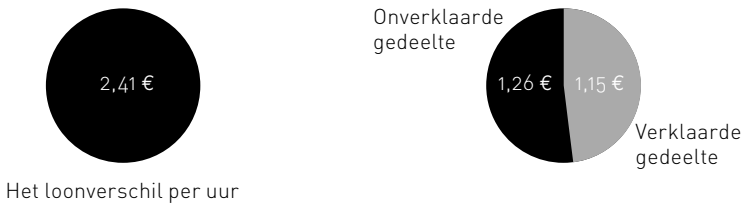
De totale loonmassa en de procentuele deelname aan de betaalde arbeidsmarkt

Bron: Loon- en Arbeidstijdgegevensbank (LATG-gegevensbank) van werknemers van de Rijksdienst voor Sociale Zekerheid (RSZ).

Figuur 4

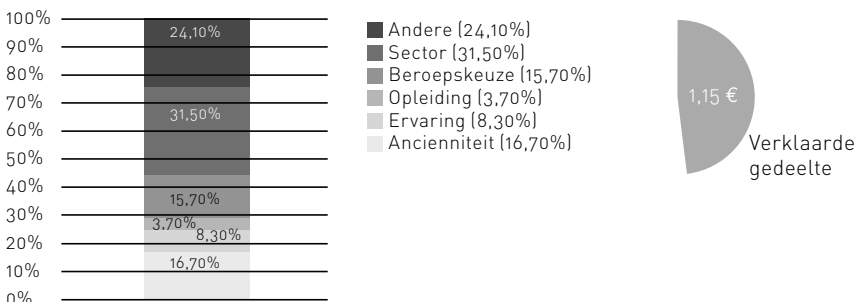
Het loonverschil m/v per uur

Bron: Loon- en Arbeidstijdgegevensbank (LATG-gegevensbank) van werknemers van de Rijksdienst voor Sociale Zekerheid (RSZ).

Figuur 5

Verklaarbare criteria voor loonongelijkheid

Bron: zij-kant en ABVV-vrouwen.

voorgesteld kunnen we bovendien stellen dat, waar mannen in België 56% van de betaalde arbeidsmarkt op zich nemen, ze niet 56%, maar 65% van de totale loonmassa in hand krijgen (zie figuur 3).

4. DE OORZAKEN VAN DE LOONKLOOF TUSSEN MANNEN EN VROUWEN IN BELGIË

Mannen verdienen gemiddeld per uur €2,41 meer dan vrouwen. Ongeveer de helft van dit loonverschil (€1,15) is toe te schrijven aan de verschillende posities die vrouwen innemen op de arbeidsmarkt. De andere helft (€1,26) kan tot op heden (nog) niet worden verklaard (zie figuur 4).

4.1. Het verklaarde gedeelte van de loonkloof

Een gedeelte van de loonkloof tussen vrouwen en mannen is te verklaren. Vrouwen worden minder betaald dan mannen omdat proportioneel meer mannen in de beter betaalde sectoren werken en beter betaalde beroepen innemen. Dit noemen we *horizontale segregatie*. Daarnaast ervaren vrouwen vaak een 'glazen plafond': ze stromen niet door naar hogere functies en blijven geconcentreerd in lagere uitvoerende functies. Dit noemen we *verticale segregatie*. Opmerkelijk is dat, ondanks de ingehaalde onderwijsachterstand, het aantal vrouwelijke managers sterk daalde tussen 1998 en 2003 en minder bedraagt dan 30%. Van de 50 grootste Europese beursgenoteerde bedrijven is geen enkele vrouw voorzitter. Uit een studie van het Britse Cranfield School of Management blijkt nochtans dat vrouwen het zeer goed doen in topfuncties, hetgeen de prestaties van het bedrijf ten goede komt (Vinnicombe & Singh 2002). Leidinggevende vrouwen zouden problemen anders benaderen dan mannen, meer oog hebben voor maatschappelijke ontwikkelingen, trends beter aanvoelen en sterker zijn in het motiveren van personeel (Vinnicombe & Singh 2002).

Naast de verticale en horizontale segregatie waar vrouwen mee hebben te kampen, nemen ze vaker loopbaanonderbrekingen, bijvoorbeeld bij ouderschapsaansluitend op moederschap. Zo bouwen ze minder anciënniteit op. Vrouwen werken ook meer deeltijds, wat minder goed wordt betaald, ook bij mannen. Deeltijds werken geeft bovendien ook minder vooruitzichten op doorstroming en vorming. Vrouwen scoren momenteel nochtans beter dan mannen in hogere onderwijsniveaus. Dat vrouwen bezig zijn aan een inhaalbeweging wat betreft opleidingsniveau, blijkt uit de onderstaande grafiek. De jongste generatie meisjes scoort zelfs aanzienlijk beter dan de jongens. De verklaring dat vrouwen minder verdienen dan mannen omdat ze minder geschoold zijn, is dus op termijn niet meer houdbaar, tenzij de discriminaties op de arbeidsmarkt blijven aanhouden. Eens vrouwen op de arbeidsmarkt

komen, blijkt immers dat ze nog steeds minder bijkomende opleidingen en vormingen genieten en minder doorstromen dan hun mannelijke collega's. Ook de onderwaardering van de zogenaamde 'vrouwensectoren' en 'vrouwenberoepen' is nog steeds een realiteit.

Samenvattend geven we de verklaarbare criteria voor loonongelijkheid (waarvan de voornaamste horizontale en verticale segregatie zijn) schematisch weer in figuur 5.

4.2. Het gedeelte van de loonkloof dat (nog) niet verklaard is

Meer dan de helft van het loonverschil tussen vrouwen en mannen kan nog niet worden verklaard. Vermoedelijk spelen hier discriminaties mee in de manier waarop functies worden gewaardeerd, en de manier waarop deze waardering wordt vertaald in een salaris dat systematisch nadelig blijkt uit te vallen voor vrouwen. De functieclassificatiesystemen, die voor een deel de loonkloof bepalen, blijken namelijk op sectoraal en ondernemingsvlak verre van gemoderniseerd. De functiewaardering en functieclassificatie gebeuren voor een groot stuk volgens subjectieve criteria. Vandaar de terechte aandacht in de afgelopen jaren van de sociale partners voor de ontwikkeling en toepassing van sekseneutrale analytische functieclassificatiesystemen.

Om discriminatie zoveel mogelijk te vermijden, is het noodzakelijk om te beschikken over een goed gedocumenteerd analytisch systeem, waarbij uitgegaan wordt van een aantal vooraf bepaalde waarderingscriteria of functietekensmerken die voor alle functies zullen gelden (zoals de benodigde kennis, de verantwoordelijkheid, de noodzakelijke vaardigheden en de arbeidsomstandigheden), en waarbij de loonverdeling tussen de typisch mannelijke en de typisch vrouwelijke sectoren evenredig is. Het is van wezenlijk belang voor de strijd voor het realiseren van gelijke kansen (*objectivering*) dat deze systemen meer ingang vinden. Bovendien is het tevens belangrijk als buffer tegen de verdere individualisering van de verloning op ondernemingsvlak (*collectivering*⁸). De loonkloof tussen vrouwen en mannen wegwerken, via analytische functiewaarderingsmethodes, zal dus uiteindelijk iedereen ten goede komen.

5. INSPANNINGEN VAN DE SOCIALE PARTNERS OM DE LOONKLOOF TE VERKLEINEN

Gedurende de drie afgelopen decennia werden door de Belgische sociale partners op interprofessioneel vlak heel wat inspanningen verricht en impulsen gegeven om de loonkloof te verkleinen.⁹ Zo erkenden de sociale partners in de collectieve arbeidsovereenkomst nr. 25 van 15 oktober 1975 dat systemen van functiewaardering in geen geval tot discriminatie mogen leiden

(CAO Gelijke Beloning). In verschillende interprofessionele akkoorden (IPA) werden tevens engagementen aangegaan om sekseneutrale functieclassificatiesystemen na te streven. Hierbij een overzicht:

- In het IPA 1999-2000 werden met het oog op de realisatie van gelijke kansen de sectoren gevraagd hun functieclassificatiesystemen te herzien. In uitvoering van het IPA heeft de Nationale ArbeidsRaad (NAR) de sectoren bevraagd en heeft de bevoegde Minister voor Werk op vraag van de NAR de vormingsfarde herwerkt en de paritaire comités (PC's) geïnformeerd over de subsidiemogelijkheden binnen het Europees Sociaal Fonds (ESF).
- In het IPA 2001-2002 werden de sectoren opnieuw aangemaand de nodige inspanningen te doen en werd de Minister van Werk gevraagd de bevorderende maatregelen op fiscaal vlak, voorzien in het Nationaal Actie Plan voor werkgelegenheid (NAP), te preciseren. Daarnaast zou door de sociale partners ook een pilootproject worden opgestart met ESF-middelen. In uitvoering van het IPA werd CAO 25 herzien: de gespecialiseerde NAR commissie werd nieuw leven ingeblazen (19-12-2001). De commissie had voortaan ook de taak de sociale partners te informeren en te sensibiliseren en de paritaire comités technische steun te verlenen. De commissie kreeg echter geen permanent samengesteld karakter en werd nooit door een PC om advies gevraagd. Ook het pilootproject werd nooit opgestart. Er was wel het project EVA (zie verder). De vraag betreffende fiscale maatregelen werd nooit door de bevoegde minister beantwoord.
- In het IPA 2003-2004 werd dit onderwerp niet specifiek opgenomen.
- Het Project EVA (evaluation analytique) werd opgezet door de Federale Overheidsdienst Arbeid-Werkgelegenheid-Sociaal Overleg in samenwerking met de sociale gesprekspartners. Het project had drie doelstellingen: een vormingsfarde herzien en vormen organiseren, het gendereffect nagaan in de ontwikkeling en invoering van analytische methodes op de salarissen en supplementair een universele analytische en sekseneutrale methode ontwikkelen om functies te analyseren. Enkel de eerste doelstelling werd uitgevoerd. Het project is inmiddels overgeheveld naar het Federale Instituut voor Gelijkheid van Vrouwen en Mannen. De tweede doelstelling zal nog worden verwezenlijkt, de derde doelstelling wellicht niet. Zoals dus blijkt zijn er op het niveau van de sociale partners al inspanningen geleverd, maar hebben die onvoldoende tot de gewenste resultaten geleid.

6. DE CAMPAGNE EQUAL PAY DAY: DE KRACHT VAN ÉÉN DAG

zij-kant en ABVV-vrouwen lanceerden in 2005 voor het eerst de campagne Equal Pay Day. Dit werd een campagnedag waarop de loonkloof tussen mannen en vrouwen aangeklaagd wordt. In diverse steden werd door zij-kant en ABVV-vrouwen actie gevoerd. De vrouw en man in de straat werden door

middel van leaflets en affiches duidelijk gemaakt dat er de afgelopen tien jaar geen verbetering is gekomen in de loonongelijkheid tussen vrouwen en mannen. De campagnedatum, 31 maart 2005, symboliseerde tot welk moment vrouwen moeten werken, namelijk drie maanden extra, om een gemiddeld jaarloon van een man te verdienen. zij-kant en ABVV-vrouwen zullen Equal Pay Day jaarlijks herhalen. En hopelijk zal het ijkpunt van de campagne telkens vroeger in het jaar kunnen vallen, wat zou betekenen dat de loonkloof kleiner wordt.

zij-kant en ABVV-vrouwen willen met de campagne Equal Pay Day een bewustmakingseffect bij het grote publiek creëren, het ‘loon’ meer bespreekbaar maken en een aanzet geven tot beleidsmatige bijsturing. Daarom werden ook een aantal beleidsvoorstellen geformuleerd tijdens de campagnedag, waarvan we er hier enkele op een rijtje zetten:

- Er is nood aan *regelmatige statistieken en analyses inzake de loonkloof en systematische bijsturing*.

In het kader van het Belgisch voorzitterschap van Europa kwam België aanzetten met mooie statistieken en analyses over de oorzaken van de loonkloof. Er moeten echter op *regelmatige basis loonstatistieken en analyses over de oorzaken van de loonkloof worden gemaakt op sectoraal en indien mogelijk ook op ondernemingsvlak*. Zo zou er bijvoorbeeld per onderneming kunnen worden nagegaan hoe de loonmassa binnen een bedrijf wordt verdeeld tussen de vrouwelijke en de mannelijke werknemers. De Federale Overheidsdienst Werkgelegenheid zou op *regelmatige basis over globale statistieken moeten beschikken*. Deze statistieken moeten worden geanalyseerd, zodat er specifieke maatregelen kunnen genomen worden. De discussie en de remediëring blijven natuurlijk een zaak van de sociale partners.

- *‘Vrouwenjobs’ en ‘vrouwensectoren’ moeten worden opgewaarderd*.

We stellen vast dat overwegend in de sectoren waarin veel vrouwen werken de lonen lager liggen. De loonsvoorwaarden moeten in de eerste plaats in deze sectoren worden verbeterd. Wij denken hierbij in het bijzonder aan de zorgsector, distributie, voeding, schoonmaak en textiel. Maar ook in de best betaalde sectoren, zoals het bank- en verzekeringswezen en in de energiesector, is de loonkloof erg groot omdat vrouwen hier minder carrièremogelijkheden hebben en veelal op een glazen plafond stoten. Niet alleen de ongelijke verloning moet hier worden aangepakt, maar ook de segregatie.

- *Er zijn nieuwe bewustmakingscampagnes nodig in het onderwijs*.

We stellen nog steeds vast dat meisjes zich teveel concentreren in bepaalde ‘meisjesopleidingen’ (bijvoorbeeld kinderverzorging) en jongens in bepaalde ‘jongensopleidingen’ (bijvoorbeeld informatica). We moeten trachten deze segregatie te doorbreken door, in samenwerking met het on-

derwijs, nieuwe bewustmakingscampagnes te voeren om jongens aan te zetten tot opleidingen zoals verpleger, kinderverzorger of kleuterleider en meisjes tot andere roldoorbrekende opleidingen zoals elektriciën, bouwvakker, chemicus.

- De toepassing van het *gendermainstreaming*-principe moet meer ingevoerd worden bij de overheid en in de private sector.

De overheid moet het voortouw nemen om gelijke kansen tussen vrouwen en mannen verder te bewerkstelligen. De oprichting van een Instituut voor Gelijkheid van Vrouwen en Mannen betekent niet dat ministers en administraties zich aan hun verantwoordelijkheid inzake gelijkheid tussen vrouwen en mannen kunnen onttrekken. Gelijke kansen voor vrouwen en mannen blijft een verantwoordelijkheid van alle ministers, in het bijzonder de ministers bevoegd voor werk en gelijke kansen. Zij kunnen voorbeelden van 'good practices' systematisch en regelmatig samenbrengen en bekend maken. Bovendien kunnen ze ook de private sector aanzetten om hun verantwoordelijkheid op te nemen. Ook de openbare sector heeft een belangrijke verantwoordelijkheid als werkgever om op een actievere manier bestaande discriminaties weg te werken.

- Het Koninklijk Besluit (KB) van 14 juli 1987 inzake Gelijke Kansen-rapporten moet specifieker worden uitgewerkt en de werkgevers moeten op hun verplichtingen worden gewezen.

Er bestaat een KB dat voorziet in jaarlijkse rapporten waarin ondernemingen de gelijkheid tussen mannen en vrouwen moeten rapporteren. Wij stellen vast dat er van deze rapportage weinig in huis komt. Zij-kant en ABVV-vrouwen stellen voor dat in het KB de criteria waaraan een dergelijk rapport moet voldoen duidelijker worden gespecificeerd en dat werkgevers meer worden aangezet om hun verplichtingen na te komen.

- Vrouwen moeten meer betrokken worden bij de totstandkoming van sociale akkoorden.

Ook vrouwen zijn rechtstreeks betrokken partij bij sociale onderhandelingen, maar zij zijn zelden te zien aan de onderhandelingstafel. Er moeten daarom inspanningen gebeuren om paritaire comités meer evenwichtig samen te stellen. Niet alleen moeten vrouwen beter vertegenwoordigd zijn bij het tot stand komen van sociale akkoorden, ook inhoudelijk zouden deze akkoorden telkens een 'gendertoets' moeten kunnen doorstaan.

7. CONCLUSIE

zij-kant en ABVV-vrouwen willen dat de loonongelijkheid tussen vrouwen en mannen een blijvend aandachtspunt is. Daarom organiseren zij een jaarlijks terugkerende *Equal Pay Day*. Een jaarlijkse *Equal Pay Day* moet een ijkpunt worden dat heel concreet en visueel aangeeft of en in welke mate de loongelijkheid evolueert. Hopelijk wordt de jaarlijkse *Equal Pay Day* dan ooit overbodig, wanneer de lonen tussen de vrouwen en mannen gelijk zijn.

NOTEN

- 1 Richtlijn van de Raad van 10 februari 1975 betreffende het nader tot elkaar brengen van de wetgeving van de Lid-staten inzake de toepassing van het beginsel van gelijke beloning voor mannen en vrouwen [75/117/EEG].
- 2 Met 'segregatie' bedoelen we het fenomeen dat vrouwen doorgaans in andere sectoren en functies werken dan mannen.
- 3 Richtlijn van de Raad van 9 februari 1976 betreffende de tenuitvoerlegging van het beginsel van gelijke behandeling van mannen en vrouwen ten aanzien van de toegang tot het arbeidsproces, de beroepsopleiding en de promotiekansen en ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden [76/207/EEG]
- 4 COM (94)6 def. Brussel, 23.06.1994
- 5 In maart 2000 schreef de Europese Raad in Lissabon een strategie uit om de EU binnen een termijn van tien jaar tot 's werelds meest dynamische en competitieve economie te maken. Naast een sterkere economie, die als voedingsbasis zou dienen voor meer jobs, werden op de Strategie voor Werk van Lissabon ook maatregelen genomen op gebied van sociale zaken, waaronder gelijkwaardigheid van vrouwen en mannen.
- 6 Bronnen: werkdocument van de diensten van de Europese commissie (2003) 937; salarisenquêtes Nationaal Instituut voor Statistiek (<http://statbel.fgov.be>); studie naar loonverschillen tussen mannen en vrouwen van de FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg (2000)
- 7 'Vrouwen zelden voornaamste kostwinner in gezin' In: *HR Update* 3(156), 20 oktober 2004. Ook op www.vacature.com.
- 8 Collectivering betekent dat het de functie (of de stoel) is die gewaardeerd wordt, en niet het functioneren van de persoon (die op de stoel zit).
- 9 We denken hierbij ondermeer aan de uitgave van brochures, de inrichting van studiedagen, organisatie van vorming, de campagne Equal Pay in samenwerking met het Europees Vakverbond, Nationale Actieplannen voor werkgelegenheid, enzovoort.

BIBLIOGRAFIE

- Carpentier, Nathalie (2005). 'Vrouwen verdienen beter' In: *De Morgen* (25 januari).
- Vermandere C. (2004) 'Het verdiende loon' In: Steunpunt WAV. *Jaarboek over de Arbeidsmarkt in Vlaanderen*. Kessel-Lo: Uitgeverij Garant.
- Vinnicombe, Susan & Singh, Val (2002). 'Sex Role Stereotypes and Requisites for Successful Top Managers' In: *Women in Management Review* 17 (3/4).
- Steunpunt WAV (2004). *Jaarboek over de Arbeidsmarkt in Vlaanderen*. Kessel-Lo: Uitgeverij Garant.

CONTACTGEGEVENS

Vera Claes

Nationaal secretaris zij-kant, sociaal progressieve vrouwenbeweging
 Grasmarkt 105 bus 43
 1000 Brussel
 T. 02 552 02 64
 F. 02 552 02 66
vera.claes@zij-kant.be

Gitta Vanpeborgh

Verantwoordelijke gendermainstreaming - federaal ABVV
 Hoogstraat 42

Tewerkstelling / Emploi

1000 Brussel

T. 02 506 82 66

F. 02 550 14 03

gitta.vanpeborgh@fgtb.be

www.equalpayday.be

***Gender en/in burgerschap
Les genres de la citoyenneté***

Femmes migrantes : du privé au public ?

Marcela de la Peña (Le Monde selon les femmes)
Patrick Govers (Service d'études de la Ligue des familles)

Quel est l'impact de la migration sur les vies quotidiennes des migrantes ? Plus précisément, la globalisation des flux migratoires renforce-t-elle la présence des femmes migrantes au sein de l'espace public ou, au contraire, conduit-elle à une privatisation accrue de leurs vécus ? La recherche que nous présentons met en scène les quotidiens des femmes migrantes dans des quartiers de Bruxelles et de Liège. Les paroles échangées lors des entretiens de groupe, quatre au total, envisagent trois grandes thématiques : l'espace public, l'éducation et les perceptions des femmes migrantes quant aux effets de la migration sur leur statut. Cette recherche action se réclame d'une approche féministe des réalités sociales. Construite à partir d'une analyse critique féministe des migrations (manque de visibilité de la migration féminine, stéréotypes sexués quant aux rôles joués par les migrantes, globalisation des tâches domestiques, le « care », ...), cette recherche se veut un outil de socialisation des vécus des femmes migrantes. A l'instar des groupes de paroles qui se sont organisés dans les années 1960, nous considérons qu'il est impératif de favoriser le débat collectif entre les femmes migrantes tout comme il est essentiel de contribuer à renforcer les réseaux d'associations de femmes migrantes de quartier.

MOTS-CLÉS [représentation des femmes migrantes]

Migrantenvrouwen: van de privé-sfeer naar de openbaarheid?

Wat is de impact van de migratie op het dagdagelijkse leven van migrantenvrouwen? Versterkt de globalisering van de migratiestroom de aanwezigheid van migrantenvrouwen in de openbare ruimte of leidt ze integendeel tot een toegenomen privatisering van hun levens? In dit onderzoek hebben we ons toegespitst op het dagelijkse leven van migrantenvrouwen in een aantal wijken in Brussel en Luik. Er zijn vier groepsbijeenkomsten gehouden die draaiden rond drie grote thema's: openbare ruimte, opleiding en de perceptie van migrantenvrouwen met betrekking tot de effecten van de migratie op hun statuut. Dit actie-onderzoek brengt een feministische kijk op de sociale realiteit. Het onderzoek vertrekt van een feministische kritische analyse van migratie (gebrek aan zichtbaarheid van migratie van vrouwen, geslachtsgebonden stereotypes met betrekking tot de rol van migrantenvrouwen, globalisering van huishoudelijke taken en van zorg) en wil dan ook een socialiseringsinstrument zijn voor de belevingen van migrantenvrouwen. Net zoals de gespreksgroepen die in de jaren zestig werden georganiseerd, gaan wij ervan uit dat het onontbeerlijk is dat er een collectief debat wordt bewerkstelligd tussen migrantenvrouwen. Het is eveneens essentieel om netwerken van verenigingen van migrantenvrouwen te verstevigen. **SLEUTELWOORDEN [representatie van migrantenvrouwen]**

INTRODUCTION

Femmes migrantes, femmes immigrées, femmes immigrantes ? Quel est le mot qui convient le mieux pour qualifier un processus, celui de partir de son pays d'origine et vivre dans un autre ? Femmes en migration serait-il plus approprié ?¹ Cette question est importante tout comme le fait, souligné par la sociologue allemande Helma Lutz, que le terme (im)migrant se réfère davantage aux (im)migrants non européens. Deux nouvelles catégories semblent donc aujourd'hui émerger : les nationaux européens et les nationaux des pays tiers (Lutz 1997). Ainsi, en ce qui concerne l'inclusion-exclusion politique et la mobilité des personnes, la frontière entre étrangers et nationaux est progressivement remplacée par la frontière européens et non européens.² La citoyenneté – le fait d'appartenir, de résider légalement dans – continue plus que jamais à jouer un rôle prépondérant dans la vie des hommes et des femmes de notre planète.

Ce constat est certes fondamental dans un monde où les choses évoluent de plus en plus rapidement mais il ne constitue pas le thème de cette recherche-action. Celle-ci s'inscrit dans le cadre précis des études féministes portant sur les migrations féminines. Comme le rappelle l'anthropologue Catherine Quiminal, s'il est vrai que ces études remontent à la fin des années 1970 et au début des années 1980, ce n'est que récemment qu'elles analysent les rapports sociaux de sexe au sein des familles migrantes.³ Concrètement, l'interrogation principale qui se trouve à la base de ces études a trait aux effets de la migration sur le rôle et le statut des femmes. Cette interrogation a servi de fil rouge au long de cette recherche.

Analyser les migrations féminines d'un point de vue féministe signifie aussi partager quelques idées communes. Tout d'abord celle relative à son invisibilité. Dans une étude récente, l'historienne Mary Nash démontre clairement que les femmes sont encore de nos jours les grandes absentes des discours journalistiques sur les flux migratoires, et, lorsqu'elles sont mentionnées, elles le sont comme mères ou comme dépendantes de leurs maris. Ce discours « genré » associant les femmes migrantes à la maternité, à l'espace domestique et à la famille renforce la mise sous silence des réalités des femmes travailleuses ou leur soutien économique au foyer. Ceci va à l'encontre des données récentes concernant le rôle des femmes en tant qu'actrices économiques et chefs de famille.⁴

Cette non reconnaissance du rôle économique actif des femmes migrantes est démentie par la demande accrue de main d'œuvre féminine dans certains secteurs internes et externes de l'économie formelle tels que les industries de services, les industries du loisir, la prostitution et le travail domestique. A cet égard, il est clair que la prise en charge du travail domestique par les femmes migrantes permet aux femmes européennes de s'insérer davantage dans le marché du travail – et aux hommes de ne pas changer leur mode de fonc-

tionnement au sein du foyer. Pour les femmes au foyer des classes sociales les plus élevées, le recours au service domestique de femmes migrantes s'insère dans la stratégie traditionnelle du maintien de leur statut social.⁵

La deuxième tendance mise en évidence par la perspective féministe est l'inscription des migrations féminines dans un processus de transfert international du travail domestique – le travail de soins et d'attention aux enfants, aux malades et aux personnes âgées –, processus parallèle à la globalisation de la production observable à l'échelle de notre planète. En effet, il apparaît très clairement que la mondialisation du travail domestique est étroitement liée aux flux migratoires internationaux du début des années nonante, date à partir de laquelle la migration féminine connaît un grand essor. Cette donnée n'est pas sans incidence sur la vie des femmes : l'assignation internationalisée de la femme au travail domestique contribue à faire reconnaître les qualités dites féminines comme des compétences professionnelles, ce qui ne peut qu'engendrer à terme un retour à des configurations traditionnelles – voire patriarcales – des rapports sociaux de sexe.⁶

Un dernier point important concerne le caractère transnational de la migration. Les vécus des femmes migrantes (et aussi des migrants) sont marqués par le sceau du « transnationalisme », qui est le fait de vivre quelque part tout en conservant de manière quasi permanente des relations étroites avec le pays d'origine. Ce transnationalisme se traduit dans différentes façons d'être et de faire : les femmes migrantes parlent deux langues, elles maintiennent des rapports économiques dans les deux pays⁷, elles sont dans deux foyers différents à la fois, un ici et l'autre là-bas qu'elles aident et soutiennent affectivement et économiquement. Ce transnationalisme est aussi à l'œuvre dans les pratiques « d'intégration » développées par les femmes migrantes, pont entre les coutumes du pays d'origine et celles du pays « d'accueil ».

Ignorer ou passer sous silence ces faits est incompatible avec la nécessité d'œuvrer à l'émergence d'une conscience mondialisée, prélude à une citoyenneté planétaire réellement égalitaire et démocratique, indispensable version alternative face à la mondialisation économique et technique qui n'a plus d'autre finalité que le développement économique et technique lui-même.⁸

CADRE INSTITUTIONNEL

Cette recherche action s'est développée dans le cadre du projet Grundtvig 2 Partenariats éducatifs intitulé « Ecoute, partage et échange autour du vécu familial des femmes migrantes et de leur intégration à la société « d'accueil ».⁹

Ce projet est centré sur les femmes migrantes, leurs vécus quotidiens dans différents quartiers de Bruxelles, Liège, Barcelone et Lisbonne. Sa durée est d'un an et il se réalise simultanément en Belgique (Ligue des familles coordi-

natrice du projet en partenariat avec Le Monde Selon les femmes, en Espagne (Association Santé et Famille www.saludyfamilia.es de Barcelone) et au Portugal (Graal, www.graal.org.pt mouvement féministe Lisbonne).

L'objectif principal de ce projet consiste à établir une cartographie des vécus, des besoins et des attentes des femmes migrantes concernant diverses thématiques telles que l'éducation des enfants, les relations entre femmes, entre femmes et hommes, et « l'intégration » des femmes à la société belge, tant dans l'accès à l'espace public que dans les rapports sociaux que les femmes migrantes ont avec la population belge. Parallèlement, il s'agit aussi de sensibiliser la population francophone aux réalités vécues par les femmes migrantes et de renforcer les relations entre associations de quartiers de femmes migrantes.¹⁰

CADRE MÉTHODOLOGIQUE

Afin d'atteindre cet objectif, des groupes de discussion de femmes migrantes ont été mis sur pied. Pour ce faire, nous avons contacté des associations travaillant dans ce domaine. A Liège, un premier contact a été pris avec le Cripel¹¹ qui a relayé notre demande de collaboration auprès des associations actrices de terrain. C'est ainsi que nous sommes entrés en relation avec la Bobine (Droixhe) et Les Pipelettes (Herstal). Quant à Bruxelles, c'est par l'intermédiaire du réseau du Monde selon les femmes qu'Espèce Couleur Femmes (Ixelles) et le Cactus (Anderlecht) ont collaboré au projet.

Avant de présenter les femmes migrantes qui ont participé aux groupes de discussion, il convient de préciser trois choses. D'une part, la technique utilisée lors de l'animation des groupes de discussion provient d'un travail d'animation réalisé depuis plus d'un an par le Monde selon les femmes en collaboration avec des associations de femmes migrantes.¹² Cette technique a été testée et remaniée lors d'une journée de travail organisée par le Gams le 20 novembre 2004. D'autre part, les groupes de discussion, avec le consentement des participantes, ont tous été enregistrés.¹³

Concernant l'aspect linguistique, sur les quatre groupes, deux n'ont pas posé de problèmes, la langue utilisée était le français, l'espagnol ou le recours à la traduction français-arabe-français. Par contre, pour les deux autres groupes, la majorité des femmes s'exprimaient en arabe et la traduction vers le français n'a pas permis de transcrire la globalité de ce qui était dit. La transcription des discussions de ces deux groupes ne reflète pas la richesse et le dynamisme des propos tenus. Aussi, les prénoms des femmes ont été changés afin de préserver leurs anonymats (certaines sont « sans papiers »). Enfin, rappelons que les témoignages présentés ici n'ont pas la prétention d'être exhaustifs mais qu'ils s'inscrivent plutôt dans une démarche d'ouverture face à des réalités différentes que bon nombre d'entre nous ne faisons que côtoyer.

FEMMES MIGRANTES EN MILIEUX POPULAIRES

Ebaucher le portrait-type des femmes migrantes rencontrées au fil du temps dans des lieux associatifs bruxellois et liégeois est une entreprise vaine car la diversité des participantes aux groupes de discussion ne se prête absolument pas à cet exercice.¹⁴ En outre, dès le début du projet, en septembre 2004, les partenaires européens avaient opté pour aborder de façon plurielle les vécus des migrantes.

Au total, ce sont 43 femmes de 18 pays différents qui ont eu l'occasion de s'exprimer, de laisser libre cours à leur sentir et à leur vision des choses. Sept sont originaires d'Amérique Latine, dix-neuf d'Afrique dont treize Marocaines, dix viennent d'Europe et six d'Asie Mineure. Mais la diversité des expériences personnelles ne s'arrêtent pas aux frontières des pays. D'autres facteurs différentiels sont également présents, notamment l'âge. Dix-sept femmes ont moins de 40 ans, dix-sept autres ont la quarantaine et neuf ont plus de 50 ans. Les situations familiales sont aussi très multiples : trente femmes sont mamans, deux vivent en couple sans enfants, treize en famille nucléaire (parents et enfants), sept vivent seules et dix en famille monoparentale.¹⁵ Quant au nombre d'années passées en Belgique, il va de quelques mois – la migration la plus récente remonte à trois mois – jusqu'à être née en Belgique.

Enfin, un dernier élément qui influence les perceptions et les vécus concrets de chacune de ces femmes est le motif de la migration. Les raisons évoquées sont le regroupement familial (rejoindre le mari, retrouver un enfant qui est venu étudier et/ou travailler en Belgique), le fait d'être né en Belgique de parents migrants, et la migration économique : quitter son pays d'origine où il est impossible de trouver un travail permettant d'assurer un minimum de bien-être et un futur meilleur à ses proches. De manière générale, ce type de migration est en croissance constante partout dans le monde et il se féminise de plus en plus, c'est-à-dire qu'il y a de plus en plus de femmes qui émigrent seules ou qui partagent le processus migratoire avec leurs partenaires.¹⁶

Il n'existe donc pas un discours unique des femmes migrantes relatif à l'accès et à l'usage de l'espace public, à l'éducation des enfants, aux relations de couple ou encore à la perception qu'elles ont de la société d'accueil dans laquelle elles vivent depuis peu ou depuis déjà de nombreuses années. De même, il n'y a pas de vue unitaire sur les choses que les migrantes pensent avoir perdues et/ou gagnées en venant vivre ici, et ce, quel que soit le motif de leur présence en Belgique.

Cependant, au-delà de ce relativisme propre au récit individuel – unique et singulier – il est impératif de rappeler que des tendances générales se dessinent autour et alentour de la migration en général et de la migration

féminine en particulier. Actuellement, non seulement les flux migratoires font partie de la mondialisation – comme le démontre l'existence de réseaux sociaux internationaux – mais on assiste également à la subordination des impératifs politiques aux impératifs économiques.¹⁷

Rien d'étonnant alors qu'aujourd'hui, dans les études sur la migration, on soit passé d'un stéréotype – la non-visibilité des femmes migrantes – à un autre, celui des femmes migrantes accompagnantes et dépendantes de leurs maris. Ainsi, leur rôle comme actrice économique n'est toujours pas reconnu. Or, même si les femmes migrantes continuent à assurer l'installation et le fonctionnement de la cellule familiale migrante, une grande partie d'entre elles développent aussi un projet individuel et, peu à peu, s'insèrent dans le marché du travail formel ou informel (Institut universitaire d'études du développement, 2004).

L'ESPACE PUBLIC

Le terme espace public est employé ici au sens où le définit Carol Gardner « (...) les endroits et les contextes que notre société considère comme ouverts à tous et à toutes ».¹⁹ Concernant ce thème, les témoignages recueillis lors des diverses rencontres s'articulent autour de trois axes. Dans un premier temps, la discussion porte sur la participation à des associations de quartiers où vivent les femmes migrantes : s'y rendent-elles souvent, librement et sans entrave ? Par la suite, vient le thème de la mobilité : se déplacer en ville, y circuler, s'y retrouver, est-ce facile pour une migrante ? Se sent-elle en sécurité ? Enfin, un troisième temps de l'échange envisage la question de « l'intégration » à la société d'accueil à partir des regards croisés : comment les femmes migrantes perçoivent-elles la société belge et comment sont-elles perçues par celle-ci ?

LES ASSOCIATIONS

Pour une partie des participantes, franchir la porte des associations n'est pas un problème. Pour d'autres, leur mari et/ou compagnon n'est pas toujours au courant. Ainsi Mathilde, équatorienne, la quarantaine, déclare que son mari « ne sait pas que je suis là aujourd'hui mais les autres fois que je viens ici je lui dis ». Ou encore, cette dame qui, après une heure de discussion, doit quitter le groupe car son mari lui a dit d'être de retour à la maison pour 15 heures. Bref, le fait d'assister aux activités d'une association de quartier varie fort d'une femme migrante à l'autre, les situations relatées allant d'une liberté sans autre limite que des impératifs de temps ou de déplacement à celles où les partenaires – compagnon ou mari – émettent des conditions préalables à leur participation : qu'il n'y ait pas d'hommes présents, que les activités

proposées ne dépassent pas le cadre d'un certain apprentissage (le cours de français, de couture,...) et que le temps dédié à l'apprentissage ne diminue en rien leurs « prestations » comme mère, femme au foyer et épouse.

IL EST IMPORTANT D'APPRENDRE...

Les associations rencontrées offrent toutes des cours d'alphabétisation et d'apprentissage du français. On s'en doute, pour les femmes migrantes, les primo arrivantes, savoir parler le français est capital dans l'accès et l'utilisation de l'espace public. Nuria, d'origine espagnole, la trentaine, maman d'une petite fille, résume bien l'importance de la connaissance de la langue : « ... quand nous sommes arrivés en Belgique (il y a quatre ans), je ne connaissais pas la langue. Je ne savais rien faire. Il (son mari) faisait tout pour que je n'aie pas travailler, que je n'apprenne pas le français, pour que je reste à la maison. Quand on est arrivé là, je ne connaissais personne, je ne savais pas parler. Après je me suis fatiguée d'aller toujours faire les courses sans rien dire, sans parler de rien « Les champignons, les carottes, c'est fini et combien ? ». Après, j'ai essayé de trouver quelque chose mais je n'ai pas d'argent, c'est mon mari qui le gère. C'est pour cela que j'ai cherché des cours de français sans payer ».

Fatima, 26 ans, 4 enfants, marocaine, mariée à un homme de 60 ans suit les cours « alpha », réelle bouée de sauvetage face à l'enfermement dont elle a été victime jusqu'il y a peu. Mais toutes les femmes migrantes n'ont pas le vécu extrême de Fatima, toutes ne subissent pas cet isolement, cette réclusion forcée doublée d'une méconnaissance totale de la langue. Quant à Leticia, 38 ans, chilienne, sans papiers, depuis trois ans en Belgique, elle considère la connaissance de la langue comme indispensable. Non seulement parce que cela lui permet de mieux suivre les pas scolaires de sa fille âgée de 5 ans mais cela lui facilite beaucoup de démarche (hôpital, administration,...). Quant à son mari, il est enchanté par ses progrès en français : « ... il est content que je suive les cours de français car, comme je me débrouille mieux, j'ai obtenu plus de travail. C'est pour cela qu'il est content. Mais à part cela, il n'aime guère que je le laisse seul à la maison ... »

... MAIS APPRENDRE N'EST PAS TOUJOURS POSSIBLE

Par contre, pour d'autres femmes, apprendre est interdit. Yasmina, marocaine, la quarantaine, l'explique en ces termes : « Les hommes veulent que les femmes restent à leur place... Mais pour mon mari, faire quelque chose que j'aime bien implique qu'il n'y ait pas d'hommes. Selon lui, les groupes qui parlent de différents problèmes sont dangereux : « ils vont t'ouvrir les yeux et tu vas me laisser tomber comme les autres... ». Je connais beaucoup

de femmes qui sont comme cela : il ne faut pas dire à leur mari qu'elles vont apprendre quelque chose, il ne vaut pas lui dire cela. Surtout quelque chose qui va t'aider à mieux comprendre la vie. Il faut que tu continues à lui demander chaque fois que tu n'as pas compris. C'est l'homme quoi. C'est dur. Moi pour venir ici, ça a été vraiment un combat. Bon il était tranquille parce qu'il n'y avait que des femmes. Alors monsieur est content. Mais pour ce qui est de faire des études, je voulais faire de l'informatique, une femme ne fait pas ça ».

Cette négation de l'accès au savoir décrite par Yasmina illustre bien le comportement viriliste, la réaffirmation du pouvoir masculin au sein du foyer migrant et des relations de couple. Cette logique autoritaire qui structure les relations hommes-femmes migrants augmente davantage la dépendance des femmes migrantes, dépendance parfois plus présente que lorsqu'elles vivaient dans leurs pays. Ainsi Layla raconte : « Quand j'étais au Maroc j'avais une liberté pour parler. Et puis après mon mariage (elle avait 17ans), je suis venue en Belgique. Aujourd'hui, quand mon mari me dit quelque chose, les murs tremblent. Et bien que j'aie du caractère, je perds tous mes moyens et je n'arrive pas à me défendre. Je suis pétrifiée par la peur car vraiment quand il crie... Il y a des femmes comme ma belle-sœur dont le mari lui interdisait de sortir de la maison, elle s'est séparée de lui ».

Djema, algérienne, la quarantaine, mariée et maman, en Belgique depuis 15 ans, confirme qu'en Algérie : « Dans les grandes villes, les femmes sont plus libres. Elles rentrent, elles sortent, elles ont leur avis à dire. Dans les petits villages, c'est encore plus strict. Par exemple, quand je suis là en vacances, mon papa me dit gentiment : « Ne sors pas sans foulard ma chérie parce qu'il y a des gens qui parlent, qui disent des trucs ». C'est par respect pour mon papa que je sors avec un foulard mais dès que je suis en ville, je le bouge, il n'y a personne qui me connaît ».

Mais toutes les femmes migrantes n'expérimentent pas ce déni d'accès au savoir. Soit parce qu'elles vivent en famille monoparentale et donc la question ne se pose pas, elles sont libres de faire ce qu'elles veulent du moins à l'intérieur du cadre économique et social qui est le leur ; soit parce que leur mari et/ou compagnon ne s'oppose pas à leur apprentissage. Enfin, pour certaines qui sont ici pour motif purement économique, elles n'ont ni le temps ni l'énergie pour apprendre. Suzana (45 ans), « sans papiers », est en Belgique depuis cinq ans. Elle est maman de trois enfants – la plus jeune à 10 ans – ses enfants vivent en Colombie : « Le temps passe rapidement. Tu travailles, tu étudies et ta vie se résume à cela. Et ici, tu travailles dix heures par jour, tu reviens chez toi fatiguée, tu prépares à manger et puis tu n'as plus d'énergie pour quoi que ce soit. Alors étudier ce n'est pas facile... ».

SE DÉPLACER EN VILLE

La plupart des migrantes, qu'elles soient d'émigration récente ou non, ont insisté sur les difficultés de se déplacer dans un univers préalablement inconnu. Se rendre d'un point à l'autre dans une ville où l'on vient de débarquer et dont on ne connaît pas la langue relève parfois du défi. Leticia en a fait l'expérience : « C'est plus difficile quand on ne sait pas la langue car lorsqu'on demande de l'aide, les personnes ne te comprennent pas. Et puis les gens n'ont pas toujours la patience d'écouter ou d'essayer d'aider une personne qui ne parle pas la langue. Dans mon pays, si un étranger ne parlant pas bien l'espagnol demande son chemin, quelqu'un s'offrira pour l'accompagner. Ici, quand on ne sait pas parler, il faut s'arranger comme on peut... ».

La situation décrite par Leticia est le lot de beaucoup de femmes migrantes. De plus, elles ne sont guère habituées à nos réseaux de transports. Dans beaucoup de pays d'Afrique ou d'Amérique latine, les infrastructures bus, tram ou métro ne sont pas toujours aussi développées qu'ici, elles sont même parfois inexistantes. On y trouve également des moyens de transport comme les taxis collectifs dont l'usage est très répandu.

Certes, la connaissance de la langue et des normes culturelles de mobilité sont des éléments importants qui facilitent l'incorporation progressive des femmes migrantes à l'espace public mais ils ne sont pas les seuls. L'expérience migratoire transnationale antérieure joue également un rôle dans l'appropriation des lieux publics et la mobilité des femmes migrantes. Le parcours de Felicia, péruvienne de 42 ans, en est un bon exemple. Elle se souvient que lorsqu'elle est venue à Bruxelles en 1996 rejoindre sa fille qui étudiait, cela faisait déjà quelque temps qu'elle avait quitté son mari et son pays : « Avant de partir en Belgique, je m'étais achetée un guide. Comme ma fille étudiait, elle n'avait pas une minute à me consacrer. On se voyait le soir. Donc la journée, quand je sortais en ville, je m'orientais avec le guide... ».

Pour d'autres femmes migrantes, sortir de la maison implique au préalable le consentement du mari. Le récit dramatique de Fatima est là pour nous rappeler que la violence – le fait d'imposer quelque chose, d'interdire, de ne pas respecter – n'est pas seulement de l'ordre du discours et qu'elle se traduit concrètement par des pratiques d'enfermement.

Quant à la sensation de se sentir en sécurité dans la ville, elle est relativement similaire à celle que les femmes belges expérimentent. Se promener seule le soir après une certaine heure est dangereux, il y a des quartiers qui sont moins sûrs que d'autres,... Roseline, soixante ans, rwandaise, maman de quatre enfants, vit à Bressoux. Elle commente qu'elle reste toujours chez elle : « Je viens ici à la Bobine, au magasin, chez ma copine. Le soir je reste à la maison. Partir où ? ». Un soir, elle est allée à l'anniversaire de son amie qui vit avec sa fille. Celle-ci l'a reconduite en voiture car elle a peur de sortir de chez elle la nuit venue. C'est pour cela qu'elle reste à la maison.

La rue et la nuit continuent à être plus dangereuses pour les femmes. Elles ne peuvent s'approprier l'espace public de la même façon que les hommes alors que l'espace privé, la maison, leur paraît plus sûr. C'est un obstacle de plus à leur autonomie et à leur mobilité. A cela s'ajoute pour les migrantes «sans-papiers» la crainte d'un contrôle dans les transports en commun ou par la police. Le risque d'être expulsées plane toujours sur la tête de celles qui ne possèdent pas de carte de séjour. Un simple contrôle d'identité peut les emmener dans un centre fermé où elles n'auront plus qu'à attendre leur expulsion.

L'ARRIVÉE, LES PREMIÈRES IMPRESSIONS

Avant de migrer en Belgique, certaines femmes ont une vision paradisiaque du continent européen. Mathilde se rappelle que «lorsqu'une personne s'apprête à émigrer d'Equateur, elle dit aux autres qu'elle s'en va en Europe. Elle l'imagine différemment de ce qu'elle est. Elle imagine que tous les appartements sont grands, tout très jolis. Une fois sur place, elle voit les choses autrement : tout est gris, les maisons ne sont pas si jolies que cela... ».

Trois mois après son arrivée, Eugénie fait preuve d'un grand enthousiasme : «Les personnes d'ici sont plus pratiques, on voit que les maris et les épouses travaillent. Parfois, l'époux s'occupe de l'enfant. Je vois qu'hommes et femmes sont organisés. Dans mon pays, c'est très rare car les hommes sont machistes. Personnellement j'aime bien le progrès, j'aime bien aller de l'avant et apprendre... ».

Après plusieurs années passées ici, les impressions changent. Par exemple, les paroles d'Aïcha, turque, la cinquantaine, divorcée, et mère de trois enfants laissent deviner une certaine nostalgie : «... dans les pays chauds, on a plus de relations avec les amis, les voisins et tout ça. Ici c'est chacun chez soi, chacun de son côté ».

... LES PREMIÈRES DIFFICULTÉS

La non maîtrise de la langue, surtout dans le cas des primo arrivantes, peut être à l'origine d'une lecture distorsionnée des attitudes corporelles et faciales en usage. Plus généralement, la méconnaissance des codes de communication gestuelle propres au pays est source d'incompréhension et de malaise entre migrantes et autochtones. Ainsi, le fait de regarder dans les yeux. Nesma, marocaine souligne que dans les traditions de son pays, la forme d'interaction adoptée dans les rapports hommes-femmes est la timidité : «La femme ne doit pas vraiment parler à un homme et ne peut pas regarder un homme dans les yeux, cela ne se fait pas. C'est par respect, même au Maroc, une femme qui regarde les hommes dans les yeux, ceux-ci vont penser «Et

bien celle-là, elle a du culot hein ! ».

Maryse, 41 ans, belge, mariée à un marocain avec qui elle a trois enfants acquiesce : « Quand mon beau-père va à l'administration, il ne regarde pas non plus la personne comme ça. Lui aussi il baisse les yeux un petit peu comme s'il avait un sentiment d'infériorité par rapport à la personne qui est là et qui connaît les choses. C'est une façon d'être ».

LES ATTITUDES RACISTES

Etre migrante dans un pays signifie aussi affronter des réactions véhémentes et très négatives de la part des autochtones. Ainsi le racisme fait partie du quotidien des femmes migrantes : primo-arrivantes ou seconde génération, elles ont pour la plupart été confrontées à des attitudes de rejet, de non-reconnaissance.

Echa, d'origine marocaine, relate lors d'une visite à l'hôpital en compagnie de son fils âgé de treize ans : « Mon mari était malade. Il était en chambre commune. Alors on est rentré, il y avait des malades belges à côté. On parlait assez fort. Une dame a été agressive « C'est trop de bruit ici, retournez chez vous ! ». Mon fils lui a répondu : « Mais madame, la Belgique, c'est mon pays, je suis né ici, je suis d'ici ». Il en a été malade pendant une semaine... ». Nema, naturalisée belge, d'origine libanaise et qui vit en Belgique depuis 25 ans, confie : « On m'a déjà dit : « Tiens comme tu parles bien le français, comment ça se fait ? » Quand j'avais trouvé du travail en tant qu'enseignante, les élèves m'ont dit : « Mais qu'est-ce qu'elle vient faire cette libanaise chez nous, qu'elle rentre chez elle ! Elle vient prendre le travail des belges, il faut qu'elle rentre ».

Myriam, née en Belgique de parents marocains confirme les dires d'Echa : « Cela m'est déjà arrivé plein de fois. Une fois, j'étais assise dans le bus avec mon fils, il y a une dame qui arrive et qui commence à crier « Pourquoi tu ne te lèves pas ? ». Ou bien des gens qui te crient « Qu'est-ce que vous faites ici ? Rentrez chez vous ! Et en plus ça roule en Mercedes... » Une autre fois encore, je traversais un passage piéton, un automobiliste m'a dit « Rentrez chez toi, tu n'as rien à faire en Belgique ».

On le voit, ce harcèlement public, tous les désagréments quotidiens caractéristiques des lieux publics et que les femmes migrantes subissent²¹, est fortement associé à l'origine (l'autre, l'étranger) et au genre (femme). Il est renforcé par l'appartenance aux secteurs populaires où l'insécurité est encore plus présente tant pour les femmes que pour les hommes. C'est pourquoi, le développement de stratégies « d'évitement » ou d'autodéfense vont orienter la vie quotidienne des femmes migrantes :²² si le foulard ou les vêtements traditionnels attirent trop l'attention de la population autochtone, elles préféreront alors habiter ou circuler dans des quartiers dits de « migrants » où leur

mode vestimentaire passera inaperçu. Si la nuit représente un risque ou si les cafés sont considérés comme des lieux tabous, elles n'oseront même pas sortir et prendre seule un café dans leur ville. Si elles le font, ce sera ailleurs.

Cette exclusion et ces entraves à la mobilité peuvent déboucher sur une rupture spatiale et relationnelle (déménagement, séparation, divorce, pertes de liens familiaux,...). C'est ici que le rôle des associations de femmes dans les quartiers est central. Leur fonction d'accueil et de lieu d'apprentissage est un élément clé pour les femmes migrantes dans leur recherche identitaire et leur élaboration de stratégies d'appropriation des espaces publics et « d'intégration » à la société belge. Comme l'explique Nuria, participer aux activités de l'association de quartier l'aide : « Je commence à pouvoir m'exprimer, à me faire comprendre. Je comprends mieux aussi. Cela me procure un peu de détente car je suis tout le temps en tension. Quand j'arrive au cours ici, je me relaxe, je peux parler avec tout le monde et je me sens bien ».

Face à ces expressions de rejet, d'exclusion envers les personnes migrantes, comment convient-il de réagir en tant que femmes migrantes pour ne pas « alimenter » la spirale de la violence ?

Echa se rappelle que de retour de l'hôpital, elle parla longuement avec son fils « ... Il ne faut pas leur dire que tout le monde est raciste. Non, il faut leur expliquer qu'il y a des bons et des mauvais partout. Il ne faut pas rentrer dans leur jeu, c'est la première chose. Et si tu lui parles gentiment, il va savoir que tu es bien éduquée, que tu es quelqu'un de bien. Tu vas arriver à le faire taire sans dire des gros mots, des trucs comme ça. Les parents doivent discuter avec leurs enfants, leur expliquer qu'ils sont d'origine étrangère. Aujourd'hui, les enfants comprennent vite, ils sont plus grands que leur âge ».

L'ÉDUCATION

L'éducation est un thème très vaste qui a suscité de nombreux débats et diverses prises de position parfois très controversées entre les femmes migrantes. Leurs paroles s'ordonnent ici le long de trois pôles : l'éducation en relation avec la construction des identités sexuées masculines et féminines ; l'éducation dans le contexte migratoire, et les pratiques éducatives actuelles au sein des familles migrantes.

Mais, avant toute chose, il convient de souligner que l'éducation, pour les femmes migrantes, s'inscrit dans un cadre transnational. Son influence sur le processus éducatif est visible à divers niveaux : tant d'un point de vue du contenu, de la transmission des valeurs que sous l'angle du relationnel immédiat, par le biais, entre autres, du financement direct de la formation professionnelle des enfants restés au pays d'origine.

Les propos de Zelda, marocaine, âgée de 34 ans, mère de trois enfants et arrivée en Belgique à l'âge de 19 ans, éclairent particulièrement l'incidence

du cadre transnational sur le contenu de l'éducation : « Quand on vient ici, on ne sait pas comment éduquer nos enfants : est-ce que c'est à la façon dont nos parents nous ont éduqués ou on les éduque selon le pays où ils vivent ? Quand faut-il lui dire non ou quand faut-il lui dire oui ? Ce n'est pas comme au Maroc. Ici, c'est différent, c'est un autre pays, ce sont des autres règles, ce n'est pas la même chose... ».

Quant à Suzana, son récit nous fournit un exemple concret du transnationalisme caractérisant les relations de parentalité. Il met également en évidence l'importance que revêt la migration comme stratégie pour garantir la formation professionnelle de ses enfants :²³ « Lorsque j'ai quitté mon pays, je me suis séparée de mon époux. J'ai un compagnon ici mais mes trois enfants sont en Colombie. C'est moi qui suis responsable d'eux, surtout de ma fille de 10 ans et de mon fils de 21 ans et un, car ma fille aînée qui a 26 ans exerce un métier, elle est inspectrice judiciaire. C'est pour cela que je suis venue travailler ici pour qu'ils aient un avenir meilleur, qu'ils puissent faire des études. Si je n'étais pas venue, ils n'auraient jamais pu étudier. Je suis femme de ménage. Je téléphone presque tous les jours en Colombie, ça me coûte cher mais j'ai besoin de parler à ma fille de 10 ans. De toute façon, je ne travaille que pour eux ».

ÉDQUER OU L'APPRENTISSAGE DES RÔLES SEXUÉS

Une participante marocaine met en avant que : « Il y a des familles comme cela, la femme n'a pas le droit de sortir de la maison, elle reste toujours à la maison, elle ne peut pas aller chez les amies, pas faire des courses. Rien, rien du tout ». Une autre femme renchérit : « La maman, toujours la maman. Elle doit être partout, à la salle de bain, à la cuisine, faire les devoirs, faire le thé. C'est trop je trouve. Alors je fais comme si je n'avais pas entendu. C'est mieux que se disputer, ça c'est sûr... ».

Sifa, 26 ans, quatre enfants, séparée, née en Belgique de mère marocaine et de père français, évoque son passé : « Chez nous, plus jeune, on devait apprendre à cuisiner pour pouvoir, plus tard, quand on se marie, savoir cuisiner. C'était comme ça. Un homme ne devait pas faire son lit, c'était toujours la femme. C'est comme si on était l'esclave de l'homme ».

Rita, célibataire, âgée de 28 ans, de parents siciliens, témoigne : « Mon père a toujours la mentalité d'avant, il est sicilien il a gardé cette mentalité là. Ma mère quand elle sort, c'est pour faire les courses et puis elle rentre. Elle a travaillé mais c'étaient des siciliens aussi où elle travaillait ».

Autre témoignage, celui de Rachel, la quarantaine, mariée, maman de cinq enfants : « Moi je suis moitié belge moitié allemande. J'ai vécu en Allemagne jusqu'à mes 40 ans. Il y a la mentalité aussi un peu allemande mais moi je ne rentrerais pas toute seule dans un café non plus ici. Je ne sors pas. J'ai tou-

jours été pour mon mari et pour mes enfants ».

Ces différents récits nous montrent que l'éducation a inculqué aux femmes migrantes un usage sexué des espaces. Plus exactement, par l'éducation, on assigne aux femmes un espace précis : le foyer, l'intérieur privé ; l'extérieur ne leur est accessible que sous contrôle ou pour des motifs spécifiques (les courses, les enfants, ...). Cette manière de représenter socialement les rôles de genre n'est pas propre aux femmes migrantes, le récit de Rachel est là pour nous rappeler que cette représentation n'est pas particulière à une société ou culture donnée ; bien au contraire, on la retrouve dans toute société humaine connue. Mais, cela ne signifie pas qu'il n'y a pas d'échappatoire, que les femmes acceptent cette assignation sans un mot ou qu'il n'existe pas d'autres façons de se répartir les rôles.

Leticia fait part au groupe que : « Je me dispute régulièrement avec mon époux car c'est toujours moi qui doit m'occuper de notre fille. Tous les deux nous arrivons fatigués, tous les deux nous travaillons et quand il revient du travail, il s'assied devant la télévision et moi je dois cuisiner, donner le bain à notre fille, la mettre au lit. Heureusement, ma maman m'aide. Fin de semaine, s'il ne travaille pas, on fait tout ensemble mais durant la semaine c'est moi... Je suis fatiguée de faire des ménages à l'extérieur et de faire la même chose chez moi. J'aimerais bien faire autre chose, quelque chose de différent rien que pour moi. Mais si je ne suis pas à la maison, qui va faire le ménage et s'occuper de notre fille ? ».

Felicia, quant à elle, explique « Quand j'étais mariée, nous partagions tous les deux les tâches de la maison. Mon mari travaillait au bureau, il arrivait, il enlevait son costume et il cuisinait. Il n'avait pas honte. Il lavait, faisait de tout. Nous partagions les tâches ménagères et économiquement aussi. Tous les deux nous nous sommes occupés de l'éducation de nos enfants ».

La migration peut aussi déboucher sur un questionnement des rôles et des mentalités. Le vécu d'Aïcha le laisse entrevoir. Elle explique qu'au début, elle donnait plus de liberté à son fils qu'à ses filles. Mais petit à petit « ... j'ai compris avec le temps et ils ont réussi à me persuader que fille ou garçon, c'était la même chose. Ca dépend de l'éducation qu'on leur donne ».

LA RÉPUTATION, UNE QUESTION DE SEXUALITÉ ?

Plusieurs femmes migrantes commentent que leurs garçons ont eu plus de liberté que leurs filles. « Au début, mon fils, je l'ai laissé sortir dehors le soir mais pas mes filles » se remémore Aïcha, « Lui, c'était un homme, il ne pouvait mal mais mes filles, je ne voulais pas qu'elles courtisent avec les garçons ». Rita considère qu'il est normal que le garçon ait plus de liberté car il y a moins de risque pour lui que pour une fille : « Une fille il faut qu'elle soit comme sa mère l'a faite et c'est tout. C'est comme ça ».

Les témoignages d'Aïcha et de Rita mettent en lumière le fait que l'éducation reçue par les femmes migrantes valorise fortement la virginité. Le garçon est libre de sortir, d'expérimenter ; par contre, la fille doit se préserver telle quelle, c'est-à-dire, rester vierge. Les dires de Sifa sont très éloquentes à cet égard : « ... chez mes parents c'étaient d'abord trois filles puis quatre garçons. Les trois filles, elles étaient plus enfermées et les garçons avaient plus de liberté parce que chez nous on doit se marier vierge, c'est une question de réputation ».

S'il est vrai que les questions touchant à la sexualité (liberté sexuelle, âge du mariage,...) sont déterminées par un ensemble de normes sociales et culturelles, il est important de souligner que les femmes migrantes sont astreintes plus que les hommes à un code rigide qui tend à interdire la sexualité féminine active hors de tout lien reconnu socialement ou institutionnellement.

Mais les normes sociales et culturelles ne constituent pas les seuls déterminants de la manière de vivre la sexualité et les relations affectives, d'autres éléments interviennent. L'existence et l'accès à la contraception, les ressources économiques et les réseaux d'entraide jouent également un rôle. L'endroit où l'on vit a aussi son importance. Ainsi lors d'une discussion concernant l'âge du mariage des femmes, Crusia, 29 ans et Ermina 22 ans, toutes deux kurdes ont du mal à se mettre d'accord. Pour Crusia, provenant de la campagne, les femmes se marient à l'âge de 15 ou 16 ans tandis que pour Ermina, habitante de la ville, elles se marient à l'âge de 21 ou 22 ans.

MIGRER OU LE CHOC ÉDUCATIF

Suzana se dit choquée par l'éducation des enfants belges : « Ici, très souvent les parents laissent faire à leurs enfants de cinq ou six ans ce qu'ils veulent. Tu vois des enfants de douze ans qui fument déjà la cigarette, qui sont grossiers avec leurs parents. Il y en a même qui les frappent ». Les dires de Leticia abondent dans le même sens : « Les enfants d'ici sont plus extravertis. Dans mon pays, il y a plus de respect envers les personnes âgées ou même entre enfants du même âge alors qu'ici non ».

Cette rupture affichée entre deux modèles éducatifs, l'un propre à la société belge et l'autre spécifique des sociétés des femmes migrantes, a soulevé beaucoup de réactions. Pour certaines, l'éducation est conçue comme relevant essentiellement du domaine parental. Les paroles d'Elizabeth résument bien cette conception de l'éducation. De nationalité péruvienne, âgée de 42 ans et élevant seul son enfant de 18 ans, Elizabeth affirme : « L'éducation n'est pas uniquement donnée par le professeur, ce sont les parents les principaux responsables. Mon fils a 18 ans, je l'ai élevé seule, je suis père et mère pour mon fils. Mon fils écoute quand quelqu'un lui parle, il ne fume pas, ne boit pas. Quand il sort, il me dit à quelle heure il rentre. Il fait ce que je lui dis,

pas ce qu'il veut ou ce que lui dit un ami. C'est pour cela que je dis que l'éducation provient de la maison».

Le récit d'Elizabeth met en scène des réalités familiales spécifiques où ce sont les femmes qui ont le rôle central alors que les hommes sont les grands absents, tant en terme de soutien affectif qu'économique. Cependant, les expériences migratoires s'inscrivent dans la diversité et non dans une pratique de faire unique. Ainsi, il existe des situations familiales migrantes où les femmes assument les responsabilités familiales et les hommes exercent un droit de regard, de tutelle sur celles-ci.

Pour Djema, les différences entre les modèles éducatifs sont dues à des règles de conduites distinctes en fonction des liens de parenté. Ainsi, en Algérie, il y a des choses qu'on ne peut pas faire devant le grand-père, le grand frère, le papa, l'oncle «... alors qu'ici on peut tout faire. Il y a des trucs qui peuvent paraître bêtes ici mais, là bas chez nous, c'est sacré. On a un sens du respect. Enfin, je dois dire trop exagéré. Pour nous, là bas c'est normal parce qu'on est élevé comme ça. On doit faire comme ça et pas autrement».

Par contre, pour Eugénie, le non-respect, le fait de fumer et de boire n'est pas propre à l'adolescence belge. Elle pense que c'est un phénomène mondial : «Je préfère qu'ils fument et boivent devant moi plutôt qu'ils ne le fassent en cachette. Aujourd'hui la jeunesse est plus avancée. Les jeunes de 16 ans, voire même de 14 ans ne pensent plus comme il y a 15 ou 20 ans. On doit se faire à cela, les choses changent...».

Au-delà de ces différentes interprétations, la rupture éducative génère chez les femmes migrantes une difficulté à éduquer. Fanis, originaire du Mali, naturalisée belge et maman d'un adolescent qu'elle élève seule explique que dans les familles africaines, lorsqu'un enfant a des problèmes de comportement, on fait appel à la famille pour qu'elle le raisonne. «L'enfant, tu ne l'éduques pas tout seul, tu as toujours quelqu'un qui va t'aider. Mais moi, comme je n'ai pas de famille ici, c'est très difficile. Alors, de temps en temps, je téléphone à ma sœur et je lui passe mon fils pour qu'elle lui fasse la morale. Mais il s'en fout complètement. Mais, au moins, ça rentre. Il écoute sa tante, son oncle. Il sait comment cela se passe au Mali. C'est difficile d'être parent d'origine immigrée. Nous avons été éduquées d'une autre manière. Ce n'est pas toujours facile à gérer...».

Dans d'autres cas, comme l'exprime Maryse, cette difficulté se présente sous un autre jour. «Mon mari est marocain mais moi, je ne suis pas musulmane et je ne le serai jamais, ce n'est pas mon idée. Mais bien sûr, dans la famille de mon mari, on aurait bien aimé que je le devienne. Cela a été accepté finalement. Je suis là et on ne m'ennuie pas. Mais il y a beaucoup de familles où l'on oblige la fille ou le garçon qui épouse un des enfants. Une fille qui va épouser un marocain, la plupart du temps, elle devient musulmane... Souvent la famille est derrière : «Dis à ta femme qu'elle doit faire le Ramadan,

dis à ta femme qu'elle doit mettre un foulard». Alors ça devient quelque chose de très lourd à gérer et les conflits dans le couple arrivent parce que, finalement, si la fille se rebelle un petit peu cela va poser des problèmes... »

ÉDUIQUER AU QUOTIDIEN MAIS COMMENT ?

Eduquer dans un contexte migratoire n'est donc pas facile. Une des craintes mises en avant est le problème de la transmission de la culture. Djema a peur : « Ce que mes parents m'ont inculqué, je peux le donner à mes enfants à ma façon. Mais j'ai peur qu'un jour, quand je leur dirai quelque chose, ils me répondent « on vit ici, on a rien à voir... ». Rafaela, divorcée, la cinquantaine, sicilienne, arrivée en Belgique à l'âge de cinq ans, mère d'une fille rassure Djema : « Je peux même dire que ma fille est plus italienne que moi. Il n'y a rien à faire, les origines sont là malgré tout. Je les ai gardées, j'inculque certaines idées, ma manière d'agir et de penser et de manger. Je pense qu'il ne faut pas avoir peur de ça ».

Parallèlement à cette crainte quant à la transmission d'une vision du monde propre aux migrantes, se présente également des situations plus immédiates. Ainsi, Leticia raconte : « Nous avons aujourd'hui un dilemme avec notre fille parce qu'à la fin de l'année ils ont une excursion de trois jours. Mon époux dit que c'est impossible. Comment vont-ils faire ? Ils sont encore si petits. Et puis nous n'avons jamais été un jour sans elle. Ici c'est normal, tous les enfants sont habitués à cela... ». Il est vrai que dans notre pays, et plus généralement en Europe, l'éducation tend à développer chez l'enfant, et ce, dès le plus jeune âge, l'autonomie. Pour une maman belge, il est devenu de plus en plus fréquent que sa petite fille ou son petit garçon de cinq ans s'absente de la maison pour un voyage scolaire.

Transmission de représentations culturelles propres, confrontation à un système scolaire différent sont autant de problèmes auxquels vient s'ajouter le fait que les mentalités ont changé : le jeune d'aujourd'hui, qu'il soit d'origine belge ou autre, comme le disait Eugénie, pense différemment. Face à cette évolution, quelle attitude convient-il d'adopter ?

Zelda fait part de son vécu : « On ne sait pas comment dire « non » à l'enfant : tu dois rentrer à six heures au lieu de sept heures, tu dois dormir à telle heure. Ce sont des enfants qui ont grandi plus vite que nous. Il a treize ans et quand il te parle, tu crois qu'il en a seize ou dix-sept, il veut faire ce qu'il lui plaît. Je trouve que c'est dur de laisser les enfants sur des bons rails. Il faut vraiment aller à la douceur. Quand on est doux, que l'on parle, qu'on discute, on arrive à des bons résultats mais quand tu veux faire la loi cela ne marche pas. Je préfère qu'il fasse des choses et que je le sache et qu'il me raconte tout ce qu'il a fait, même s'il fait des bêtises. On discute et je ne vais pas le punir la première fois, la deuxième fois. Mais quand je vois que ça dépasse la troi-

sième fois, alors, ça c'est autre chose. Mais il ne faut pas être dur avec les enfants, il faut les écouter. Être leur ami, c'est comme ça qu'on arrive à des bons résultats. Étudier avec eux, faire leurs devoirs avec eux, lire avec eux... ».

Pour d'autres femmes migrantes encore, leurs pratiques éducatives s'inscrivent dans un contexte plus traditionnel des rapports sociaux de sexe. Concrètement, il s'agit de permettre à leurs filles de se mouvoir librement, de ne pas rester recluse entre quatre murs. Dans cette perspective, l'éducation formelle des filles apparaît aux yeux des femmes migrantes comme un facteur clé.

Tout en les éduquant dans la connaissance minimale de la langue et de la religion, Sifa essaie que ses filles participent à des activités comme, par exemple, la danse, qu'elles aient des relations avec d'autres enfants, filles ou garçons. Les dires de Sifa sont à la fois très durs mais aussi sans équivoque : « Mes filles, avec ce que j'ai vécu et dont elles ont été témoins, et bien maintenant, elles sont fort indépendantes malgré leur jeune âge. Ma fille de huit ans et demi me dit déjà : « Je ne me marierai pas avec quelqu'un directement comme ça. Je vais travailler, je ne veux pas avoir d'enfants tout de suite ». Elle me dit aussi qu'elle fera attention au vu ce qui m'est arrivée à moi, qu'elle ne choisira pas n'importe quel homme comme ça qui vient. Qu'il ne la séquestre pas, qu'elle ne se fera pas violer ».

EN GUISE DE CONCLUSIONS...

Au fil des heures passées à l'écoute des femmes migrantes, il est impossible de dresser un tableau définitif de leurs vécus, que du contraire. Ce qu'elles ont dit, partagé, discuté nous amène plutôt à formuler des questions, des interrogations.

En premier lieu, l'impact de la migration dans leurs vies : les femmes migrantes ont-elles acquis plus d'autonomie ou en ont-elles perdu du fait de la migration ? Il est difficile de répondre à cette question car toute une série d'éléments contraires, tels que les comportements masculins allant du respect à l'autoritarisme, complexifient la compréhension de l'incidence des migrations sur le « destin » des femmes migrantes.

En deuxième lieu, quel est le rôle des femmes migrantes en relation à la culture d'origine et celle du pays « d'accueil » ? Développent-elles, au sein de leurs familles et tout spécialement auprès de leurs enfants, une fonction de lien transnational, de passeur-passeuses d'une culture à une autre ?

En troisième lieu, il serait intéressant d'approcher de plus près l'influence des expériences des femmes autochtones sur les vies des femmes migrantes. Il conviendrait aussi de s'arrêter davantage sur l'importance des associations de quartiers en regard à l'incorporation et à la participation des femmes migrantes dans l'espace public. A ce propos, il serait opportun de mettre en correspondance les attitudes de rejet, clairement de racisme, dont ont fait

part les femmes migrantes et les événements du 11 septembre 2001 : supportent-ils pour les femmes migrantes un regain de comportements racistes à leur égard ?

Enfin, dans le cadre de la mondialisation, tout ce qui a trait au travail rémunéré exercé par les femmes migrantes est des plus contradictoires. D'un côté, la marchandisation globalisée du travail domestique propulse celui-ci au rang de travail productif, ce qui augmente la visibilité des femmes migrantes comme actrices économiques à part entière. De l'autre, cette « valorisation » du travail domestique ne risque-t-elle pas, à terme, de favoriser l'assignation « naturelle » des femmes et en particulier des femmes migrantes à l'espace privé et leur exclusion de l'espace public ?

Quoi qu'il en soit, le « ici et maintenant » des femmes migrantes des secteurs populaires s'inscrit dans la précarité et l'illégalité : « Nous qui sommes des travailleuses, qui voulons travailler légalement et honnêtement pour un futur meilleur pour nos enfants, on nous dénie toute reconnaissance et on nous ferme toute possibilité de régulariser notre situation migratoire ». (Léticia)

NOTES

- 1 Voir à ce propos l'article de Varro, Gabrielle ' « Femmes immigrées » et autres désignations problématiques ou comment parler des « immigré (e) s » sans pérenniser un statut transitoire ? ' in Falquet, J. Golberg-Salinas, A. & Zaidman, C. *Femmes en migrations. Aperçu de recherche*. Cahiers du Cedref, Université Paris 7, n° 8/9, pp. 295-318.
- 2 Quant à Nouria Ouali (2004), elle conclut sa réflexion par une interrogation : « N'est-il pas temps de perdre l'habitude de naturaliser l'origine nationale ou ethnique et de faire fi du choix qu'ont posé ces personnes de construire leur vie dans ce pays ? ».
- 3 Lire la communication de Catherine Withol de Wenden (2004). 'Political participation', *World Congress Human Movements and Immigration*, Barcelona, september 2 - 5.
- 4 Quiminal, Catherine (2004) 'Migration' in Hirata, Helena ; Laborie, Françoise ; Le Doare, Hélène & Senotier Danièle. *Dictionnaire critique du féminisme*. Paris : PUF, pp. 124-129.
- 5 Nash, Mary (2005) 'La doble alteridad en la comunidad imaginaria de las mujeres inmigrantes' in Nash, Mary; Tello, Rosa; Benach, Nuria (eds.) (2005). *Immigración, género y espacios urbanos. Los retos de la diversidad*. Barcelona : Ediciones Bellaterra, pp.17-31.
- 6 Voir Oso, Laura (2000). 'L'immigration en Espagne des femmes chefs de famille' in Falquet, Jules et al. op. cit, pp.89-140.
- 7 Lire Hirata, Helena (2005) 'Femmes et mondialisation' in Maruani, M. (sous la direction de). *Femmes, genre et sociétés. L'état des savoirs*. Paris : Editions La découverte, pp. 398-405.
- 8 Voir Khachani, M. (2004). 'Transferts de revenus par les immigrés et développement'. *World Congress Human Movements and Immigration*, Barcelona, september 2-5.
- 9 Selon Khachani, en 2000, les transferts de ressources ont permis le recul de la pauvreté de 23,2% à 19%. Ainsi, 1 200 000 Marocains auraient échappé à la pauvreté grâce à l'envoi de fonds (sous forme d'inversion ou d'envoi d'argent) de la part des migrants et des migrantes.
- 10 Pour un point de vue plus général sur cet aspect, Sassen, Saskia (2003). 'Géo-économie des flux migratoires', in *Esprit*, n°300, décembre 2003.
- 11 Lire à ce propos Morin, Edgar (2001). *La méthode*. 5. *L'humanité de l'humanité. L'identité humaine*. Paris : Ed. du Seuil.

- 12 Les projets Grundtvig 2 dépendent de la cellule Socrates « Education et culture » de l'Union européenne et sont gérés dans chaque pays par une agence nationale correspondante.
- 13 Ces deux aspects ne sont pas repris ici. Mais il est important de souligner qu'ils ont été atteints. D'une part, un dossier spécial « Femmes migrantes » est paru dans *Le Ligeur* n° 23. De l'autre, une rencontre regroupant les quatre associations de quartier ayant participé à cette recherche a eu lieu le 9 juin 2005 dans les locaux du GAMS.
- 14 Centre Régional pour l'intégration des personnes étrangères ou d'origine étrangère de Liège.
- 15 Cela a donné lieu à la publication de la brochure *Femmes caméléons*, téléchargeable sur le site www.mondefemmes.org.
- 16 Ils étaient animés par Pascale Maquestiau (*Le Monde selon les femmes*). Marcela de la Peña (*Le Monde selon les femmes*) assurait une synthèse écrite des rencontres. Patrick Govers (Service d'études de la Ligue des familles) s'occupait de l'enregistrement. Il convient de noter qu'il n'a pu assister à deux groupes de discussion car les responsables des associations pensaient que la présence d'un homme empêcherait la participation des femmes aux groupes de discussion et constituerait un frein à l'expression de leurs vécus.
- 17 D'un point de vue général, il est important de rappeler, comme l'affirme la sociologue Helma Lutz (1997 : 102) que : « Talking about migrant women today means talking about an extraordinarily heterogeneous group, encompassing significant differences in educational, social, cultural and ethnic backgrounds ».
- 18 Dans onze cas, on ne connaît pas le type de familles.
- 19 Voir à ce propos Guenif Souilamas, Nacira 'Femmes, immigration, ségrégation' in Maruani, M., op. cit., pp. 389 – 397.
- 20 Se rapporter au livre de Bribosia, Emmanuelle & Réa, Andrea (sous la direction de) (2002). *Les nouvelles migrations. Un enjeu européen*. Bruxelles : Editions Complexe.
- 21 Ce texte et ceux qui suivent ont été publiés dans *Le Ligeur* n° 23, juin 2005, pp. 3-6.
- 22 Gardner, Carol (1995). *Passing by. Gender and public harassment*. Berkeley : University of California Press.
- 23 Dans ses études sur les rapports sociaux de sexe dans différents pays européens, le sociologue Daniel Welzer Lang parle de crispation viriliste pour exprimer cette réaffirmation du pouvoir masculin. Voir Welzer Lang, Daniel (2004). *Les hommes aussi changent*. Paris : Payot.
- 24 Lieber, Marylène (2002). *Nouvelles questions féministes*, Vol. 21, n°1, p.49.
- 25 Gordon, Riger (1989). *The female fear*. London: The free press Macmillan, p.113.
- 26 Oso, Laura (op. cit., p.116) spécifie que ce type de migration - femmes laissant époux et enfants - s'inscrit dans une stratégie familiale de l'unité domestique dans son ensemble et qu'elle peut recouvrir plusieurs projets : la survie, l'éducation des enfants, l'augmentation du niveau de vie et du niveau socio-économique du foyer.

BIBLIOGRAPHIE

- Falquet, Jules ; Golberg-Salinas, Anette & Zaidman, Claude (2000). 'Femmes en migrations. Aperçu de recherche' *Cahiers du Cedref*, Université Paris 7, n° 8/9.
- Gardner, Carol (1995). *Passing by. Gender and public harassment*. Berkeley : University of California Press.
- Hirata, Helena ; Laborie, Françoise ; Le Doare, Hélène & Senotier Danièle (2004). *Dictionnaire critique du féminisme*. Paris : PUF.
- Institut universitaire d'études du développement (2004). *Femmes en mouvement. Genre, migrations et nouvelle division du travail*. Genève.
- Lutz, Helma (1997). 'The limits of European - ness : immigrant women in Fortress Europe' *Feminist Review*, n°57, autumn 1997.

Maruani, Margaret (sous la direction de) (2005). *Femmes, genre et sociétés. L'état des savoirs*. Paris : Editions La découverte.

Nash, Mary ; Tello, Rosa; Benach, Nuria (eds.) (2005). *Immigración, género y espacios urbanos. Los retos de la diversidad*. Barcelona : Ediciones Bellaterra.

Ouali, Nouria (2004). 'Etudes sur les migrations : l'intérêt d'une approche en terme de genre' *Bulletin 3e trimestre de Sofia*, Réseau de coordination des études féministes, Dossier Genre et migration, n°39.

COORDONNÉES

Marcela De la Pena

Le monde selon les femmes
Rue de la Sablonnière 18
1000 Bruxelles
T. 02 223 05 12
marcela@mondefemmes.org

Patrick Govers

La Ligue des familles
Service d'études et de recherche
Rue du Trône, 127
1050 Bruxelles
T. 02 507 72 11
F. 02 507 72 00
p.govers@liguesdesfamilles.be

Enquête-onderzoek over de hoofddoek

Rabeha Hadri en Jamila Hadri
(Actiecomité Moslimvrouwen Vlaanderen)

Naar aanleiding van het voorstel van de Minister van Binnenlandse Zaken Patrick Dewael voor een hoofddoekverbod in de publieke ruimte en de mediaheisa rond de hoofddoek startte het Actiecomité Moslimvrouwen Vlaanderen in de loop van het jaar 2004 in de provincie Antwerpen een enquêteonderzoek onder moslimvrouwen en meisjes met en zonder hoofddoek over dit onderwerp. Aangezien de hoofddoek steeds onmiddellijk gerelateerd wordt aan de positie van de vrouw in de islam hebben we de onderzoeksvragen breder gesteld en stelden we de vraag hoe moslimvrouwen de plaats van de vrouw in de islam zien en of er al dan niet sprake is van vrouwenrechten binnen deze godsdienst. Daarnaast werden deze vrouwen en meisjes ook bevraagd over de beeldvorming die over hen bestaat bij autochtonen, of zij als moslimvrouw met of zonder hoofddoek al dan niet geconfronteerd worden met discriminaties en of ze al dan niet voorstander zijn van een verbod op de hoofddoek in de publieke ruimte. De doelgroep bestond uit meisjes en vrouwen met een moslimachtergrond tussen de leeftijd van 11 en 44 jaar die de Nederlandse taal beheersen. Het doel van dit onderzoek was om moslimvrouwen en meisjes de kans te geven hun mening te vertolken over de hoofddoek en als vrouw hun visie te geven over de islam en over de beeldvorming die over hen bestaat. **SLEUTELWOORDEN [hoofddoek, beeldvorming, moslimvrouwen]**

De studie kan opgevraagd worden bij het Actiecomité Moslimvrouwen Vlaanderen op onderstaand adres.

Enquête sur le voile

Suite à la proposition du Ministre de l'Intérieur Patrick Dewael de l'interdiction du port du voile dans les espaces publics et les remous dans la presse autour du voile, le Comité d'action des Femmes musulmanes en Flandre a lancé une enquête en 2004 dans la province d'Anvers lors de laquelle des femmes et des filles musulmanes avec et sans voile ont été interrogées. Etant donné que le voile est toujours et systématiquement mis en rapport avec la position de la femme dans l'Islam, nous avons élargi le champ de nos questions et nous avons demandé ce que pensent les femmes musulmanes de la place de la femme dans l'Islam et si on peut ou non parler de droits des femmes dans le cadre de cette religion. Nous leur avons également demandé comment les 'autochtones' les perçoivent et si elles, en tant que femmes musulmanes avec ou sans voile, sont sujettes à des discriminations et si elles sont pour ou contre l'interdiction du port du voile dans les espaces publics. Le groupe cible : des femmes et des filles avec une histoire musulmane entre 11 et 44 ans, connaissant le Néerlandais. Le but de cette enquête était de donner aux femmes et aux filles musulmanes l'opportunité de s'exprimer par rapport au voile et de donner leur opinion sur l'islam en tant que femme et sur l'image que les autres se font à leur sujet. **MOTS-CLÉS [voile, image, femmes musulmanes]**

L'étude peut être commandée au AMV dont les coordonnées figurent ci-dessous.

CONTACTGEGEVENS

Rabeha Hadri en Jamila Hadri

Actiecomité van Moslimvrouwen uit Vlaanderen (AMV)

Plantin en Moretuslei 333, bus 1

2140 Borgerhout

bestuuramv@hotmail.com

Modernity and domesticity. Tensions and contradictions

Hilde Heynen
(K.U.Leuven)

Modernity is often thought of as a condition of homelessness, resulting from the rapid changes brought about by modernization. At the same time the industrial revolution that started at the end of the 18th century effectuated a differentiation in location between home and work. This signaled the start for a cult of domesticity, which praised the home as the feminine sphere of love and care. Modernity thus brought about a new idea of home, while at the same time conceiving of itself as contradicting the home. The paper maps the tensions and contradictions that result from the concurrent but opposite phenomena of modernity and domesticity. It looks at the gendering of modernism, which tends to oppose a heroic, masculine idea of avant-garde to feminine forces of continuity and tradition. It also discusses the uneasy position of 'the new woman' of the twenties and the effects of modernity and modernization on the life of ordinary women in the West. **KEYWORDS** [women's history, home culture, modernism]

INTRODUCTION: MODERNITY AND HOMELESSNESS

The literature of modernity focuses on the idea of change and discontinuity, stating that in a modern condition change is paramount and nothing can remain fixed or stable. The basic motivation for this struggle for change is located in a desire for progress and emancipation, which can only be fulfilled if containment within the stifling conventions of the past can be overcome. Thus the usual depictions of modernity present it as a heroic pursuit of a better life and a better society, which is basically at odds with stability, tradition and continuity. Marshall Berman (1985: 15) for instance states that:

"To be modern is to find ourselves in an environment that promises us adventure, power, joy, growth, transformation of ourselves and the world - and at the same time, that threatens to destroy everything we have, everything we know, everything we are."

To be modern thus means for him to participate in a quest for betterment of oneself and one's environment, leaving behind the certainties of the past. Inevitably this journey results in the ambivalent experience of gratifications of personal development on the one hand and nostalgia for what is irretrievable lost on the other.

Several feminist authors have pointed out that such, by now well-dif-fused, theoretical approaches tend to gender modernity as male. This is not only due to the intimate connection between modernity and critical reason – reason being a capacity that Western philosophy has invariably attributed to males more than to females, as for example Genevieve Lloyd (1984) has shown. The gendering of modernity as male also resides in the heroes that figure in its narratives, and in the specific sites that they occupy. As Rita Fel-ski (1995: 2) argues, the exemplary heroes of Berman’s text – Faust, Marx, Baudelaire – are not only symbols of modernity, pursuing ideals of progress, rationality or authenticity in a constant battle with a world tied down by ir-rational beliefs and corrupt mechanisms of power. They also embody new forms of male subjectivity, which manifest themselves in the public arena of city streets and political discourses, seemingly free from any familial and communal ties. They thus function as markers of both modernity and mas-culinity, and this results in a clearly gendered, and hence biased, account of the nature of modernity.

The conceptualization itself of modernity as the embodiment of the strug-gle for progress, rationality and authenticity, also bears gendered overtones. In as far as modernity means change and rupture, it seems to imply, neces-sarily, the leaving of home. A metaphorical ‘homelessness’ indeed is often considered the hallmark of modernity. For a philosopher such as Heidegger it is clear that modern man has lost the knowledge of ‘how to dwell’ (Hei-degger 1971: 143-162). Theodor Adorno is of the same opinion: “Dwelling, in the proper sense, is now impossible. [...] The house is past.” (Adorno 1991: 38-39). Although Adorno’s perspective is very different from Heidegger’s, both philosophers share the fundamental assumption that modernity and dwelling are at odds and cannot be reconciled. The metaphor is also re-current in sociological studies, as can be inferred from the book by Peter Berger, Brigitte Berger and Hansfried Kellner *The homeless mind. Modernization and consciousness* (1974).

As the home is associated with women and femininity, the metaphor of homelessness reinforces the identification of modernity with masculinity. It seems as if the vicissitudes of modernity are cast into a scenario which ascribes the active and generative roles to the masculine qualities of reason, dominance and courage, while leaving the more passive and resistant roles to the feminine capacities of nurturing and caring. Agency, consequently, is most of all located with predominantly male heroes venturing out to con-quer the unknown, whereas it is generally the role of women to embody modernity’s ‘other’ – tradition, continuity, home. This scenario is, to a large extent, also the script for modernism.

THE GENDER OF MODERNISM

'Modernism', in its broadest sense, can be understood as the generic term for those theoretical and artistic ideas about modernity that embrace the experience of the new and that aim to foster the evolution towards a brighter future. Typically, however, these movements were part of high culture, and tended to be critical of mass culture and the homogenizing effects of modernization. Modernist discourses have thus often hailed the struggle for authenticity and integrity, and have denigrated the needs for comfort and consolation that were seen as characteristic for a petit-bourgeois mentality. This polarization of values, that underscored the distinction between art and kitsch, bears gendered overtones, as is pointed out by Andreas Huyssen (1986: 47):

"It is indeed striking to observe how the political, psychological and aesthetic discourse around the turn of the century consistently and obsessively genders mass culture and the masses as feminine, while high culture, whether traditional or modern, clearly remains the privileged realm of male activities."

In many ways the discourses and practices of modernism favored masculine qualities, and were embodied by male representatives. This is confirmed by Richard McCormick's comment that in the New Objectivity "the gender of the subject who seemingly produced it, the subject it glorified and to whom it was addressed, was obviously, explicitly, indeed defensively masculine." (McCormick 2001: 47)

Not surprisingly then, the great modernist artists, authors and architects are predominantly male, and the canons in the different fields comprise only a limited amount of women – even if the last decades saw important contributions by feminist scholars who attempted to re-inscribe women artists, authors and architects into the histories of the visual arts, literature and architecture.¹ Of course the dominating role of men in these fields was precipitated by the social and cultural conditions of the times, which encouraged men to follow their dreams and warned women not to stray too far from accepted patterns of life. We should not underestimate, however, to which extent the legitimating discourses of modernism reinforced the assumed superiority of masculine qualities over feminine features, and, consequently, facilitated the access of men into the roles of heroes and leaders, to the detriment of their female counterparts.

In the architectural discourse, for example, it was quite common around the turn of the century to see 19th century eclecticism being condemned for its 'effeminate' traits. Architects such as Hermann Muthesius, Adolf Loos or Henry van de Velde advocated the virtues of simplicity, authenticity and integrity, contrasting these sober and 'virile' qualities with the sentimentality, ornamentation and ostentatious pretensions associated with eclecticism.²

Hendrik Petrus Berlage called for a modern architecture which would embody the sublime – a form of beauty, he explains, which differs from the more common quality of pleasing the eye, just like male beauty differs from female beauty. The sublime is based upon spiritual strivings, asceticism and a totally free consciousness. These higher ideals, he states, should lead architecture to a new style based upon constructive principles, necessity and sobriety (Berlage, 2001:67-71). A rather late variation of this gendered outlook on modern architecture can be found in Ayn Rand's *Fountainhead* (1971), which depicts the male architect-hero as solely possessing the qualities of integrity, virility and authenticity which modern architecture requires.

In a move consistent with this analytical scheme Christopher Reed states, in the introduction to his edited volume *Not at Home. The Suppression of Domesticity in Modern Art and Architecture*, that there is a growing divergence of domesticity and modernism. He sees modernism's association with the idea of the avant-garde as the main reason for this divergence. He argues that in as far as modernists conceived of themselves as 'avant-garde', they had a built-in tendency to be undomestic:

"As its military-derived name suggests, the avant-garde (literally 'advance guard') imagined itself away from home, marching toward glory on the battlefields of culture. (...) From the Victorian drawing-room with its etageres full of trinkets to the twentieth-century tract house with its mass-produced paintings, the home has been positioned as the antipode to high art. Ultimately, in the eyes of the avant-garde, being undomestic came to serve as a guarantee of being art." (Reed 1996:7)³

For Reed it is clear that architects such as Loos or Le Corbusier were deeply hostile to the conventional understanding of home, which they associated with sentimental hysteria and dusty conservatism. They advocated a new way of living in which residences would be reduced to machines for living that would offer their inhabitants only the barest minimum of decoration.

THE CULT OF DOMESTICITY

If one of the perspectives discussed above tends to establish the gendering of modernity as masculine through its opposition with feminine domesticity, a focus on domesticity itself on the other hand reveals a rather different mode of interconnection. In tracing the history and meanings of domesticity, one sees that there was a direct connection between the emergence of the domestic ideal on the one hand and the rise of industrial capitalism and imperialism on the other.

Walter Benjamin (1999: 19) observes that the private individual makes his entry on the scene of history in the early 19th century, in a moment that, for the first time, his home becomes opposed to his place of work. Indeed, until then the house was not a private shelter for the members of a small family, but rather a large structure that comprised workshops as well as residential

accommodation. It did not only house husband, wife and children, but also members of the extended family, protégés and servants. Before the 19th century the house was far less part of the private/public dichotomy that we have come to associate with it, nor did it bear the clearly gendered overtones that suggest that the house first of all belongs to the mother (Birdwell-Pheasant & Lawrence Züniga 1999).

Domesticity therefore is a construction of the 19th century. The term refers to a whole set of ideas that developed in reaction to the division between work and home. These ideas stressed the growing separation between male and female spheres, which was justified by assumptions regarding the differences in 'nature' between the genders, as for instance in this famous quote by John Ruskin (1901):

"the woman's power is for rule, not for battle, - and her intellect is not for invention or creation, but for sweet ordering, arrangement and decision. (...) The man, in his rough work in open world, must encounter all peril and trial; (...) But he guards the woman from all this; within his house, as ruled by her (...) need enter no danger, no temptation, no cause of error or offense. This is the true nature of home - it is the place of Peace."

As a consequence of their different natures men were considered fit to take their place in the public sphere of work and power, whereas women were relegated to the private realm of the home, which they were assumed to turn into a place of rest and relaxation for their husbands, fathers or brothers.

When men left their places of work within the house in order to establish workshops, factories and offices as the main sites of economic production, a whole ideology thus came into being which justified the gender division between breadwinners on the one hand and caretakers on the other. This ideology is articulated in terms of gender, space, work and power. It prescribes rather precise, albeit changing, norms regarding the essential requirements of family life, the needs of children, the proper ways of arranging food, cloths and furniture, the care of body and health, the best ways to balance work, leisure and family activities, the need for cleanliness and hygiene. Domesticity can therefore be discussed in terms of legal arrangements, spatial settings, behavioural patterns, social effects and power constellations – giving rise to a variety of discourses that comment upon it or criticize it.⁴

In North-America the cult of domesticity gave rise to what Anne Douglas (1978) has called a 'feminization of culture'. Around the second half of the nineteenth century, the growing amount of educated middle-class women became the main consumers of cultural products such as books and decorative objects, for they were the ones who had time and opportunity for cultivating a culture of reading and social activities. They championed a literature that was constructed around the feminine virtues of piety, sensibility and nurturing and that propagated a culture of sentimentalism. As Douglas recognizes, however, this feminization of culture nevertheless did not imply

a serious threat to the hegemony of the economic and political goals which were driven by a very different set of values:

“Sentimentalism is a complex phenomenon. It asserts that the values a society’s activity denies are precisely the ones it cherishes; it attempts to deal with the phenomenon of cultural bifurcation by the manipulation of nostalgia. (...) Many nineteenth-century Americans in the Northeast acted every day as if they believed that economic expansion, urbanization and industrialization represented the greatest good. It is to their credit that they indirectly acknowledged that the pursuit of these ‘masculine’ goals meant damaging, perhaps losing, another good, one they increasingly included under the ‘feminine’ ideal. Yet the fact remains that their regret was calculated not to interfere with their actions.”(Douglas, 1978: 12)

Douglas observes an opposition between the sentimental values of a feminized culture on the one hand and the tougher goals that pre-occupy the dominant social actors on the other. She recognizes that it is perfectly possible for a society to be driven by seemingly incompatible desires and values, which are designated to their own realms. Thus 19th century America could harbour sentimentalism as well as the ruthless pursuit of capitalist accumulation.

The gradual development of the cult of domesticity passed through several stages. According to John Tosh (1996), in early Victorian England the separation between work and home first became a reality for members of the middle class and professional men. They very much appreciated home, first of all as a well deserved refuge for the breadwinner. Gradually the home became the hallowed sphere of wife and children, which coincided with a growing cult of motherhood and an increasing focus on the child as the centre of family life. In the first half of the 19th century, however, it continued to permeate the lives of men too – as husbands, as father, and as upholders of fireside virtues.

It is only towards the end of the 19th century, Tosh states, that domesticity and masculinity were considered as oppositional. The values of intimacy, nurturing and comfort were increasingly perceived as threatening the reproduction of masculinity. For it is in this moment that fathers began to doubt whether their sons, who were raised in these homes under the overpowering influence of women, would be capable of displaying the manly features required for success in the public realm. One sees therefore a double evolution towards the end of the century in Britain: on the one hand a continuing growth of masculine domesticity among the lower middle-class, on the other hand a real crisis of domesticity among the professional and commercial classes, who began to become very anxious about the diminished patriarchal authority and the dominance of a feminine ambience in the home. The result was, in these circles, a discernable male revolt against domesticity, Tosh concludes – a revolt, I would add, that had a lot in common with the anti-domesticity that pervaded heroic modernist discourses.

It is also important to realize that the ideals incorporated in the cult of domesticity had implications that went beyond the threshold of the home. As Karen Hansen (1992) points out, the etymological nearness of ‘domesticity’ and ‘to domesticate’ is no coincidence: domesticity is often considered as being part of a civilizing mission, and as such the import of domesticity was a crucial factor in the colonial encounter. Anne McClintock builds upon this insight and unravels the connection between domesticity and imperialism, which often remains hidden from more conventional interpretations of domesticity:

“imperialism and the invention of race were fundamental aspects of Western, industrial modernity. (...) At the same time, the cult of domesticity was not simply a trivial and fleeting irrelevance, belonging properly in the private, ‘natural’ realm of the family. Rather I argue that the cult of domesticity was a crucial, if concealed dimension of male as well as female identities – shifting and unstable as they were – and are indispensable elements both of the industrial market and the imperial enterprise.” (McClintock 1995: 5)

In analysing Victorian images, commodity advertisements and discourses, McClintock shows how the notion of domesticity, as a properly organized, ‘domesticated’ and clean private space, was put forward as the hallmark of civilization. It was thus used to justify the colonial enterprise, in underlining the moral rightness of “the white man’s burden”, that consisted in bringing this civilization to other parts of the world.⁵

Seen from this perspective, it is clear that modernity and domesticity cannot just be seen as oppositional: if one opens up the scope of investigation more widely, and includes as well the more hidden layers of social and economic determinants that often remain concealed on the level of modernist discourses and practices, it becomes clear that there is also a certain complicity between modernity and domesticity. Notwithstanding the dominant accounts that associate modernity with the public and domesticity with the private, a more thorough analysis allows one to see that this distinction itself is part of a set-up that is entirely intrinsic to modernity. This insight destabilizes the neat opposition between both terms.

WOMEN AS SUBJECTS OF MODERNITY

If one tries to figure out how women related to the experience of modernity in the 19th and early 20th century, the picture becomes still more complicated. In an often quoted essay on ‘The Invisible Flâneuse’, Janet Wolff (1990) argues that women remain largely invisible in the canonical literature on modernity by Simmel, Benjamin or Sennett, which repeatedly invokes Baudelaire’s *flâneur* – the stroller, the man in the crowd – as the most paradigmatic figure of modernity. In the 19th century, she states, women could not possibly participate in the act of inconspicuously strolling around in the city,

observing the hustle and bustle and enjoying chance encounters. According to the mores of the time, virtuous women – that is middle-class, bourgeois women – were not allowed to venture into the streets without a proper companion. Any woman who was seen on her own in the public spaces of the city ran the risk of being labelled a ‘public woman’, a prostitute.

This essay by Wolff has provoked a lively debate about women’s involvement with modernity. Elisabeth Wilson (2001) has objected to Wolff’s account of the ‘separate spheres’, which assign women to the private space of the home and men to the public realm of the economic, political and cultural world. According to Wilson, women were far from confined to the home in 19th century metropolises. Certainly towards the closing years of the century there was a growing amount of eating establishments and department stores which offered new spaces for women and thus justified their presence in the streets. The boundaries between the different spheres and classes were also far from rigid, since there existed intermediate social zones that allowed for negotiations and cross-overs (it was for instance not unusual that a prostitute would eventually end up as a respectable married woman). There were moreover a growing number of working-class women and female white-collar workers who were clearly at ease moving through the city without the chaperon required for middle-class women. The social reality of 19th century London or Paris, Wilson argues, was thus far more turbulent and transgressive than Wolff depicts it, and cities offered women opportunities of freedom and self-definition that were previously unheard of.

The late 19th and the early 20th century also saw the rise of a feminist movement, with the suffragettes campaigning for the vote and social reformers questioning the role of domesticity in the life of women. Charlotte Perkins Gilman (1972) is probably the best known example of those women who advocated a domestic revolution and who imagined new arrangements of everyday life that would allow women to fully participate in public life and in cultural activities (for an overview of these tendencies see Hayden, 1981 and Uhlig 1981). Their proposals concerned the provision of collective domestic services – communal kitchens, laundry facilities and child care – which would rationalize the extent to which each individual woman had to cater for her family, thus freeing them from the narrow bonds of one-family domesticity. It is difficult to understand how such radical proposals for the transformation of everyday life could not be considered ‘modern’ and even ‘modernist’. Nevertheless the history of these campaigners is usually not told as part of the great narrative of modernism, nor is their contribution to discourses on social reform and emancipation fully recognized.

The difficult position of women as both subjects of modernity and caretakers of domesticity comes to the fore once more in the image of the New Woman. This figure appears in the late 19th century in America, as a result of the new opportunities for women in higher education and the professions

and of the increasing numbers of women entering the workforce and the public arena. From America she migrates to Europe, where she makes an especially forceful appearance in Weimar Germany (see von Ankum 1997). The New Woman is not confined to the home, but enjoys a freedom that brings her to the sport fields, to the social arena and to the labor force. She lives on her own, goes out with her friends and is sexually liberated. She is competent and confident, knowledgeable about fashion and interested in art and culture. Although, after marriage, she will still be the one considered responsible for home and children, she is able to move in public life on her own in a much more self-evident way than her sisters a few decades earlier. In order to manage her home, she has moreover acquired Taylorist skills, which she applies in a perfect execution of all the prescriptions of home economics. The New Woman thus stands in for the new spirit of the age and often acts as an icon of modernity.

Janet Ward observes how in this image of the New Woman a whole series of ambivalences were acted out that reveal the anxieties accompanying the figure of the liberated and self-reliant female. The New Woman's body was architecturalized: it was formed according to the new ideals of sports and fashion, which resulted in a lean and athletic body that resembled more that of a prepubescent girl than that of a mature woman. This Girl's most obvious characteristic was paradoxically her masculinity, underscored also by a fashion that negated the ripe lines of a feminine body and tended towards a fluid, linear silhouette without breasts and hips. Ward states therefore that

“it is on the body of the New Woman that Weimar surface culture was most vividly inscribed in all its force – despite the fact that the figure of modernity was predominantly male, and despite the traditional view of woman as a figure of *Unsachlichkeit*.” (Ward 2001: 87)

The New Woman, however, was not granted a very long life. In Germany the backlash against her was most forceful, coinciding with the rise of Nazism in the early thirties. After the 1929 economic crash the ideal woman was modeled again on the nurturing, motherly figure, who favored the quietness of the provinces instead of the hectic pace of the Metropolis. This motherly figure clearly turned her back on the calls for equality and independence (von Ankum 2001).

Whether new women or old ones, however, most women in the first half of the 20th century did negotiate their lives around issues related to domesticity. Judy Giles (2004) lists four areas where the impact of modernization upon women's lives was most prolific. Firstly increasing urbanization and the development of industrial production led to the phenomenon of the suburb, widely seen as the ideal environment to raise a family. Secondly, the advancement of medical knowledge and technology resulted in a remarkable improvement of basic living conditions. Better medical care, more hygienic environments, birth control and improved nutrition brought about a situ-

ation in which life is far less brutish, short and violent than it was in the 19th century – certainly for the working class. Thirdly, the shift towards a consumerist economy meant a rise of opportunities for comfort, enjoyment and self-expression. Fourthly the success of scientific rationalism charged the home with contradictory expectations. It permeated the cult of domesticity that centered upon love, family and privacy with requirements regarding efficiency and control, bringing about the exposure of the interior to the gaze of administrators, health workers and domestic experts. All in all this resulted in an ambiguous positioning of women vis-à-vis modernity:

“As a result women negotiated ambiguous and ambivalent ways of seeing themselves: sometimes pulled forward as agents of change but at others pushed back as symbolizations of continuity and tradition.” (Giles 2004: 22)

Ultimately a picture is drawn in which for a majority of women in the West the home was clearly the place where modernity was effectuated:

“... in the first half of the twentieth century, modernity for millions of women was about working to create a space called ‘home’ in which violence, insecurity, disease, discomfort and pain were things of the past. This could provide women with a sense of citizenship and a stake in the future. Most importantly working to create ‘better’ homes offered many women the opportunity to see themselves as having a central role in achieving what is believed to be the project of modern social existence, the right to define their own futures and the capacity to be in control of their own lives.” (Giles 2004: 164)

Far from being an antidote to modernity, for most of these women the home was indeed the place where modernity was enacted. This home was not necessarily seen as constricting and narrow. Often it was conceived of as part of a wider endeavor that aimed at a civilizing mission. The domestic virtues of loving care and subtle guidance were meant to be transposed onto the level of social organizations, welfare institutions, and the general set-up of the state. In that sense many women and their organizations bent the ideology of domesticity in such a way that it gave them access to public life and positions of substantial influence, rather than limiting them to the strict confines of their own household.⁶

The radical opposition to domestic ideals adopted by second wave feminism in the wake of Betty Friedan’s *A Feminine Mystique* (2001) was thus typically a phenomenon of the sixties and seventies. This feminism claimed that fundamental equality between men and women invalidated the idea that they should occupy different roles in life. The burdens and enjoyments of the home, they argued, should be shared by both men and women, and the same should apply to the challenges and rewards of work and social activities. This feminist line of thought has given rise to the policy of equal opportunities that is by now officially adopted in most Western countries. It means that the legal system now treats men and women as totally equal subjects: they are subject to the same rules and bear the same responsibilities.

Nevertheless reality lags far behind policy and shows the continuing strength and influence of the ideology of domesticity. Although this ideology is nowadays tacit rather than explicit, statistics clearly show that, in general, men are devoting many more hours to their jobs than women, and that women spend, on average, many more hours than their male partners in child caring and other domestic activities. In Flanders in 1999, for example, men spend an average of 27 hours and 25 minutes on their job, women only 15 hours and 40 minutes; on the other hand women devote an average of 25 hours and 37 minutes a week to household chores and child care, and men only 13 hours 26 minutes (Ignace Glorieux, Joeri Minnen & Leen Van Tielen 2004; see also Tony Chapman 1999). Such data clearly indicates that traditional role patterns aligned with the ideology of domesticity still have a major influence in the daily life of the great majority of people.

This text is an abbreviated version of a previously published text: Hilde Heynen (2005). 'Modernity and domesticity. Tensions and Contradictions' In: Hilde Heynen, Gülsüm Baydar (eds.) *Negotiating Domesticity. Spatial Productions of Gender in Modern Architecture*. London: Routledge.

NOTES

1. See for instance Whitney Chadwick (1990). *Women, Art and Society*. London: Thames and Hudson; Bonnie Kime Scott (ed.) (1990). *The Gender of Modernism. A Critical Anthology*. Bloomington: Indiana University Press; Susana Torre (ed.) (1977). *Women in American Architecture: A Historic and Contemporary Perspective*. New York: Whitney Library of Design; Bridget Elliott and Janic Helland (eds.) (2002). *Women Artists and the Decorative Arts 1880-1935. The gender of ornament*. Aldershot: Ashgate.
2. See for instance their texts anthologized in Hilde Heynen et al. (2001), pp.32-36 (Hermann Muthesius 1900), pp.48-50 (Henry van de Velde 1902), pp.63-66 (Adolf Loos 1910).
3. In his recent book *Bloomsbury Rooms. Modernism, Subculture and Domesticity* (New Haven: Yale University Press, 2004), Reed is somewhat more nuanced, distinguishing between mainstream modernism, which was antidomestic, and other strands of modernism, like the Bloomsbury group, which rather developed their modernist visions around the issue of domesticity.
4. Joan Williams (2000) for instance focuses on juridical aspects. According to her, the ideology of domesticity meant a certain improvement over the previous situation of full fledged patriarchy, in which men held total power over their wives and daughters for the simple reason that females were seen – unequivocally – as inferior human beings. Domesticity was at least based on an effort to conceptualize men and women as human beings who were, although different, equal – their difference leading up to different roles in life, which were not presented in a hierarchical order but rather as complementary. Of course, Williams admits, this theoretical equality never worked out as such in real life, but the mere evocation of it in theory already was a step forwards in comparison with earlier periods in Western history.
5. Domesticity is quite typically associated with whiteness, as is shown not only by McClintock, but for a later period also by Wendy Webster (1998). She analyzes how in films from the 50s and the 60s white people were consistently represented as having a family and enjoying domestic repose, whereas black people never appeared in a domestic setting of their own.
6. Mary McLeod (1994) and Mark Wigley (1995) have begun to unravel the interactions between dress reform and modern architecture. The complete story, however, of the intersections

between social reform and modernism in architecture and the arts remains to be told.

7. See for this argument the analysis of Jane Addams's ideas in Sharon Haar (2002) and Daphne Spain (2001).

BIBLIOGRAPHY

- Adorno, Theodor W. (1991). *Minima Moralia. Reflections from Damaged Life* (1951). London: Verso.
- Benjamin, Walter (1999). *The Arcades Project*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press. (translation of Walter Benjamin, *Das Passagenwerk*, 1982).
- Ankum (ed.), Katharina von (ed.) (1997). *Women in the Metropolis. Gender and Modernity in Weimar Culture*. Berkeley: University of California Press.
- Berger, Peter L., Brigitte Berger & Hansfried Kellner (1974). *The homeless mind. Modernization and Consciousness*. New York: Vintage Books.
- Berlage, Hendrik Petrus (2001). 'Over moderne architectuur' (1911) In: Hilde Heynen et. al. (eds.), 'Dat is architectuur'. *Sleutelteksten uit de twintigste eeuw*. Rotterdam: 010.
- Berman, Marshall (1985). *All that is Solid melts into Air. The Experience of Modernity* (1982). London: Verso.
- Birdwell-Pheasant, Dona & Denise Lawrence Züniga (eds.) (1999). *HouseLife. Space, Place and Family in Europe*. Oxford: Berg.
- Chadwick, Whitney (1990). *Women, Art and Society*. London: Thames and Hudson.
- Chapman, Tony (1999). 'You've got him well trained'. The negotiation of roles in the domestic sphere.' In: Tony Chapman & Jenny Hockey (eds.) *Ideal Homes? Social change and domestic life*. London: Routledge, pp. 163-180.
- Douglas, Anne (1978). *The Feminization of American Culture*. New York: Knopf.
- Elliott, Bridget & Janic Helland (eds.) (2002). *Women Artists and the Decorative Arts 1880-1935. The gender of ornament*. Aldershot: Ashgate.
- Felski, Rita (1995). *The Gender of Modernity*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Giles, Judy (2004). *The Parlour and the Suburb. Domestic Identities, Class, Femininity and Modernity*. London: Berg.
- Glorieux, Ignace, Joeri Minnen & Leen Van Tielens (2004). *Moeder, wanneer werken wij? Arbeidsmarktconclusies uit het Vlaams tijdsbestedingsonderzoek 1988-1999*. Antwerpen: Garant.
- Friedan, Betty (2001). *The Feminine Mystique* (1963). New York: Norton.
- Haar, Sharon (2002). 'Location, Location, Location: Gender and the Archaeology of Urban Settlement' In: *Journal of Architectural Education* 55(3), pp. 150-160.
- Heidegger, Martin (1971). 'Building, Dwelling, Thinking' In: *Martin Heidegger. Poetry, Language Thought*. London: Harper and Row.
- Hayden, Dolores (1981). *The Grand Domestic Revolution. A History of Feminist Designs for American Homes, Neighborhoods, and Cities*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Heynen, Hilde et. al. (eds.) (2001) 'Dat is architectuur'. *Sleutelteksten uit de twintigste eeuw*. Rotterdam: 010.
- Huysen, Andreas (1986). *After the Great Divide. Modernism, Mass Culture, Postmodernism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Lloyd, Genevieve (1984). *The Man of Reason. 'Male' and 'Female' in Western Philosophy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McClintock, Anne (1995). *Imperial Leather. Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*. New York: Routledge.
- McCormick, Richard W. (2001). *Gender and Sexuality in Weimar Modernity. Film, Literature and 'New Objectivity'*. New York: Palgrave.
- McLeod, Mary (1994). 'Undressing Architecture: Fashion, Gender and Modernity' In: Deborah

- Fausch et al. (eds.). *Architecture: In Fashion*. New York: Princeton Architectural Press, pp. 38-123.
- Perkins Gilman, Charlotte (1972). *The Home: Its Work and Influence* (a reprint of the 1903 edition). Urbana: University of Illinois Press.
- Rand, Ayn (1971). *The Fountainhead* (1943). London: Harper Collins.
- Reed, Christopher (ed.) (1996). *Not At Home. The Suppression of Domesticity in Modern Art and Architecture*. London: Thames and Hudson.
- Reed, Christopher (2004). *Bloomsbury Rooms. Modernism, Subculture and Domesticity*. New Haven: Yale University Press.
- Ruskin, John (1901). 'Of Queens' Gardens' (1870). In: *Sesame and Lilies & The Crown of Wild Olive*. New York: The Century Co.
- Scott, Bonnie Kime (ed.) (1990). *The Gender of Modernism. A Critical Anthology*. Bloomington: Indiana University Press.
- Spain, Daphne (2001). *How Women Saved the City*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Tranberg Hansen, Karen (ed.) (1992). *African Encounters with Domesticity*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Torre, Susana (ed.) (1977). *Women in American Architecture: A Historic and Contemporary Perspective*. New York: Whitney Library of Design.
- Tosh, John (1996). 'New men? The Bourgeois cult of home' In: *History Today* 46(12), pp. 9-16.
- Uhlig, Günter (1981). *Kollektivmodell Einküchenhaus: Wohnreform und Architekturdebatte zwischen Frauenbewegung und Funktionalismus 1900 – 1933*. Giessen: Anabas.
- Ward, Janet (2001). *Weimar Surfaces. Urban Visual Culture in the 1920s Germany*. Berkeley: University of California Press.
- Webster, Wendy (1998). *Imagining Home. Gender, 'Race' and National Identity, 1945-64*. London: UCL Press.
- Wigley, Mark (1995). *White Walls, Designer Dresses. The Fashioning of Modern Architecture*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Williams, Joan (2000). *Unbending Gender. Why Family and Work Conflict and What to Do About It*. Oxford: Oxford University Press.
- Wilson, Elizabeth (2001). 'The Invisible Flâneur' In: *The Contradictions of Culture. Cities, Culture, Women*. London: Sage, pp. 72-89.
- Wolff, Janet (1990). 'The Invisible Flâneuse: Women and the Literature of Modernity' In: *Feminine Sentences. Essays on Women and Culture*. Cambridge: Polity Press, pp. 34-50.

CONTACT DETAILS

Hilde Heynen

KU Leuven
 Departement Architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening (ASRO)
 Kasteelpark Arenberg 1
 3001 Leuven
 T. 016 32 13 83
 Hilde.Heynen@asro.kuleuven.be

Opvoedingsondersteunend werken met allochtone (en autochtone) vaders

Kalifa Diaby en Dimitri Thienpont
(Link=Brussel vzw, lokaal steunpunt voor een interculturele samenlevingsopbouw / Integratiecentrum Foyer)

De bestaande initiatieven rond opvoedingsondersteuning richten zich op of bereiken vooral vrouwen. Er is relatief weinig aandacht voor de rol van de vader. Gezien het grote aandeel van de meeste moeders in de opvoeding is dat op zich niet zo verwonderlijk, maar wat is de plaats van de vader? Hoe ziet hij die zelf? En is die rol op dit moment niet heel erg aan verandering onderhevig, zowel bij autochtone als allochtone vaders? Ons project bestaat uit twee delen: ten eerste werken we concreet met een interculturele vadergroep aan opvoedingsvragen en ten tweede sensibiliseren we rond (allochtone) vaders in het algemeen (naar reguliere instellingen). Maandelijks komt onze vadergroep bijeen om te discussiëren over thema's als 'grenzen stellen', 'communiceren met je kind' of 'hoe de migratiecontext de opvoeding heeft beïnvloed'. Er zijn nu 25 vaders ingeschreven, met een gemiddelde opkomst van een 12-tal vaders, vooral van Marokkaanse of Afrikaanse afkomst. We willen een groepsdynamiek creëren onder vaders die hen kracht geeft, en inspiratie om bepaalde uitdagingen in het opvoeden van hun kinderen aan te gaan. De uitwisseling met andere vaders en de herkenning en solidariteit die hierbij plaatsvindt is zeer bepalend. Veel mannen zijn immers onzeker in hun opvoedingsrol, maar willen graag een andere relatie met hun kinderen. Naast de herkenning vinden ze bij gastdeskundigen een antwoord op hun concrete vragen. **SLEUTELWOORDEN [vaderschap, opvoeding, interculturaliteit]**

Aider les pères allochtones (et autochtones) à la tâche éducative

Les initiatives existantes autour de l'aide éducative s'adressent surtout aux femmes ou touchent principalement les femmes. On ne prête que très peu d'attention au rôle du père. Étant donné la part importante de la plupart des mères dans l'éducation, ce n'est pas étrange en soi, mais quelle est la place du père ? Qu'en pense-t-il? Ce rôle, n'est-il pas sujet à beaucoup de changements en ce moment, tant chez les pères 'autochtones' que chez les 'allochtones'? Notre projet se déroule en deux parties. Tout d'abord, nous travaillons concrètement avec un groupe interculturel de pères sur les questions de l'éducation et ensuite nous faisons de la sensibilisation autour des pères ('allochtones') en général. Ce groupe de pères se réunit tous les mois pour discuter de sujets divers comme 'poser des limites', 'communiquer avec son enfant' ou 'comment le contexte de la migration a influencé l'éducation'. Il y a 25 pères inscrits, avec une participation moyenne d'une douzaine de pères, principalement d'origine marocaine ou africaine. Nous souhaitons créer une dynamique de groupe parmi les pères qui leur donne la force et l'inspiration leur permettant d'affronter certains défis dans l'éducation de leurs enfants. Les échanges avec les autres pères, la reconnaissance et la solidarité sont déterminants dans ce cas. Nombreux sont les hommes qui manquent de confiance en soi quant à leur rôle éducatif

tout en souhaitant une relation différente avec leurs enfants. Non seulement les conseillers en éducation en la matière reconnaissent leurs efforts mais ils sont en mesure de fournir des réponses très concrètes à leurs questions. **MOTS-CLÉS [paternité, éducation, interculturalité]**

1. INLEIDING

De bedoeling van deze tekst is zeker niet een omvattend document rond opvoedingsondersteuning met allochtone vaders te zijn. Onze ervaring in Link=Brussel (Integratiecentrum Foyer) is een – weliswaar reflectieve – praktijkervaring; inmiddels zet onze vadergroep zijn derde jaargang in.

We merken dat er in België weinig onderzoek rond allochtone vaders bestaat en dat de bestaande ervaringen weinig gekend zijn. We willen graag het belang onderstrepen van het werken met vaders (zowel autochtoon als allochtoon) en komen tot een meer gestructureerde uitwisseling van onderzoek, projectervaringen en debat.

De doelstelling van ons project rond vaders is tweeledig:

1. met een interculturele vadergroep werken aan opvoedingsvragen
2. op ruimere schaal sensibiliseren rond het werken met allochtone vaders (naar reguliere instellingen toe).

We zullen in deze tekst trachten een beeld te geven van wat er in de vadergroep aan bod komt, en wat zowel deskundigen als de vaders zelf hierover zeggen.

Op het moment van de opstart van het vaderproject was Dimitri Thienpont coördinator van Link=Brussel (in opdracht van Integratiecentrum Foyer) en Kalifa Diaby verantwoordelijke van de mannenwerking binnen Link=Brussel. Samen hebben we het initiatief genomen om met mannen rond opvoedingsondersteuning te gaan werken.

2. HET ONTSTAAN VAN DE VADERGROEP

De eerste en rechtstreekse aanleiding tot het nemen van een initiatief naar vaders toe was de prangende behoefte aan informatie – toen vooral rond schoolaangelegenheden – bij enkele vaders in onze mannenwerking. Ook bij eerdere straatinterviews in de Chicagowijk (Brussel centrum) was al gebleken dat ingaan op gezins- of opvoedingsvragen een zekere behoefte zou vervullen bij mannen (opmerkelijk genoeg verwezen de geïnterviewde mannen vooral naar de behoefte hiervoor bij ‘andere’ mannen). De deskundigen waarmee we praatten bevestigden het gebrek aan effectieve ondersteuning van (allochtone) ouders.

Scholen klagen erover dat ze de ouders weinig te zien krijgen, ouders beklagen zich over een gebrek aan openheid bij de scholen, de maatschappij beklagt zich over het gedrag van jongeren, en in dit alles lijkt de rol van de allochtone vader van buitenaf zeer ambigu: hij wordt enerzijds gezien als autoritair en vrouwonvriendelijk, anderzijds wordt hem verweten zijn verantwoordelijkheid als vader niet te nemen, zich niks aan te trekken van de opvoeding. Doet hij het dan nooit goed?

Voor de vaders zelf is het echter niet altijd gemakkelijk een opvoedingsmodel te vinden dat voldoet aan de verschillende verwachtingen: de migratieachtergrond van de familie en de etnisch-culturele gemeenschap, de school, de echtgenote, de identiteitsvragen van de kinderen, de verwachtingen van de maatschappij inzake studie, gedrag, mondigheid, enzovoort. Daarnaast blijft natuurlijk de maatschappelijke positie van de allochtone mannen niet onbelangrijk: werk, opleiding en maatschappelijke aanvaarding bepalen mee hoe je je opstelt tegenover je omgeving, en welke waarden je doorgeeft aan je kinderen.

De bestaande initiatieven rond opvoedingsondersteuning richten zich op of bereiken vooral vrouwen. Er is relatief weinig aandacht voor de rol van de vader. Dit is, gezien het grote aandeel van de meeste moeders in de opvoeding, op zich niet zo verwonderlijk, maar wat is de plaats van de vader? Hoe ziet hij die zelf? En is die rol op dit moment niet heel erg aan verandering onderhevig, zowel bij autochtone als allochtone vaders? We merken dat heel wat (jonge) vaders graag meer betrokken willen zijn bij de opvoeding van hun kinderen, maar onzeker zijn en vol vragen zitten.

Er is de laatste jaren echter sprake van een hernieuwde interesse vanuit organisaties. Enkele projecten richtten zich specifiek op vaders, onder meer in Genk, Meulenberg, Antwerpen en Lokeren, waar Marokkaanse en/of Turkse vaders worden bijeengebracht. Denk ook aan de buurtvaderprojecten die her en der opdoken, al werden die meer 'politiek' gestuurd en waren ze meer gericht op het veiligheidsaspect. In Gent heeft het Mocef-project¹ met Turkse moeders duidelijk zijn nut bewezen en wordt gedacht aan een uitbreiding naar vaders. Op een evaluatie met echtgenoten van moeders die deelnamen aan het project, spraken zij hun uitdrukkelijke wens uit om ook onder vaders te kunnen bijeenkomen. Zij waren zeer positief over de veranderingen die het Mocef-project bij hun vrouw en kinderen had teweeggebracht en beseften het belang van een goede onderlinge afstemming van school, omgeving en familie voor de ontwikkeling van het kind.

Bij de voorbereiding van het vaderproject van Link=Brussel werden zowel professionelen als vaders betrokken. Aan hen werd onder andere gevraagd wat zij van de voorliggende thema's, de frequentie van de bijeenkomsten en de publiciteit voor het project vonden. Een van de vaders stond uiteindelijk ook met zijn foto op de eerste folder waarvan we 400 exemplaren hebben verspreid. Het tweede jaar hebben we de folder op aanraden van de groep

aangepast. De eerste gaf immers een nogal ‘softe’ indruk en maakte onvoldoende duidelijk waar het om ging. De werving van de vaders gebeurde aanvankelijk vooral via onze mannenwerking Camelia. Daar werd de vadergroep aangekondigd in de lessen, en werden mensen persoonlijk aangesproken. Een aantal vrijwilligers zorgde mee voor publiciteit via hun kenniskring. Uiteindelijk zijn op de zes sessies van het eerste jaar een vijftiental vaders langsgesproken, van wie een vaste groep van negen. De groep was zeer divers samengesteld, zowel qua leeftijd als qua afkomst (Marokko, Guinea, Kongo, Sierra Leone, Afghanistan, België, Togo). Er waren enkele nieuwkomers bij, maar ook vaders die al meer dan twintig jaar in België wonen. De meesten hadden nog jonge kinderen, onder de twaalf jaar oud. Het tweede jaar maakten we het project bekend in verschillende diensten binnen de Stad Brussel, en werden er al vijfentwintig vaders ingeschreven, met een vaste opkomst van twaalf. Ondertussen lopen er nieuwe inschrijvingen binnen voor het derde werkjaar. Nog steeds vormen vaders van Marokkaans/Arabisch en Subsahariaans-Afrikaanse afkomst de meerderheid, maar er zijn ook vaders met een Latijns-Amerikaanse, Iraanse of West-Europese achtergrond. De meeste vaders werken als arbeider.

3. HET VERLOOP VAN DE SESSIES

De bedoeling van onze maandelijkse bijeenkomsten is een groepsdynamiek te creëren onder vaders die hen kracht geeft en inspiratie om bepaalde uitdagingen in het opvoeden van hun kinderen aan te gaan. De uitwisseling met andere vaders en de herkenning en solidariteit die hierbij plaatsvinden, zijn zeer bepalend. Daarnaast moeten ze natuurlijk een deskundig antwoord kunnen vinden op hun vragen (en dat zijn er veel!). Deze vaders kunnen sterke voorbeelden worden voor anderen in hun omgeving. Op de evaluatie zeiden enkelen dat ze in hun omgeving soms op onbegrip stuiten. Mensen vragen wat in godsnaam een vadergroep is en er ontstaat zo altijd wel een gesprek. Maar de vaders vinden dat we duidelijk moeten maken dat het een ruimte is waar plaats is voor discussie, niet één waar ze moeten zwijgen en luisteren. De groepsdynamiek heeft hen gesterkt. Het belangrijkste vonden ze dat ze veel van de anderen hebben geleerd. Iedereen kan aan bod komen, met daarbij toch iemand die bepaalde dingen kan nuanceren (de deskundige). De aanvankelijke gêne om met andere mannen rond een tafel te gaan zitten om over opvoeding te praten, is helemaal verdwenen.

Bij de keuze voor een ‘gastdeskundige’ hebben we steeds gekozen voor mannen met een goede voeling met de doelgroep. Het eerste jaar werd Jamal El Boujjdaini (thuisbegeleiding De Touter) gevraagd om voor de vadergroep telkens een thema in te leiden en de discussie te sturen. In 2005 werkten we samen met Redouan Ben Driss, psycholoog bij CW Laken.

Heel wat thema's werden inmiddels aangehaald. Soms waren ze vooraf besproken, soms vloeiden ze spontaan voort uit een vorig thema, steeds beantwoordden ze aan de behoeften van de groep. Enkele voorbeelden:

- De migratiecontext en de invloed daarvan op de opvoeding: hoe was mijn eigen opvoeding? Wat was de omgeving waarin ik opgroeide, en hoe deden mijn ouders het? Wat is er anders in België? Wat wil ik behouden, en wat wil ik anders doen?
- De verschillende opvoedingscontexten waarin het kind functioneert (thuis, school, vrienden): wanneer deze totaal van elkaar verschillen en elkaar niet kennen, kan het kind wel eens als een 'kameleon' gaan functioneren.
- De rolverdeling tussen de ouders en het verschil in opvoeding tussen jongens en meisjes.
- Een spel rond 'waarden en normen'. Zowel autochtone als allochtone vaders bleken veel met elkaar gemeen te hebben en zich in elkaar te herkennen.
- Een infosessie rond de voornaamste instellingen die te maken hebben met opvoeding (zoals CLB, Bijzondere Jeugdzorg enzovoort) en wanneer je waar terecht kan.
- Communiceren met je kinderen: de vaders zijn vragende partij om een goede band te hebben met hun kinderen, maar zijn bang om dingen 'verkeerd' te doen. Vaders zijn er niet alleen om de boeman te zijn.
- Grenzen stellen: wanneer is wat gepast? Vader T: "Ik ging eens naar een vergadering. De kleine van 2 jaar wilde mee. Ik zette hem binnen en deed de deur op slot. Toen ik terugkwam, lachte hij niet meer naar me. Ik voelde me rot."
- En verder: jaloezie, agressie, intelligentie, je kind stimuleren,...

4. OPVOEDINGSKWESTIES

Volgens Sultan Balli, psychologe en oprichtster van Medetfoon², kan de belangrijkste klacht bij allochtone ouders samengevat worden onder de term 'opvoedingsonmacht'. De maatschappij verandert, de jongeren veranderen en de traditionele manier van opvoeden werkt niet langer. Er is een groot verschil tussen de generaties en er zijn zeer diverse gezinsconstellaties (met nieuw aangekomen partners, enzovoort). Het is volgens haar een misvatting dat de jongere generaties beter van aanpakken weten. De problemen van de derde generatie zijn anders, maar vaak ook complexer en dieper.

Veel opvoeders, leerkrachten, enzovoort klagen dat allochtone jongeren te wild zijn. Als de regels thuis zeer streng zijn, gelden die buiten plots niet meer. Door een te grote kloof tussen thuis en buiten verliezen de jongeren

een duidelijke structuur. Dan krijg je het kameleon-fenomeen: de jongeren gedragen zich thuis compleet anders dan buitenshuis of op school. Jamal El Boujjdaini legde in de vadergroep uit dat wanneer de ouders nooit vragen waar de kinderen buitenshuis mee bezig zijn en daar bijgevolg geen idee van hebben, het kind zich als zo'n kameleon kan gaan gedragen. Ouders komen dan soms voor verrassingen te staan. Zo kan het bijvoorbeeld gebeuren dat een vader op school te horen krijgt dat zijn zoon de lerares een 'hoer' heeft genoemd. Dat kan voor hem moeilijk te geloven zijn, omdat zijn zoon thuis nooit zulke woorden gebruikt. Het is dus belangrijk veel te weten over de leefwereld van je kind, ook buitenshuis.

El Boujjdaini benadrukte tijdens de sessies eveneens dat vertrouwen nodig is tussen kind en ouders. Als het kind zijn vader nooit thuis vindt, dan zoekt hij toevlucht bij zijn vrienden. Er staat in de koran dat de jongen vanaf 14 jaar een vriend is van de vader, maar als de kloof te groot is tussen vader en zoon, kan dit nooit gebeuren. Als de zoon bijvoorbeeld naar hiphop wil kijken, maar dat mag niet van de vader, enkel omdat de vader dat niet kent, groeit de kloof tussen hen.

Tijdens één sessie verliep de discussie daarover ongeveer als volgt:

Vader A: "Gewoon de tv uitzetten is niet goed. Je kan beter het goede voorbeeld geven als vader, en de krant lezen ofzo. Er moet ook respect zijn tussen vader en moeder, anders gaat het kind de vader (of de moeder) ook niet respecteren. Ik vind ook dat sommige ouders hun kind leren om te liegen. Bijvoorbeeld: er ligt vijf euro op tafel, en de vader neemt die. Wanneer de moeder dan vraagt waar het geld is, zegt de vader 'ik heb het niet', en knipoogt naar zijn kind. Dit leert kinderen hoe te liegen. Als een kind iets niet mag, dan zeggen wij nogal makkelijk 'het is haram' of 'omdat ik het zeg'. Het is beter uitleg te geven."

Vader B: "Of als je vraagt aan je vader of je dit of dat krijgt, en hij zegt 'inchallah', dan weet je 'nooit dus'."

Algemene hilariteit.

Vader C: “Ik heb zelf ook nog een voorbeeld. Wanneer mijn beste vriend op bezoek komt, zitten we vaak urenlang te kletsen en te grappen. Dan noem ik hem soms ‘pédé’ (flikker) voor de grap. Maar onlangs zei mijn zoontje ‘pédé’, en ik realiseerde me dat hij dat van mij geleerd had.”

Vader D: “Ja, soms zijn er kinderen die hun ouders zeggen dat iets fout is, de omgekeerde wereld.”

Vader A: “Een situatie die aansluit bij het voorbeeld van vader C. Een kind heeft gestolen. De politie brengt het thuis. De ouders slaan het kind, en daarmee is de kous af. Eigenlijk zouden die ouders zich moeten afvragen: ‘Wat heb ik misgedaan? Hoe komt het dat mijn kind dit doet?’ Een ander voorbeeld is een verhaaltje uit Marokko. Een vader vraagt zijn zoon een zak graan naar zijn oom te brengen. Eerst neemt hij er een paar scheppen uit voor zichzelf. Vooraleer de zoon aankomt bij de oom, neemt hij ook nog een paar scheppen. Wanneer de vader hem vraagt waarom hij dit deed, zegt de zoon: ‘voor jou.’”

5. HET BELANG VAN VADERGROEPEN

Sessies in groepsverband geven volgens Sultan Balli een gevoel van herkenning. Een gemengde groep (mannen en vrouwen) is vaak moeilijk. Vaders hebben volgens Redouan Ben Driss, psycholoog in het Centrum voor Welzijnszorg Laken, juist nood aan een ‘espace de parole’, een plek waar ze vrijelijk kunnen praten over complexe en soms gevoelige onderwerpen als opvoeding. Want die zijn er immers niet: de moskee is een gebedshuis, en het koffiehuis is een plaats voor ontspanning. Voor allochtone mannen zijn dit vaak de enige alternatieven buitenshuis. In Genk, Meulenberg en Lokeren wordt gewerkt met vadergroepen die etnisch-cultureel homogeen zijn samengesteld (Marokkaanse of Turkse vaders). Er wordt ook vertaald naar de moedertaal. Bij Link=Brussel was de groep heterogeen samengesteld en waren Nederlands en vooral Frans de voertalen. Beide methoden hebben hun functie, en zijn dus nodig. De eerste is toegankelijker, want vertrouwder en herkenbaarder.

Je kan ook werken aan bepaalde groepsgerelateerde problemen of vragen. Volgens Balli zet je best nieuwkomers (getrouwd met tweedegeneratie-vrouwen) en tweedegeneratie-mannen apart. Nieuwkomers moeten immers hun positie nog verwerven (voor het inkomen zorgen, wat in hun situatie niet makkelijk is). De ‘interculturele groepen’ bieden dan weer een meerwaarde in de zin dat vaders van verschillende afkomst antwoorden kunnen zoeken op gemeenschappelijke vragen. Afrikaanse en Marokkaanse vaders zien in dat ze meer dan enkel de migratieachtergrond gemeen hebben, en allochtone en autochtone vaders beseffen dat ze voor dezelfde uitdagingen staan en meer waarden delen dan ze misschien eerst dachten. Dit is niet onbelangrijk,

zeker gezien de misvattingen die er vaak wederzijds over de manier van opvoeden bestaan ('er zijn geen regels, de kinderen respecteren hun ouders niet...'). Het was zeer ontwapenend om te zien hoe de vaders op elkaars voorbeelden ingingen, om elkaars grappen moesten lachen, enzovoort. Al na de eerste sessie was het ijs gebroken en was de voornaamste eigenschap die hen bond: het vader-zijn.

6. 'VADERPROBLEMEN'

Wat zijn de voornaamste problemen waar vaders mee geconfronteerd worden? Volgens Sultan Balli is functieverlies is er één van: vaders weten niet meer wat hun rol is. De eerste generatie reageert hier volgens Balli op door zich terug te trekken. Deze groep zal ook niet bij geïnstitutionaliseerde hulpverlening om hulp vragen. De tussengeneratie en de jonge generatie zijn wel vragende partij voor oplossingen. Ze zien dat het misloopt met jongeren en denken dat ze nog strenger moeten zijn. Als ze gedemotiveerd raken, schuiven ze de schuld op de Belgische samenleving ('onze kinderen ontglippen ons'). Anderen proberen het omgekeerde van de autoritaire aanpak: de laissez-faire techniek (alles toelaten). Ze zijn bang om een slechte vader te zijn als ze streng zijn. Een evenwicht vinden is moeilijk. Grenzen stellen is dus een belangrijk thema voor opvoedingsondersteunende projecten. In de vadergroep werd het belang van het opbouwen van een band met je kinderen als vader vaak benadrukt, liefst al van voor de geboorte. Dan weet je ook veel beter waar de grenzen liggen, wat goed is voor je kind. Voor enkele vaders uit de vadergroep was het thema 'grenzen stellen' zeer relevant:

Vader B: "Ik heb het moeilijk om nee te zeggen. Als ze iets zo lief vragen, dan geef ik vaak toe. Maar het moet soms, ik weet het."

Vader A: "Zo weet ik bijvoorbeeld dat je vanaf twee jaar beter niet meer opstaat als ze huilen. Maar toch doe ik het."

Mannen zijn vaak verantwoordelijk voor de sociaal-economische situatie van het gezin. Daar halen zij hun status vandaan, de erkenning van de gemeenschap. Dat is voor allochtone mannen of nieuwkomers in onze maatschappij al geen gemakkelijke opgave. Reacties vanuit de vadergroep die hiermee verband houden:

Vader C: "Als migrant is de vader meestal gedwongen om hard werk te doen, dat fysiek uitputtend is. Deze stress vanuit het systeem werkt hij dan uit op de kinderen. Het is niet makkelijk om voor honderd procent vader te zijn wanneer de economische en maatschappelijke omstandigheden het je moeilijk maken."

Vader D: "Onze ouders werkten veel. Maar de context van onze kinderen is anders. Ik zie veel vaders die niet luisteren naar de problemen en vragen van hun kinderen."

Vader A: “Het systeem is hier zo dat, om goed te leven, zowel man als vrouw werken. In m’n thuisland zijn er ook vrouwen die werken, maar er is altijd wel iemand die op de kinderen let. Normaal gezien volstaat daar het inkomen van de vader. Hier vraag ik me soms af van wie een kind echt een opvoeding krijgt, wanneer beide ouders werken. Noch van de ouders, noch van de omgeving. Zo’n kind is ‘niets’, en komt dan in opstand tegen zowel ouders als maatschappij. Uiteindelijk moet je een keuze maken tussen financiële welstand of tijd maken voor je familie.”

Vader B: “Voor ons is er een dubbel probleem. We moeten ons integreren én onze kinderen zijn anders dan wij.”

Ouders zijn vaak te weinig op de hoogte van de alternatieven binnen het opvoeden, van de verschillende methoden die er zijn. Weinig initiatieven richten zich hierop. De ouders hebben ook niet altijd zoveel vertrouwen in ‘witte’ opvoeders en pedagogen. Een voorbeeld uit de vadergroep:

Vader C: “Ik ben soms bang dat niet ik mijn kinderen opvoed, maar de school. Belgen zien onze manier van opvoeden niet als waardevol. Mijn sociaal assistent bijvoorbeeld vindt het niet goed dat mijn kinderen nog bij mij in de kamer slapen.”

Vader A: “‘Belgische’ sociaal assistenten nemen een klein probleem, brengen het buiten hun context, en dan wordt het enorm groot. Ze kennen de cultuur niet, we begrijpen elkaar niet.”

Er is soms een gebrek aan begrip tussen sociaal assistent en cliënt. Het kan dan interessant zijn experts of hulpverleners uit bepaalde instellingen uit te nodigen in een vadergroep en te confronteren met hun opinies en ervaringen. Zo stelde een vader bijvoorbeeld het volgende: “In Europa worden de kinderen altijd in het gelijk gesteld, de ouders krijgen altijd de schuld. De staat is tegen je.” Jamal El Boujjdaini wist dit te nuanceren. Er zijn volgens hem bepaalde jeugdbeschermingsregels, maar de ouders hebben het recht een opvoeding te geven zoals zij willen. Het is inderdaad zo dat vaak niet goed wordt geluisterd naar het verhaal van de ouders (zeker bij allochtonen), maar El Boujjdaini heeft ook andere ervaringen. Zo was er bijvoorbeeld de dochter van een imam – een kennis van El Boujjdaini – die wegliep van huis. De imam had haar volgens El Boujjdaini een hele goede opvoeding gegeven, maar het meisje vertelde tegen de jeugdrechter dat ze niet naar school mocht, enzovoort. Allemaal dingen waarvan ze wist dat een westerse rechter daar gevoelig voor zou zijn. Toen Jamal El Boujjdaini samen met de imam naar de rechter ging, was deze laatste heel bang en wantrouwig tegenover de rechter. Maar toen hij aan de (vrouwelijke) rechter de waarden uitlegde waarmee hij zijn dochter had opgevoed, zei ze: “Ik voed mijn kinderen net zo op, meneer. Het zijn dezelfde waarden.” Het meisje werd in het ongelijk gesteld, en is terug thuis gaan wonen. Het is goed gekomen tussen vader en dochter.

Vaak is er een vooroordeel ten opzichte van islamitische mannen, dat ze

wel zeer onderdrukkend zullen zijn tegenover hun dochters. Het was zeer belangrijk voor de vaders om te horen dat het ook anders kan.

7. DE MOEDERS

In de meeste gevallen houdt de moeder zich bezig met het opvoeden van de kinderen. Om de discussie in de vadergroep hierover in gang te zetten, bestempelde Jamal El Boujjdaini haar rol wat generaliserend als ‘Minister van Binnenlandse Zaken’; het werd als grappig ervaren, maar iedereen begreep wat ermee bedoeld werd. El Boujjdaini: “Alles wat binnenshuis gebeurt, is haar domein: de zorg voor de kinderen, het eten, de was, schoonmaak, enzovoort. De vader is dan weer verantwoordelijk voor alles buitenshuis – Minister van Buitenlandse Zaken: werk, het inkomen, documenten regelen, enzovoort.” Ook oudere kinderen nemen verantwoordelijkheden over, zoals in El Boujjdaini’s geval zijn oudste zus. Let wel: dit gaat over de traditionele manier van taken verdelen, niet over alle gezinnen.

El Boujjdaini vertelde aan de vadergroep dat de jongens in zijn familie over het algemeen veel vrijer waren. Zij konden gaan en staan waar ze wilden, terwijl de meisjes thuis bleven. De vader was in zijn geval afwezig: die was er nooit. Wanneer hij de vaders vroeg of die zwart-wit voorstelling herkenbaar is voor hen, ontspon zich de volgende dialoog:

Vader A: “De minister van Binnenlandse Zaken is niet altijd eerlijk tegenover de minister van Buitenlandse Zaken over wat de burgers – ‘de kinderen’ – doen.”

Gelach om het doortrekken van de vergelijking.

Vader A: “Ze houdt teveel van haar volk – ‘haar kinderen’ – en beschermt ze daarom door dik en dun. Maar uiteindelijk eindigen ze bij de politie.”

Vader D: “Waarom ontstaat deze situatie van ‘ministers’? De vader kent daardoor zijn kinderen niet, want hij houdt zich er niet mee bezig. Totdat ze buitenshuis iets uitsteken.”

Vader A: “Ofwel heeft de vader geen tijd voor z’n kinderen. Hij moet geld verdienen. Maar uiteindelijk moet hij alles terugstorten aan advocaten.”

Uit deze discussie komt naar voren dat de vaders in de vadergroep het gevoel hebben dat moeders vaak informatie over het kind achterhouden voor hen, uit bescherming. Doordat de vader sowieso al minder tijd met het kind doorbrengt, heeft hij daardoor soms het gevoel dat hij niet betrokken wordt en minder invloed heeft op het kind. Volgens Redouan Ben Driss is het vanuit de migratiecontext (waarvoor de moeders vaak niet zelf hebben gekozen) begrijpelijk dat sommige moeders hun gezin als hun enige en voornaamste terrein beschouwen, dat ze ten koste van alles moeten beschermen. Maar soms vergeten ze de vaders daarin een plaats te geven. Moeders kiezen inder-

daad vaak de kant van de kinderen, waardoor zoons soms het recht krijgen om het machtsvacuüm dat de vader achterlaat, op te vullen. De vader trekt zich dan terug in moskee of café. Uiteraard, zo legde Redouan Ben Driss in de vadersgroep uit, is dit geen algemeenheid, maar het geldt wel voor een aantal gezinnen.

8. VAN EZEL OVER HOND TOT KAT

Iets wat vaak terugkomt in gesprekken met zowel 'experten' als de vadersgroep is het gebrek aan communicatie. Zowel tussen partners (moeder en vader) als tussen ouders en kinderen. Ouders dienen van jongs af aan oprechte belangstelling te tonen voor wat hun kind te vertellen heeft, zonder het daarmee steeds z'n zin te geven. Een jonge Turkse moeder uit het Mocef-project vertelde dat ze nu bijvoorbeeld de tekeningen van haar kind ophangt aan de muur. Dat geeft het kind een gevoel van erkenning. Veel jongeren missen immers een gevoel van eigenwaarde en zelfvertrouwen. Een angst die dan ook leeft bij de vadersgroep is de breekbaarheid van het contact met hun kinderen.

Vader B: "Het gaat tot op een bepaalde leeftijd, vijftien, daarna luisteren ze niet meer."

Vader E: "Misschien heb ik niet genoeg gecommuniceerd met m'n zoon, omdat ik andere bezigheden had, zoals een huis bouwen."

Vader A: "Mijn vader was zeer autoritair. Op een gegeven moment wilden wij beslissen, en zetten we hem opzij. Uiteindelijk zijn we toch teruggegaan om hem om raad te vragen. Weet je, er zijn drie fases in het leven van een man: Eerst is hij een ezel. Hij sleurt vanalles mee naar huis; eten, meubels brengt hij mee. Dan wordt hij een hond. 'Arrête! Non! Fais pas ça! Tes devoirs ! waf waf !' Als hij zestig is, wordt hij een kat. Hij slaapt enkel nog, kijkt wat om zich heen, en slaapt weer."

Iedereen moet heel hard om deze vergelijking lachen. Het verhaal wordt nog eens herhaald, en besproken.

Vader B: "Dat is compleet zoals het is. Jammer genoeg is de hond de langste etappe. Toen ik mijn eerste kind kreeg, zei m'n vader 'dit is voor het leven'. Ik begrijp nu wat hij bedoelde. Soms lig ik in m'n bed, en vraag ik me af of het de moeite was om kinderen te hebben. Je offert er zoveel voor op. En wie weet of ze daar dankbaar voor zullen zijn."

Vader J: "De ouders zeggen nu: de jongeren helpen ons niet meer bij de opvoeding. Dat komt natuurlijk doordat ze hun eigen problemen hebben."

Vader A: "De samenleving is anders. De grote broer is bezig, hij moet studeren enzovoort."

Vader D: "In Afrika was de familiegeest sterk. Er was altijd tijd voor huis-

werk én voor familie. In de moderne stijl hebben ouders enkel werk als objectief. Elk gaat zijn eigen weg, dat creëert egoïsme.”

Vader F: “Zelfs als ik weinig thuis ben, wil ik communiceren met m’n vrouw over m’n dochter. Ik vind het bijvoorbeeld belangrijk dat ze bezoek altijd een hand komt geven en ‘bonjour’ zegt, dat ze zich niet afzijdig houdt.”

Vader B: “Het milieu speelt ook mee. Ik ben immers ook meer nonchalant geworden door hier te wonen.”

Vader A: “Het voorbeeld van de vader is belangrijk. Je kan hen tonen dat ze moeten opstaan voor oudjes in de tram. Je zegt niet ‘passe moi un verre d’eau’ tegen je vrouw alsof ze een slaaf is. Anders gaan zij dat ook doen tegen hun moeder.”

Vader A: “Ik sta om zeven uur op, en om zeven uur ben ik thuis. Ik zie m’n kinderen nooit. Ze zullen ineens achttien zijn, en dan kennen ze me niet.”

Vader D houdt een pleidooi voor minder materiële luxe en meer tijd voor je familie: ”Dan is de vader tenminste op tijd wanneer het misgaat met het kind. Ik heb zelf veel tijd verloren door oorlog te voeren met m’n vader.”

Vader B: “Zal ik iets hebben aan m’n kinderen?”

Vader A: “Ze zullen wel langs komen, voor vijf minuten”.

Gelach.

Vader A: “Nee serieus, de liefde voor m’n dochters houdt me recht. Als ik afgepeigerd thuiskom en die krullenbollen zie, dan weet ik waarvoor ik het doe.”

NOTEN

- 1 Het MOCEF-project (Mother Child Education Foundation) is een Turks opvoedingsondersteuningsprogramma dat in Gent werd opgezet met Turkstalige moeders (meer informatie bij Intercultureel Netwerk Gent).
- 2 Medet-foon is een telefonische hulpdienst voor Turkse en Marokkaanse allochtonen. Zie: www.flwi.ugent.be/cie/CIE/medetfoon.htm

RELEVANTE LITERATUUR

- Bouhalhoul, Rabiaa en Joke Van der Zwaard (1996). *Een kwestie van vertrouwen. Gespreksgroepen met Marokkaanse ouders*. Rotterdam: Stichting Buitenlandse Werknemers Rijnmond.
- Distelbrink, Marjolein, Paul Geense en Trees Pels (2005). *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Van Crombrugge, Hans (e.a.) / Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (2002). *Vaders in soorten. Vaders in soorten en maten gewikt en gewogen*. Tielt: Lannoo.
- Pang, Ching Lin (red.) (2001). *Opvoedingsondersteuning en allochtone ouders: een selectie van projecten en materialen voor opvoedingsondersteuning en allochtonen*. Brussel: Steunpunt allochtone meisjes en vrouwen.

Haerden, Hilde & Patrick Martens (2002). *Opvoedingsondersteuning voor gezinnen van etnisch-culturele minderheden: praktijkvoorbeelden Genk, Gent en Antwerpen*. Brussel: Vlaams Minderhedencentrum.

CONTACTGEGEVENS

Kalifa Diaby

Dimitri Thienpont

Link=Brussel / Integratiecentrum Foyer

Grootgodshuisstraat 3

1000 Brussel

T. 02 502 11 40

dimitri.thienpont@foyer.be

www.linkbrussel.be

www.foyer.be

Netwerking als antwoord op de structurele uitsluiting van laaggeschoolde vrouwen

---

Dr. Anne Snick

(Flora – Netwerk voor vorming en werkcreatie met vrouwen vzw –
Réseau de formation et de création d'emplois avec les femmes)

Laaggeschoolde vrouwen worden geconfronteerd met het gecumuleerde effect van uitsluiting ten gevolge van gender en van sociale (en eventueel etnische) herkomst. In veel van de politieke oplossingen die voor de marginalisering van deze vrouwen aangereikt worden, kunnen opnieuw uitsluitingmechanismen worden aangewezen. De pogingen om de marginalisering op te heffen worden als het ware gehypothetheerd door een vorm van exclusie die in de aangereikte 'oplossing' zelf vervat zit. De feministische strijd dient waakzaam te blijven voor deze vorm van structurele uitsluiting, ook in de eigen rangen. In dit artikel illustreren we deze paradox aan de hand van het activeringsbeleid en van het beleid ter bestrijding van de digitale kloof. We belichten 'netwerking' als een strategie om er een antwoord op te vinden. Centraal daarbij staat een genderanalyse van de aangereikte (politieke) oplossingen. Vertrekkend vanuit de diverse vormen van arbeid die een samenleving nodig heeft, maar die tussen mannen en vrouwen ongelijk verdeeld (en gewaardeerd) worden, komt men tot een andere analyse van de ongelijkheid van kansen, en kunnen ook andere (feministische) strategieën worden ontwikkeld. **SLEUTELWOORDEN [structurele uitsluiting, gender, netwerking]**

Le travail en réseau comme réponse à l'exclusion structurelle des femmes peu qualifiées

Les femmes peu qualifiées sont confrontées à l'effet cumulé de l'exclusion due à leur genre et à leur origine sociale (et éventuellement ethnique). Dans de nombreuses politiques proposées pour contrecarrer la marginalisation des femmes, on peut détecter de nouveaux mécanismes d'exclusion. Les tentatives visant à éliminer l'exclusion sont en quelque sorte 'hypothéquées' parce qu'elles renferment dans la politique proposée elle-même une forme d'exclusion. Le mouvement féministe doit rester attentif à cette forme d'exclusion structurelle, même au sein de ses propres rangs. Dans cet article, nous illustrons ce paradoxe sur base de la politique d'activation et de la politique visant à réduire la fracture numérique. Nous y expliquons le 'networking', le travail en réseau, une stratégie qui doit nous permettre de trouver une réponse, l'élément principal étant l'analyse du point de vue du genre des politiques proposées. A partir des différentes formes de travail dont a besoin une société, mais qui sont inégalement réparties (et appréciées), on aboutit à une analyse différente de l'inégalité des chances qui nous permet de développer d'autres stratégies (féministes). **MOTS-CLÉS [exclusion structurelle, genre, travail en réseau]**

INLEIDING: STRUCTURELE UITSLUITING ALS PROBLEEM

Sommigen beweren dat de feministische strijd grotendeels gestreden is. De belangrijkste actoren in politiek en economie zijn overtuigd van het belang van meer autonomie voor vrouwen, en die doelstelling is ook reeds vertaald in structuren, actieplannen, strategieën. Bestrijding van uitsluiting, kansarmoede en werkloosheid bij vrouwen staat reeds meerdere jaren bovenaan op de nationale en internationale agenda's. Er is een politieke bereidheid, een principiële gelijkwaardigheid, in ons land zelfs in de grondwet verankerd. Daaruit durft men wel eens te concluderen dat er geen nood meer is aan een feministische strijd. Jonge, vooral hoog opgeleide vrouwen hebben inderdaad meer mogelijkheden om hun eigen keuzes te maken, een carrière uit te bouwen, een politiek mandaat op te nemen, te bepalen of en wanneer ze kinderen krijgen. De gezinstaken die vrouwen vroeger aan de haard kluisterden, zoals de schoonmaak, de strijk, de zorg voor kinderen of voor hun bejaarde schoonmoeder, kunnen ze van zich afschuiven door op professionele poetsvrouwen, strijkateliers en kinder- en bejaardenverzorgsters beroep te doen.

Wat hierbij echter uit het oog verloren wordt, is dat die zorgtaken waarvan zij zich op die manier bevrijd hebben doorgaans door laaggeschoolde vrouwen worden overgenomen (bejaardenhulp, strijkatelier, poetsvrouw, kinderopvang,...). En aangezien het inkomen dat die vrouwen daarvoor krijgen te laag is om zelf de zorg voor hun zieke schoonmoeder, hun strijk of hun poets aan anderen uit te besteden, zijn het eigenlijk die vrouwen – de zwakkere, de minder goed opgeleide en de minder kapitaalkrachtige – die nu de dubbele lasten van loonarbeid en zorgtaken dragen. De feministische strijd dreigt met andere woorden in een klassenstrijd omgezet te worden, waarbij middenklasse vrouwen het pleit winnen. Niet bepaald een resultaat om trots op te zijn... In de VS heeft de Afro-Amerikaanse feministe bell hooks al op de complexiteit van deze problematiek gewezen, toen ze aan Betty Friedan de vraag stelde wie haar vloer schrobde terwijl zij haar feministische boeken schreef. hooks merkt op:

“[Friedan] did not discuss who would be called in to take care of the children and maintain the home if more women like herself were freed from their house labor and given equal access with white men to the professions. She did not speak of the needs of women without men, without children, without homes. She ignored the existence of all non-white women and poor white women. She did not tell readers whether it was more fulfilling to be a maid, a babysitter, a factory worker, a clerk, or a prostitute than to be a leisure-class housewife” (hooks 2000: 1-2).

Wie over ‘vrouwen’ spreekt, spreekt met andere woorden tegelijk over klasse en etniciteit. Als één groep vrouwen zich maar kan emanciperen door een andere groep in de onderdrukte positie te zetten, kunnen we bezwaarlijk van een feministisch succes spreken.

Wat als ‘oplossing’ voor de onderdrukking van vrouwen wordt voor-

gesteld, riskeert dus op zijn beurt de mechanismen van onderdrukking te reproduceren (of te verschuiven). Dit is geen bewust bedoeld effect, maar eerder een gevolg van het feit dat men bij het denken over 'emancipatie' gebruik maakt van dezelfde concepten en discoursen die juist tot de onderdrukking geleid hebben. Sommige mechanismen van in- en uitsluiting zijn zo verankerd in de taal en het denken, dat er moeilijk aan te ontsnappen is. Dit noemt men 'structureel geweld', of 'structurele uitsluiting'. In zijn standaardwerk 'Het civilisatie-proces' toonde de socioloog Norbert Elias aan dat maatschappelijke systemen en processen tot een vorm van 'mimetisch' of structureel geweld leiden. Anders dan geweld uitgaand van individuen op groepen, berust structureel geweld op het maatschappelijk en vooral economisch onderdrukken van bepaalde groepen (vrouwen, minderheden, ...). Deze notie is intussen bij heel wat emancipatorische bewegingen (waaronder de vrouwenbeweging) ingeburgerd.¹

Structureel geweld komt o.m. tot uiting wanneer emancipatie van één groep vrouwen onbedoeld tot marginalisering van een andere, maatschappelijk kwetsbaardere groep leidt. Door gebruik te maken van dezelfde 'structuren' (van het denken of van maatschappelijk handelen), herhaalt men onbewust de uitsluiting waartoe die structuren aanleiding gaven. Men zou als het ware buiten de taal moeten gaan staan om aan die effecten te ontsnappen, wat uiteraard niet mogelijk is; de enige haalbare oplossing is een behoedzaam 'deconstrueren' van begrippen en discoursen, vanuit een waakzaamheid voor het 'onrecht' waartoe ze (vaak onbedoeld) aanleiding geven (Critchley 1992).

Laaggeschoolde vrouwen worden geconfronteerd met het gecumuleerde effect van onmacht en uitsluiting ten gevolge van gender en sociale (en eventueel etnische) situatie. Zij krijgen geen kans om ten volle aan de maatschappij te participeren, maar blijven in de marge steken, waardoor ze vaak ook als 'marginaal', als vreemd of onfatsoenlijk overkomen, en op weinig begrip kunnen rekenen. Waar ik in deze bijdrage vooral wil op wijzen, is dat in veel van de (politieke) oplossingen die voor de marginalisering aangereikt worden, opnieuw uitsluitingsmechanismen kunnen worden aangewezen. De pogingen om de marginalisering op te heffen, worden als het ware van meet af aan gehypothekeerd door een vorm van uitsluiting die in de aangereikte 'oplossing' zelf vervat zit. De situatie voor de vrouwen in kwestie wordt daardoor juist nog complexer. Om maatschappelijke praktijken, structuren en discoursen op hun waarde te toetsen, moet dan ook het perspectief van de meest kansarmen als toetssteen genomen worden. Op die manier kunnen de (vaak onbedoelde) uitsluitingsmechanismen worden ontmaskerd. Het zijn met andere woorden de kansarme vrouwen die het feminisme een stap vooruit kunnen helpen in haar strijd voor gelijkheid van kansen. We stellen vast dat ondanks de vele inspanningen van de sector van de socio-professionele inschakeling en van de overheid, de armoede en werkloosheid

bij vrouwen nog steeds een immens probleem is. Ondanks de politieke wil en de jarenlange inspanningen op het terrein, werkt er iets niet, blijven de structuren die als antwoord op kansarmoede gedacht worden, toch ongelijkheid reproduceren. In deze bijdrage wil ik aantonen hoe binnen het netwerk Flora gepoogd wordt om juist aan dit 'structurele geweld' een antwoord te bieden.

DE PERTINENTIE VAN BELEID GETOETST AAN DE PRAKTIJK

Flora is een federaal netwerk van organisaties voor vorming en werkcreatie met laaggeschoolde vrouwen (en mannen), dat zich verenigt rond de inzet voor drie centrale thema's: vrouwen/gender, werk/sociale economie en uitsluiting/kansarmoede.² De specifieke expertise van Flora situeert zich op het snijvlak van deze drie thema's, en in de federale werking. De projecten van Flora vertrekken steeds vanuit de ervaringen of de noden van gemarginaliseerde (vaak laaggeschoolde) vrouwen, om van daaruit de pertinentie van heersende maatschappelijke en economische modellen en praktijken in vraag te stellen, en om alternatieve benaderingen te ontwikkelen. De partnerorganisaties van Flora werken rechtstreeks met deze vrouwen, bieden hen oriëntatie-, vormings- of werkervaringstrajecten aan en helpen hen om zich op duurzame wijze in de samenleving in te schakelen door middel van een kwaliteitsvolle job. Het netwerk Flora ondersteunt deze acties, door werkvormen te ontwikkelen die het werk van de begeleidsters en de laaggeschoolde vrouwen in de organisaties zelf ondersteunt, door sensibilisering en lobbying bij politieke, economische en academische instanties en bij het brede publiek, en door adviesverlening, consultancy en samenwerking met andere organisaties uit het middenveld of de (sociale) economie.

Maatschappelijke structuren en machtsmechanismen leiden tot ongelijkheid en kansarmoede. Typierend voor de gangbare maatschappelijke reactie op dit fenomeen, is evenwel dat het 'tekort' doorgaans bij de kansarme zelf gesitueerd wordt. Indien mensen geen plek vinden op de arbeidsmarkt, dan moet er iets aan die mensen schorten, zo luidt de impliciete logica. En dus worden er nog meer stringente systemen opgezet om die mensen op de arbeidsmarkt 'in te schakelen', om hen in het systeem dat hen uitspuwt, in te passen. De overheid organiseert 'vangnetten' om de gevolgen van maatschappelijke uitsluiting op te vangen, maar stelt daarbij zelden de uitsluitingsmechanismen zelf in vraag. Sterker nog, de vangnetten zijn dikwijls opgevat volgens dezelfde logica als de structuren die juist tot uitsluiting leiden, maar doen er nog een schep bovenop: ze bieden 'meer van hetzelfde' (Watzlawick e.a 1974). De 'klassieke' bedrijven werven deze vrouwen niet aan, omdat zij vaak niet kunnen beantwoorden aan de productiviteitseisen, of zich niet kunnen handhaven onder de arbeidsvoorwaarden die daar gelden. De organisaties die met de laaggeschoolde vrouwen werken, worden

echter op hun beurt door de subsidiërende overheden beoordeeld in termen van hun productiviteit, hun 'resultaat'. Organisaties worden onder druk gezet om – eventueel binnen een bepaalde tijd – mensen te doen doorstromen naar wat men de reguliere arbeidsmarkt noemt.³ Of die doorstroming duurzaam is, wordt daarbij niet gevraagd. Integendeel, indien een vrouw een job vindt, maar na korte tijd weer afhaakt en na een bijkomende opleiding of begeleiding opnieuw 'ingeschakeld' wordt, doet dit de doorstromingsquota van de organisatie stijgen, terwijl het voor de vrouw in kwestie steeds om nog een mislukking gaat. Sommige organisaties zijn dan ook geneigd om vanuit een 'overlevingslogica' – en om vrouwen deze ontgoocheling te besparen – over te gaan tot een strenge selectie van de kandidaten waarmee zij willen werken. Alleen wie een redelijke kans op doorstroming maakt, komt er nog in. Wie zwakker is, wordt – alweer – uitgesloten. De maatschappelijke missie van de organisaties, het bestrijden van kansarmoede en uitsluiting uit de arbeidsmarkt, komt zo in het gedrang.

Wanneer in het kader van het netwerk Flora aan ondersteuning van de partnerorganisaties gewerkt wordt, betekent dat dan ook niet zozeer dat de organisaties geholpen worden om nog 'performanter' te worden, om nog 'efficiënter' te kunnen beantwoorden aan de eisen die de overheid (bijvoorbeeld via subsidiëringsregels) aan hen oplegt. Via genderconsulting en -vorming worden organisaties geholpen om een beter evenwicht te vinden tussen het economisch doel ('overleven') en het maatschappelijk doel (vrouwen kansen geven). Het lobby- en sensibiliseringswerk van Flora toetst de door de overheid opgelegde structuren op hun pertinentie, en probeert alternatieve modellen om aan de emancipatie van deze vrouwen te werken zichtbaar te maken. Hoe Flora daarbij tewerk gaat wordt in wat volgt aan de hand van concrete voorbeelden duidelijk gemaakt.

VOORBEELD 1: 'ACTIVERING' ALS ANTWOORD OP WERKLOOSHEID

Bij laaggeschoolde vrouwen is er veel, soms hardnekkige werkloosheid. Het antwoord van de overheid is: activering (Vranken e.a. 1997). Er worden bijscholingen, vormingen, werkervaringsprojecten en sluitende begeleidingen ontwikkeld. De oplossing die men voorstelt, toont aan waar men het probleem precies situeert. Als laaggeschoolde vrouwen werkloos zijn, dan moeten volgens de overheid die vrouwen geactiveerd worden. Het probleem van de werkloosheid zou met andere woorden bij de vrouwen zelf liggen: er schort iets aan hun motivatie of aan hun capaciteiten, en dus worden er allerlei initiatieven opgezet om hen bij te scholen en in het economisch leven in te schakelen.

Het activeringsdiscours kadert volledig in de problematiek van de actieve welvaartstaat. Het concept 'activering' heeft in het politieke discours name-

lijk een centrale plaats gekregen vanuit de kritiek op de klassieke verzorgingsstaat. In dat klassieke denkkader neemt deelname aan de arbeidsmarkt een centrale plaats in, daar het mensen in staat moet stellen via de consumptie van goederen en diensten aan het maatschappelijk leven te participeren. Voor mensen zonder werk wordt door de verzorgingsstaat dan ook een vervangingsinkomen voorzien, dat toelaat om de goederen en diensten te consumeren die op hun beurt participatie aan de samenleving mogelijk maken (Snick 2002). Het probleem daarmee is dan weer dat mensen in een passieve, afhankelijke positie geplaatst worden. Bovendien wordt het probleem gereduceerd tot een financieel probleem, terwijl aan de andere noden van kansarmen niet tegemoet wordt gekomen. Deze andere noden hebben te maken met de plaats die iemand in de samenleving inneemt, en de eigenwaarde en het 'empowerment' die men kan hebben in relatie tot de medeburgers en de overheid. Het concept activering is naar voren geschoven als (ondermeer) een antwoord op deze vraag naar volwaardig burgerschap. Door mensen te activeren, uit hun afhankelijke positie te bevrijden, wil men hen de kans geven om als mondige, zelfstandige burgers aan het maatschappelijke leven deel te nemen. In de praktijk wordt dit hoofdzakelijk vertaald in inspanningen om hen in het economische leven (de 'reguliere' arbeidsmarkt) in te schakelen (Hermans & Lammertyn 2001).

Als men kijkt naar de subsidiëeringsregels die gelden voor organisaties die met laaggeschoolde vrouwen werken, is het duidelijk dat 'activering' overwegend op betaalde arbeid gericht is, bij voorkeur op de klassieke arbeidsmarkt. Alleen activiteiten die als 'kwalificerend' gelden, worden gesubsidieerd. De impliciete boodschap is dat alleen wie een betaalde job heeft, een volwaardige, actieve burger kan worden. Zijn deze vrouwen dan niet actief? Jawel, zij nemen vaak zelfs heel wat taken op hun schouders (Glorieux e.a. 2005). Ze zorgen voor de baby en voor de oude schoonmoeder, houden de stoep schoon, brengen kinderen veilig van en naar school, maken eten voor het gezin, beheren het gezinsbudget, brengen een bezoek aan een zieke buurvrouw of stellen zich op andere manieren vrijwillig ten dienste van anderen, besteden zorg aan zichzelf en gaan eventueel nog ergens poetsen als bijverdienste. Zij nemen met andere woorden allerlei vormen van werk op zich, die allemaal even belangrijk zijn voor het goed functioneren van de samenleving (Clinet 2000). Het probleem is alleen dat het werk dat niet in loonverband gepresteerd wordt, in het dominante sociaal-economische denken niet als arbeid erkend wordt (en dus niet meetelt in het bruto binnenlands product).

Het model van de 'actieve' burger baseert zich in feite op het zogenaamde 'kostwinnersmodel', waarin de werknemer gezien wordt als de man die voltijs en ononderbroken beschikbaar is voor de arbeidsmarkt, geen gezinslast heeft of geen andere maatschappelijke taken opneemt die hem eventueel van zijn job kunnen weghouden (Snick & Robeyns 2004). Het is duidelijk dat

dit maar kan omdat intussen iemand anders (zijn huis-vrouw) voor zijn kinderen, zijn oude moeder en zijn huishouden zorgt, dus officieel gesproken 'passief' blijft.⁴ Als nu ook die huis-vrouw 'actief' moet worden, moet zij dus in principe weer beroep kunnen doen op iemand anders om voor haar oude schoonmoeder te zorgen, enzovoort.

Volgens Flora is het model van de voltijds en ononderbroken werkende actieve burger maatschappelijk gezien gewoon niet realiseerbaar omdat iemand altijd de 'niet actieve' rollen zal moeten blijven opnemen, zonder dewelke de samenleving zich niet in stand kan houden.⁵ Tevens legt het voor veel van de kansarme vrouwen de lat onmogelijk hoog. De meeste jobs waarvoor zij in aanmerking komen, zijn in het gewone bedrijfsleven moeilijk te combineren met gezinstaken of andere zorgarbeid. Poetsen in kantoren gebeurt bijvoorbeeld voor en na de kantooruren: voor vrouwen met kleine kinderen wordt dit al een onmogelijke opgave.

Als men een volwaardige participatie van (ook laaggeschoolde) vrouwen aan de samenleving wil, moeten men dus niet zozeer vertrekken van de zogenaamde 'keuzes' die vrouwen al dan niet hebben. In dat geval accepteert men immers de uiteenlopende 'waardering' die de verschillende soorten arbeid in de samenleving krijgen, en schrijft men de achterstelling van vrouwen aan hun 'keuze' (of eventueel aan hun 'natuurlijke aanleg' tot zorgarbeid) toe. Volgens Flora is het veel vruchtbaarder om te vertrekken van de verschillende soorten arbeid die een samenleving nodig heeft om te functioneren, en om dan de vraag te stellen hoe die arbeid op een meer rechtvaardige manier (tussen de geslachten en maatschappelijke groepen) verdeeld kan worden. Op die manier kan de verschillende waardering die diverse vormen van arbeid nu krijgen ook in vraag gesteld worden. Pas dan wordt het gendervraagstuk een probleem voor mannen én vrouwen, en niet alleen voor vrouwen (Clinet 2003).

VOORBEELD 2: DE DIGITALE KLOOF

In de samenleving hebben informatie- en communicatietechnologie een steeds groter wordende impact. Heel wat diensten en informatie, maar ook vormen van participatie (e-government, petitie) worden aangeboden via het internet. Laaggeschoolde vrouwen dreigen dus uit de boot te vallen, aangezien zij vaak geen toegang tot ICT hebben (Claeys 2003). Het antwoord van het beleid op dit probleem bestaat doorgaans in het goedkoop ter beschikking stellen van hard- en software (computers, breedbandaansluitingen,...) of in het aanbieden van (gratis) bijscholingen. Het bestrijden van de digitale kloof wordt met andere woorden volledig in de privésfeer of in het domein van 'persoonlijke ontplooiing' gesitueerd.⁶

De aanbieders van 'gratis cursussen' stellen echter vast dat deze bij laag-

geschoolde vrouwen geen succes zijn, dat ze er gewoon niet op afkomen (Allard 2002). Dit feit ontlokt bij sommigen de reactie dat de achterstand dus toe te schrijven is aan de 'keuze' van de laaggeschoolde vrouwen zelf. Ze 'kiezen' om niet naar de cursussen te komen, en zijn dus 'verantwoordelijk' voor hun eigen achterstelling. Ook hiermee wordt de digitale kloof aan een tekort in capaciteiten en motivatie van vrouwen toegeschreven. Maar ligt het probleem niet elders? Wat zijn de obstakels om aan die cursussen deel te nemen? Om te beginnen vinden ze doorgaans na de werkuren plaats. Echter, niet alleen zijn kansarme vrouwen vaak al erg moe van hun vaak fysiek zware job (bijvoorbeeld poetsen). En zelfs als ze al kinderopvang kunnen regelen om aan een cursus deel te nemen, blijft het zo dat de zorgtaken nog op hen liggen te wachten wanneer ze thuiskomen. Ook mobiliteit en veiligheid op straat vormen een probleem. De beschikbare software is vaak niet aangepast aan hun lage scholingsniveau, terwijl veel eenvoudige software dan weer op de belevingswereld van jonge kinderen is afgestemd. Meer in het algemeen bestaan er heel wat drempels (angst, schaamte, onwennigheid,...) die deze vrouwen verhinderen om naar het socio-cultureel werk toe te stappen. De voorgestelde oplossingen missen dan ook hun effect (Damhuis & Giedts 2003).

Ook hier kunnen we vaststellen dat de dominantie van een eng economisch model tot maatschappelijk perverse effecten leidt. In de functieomschrijving van de jobs voor laaggeschoolde vrouwen is het gebruik van computers of internet nergens aanwezig. Zelfs wanneer uurroosters, voorraadbeheer of planning van hun werk met de computer bij wordt gehouden, dan laat men dat – omwille van de 'efficiëntie' – doorgaans niet door de poetsvrouwen zelf, maar door administratieve krachten doen. Omwille van de economische productiviteit wordt hun 'loonarbeid' dus zo smal gedefinieerd dat laaggeschoolde vrouwen wel op het vormingswerk 'na de uren' moeten terugvallen als ze met computers willen leren werken. Bovendien wordt geen rekening gehouden met belemmeringen die voortvloeien uit de gezinstaken van deze vrouwen. Niet alleen hebben ze zelden tijd om zich met computer bezig te houden, maar vaak leidt de rolverdeling in het gezin er ook toe dat de computer 'iets voor mannen' is. Een enge economische logica leidt met andere woorden tot een probleem van achterstelling, dat men dan door maatschappelijke ingrepen (beleid, sociaal-cultureel werk) tracht te corrigeren, maar zonder dat de logica zelf in vraag gesteld wordt. Voor hoger geschoolden – die wel de mogelijkheid hebben om 'na de uren' in hun persoonlijke ontplooiing te investeren – bestaan er soms meer mogelijkheden om binnen het kader van loonarbeid aan persoonlijke ontplooiing te werken. Zo wordt er ondermeer ruimte gecreëerd om bijscholingen te volgen tijdens de werkuren, of er wordt teamoverleg voorzien waarin men met collega's van gedachten kan wisselen over het werk, de manier om problemen het hoofd te bieden, enzovoort. Laaggeschoolde vrouwen daarentegen,

die soms al bitter weinig netwerken hebben buiten hun job om, krijgen deze mogelijkheden niet, omdat dit 'onproductief' zou zijn. (Claeys 2003)

Een gelijkaardige analyse kan gemaakt worden met betrekking tot de participatie aan cultuur. Kansarme vrouwen vinden hun weg niet naar het 'mainstream' cultuuraanbod, en hebben dan ook veel minder mogelijkheden om aan het culturele leven te participeren. Hun manier van beleven van en zin geven aan het maatschappelijk weefsel dringt dan ook zeer weinig door tot de sferen van de 'gedocumenteerde' cultuur. Ook in die zin blijft deze groep maatschappelijk onzichtbaar, gemarginaliseerd. Omgekeerd wordt binnen de voor hen vertrouwde levenssferen (de socio-professionele inschakelingsector, de sociale economie) door de overheid geen ruimte gemaakt voor culturele expressie, maar ligt – vanuit een productiviteitsstreven – de klemtoon eenzijdig op functionele en instrumentele leerprocessen. Overheidsmaatregelen om de cultuurparticipatie van kansgroepen te ondersteunen, baseren zich hoofdzakelijk op een prijzenpolitiek. Dit toont nog maar eens aan dat bij het denken over participatie, het 'marktdenken' primeert. (Sels 2005)

NETWERKING ALS ANTWOORD

Uit de voorgaande voorbeelden blijkt duidelijk dat het probleem van de ongelijkheid van kansen voor mannen en vrouwen deels terug te voeren is op wat in het voorgaande 'structurele uitsluiting' werd genoemd. Het beleid, de hulpverlening, de socio-professionele inschakeling zijn ontwikkeld vanuit een denkkader dat in feite geen recht doet aan de situatie en levenservaringen van (laaggeschoolde) vrouwen zelf. De – overigens goedbedoelde – maatregelen en initiatieven die voor hen ontwikkeld worden, hebben dan ook vaak negatieve consequenties voor de vrouwen in kwestie, terwijl tegelijk de perceptie kan ontstaan dat de overheid (en het middenveld) toch wel genoeg inspanningen doen, en dat de 'schuld' voor de problemen dus bij de vrouwen zelf moet liggen. Het structurele geweld dat in alle voorgaande voorbeelden geïllustreerd is, gaat in feite nog verder. Steeds weer worden de laaggeschoolde vrouwen tot 'object' van weten en van beleidsmaatregelen herleid, en worden oplossingen opgelegd waarbij de vrouwen in de positie geplaatst worden van degenen die het niet weten, niet kunnen. De structuren waarbinnen deze vrouwen geacht worden aan hun inschakeling en participatie te werken, zetten hen dus paradoxaal genoeg van meet af aan in een positie waarin elk empowerment totaal ontbreekt, een positie van machteloosheid en afhankelijkheid. Hun perspectief en hun ervaringen worden door de structuren zelf onzichtbaar gemaakt, de vrouwen worden niet gezien en niet gehoord, ze worden in feite gemarginaliseerd door het beleid dat pretendeert hen te (willen) emanciperen. Het is deze structurele paradox die de eerste bekommernis van het feminisme moet zijn, zoniet blijven vrou-

wen – doorheen de verwijzing naar de zogenaamde ‘keuzes’ die zij maken – de schuld krijgen voor hun uitsluiting.

Dit structurele geweld hangt samen met het feit dat in het maatschappelijke discours over burgerschap en maatschappelijke participatie een eng economische denken domineert. Maatschappelijk erkende arbeid wordt – zoals hierboven is aangetoond – vaak versmald tot ‘productie in loonverband’. Dit maakt al het andere werk dat nodig is om een samenleving te doen draaien, en dat in grote mate door vrouwen wordt opgenomen, onzichtbaar. ‘Werken’ wordt doorgaans gereduceerd tot dat wat de winst van het bedrijf (of zijn aandeelhouders) vergroot. Wat bijdraagt tot de persoonlijke ontplooiing en emancipatie van burgers, tot de reproductie van de samenleving via zorgarbeid of tot het versterken van sociaal weefsel (sociaal werk), wordt naar buiten de werkuren verbannen (met alle obstakels voor vrouwen van dien) en niet gevaloriseerd. De verschillende levenssferen waarin mensen zich bewegen, worden in diverse beleidsdomeinen opgesplitst, waardoor er geen ruimte of aandacht meer is voor de complexiteit van de levenservaringen en problemen van de kansarme vrouwen, en waardoor het voor hen ook onmogelijk wordt bij de bestaande structuren, sectoren en praktijken aansluiting te vinden (Redig & Dierickx 2003). Werkloosheid en de digitale kloof zijn hier voorbeelden van. Door het netwerk Flora worden projecten en praktijktheorieën ontwikkeld die net proberen om bijvoorbeeld op een andere manier naar activering en naar participatie aan de digitale samenleving te kijken (Damhuis & Giedts 2003, Snick 2005).

Ook de organisaties die zich bij het netwerk Flora aansluiten, moeten in deze dominante logica zien te overleven. Elk op zich hebben ze niet de mogelijkheid om een ‘bredere’ maatschappelijke visie te verdedigen. Het netwerk Flora is daarom opgevat als een reflectieruimte, als een ontmoetingsruimte waar men afstand kan nemen van de productiviteitsdruk en de overlevingsstrategieën waarin men door de structurele context geduwd wordt. In die reflectieruimte kan een ander soort ‘weten’ worden ontwikkeld, en kan ruimte ontstaan voor ‘reflexieve activering’ (Warner Weil e.a. 2005). Vanuit de confrontatie met de dagelijkse realiteit van vrouwen in kansarmoede – met de vele breuklijnen en kwetsuren die maken dat ze zich binnen de samenleving en de arbeidsmarkt moeilijk kunnen handhaven – wordt het dominante discours in vraag gesteld.⁷ Door de enge productiviteitslogica te overstijgen, door nieuwe werkvormen te exploreren, en door samenwerkingsverbanden te ontwikkelen in projecten (of met organisaties) waar een bredere benadering van arbeid, van participatie en empowerment mogelijk is, ontstaat een innovatieve benadering van socio-professionele inschakeling. Door te vertrekken van de maatschappelijke noden (aan inclusie, maar ook aan diverse vormen van arbeid) en van daaruit de dominante economische kaders bij te sturen, wordt gewerkt aan een model van een meer ‘sociale’ economie, met gelijke aandacht en zorg voor de diverse vormen van arbeid (Snick 2005).

De vele projecten en initiatieven van het netwerk Flora vormen een weerspiegeling van de complexiteit van de problematiek van kansarmoede bij vrouwen. Doorheen die diversiteit aan activiteiten wordt ook een genuanceerde benadering van gender mainstreaming nagestreefd (Snick 2004b). Om een antwoord te formuleren op de uitsluiting van (laaggeschoolde) vrouwen, is het dan ook van belang verschillende strategieën te volgen⁸:

- Op korte termijn is het van belang vrouwen te laten participeren aan de bestaande arbeidsmarkt. Dat is in de huidige samenleving nu eenmaal waar je moet zijn om sociale zekerheid en onafhankelijkheid op te bouwen. *Positieve acties voor vrouwen* zijn hier op hun plaats, omdat een achterstand weg-gewerkt moet worden. Dit is een werk dat voor het grootste deel in de lidorganisaties van Flora wordt opgenomen.
- Tegelijk moet men vertrekken van een analyse van *alle* soorten arbeid (niet alleen productieve arbeid) die een samenleving nodig heeft, en de vragen stellen hoe deze arbeid verdeeld wordt. Hier komt de *genderbenadering* om de hoek, en moet ook de betrokkenheid van de mannen mee in rekening worden gebracht. Dit is een werk op middellange termijn, dat door netwerken als Flora wordt opgenomen.
- Op lange termijn tenslotte moet gestreefd worden naar een meer evenwichtige valorisatie van alle taken die de samenleving nodig heeft, ook binnen de werkcontext. Er moet met andere woorden een beter *evenwicht* tussen *welvaart* en *welzijn* komen, niet alleen voor vrouwen maar voor iedereen. De economie moet weer in dienst staan van de samenleving (en niet omgekeerd). Pas in een meer *sociale economie* kan de volwaardige participatie van alle burgers vorm krijgen. De grote uitdaging op dit vlak is uiteraard de internationale concurrentiecontext. Acties op internationaal niveau, en sensibilisering van de burgers zijn hier aangewezen.

Door op deze verschillende niveaus te werken, zal het feminisme niet louter een strijd blijven voor de keuzes van (een groep van) vrouwen, maar kan het een speerpunt worden in de bestrijding van maatschappelijke uitsluiting als zodanig (Snick & De Munter 1999, National Commission 1996).

NOTEN

- 1 Zie bijvoorbeeld www.rosadoc.be/site/nieuw/pdf/factsheets/nr15.pdf
- 2 Voor meer informatie over de activiteiten van Flora: zie www.florainfo.be
- 3 De term 'reguliere' economie verwijst in feite naar de 'private profit' sector, en wordt als term ook gebruikt om zich van de sociale economie te onderscheiden. Dat men bedrijven die particulier winstbejag als eerste doel hebben, 'regulier' noemt, impliceert dat organisaties die maatschappelijke meerwaarde ('social profit') als eerste doel hebben (ook al hanteren ze een economische activiteit als middel) 'niet regulier' zijn. Dit toont aan dat een neoliberaal *economisch* model ook als norm fungeert voor de *maatschappelijke* organisatie.
- 4 Vrouwen met kinderen hebben minder vaak een betaalde baan dan mannen. Hoewel het tweeverdienersmodel in de jongere generatie de regel is geworden, zetten nog altijd veel

jonge vrouwen een stap terug uit het beroepsleven als er kinderen komen. Tussen alleenstaande vrouwen en mannen is er geen verschil op de arbeidsmarkt. Dat blijkt uit cijfers over de werkzaamheidsgraad van mannen en vrouwen tussen 18 en 44 jaar. De werkzaamheidsgraad meet het aantal werkenden op de totale bevolking in een bepaalde leeftijdsgroep. De analyse werd gemaakt door het Steunpunt Werkgelegenheid, Arbeid en Vorming, op basis van gegevens van Datawarehouse Arbeidsmarkt, een onderdeel van de kruispuntbank van de sociale zekerheid (*De Standaard* 30/08/2005).

- 5 Het probleem van de 'vergrijzing' is hier in feite een uitloper van: door het feit dat mensen minder kinderen kregen (en in die zin minder zorgarbeid verrichtten), is er een demografische scheefgroei ontstaan. In gezinnen zonder kinderen, kunnen beide partners gelijk carrière maken; wanneer er kinderen komen, doet de vrouw een stap terug. Dit toont aan dat zorgarbeid en voltijds betaalde arbeid moeilijk combineerbaar zijn, en dat het nog steeds de vrouwen zijn die het gros van de niet betaalde arbeid op zich nemen. De vraag die de vergrijzing oproept, is nu wie de zorg voor de ouderen zal opnemen. In het sociaal-economisch overleg wordt deze vraag alweer herleid tot een probleem in termen van loonarbeid (het eindeloopbaandebat), terwijl de vraag naar de verdeling van zorgarbeid (en dus van gelijke kansen voor mannen en vrouwen) niet gesteld wordt.
- 6 In wat volgt gaan we ervan uit dat de samenleving nu eenmaal meer en meer gedigitaliseerd raakt. Men zou echter ook kunnen stellen dat om de digitale kloof te vermijden, de overheid moet zorgen dat informatie en diensten ook op niet-digitale wijze beschikbaar blijven (bijvoorbeeld dat er voldoende loketten open blijven).
- 7 Concreet vertaalt dat zich bijvoorbeeld in participatie door Flora en één van haar lidorganisaties aan een Europees onderzoek naar het inbrengen van gender in de indicatoren van armoede en sociale uitsluiting (De Bruyn 2005).
- 8 *Féminisme, comment dire le juste et l'injuste ? Pour une éducation populaire féministe.* (2003). Document d'un groupe d'une vingtaine de femmes de Liège autour de la démarche de Majo Hansotte sur les intelligences citoyennes. Bron : www.mondesfemmes.org (www.mondefemmes.org/publications/femiju.pdf).

BIBLIOGRAFIE

- [2005] 'Kinderen remmen de carrière [van vrouwen] af' *De Standaard* [30 augustus] Bron: www.standaard.be (www.standaard.be/Artikel/Detail.aspx?artikelId=GT6HDK21#).
- Allard, Philippe (2002). *Femmes et internet*. Bron: www.veille-citoyenne.be/index.php?action=article&id_article=53470
- Claeys, Laurence (2003). *Vrouw-zijn in de digitale samenleving: literatuurstudie 'Vrouwen, gender en informatie- en communicatietechnologieën'* Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid.
- Clinet, Marie-Rose (2000). 'Recherche-action Jump' *Vrouwenstudies in België 1997-2000. Akten van het colloquium*. Brussel: Sophia Coördinatie netwerk vrouwenstudies, pp.19-28.
- Clinet, Marie-Rose (2003). "'Slechte' keuzes van vrouwen' *Coulissen/s, Berichtenblad van Flora Netwerk voor vorming en werkcreatie met vrouwen* (2), p.1. Bron: www.florainfo.be/pdf/coulisse/nl2003-2.pdf
- Critchley, Simon (1992). *The ethics of deconstruction. Derrida & Levinas*. Oxford (UK) – Cambridge (Mass): Blackwell.
- Damhuis, Lotte & Sofie Giedts (2003). 'Het project Elektronische alfabetisering. Uitschakelen, stand-by, opnieuw opstarten?' *Coulissen/s, Berichtenblad van Flora Netwerk voor vorming en werkcreatie met vrouwen* (3), pp.8-13. Bron: www.florainfo.be. (www.florainfo.be/pdf/coulisse/nl2003-3.pdf).
- De Bruyn, Saskia (2005). 'Europees onderzoek indicatoren van sociale uitsluiting. Zijn meetinstrumenten voor armoede blind voor de ervaringen van vrouwen?' *Coulissen/s, Berichtenblad van Flora Netwerk voor vorming en werkcreatie met vrouwen* (1), pp.10-11. Bron: www.florainfo.be.

- florainfo.be (www.florainfo.be/pdf/coulisse/1-2005nl.pdf).
- Glorieux, Ignace, Joeri Minnen & Jessie Vandeweyer (2005). *De tijd staat niet stil, veranderingen in de tijdsbesteding van Vlamingen tussen 1999 en 2004*. Brussel: VUB, Onderzoeksgroep TOR.
- Hermans, Koen & Frans Lammertyn (2001). 'De actieve welvaartstaat in België. Een ambiguo concept met veel gezichten' *Welzijnszorg - Welzijnszorg, Beleid*, Afl. 39, p.122.
- Hooks, bell (2000). *Feminist Theory: From Margin to Center*. Cambridge, MA: South End Press. Bron: www.wpunj.edu/~newpol/issue35/boucher35.htm.
- National Commission for Equal Opportunities Between Men and Women. *Women for the renewal of politics and society. Official records of European conference, Rome, 16-18 may 1996*. European Commission.
- Redig Guy & Danielle Dierckx (2003). 'Armoedebeleid van overheden: over het aanleggen van kruispunten en rotondes' In: Jan Vranken, Katrien De Boyser & Danielle Dierckx (red.), *Armoede en sociale uitsluiting: jaarboek 2003*. Leuven: Acco, pp.335-353.
- Sels, Geert (2005). 'Kloof is nog niet weggewerkt. Geen evolutie in cultuurdeelname volgens VUB-onderzoek' *De Standaard* (22 september). Bron: www.standaard.be (www.standaard.be/Artikel/Detail.aspx?artikelId=GC014B7F).
- Snick, Anne (2002). 'Word opgenomen! Activering ter bestrijding van armoede en exclusie: grenzen en mogelijkheden' In: Liliane Delanote, Anne Snick, Leren Ondernemen vzw, Koen Pelleriaux, De Keeting vzw, André Kiekens, Danielle Dierckx, & Guy Redig (red.) *Van straks... en nu. Bestrijding van armoede en sociale uitsluiting: reflecties over activering en solidariteit. Verslagboek van het toekomstverkennd congres van 17 oktober 2002, Brugge*. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap i.s.m. Koning Boudewijnstichting, pp.23-34.
- Snick, Anne (2004b). 'Gender mainstreaming, een concept met valkuilen.' *Coulissen/s, Berichtblad van Flora Netwerk voor vorming en werkcreatie met vrouwen* (2), pp.3-6. Bron: www.florainfo.be. (www.florainfo.be/pdf/coulisse/2%202004.pdf)
- Snick, Anne (2005). 'Activering: bezint eer je begint! Europees onderzoek analyseert diverse activeringspraktijken.' *Coulissen/s, Berichtblad van Flora Netwerk voor vorming en werkcreatie met vrouwen* (2), pp.3-6. Bron: www.florainfo.be. (www.florainfo.be/pdf/coulisse/2%202005.pdf).
- Snick, Anne & De Munter, Agnes (1999). *Women in educational policy-making*. Leuven: University Press. (Studia Paedagogica 24).
- Snick, Anne & Robeyns, Ingrid (2004). 'Werk-tekst. Over de economie van het sociale en het sociale van de economie. Een denkkader voor de samenwerking tussen sociale economie en commerciële bedrijven'. Te downloaden op: www.florainfo.be. www.florainfo.be/pdf/Jobcoaching/werk-tekst%20Flora%20ES-change.pdf.
- Vranken, Jan, Dirk Geldof & Gerard Van Menxel (1997). *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 1997*. Leuven: Acco.
- Warner Weil, Susan, Danny Wildemeersch & Theo Jansen with Barry Percy-Smith (2005). *Unemployed Youth and Social Exclusion in Europe. Learning for Inclusion?* Aldershot: Ashgate.
- Watzlawick, Paul, John Weakland & Richard Fisch (1974). *Change. Principles of problem formation and problem resolution*. New York: Norton.

CONTACTGEGEVENS

Anne Snick

Vooruitgangstraat 323/7

1030 Brussel

T. 02 204 06 40

annesnick@florainfo.be

www.florainfo.be

***Études féministes et études de genre:
apports et remises en question
Genderstudies: reflecties***

Repenser le développement à partir du genre

Réflexions personnelles sur la contribution du féminisme à la reconceptualisation du développement dans les contextes Nord

---

Florence Degavre
(Université libre de Bruxelles)

Dans la littérature sur le développement, et en particulier en économie, il est généralement fait référence au projet de modernisation capitaliste – ou à ses nombreuses reformulations contemporaines – comme horizon vers lequel tourner les politiques et projets de développement. Cette référence à l'approche conventionnelle devient cependant de plus en plus problématique, à la fois parce que les réalisations économiques de la modernisation s'avèrent décevantes pour une grande partie de la population du Sud et parce que, à l'échelle de la planète, elle engendre des problèmes sociaux et environnementaux tels qu'ils pèsent sur la viabilité des sociétés. Cependant, poser un regard critique sur le processus de mondialisation néo-libérale est une chose, repenser le paradigme économique à la base du développement au Nord et au Sud en est une autre. C'est surtout à ce dernier exercice que je tenterai de contribuer dans cet article. **MOTS-CLÉS [mondialisation, développement, pensée féministe]**

Ontwikkeling herdenken op basis van gender Persoonlijke reflecties over de bijdrage van het feminisme tot een herconceptualisering van ontwikkeling in Noord-contexten

In de literatuur over ontwikkeling en meer in het bijzonder in de economische context wordt algemeen verwezen naar een kapitalistisch moderniseringsproject – of naar de talrijke hedendaagse herformuleringen – als de horizon waartegen ontwikkelingsbeleid en -projecten moeten worden gezien. Deze verwijzing naar de conventionele aanpak wordt steeds problematischer. Deels omdat de economische verwezenlijkingen van de modernisering vaak teleurstellend zijn voor een grote meerderheid van de bevolking in het zuiden en deels omdat dit op wereldvlak leidt tot sociale en milieuproblemen die de overlevingskansen van samenlevingen in gevaar brengen. Echter, een kritische kijk werpen op het neo-liberaal globaliseringsproces is één ding, het economisch paradigma herdenken dat aan de basis ligt van de ontwikkeling in het Noorden en in het Zuiden is echter een ander paar mouwen. Met dit artikel probeer ik vooral een bijdrage te leveren tot deze laatste betrachting. **SLEUTELWOORDEN [globalisering, ontwikkeling, feministisch denken]**

INTRODUCTION

Dans la littérature sur le développement, et en particulier en économie, il est généralement fait référence au projet de modernisation capitaliste – ou à ses nombreuses reformulations contemporaines – comme horizon vers lequel tourner les politiques et projets de développement. Cette référence à l'approche conventionnelle devient cependant de plus en plus problématique, à la fois parce que les réalisations économiques de la modernisation s'avèrent décevantes pour une grande partie de la population du Sud et parce que, à l'échelle de la planète, elle engendre des problèmes sociaux et environnementaux tels qu'ils pèsent sur la viabilité des sociétés. Cependant, poser un regard critique sur le processus de mondialisation néo-libérale est une chose, repenser le paradigme économique à la base du développement au Nord et au Sud en est une autre. C'est surtout à ce dernier exercice que je tenterai de contribuer dans cet article.

J'examinerai ainsi comment certains courants non conventionnels sur le développement dans les contextes Sud (...) mais surtout les théories féministes – particulièrement dans leur dimension de critique d'un développement andro-centré et capitaliste – peuvent contribuer à la reconstruction d'une approche originale sur le développement *dans les contextes Nord*. Un des traits communs de ces travaux est d'identifier des pratiques économiques et des comportements sociaux «qui comptent» pour la sécurité d'existence des populations, où les femmes jouent un rôle fondamental, mais qui ont été mis hors champ par l'approche conventionnelle sur le développement, voire de certaines approches «femmes et développement»¹, parce qu'elles semblaient rattachées à la sphère traditionnelle, ou encore au domestique. En m'inspirant de l'approche du *local feminism* (Basu, 1990) ou encore des analyses du féminisme post-colonial (Ewan, 2001), je prendrai au sérieux les activités reproductives des femmes, en dénonçant l'interprétation étroite et principalement biologique que la modernité a imposé du concept de reproduction. Ainsi, tout en reconnaissant la subordination des femmes dans les tâches d'entraide, de soin ou d'entretien de la famille, l'accent sera mis sur l'importance de ces activités dans la reproduction du lien social comme facteur de sécurisation. Ces pratiques de *care* – illustrées à partir de diverses études empiriques sur le rôle des femmes dans le soin aux personnes âgées par exemple - révèlent une demande locale de développement, en partie maîtrisée par les femmes, privilégiant le souci de cohésion sociale sur l'extension des rapports économiques marchands.

A partir de là, j'avancerai l'idée de «reproduction étendue» pour repenser le développement *contre* l'accumulation et construire un regard féministe croisé Nord/Sud sur le développement dans les contextes Nord. Une analyse radicale de la domination masculine et du capitalisme ne peut se passer d'une critique de cette «construction sélective» (Gole, 2003) et excluante qu'est

la modernité. L'objectif de cet article est de faire part de quelques unes des étapes du cheminement qui m'a amenée de la critique du concept de développement dans sa définition conventionnelle à une redéfinition de ce même concept autour de l'idée neuve et originale de « reproduction étendue ».

1. PRÉOCCUPATIONS DE DÉPART

Mes études et mon engagement professionnel et militant m'ont amenée à une série de constats qui ont sans aucun doute été les éléments déclencheurs de ma réflexion. D'une part, mon intérêt pour les questions de développement dans les pays du Sud m'a conduite à adopter un regard critique sur le développement dans les termes capitalistes. Ce développement, posé principalement dans les termes du rattrapage du Nord par le Sud, est problématique pour les populations du Sud, mais également pour une partie de la population du Nord qui fait face à un risque croissant d'insécurité sociale. Dès lors, il me semblait nécessaire de poser « autrement » la question du développement et, si possible, « ailleurs » que dans le capitalisme. D'autre part, mon implication croissante dans le mouvement des femmes m'a amenée au constat de l'invisibilité des femmes dans une série de domaines où elles ont, pourtant, joué un rôle très important. L'étude de la participation des femmes aux processus historiques et de leurs revendications donne aux processus de développement un éclairage beaucoup plus conflictuel et plus riche. Étudier comment les organisations de femmes ou leurs revendications ont été balayées donne une idée de ce que « l'histoire aurait pu être », comme le suggère l'historienne Louise Tilly (Tilly, 1990), de ce que le développement serait si une alternative l'avait emporté.

J'ai commencé ma réflexion avec le désir d'intégrer ces deux questionnements et de déboucher sur une proposition de reconceptualisation du développement dans les pays du Nord, à partir à la fois des apports du questionnement féministe et de la pensée critique sur le développement. En ce sens je suis partie d'une préoccupation politique pour fonder ma démarche scientifique.

2. MOBILISATION DE RESSOURCES CRITIQUES

J'ai dit que je voulais me détacher de la définition conventionnelle du développement. L'idée derrière le terme conventionnel est qu'il y a une définition dominante, admise comme une donnée presque naturelle. Cette définition conventionnelle repose sur l'idée, énoncée dès le 19e siècle et avec plus d'insistance depuis 1945, que le développement est un processus qui amène les pays d'un état de tradition vers un état de modernité. Le développement est donc assimilé à un processus de modernisation, largement calqué sur

l'expérience occidentale, en termes économiques (avènement du marché), technologiques (industries), politiques (démocratie représentative), sociaux (individualisation), etc... L'idée de progrès continu est au cœur de la définition conventionnelle, de même que l'assimilation entre la croissance et le bien-être (Scott, 1995). L'objet de ma thèse n'était pas d'examiner le décalage entre les promesses de la modernisation et les ratés des processus réels mais bien de voir comment prendre appui sur un courant de pensée critique qui tentait de dépasser l'approche modernisatrice du développement, pour proposer un autre concept à partir duquel parler de développement.

Précisément, des travaux très divers m'ont aidé à aborder cette question. Des travaux sur la critique du concept de développement proprement dit (Latouche, 1986 ; Rist, 1996 ; Lapeyre, 2002), mais également des travaux dont l'objectif était de démontrer l'importance des pratiques non modernes, dites traditionnelles, invisibles et pourtant fondamentales pour le bien-être des sociétés et des populations (Peemans, 2002). C'est le cas de l'aide et du soin (care), des pratiques de réparations de l'environnement, du tissu social et de tout autre pratique identifiée comme traditionnelle et déqualifiée dans cette construction sélective qu'est la modernisation (Degavre, 2005).

Dans le champ des travaux critiques sur le processus de modernisation, je propose de distinguer ceux qui opèrent une remise en question des bienfaits du processus de modernisation, ceux qui contribuent à relater l'histoire des discours sur le développement et ceux qui prônent l'abandon de la référence à la modernisation comme lecture unique du développement. Ce sont surtout ces deux derniers types de travaux qui ont alimenté ma démarche.

J'ai également utilisé d'autres travaux, qui ne sont généralement pas considérés comme portant sur le développement et qui pourtant concernent bien cette problématique. Je pense notamment aux travaux de F. Braudel et K. Polanyi mettant en lumière des pratiques invisibles et jugées obsolètes et démontrant l'existence de principes et systèmes économiques non tournés vers l'accumulation capitaliste, tels que la réciprocité ou la redistribution (Braudel, 1979, 1985 ; Polanyi, 1983).

J'ai par ailleurs utilisé les travaux des féministes du Nord comme une ressource critique non conventionnelle sur le développement. Pour comprendre ma démarche, il faut d'abord insister sur le fait que la pensée féministe, comme le mouvement des femmes, est multiple et que je me suis servie de cette diversité. Elle est traversée par des positions parfois antagonistes et la controverse y est un élément important de construction théorique.

Ce qui importe ici, c'est surtout l'idée que les efforts de la pensée et de l'action féministes depuis le 19e siècle pour critiquer la position inférieure des femmes dans les lieux de modernité que sont l'Etat-Providence ou le salariat doivent, à mon sens, être considérés du point de vue de la critique de la modernisation dans sa version Nord. La critique féministe relève bien de

la critique de la modernité. Mais c'est une critique ambiguë, à la fois «in» et «out». Par certains aspects, le féminisme peut être considéré comme un corpus de réflexions et de revendications pour une insertion des femmes dans le projet modernisateur. Par d'autres, cependant, il est une critique «externe» de ce même projet, faisant l'hypothèse que les femmes, de par leur position sociale de genre, de par leur expérience sociale et matérielle, ont autre chose à proposer mais qu'elles ne réussissent pas à imposer. Dans son ensemble, le féminisme pourrait être considéré à la fois comme une critique de la difficile insertion des femmes dans la modernisation – souhaitée donc – et une critique de cette même modernisation, car dirigée principalement par les aspirations masculines.

J'ai tenté de résoudre ce paradoxe en faisant un détour par la pensée féministe Sud, examinant les travaux féministes émanant de groupes ou de chercheuses de pays où la modernisation y a une moins longue histoire et où elle est perçue comme un projet exogène, ce qui, me semblait-il, avait dû en faciliter la critique intellectuelle. Précisons d'emblée qu'il y a lieu de distinguer les courants institutionnalisés du féminisme au niveau d'organisations internationales, des féminismes nationaux plus locaux. Les courants féministes tels que WID, GAD, etc... se sont forgés en grande partie sous l'influence des associations nord-américaines et européennes et se sont tantôt fait le relais de féminismes locaux du Sud, tantôt celui des exigences des programmes de développement des organisations internationales. L'approche WID, née dans les années 1970 sous l'impulsion de Boserup, constitue la première approche féministe à être directement portée par les Nations Unies. Elle dénonce une modernisation s'adressant aux acteurs masculins, oubliant le rôle important joué par les femmes (Boserup, 1970). L'approche WID plaide pour l'intégration des femmes au processus d'industrialisation, seul moyen d'émancipation massif. L'objectif de ce type d'approche reste cependant très fonctionnel par rapport à la croissance : la participation des femmes est perçue comme un facteur d'accélération de la croissance. Cette pensée, qui se retrouve aujourd'hui dans des courants plus éclatés, mais toujours dominants, s'inscrit elle aussi dans une critique de la pensée dominante qui ignore totalement la problématique des rapports entre hommes et femmes, mais contribue également à renforcer certains des aspects du développement vu comme modernisation en inscrivant la solution à l'infériorisation des femmes dans l'accumulation capitaliste.

Si, dans WID, la question féministe est posée à la pointe du projet de modernisation, dans le cadre des féminismes locaux souvent plus radicaux du Sud, la question féministe est souvent posée à partir des pratiques de subsistance de l'économie populaire, y compris comme des pistes pouvant conduire à un autre développement. J'ai ainsi trouvé un féminisme très critique de l'expérience occidentale dans le courant du *local feminism* (Basu, 1990) ou dans le féminisme post-colonial, critique des cadres de pensée des féminismes du

Nord et des termes dans lesquels ils définissent l'émancipation (Bhavnani, Foran, Kurian, 2003). Ces féminismes du Sud, souvent ancrés dans l'histoire locale des populations, ont alimenté en partie le tournant « post-moderne » dans les féminismes du Nord. Leur reconnaissance, au Nord, grâce aux grands événements tels que les conférences de l'ONU, a permis de théoriser la multiplicité des expériences des femmes, leurs différences, entre femmes, du Nord, du Sud, bourgeoises, ouvrières. Elle a aussi permis de recontextualiser l'expérience particulière d'émancipation des femmes blanches. L'objectif d'émancipation, s'il reste universel, ne doit pas évincer la diversité des stratégies d'émancipation. L'approche particulièrement intéressante du *local feminism* pousse le raisonnement sur le développement au-delà de la participation des femmes à l'économie capitaliste

3. LA DÉCONSTRUCTION DE L'APPROCHE CONVENTIONNELLE SUR LE DÉVELOPPEMENT

J'ai donc tenté de faire tenir ensemble et autour du même questionnement les théories sur l'histoire mentionnées ci-dessus, certaines théories pour un autre développement et des théoriciennes féministes du Nord et du Sud. Ces travaux font des apports pour desserrer l'emprise de la modernisation sur le développement que j'ai rassemblés en trois ensembles.

Le premier concerne l'amorce d'une épistémologie du développement. Grâce à l'histoire des discours sur le développement, on peut effectuer une mise en perspective critique de la modernisation ; autrement dit, le concept de modernisation a sa propre histoire, distincte des processus réels, ce qui lui ôte son caractère naturel. En outre, en distinguant les discours sur le développement des processus de développement, on met en évidence un décalage et, par la même occasion, le caractère forcément limité du prisme de la modernisation.

Justement, le deuxième ensemble d'apports met en évidence le caractère non unique du principe d'accumulation ou le caractère récent d'échanges économiques désencastrés des liens sociaux. Polanyi met ainsi en lumière des comportements économiques, tels que la redistribution, la réciprocité, l'administration domestique, distincts du mobile du gain et qui ont pour caractéristique de nourrir le lien social (Polanyi, 1983). Braudel démontre l'importance des activités humaines encadrées par les règles strictes des liens de confiance et le caractère récent de l'organisation capitaliste (Braudel, 1979, 1985).

Il s'agit de thèmes qui se trouvent réintroduits de façon particulièrement intéressante dans notre champ de vision. L'observation de pratiques au Nord et au Sud liées à l'entretien des ressources naturelles collectives ou l'importance des pratiques qui entretiennent un lien d'interdépendance sociale au

sein des populations confirment bien le souci de consolidation du lien social comme principe qui compte dans la sécurité des populations et dans le développement. Ce principe a été complètement évacué des débats sur la modernisation et le concept de tradition, l'autre pôle du couple tradition-modernité, rend tout aussi impuissant à le saisir. De ce deuxième ensemble d'apport ressort bien l'idée qu'il y a autre chose qui compte que l'accumulation.

Un troisième apport est de reconstituer le caractère conflictuel des visions sur le développement : une pensée orthodoxe basée sur l'équation développement = modernisation d'une part, tentatives diverses pour ancrer le développement dans un paradigme alternatif d'autre part. Le processus de modernisation se trouve questionné, reproblématisé, rendu moins « central ». Cette réfutation bénéficie aussi de la critique féministe sur les savoirs dominants. L'irruption de la question des rapports de pouvoir (entre les sexes, entre les classes, entre les races) dans la construction des points de vue est ce qui me permet de démontrer le caractère construit et situé de la pensée. Cette relecture débouche sur une vision du développement comme intentionnalité ou projet rattaché à un acteur et à un contexte particuliers. En ce sens, les femmes, dans leurs diversités, n'ont pas eu le droit à la parole.

Ces différents apports démontrent qu'il y a intérêt à se préoccuper de ce que l'interprétation modernisatrice du développement a fait disparaître de notre champ de vision à travers un processus historique qui n'a rien de neutre mais est au contraire très politique. Mon hypothèse est que c'est à l'aune de ces pratiques et situations concrètes, évacuées du champ de vision, qu'il est possible de reconstruire une pensée sur le développement croisant les perspectives Nord et Sud, y compris en y intégrant les apports du féminisme. On obtient là un thème privilégié de reconstruction d'une pensée sur le développement à partir des « marges » de la modernisation, marges non pas parce qu'elles sont réduites ou marginales, mais parce qu'elles ont été repoussées à la périphérie des comportements, pratiques, principes qui « comptent » dans la modernisation. Ces pratiques, mises hors champ du développement conventionnel bien qu'elles soient sans doute majoritaires à l'échelle de la planète, deviennent exactement le point de départ d'une reconstruction au Nord d'une approche sur le développement.

4. LA RECONSTRUCTION AU NORD D'UNE APPROCHE SUR LE DÉVELOPPEMENT

Ma contribution porte précisément sur une tentative de conceptualisation du développement à partir des marges et à partir de ce qui fait l'unité des pratiques non tournées vers l'accumulation, globalement oblitérées, qui sont invisibles et dans lesquelles les femmes jouent un rôle important.

A ce propos, le féminisme a fait un autre apport constructif à la théorisa-

tion de ces marges, au Nord comme au Sud. En effet, comme je l'ai souligné, le féminisme, comme mouvement social et comme construction scientifique, s'est préoccupé du statut d'inférieures des femmes dans la modernité. Pour ces dernières, les transformations économiques et sociales du processus de modernisation capitaliste a signifié une émancipation incomplète, à travers une assignation à la sphère privée et reproductive, reproductive entendue ici comme travail domestique ou entretien privé des enfants, au sens étroit donc. Certes, l'entièreté du *care* n'est pas du ressort du privé, mais le féminisme a mis en évidence comment s'était construite la fonction privée du *care*, ce à quoi les femmes étaient assignées, à la marge de la modernité, dans la sphère domestique suivant une attribution dite naturelle. C'est un des propos des théories féministes sur les Etats-Providence qui examinent comment les Etats se sont construits sur une attribution aux hommes et aux femmes de rôles productifs et reproductifs (Lewis, 1986, 2003). Le féminisme comme mouvement a contesté cette assignation et a produit des luttes sociales qui ont certainement changé les choses.

Justement, j'ai voulu faire porter les théories féministes plus loin que la critique, somme toute conventionnelle, sur les Etats-Providence et surtout voulu retenir du féminisme du Nord l'idée que l'assignation des femmes à la sphère domestique renvoyait également à la construction d'actions politiques et d'initiatives concrètes pour réaménager des situations inégalitaires autour de la prise en charge du soin (soin aux adultes, aux personnes dépendantes ou aux enfants). La reproduction, dans un sens large, doit également être considérée comme ce mouvement du privé vers le public. J'ai par conséquent été voir comment, en Belgique et sur un plan concret, se jouait cette circulation des femmes entre l'assignation au soin et leur tentative pour le socialiser à travers le déplacement du *care* vers un espace moins « privé », intermédiaire et où des ressources publiques sont utilisées (Degavre, 2005).

Les pratiques étudiées, autour de l'aide et du soin aux personnes âgées dépendantes, révèlent qu'au Nord également, il y a trace du souci de reproduction du lien social. Les organisations étudiées, mais, plus généralement, une grande partie des initiatives couvertes par l'économie sociale, permettent de nourrir une approche du développement au Nord sur base des pratiques ancrées dans un territoire de vie, qui privilégient la recomposition du lien social sur les comportements marchands. Par le fait qu'ils ménagent différents registres, l'économique, le social, le politique, on peut se demander si les acteurs et actrices de ces pratiques ne s'appuient pas de fait sur une vision de la société comme organisation collective à reproduire.

Le rôle des femmes dans le *care* et dans la création d'un espace politique intermédiaire entre privé et public s'inscrit dans la continuité d'une logique de reproduction des liens sociaux à partir de la réponse aux besoins des populations et à partir de lieux et territoires de vie qui ont leur histoire propre. Précisément, cette approche substantive d'une pratique économique où

les femmes ont un rôle important invite à proposer l'idée de reproduction étendue comme une logique qui compte dans les pratiques non modernisatrices. Dans cette optique, l'ensemble des pratiques et des comportements qui concourent aux objectifs de recomposition du lien social et de reconstitution d'un territoire de vie relèvent de la reproduction.

5. UNE DÉFINITION DE LA REPRODUCTION ÉTENDUE

Je propose donc de nommer «reproduction étendue du vivant» la cohérence du fonctionnement des «marges» lorsqu'elles se trouvent opposées à la modernisation.² Il s'agit d'un concept utile pour saisir le sens et la cohérence entre les pratiques de soin aux personnes, d'entretien de l'environnement naturel, social et humain ou encore l'économie populaire. Ces pratiques relèvent aussi bien de l'économique que du social ou du politique, mais sont tournées vers des objectifs bien distincts de l'accumulation désencastrée.

C'est pourquoi la reproduction doit être qualifiée d'étendue, car elle ne concerne pas que le lien social. Elle englobe des pratiques économiques, des espaces politiques, et, surtout, elle ne concerne pas que le privé ou le domestique, ni la conception restreinte du reproductif au sens de travail domestique ou, pire, la seule maternité comme fonction biologique.

Il faut également parler de reproduction étendue du vivant car il est question, à la fois, de l'environnement humain et naturel.

6. CONCLUSIONS

Il s'agissait ici de proposer une grille pour saisir le développement aux marges, à partir de ressources non conventionnelles, afin de trouver un nouveau lieu concret d'où parler du développement, et à partir d'acteurs et d'actrices qui ne sont généralement pas considérés comme jouant un rôle dans le développement au Nord. L'originalité d'une telle approche du développement réside dans le fait que l'on s'autorise à reparler de développement depuis un lieu où il n'en était plus question, le Nord, et à partir d'une pratique, le «care», généralement relayée au second plan.

L'articulation des ressources théoriques utilisées présente également une certaine originalité. Elle débouche d'ailleurs sur une intégration intéressante des concepts «genre» et «développement» à partir des pratiques effectuées par des femmes, construites en réaction à leur subordination à la sphère privée. Cette représentation du rôle des femmes dans les pratiques reproductives au sens large contredit la représentation des femmes «bénéficiaires» du développement comme des victimes passives et soumises. Sans abandonner l'hypothèse féministe centrale des rapports de genre inégalitaires et de la subordination des femmes, elle propose l'hypothèse d'une multiplicité de

facteurs influençant la vie des femmes des secteurs populaires et invite à l'emploi « éclairé et prudent » du prisme de la domination. Celle-ci ne reste pas sans réponse de leur part, et la sphère reproductive au sens large semble être un lieu privilégié pour y répondre.

Par ailleurs, l'exercice débouche certainement sur une piste constructive pour sortir de la dichotomie tradition/modernité et poser ainsi de façon originale le problème du développement avec un regard non misérabiliste sur les pratiques non modernes. Le concept de reproduction permet de mieux comprendre les pratiques dont la modernisation ne fournit généralement qu'une grille d'analyse partielle sous la forme de l'opposition modernité/tradition.

NOTES

- 1 L'approche Women In Development (WID) postule ainsi qu'une inclusion des femmes dans le projet modernisateur, à travers leur accès au marché, leur garantit l'émancipation. D'autres approches, telles que Gender and Development (GAD), sont plus critiques de la capacité du marché à émanciper les femmes mais restent attachées au principe de la modernisation et de l'accès des femmes au salariat.
- 2 « Opposées » doit s'entendre ici comme « non incluses dans ». Il est trop tôt pour affirmer que la reproduction étendue est un également espace de résistance, que ce soit à la modernisation de type capitaliste ou au patriarcat. C'est une hypothèse qui surgit de notre travail mais qui reste à démontrer. Dans la littérature Sud et surtout dans l'approche du local feminism, il est question de pratiques de résistance à la modernisation dans ses formes et conséquences multiples. Il y a là des ressources concrètes pour parler de résistances à la modernisation. Mais il faudrait creuser plus en avant cette hypothèse, particulièrement pour les pays du Nord.

BIBLIOGRAPHIE

- Al Hassan golley N. (2004). 'Is feminism relevant to Arab women?' *Third World Quarterly* 25 (3), pp. 521 - 536.
- Apffel-Marglin F., Simon S. L. (1994). 'Feminist orientalism and development' In: HARCOURT W. (ed.). *Feminist perspectives on sustainable development*. Londres et New Jersey: Zed Books.
- Assié-Lumumba N. (2000). 'Le genre dans la recherche en Afrique' *Echo* 5.
- Bahr K, Degavre F. (2004). 'Articulations « genre » et « développement » : analyse critique et éléments pour une nouvelle approche', communication au colloque « Mondialisation contre développement », organisé par le C3ED (Université de Versailles-Saint-Quentin-en-Yvelines) le 11 juin 2004.
- Basu A. (ed.) (2001). *The challenge of local feminisms. Women's Movements in Global Perspective*. New Delhi: Kali for women ([1995]).
- Bhavnani K., Foran J., Kurian P. (2003). *Feminist futures. Re-imagining women, culture and development*. Londres - New Jersey: Zed Books.
- Boserup E. (1983). *La femme face au développement économique*. Paris: PUF ([1970]).
- Braudel F. (1979). *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*. Tome 1, « Les structures du quotidien: le possible et l'impossible ». Paris: Armand Colin.
- Braudel F. (1985). *La dynamique du capitalisme*. Paris: Flammarion.

- Charlier S., Nyssens M., Peemans J.-Ph. et Yépez del Castillo I. (coord.) [2004]. *Une solidarité en actes, gouvernance locale, économie sociale et pratiques populaires face à la globalisation*. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain.
- Coquery-Vidrovitch C., Hemery D., Piel J. (1988). *Pour une histoire du développement. Etat, sociétés, développement*. Paris: L'Harmattan.
- Defourny J., Develtere P., Fonteneau B. (1999). *L'économie sociale au Nord et au Sud*. Bruxelles: De Boeck Université.
- Degavre F. (1999). *Le rôle actif des femmes dans la protection sociale en Belgique de 1791 à 1999*, mémoire de DEA, Louvain-la-Neuve: Institut d'Études du Développement.
- Degavre F., Nyssens M., Ouhaj L. [2004]. 'Innovation sociale et genre: le cas des services de gardes-malades en Wallonie' In: D. GIRARD (dir.). *Solidarités collectives, famille et solidarité*, tome 1. Paris: L'Harmattan, pp. 131 - 146.
- Degavre F. (2005). *Enjeux du développement dans les contextes Nord. Le rôle des femmes dans le care et la reproduction du lien social*, Thèse de doctorat. Louvain-la-Neuve: Faculté des sciences économiques, politiques et sociales, Université Catholique de Louvain.
- Escobar A. (1995). *Encountering development: the making and unmaking of the third world*. Princeton: Princeton University Press.
- Ewan Mac S. (2001). 'Postcolonialism, feminism and development: intersections and dilemmas' *Progress in Development Studies* 12, pp. 93-111.
- Falquet J. (2003). 'Femmes, féminisme et « développement »: une analyse critique des politiques des institutions internationales' In: BISILLIAT J. (dir.). *Regards de femmes sur la globalisation. Approches critiques*. Paris: Karthala, pp. 75 - 112.
- Finch J., Groves D. (1983). *A labour of love. Women, working and caring*. Londres: Routledge and Kegan.
- Göle N. (2003). *Musulmanes et modernes, voile et civilisation en Turquie*. Paris: La Découverte (1993).
- Harcourt W. (ed.) (1994). *Feminist perspectives on sustainable development*. Londres et New Jersey: zed Books.
- Jackson C., Pearson R. (1998). *Feminist Vision of development, Gender analysis and policy*, Londres et New York: Routledge.
- Jiggins J. (1994). *Changing the boundaries. Women centered perspectives on population and environment*. Washington: Island Press.
- Kabeer N. (2001). *Reversed realities. Gender hierarchies in development thought*, Londres - New York: Verso ([1994]).
- Lapeyre F. (2002). 'Le rêve d'un développement sans conflit' In: G. RIST. *Les mots du pouvoir: sens et non-sens de la rhétorique internationale*. Paris: Nouveaux cahiers de l'IUED.
- Latouche S. (1986). *Faut-il refuser le développement?*. Paris: PUF.
- Laville J.L., Nyssens M. (2001). *Les services sociaux entre associations, Etat et marché. L'aide aux personnes âgées*. Paris: La Découverte/M.A.U.S.S./C.R.I.D.A.
- Letablier M.T. (2001) 'La conceptualisation du care en Europe' *Travail, genre et sociétés* 6.
- Lewis J. (1986). *Labour and love. Women's experience of home and family, 1850-1940*. Oxford: Blackwell.
- Lewis J. (2003). 'Gender and welfare state change' *European Societies* 4, pp. 331 - 357.
- Marchand M. H., Parpart J. L. (ed.) (1995). *Feminism, postmodernism and development*. Londres et New York: Routledge.
- Parpart J. (2000). 'Rethinking participatory empowerment, gender and development in a global/local world', presented at « Development: the need for reflection », Conference organized by the Centre for developing-Area Studies, Mc Gill University, (20-23 september).
- Peemans J.-Ph. (2002). *Le développement des peuples face à la modernisation du monde, Essai sur les rapports entre l'évolution des théories du développement et les histoires du « développement réel » dans la seconde moitié du XXe siècle*. Louvain-la-neuve/Paris: Academia-

- Bruylant/L'Harmattan, CIDEP.
- Peemans-Pouillet H. (2000). 'Le féminisme comme dialogue entre le Nord et le Sud', intervention à l'Université des Femmes «Féminismes et développement», (septembre), annexe 2 «Construction scientifique : plutôt le féminisme que le genre».
- Polanyi K. (1983). *La grande transformation. Aux origines politiques et économiques de notre temps*. Paris : Editions Gallimard.
- Polanyi K. (1975). *Les systèmes économiques dans l'histoire et dans la théorie*. Paris : Larousse.
- Rist G. (1996). *Le développement, histoire d'une croyance occidentale*. Paris : Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.
- Sen G. (1994). 'Reproduction: The Feminist Challenge to Social Policy' In : *Power and Decision: the Social Control of Reproduction*, Cambridge : Harvard School of Public Health.
- Shiva V. (1997). 'Women in nature' In : VISVANATHAN N., DUGGAN L., NISONOFF L., WIEGERSMA N. *The women, gender and development reader*. Londres et New Jersey : David Philip, Fernwood publishing, Zed books.
- Smyth I., in JACKSON C., PEARSON R. (1998). *Feminist Vision of development, Gender analysis and policy*. Londres et New York : Routledge.
- Sow F. (2001). 'La recherche africaine en sciences sociales et la question du genre', Session 1 : Genre et développement : théories et mises en œuvre des concepts dans le développement », Abidjan, (16-21 juillet).
- Tilly L. (1990). 'Genre, histoire des femmes et histoire sociale' *Genèse, sciences sociales et histoire*, tome II, «A la découverte du fait social (1890-1900) ».
- Tinker I. (1976). 'The adverse impact of development on women' In : TINKER I., BRAMSEN M. *Women and world development*. Washington DC : Overseas Development Council.
- Travail, Genre et Sociétés (2001). *Dossier : Femmes providentielles, enfants et parents à charge*, 6.
- Ungerson C. (1987). *Policy is personal. Sex, gender and informal care*, Londres : Tavistock Publications.
- Ungerson C. (ed.) (1990). *Gender and caring. Work and Welfare in Britain and Scandinavia*. Londres : Harvester Wheatsheaf.
- Verschuur C., Reysoo F., (2003). Dossier «Genre, pouvoirs et justice sociale» *Les cahiers genre et développement* 4.
- Visvanathan N. (1997). 'Theories of women, gender and development. In : VISVANATHAN N., DUGGAN L., NISONOFF L., WIEGERSMA N. *The women, gender and development reader*. Londres et New Jersey : David Philip, Fernwood publishing, Zed Books.

COORDONNÉES

FLORENCE DEGAVRE

Institut de Sociologie (cp 124)
 ULB
 Avenue F. D. Roosevelt 50
 1050 Bruxelles
 Florence.Degavre@ulb.ac.be

Études gays et lesbiennes/ *holebi-studies* : État des savoirs critique et regards croisés entre la Flandre et la Communauté française de Belgique

---

Alexis Dewaele (Steunpunt Gelijkekansenbeleid – Consortium UA & LUC)

Cathy Herbrand (FNRS/ULB)

David Paternotte (FNRS/ULB)

Alors que Sophia fête ses quinze ans, il paraît important de faire le point sur un pan souvent oublié des études de genre : celui qui portent sur les sexualités minoritaires. En effet, comme l'ont montré des auteurs aussi différents que Judith Butler, Terrell Carver ou Christine Delphy, le genre est « le processus par lequel le sexe et la sexualité deviennent des relations de pouvoir dans la société » (Carver, 1996, p. 14) et ne peut donc se réduire à la construction des rôles sexués. Dans cette perspective, après une brève exposition des liens entre genre et (holebi)sexualité(s), nous proposons un état des savoirs critique et bilingue entre la Flandre et la Communauté française de Belgique. Pour chaque communauté, nous tentons dans un premier temps de présenter les travaux-clés sur le sujet, les logiques d'organisation de ce nouveau champ et ses éventuelles perspectives d'avenir. Nous comparons ensuite la situation entre les deux principales parties du pays. Nous proposons aussi, en ligne, une bibliographie aussi exhaustive que possible des travaux réalisés en Belgique sur ces thèmes. **MOTS-CLÉS [homosexualités, études gays et lesbiennes en Belgique]**

Holebi-studies: een kritische blik op de literatuur en een vergelijking tussen Vlaanderen en de Franstalige Gemeenschap van België

Op dit colloquium lijkt het ons belangrijk een inventaris op te maken over een vaak vergeten luik betreffende genderstudies, namelijk seksuele minderheden. Een aantal uiteenlopende auteurs zoals Judith Butler, Terrell Carver of Christine Delphy, hebben gender gedefinieerd als "het proces waarbij seks en seksualiteit machtsrelaties worden in de maatschappij" (Carver 1996: 14). Gender mag dus niet herleid worden tot een constructie van 'geslachtsgebonden' rollen. Vanuit dit uitgangspunt leggen we eerst kort uit welke de band is tussen gender en (holebi)seksualiteit(en) en geven we vervolgens een kritische en tweetalige kijk mee op Vlaanderen en de Franstalige Gemeenschap van België. We zullen voor elke gemeenschap proberen de belangrijkste studies over het onderwerp, de organisatieloga van dit nieuwe veld en eventuele toekomstperspectieven voor te stellen. Vervolgens vergelijken we de situatie tussen de twee belangrijkste landsdelen. Online stellen we een zo volledig mogelijke bibliografie voor van alle studies die hierover in België zijn gemaakt. **SLEUTELWOORDEN [homoseksualiteit, holebi-studies in België]**

1. INTRODUCTION. GENRE ET SEXUALITÉ : DES PROBLÉMATIQUES LIÉES ?

Il peut paraître étonnant d'évoquer les études gayes et lesbiennes dans un colloque consacré aux «savoirs de genre», tant le sens commun a tendance à dissocier ces questions et que ces deux champs de recherche ont historiquement évolué de manière séparée. Les études de genre traitent la plupart du temps des femmes, voire, de manière plus timide, des hommes et, comme le montre l'association à des expressions telles que «différence des sexes», «sexe social» ou «rapports (sociaux) de sexe», le concept qui les fonde est en général limité par la dualité apparente des sexes. De leur côté, les recherches appelées gayes et lesbiennes, LGBT ou, plus récemment, queer, s'attachent à la sexualité au sens large et tendent à ne prendre comme objets d'étude que les homosexuel-le-s des deux sexes, voire, plus occasionnellement, les membres d'autres minorités sexuelles (tels que les trans ou les bis). La majorité d'entre elles évoquent de ce fait assez peu les questions relatives aux rapports entre les sexes ou leur impact sur les groupes sociaux étudiés.

Or, comme l'a dénoncé Terrell Carver dans le titre dans un ouvrage devenu célèbre, «le genre n'est pas un synonyme de femmes» et il nous semble intellectuellement plus pertinent de considérer que celui-ci correspond aux «mécanismes par lesquels le sexe et la sexualité deviennent des relations de pouvoir dans la société» (Carver 1996 : 1). On peut en effet considérer, à la suite de Christine Delphy, que «(...) le genre et l'hétérosexualité ont partie liée de manière évidente : sans «sexes», les notions mêmes d'hétérosexualité et d'homosexualité tombent» (Delphy 2001 : 45) et ces concepts semblent s'inscrire dans une matrice intellectuelle hétéronormative, en vertu de laquelle une personne d'un sexe déterminé et du genre correspondant doit orienter ses désirs vers une personne des sexe et genre opposés. A la lumière de ce constat, il nous paraît de ce fait légitime d'inscrire les études gayes et les lesbiennes, au même titre que les études féministes et/ou sur les femmes, dans les études de genre au sens large et de poursuivre de manière conjointe la réflexion sur le contenu des concepts utilisés, ainsi que sur la nature de leurs liens. Réciproquement, étudier les problématiques liées aux désirs et aux sexualités nous semble fondamental pour la réflexion sur les rapports de sexe. Si, à l'occasion de l'anniversaire de Sophia, nous avons préféré procéder à un état des lieux critique des travaux sur les homosexualités en Belgique, nous commencerons par conséquent en précisant quelque peu ces relations.

De nombreuses études empiriques ont en effet indiqué un certain nombre de rapports entre les constructions du sexe, du genre comme attribut et de la sexualité. Les recherches sur les masculinités ont par exemple montré que la construction d'un individu de sexe masculin en tant qu'homme implique l'hétérosexualisation de ses désirs et, s'ils peuvent certes comprendre des formes d'homosocialité, les mécanismes de socialisation masculine sont aussi intrinsèquement liés à certaines formes d'homophobie. De la même ma-

nière, l'étude des argumentations avancées durant les débats sur l'ouverture du mariage civil aux couples de même sexe, ainsi que sur celle de l'adoption, souligne combien les acteurs politiques et sociaux ont tendance à poser des liens, parfois implicites, entre les rapports de sexe et de sexualité. Pour les partisans de l'ouverture du mariage, cette décision aurait un impact positif sur les rapports entre les sexes (et, surtout, le statut des femmes), dans la mesure où elle contribuerait à mettre un terme au rôle de légitimation de la domination masculine qu'a historiquement joué l'institution maritale. Elle dissocierait celle-ci d'impératifs reproducteurs pour la fonder exclusivement sur la relation entre les partenaires et elle impliquerait souvent des changements terminologiques, telle la substitution du terme neutre de « conjoint » à ceux, souvent connotés, de « mari » et « femme ». Inversement, les opposants à cette mesure y voient une menace pour une institution qui serait ainsi dénaturisée, ainsi que pour l'ensemble de la société. Ils présentent le mariage comme indissociable de la notion de différence (reproductive) des sexes et la condition d'homosexuel-le repose entre autres sur l'exclusion de celui-ci, voire, souvent, de toute forme de reconnaissance légale de ces unions (Paternotte 2004). De manière similaire, les revendications relatives à l'homoparentalité et à l'ouverture de l'adoption remettent en cause l'association exclusive de la famille à l'hétérosexualité et l'exclusion consécutive des homosexuel-le-s de sexe masculin et/ou féminin des fonctions parentales. Elles interrogent nos représentations genrées des rôles parentaux différenciés, censés découler d'une « différence des sexes » imputée à des ordres naturel ou symbolique, souvent considérés comme immuables et/ou allant de soi. (Herbrand, à paraître en 2006).

On remarque de plus que, sur un plan théorique, certaines approches du genre invitent à prendre en compte les questions de sexualité et ce constat implique de préciser la manière dont des concepts tels que genre, sexe ou femmes sont utilisés. Dans ce but, au moins trois conditions d'ordre épistémologique et méthodologique peuvent être dégagées. Elles émanent d'une analyse approfondie des usages du concept de genre dans les sciences sociales francophones et leur respect semble essentiel à l'inclusion de plein droit des études sur les homosexualités dans les études de genre prises au sens large (Paternotte 2005).

Il convient, premièrement, de considérer principalement le genre en tant que processus normatif, ensemble de mécanismes, voire système social, et de quitter par conséquent une approche en termes de substance et, souvent, d'attribut. Le genre ne posséderait donc plus de contenu bien déterminé et ne correspondrait plus, de manière principale, à une caractéristique des individus. Il s'agirait, dans les termes de Butler, non « d'un nom, [d'] une chose substantive ou [d'] un marqueur culturel statique, mais (...) [d'] une action de quelque sorte, incessante et répétée » (Butler 1990 : 112), ou, pour reprendre la citation de Simone de Beauvoir, selon laquelle « on ne naît pas femme,

on le devient», du processus par lequel une personne devient homme ou femme. En effet, l'approche opposée s'est souvent révélé aporétique et elle a de plus parfois conduit à postuler, au moins implicitement, un genre spécifique aux homosexuel-le-s. Inversement, une approche du genre en tant que processus ou ensemble de mécanismes impose d'en rechercher les composantes et cette démarche heuristiquement plus prometteuse se révèle la plupart du temps à la fois consubstantielle d'un plus grand intérêt pour la notion de pouvoir et d'une construction plus dynamique de la réflexion.

Ensuite, une approche constructiviste des rapports entre sexe et genre apparaît plus pertinente et celle-ci, à l'inverse des opinions communément répandues, pose que ce n'est plus le sexe qui fonderait le genre, mais le genre qui construirait au contraire le sexe et donnerait un sens à une composante biologique qui n'engendre pas en et pour elle-même des mécanismes de hiérarchisation sociale. En effet, si la démarche inverse empêche à nouveau de penser les questions relatives aux homosexualités, dans la mesure où elle lie étroitement le concept de genre à celui de différence des sexes sur base de présupposés naturalistes, les modalités de construction de celle-ci invitent, au moins de deux manières, à les considérer. Elles incitent, d'une part, à plonger dans la boîte noire du genre comme processus et à en identifier les différents terrains et ingrédients, intégrant de ce fait souvent les notions de désir et de sexualité. Elles conduisent d'autre part à réfléchir au système social ou à la matrice intellectuelle qui poussent les individus à se conformer au genre qui correspond à leur sexe, ce qui incite plusieurs auteur-e-s à évoquer, à l'image de Terrell Carver, Nicole-Claude Mathieu, Christine Delphy ou Judith Butler, la dimension instituante d'une certaine hétéronormativité.

Enfin, si la catégorie «femmes» est mobilisée, son usage doit relever d'un ordre strictement historique qui, pour reprendre les termes de Joan W. Scott, appréhende celle-ci comme simultanément vide et en excédent. «Vide», car elle n'a pas «de signification ultime ou transcendante» et «en excédent», «parce que même quand [elle semble] être figée, elle contient en elle-même des définitions alternatives, refusées ou refoulées» (Scott 1996 : 174). On constate en effet, dans certaines recherches, une ontologisation subreptice de la catégorie «femmes», qui résulte la plupart du temps de formes d'«essentialisme de combat» (une sorte de raidissement du principe tourainien d'opposition, lié aux modalités du mouvement social) et/ou d'une approche des groupes sexués en deux blocs relativement homogènes et, surtout, opposés. Cela peut entraîner une occultation de la question des hommes et/ou de la diversité interne de chacun des groupes sexués et, surtout, une réduction du champ potentiel des études de genre, voire un rejet du terme «genre» lui-même.

Sur base de ces quelques développements, les relations entre les sexes et les sexualités constituent donc pour nous deux facettes d'un même rapport social, souvent résumé par les termes de «patriarcat» ou de «domination

masculine», et, à l'inverse de ce qui a souvent été affirmé dans les sciences sociales francophones, le terme de « genre » ne constitue pas toujours un synonyme de « sexe social » ou de « différence des sexes ». Ainsi, dans nos configurations de genre traditionnelles, si un individu d'un sexe donné est invité à se conformer au genre correspondant, il doit également orienter ses désirs et sa sexualité vers une personne du sexe opposé. Par conséquent, inclure les études gays et lesbiennes dans les études de genre ne découle plus d'une volonté d'originalité ou de la largesse d'esprit de certains organisateurs, mais répond au contraire à certaines observations empiriques et à certaines conditions théoriques. Si ces dernières sont respectées, il serait donc légitime, comme nous le défendons, d'étendre la portée du concept de genre, et des études auxquelles il donne son nom, aux questions de sexualité(s).

Ces jalons posés, nous procéderons, comme annoncé dans le titre, à un état des lieux critique des travaux qui ont été réalisés en Belgique à ce sujet. Nous commencerons par la présentation de la situation dans chacune des deux principales communautés linguistiques : en Flandre et en Communauté française de Belgique, puis nous tenterons, en guise de conclusion, de comparer ces évolutions et de réfléchir à l'avenir de ce domaine de recherche dans nos universités. Notre travail restera toutefois partiel, dans la mesure où, malgré nos recherches, il se peut que certaines recherches aient échappé à nos filets et que, étant donné la longueur limitée de cet article, il est impossible d'en faire un compte-rendu exhaustif. Nous espérons également qu'il ne sera que provisoire et que d'autres chercheur-e-s continueront, après nous, à creuser ce sillon.

2. HOLEBI-ONDERZOEK IN VLAANDEREN : EEN TERUGBLIK OP BELANGRIJKE ONTWIKKELINGEN

In 1995 werd Anne Van Asbroeck als eerste minister bevoegd verklaard voor het gelijkkansenbeleid. Homoseksuelen (de term 'holebi's' was toen nog niet in voege) werden toen voor het eerst in de Vlaamse geschiedenis erkend als een (on)gelijke kansen doelgroep. Pas zeven jaar later (in 2002) verrees het Steunpunt Gelijkkansenbeleid (S-GKB) met een onderzoekscel holebi's (naast een onderzoekscel vrouwen, ouderen en allochtonen). Het nijpend tekort aan betrouwbare informatie over deze doelgroep werd voor politici steeds duidelijker en vandaar ook de vraag naar een Steunpunt dat aan deze behoefte kon voldoen. Voor een eerste keer in de geschiedenis werd er geld vrijgemaakt om op een continue basis (althans toch op zijn minst tot eind 2006) aan holebi-onderzoek te doen. Sinds de oprichting van het S-GKB werden een aantal belangrijke initiatieven opgestart : uitgebreid literatuuronderzoek werd verricht om de belangrijkste belemmeringen en succesfactoren met betrekking tot holebi-seksualiteit in kaart te brengen (zie Dewaele & Michielsens 2003), twee maal per jaar komen holebi-onderzoekers samen in

wat we het holebi-expertennetwerk genoemd hebben, alle Vlaamse holebi-onderzoeksliteratuur werd geïnventariseerd en online gezet (en wordt up to date gehouden), er verschijnt een holebi-zine (elektronische nieuwsbrief), er werd een onderzoek afgerond naar de positie van oudere holebi's (dat opvolging kent door een onderzoek naar holebi-vriendelijkheid in de zorg-sector), met regelmaat worden studiedagen georganiseerd over 'hot issues' in de wereld van het holebi-onderzoek (bijvoorbeeld de studiedag over het meten van seksuele voorkeur op 28 april 2004) en een aantal statistieken die handelen over holebi's en gelijke kansen werden online ter beschikking gesteld. Bovendien is er het lange termijn onderzoekswerk van twee voltijdse onderzoekers. Enerzijds betreft het een onderzoek naar de sociale netwerken van holebi's, anderzijds een onderzoeksproject omtrent kruispuntdenken rond gender en seksuele voorkeur.

Onderzoek naar seksuele voorkeur bestaat natuurlijk al langer dan vandaag, zelfs in Vlaanderen, maar het was altijd afhankelijk van een handvol volhardende academici die het thema op de agenda trachtten te plaatsen. Slechts een aantal vakgroepen van universiteiten (UGent, VUB en KULeuven) hebben een holebi-onderzoekstraditie.

Aan de Universiteit Gent bevindt zich heel wat expertise aan de vakgroep sociologie over welzijn, relaties en seksualiteit van homomannen, aids(-preventie) en seksueel risicogedrag, (welzijn van) holebi-jongeren, coming-out en homo-identiteit. Het was Professor Vincke (vakgroep sociologie) die vanuit een persoonlijke betrokkenheid en op vraag van het beleid en middenveld als eerste een holebi-onderzoekslijn creëerde. Algauw werd hij hét aanspreekpunt voor alles wat met holebi-onderzoek te maken heeft. In 1991 publiceerde hij "Mannen met mannen – Welzijn, relaties en seksualiteit" (Vincke, Mak & Bolton 1991), een eerste standaardwerk met betrekking tot homoseksualiteit. Vincke publiceerde vaak over seksueel risicogedrag en SOA's (van hepatitis tot AIDS) en werkte rond probleemgebieden die te maken hebben met holebi-seksualiteit. Zo werkte hij bijvoorbeeld rond zelfdoding, homo-identiteiten, sociale stress en sociale ondersteuning. In 1999 publiceerde hij, in opdracht van de Vlaamse overheid, een rapport waarin hij de essentiële basisinformatie verzamelde die deze erg onzichtbare doelgroep zou omschrijven. Het rapport trachtte vragen te beantwoorden zoals 'hoeveel holebi's zijn er in Vlaanderen?', 'op welke leeftijd doen holebi's hun coming out?' en 'in welke mate worden holebi's gediscrimineerd binnen verschillende levensdomeinen (werk, onderwijs, hulpverlening,...)?' (zie Vincke & Stevens 1999). Het was de eerste grootschalige bevraging van holebi's in Vlaanderen (ongeveer 1500 holebi's werden bevraged). De valorisatie van de onderzoeksresultaten bleef een beetje ter plekke trappelen maar tot op vandaag worden deze cijfergegevens nog steeds aangehaald door beleids- en middenveldactoren. Het zijn dan ook zo goed als de enige waarover we beschikken. Vincke's onderzoek kan omschreven worden als probleemgericht,

sociologisch met een medische inslag (daarvan getuigen zijn onderzoeken naar seksueel risicogedrag, suïcide,...), geïnspireerd door de Amerikaanse onderzoeksliteratuur (te merken aan zijn verwijzingen naar typisch Amerikaanse begrippen als hate crimes, stress & coping, gay & grey,...) en kwantitatief. Het rapport van Vincke en Stevens (1999) is een basiswerk geworden wat betreft de positie van holebi's in Vlaanderen. In oktober 2004 ging ten slotte het ZZZIP-project ('ZZZIP' staat voor jezelf blootgeven, tonen wie je bent en waar je voor staat) van start, het tweede grootschalig kwantitatief onderzoeksproject dat gedeeltelijk wordt gefinancierd door de Vlaamse overheid. Het is een voortzetting van het project uit 1999 met nog meer financiële middelen, met grotere methodologische ambities en vergezeld door een (naar academische maatstaven) ongeziene promotiecampagne. Het zou de grootste holebi-steekproef (ongeveer 3000 holebi's) ooit zijn binnen Europa.

Een volgende onderzoekstraditie vinden we terug aan de Vrije Universiteit Brussel, aan de vakgroep ontwikkelings- en levensloopspsychologie onder leiding van Professor Ponjaert-Kristoffersen. Het betreft hier expertise rond donorinseminatie bij lesbische koppels en het welzijn van de kinderen die in dergelijke gezinnen opgroeien (zie bijvoorbeeld Brewaeyts, Vanfraussen & Ponjaert-Kristoffersen 2000). Nieuwe technologieën (in dit geval kunstmatige inseminatie) roepen nieuwe ethische vragen op. In deze onderzoeken staat het welzijn van de kinderen van lesbiennes centraal en niet de lesbiennes op zich. De aandacht voor seksuele voorkeur is dus eerder impliciet of indirect. Ongetwijfeld leveren dergelijke onderzoeken boeiende inzichten op en de onderzoeksresultaten van Vanfraussen (2002-2003) hebben uiteindelijk het maatschappelijk debat rond lesbisch ouderschap positief beïnvloed. Toch kunnen we bij deze onderzoekslijn een aantal vraagtekens plaatsen. Hoewel men in deze onderzoeken niet zozeer het hetero-lesbo verschil benadrukt maar wel het verschil tussen hetero-ouders die het kind (kunstmatige inseminatie met donorsperma) verhaal voor hun kind kunnen verbergen terwijl lesbiennes dat om evidente redenen niet kunnen, toch kan ons inziens de onderzoeksvraag 'hoe is het met het welzijn van kinderen gesteld die opgroeien in een gezin met twee moeders' als (hetero)normatief omschreven worden. Impliciet stelt men immers het traditionele of 'normale' gezin met een mama en een papa als norm. Op zich is er niets mis mee om de specificiteit van nieuwe gezinsmodellen na te gaan. Het 'nieuwe' gezinsmodel slaat hier dan wel enkel op het gegeven dat het twee moeders zijn die de ouderrol vervullen in plaats van twee individuen van verschillend geslacht. Men onderzoekt dus eigenlijk de meest traditionele gezinsvorm: het nucleaire gezin met de twee ouders en hun kinderen. Dergelijke onderzoeken worden dan na afronding gehanteerd door beleid en middenveld om te argumenteren of lesbiennes al dan niet kinderen kunnen/mogen opvoeden. In dit geval werkten de positieve onderzoeksresultaten in het voordeel van de betrok-

ken minderheidsgroep maar het had ook anders kunnen zijn. Met de onderzochte kinderen was er in ieder geval niets aan de hand, zo besluit Katrien Vanfraussen: “From these results, we can conclude that these children are more than reasonably happy” (Vanfraussen 2002-2003).

Een derde en laatste onderzoekstraditie vinden we terug aan de Katholieke Universiteit Leuven vanuit het Centrum voor Sociale Pedagogiek onder leiding van Professor Baert. De klemtoon ligt (of lag, want het is in Leuven ondertussen wel stil geworden) hier eerder op het welzijnswerk en de holebi-beweging. Met het doctoraat van Frank Cockx “Biografisch leren van homoseksuelen in pedagogisch perspectief” kreeg het holebi-onderzoek een nieuwe impuls. De data die hij verzamelde voor zijn doctoraat werd tevens gebruikt om een aantal andere publicaties te onderbouwen. Cockx had zorgvuldig uitgeselecteerde holebi’s geïnterviewd over hun levensloop en de hulpvragen die zich daar stelden. Dit leidde tot de publicatie “Hulpvragen van holebi’s” (Baert, Cockx & Seghers 2001). Iets later werd (in opdracht van het S-GKB) een expertenrapport gepubliceerd dat naast een sterk samengevatte versie van “hulpvragen van holebi’s” tevens een inventarisatie van alle bestaande Vlaamse holebi-onderzoeksliteratuur bevatte (Baert & Cockx 2002). Deze inventarisatie maakte duidelijk hoe het aantal publicaties met betrekking tot het holebi thema eerst langzaam maar dan explosief toenam doorheen de jaren.

Tot zover de weinige holebi-onderzoekstradities in Vlaanderen. Wat de KUL en de VUB betreft is het echter twijfelachtig om te spreken over een echte holebi-onderzoekstraditie. In het eerste geval lijkt immers de traditie stopgezet te worden bij het verdwijnen van de ondertussen gedoctoreerde onderzoeker. In Brussel is de aandacht voor seksuele voorkeur eerder indirect en gaat het vooral over het welzijn van kinderen die in een bijzondere context opgroeien.

We kunnen niet voorbij gaan aan een aantal sleutelpublicaties en academiën binnen het holebi-onderzoekslandschap. We geven een beknopt overzicht van belangrijke onderzoeksprojecten en holebi-onderzoekers zonder een exhaustieve opsomming te pretenderen.

Het middenveld heeft in Vlaanderen altijd een belangrijke rol gespeeld wat betreft het stimuleren van holebi-onderzoek en sensibiliseren van beleidsactoren. Verschillende holebi-activisten hebben meegewerkt aan tal van publicaties. Zo schreef Carlier reeds vanaf midden jaren zeventig publicaties over onder andere ‘homostudies’ (Carlier, zonder datum), homoseksualiteit als minderheidsverschijnsel (Carlier 1974) enzovoort. Ook Mark Sergeant (vroeger een drijvende kracht binnen de Holebifederatie en momenteel werkzaam bij Sensoa (het Vlaamse service- en expertisecentrum voor seksuele gezondheid en hiv) werkte vanuit het middenveld mee aan onder andere beleidsgerichte documenten (Sergeant & Backx 2002) en aan diverse onderzoeken (bijvoorbeeld over algemeen welzijnswerk: Sergeant 1999). De sleutelpubli-

catie “Juridische aspecten van homoseksueel ouderschap” is dan weer van de hand van Borghs (1998). Borghs is nog steeds actief binnen de Cel Politiek van de Holebifederatie en is de aanspreekpersoon bij uitstek binnen het Vlaamse holebi-middenveld wanneer het gaat over juridische knelpunten met betrekking tot holebi’s.

Het thema ‘Holebi’s in het onderwijs’ werd als één van de weinige reeds vrij uitgebreid onderzocht. Eerst was er het onderzoeksproject van de Hogeschool Gent (in samenwerking met Professor Vincke) naar de situatie van holebi-leerkrachten in Vlaanderen (De Brauwere 2002). Vervolgens verscheen in 2003 de scholierenenquête (Pelleriaux & Van Ouytsel) die de houding van Vlaamse scholieren tegenover holebi-seksualiteit naging. Een indrukwekkend aantal (zo’n slordige 40000) scholieren werd hiervoor bevraged en daarvoor werd nauw samengewerkt met de holebifabriek, een onafhankelijke organisatie die projecten opzet rond jongeren en holebi-seksualiteit.

Daarnaast werd het rapport “Vitale Vragen” uitgebracht door Sensoa (Vincke & Bleys 2003). Dit onderzoek richtte zich op het seksueel risicogedrag van homomannen en trachtte bijvoorbeeld na te gaan in welke mate deze mannen op de hoogte waren van de serostatus van hun partner(s), hoeveel mannen aan anale seks doen enzovoort. Sensoa lanceerde later de idee om ook lesbiennes te bevragen over hun seksuele relaties en over de risico’s die zij lopen. Het bleef beperkt tot een bevraging op de lesbiennedag en daarna leek dit initiatief al snel uit te doven.

Hiermee werden de belangrijkste onderzoeksprojecten genoemd. Her en der, aan verschillende Vlaamse universiteiten en hogescholen kan men nog wel wat publicaties over het holebi-thema terugvinden maar dit zou ons te ver leiden en voor een meer volledig overzicht verwijzen we u dan ook door naar de website van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid.¹ Bovendien zijn er twee informatieknoppunten die heel wat te bieden hebben met betrekking tot het thema holebi-seksualiteit. Enerzijds is er RoSa, een documentatiecentrum en archief voor gelijke kansen, feminisme en vrouwenstudies dat zich vooral op het gender thema profileert. Desalniettemin hebben zij een vrij uitgebreide collectie aan academische en niet academische holebi-literatuur.² Het Fonds Suzan Daniël verzamelt dan weer alles wat te maken heeft met holebi-seksualiteit maar dan eerder vanuit een historisch perspectief (posters, dagboeken, archivalia,...).³ Bart Hellinck, één van de archivisten van het Fonds Suzan Daniel, heeft bovendien een thesis rond de geschiedenis van de Vlaamse holebi-beweging geschreven (Hellinck 1995) en bouwde sindsdien heel wat expertise op met betrekking tot dit domein.

Wat het Vlaamse holebi-onderzoekslandschap betreft kunnen we concluderen dat het de voorbije vijf à tien jaar een razendsnelle inhaalbeweging heeft ingezet. Een sterk ontwikkeld en goed georganiseerd middenveld heeft door drukking heel wat invloed kunnen uitoefenen op het beleid. En ook beleidsactoren, gestuwd door gunstige politieke coalities, sprongen op de ho-

lebi-trein. Op academisch vlak was Professor Vincke de katalysator om groot-schalig holebi-onderzoek op gang te brengen. Holebi-onderzoek blijft tot op vandaag vooral problematiserend en kwantitatief van aard. We beschikken over beperkte doch vrij goede cijfergegevens. Kwalitatief onderzoek is echter schaars en dit in contrast met de internationale onderzoeksliteratuur (waar kwalitatief onderzoek meer voorhanden is dan kwantitatief). Vincke's focus op de seksuele gezondheid van homomannen en zijn kwantitatieve onderzoekstraditie geven een groot deel van de beschikbare Vlaamse holebi-literatuur een 'mannelijke' tint (binnen vrouwenstudies benadrukt men vooral het waardevol zijn van kwalitatief onderzoek terwijl 'harde' kwantitatieve data eerder aansluiten bij de traditionele (en dus mannelijke) empirische onderzoekstradities).

Bovendien, wanneer holebi's als groep reeds weinig zichtbaar zijn (ook in het onderzoekslandschap), dan geldt dit des te meer voor lesbiennes (in vergelijking met homomannen). De biseksuelen lijken zelfs niet te bestaan. Het is ook vreemd te moeten vaststellen dat er weinig of geen vraag is naar meer onderzoek naar de positie van lesbiennes: de vraag wordt noch door beleid noch door middenveld gesteld. Sowieso zijn er minder vrouwelijke academici in vergelijking met mannen en dat verklaart misschien waarom onderzoek naar lesbiennes erg schaars is. Zelfs binnen de afdelingen vrouwenstudies aan de verschillende universiteiten is er weinig of geen aandacht voor holebi-studies. De connectie tussen vrouwenstudies en holebi-studies zien we nochtans wel in het buitenland (bijvoorbeeld aan de Universiteit van Nijmegen in Nederland).

3. ETUDES GAYES ET LESBIENNES EN COMMUNAUTÉ FRANÇAISE DE BELGIQUE : DES INITIATIVES PONCTUELLES

Comme dans la plupart des pays, les premières tentatives de développer une réflexion sur les homosexualités dépassant un strict cadre militant sont apparues dans les associations gayes et lesbiennes elles-mêmes. En Belgique francophone, c'est Tels Quels qui a historiquement joué le rôle le plus important et l'action de deux de ses membres doit être soulignée. D'une part, Alain Bossuyt, professeur de linguistique à l'Institut des Hautes Études en Communications Sociales (IHECS), a développé une réflexion sur ces problématiques, qu'il présente notamment dans son cours de *Communication interculturelle*, ainsi qu'encouragé et dirigé de nombreux mémoires s'y rapportant. D'autre part, Claude Vandevyver a notamment coordonné l'organisation du colloque «Être homosexuel(le) aujourd'hui: vie privée et réalité sociale», organisé en octobre 1993 sur le campus de la Plaine (ULB) et au cours duquel le texte de la future proposition de loi relative au contrat de vie commune a été présenté. Par la suite, certaines associations ont conservé ce rôle d'acteur et de partenaire privilégiés de la recherche. Ex Aequo a ainsi participé à plusieurs

enquêtes et colloques se rapportant avant tout à la prévention du sida et Magenta a rédigé, en collaboration avec la Fédération des Associations Gayes et Lesbiennes (FAGL), un rapport sur «la promotion de la santé concernant les jeunes d'orientation sexuelle minoritaire» commandé par la Ministre Nicole Maréchal. Des colloques autour des problématiques gayes et lesbiennes ont également été organisés, plus récemment, par la Ligue des Droits de l'Homme ou la fédération liégeoise du Parti socialiste.

Parallèlement, une réflexion plus autonome s'est peu à peu développée dans les universités et le paysage francophone a été dominé par deux chercheurs dont le parcours et les travaux font toujours figure de références: Michel Vincineau et François Delor. Spécialiste du droit international et enseignant à l'ULB, le premier était copropriétaire des saunas Macho avec son compagnon, Rudy Haenen. En cette qualité, tous deux ont été accusés de tenir des maisons de débauche en 1983 et incarcérés de manière préventive durant huit et neuf mois, avant d'être définitivement acquittés pour manque de preuves en 1987. Cette expérience, fortement relayée par les médias de l'époque, est concomitante d'une réflexion juridique sur l'homosexualité, à laquelle elle semble profondément liée. Ainsi, Michel Vincineau a publié en 1984 aux Editions de l'Université de Bruxelles *La débauche en droit et le droit à la débauche*, dans lequel il défend que, dans le droit belge, héritier du Code pénal de 1810, cette notion est historiquement et explicitement indissociable du proxénétisme et de la prostitution (Vincineau 1984). Il a ultérieurement organisé deux colloques sur le sida et les discriminations à l'ULB (Vincineau 1991, 2002).

François Delor constitue la seconde figure emblématique des études relatives aux homosexualités en Communauté française de Belgique, même si son parcours s'est tragiquement arrêté en 2002. Son décès a laissé de nombreux documents non publiés et a porté un coup d'arrêt à une œuvre qui s'annonçait originale et prometteuse. Sa thèse, quasiment terminée, s'intitulait ainsi *Ordre symbolique, discrimination et injure*. De manière plus générale, ses recherches portaient principalement sur les thématiques du vécu et de l'expérience de l'homosexualité, de la séropositivité et des comportements sexuels à risque. François Delor a également développé une réflexion plus spécifique sur des sujets tels que la notion de tolérance ou le rapport du chercheur au militantisme.

Au cours des dernières années, les «études gayes et lesbiennes» belges francophones ont été caractérisées par deux pôles, dont le premier, l'Observatoire du sida et des sexualités des Facultés Universitaires Saint-Louis (FUSL), constitue la seule forme relativement institutionnalisée de recherche sur ces problématiques. Le second s'articule de manière beaucoup plus diffuse dans les facultés de droit et semble, pour partie, lié à l'actualité juridique des questions LGBT.

Ainsi, une enquête d'envergure européenne, traitant du sida et des comportements sexuels, a été initiée il y a plus de quinze ans aux Facultés univer-

sitaires Saint-Louis. Dirigée et coordonnée, pour la Belgique, par Michel Hubert, elle a entre autres favorisé la collaboration entre des chercheurs d'institutions et de pays différents, ainsi que conduit à une réflexion méthodologique et épistémologique autour de la manière d'étudier « scientifiquement » la sexualité et d'interroger les acteurs sur leurs comportements sexuels (Hubert 1990, Hubert, Bajos & Sandfort 1998). Cette étude a également contribué à la mise en place de l'Observatoire du sida et des sexualités en 2001, au sein duquel plusieurs recherches en rapport avec les homosexualités sont menées par Murielle Norro, Olivier Schmitz et Maguelone Vignes sous la direction de Vladimir Martens (voir notamment Martens 2004).

Deux politologues sont également actifs dans cette université, même si une partie de leurs recherches ont été développées à l'ULB. Dans le cadre de sa thèse de doctorat sur les représentations libérales de la famille en Belgique, Olivier Paye, aujourd'hui directeur du Centre de Recherche en Science politique (CRESPO) des FUSL, a brièvement abordé les opinions de ce courant politique sur les réformes juridiques relatives aux homosexualités (Paye 2001). Fabrizio Cantelli, membre de ce centre de recherche, prépare également une thèse de doctorat à l'ULB sur les politiques publiques de prévention du sida et, s'intéressant particulièrement aux pratiques subjectivantes, il a beaucoup travaillé sur l'association Ex Aequo (notamment Cantelli 2004).

Dans le domaine juridique, un certain nombre d'auteurs ont traité des homosexualités et, étant donné l'actualité politique et sociale, ces travaux ont surtout porté sur les problématiques relatives à la conjugalité, la filiation et la parentalité. Parmi ces chercheurs, Olivier de Schutter (UCL) et Anne Weyembergh (ULB) appartiennent au Groupe européen d'Experts dans le domaine de la Lutte contre la Discrimination fondée sur l'Orientation sexuelle et ont, à ce titre, collaboré avec Kees Waaldijk, Robert Wintemute ou Daniel Borrillo à des expertises commandées par la Commission européenne. Ils ont ainsi respectivement rédigé les chapitres belge et luxembourgeois du rapport sur les discriminations professionnelles liées à l'orientation sexuelle (Waaldijk & Bonini-Baraldi 2004). Ils ont également écrit de manière conjointe plusieurs articles sur la reconnaissance légale des unions de même sexe en Belgique (de Schutter & Weyembergh 2000, 2001). Olivier de Schutter a par ailleurs développé une intense activité en tant que spécialiste du droit des droits humains. Dans ce cadre, il s'est beaucoup intéressé aux questions relatives aux droits fondamentaux et aux discriminations. Anne Weyembergh est actuellement directrice-adjointe de l'Institut d'Études européennes de l'ULB et travaille surtout sur l'espace pénal européen. Elle est également membre du Center for Research and Comparative Legal Studies on Sexual Orientation and Gender Identity (CERSGOSIG), basé à Turin. Par ailleurs, les professeurs de droit de la famille Alain-Charles Van Gysel (ULB) et Jean-Louis Renchon (UCL) ont aussi travaillé sur les transformations de leur domaine aux niveaux de la conjugalité de même sexe et de l'homoparentalité et, spécialistes re-

connus, ils sont intervenus comme experts au Parlement, au même titre, par exemple, qu'Olivier de Schutter.

On observe enfin l'émergence, hors de ces pôles, d'un certain nombre de projets de recherche, la plupart du temps isolés et dont l'existence dépend en grande partie de celles et ceux qui les portent. Ainsi, à l'ULB, Andreea Sinziana Carstocea, politologue, prépare une thèse sur les effets de l'intégration européenne en Roumanie, étudiée à travers le prisme de la dépénalisation des relations homosexuelles. Elle a aussi été une des organisatrices de deux colloques consacrés aux questions LGBT en Europe centrale et orientale, organisés à Bruxelles en décembre 2004 (Weyembergh & Carstocea, à paraître) et à Bucarest en septembre 2005. David Paternotte a étudié les argumentations relatives au processus de reconnaissance légale des couples de même sexe en Belgique (Paternotte 2004, à paraître) et, dans le cadre d'une thèse sur les théories de l'inclusion des membres de groupes sociaux minorisés, il étendra notamment sa réflexion à l'Espagne et à la France. En sociologie, Cathy Herbrand travaille sur le processus législatif et l'analyse des débats sociopolitiques relatif à l'ouverture de l'adoption aux couples de même sexe en Belgique (Herbrand, à paraître en 2006), tout en préparant une thèse sur la parenté sociale et la pluriparentalité à partir des familles dites «homoparentales». A l'ULg, l'anthropologue Chris Paulis a mis en lumière certaines incohérences de la loi sur l'adoption concernant, notamment, les personnes homosexuelles (Paulis 2003) et est intervenue à plusieurs reprises publiquement sur des questions touchant à l'homophobie et à l'homoparentalité, ainsi que sur les problèmes auxquels sont confrontés les personnes âgées homosexuelles.

On constate donc, en guise de conclusion, que l'émergence de recherches qui abordent d'une manière ou d'une autre, l'homosexualité est récente en Communauté française de Belgique et que la plupart des travaux ont été publiés durant les cinq dernières années. De plus, seule une partie d'entre eux se concentrent de manière exclusive ou, à tout le moins, conséquente sur les questions relatives aux (homo)sexualités ou ne les traitent pas de manière conjoncturelle, c'est-à-dire en lien direct à l'actualité politique et sociale. Enfin, l'Observatoire du sida et des sexualités excepté, ces travaux ne relèvent d'aucune forme ou structure institutionnalisée et leur financement, notamment lié à des thèses de doctorat (Fonds national de la Recherche scientifique, Agence universitaire de la Francophonie,...) ou à des projets européens, reste précaire. L'avenir de ce type de recherches, à la légitimité encore douteuse dans de nombreux départements, est par conséquent incertain et celles-ci pourraient un jour disparaître...

4. CONCLUSIONS

A l'issue de ce bref état des savoirs sur les homosexualités dans les deux grandes communautés linguistiques de Belgique, plusieurs remarques générales relatives à l'organisation et au contenu de ce champ de recherche peuvent être formulées. En outre, un certain nombre de différences entre les deux principales entités du pays méritent d'être soulignées et, au moins partiellement, analysées.

En premier lieu, on constate, en ce qui concerne l'ampleur et l'évolution récente des travaux menés, que peu d'études ont été réalisées en Belgique durant ces dernières années autour des problématiques liées aux désirs et aux sexualités et, plus particulièrement, à l'homosexualité. Leur nombre reste en effet peu élevé en comparaison à la profusion d'enquêtes menées autour de sujets souvent jugés plus « sérieux », plus « scientifiques » ou « politiquement plus corrects ». Par ailleurs, il ressort que la plupart des recherches relatives aux questions gayes et lesbiennes sont soit apparues à la suite de l'émergence d'un problème relevant des pouvoirs publics, soit ont accompagné une question d'actualité et/ou une modification des législations relatives à certaines minorités sexuelles. Dans le premier cas, elles ont alors souvent bénéficié d'un financement public, lié à la nécessité de mesures pratiques et de recommandations politiques. Les domaines de la santé publique et de la prévention de la santé en constituent des exemples éloquentes, tout particulièrement en ce qui concerne l'épidémie du sida. Dans le second cas, ces recherches découlent de la réflexion et de la curiosité de certains chercheurs ou répondent à une demande d'expertise en la matière. Les réformes conjugales et parentales en constituent de parfaits exemples, dans la mesure où elles ont soudainement attiré l'attention (et la recherche) sur les thématiques plus générales de l'homoparentalité et de l'homosexualité.

En outre, tout en soulignant l'exception des activités liées au Fonds Suzan Daniel, l'absence de travaux historiques portant sur l'homosexualité doit être relevée, tant au niveau d'une histoire plus « ancienne » que relativement récente. On ne dispose ainsi d'à peu près pas de recherches retraçant, pour la Belgique, la (dé)criminalisation de l'homosexualité, sa pénalisation indirecte (suite à son absence, en tant que délit, dans le Code pénal) ou sa (dé)catégorisation en tant que maladie. De même, il serait sans doute pertinent de documenter, sur un plan historique, la genèse et le fonctionnement des réseaux de sociabilité et associatifs, ainsi que la naissance d'une conscience et/ou d'une identité spécifiques, saisies dans leur relation avec des actes qui ont probablement toujours existé. Cette carence dans le domaine historique est par ailleurs d'autant plus importante que, au moins jusqu'à une date récente, la transmission générationnelle, principalement familiale, n'existe pas pour les homosexuel-le-s. Les représentations sociales négatives de l'homosexualité, ainsi que sa longue pénalisation indirecte, n'ont de plus

pas incité les acteurs à s'exprimer et/ou à produire et conserver des documents et la disparition de sources et de témoins ont probablement précipité certains (non)événements dans les oubliettes de l'histoire.

Enfin, en dépit d'avancées scientifiques notables, particulièrement dans le monde anglo-saxon, il persiste, dans le champ académique, une absence d'enseignements spécifiques autour des problématiques liées au genre au sens large, dans ses relations à la sexualité. Ceci est d'autant plus regrettable qu'il s'agit pourtant d'une matière offrant des clés d'analyse pertinentes pour appréhender à la fois diverses situations du quotidien et le système politique et social global qui les sous-tend.

En second lieu, l'analyse fait apparaître des différences notables et persistantes entre les situations flamande et francophone. Il ressort ainsi de manière très claire que la majorité des études et des données concernant la situation des gays et lesbiennes ou l'homosexualité au sens large proviennent principalement de Flandre, où les recherches sont plus nombreuses. C'est également dans cette partie du pays que sont accordés les financements les plus importants. Les approches méthodologiques diffèrent aussi sensiblement, la Communauté française se distinguant pour l'instant par l'emploi de méthodes plus qualitatives. Face à ce constat se pose inmanquablement la question délicate de comprendre quelles sont les origines et les causes possibles de telles divergences. Plusieurs pistes d'explication peuvent être avancées, même si nous n'en développerons que succinctement les divers éléments. Ceux-ci mériteraient, à leur tour, d'être approfondis et nécessiteraient, dans ce but, des recherches supplémentaires.

Tout d'abord, le décalage entre la Flandre et la Communauté française de Belgique découle notamment de l'influence culturelle et intellectuelle exercée par les pays voisins sur ces deux communautés. Celle-ci est double, agissant à la fois sur les plans académique et politique. Ainsi, la Flandre a plus rapidement suivi l'exemple pionnier des Pays-Bas en matière d'études gayes et lesbiennes. De plus, à plusieurs égards assez proche du monde anglo-saxon, elle en partage une grande partie de la tradition scientifique. L'on y retrouve ainsi une méthodologie davantage axée sur les enquêtes quantitatives, ainsi que, dans un certain nombre de cas, des enquêtes à visée plus pratique. A l'inverse, la Communauté française de Belgique est plutôt influencée par la tradition française du républicanisme, qui prône une logique indifférenciée et universalisante que l'on retrouve tant dans les débats de nos voisins sur la discrimination positive que dans les accusations récurrentes de «communautarisme». Cette matrice a des conséquences sur la manière dont est construite la science dans ce pays et cette dernière, en se voulant universelle, est réticente à l'étude de groupes sociaux particuliers et de leurs spécificités. Suite aux liens culturels et intellectuels étroits avec la France, un certain nombre de ces éléments sont également présents en Communauté française de Belgique.

Ensuite, les développements scientifiques flamands sont intrinsèquement liés à la mise en place d'une politique d'égalité des chances qui, dès 1995, a considéré les *holebi's* comme un de ses groupes cibles. Ce choix politique est, en outre, lui-même indissociable des activités d'associations qui, subsidiées depuis plus de vingt ans, ont peu à peu acquis une visibilité importante dans leur société, mis sur pied de nombreuses initiatives et développé la capacité d'influencer les milieux politiques. Ce cercle vertueux, non sans rapport avec le modèle du « triangle de velours », articulé autour de la collaboration entre les pouvoirs publics, les milieux associatifs et la recherche (Dewaele & Motmans 2003), puise probablement lui-même une partie de ses racines dans des phénomènes de plus grande temporalité, telle une tradition associative très forte au nord du pays et qui découle notamment des principes fondateurs de la doctrine sociale-chrétienne.

On peut enfin ajouter que les liens entre chercheur-e-s des deux principales communautés linguistiques sont aussi enrichissants que globalement inexistantes. En effet, si la séparation linguistique et communautaire est importante en de nombreux domaines, le milieu académique n'y fait pas exception. Notre modèle fédéral a paradoxalement rendu toute forme de « Mur de Berlin » inutile, dans la mesure où la séparation existe de manière structurelle, apparemment aussi inoxydable et éternelle que le titane. Le compromis à la belge, aussi célèbre que nos pralines, serait ainsi devenu plus rigide qu'un corset du dix-huitième siècle. Toutefois, à l'image de Sophia, les passerelles jetées à l'occasion de cette recension se transformeront peut-être un jour en ponts et un état des lieux ultérieur pourrait être amené à tirer d'autres conclusions.

En guise de conclusion, ce bilan – partiel et, nous l'espérons, provisoire – a permis de souligner les promesses, les carences et les disparités existant au sein des études gayes et lesbiennes en Belgique. Bien qu'il ne s'agisse que de pistes de réflexion méritant d'être approfondies, ces constats et ces questions semblent également s'appliquer aux recherches sur le genre. Cette remarque illustre une nouvelle fois la nécessité et la pertinence de travailler de manière conjointe sur les rapports entre les sexes et les sexualités, ainsi que sur leurs liens. A l'image des réflexions féministes, une telle démarche permet en outre d'éclairer les réalités sociales et politiques sous un jour nouveau. Pour cette raison, il serait souhaitable d'offrir une portée plus large à ce type de réflexions, afin que ces dernières dépassent le cadre confiné d'un département ou d'une discipline pour s'intégrer aux références de l'« honnête homme » et à la grammaire du « parfait citoyen ».

NOTES

1. Website van het Steunpunt Gelijke Kansenbeleid: www.steunpuntgelijkekansenbeleid.be
2. Website van RoSa: www.rosadoc.be
3. Website van het Fonds Suzan Daniel: www.fondssuzandaniel.be

BIBLIOGRAPHIE

Étant donné la longueur de la bibliographie ayant servi de point de départ à cet état des lieux, comprenant également des travaux non cités, et afin d'être les plus exhaustifs possible, nous avons décidé de placer notre bibliographie en ligne. Les travaux en néerlandais et/ou sur la Flandre, sont disponibles sur le site du Steunpunt Gelijkekansenbeleid (Point d'appui de la politique d'égalité des chances): www.steunpuntgelijkekansen.be cliquez sur 'onderzoekscel holebi's' et regardez ensuite suite 'experten databank'. Sur ce site vous trouverez aussi dans 'cijfers en indicatoren' un nombre considérable de données statistiques en rapport avec les holebis et l'égalité des chances). Ces données résultent d'un travail de plusieurs années et sont régulièrement mises à jour. La bibliographie des recherches en français et/ou sur la Communauté française de Belgique sera disponible sur le site de Sophia, www.sophia.be. Elle sera, dans la mesure du possible, tenue à jour et augmentée. L'url exacte sera communiquée depuis www.steunpuntgelijkekansen.be

Ci-dessous figurent enfin les références de quelques ouvrages qui échappent aux deux bibliographies précédentes.

Butler, Judith (1990). *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. Londres – New York: Routledge.

Carver, Terrell (1996). *Gender is Not a Synonym for Women*. Boulder: Lynne Rienner.

Delphy, Christine (2001). *L'ennemi principal. 2/Penser le genre*. Paris: Syllepse.

Pelleriaux, Koen & Van Ouytsel, Jeff (2003). *De houding van Vlaamse scholieren tegenover holebiseksualiteit*. Onderzoeksgroep Cultuur & Welzijn – Universiteit Antwerpen / Holebifabriek vzw.

Scott, Joan Wallach (1996). 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis' In: *Feminism and History*. Oxford – New York: Oxford University Press, pp. 152 – 180.

Sergeant, Mark & Backx, Gert (2002). *Bouwstenen voor een globaal gelijkekansenbeleid voor holebi's in Vlaanderen*. Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit in opdracht van Gelijke Kansen Vlaanderen. www.holebifederatie.be/dossiers/beleid/docs/bouwstenen.pdf.

Vincke, John & Bleys, Rudi (2003). *Vitale Vragen – Eindrapport*. Antwerpen: Sensoa.

Welzer-Lang, Daniel (éd.) (2000), *Nouvelles approches des homes et du masculin*, Toulouse: Presses universitaires du Mirail.

COORDONNÉES

Dewaele Alexis

Steunpunt Gelijkekansenbeleid
Onderzoekscel holebi's
Gratiekapelstraat 12 (bezoekadres)
Prinsstraat 13 (postadres)
2000 Antwerpen
T. 03 220 42 39
F. 03 220 43 82
alexis.dewaele@ua.ac.be
www.steunpuntgelijkekansen.be

Cathy Herbrand

Aspirante du FNRS
Centre de Sociologie de l'Éducation
Institut de Sociologie - Université libre de Bruxelles
Avenue Jeanne, 44 - CP 124
1050 Bruxelles
T. 02 650 33 76
cathy.herbrand@ulb.ac.be

David Paternotte

Aspirant du FNRS
Centre de Sociologie politique
Institut de Sociologie - Université libre de Bruxelles
Avenue Jeanne, 44 - CP 124
1050 Bruxelles
T. 02 650 34 27
F. 02 650 35 21
david.paternotte@ulb.ac.be

Feministische gerontologie: een marginale wetenschap?!

Dra. Els Messelis
(LACHESIS - Expertise Bureau Latere Leeftijd & Gender)

Els Messelis was op het laatste ogenblik verhinderd om deel te nemen aan het colloquium, maar stuurde ons wel onderstaande samenvatting van haar geplande presentatie.

Binnen de sociale gerontologie is de aandacht voor verouderingsprocessen van ouderen massaal toegenomen. Ondanks deze positieve evolutie stellen we echter vast dat de aandacht (te) weinig toegespitst wordt op de specifieke verouderingsprocessen van 55+ mannen en 55+ vrouwen, ondanks het feit dat vrouwen en mannen op een andere manier oud(er) worden. Binnen vrouwenstudies daarentegen worden de verhoudingen tussen mannen en vrouwen wel massaal onderzocht. Toch stellen we binnen vrouwenstudies ook hiaten vast daar de behandelde thematieken (te) weinig opgedeeld worden volgens verouderings-, generatie- en leeftijdsaspecten. In wetenschappelijk onderzoek en in beleidsmaties zal de aandacht meer en meer moeten uitgaan naar de verbinding tussen gender enerzijds en veroudering anderzijds aangezien verschillende generaties – ook op oudere leeftijd – nog in leven zijn. De feministische gerontologie kan volgens ons een antwoord bieden op deze noodzaak. Beth Hess staat bekend als de eerste feministische gerontologe die in 1993 publiceerde over deze wetenschap. Anno 2006 stellen we vast dat wetenschappelijke artikels over feministische gerontologie gering zijn. Daarnaast bestaat er nog steeds een misverstand als zouden feministische 'frameworks' alleen voor vrouwen en specifieke groepen bestaan. Waarvoor staat feministische gerontologie dan wel? Feministische Gerontologie kan gelijkgesteld worden aan Mainstream Gerontologie. In deze discipline gaat het over machtsverhoudingen en (on)gelijkheid. De feministische gerontologie spitst zich toe op de sociale ongelijkheden van 55-plus mannen en 55-plus vrouwen en probeert hun sociaal ongelijke positie om te buigen. **SLEUTELWOORDEN [gerontologie, gender, veroudering]**

La gérontologie féministe: une science marginale?!

A la dernière minute, Els Messelis a eu un empêchement et n'a donc pas pu participer au colloque. Elle nous a néanmoins envoyé ce résumé de la présentation qu'elle avait prévue de faire.

La gérontologie sociale se concentre de plus en plus sur les processus de vieillissement des personnes âgées. Malgré cette évolution positive, nous avons observé que peu d'attention est accordée aux processus de vieillissement spécifiques des hommes de plus de 55 ans et des femmes de plus de 55 ans malgré le fait que les hommes et les femmes ne vieillissent pas de la même façon. Entre-temps, les études féministes portent aujourd'hui de plus en plus d'attention aux rapports entre les femmes et les hommes. Mais ces études présentent également des manquements étant donné que les thématiques traitées

ne sont pas suffisamment analysées sous l'angle du vieillissement, des générations et de l'âge. Tant la recherche scientifique que la politique devraient concentrer leurs efforts sur les relations entre le genre et le vieillissement, étant donné que différentes générations coexistent. D'après nous, la gérontologie féministe peut combler ce vide.

Beth Hess est la première gérontologue féministe connue après avoir publié un article sur cette science en 1993. Nous constatons, qu'en 2006, il n'y a que peu d'articles scientifiques sur la gérontologie féministe. Il subsiste toujours un malentendu comme si les analyses (cadres) féministes n'étaient valables que pour les femmes ou un autre groupe spécifique. Comment peut-on alors définir la gérontologie féministe? La Gérontologie Féministe peut-elle être identifiée à la Gérontologie « Mainstream »? Dans cette discipline, il s'agit de relations de force et d'(in)égalité. La gérontologie féministe se concentre sur les inégalités sociales des hommes et des femmes de plus de 55 ans et essaie d'infléchir sur leur position sociale inégale. **MOTS-CLÉS [gérontologie, genre, vieillissement]**

CONTACTGEGEVENS / COORDONNÉES

Dra. Els Messelis

LACHESIS - Expertise Bureau Latere Leeftijd en Gender - Vorming en onderzoek 50-plussers
Wagenmakerstraat 14
8553 Zwevegem (Otegem)
G. 0478 29 44 64
els.messelis@lachesis.be
www.lachesis.be

Aux marges de l'histoire
De zij-kant van de vaderlandse
geschiedenis

Vrouwen en de bestraffing van de collaboratie na de Tweede Wereldoorlog

Twee casestudies over incivieke vrouwen in de naoorlogse zuivering

---

Sophie Bollen en Machteld De Metsenaere
(Centrum voor Vrouwenstudies en Diversiteitsonderzoek, VUB)

Dit artikel behandelt de belangrijkste resultaten van twee onderzoeksprojecten, opgestart als een reactie op de stand van zaken in het onderzoek naar de repressie, waarin nauwelijks aandacht wordt geschonken aan vrouwen of aan een gegenderde analyse. Buitenlands onderzoek toont echter aan dat de naoorlogse bestraffing van vrouwelijke collaborateurs duidelijke verschillen vertoont met die van mannelijke incivieken. Beide onderzoekscasussen – enerzijds het interneringscentrum Gent Wollestraat en anderzijds de Regie voor Telegrafie en Telefonie – bevestigen deze bevindingen. Het gegenderde karakter van de collaboratie verklaart ten dele de uiteenlopende bestraffing van mannelijke en vrouwelijke collaborators. De gegenderde perceptie van hetgeen onder collaboratie werd verstaan, vormt een bijkomende verklaringsgrond. Deze casussen nuanceren dan ook het profiel van de vrouwelijke collaborateur. Zo blijkt onder meer verklaring een typisch huisvrouwendelict te zijn, waarmee deze vrouwen hun beperkte leefomgeving poogden te controleren en manipuleren. Het nationaal-socialisme oefende op vrouwen een belangrijke aantrekkingskracht uit, hetgeen zich vertaalde in politieke lidmaatschappen en opiniedelicten. Liefdesrelaties met Duitse militairen werden ook in deze casussen gedefinieerd als 'sentimentele collaboratie'. Ook werd bevestigd dat familierelaties voor vrouwen een belangrijke opstap naar de collaboratie vormden. **SLEUTELWOORDEN** [gender history, Tweede Wereldoorlog, repressie]

**Les femmes et les peines pour cause de collaboration
après la seconde guerre mondiale.**

Deux études de cas de femmes manquant de civisme durant la période d'épuration de l'après-guerre

Dans cet article nous vous présentons les principaux résultats de deux projets de recherche, initiés en guise de réaction à l'état des lieux des recherches sur la répression, où trop peu d'attention est accordée à la dimension de genre. À l'étranger des recherches montrent précisément que la condamnation des femmes collaborateurs durant l'après-guerre présente des différences très claires avec celles infligées aux hommes. Ces deux études de cas – d'une part, le centre d'internement Gent Wollestraat et d'autre part, la Régie de Télégraphie et de Téléphonie – confirment ces constatations. Le caractère sexué de la collaboration explique partiellement les différences de peines imposées aux collaborateurs hommes ou femmes. La perception sexuée de ce qu'on entendait par collaboration, constitue une raison supplémentaire. Ces cas nuancent le profil de la femme collaborateur. Il apparaît notamment que la délation est un délit typique des femmes au foyer. Ces femmes essayaient ainsi de contrôler et de manipuler leur entourage fort res-

treint. Le national-socialisme exerçait une attraction forte sur les femmes. Elles achetaient des cartes du parti et commettaient des délits d'opinion.

Dans ces études de cas, les relations amoureuses avec les militaires allemands étaient définies comme étant de la 'collaboration sentimentale'. Cette étude confirme également que, pour les femmes, les relations de famille étaient un tremplin important vers la collaboration. **MOTS-CLÉS [histoire de genre, Deuxième Guerre Mondiale, répression]**

1. OORLOG EN GENDER

Vanaf de jaren 1970 kregen historici in het kader van de ontwikkeling van de vrouwengeschiedenis aandacht voor het thema van vrouwen en de twee wereldoorlogen. Deze eerste studies gingen na op welke wijze vrouwen hadden deelgenomen aan de oorlogsinspanningen: in het leger, het verzet, enzovoort (bv. Seidler 1979, Spiegel 1967). Vanaf de tweede helft van de jaren 1980 plaatsten genderhistorici deze activiteiten van vrouwen in een breder maatschappelijk-historisch perspectief. Deze bredere focus gaf aanleiding tot interessante historiografische debatten over de implicaties van beide wereldoorlogen voor vrouwen, zowel tijdens als na de oorlog. Beide wereldconflicten fungeerden immers als katalysator voor sociale veranderingen en ook vrouwen zouden hierbij voordeel hebben gehad, bijvoorbeeld door de toekenning van het vrouwenstemrecht. Doordat mannen nodig waren aan het front, namen vrouwen hun plaats in de fabrieken in en werd vrouwenarbeid als minder uitzonderlijk gezien. Verschillende historische studies over de Eerste Wereldoorlog nuanceren echter deze optimistische kijk en wijzen op geografische verschillen. Op een aantal domeinen dienden vrouwen na het beëindigen van de vijandelijkheden een stap terug te zetten en zag een reactionair discours en beleid het licht dat de vooroorlogse genderverhoudingen wilde herstellen (Thébaud 1993: 60-67). Deze nuances en bevindingen kunnen eveneens voor de Tweede Wereldoorlog gelden, hoewel deze problematiek voor deze periode op een aantal deeldomeinen in meer beperkte mate is onderzocht (Summerfield 1998, Thébaud 1998).

Voor België is tot op heden enkel de impact van de Eerste Wereldoorlog op de sekseverhoudingen voorwerp van onderzoek geweest. Denise De Weerdts stelt dat deze oorlog alleen de positie van vrouwen uit de burgerij heeft verbeterd (De Weerdts 1993). Eliane Gubin meent dat tijdens de Eerste Wereldoorlog de vrouwenemancipatie een stap terug zette. Vrouwen werden niet alleen geweerd uit de arbeidsmarkt, de schaarste ten gevolge van de oorlogsomstandigheden maakte het (gedwongen) huisvrouwenbestaan tot een overlevingsstrijd om het gezin te kunnen verzorgen. Toch is deze periode niet helemaal negatief: onder meer op basis van de kleinere kinderaantallen per gezin tijdens het Interbellum besluit Gubin dat de verhoudingen tussen de partners een transformatie doormaakten (Gubin 1995). Net als in andere

Europese landen kon het reactionaire discours, dat vrouwen wilde terugdringen naar de haard, niet verhinderen dat er zich belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen voordeden op politiek, economisch en sociaal vlak (Gubin 1998).

Een ander boeiend debat – dat bekend staat als de ‘Historikerinnenstreit’ – gaat over de vraag of Duitse vrouwen tijdens de Tweede Wereldoorlog als slachtoffers dan wel als meelopers van het nationaal-socialisme dienen beschouwd te worden. Claudia Koonz (1987) stelde de Duitse vrouwen mee verantwoordelijk voor de oorlogsmisdaden die door hun echtgenoten werden gepleegd in naam van het nationaal-socialisme omdat ze als moeders en echtgenoten hun wederhelften een liefdevol toevluchtsoord bezorgden. In plaats van zich kritisch op te stellen tegenover het regime, lieten ze zich liever verleiden door het ideaalbeeld van de gescheiden sferen en het (raszuivere) moederschap. Deze stelling wordt aangevallen door Gisela Bock (1998: 135-136) die meent dat ook andere Duitse vrouwen – niet alleen de moeders en echtgenotes – dienen verantwoordelijk gesteld te worden voor de gevolgen van het nationaal-socialisme. Het houdt volgens haar dan ook geen steek om de medeplichtigen van de racistische misdaden in de context van het nationaal-socialisme te analyseren op basis van hun sekse. Ze betwist ook de praktijk van de gescheiden sferen en stelt dat het nationaal-socialisme vrouwen veeleer buitenshuis kansen bood dan hen terug te dringen naar de haard. Bovendien stelt ze dat vrouwen ook als slachtoffers van het Derde Rijk kunnen worden beschouwd: de eugenetische politiek betekende een aanslag op het vrije moederschap. Uit deze twee debatten blijkt dat het onderzoek naar de rol van vrouwen tijdens de oorlog en de betekenis en implicaties hiervan, onder meer terug te voeren zijn tot de vraag wat onder emancipatie dient verstaan te worden. Ze illustreren eveneens dat onderzoekers zich snel laten meevoeren door waardeoordelen en generalisaties. Pas vanaf de jaren 1990 krijgen ook vrouwen die door het nationaal-socialisme als minderwaardig werden beschouwd, een plaats in de geschiedschrijving over het Derde Rijk. Hier ligt echter weer een ander gevaar op de loer: de tendens om het leed van Joodse vrouwen te kaderen binnen de theorie van de universele patriarchale onderdrukking, waarbij uit het oog wordt verloren dat de Shoah zich in de eerste plaats richtte tegen alle joden en niet specifiek tegen vrouwen (Kandel 2001). De studie van de Tweede Wereldoorlog vanuit een genderperspectief kan dus enerzijds een meerwaarde bieden voor bredere onderzoeksvelden – zowel het onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog als de gendergeschiedenis – maar dient er tevens over te waken dat andere analytische categorieën zoals klasse en etniciteit niet uit het oog worden verloren.

Ook wanneer we kijken naar het onderzoek omtrent collaboratie en repressie bestaat het gevaar dat er een eenzijdig beeld wordt opgehangen omdat herhaaldelijk wordt teruggegrepen naar dezelfde thema's. Enerzijds zijn er de biografische studies over kampbewaaksters of studies over de berechting van

vrouwelijke oorlogsmisdadigers (bv. Groen 1994, Weckel & Wolfrum 2003) en over vrouwen op topposities binnen het collaboratie-apparaat of het nationaal-socialisme (bv. Knopp & Brauburger e.a. 2002) wiens onderzoeks-subjecten echter een minderheid vormen binnen de groep vrouwen die van collaboratie of oorlogsmisdaden werd beschuldigd. Anderzijds wordt er in het onderzoek over repressie en vrouwen veelvuldig ingezoomd op de straatrepressie waarbij incivieke vrouwen publiekelijk werden vernederd, onder meer door het afknippen van de haren. Onder hen bevonden zich vaak vrouwen die zich schuldig hadden gemaakt aan zogenaamde ‘sentimentele’ of ‘horizontale’ collaboratie (Brossat 1992, Virgili 2000, Diederichs 2000, Drolshagen 2000). Zonder de wetenschappelijke verdiensten van deze studies te willen minimaliseren, komen we echter tot de vaststelling dat een aantal belangrijke onderzoeksvragen tot op vandaag onbeantwoord blijven. Vrouwen kregen immers ook te maken met bijvoorbeeld vervolging door de rechtbanken, waren actief als politieke collaborateurs of werden voor korte of langere duur wegens incivisme geïnterneerd. Toch werden deze onderwerpen tot voor kort niet bestudeerd vanuit een genderperspectief, hetgeen meestal leidt tot een eenzijdige focus op mannelijke collaborateurs en incivieken.

Deze achterstand werd gedurende het laatste decennium ingehaald en onderzoekers legden zich via systematisch onderzoek toe op de betekenis en rol van gender in collaboratie begaan door vrouwen. Zo blijken verwantschapsbanden, familienetwerken en vriendschappen de voornaamste katalysatoren voor vrouwen te zijn om lid te worden van een collaboratiebeweging (Diamond 1999). Verklaring bleek een typisch vrouwendelict met een groot aandeel aan huisvrouwen dat werd gebruikt als een instrument om macht over de directe omgeving uit te oefenen (Joshi 2003). Ook de periode na de bevrijding kreeg meer aandacht van genderhistorici. Tijdens de naoorlogse periode werd de publieke ruimte heroverd door de mannen – wiens mannelijkheid door de vijandelijke overwinning was gekleineerd – en werden het bevrijde vaderland, heldendom en verzet eenduidig gerepresenteerd én geclaimd als mannelijk (Capdevila 1998). Vrouwen werden teruggedrongen in een slachtofferrol die – in plaats van met eer – met schaamte en schande was beladen. En hierdoor werd de vrouwelijke collaborateur geschrapt uit de collectieve herinnering en vergeten door historici (Schwegman 1998).

Hoewel België gedurende ruime tijd achterop hinkte in het onderzoek naar vrouwen in collaboratie en repressie, werd dankzij een inhaalbeweging vanaf de tweede helft van de jaren 1990 deze achterstand goedge maakt door een nog steeds groeiende lijst van licentieverhandelingen waarvan enkele resulteerden in een publicatie (Ben Djaffar 1998, Van Cauter 1998, Timmerman 2000, Ceulemans 2001, Jans 2002, Van Loon 2004). Zij nuanceerden het profiel van de vrouwelijke collaborateur alsook haar vervolging in de diverse aspecten van de repressie. Hetzelfde kan gezegd worden van de twee onderzoeksprojecten onder leiding van professor Machteld De Metsenaere

aan de Vrije Universiteit Brussel, waarvan er één in april 2005 werd afgerond. De bevindingen van deze onderzoeken worden hierna besproken.

2. DE STUDIE VAN DE ZUIVERING NA DE TWEDE WERELDOORLOG: EEN GELADEN ONDERWERP

Het polemische karakter van het debat rond de zin en de aard van de naoorlogse zuivering is een mooi voorbeeld van hoe historische kwesties de hedendaagse gemoederen nog steeds kunnen beroeren. Reeds zestig jaar geleden vormden zich twee kampen die een diametraal tegengestelde visie op de bestraffing van collaborateurs ontwikkelden. Enerzijds meende het kamp dat zich vereenzelvigde met de slachtoffers van de collaboratie – waartoe onder meer verzetsmensen en patriottische organisaties behoorden – dat de collaborateurs zeer streng dienden gestraft te worden. Hiertegenover positioneerden zich de tegenstanders van hetgeen deze groep de ‘repressie’ noemde en die de incivieken afschilderden als slachtoffers van een wrede en onrechtvaardige maatschappelijke zuivering. Deze tweespalt kreeg van in het begin af ook een communautair tintje: in Vlaanderen ontstond – onterecht – de idee dat Vlamingen verhoudingsgewijs strenger werden bestraft (Huyse & Dhondt 1991: 267-268, Beyen 2002: 116-117).

Historici hielden zich dan ook lange tijd afzijdig van dit politiek geladen onderwerp. De tv-reeks ‘De Nieuwe Orde’ van journalist Maurice De Wilde werkte in de jaren 1980 als een eye-opener in Vlaanderen. Niet alleen werd de historische interesse bij het brede publiek voor het eigen collaboratieverleden aangezwengeld, ook wetenschappers achtten de tijd rijp om het onderwerp op een academische manier te benaderen (Gotovitch & Kesteloot 2002: 205). Deze toegenomen academische bedrijvigheid had vanaf midden jaren 1990 ook veel te maken met het opduiken van archieven en hun groeiende toegankelijkheid via de inspanningen van ondermeer het SOMA, dat er in 2003 een studiedag aan wijdde (Luyten & Kesteloot 2003).

Sinds de jaren 1990 verschijnen er dus onderzoeken die zowel aspecten van de collaboratie belichten (De Wever 1994, Conway 1994, Nefors 2000, Wouters 2004) als van de naoorlogse zuivering (bv. Luyten 1996, Seberechts 1994). Baanbrekend en internationaal vermaard is het werk van de onderzoeksgroep onder leiding van de Leuvense socioloog Luc Huyse (Huyse & Dhondt 1991). Hierin wordt een schitterende analyse gemaakt van het verloop en karakter van de naoorlogse zuivering – waarbij zij zich concentreren op de rechtspraak – en ze vullen de onvolprezen kwantitatieve studie van John Gilissen (Gilissen 1951) aan met gegevens op basis van steekproefonderzoek. Eén van hun belangrijkste conclusies stipte het uiteenlopende karakter van de collaboratie in beide landsdelen aan. Zo bleek de collaboratie in Vlaanderen in belangrijke mate een politiek karakter te hebben terwijl in

Wallonië opvallend veel militaire collaborateurs werden veroordeeld (Huyse & Dhondt 1991: 268).

Het zou echter duren tot het einde van de jaren 1990 eer deze onderwerpen werden benaderd vanuit een genderinvalshoek. In 1994 geeft Luc Huyse toe dat vrouwen onderbelicht bleven in zijn eerdere studie (Huyse & Hoflack 1994). Via een aantal licentieverhandelingen werd, zoals vermeld, deze achterstand gedurende de laatste jaren ingehaald.

Nieuwe historische inzichten – die een aantal hardnekkige clichés deden sneuvelen – verhinderden niet dat het debat over het (on)recht van de naoorlogse bestrafing van collaborateurs in bepaalde maatschappelijke kringen verder bleef woeden. Ook academici mengden zich nu in deze slangenkuil. In 1999 ontstond vanuit Vlaamse intellectuele middens het initiatief ‘Voorwaarts maar niet vergeten’ waarbij de ondertekenaars pleitten voor een genuanceerde benadering van het collaboratieverleden én voor vergevingsgezindheid ten aanzien van zij die tijdens de Tweede Wereldoorlog fout waren geweest. Verdoodt wijst erop dat dit pleidooi om met het verleden in het reine te komen niet mag verward worden met een oproep tot amnestie, een eis die al lang geformuleerd wordt in Vlaams-katholieke en Vlaams-nationalistische kringen (Verdoodt 2002: 183-184). Vanuit deze hoek wordt een vrouw als martelaar van de ‘repressie’ naar voren geschoven: de 41-jarige landbouwster Irma Laplasse uit Oostduinkerke, die op 30 mei 1945 werd geëxecuteerd wegens de verklikking van zeven verzetslieden. Haar aandeel in deze verklikkingszaak en de gegrondheid van haar terdoodveroordeling vormden stof voor een vloed van artikels en boeken, niet zelden met politieke doeleinden. Het feit dat vijftig jaar na datum haar proces werd overgedaan, toont aan hoe actueel en geladen het thema van de repressie nog is. Naast Irma Laplasse werden nog drie andere vrouwen wegens collaboratie ter dood gebracht. Over twee van hen is ondertussen een lijvige publicatie verschenen (Declercq & Rondas 2001, Declercq & Rondas 2003). Typerend voor deze uitgaven is het hagiografische karakter ervan waarbij de vrouw in kwestie wordt gerepresenteerd als een passieve en naïeve speelbal van de oorlogsomstandigheden. Ons onderzoek wijst echter in de richting van een meer actieve rol van vrouwen in de collaboratie (zie verder).

De studie van de naoorlogse zuivering is dus – om in de oorlogsterminologie te blijven – een licht ontvlambaar onderwerp dat zich bevindt op een terrein vol boobytraps. Voldoende afstand, een kritische benadering van de historische bron en terughoudendheid voor het vellen van een waardeoordeel zijn noodzakelijke voorwaarden om een verantwoorde bijdrage te leveren tot het onderzoek rond de zuivering én de collaboratie. Wie de zuivering onderzoekt, draagt immers ook bij – zij het in afgeleide zin – tot de studie van de collaboratie.

3. DE REPRESSIE: DE ALGEMENE CONTEXT

De realiteit die achter het koepelbegrip dé repressie schuilgaat – we verkiezen als begrip eerder ‘de zuivering’ of een omschrijving als ‘de bestrafing van de collaboratie’, maar gemakshalve bedienen we ons toch van het meer ingeburgerde ‘de repressie’ – was zeer gevarieerd en dekt uiteindelijk uiteenlopende vormen. Huyse onderscheidde zes verschijningsvormen (Huyse & Dhondt 1991: 19). Diegene die het meest tot de verbeelding sprak en waarover zoals eerder gezegd ook in het buitenland heel wat onderzoek werd verricht, de *straatrepressie*, speelde zich af in de informele sfeer. Over de straatrepressie is wel geweten dat duizenden burgers werden opgepakt en geïnterneerd, dat dit gepaard ging met mishandelingen, vernielingen, brandstichting, berovingen en zelfs enkele doden, maar meer precieze inschattingen van het aantal getroffen en duidelijkheid over de meer concrete achtergronden en mechanismen ontbreken nog (Huyse & Dhondt 1991, Rzoska 1999, Timmerman 2000, Van Loon 2004).

Het interneren – administratief aanhouden – van verdachte Belgen en van vreemdelingen diende volgens een omzendbrief van 21 augustus 1944 te gebeuren via tussenkomst van burgemeesters, procureurs des konings, krijgsgenoteerden en agenten van de staatsveiligheid. In diezelfde omzendbrief werd ook de te volgen procedure verduidelijkt. In welke mate deze interneringen ontspoorden en er sprake was van ‘illegale’ interneringen, maakt onderwerp uit van discussie en wordt ook verder aangekaart in de casus Gent Wollestraat. Feit is wel dat naast de klachten over het opsluiten van onschuldigen, ook de onhygiënische huisvesting, de ontoereikende voeding en verzorging, mishandelingen en corruptie door bewakers aanleiding vormden voor heel wat klachten (Elaut 2005). Ook in onze casus, het interneringscentrum (IC) Gent Wollestraat, gehuisvest in een voormalig fabrieksgebouw, waren de levensomstandigheden allesbehalve comfortabel en zorgde onder meer de bewaking door mannelijke verzetslieden voor heel wat problemen (De Metsenaere e.a. 2005: 60-62). Er zijn ook geen cijfers beschikbaar over het werkelijke aantal opgepakte Belgen en vreemdelingen tijdens de allereerste golf van interneringen, namelijk deze van september 1944. Het eerste cijfer dat gekend is, betreft een raming op 1 december 1944. Deze spreekt van een 38000 geïnterneerden, wat wellicht een onderschatting is (Elaut 2005: 20-21). Via de oprichting van Consultatieve Commissies werden adviescommissies gecreëerd die de minister dienden bij te staan in het sorteren van de verdachte Belgen en te beslissen tot vrijlating dan wel in staat van beschuldiging te stellen. Zo'n zestigtal commissies zouden een 40000-tal dossiers behandeld hebben (Elaut 2005: 40).

Over een andere vorm van informele repressie, de *zuiveringen in de privé-organisaties*, is tot nu toe zeer weinig geweten. We weten wel dat een aantal verenigingen en beroepsorganisaties een interne zuivering doorvoerden en

dat er een wisselwerking was tussen de verschillende sferen van zuivering (een gerechtelijk onderzoek of een veroordeling kon bijvoorbeeld leiden tot verlies van lidmaatschap en vice versa), maar systematische studies en cijfers daarover ontbreken (Huysse & Dhondt 1991, Rzoska 1999).

De formele uitzuivering gebeurde via de overheid. Militaire rechtbanken onder leiding van auditeurs bestrafden militaire, politieke en economische collaboratie en verklikking via veroordelingen tot de doodstraf, tot gevangenisstraffen, geldboetes, verbeurdverklaringen, het onder politietoezicht plaatsen, het verlies van bepaalde rechten enzovoort. In totaal werden 400000 dossiers aangelegd, waarvan uiteindelijk 71% zonder gevolg geklasseerd werd, 15% buiten vervolging werd gesteld en het in 14% van de gevallen (ongeveer 57000) tot een rechtszaak kwam. Dit cijfer houdt evenwel geen rekening met de impact van latere maatregelen die tot strafverzachting leidden (Huysse 2002, Matthé 2002). Vrouwen zouden 12% van de veroordeelden uitgemaakt hebben, goed voor zo'n 6800 vrouwen. Een groter aandeel vrouwen stelde Huysse vast in de burgerlijke epuratie. De auditeur kon iemand zonder tussenkomst van de krijgsgaad op de epuratielijst plaatsen en deze persoon zo een aantal fundamentele rechten ontzeggen (stemrecht, mogelijkheid om les te geven, om een advocaten- of dokterspraktijk te hebben enzovoort.). Het aantal vrouwen werd hier geschat op zo'n 7100, goed voor zowat een derde van alle gevallen die, na behandeling van alle beroepsprocedures via burgerlijke rechtbanken, begin 1950 definitief van een aantal rechten verstoken bleven (Huysse & Dhondt 1991: 26-32 en 126-129, Rzoska 1999: 22).

Een andere manier van zuiveren in de privésfeer bestond uit het weigeren van het bewijs van burgertrouw, uit te reiken door burgemeesters en politiecommissarissen. Zo kon men incivieke Belgen de kans ontzeggen aan een rijksuniversiteit te studeren, een goedkope lening te krijgen, een wagen te besturen enzovoort. Pas vanaf 1946 werd beroep mogelijk via provinciale commissies (Huysse & Dhondt 1991: 37-41 en 114-115, Rzoska 1999: 23-24).

De epuratie binnen de overheidsdiensten (politiek personeel en ambtenaren) mocht voor een aantal groepen al op wat meer wetenschappelijke belangstelling rekenen – zo bijvoorbeeld het recent gepubliceerde onderzoek over de oorlogsburgemeesters (Wouters 2004) – maar met haar studie van de epuratie binnen de RTT pakt Sophie Bollen (zie verder) een volslagen blinde vlek aan. Cijfers over deze vorm van epuratie zijn dan ook nog zeer fragmentarisch.

4. VROUWEN IN HET INTERNERINGSCENTRUM GENT WOLLESTRAAT¹

Gezien het onderzoeksproject 'Vrouwen en de bestrafing van de collaboratie' werd opgestart als een reactie op de toenmalige stand van zaken in het historisch onderzoek, inzonderheid het gebrek aan analyses die aandacht schonken aan vrouwen respectievelijk gebruik maakten van inzichten vanuit

genderstudies, werd gekozen voor een grondige casusanalyse via één interneringscentrum, namelijk dat van Gent Wollestraat.

De keuze voor een interneringscentrum (IC) als casus heeft alles te maken met de onontgonnen paden die zo werden geopend: een reconstructie maken van het interneringsparcours en geïnterneerden traceren tot het moment dat ze werden opgepakt enerzijds en hen verder volgen tot hun invrijheidsstelling of berechting anderzijds. Toen het project werd opgestart was het IC Wollestraat bovendien het enige met een toegankelijk en rijk archief én het enige waar zowel mannen als vrouwen werden gehuisvest. Tot dan toe werd enkel het interneringscentrum Lokeren aan het soort van analyse onderworpen die wij ook betrachtten (Roszka 1999) en bovendien werden in Lokeren enkel mannen geïnterneerd, wat een zeer eenzijdig beeld van de geïnterneerden opleverde.

De uniciteit van dit onderzoek schuilt eveneens in het soort van empirisch materiaal dat over de geïnterneerden werd verzameld en de manier waarop het werd geanalyseerd: de gegevens over de geïnterneerden werden aangevuld met informatie vanuit de individuele dossiers van de Consultatieve Commissies van Oost-Vlaanderen voor Gent, Sint Niklaas en Geraardsbergen, van de Provinciale Beroepscommissie Oost-Vlaanderen (bewijs van burgertrouw: zie hoger), van het Belgisch Staatsblad en uit de strafdossiers van het Auditoraat-Generaal bij het Militair Gerechtshof.

Via dit materiaal werden twee gegevensbestanden opgebouwd: een bestand met de persoonsgegevens van een representatieve steekproef, verzameld aan de hand van de interneringsfiches van het IC Gent en uittreksels uit het Staatsblad, en een bestand met informatie uit de strafdossiers van de vrouwen. De steekproef was gewogen a rato van één op vijf mannen, geselecteerd via een systematische trekking, en weerhield alle vrouwen. Dit leverde informatie op voor 1454 mannen en 1916 vrouwen. Na herweging was een datafile beschikbaar met 7270 mannen en 1916 vrouwen. Het eerste bestand werd kwantitatief geanalyseerd via het softwarepakket voor statistische analyse SPSS, het tweede vormde de basis van een kwalitatieve analyse via het softwarepakket Nvivo 2.0. Daartoe werd een representatieve selectie via een systematische steekproef van 115 strafdossiers uit een totaal van 229 ingevoerd en bewerkt.

Beide invalshoeken, de kwantitatieve en de kwalitatieve, zijn volgens ons noodzakelijk om twee soorten van leemtes op te vullen. De kwantitatieve analyse geeft een uitstekend representatief beeld van de 79% mannen en 21% vrouwen met ondermeer een reconstructie van het interneringsparcours, de timing ervan, het aandeel van vrouwen in de verschillende soorten van vervolgte collaboratietypes en de diversiteit van vrouwelijke collaboratie, de gehanteerde strafmaten en het eventueel genderbepaald karakter ervan, alternatieve bestraffingswijzen voor vrouwen en socio-demografische profielen van de verschillende soorten geïnterneerden. De kwalitatieve analyse is

bij uitstek geschikt om patronen in het discours zichtbaar te maken en om te onderzoeken of en hoe de criteria, gebruikt bij de berechting, bestraffing en vervolging van vrouwen, gecreëerd werden vanuit het invullen van het genderbegrip en vanuit de inschatting van vrouwelijke rollen. Het gaat hierbij om vragen als: welke argumenten werden door getuigen ingeroepen om beschuldigingen te bezwaren of te verzachten, welke verdedigingsstrategieën bouwden de betrokken vrouwen op en hoe sterk waren deze bepaald door gender?

We zullen ons nu concentreren op de belangrijkste bevindingen van dit onderzoek. We beperken ons daarbij tot die bevindingen die vanuit een genderperspectief het meest interessant bleken.

Internering zorgde er duidelijk voor dat een zeer heterogene groep van mensen voor kortere of langere tijd verplicht werd samen te leven: mannen en vrouwen, jongeren en ouderen, mensen uit zeer uiteenlopende sociale milieus, al dan niet terecht opgesloten, en met een zeer uiteenlopend collaboratieverleden. Toch was de geïnterneerde bevolking vooral een jonge bevolking (de helft was jonger dan 31 jaar en een kwart was zelfs jonger dan 24) en hadden (relatief jonge) arbeiders(mannen) een duidelijk grotere kans op internering en bestraffing. Dit had alles te maken met het uiteenlopend sociaal (én gender-) profiel van de bestrafte collaboratievormen. Militaire collaborateurs vormden de hoofdmoot van de veroordeelden (meer dan 60%) en hierin was het arbeidersaandeel groot (45% tegenover een gemiddelde van 32%). Op tien veroordeelde arbeiders waren er negen militaire collaborateurs!

Veroordeelden die voor economische collaboratie (vaak in combinatie met politieke collaboratie) werden vervolgd, waren ouder, minder uit mannen samengesteld en vooral afkomstig uit middengroepen van bedienden, handelaars en ondernemers. Ook voor de politieke collaboratie vormden deze groepen het rekruteringsmilieu bij uitstek. Diezelfde middengroepen en de groep van vrouwen zonder beroep waren veel duidelijker aanwezig in de louter burgerlijke epuratie.

Mannen en vrouwen verschilden niet in de tijd die ze gemiddeld in het interneringscentrum doorbrachten (gemiddeld 99 dagen), maar deze verblijfsduur kon variëren van één dag tot 575 dagen! Voor een kwart van de geïnterneerden was de verblijfsduur 29 dagen of minder, de helft verbleef er minstens 67 dagen en slechts een kwart verbleef er meer dan 145 dagen. De tijd die er in het IC Gent Wollestraat diende doorgebracht te worden, verschilde wel duidelijk naargelang de betrokkene uiteindelijk al dan niet werd vervolgd en naargelang welke straf (burgerlijke epuratie, celstraf) uiteindelijk werd toegekend.

Ook het parcours dat mannen en vrouwen aflegden vooraleer in het IC te arriveren, was voor allen even complex. Rzoska spreekt in dat verband over

een werkelijke 'Ronde van Vlaanderen' (Rzoska 1999: 77). Via getuigenissen weten we dat mannen en vrouwen uit sommige dorpen grotendeels hetzelfde parcours volgden indien ze in september 1944 thuis werden opgepakt, maar dat parcours kan via de bronnen niet steeds volledig worden gereconstrueerd. Ze verbleven voor Gent wel al ergens anders in gevangenissen of lokale interneringscentra. Amper 29% (25% van de vrouwen en 31% van de mannen) kwam rechtstreeks in Gent aan. Ook in de zomer van 1945 was het aantal mensen dat weer werd opgepakt zeer groot. Toen zorgde de terugkeer van gevangenen uit nazi-kampen en het bekend raken van de nazi-gruwelen voor een nieuwe golf van aanhoudingen.

88% van de geïnterneerden woonde in Oost-Vlaanderen en bijna de helft van al deze Oost-Vlamingen kwam uit het arrondissement Gent. We stelden wel vast dat een aantal gemeenten uit het Gentse, uit het Aalsterse en uit de Vlaamse Ardennen relatief gezien de meeste geïnterneerden aan het IC Gent leverden. Daartoe relateerden we het aantal geïnterneerden aan het totale bevolkingscijfer (anno 1947) van de gemeenten. We kunnen hieruit echter niet besluiten dat uit deze gemeenten relatief gezien ook de meeste inwoners werden geïnterneerd na de Tweede Wereldoorlog, aangezien in dezelfde periode in verschillende interneringscentra Oost-Vlamingen werden opgesloten en inwoners uit dezelfde gemeente niet noodzakelijk op dezelfde plek werden geïnterneerd. Conclusies over 'zwarte' gemeenten in Oost-Vlaanderen kunnen we er dus niet aan verbinden.

De timing van de instroom in Gent was wel duidelijk genderbepaald. Vrouwen arriveerden veel vroeger dan de mannen in Gent: 54% van de vrouwen kwam er aan in de eerste maanden na de opening tegenover maar 31% van de mannen. Voor duidelijk gegenderde piekmomenten in de instroom zorgde ook het Ardennenoffensief: vanaf eind december 1944 arriveerden om die reden mannen en vrouwen uit Waalse krijgsgevangenkampen en gevangenissen (soms via een tussenstap in Lokeren).

In het algemeen was slechts voor 1.6% van de geïnterneerden geen officieel document voorradig (interneringsbevel, opsluitingsbevel) dat de internering een juridische grond verleende. Anderzijds wist men voor 75.5% van de gedetineerden bij aankomst in Gent niet waarvoor ze werden aangehouden en van die grote groep werd uiteindelijk ook 30% niet vervolgd. Van wie niet geweten was waarom ze werden opgesloten, was in 64% van de gevallen ook niet te achterhalen wie verantwoordelijk was voor de opsluiting. De situatie leek achteraf wel enigszins gecorrigeerd te worden door de Consultatieve Commissies en door de krijgsauditeurs: meer dan de helft van de personen, die achteraf niet (burgerlijk of strafrechtelijk) gestraft werden, herwonnen hun vrijheid via deze instanties. We vermoeden dat de impact van aanhoudingen zonder mandaat en zonder voldoende gronden vooral voor vrouwen groot was en dat onregelmatigheden vooral gebeurden met de groep die in november in Gent arriveerde en dus in de septemberdagen van 1944 was op-

gepakt: het aandeel van de gedetineerden die achteraf niet werden gestraft, lag toen significant hoger. Van de achteraf niet gestrafte personen kwam 44% aan in de eerste drie maanden van de opening van het IC, terwijl amper 23% van achteraf gestrafte personen toen arriveerden. 62% van alle vrouwen (en 36% van alle mannen) die in het IC arriveerden tijdens de eerste drie maanden werd achteraf niet gestraft. Bij de niet-gestraften waren bedrijfsleiders, zelfstandigen, handelaars, vrije beroepen, kunstenaars, politici, studenten en huisvrouwen oververtegenwoordigd. We kunnen enkel veronderstellen dat vrouwen toen relatief meer als ‘familie van’ werden opgepakt en dat al dan niet vermeende collaboratieactiviteiten van specifieke sociale groepen gemakkelijker aanleiding gaven tot internering (misschien omdat deze collaboratie zich op lokaal vlak afspeelde en duidelijker zichtbaar was). Samen met Rzoska (1999: 63) opperen we eveneens de veronderstelling dat meer gegoeede geïnterneerden sterker stonden in de juridische procedure en deze konden vertragen waardoor ze uiteindelijk minder streng werden gestraft.

Van alle mannen en vrouwen samen die gestraft werden, gebeurde dat in 41% van de gevallen ten gevolge van het delict wapendracht, al dan niet in bezwarende omstandigheden. 27% van de delicten betrof politieke collaboratie (al dan niet bezwarend) en 21% had betrekking op de ‘donkere’ kant van de collaboratie (verraad, gecombineerd met politieke collaboratie en wapendracht). Amper 4% van de bestrafden hadden met verklikking (al dan niet bezwarend) te maken en economische collaboratie (al dan niet bezwarend) betrof amper 2% van de delicten. Vrouwen participeerden in zowat al deze collaboratievormen. Onderzoek naar vrouwelijke collaboratie kan dan ook niet langer meer verengd worden tot de studie van horizontale collaboratie. Vooral in verklikkingactiviteiten en daden van politieke collaboratie waren vrouwen prominent aanwezig: meer dan de helft van de kleine groep voor verklikking veroordeelden was een vrouw. Ook in de politieke collaboratie waren ze met 35% sterk vertegenwoordigd. Hiermee sluiten onze bevindingen aan bij deze van buitenlandse collegae (zie hoger). Wapendracht, economische ‘hulp aan de vijand’ en de meer ‘donkere’ vormen van collaboratie waren duidelijk mannelijke aangelegenheden. In de laatste categorie was zelfs geen enkele vrouw te vinden.

Zowel qua collaboratieactiviteiten en behandeling van de ten laste gelegde feiten stelden we grote verschillen vast tussen mannen en vrouwen. Vrouwen werden op een andere manier behandeld voor de feiten waarvan ze verdacht of beschuldigd werden. Gemiddeld werd 29% van de geïnterneerde populatie veroordeeld. Vrouwen werden significant meer dan mannen geïnterneerd zonder achteraf veroordeeld te worden. Een meerderheid van vrouwen werd niet gestraft (51%), van de mannen werd drie kwart wél gestraft (76.6%)! Dit had uiteraard heel wat te maken met de aard van de gepleegde feiten – in de zwaarst bestrafte collaboratieactiviteiten waren vrouwen immers ondervertegenwoordigd – maar ook indien ze grosso modo voor dezelfde

categorie van feiten werden gestraft, was die bestraffing anders dan bij de mannen. We illustreren dit via de veroordeelden voor 'gewone' verklipping, een activiteit van rijpere huisvrouwen: vrouwen kregen lichtere celstraffen en werden ook minder andere sancties opgelegd dan mannen. Voor daden van militaire collaboratie kregen 9 op de 10 – veelal zeer jonge – vrouwen een celstraf en maar 8 op de 10 mannen, maar de omvang van de celstraf was dan weer lichter voor vrouwen.

In de politieke collaboratie was een derde van de veroordeelden een vrouw en ook daar werden ze anders behandeld: 66% van de vrouwelijke politieke collaborateurs (ten opzichte van maar 36% van de mannelijke politieke collaborators) kreeg enkel een burgerlijke bestraffing. Vooral de burgerlijke epuratie was een vrouwspecifieke behandeling: van alle veroordeelde vrouwen kwam 51.2% enkel met de burgerlijke epuratie in contact, terwijl 85.5% van de veroordeelde mannen een burgerlijke straf combineerde met cel- en/of andere straffen. Huysse en Hoflack lezen deze beslissingen van de krijgsauditeurs als het bewust sparen van vrouwen van de militaire rechtbanken omdat het persoonlijk lidmaatschap van vrouwen niet steeds een persoonlijke keuze zou zijn geweest (Huysse & Hoflack 1994: 29-34). We stellen verder vast dat vrouwen dit argument ook gebruikten in hun verdedigingsdiscours.

Mannen werden ook sneller burgerlijk geëpureerd dan vrouwen. Voor 61% van de mannen was dit gebeurd voor juni 1946. Bij de vrouwen was dat toen nog maar voor 42% van hen het geval. Huysse verbindt de snelheid waarmee werd overgegaan tot het vervallen verklaren van rechten door de parketten met de pogingen om de incivieken het stemrecht te ontzeggen voor de verkiezingen van 17 februari 1946 (Huysse & Dhondt 1991: 187). In welke mate de politieke discussies over vrouwenstemrecht voor een analoge strategie ten aanzien van incivieke vrouwen zorgden, valt via onze gegevens niet vast te stellen. Niet veroordeelde vrouwen kwamen ook gemakkelijker vrij dan niet-veroordeelde mannen (58% ten opzichte van 51%) en dit gebeurde ook relatief meer door beslissingen van Consultatieve Commissies.

Tot nu toe konden nog niet alle mogelijkheden van het materiaal benut worden en hierdoor konden een aantal gangbare thesissen over de bestraffing van de collaboratie nog niet echt worden geverifieerd. Door te werken met één interneringscentrum en bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal uit andere regio's konden we de door Huysse veronderstelde regionale verschillen in strafmaat niet op hun waarde controleren. Evenmin onderzochten we in het onderzoeksrapport de impact van het in beroep gaan op de strafmaat en, in wisselwerking daarmee, de impact van de tijdsfactor. Wij beperkten ons tot de eerste procesmatige afhandeling. Deze leerde ons dat het vervallen verklaren van rechten zeer snel gebeurde (meer dan de helft van de gevallen was al vervallen verklaard voor medio 1946), dat de donkere kant van de (militaire) collaboratie eveneens snel werd berecht en dat hierin geen verschil werd vastgesteld tussen mannen en vrouwen (47% van de gevallen

die verraad met wapendracht en andere delicten combineerden kwamen al voor eind 1945 voor de rechter). Wie later veroordeeld werd voor militaire collaboratie genoot wel het voordeel van de tijd. Ook de combinatie van politieke collaboratie met de donkerste kanten werd snel behandeld. De 'gewone' politieke collaboratiedelicten werden daarentegen veel trager behandeld. Hetzelfde gold voor verklikking. Daar wijst de strafmaat niet op een grotere mildheid naarmate de tijd verstreek. Er lijkt met andere woorden op het eerste zicht geen eenduidig verband te bestaan tussen het tijdstip van veroordeling en de strafmaat, maar er is meer onderzoek nodig (onder andere naar de impact van verzachtende maatregelen en het aantekenen van beroep) om daaromtrent echt uitsluitsel te geven.

De kwalitatieve analyse van het getuigendiscours opende eveneens belangrijke onderzoeksperspectieven voor de constructie van het beeld van vrouwelijke collaboratie. Het spreekt vanzelf dat dit discours duidelijk gestructureerd werd door de vragen en de criteria van het gerecht. Binnen het geheel aan thema's die in de strafdossiers werden behandeld, hebben wij er vier gekozen: de aanklachten omtrent lidmaatschappen en de relatie met andere verdachte organisaties, de relatie tot Duitsland, het publieke karakter van de collaboratie en de reputatie van de vrouw. Deels werden deze thema's ingegeven door de juridische criteria volgens dewelke de krijgsauditeurs over de verschillende vormen van collaboratie dienden te oordelen. Dit was niet het geval voor de 'reputatie van de vrouw': als juridisch criterium voor collaboratie komt dit begrip niet voor. We vermoedden evenwel dat horizontale collaboratie wel kon verschijnen in het discours van de omgeving en dus in de wijze waarop de omgeving (familie, vrienden, vijanden, burens en dorpsgenoten) collaboratie definieerde en eveneens in de beoordeling van de opstellers van de strafdossiers. De documenten in de strafdossiers zijn immers van verschillende officiële instanties afkomstig (als onderzoeksresultaten van lokale politie of rijkswacht, Veiligheid van de Staat, Consultatieve Commissie, het verzet en dergelijke meer) en deze verslagen leken soms meer op zeer partijdige getuigenissen 'à charge' dan op neutrale, zakelijke verklaringen.

Doorheen de complexe verhalen van vrouwelijke collaboratie die zich afspeelden tegen uiteenlopende lokale achtergronden, spanningen en conflicten, ontwaarden we een aantal rode draden van steeds terugkerende thema's en criteria om incivieke vrouwen te stigmatiseren. Wat werd als vrouwelijke collaboratie aanzien en welke karakteristieken werden incivieke vrouwen toegedicht?

De incivieke vrouw verschijnt (in liefst 27 dossiers) vooreerst als een gevaarlijk persoon wegens haar foute overtuiging of engagement en/of haar banden met personen die ook duidelijk 'fout' waren, namelijk collaborerende familieleden of kennissen en Duitsers. Het gevaar bestond immers dat zij overging tot verklikking. Uit een aantal dossiers blijkt dat de 'gevreese vrouwen' dit imago ook gebruikten om persoonlijke conflicten te beslechten

of hun macht in de onmiddellijke omgeving te laten gelden.

Van *horizontale collaboratie* (intieme relaties met mannen die gelieerd waren aan de nieuwe orde) werd in liefst 33 dossiers melding gemaakt door de getuigen. Dergelijke amoureuze betrekkingen werden duidelijk afgekeurd, maar anderzijds ook verschillend beoordeeld naargelang de omstandigheden: gehuwde vrouwen die hun echtgenoot bedrogen met een 'foute' man of losse relaties van ongehuwde vrouwen botsten op veel meer afkeuring dan een meer geïnstitutionaliseerde relatie – intieme omgang binnen huwelijk of verloving – met een 'foute' man. We concluderen daaruit dat seksuele autonomie slechts werd getolereerd zolang de grens van vrouwelijke en nationale waardigheid niet werd overschreden. Verder compromitteerde de incivieke vrouw zich ook door haar *engagement* in *Nieuwe Orde-organisaties* en haar *arbeid* ten dienste van de bezetter. De meest vermelde organisatie was de DeVlag (in 25 dossiers), gevolgd door het Duitse Rode Kruis (21 dossiers) en de Dietsche Meisjesscharen (DMS) in 12 dossiers. *Uniformdracht* of *andere visuele uitdrukkingen* van die pro-Duitse sympathie (foto's thuis, speldjes op de kleding en dergelijke) werden systematisch door de getuigen opgemerkt.

Door in *Duitsland* op vakantie te gaan, er vrijwillig te gaan werken of er naar te vluchten, werd er een ideologische en geografische grens overschreden (38 dossiers). Hiermee gaf de betrokkene duidelijk haar Duitsgezinde overtuiging te kennen. Wie tot dit kamp gerekend werd, gold als pro-Duits, onvaderlands, dus 'anti-Belgisch' en staatsgevaarlijk.

Niet alle betichte vrouwen beantwoordden aan alle aspecten van deze beeldvorming, maar in veel dossiers komt elk element toch minstens éénmaal voor. Niet alle aantijgingen konden echter bewezen worden – zo werd door getuigen vaak onterecht naar de beschuldiging van sentimentele collaboratie gegrepen – en in sommige dossiers neemt het haast karikaturale vormen aan. Dit wijst er wel op dat een soort collectief beeld van 'de incivieke vrouw' bestond. In welke mate was deze beeldvorming werkelijk genderbepaald en verschilde ze met andere woorden van hetgeen de omgeving vertelde over incivieke mannen? Vergelijkend onderzoek om deze vraag te beantwoorden ontbreekt vooralsnog, maar enkele aspecten waren toch duidelijk genderbepaald: de beschuldiging van sentimentele collaboratie, de talrijke verwijzingen naar het archetypische beeld van de gevreesde verklikster en het feit dat vrouwen zonder meer dezelfde ideologische overtuiging (en dus collaboratie) werd toegedicht als hun familieleden. Deels bogen deze genderconstructies op reële situaties. Eeuwig punt van discussie blijft in hoeverre vrouwen bewust of eerder naïef, zelfstandig of in navolging van familieleden, mee stapten in de collaboratie. Ons onderzoek bevestigt wel de stelling van Diamond (1999) dat familienetwerken, vriendschappen en verwantschappen de voornaamste katalysatoren waren voor lidmaatschappen van collaboratiebewegingen. In 46 dossiers maken getuigen melding van het collaboratiegedrag van familieleden van de betrokkene ('Gansch de familie

was Duitschgezind’) en in 33 dossiers gaven de betichte vrouwen zonder meer toe dat hun mannen gecollaboreerd hadden.

Volgens de meerderheid van de getuigenissen dienden de collaboratiedaden van de vrouwen eenduidig te worden geïnterpreteerd als een uiting van hun sympathieën voor de Nieuwe Orde. In 49 dossiers wordt dit door de getuigen onderstreept. Zelf plaatsten deze getuigen zich in het ‘andere kamp’ van goede vaderlanders. Hoewel we ons kunnen afvragen of deze positionering van de getuigen tijdens de oorlog al even duidelijk was, wordt er toch ook opvallend vaak melding gemaakt van conflicten en wederzijdse bedreigingen naar aanleiding van inciviek gedrag tijdens de bezetting. Anderzijds vonden we in aantal dossiers aanwijzingen dat oude vetes nieuw leven werd ingeblazen door de oorlog. Hier speelde de lokale context dus een bepalende rol. Wat we niet konden achterhalen was hoe wijdverspreid dit beeld van ‘de incivieke vrouw’ in de collectieve blik van de samenleving was. De aard van de bron en de oververtegenwoordiging van getuigen à charge konden immers tot een vertekening leiden van het gepresenteerde beeld over de vrouwelijke inciviek.

Net zoals het getuigendiscours is het verdedigingsdiscours van de achteraf gestrafte incivieke vrouwen gedeeltelijk gebaseerd op genderconstructies. Zoals te verwachten was, verdedigden de incivieke vrouwen zich door eerst zoveel mogelijk de feiten te ontkennen en vervolgens, na duidelijke bewijzen en overtuigende getuigenverklaringen, door hun rol en aandeel in de collaboratie zoveel mogelijk te minimaliseren. De verantwoordelijkheid inzake ideologische keuzes en incivieke daden schoven ze door naar anderen, vaak familieleden, ze wezen op hun eigen naïviteit of gaven niet-ideologische motieven om hun rol te verzwakken. De zin ‘Ik heb niet aan politiek gedaan’ komt telkens terug. Zich wegcijferen uit de publieke sfeer gebeurde ook door te wijzen op eigen onmisbaarheid in het gezin als moeder en echtgenote. Mogelijk grepen mannen ook gelijkaardige argumenten aan, maar we betwijfelen sterk dat mannen systematisch een ‘vaderschapsdiscours’ ontwikkelden. We weten evenmin of dit discours representatief was voor alle geïnterneerde vrouwen, aangezien we enkel de dossiers van met gevangenis gestrafte vrouwen bestudeerden.

De kwalitatieve analyse verruimde eveneens ons beeld van de collaboratie zelf van vrouwen tijdens de oorlog. Collaboratie van vrouwen tijdens de oorlog verscheen in dit onderzoek duidelijk als een gevolg van verwantschapsbanden. Verder verschilden de motieven van vrouwelijke collaborateurs weinig met die van mannelijke incivieken: opportunisme (bijvoorbeeld materiële voordelen) evenals sympathie voor het nationaal-socialisme – en wellicht vaak zelfs in combinatie met elkaar – bewogen vrouwen ertoe zich aan te sluiten bij de Nieuwe Orde. Verschillende auteurs (Bock 1993 & 1995, Koonz 1989) stelden zich de vraag waarom het nationaal-socialisme – dat vrouwen reduceerde tot moeders en hen hiermee terugdrong in de private

en louter reproductieve sfeer – zo een sterke aantrekkingskracht uitoefende op vrouwen. Net deze moederschapscultus blijkt tot een sterke identificatie met de – reactionaire – nieuwe ideologie te hebben geleid. Anderzijds dient gewezen op de discrepantie tussen woord en daad van het nationaal-socialisme. Dat de oorlog kansen bood aan vrouwen om zich te emanciperen en een grotere sociale rol op te nemen, illustreren de DRK-verpleegsters, jonge vrouwen die zo een kosteloze medische opleiding konden genieten die buiten het financiële bereik van het gezin lag. Zin voor avontuur en het zich onttrekken aan het ouderlijke gezag en aan de sociale controle van de directe omgeving waren andere belangrijke drijfveren om naar Duitsland en het front te gaan werken. Deze jeugdige onbezonnenheid en ambitie kwam deze vrouwen duur te staan. Militaire collaboratrices – zoals DRK-verpleegsters werden genoemd – kregen in 91,4% van de dossiers een celstraf.

Via verantwoordelijke posities in organisaties – uitgeoefend door henzelf of vaak ook door de echtgenoot – werd voor vrouwen een rol weggelegd in het bezettingsapparaat. Dit verhoogde hun maatschappelijke status én macht ten aanzien van de directe omgeving. Het repressieve karakter van het bezettingsregime leidde tot een permanente angst bij de bevolking om terecht of onterecht gestraft te worden. Collaborerende vrouwen maakten van deze angstpsychose gebruik om verbaal hun macht te doen gelden in hun omgeving. Wellicht is het geen toeval dat we bij de verkliksters zoveel huisvrouwen terugvinden: het dreigen met verklikking gaf deze vrouwen een machtig instrument in handen waarmee ze zich binnen hun beperkte(re) leefwereld konden laten gelden. Ook bij de vrouwelijke incivieken die werden veroordeeld voor politieke collaboratie vinden we een meerderheid aan huisvrouwen terug (64%). Het beeld van de politiek onmondige en ongeïnteresseerde huismoeder dat door een aantal vrouwen naar voren werd geschoven, wordt hierdoor toch enigszins genuanceerd. De collaboratie bood vrouwen dus macht, sociale status en ontplooiingskansen en wellicht waren deze factoren voor een belangrijke groep minstens even belangrijke drijfveren als de louter ideologische aantrekkingskracht van en sympathie voor het nationaal-socialisme.

5. DE PROFESSIONELE ZUIVERING VAN RTT-WERKNEEMSTERS

De geschiedenis van de zuivering van het overheidsapparaat na de Tweede Wereldoorlog in België blijft tot op heden onontgonnen terrein. Nochtans werd een grote groep ambtenaren verwijderd uit de overheidsdiensten of op een andere wijze gestraft voor hun inciviek gedrag. Huyse en Dhondt menen dat bij benadering minstens een kleine 11.000 ambtenaren op één op andere wijze wegens incivisme werden gesanctioneerd. Hiervoor baseren zij zich op ministeriële antwoorden op parlementaire vragen (Huyse & Dhondt 1991: 35). Ook het juridische kader dat speciaal met het oog op deze zuive-

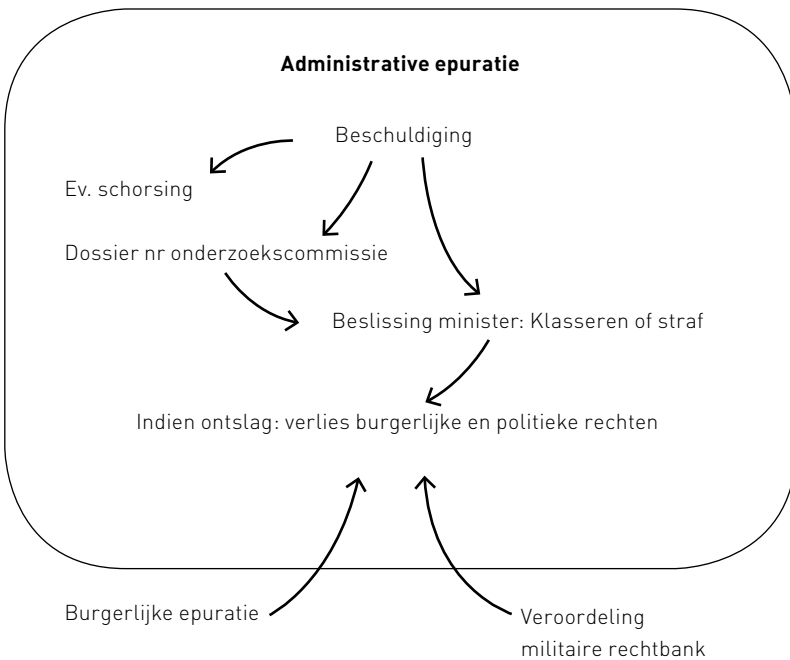
ring werd ontworpen of het verloop van deze epuratie, was tot nog toe niet het voorwerp van wetenschappelijk onderzoek. In dit onderzoek worden twee onderzoeksperspectieven gecombineerd. Enerzijds wordt een bijdrage geleverd aan de studie van de ambtenarenzuivering. Anderzijds wordt een bijkomend antwoord geformuleerd op de vraag in hoeverre de repressie een genderbepaald karakter had. Uit analoog onderzoek blijkt immers dat bepaalde aspecten van de collaboratie én de bestrafing ervan duidelijk genderbepaald waren.

De keuze voor de Regie van Telegrafie en Telefonie (RTT) werd in eerste instantie ingegeven door redenen van bronnentechnische aard. Het telecommunicatiebedrijf Belgacom – de rechtsopvolger van de RTT – heeft eind jaren 1990 een onderdeel van zijn personeelsarchief overgedragen aan het het SOMA.² Dit archief staat bekend als het ‘epuratie-archief’ van de RTT en bestaat uit twee grote deelbestanden. Enerzijds bevat het een omvangrijk ‘administratief archief’ dat interne en externe documenten bevat die een licht werpen op het juridische kader dat de zuivering binnen de RTT diende te ondersteunen en die de genese, implementatie en evaluatie van deze interne zuivering documenteren. Anderzijds wordt de hoofdbrok van dit epuratie-archief gevormd door meer dan 1000 persoonsdossiers, die vaak erg rijk aan informatie zijn en die een blik werpen op de zuiveringspraktijk. Het epuratie-archief van de RTT biedt niet enkel het voordeel de zuivering bijzonder goed te documenteren. De RTT blijkt ook een overheidsinstelling geweest te zijn die relatief veel vrouwelijke werknemers telde, hetgeen een vergelijking tussen mannen en vrouwen een meer solide basis geeft. De bediening van de telefonische verbindingstafels was immers uitsluitend een vrouwenjob en daarnaast telde de RTT nog een aanzienlijk aantal vrouwelijke klerken. Ook het administratief personeel dat enkel werd ingezet op piekmomenten, was hoofdzakelijk vrouwelijk. De keuze voor de RTT kan dus ook gemotiveerd worden vanuit volgend perspectief: aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog kende de RTT een gemengde werkvloer en waren vrouwelijke werknemers zeker geen uitzondering. Eind 1943 beschikte de RTT over 14.225 personeelsleden waarvan 12.011 in vaste dienst werkten. De aanvullende helpers, agenten met een tijdelijk statuut, telegrambestellers en poetsvrouwen die werden ingezet op flexibele basis zijn in dit laatste cijfer niet inbegrepen. Eind 1943 werkten er 2469 vrouwelijke personeelsleden bij de RTT. Vrouwen maakten dus 17,3% uit van het totale personeelsbestand. Afgezien van het vrouwelijk onderhoudspersoneel deden zij allemaal een vorm van kantoorwerk. 2046 van hen werkten in vaste dienst en 294 als aanvullende helpster.³ Slechts één vrouw was als tijdelijke kracht aangeworven. Typisch voor de RTT was de functie van de telefoniste, die als taak had de om manueel de verbindingen tussen twee abonnees tot stand te brengen via een centrale. Anno 1946 waren immers enkel 65 telefoonnetten geautomatiseerd, die zich concentreerden binnen en om de belangrijkste stedelijke

centra. Voor de overige 364 netten was op dat moment nog steeds de tussenkomst van een telefoniste vereist. De grootste groep werknemers werd echter gevormd door de schrijfsters. Wanneer zij promotie wensten te maken, stootte deze groep echter onvermijdelijk op een glazen plafond: anno 1938 vinden we slechts 3 vrouwen terug als 'klerken-opzichters', al kreeg in een aantal kleine kantoren – waar vaak slechts twee of drie personen werkten – enkele malen een vrouwelijke klerk de leiding. Bij de kaderfuncties vinden we slechts één vrouw terug: de ingenieur Hélène Mallebrancke, die aan het hoofd stond van het RTT-kantoor te Gent.

Figuur 1

De administratieve zuiveringsprocedure binnen de RTT

Meteen na de bevrijding van Brussel, op 4 september 1944, vaardigde het hoofdbestuur van de RTT richtlijnen uit met betrekking tot de behandeling van incivieke personeelsleden. In deze eerste fase speelden de onmiddellijke oversten een belangrijke rol. Zij kregen de opdracht om lijsten op te maken van incivieken, bewijsmateriaal te verzamelen en maatregelen te treffen om indien nodig de betrokkenen in kwestie tijdelijk van de werkvloer verwijderd te houden (zie figuur 1). Ook dienden zij de aangifte van beschuldigingen van incivisme door collega's in goede banen te leiden, wat inhield dat deze klachten schriftelijk moesten worden geformuleerd en ondertekend. Slechts drie maanden later werd een ministerieel besluit uitgevaardigd dat voor-

zag in de oprichting van onderzoekscommissies die geval per geval dienden te onderzoeken en een passend advies met betrekking tot de aangewezen sanctie dienden te formuleren. Deze onderzoekscommissies werden bemand door juristen en leden van het personeel. In totaal werden zeven commissies⁴ opgericht die elk een eigen geografisch werkingsgebied kregen toegewezen. De vooropgestelde werkwijze – waarbij elk dossier een advies diende te krijgen – bleek echter veel te traag te werken. Slechts over drie van de 443 dossiers die weerhouden werden in de steekproef bleek eind maart 1945 – dit wil zeggen zeven maanden na het begin van de zuivering en meer dan drie maanden na de oprichting van de onderzoekscommissies – een beslissing te zijn gevallen. Daarom bepaalde het ministerieel besluit van 19 april 1945 dat de minister van Verkeerswezen voortaan zonder voorafgaandelijk advies mocht beslissen over de toe te passen sanctie. Ook indien er een advies werd geformuleerd, was de minister voortaan vrij om dit al dan niet te volgen, zo stipuleerde het ministerieel besluit van 14 mei 1945. Deze besluiten misten hun effect niet: vanaf juni 1945 komt de zuivering duidelijk in een stroomversnelling terecht. Een jaar na de bevrijding waren meer dan 300 personeelsleden definitief uit de RTT verwijderd. Het betrof hier personeelsleden wiens collaboratiegedrag onomstotelijk vast stond en die ook duidelijk blijkt had gegeven van een incivieke ingesteldheid. Pas vanaf de zomer van 1945 werd het straffenarsenaal meer gediversifieerd. Maar een jaar na de aanvang van de zuivering wachtten 800 werknemers nog op een beslissing. Pas in 1948 viel de laatste beslissing over een zuiveringsdossier. Ruim de helft van de verdachte ambtenaren werd in afwachting van een sanctie geschorst. Het merendeel van deze schorsingen gebeurde met inhouding van wedde. De schorsingsperiode ging echter niet alleen gepaard met inkomensverlies. De ambtenaar in kwestie gold in deze tussentijd voor zijn werkomgeving als inciviek tot het tegendeel bewezen was. Niet elke verdachte ambtenaar werd immers gestraft: 25% van alle dossiers werd zonder gevolg geklasseerd. Een ontslag uit overheidsdienst ging steeds gepaard met verlies van burgerlijke en politieke rechten. Omgekeerd werd een personeelslid dat deze rechten was verloren – uit hoofde van een veroordeling door een militaire rechtbank of door een inschrijving op de epuratielijst – automatisch door de overheid ontslagen.

Centraal in dit onderzoek staat de vraag of vrouwelijke werknemers door de RTT anders werden bestraft dan hun mannelijke collega's die van incivisme werden beschuldigd. Ook dringt zich een vergelijking op met de conclusies die in de eerder besproken onderzoeken werden geformuleerd met betrekking tot de man-vrouw verhouding in bepaalde collaboratievormen.⁵

Uit het kwalitatieve vooronderzoek – op basis van literatuurstudie en bronnenonderzoek – bleek echter dat er binnen de RTT bijkomende alternatieve criteria – die we zelden of nooit terugvinden in de veroordelingsgronden van de militaire rechtbanken – werden gehanteerd om iemand als inciviek te

beoordelen. Dit maakt het aannemelijk dat genderbepaalde opvattingen over aanvaardbaar gedrag door vrouwen meer ruimte kregen in vergelijking met de rechtspraak voor de rechtbanken. En dit had mogelijk dan weer gevolgen voor het aantal vrouwen dat betrokken werd in de zuivering. Zoals vermeld was een ontslag uit overheidsdienst gekoppeld aan het verlies van bepaalde rechten. Wie zijn job kwijt was, werd ook op tal van andere domeinen uit het openbare leven verbannen.

In het volgende deel zullen we ons toelagen op het kwantitatieve onderzoeksgedeelte. Hierin willen we door middel van een kwantitatieve analyse van het bronnenmateriaal de vraag beantwoorden of het sanctioneringsbeleid van de RTT ten aanzien van vrouwelijke werknemers verschillen vertoont ten opzichte van mannelijke werknemers. Tevens zal deze analyse ook een licht werpen op het profiel van de incivieke RTT-werknemer.

Voor het kwantitatieve onderzoeksgedeelte maakten we gebruik van de 1128 persoonsdossiers die een deelbestand vormen van het zuiveringsarchief van de RTT, dat bewaard wordt in het SOMA. Hieruit werd een aselechte (gewogen) steekproef getrokken, waarin 170 vrouwen (alle vrouwen), 1 op 5 Vlaamse mannen ($n = 142$) en 1 op 2 Waalse mannen ($n = 131$) (systematische steekproef) werden geselecteerd. Vervolgens werden deze gegevens gewogen via SPSS zodat uitspraken worden gedaan over 1122 dossiers. De informatie uit de dossiers werd gecodeerd in variabelen die ons toelaten uitspraken te doen over leeftijd, functie, woon- en werkplaats, straffen en beschuldigingen, vervolging in alternatieve repressieprocedures en etniciteit.

De verhouding mannen-vrouwen binnen de zuiveringsdossiers benadert sterk die van de man-vrouw verhouding binnen de totale personeelspopulatie (respectievelijk 82,6%/17,3% tegenover 85,5%/15,5%). Verhoudingsgewijs werden dus evenveel vrouwen als mannen bij de zuivering betrokken. Ook als we kijken naar het aantal (verschillende) straffen die vrouwen en mannen kregen opgelegd, vinden we geen significante verschillen terug. Ontslag werd in 47,5% van de dossiers opgelegd. Uitstel van bevordering voor een bepaalde periode werd toegepast in 14,9% van alle gevallen. 9,4 procent van de verdachte personeelsleden werd gestraft met een strenge of gewone berisping. De andere straffen werden slechts in een beperkt aantal gevallen opgelegd. Ook met betrekking tot het schorsingsbeleid – de schorsing werd opgelegd in afwachting van een definitieve uitspraak – vinden we geen verschillen ten aanzien van mannen en vrouwen: de helft van de incivieken uit beide groepen werd geschorst waarvan de meerderheid met verlies van wedde. Op basis van deze vergelijking dienen we dus te besluiten dat van incivisme beschuldigde vrouwen niet strenger of zachter werden bestraft dan incivieke mannen.

Een analyse van het bestraffingsbeleid behelst echter meer dan louter een vergelijking op basis van de toegekende straffen. Belangrijk zijn immers ook de criteria op basis waarvan iemand als inciviek werd beschouwd. Of anders

gezegd: welke feiten gaven aanleiding tot een sanctie? Werden vrouwen voor andere feiten gestraft dan mannen? Om deze vragen te beantwoorden, baseren we ons op de beschuldigingen die werden opgetekend in de persoonsdossiers. In veel dossiers werden de verdachte personeelsleden van meerdere incivieke feiten beschuldigd.

Slechts twee soorten beschuldigingen komen in absolute aantallen meer voor bij vrouwen dan bij mannen. Het is niet verwonderlijk dat sentimentele collaboratie hierbij hoort. Alle handelingen die zich bewogen op een continuüm van flirtgedrag tot een heuse amoureuze relatie werden gepercipieerd als een absoluut gebrek aan zelfrespect waardoor de vaderlandse eer werd gekrenkt. Maar ook een informeel gesprek met een Duitser of het aannemen van giften was een brug te ver. Aan al deze handelingen kleefde steeds de verdenking van een seksuele component. In de praktijk bleek het echter soms moeilijk voor de RTT-werkneemsters om de nodige afstand te bewaren aangezien de telefooninstallaties permanent door Duitse militairen werden gebruikt. 27 vrouwelijke werkneemsters werd verweten zich hierbij onwaardig te hebben gedragen. Ook twee mannen hadden ongeoorloofde relaties aangeknoopt: in één geval ging het om een RTT-er die een kind had bij een vrouwelijke incivieke collega, in het andere dossier werd de persoon in kwestie ervan beschuldigd een relatie te hebben met zijn schoonzus, wiens echtgenoot bij de SS was. Amoureuze relaties met incivieken werden immers – ook voor vrouwen – over dezelfde kam geschoren. In dezelfde sfeer bevindt zich een ander criterium dat meer voorkwam in dossiers van vrouwen dan bij mannen: gehuwd te zijn met een inciviek. Deze beschuldiging trof 31 vrouwen en 17 mannen. Hier werd echter niet het huwelijk op zich bekritiseerd maar werd hij of zij verdacht het ideeëngoed van zijn of haar wederhelft te delen of op zijn minst stilzwijgend te ondersteunen. Een echtgenote van een VNV-er werd verweten dat ze haar man op moreel vlak had gesteund door hem te vergezellen op weg naar een partijvergadering, al was ze zelf het VNV-lokaal niet binnengestapt. Niet alleen partners van politieke collaborateurs waren verdacht. Een mannelijk personeelslid kreeg het verwijt zijn vrouw te hebben toegelaten om in een Duitse kazerne als kokkin te gaan werken.

Drie categorieën van inciviek gedrag blijken haast uitsluitend mannen te worden aangewreven: militaire collaboratie, vrijwillige arbeid voor de bezetter en naijver als RTT-werknemer met voordeel voor de bezetter tot gevolg. Net zoals in hoger vermeld onderzoek werd aangetoond, blijkt ook uit deze steekproef dat militaire collaboratie een typische mannenzaak was. Alleen vinden we bij de RTT nog minder vrouwelijke collaborateurs terug dan bij dit vernoemd onderzoek. Slechts 2 RTT-sters (of 1,2 % van alle vrouwen) vielen onder de definitie die de krijgsraden zouden hanteren om militaire collaborators aan te duiden. Het betreft hier één vrouw die als Duitse Rode Kruis-zuster had gewerkt en één werkneemster die als administratieve kracht voor

de Wehrmacht werkte. In het onderzoek onder leiding van Luc Huyse zou minstens 5% van alle vrouwen voor militaire collaboratie zijn veroordeeld tegenover 36% mannen (Huyse & Hoflack 1994: 30). Bij de RTT werd 16,4% (n = 182) van de mannen als (para)militaire collaborateur bestempeld.⁶ Ook de beschuldiging van vrijwillige arbeid voor de bezetter werd in 98% (n = 135) van de gevallen aan het adres van mannen geformuleerd. Opvallend is dat de beschuldiging van ongepaste naijver als RTT-werknemer ten voordele van de bezetter slechts 11 keer voorkomt. RTT-werknemers werden dus haast nooit op basis van hun functie als werknemers beoordeeld – hetgeen naar verwachting één van de prioriteiten van een administratieve zuivering dient te zijn – en vrouwelijke werknemers in geen enkel dossier.

Voor alle andere beschuldigingen benadert de man-vrouw verhouding min of meer de sekseverhouding in de totale personeelspopulatie en straffen: steeds schommelt het aandeel vrouwen binnen elke beschuldiging tussen de 10% en 20%. Twee beschuldigingen wijken hier echter sterker van af. Zo blijkt één op drie opiniedelicten op naam van een vrouwelijke werknemer te staan. De werkvloer bleek vaak het toneel te zijn van verhitte politieke discussies waarin een ongenueanceerde uitspraak voorgoed kon leiden tot het etiket van 'Duitsgezind', of 'aanhanger van de Nieuwe Orde'. Maar ook kritiek op het feit dat geallieerde bombardementen burgerslachtoffers eisten of twijfel aan de geallieerde overwinning, maakten iemand verdacht. Het lezen van publicaties van nationaal-socialistische strekking of positieve uitspraken ten aanzien van de bezetter plaatsten een personeelslid definitief in 'het andere kamp'. Overigens valt het op dat – net als uit het onderzoek over het interneringscentrum Gent Wollestraat blijkt – de tweedeling 'zwart-wit' vaak geënt werd op oude, vooroorlogse spanningen en conflicten. Beschuldigingen van informele contacten te hebben onderhouden met 'foute personen' – met andere incivieken of met Duitsers – blijken ook in één geval op drie aan vrouwelijke werknemers gericht. Onder deze informele contacten verstaan we niet de sentimentele collaboratie.

Een analyse van de man-vrouw verhouding binnen elke beschuldiging, biedt ons slechts een partiële blik op de realiteit. Veel personeelsleden werden immers van verschillende vormen van collaboratie beschuldigd. Daarom dienen we ook na te gaan wat verhoudingsgewijs het aandeel is van elke beschuldiging binnen de totale groep mannelijke of vrouwelijke collaborateurs. Of anders gesteld: vinden we verhoudingsgewijs evenveel mannen terug die van feit X werden beschuldigd als vrouwen? Deze kijk op de gegevens levert een aantal interessante conclusies op. Uiteraard worden vrouwen verhoudingsgewijs meer beschuldigd van die delicten waar ze de mannen overtreffen in absolute aantallen. 16,5% van de vrouwen werd verdacht van sentimentele collaboratie en 18,9% (n = 31) was verdacht omdat hun partner inciviek was. Belangrijk is dat het hier om twee verschillende groepen vrouwen gaat aangezien beide beschuldigingen slechts in één dossier samen

voor kwamen. Dit wil zeggen dat 35,4% van alle van incivisme beschuldigde RTT-werkneemsters werd aangesproken op hun persoonlijke relatie/omgang – waarbij de focus hetzij een seksuele, hetzij een emotionele component bezat – met mannelijke incivieken of Duitsers. Ook hun andere informele contacten – waarbij vernoemde componenten ontbraken – werden vrouwen (12,8%) verhoudingsgewijs meer kwalijk genomen dan mannen (4,8%). Daarenboven nuanceert deze kijk op de cijfers ook het beeld van de politiek onmondige en ongeïnteresseerde vrouw. Verhoudingsgewijs werden meer vrouwen dan mannen beschuldigd van opiniedelicten (vrouwen: 29,3%, mannen: 11,3%). Vrouwen hoeven voor de verdenking van ‘foute’ politieke engagementen allesbehalve onder te doen voor mannen (vrouwen: 26,1%, mannen: 22,7%).⁷ Bovendien werd bijna één op drie vrouwen beschuldigd van syndicale collaboratie, tegenover 42,3% bij de mannen. Ook voor de beschuldiging voor het maken van propaganda in het voordeel van het nationaal-socialisme vinden we geen noemenswaardige verschillen tussen mannen en vrouwen (mannen: 6,7%, vrouwen: 6,1%). Hetzelfde geldt voor de beschuldiging van visuele collaboratie (mannen: 6,7%, vrouwen: 7,3%), waarmee gedoeld werd op uiterlijke tekenen die blijk gaven van sympathie voor het nationaal-socialisme. Indien we een ‘top vijf’ maken van beschuldigingen opgedeeld naar sekse, krijgen we de tabel die u ziet in figuur 2. Opvallend is de beperkte aanwezigheid van de verklikster: slechts 7,3% (n = 12) van alle vrouwen maakten zich schuldig aan medewerking met Duitse politieke diensten of andere diensten van de bezetter of bracht bij deze diensten informatie aan met als doel een persoon schade te berokkenen. Ook in tegenstelling tot andere onderzoeken, zien we dat mannen even hoog scoren als vrouwen voor dit delict (8% of n = 75).

Figuur 2

De vijf belangrijkste beschuldigingen voor respectievelijk mannen en vrouwen

MANNEN	VROUWEN
Syndicale collaboratie (42,3%)	Syndicale collaboratie (31,1%)
Politieke collaboratie (22,7%)	Opiniedelict (29,3%)
Militaire collaboratie (19,3%)	Politieke collaboratie (26,1%)
Vrijwillige arbeid (14,3%)	Incivieke partner (18,9%)
Opiniedelicten (11,3%)	Sentimentele collaboratie (16,5%)

De typische ‘vrouwendelicten’, namelijk sentimentele collaboratie en gehuwd te zijn met een incivieke partner, waren geen grond om veroordeeld te worden door een militaire rechtbank of te worden ingeschreven op de epuratielijst. We schoven eerder de hypothese naar voor dat binnen de administratieve zuivering veel meer ruimte was voor subjectieve invullingen van

hetgeen onder collaboratie werd verstaan en dat het aannemelijk is dat hieraan ook een genderbepaalde invulling werd gegeven, hetgeen geïllustreerd wordt door deze twee typische 'vrouwendelicten'. Het leek ons interessant om na te gaan in hoeverre vrouwen die beschuldigd werden van deze delicten, ook te maken kregen met andere aspecten van de zuivering.

Zeventig procent (n = 19) van alle vrouwen die beschuldigd werden van sentimentele collaboratie, werd ontslagen. Wanneer we nagaan of deze groep te maken kreeg met 'parallele vervolging', zien we dat zestig procent (n = 16) van deze vrouwen nooit in aanraking is gekomen met andere vormen van repressie. Slechts zes vrouwen (22% van deze groep) dreigden voor de rechtbank te belanden, hetzij omdat er een dossier over hen werd aangelegd door de krijgsauditeur en/of omdat ze geïnterneerd werden. Later werden deze dossiers echter zonder gevolg geklasseerd en/of werden ze zonder meer vrijgelaten. Uiteindelijk werd slechts 1 vrouw veroordeeld door een Krijgshof: het betrof hier een actief lid van het VNVV aan wie politieke collaboratie ten laste werd gelegd. Drie vrouwen verloren hun burgerrechten in het kader van de burgerlijke epuratie. Van alle vrouwen die verdacht waren omwille van hun incivieke huwelijkspartner, werd ruim de helft (n = 16) ontslagen maar slechts 15% (n = 6) kwam in aanraking met andere aspecten van de repressie. Voor twee van hen betoonde het juridische apparaat voor bepaalde tijd enige belangstelling. Geen van hen werd echter door een rechtbank veroordeeld. Wel werden twee vrouwen gestraft in de burgerlijke epuratie. Ook voor de andere delicten waarop vrouwen sterk scoorden, vinden we een duidelijke discrepantie tussen het aantal ontslagen en veroordelingen/inschrijvingen op de epuratielijst.

In totaal kwam slechts één op vier vrouwen (23,5% of n = 39) op één of andere manier in de molen van de juridische zuivering terecht. 59,5% (n = 22) van de vrouwen uit deze groep werd ondanks het feit dat er over hen een dossier was aangelegd door de krijgsauditeur met rust gelaten en/of werd zonder gevolg vrijgelaten uit een interneringskamp. Uiteindelijk werden slechts 4 van de 170 vrouwen veroordeeld door een militaire rechtbank en verloren er 11 hun burgerlijke en politieke rechten. Drie vrouwen tekenden echter succesvol verzet aan tegen hun inschrijving op de epuratielijst en dit maakt dat uiteindelijk slechts 7,1% van alle vrouwen die van collaboratie werden beschuldigd, ook wegens burgerontrouw werden gestraft in de zuivering via juridische weg.

6. BESLUIT

In beide casussen wordt aangetoond dat vrouwelijke collaborateurs om andere redenen werden gestraft dan mannelijke incivieken. In de RTT-dossiers vonden we echter typische 'vrouwendelicten' die we niet terug vinden

als veroordelingsgrond voor de militaire rechtbanken en in de burgerlijke epuratie. Dit laat ons toe te stellen dat de RTT eigen criteria hanteerde. Hierdoor betrok ze een aanzienlijke groep personen in de zuivering die nauwelijks of geen gevolgen van de repressie zou gedragen hebben mocht de administratieve zuivering niet hebben plaatsgevonden. Wie ontslagen was uit overheidsdienst, verloor immers ook zijn rechten en was op tal van maatschappelijke gebieden gehandicapt. Het genderbepaalde karakter van deze criteria maakt dat vrouwen een substantieel onderdeel vormen van deze van incivisme beschuldigde en gestrafte groep RTT-ers die door de krijgsrechtbanken met rust werden gelaten.

We vonden nog andere verschilpunten. Opvallend is bijvoorbeeld de zwakke aanwezigheid van de verklikster in de RTT-epuratie ten opzichte van het IC Gent Wollestraat: bij de RTT vinden we verhoudingsgewijs evenveel vrouwelijke als mannelijke verklikkers terug. Wellicht kan dit verklaard worden door de socio-economische status van de verklikster: bij de RTT-werkneemsters vinden we uiteraard geen huisvrouwen terug. Ook het lagere aantal militaire collaborateurs bij de RTT kan deels verklaard worden door de gemiddeld oudere leeftijd van de RTT-werknemers aangezien militaire collaboratie vooral een zaak was van jonge mannen.

Zowel in de strafdossiers van de in Gent geïnterneerde vrouwen als in de RTT-dossiers wordt het beeld van de politiek passieve vrouw ontkracht. RTT-werkneemsters bleken verhoudingsgewijs even politiek geëngageerd als mannen en waren minder geremd om hun politieke overtuiging of sympathie voor de Nieuwe Orde publiekelijk te ventileren. Hun syndicaal engagement kan eveneens opmerkelijk sterk worden genoemd.

Zowel in de Gentse als in de RTT-dossiers werd een belangrijke groep vrouwen aangesproken op de status als echtgenote. Hier vinden we dus een bevestiging van de stelling van Hanna Diamond: verwantschapsbanden waren voor vrouwen een belangrijke brug naar de collaboratie. Ook de 'moffenheid' of sentimentele collaboratrice ontbrak noch bij de geïnterneerden noch bij de vrouwelijke RTT-werknemers.

Wanneer we het bestraffingsbeleid analyseren aan de hand van deze beschuldigingen, mogen we echter niet uit het oog verliezen dat deze niet steeds met de waarheid strookten. Bovendien werd binnen de administratieve zuivering in de RTT vaak het principe van de bewijslast omgekeerd: een beschuldigde diende te bewijzen dat hij/zij onschuldig was aan de ten laste gelegde feiten, zoniet stond de schuld (en straf) vast. Ook is het mogelijk dat bepaalde vormen van gedrag gesteld door vrouwen sneller in de kijker liepen of als onaanvaardbaar werd gepercipieerd dan bij mannen het geval was. Een kwalitatieve analyse van de RTT-persoonsdossiers kan inzicht bieden in de genderbepaalde constructies en grenzen die werden gehanteerd om gedrag door vrouwen als inciviek te catalogiseren.

NOTEN

1. Tenzij anders vermeld werden deze gegevens ontleend aan: De Metsenaere Machteld, Sophie Bollen, An Kesenne, Hilde Timmerman (2005). *Vrouwen en de repressie. Een genderanalyse van de repressie van de collaboratie van vrouwen in Vlaanderen na de tweede wereldoorlog. Casus: het interneringscentrum Gent Wollestraat*. Eindrapport van het FWO-onderzoeksproject G.0363.00N. Vrije Universiteit Brussel.
2. SOMA is de afkorting van het Studie-en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij. Zie: www.cegesoma.be.
3. Een kleine rekensom leert ons dat volgens deze cijfers 128 vrouwen als schoonmaakpersoneel werden tewerkgesteld.
4. Deze commissies dienden uitspraken te doen over de personeelsleden die in hun geografische omschrijving werden tewerkgesteld. Zo waren er twee Brusselse commissies (één voor elke taalrol) en zetelden de andere commissie te Gent (voor personeel uit de provincies West- en Oost-Vlaanderen), Antwerpen (provincies Antwerpen en Limburg), Luik (provincies Luxemburg en Luik, uitgezonderd de Oostkantons), Charleroi (provincies Henegouwen en Namen) en Verviers (Oostkantons).
5. Hoewel de focus hoofdzakelijk ligt op de vraag of er binnen de RTT sprake was van een genderbepaald sanctioneersbeleid, biedt dit onderzoek ook een gelegenheid om – hetzij op meer bescheiden wijze – vergelijkingen te maken met conclusies uit andere onderzoeken die niet vertrokken vanuit een genderinvalshoek. Concreet kunnen we bijvoorbeeld nagaan of het sanctioneersbeleid geografische verschillen vertoonde – naar analogie met de geografische verschillen die werden geconstateerd in de rechtspraak voor de militaire rechtbanken – of dat de factor 'ethniciteit' (Vlamingen, Walen, Brusselaars en inwoners uit de Oostkantons) een significante rol heeft gespeeld bij de collaboratie en de bestraffing ervan (Huysse & Dhondt 1991).
6. Bij dit cijfer dient een belangrijke kanttekening te worden gemaakt indien op basis hiervan conclusies worden getrokken over het profiel van deze collaborateurs. De 'etnische Duitsers' – dit zijn personen die na de inlijving van de Oostkantons bij België naar aanleiding van het Verdrag van Versailles Belg zijn geworden of personen die in de Oostkantons woonden maar wiens Duitse ouders om vernoemde reden de Belgische nationaliteit hadden aangenomen – hebben we hier bijgeteld. Na de Duitse overwinning werden de Oostkantons terug bij Duitsland gevoegd en kregen deze etnische Duitsers het statuut van 'Rijksduitser'. Via een politiek van gedwongen nazificatie werden zij opgenomen in het Duitse leger, de paramilitaire organisaties en nazistische organisaties van allerlei slag. De RTT-infrastructuur werd overgenomen door de Reichspost maar ex-RTT'ers die in dienst wilden blijven, dienden zich verplicht lid te maken van een nazistische organisatie. De collaboratie van deze groep RTT'ers onderscheidt zich met andere woorden van die van de overige incivieken: niet alleen was zij minder op vrijwillige basis gestoeld, ze waren ook lid van andere organisaties dan de overige incivieken. Voor een aantal ten laste gelegde feiten hebben we om deze reden een onderscheid gemaakt op basis van de vraag of deze beschuldigingen verwezen naar feiten die zijn begaan in het kader van de nazificatie van de Oostkantons of binnen de context van het gebied dat tijdens de Tweede Wereldoorlog als België werd benoemd. Zo werden 128 'Belgen' (11,6% van de totale populatie) en 54 'etnische Duitsers' (4,8% van de totale populatie) van militaire collaboratie beschuldigd. De etnische Duitsers maakten 7,9% uit van de totale groep personeelsleden die verdacht werden van incivisme.
7. Dit cijfer heeft betrekking op alle politieke collaborateurs zonder rekening te houden met het verschillende karakter van deze collaboratie in de Oostkantons. Daarom deze opsplitsing naar ethniciteit: 37 'Belgische' vrouwen (22,6% van alle vrouwen) en 6 etnisch Duitse vrouwen (3,5% van alle vrouwen) werd van politieke collaboratie beschuldigd tegenover 192 'Belgische' mannen (20,4% van alle mannen) en 22 mannelijke etnische Duitsers (2,3% van alle mannen).

BIBLIOGRAFIE

- Ben Djaffar, Lamya (1998). 'Les femmes et l'Ordre nouveau en Belgique francophone, 1936-1945' In: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (4).
- Beyen, Marnix (2002). "'Zwart wordt van langs om meer de Vlaamsgezinde massa". De Vlaamse beeldvorming over bezetting en repressie, 1945-2000' In: J. Gotovitch & C. Kesteloot (red.) *Het gewicht van het oorlogsverleden*. Gent: Academia Press, pp.105-120.
- Bock, Gisela (1998). 'Gewone vrouwen. Daders, slachtoffers, omstanders en meelopers van racisme en de Holocaust in nazi-Duitsland, 1933-1945' In: M. Bosch & C. van Eijl e.a. (red.) *Sekse en oorlog. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Amsterdam: Stichting Beheer IISG, pp.117-144.
- Brossat, Alain (1992). *Les tondues. Un carnaval moche*. Levallois-Perret: Many.
- Capdevila, Luc (1998). 'Le mythe du guerrier et la construction sociale d'un "eternal masculin" après la guerre' *Revue française de psychanalyse* (2).
- Ceulemans, Veerle (2001). *De vrouwen van de DeVlag in collaboratie en repressie 1940-1945*. Brussel, licentiaatsverhandeling.
- Conway, Martin (1994). *Collaboratie in België: Léon Degrelle en het rexisme, 1940-1944*. Groot-Bijgaarden: Globe.
- Diamond, Hanna (1999). *Women and the Second World War in France 1939-48*. New York: Pearson Education.
- Declercq, Raf & Rondas, Jos (2001). *9 februari 1946. Lucrèce Vanbillemont terechtgesteld in Brugge*. Kortrijk: Groeninghe.
- Declercq, Raf & Rondas, Jos (2003). *21 juni 1945. Maria Huygens terechtgesteld in Leuven*. Kortrijk: Groeninghe.
- De Metsenaere, Machteld, Sophie Bollen, An Kesenne, Hilde Timmerman (2005). *Vrouwen en de repressie. Een genderanalyse van de repressie van de collaboratie van vrouwen in Vlaanderen na de tweede wereldoorlog. Casus: het interneringscentrum Gent Wollestraat*. Eindrapport van het FWO-onderzoeksproject G.0363.00N. Vrije Universiteit Brussel.
- De Weerd, Denise (1993). *De vrouwen van de eerste Wereldoorlog*. Gent: Stichting Mens en Cultuur.
- De Wever, Bruno (1994). *Greep naar de macht: Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde: het VNV, 1933-1945*. Tiel: Lannoo.
- Diederichs, Monique (2000). "'Moffenmeiden". Nederlandse vrouwen en Duitse militairen 1940-1945' In: B. Henkes & M. Schrover e.a. (red.) *Strijd om seksualiteit. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 20*. Amsterdam: Stichting Beheer IISG, pp.41-64.
- Drolshagen, Ebba (2000). *Nicht Ungeschoren Davonkommen. Die Geliebten Der Wehrmachtssoldaten Im Besetzten Europa*. Hamburg: Hoffman und Campe.
- Elaut, Geertrui (2005). *De Consultatieve Commissies (1944-1946) binnen de repressie. Een onderzoek naar de Consultatieve Commissie van Ieper*. Vrije Universiteit Brussel: licentiaatsverhandeling.
- Gilissen, John (1950-1951). 'Etude sur la répression de l'incivisme' *Revue de Droit Pénal et de Criminologie*, pp.513-628.
- Gotovitch, José & Kesteloot, Chantal (2002). 'Besluit: verschillende gezichtspunten' In: J. Gotovitch & C. Kesteloot (red.) *Het gewicht van het oorlogsverleden*. Gent: Academia Press, pp.197-208.
- Gubin, Eliane (1995). 'Bespiegelingen over sekse en oorlog in België, 1914-1918' In: B. Henkes & M. Schrover e.a. (red.) *Strijd om seksualiteit. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 20*. Amsterdam: Stichting Beheer IISG, pp.33-48.
- Gubin, Eliane (1998). 'Les femmes d'une guerre à l'autre. Réalités et représentations 1918-1940' *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (4).
- Groen, Koos (1994). *Als slachtoffers daders worden. De zaak van de joodse verraadster Ans van*

- Dijk. Baarn: Ambo.
- Huysse, Luc & Dhondt, Steven (red.) (1991). *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België 1942-1952*. Leuven: Kritak.
- Huysse, Luc & Hoflack, Kris (1994). *Onverwerkt verleden. Een naschrift*. (Cahier 2 van het Instituut Recht en Samenleving).
- Huysse, Luc (2002). 'Waarom België ziek is van zijn jaren veertig' *Cahiers d'Histoire du Temps Présent (30/60) - Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis (30/60)* 10.
- Jans, Séverine (2002). 'De Dietsche Meisjesscharen (1940-1944) en hun "aanlokkelijke taak, ons volk al spelend en zingend terug te voeren naar de klare bronnen van zijn eigen aard?" Deel I' *Wetenschappelijke Tijdingen* 61(2).
- Jans, Séverine (2002). 'De Dietsche Meisjesscharen (1940-1944) en hun "aanlokkelijke taak, ons volk al spelend en zingend terug te voeren naar de klare bronnen van zijn eigen aard?" Deel II' *Wetenschappelijke Tijdingen* 61(3).
- Joshi, Vandana (2003). *Gender and power in the Third Reich: Female Denouncers and the Gestapo (1933-45)*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Kandel, Liliane (2001). 'Sur quelques lectures féministes du nazisme' In: E. Morin-Rotureau (red.) *Combats de femmes 1939-1945*. Paris: Editions Autrement, pp.111-121.
- Knopp, Bruno & Brauburger, Stefan e.a. (2002). *Hitler's vrouwen*. Amsterdam: Byblos.
- Koos, Claudia (1987). *Mothers in the Fatherland. Women, the Family and Nazi Politics*. New York: St. Martin's Press.
- Luyten, Dirk (1996). *Burgers boven elke verdenking?: vervolging van economische collaboratie in België na de Tweede Wereldoorlog*. Brussel: VUB Press.
- Luyten, Dirk & Kesteloot, Chantal (2003). *Repressie en gerechtelijke archieven :problemen en perspectieven*. Dossier. *SOMA Berichtenblad*. Brussel.
- Matthé, Sis (2002). *Het tweede deel van de repressie. De vrijlatings- en strafverminderingsspolitiek na de Tweede wereldoorlog*. Universiteit Gent: licentiaatsverhandeling.
- Nefors, Patrick (2000). *Industriële collaboratie in België: de Galopindoctrine, de emissiebank en de Belgische industrie in de Tweede Wereldoorlog*. Leuven: Van Halewijck.
- Rzoska, Bjorn (1999). *Zij komen allen aan de beurt, de zwarten. Het kamp van Lokeren 1944-1947*. Leuven: Davidsfonds.
- Schwegman, Marjan (1998). 'Oorlogsgeschiedschrijving en seksueel geweld. Het probleem van de historisering van het vrouwelijk slachtofferschap' In: M. Bosch & C. van Eijl e.a. (red.) *Sekse en oorlog. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Amsterdam: Stichting Beheer IISG, pp.145-151.
- Seberechts, Frank (1994). *Ieder zijn zwarte: verzet, collaboratie en repressie*. Leuven: Davidsfonds.
- Seidler, Frans (1979). *Blitzmädchen. Die Geschichte der Helferinnen der deutschen Wehrmacht im Zweiten Weltkrieg*. Bonn: Wehr & Wissen.
- Spiegel, Tilly (1967). *Frauen und Mädchen im oesterreichischen Widerstand*. Wien: Europa Verlag.
- Summerfield, Penny (1998). 'Research on women in Britain in het Second World War' *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (4).
- Thébaud, Françoise (1993). 'De Eerste Wereldoorlog: tijdperk van de vrouw of triomf van het seksuele verschil?' In: G. Duby & M. Perrot (red.) *Geschiedenis van de vrouw. De Twintigste Eeuw*. Amsterdam, Agon, pp.21-74.
- Thébaud, Françoise (1998). 'Deuxième guerre, femmes et rapports de sexe. Essai historiographique' *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (4).
- Timmerman, Hilde (2000). *Vrouwen uit Izegem getroffen door de repressie na de Tweede Wereldoorlog. Een case-study in genderperspectief*. Universiteit Gent, licentiaatsverhandeling.
- Van Cauter, Bart (1998). *Engelen aan het Oostfront. Vlaamse hulpverpleegsters in dienst van het Duitse Rode Kruis en de SS tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Vrije Universiteit Brussel,

licentiaatsverhandeling.

Van Loon, Carolien (2004). *De Roep van de Straat. Een gegenderde studie naar de volksrepressie na de tweede wereldoorlog. West-Vlaanderen en het Brugse onder de loep genomen*. Vrije Universiteit Brussel, licentiaatsverhandeling.

Verdoodt, Frans-Jos (2002). 'De Pijn van het oorlogsverleden. Het initiatief van de Voorwaartsgroep 1999-2001' In: Gotovitch J. & Kesteloot C. (red.) *Het gewicht van het oorlogsverleden*. Gent: Academia Press, pp.183-196.

Virgili, Fabrice (2000). *La France «virile». Des femmes tondues à la Liberation*. Paris: Payot.

Weckel, Ulrike & Wolfrum, Edgar (2003). "Bestien" und "Befehlsempfänger". *Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Wouters, Nico (2004). *Oorlogsburgemeesters 40/44: lokaal bestuur en collaboratie in België*. Tielt: Lannoo.

CONTACTGEGEVENS

Sophie Bollen

Centrum voor Vrouwenstudies en Diversiteitsonderzoek, Vrije Universiteit Brussel, 4C306
Pleinlaan 2
1050 Brussel
T. 02 629 14 95
sbollen@vub.ac.be

Machteld De Metsenaere

Centrum voor Vrouwenstudies en Diversiteitsonderzoek, Vrije Universiteit Brussel, 4B321
Pleinlaan 2
1050 Brussel
T. 02 629 24 61 of 02 629 24 60
mdmetsen@vub.ac.be

www.vub.ac.be/cvrs

Des femmes entre deux mondes : « ménagères », maîtresses africaines des coloniaux au Congo Belge

---

Amandine Lauro
(FNRS – ULB)

Prolongement symbolique de la conquête coloniale, la possession sexuelle des femmes 'autochtones' est longtemps demeurée un sujet tabou. Depuis une quinzaine d'années pourtant, les historiens s'intéressent de près à la sexualité interracial en situation coloniale et à celles qui furent les maîtresses et/ou les compagnes locales des coloniaux. Désignées au Congo belge par le terme de « ménagère », ces femmes ont été à l'origine de contacts et d'échanges particuliers entre le monde des colonisateurs et celui des colonisés. Ce rôle, dans un premier temps apprécié, constituera pourtant précisément la cible privilégiée des critiques à l'encontre des ménagères, perçues comme des transgressions vivantes –et menaçantes– des catégories et hiérarchies coloniales. **MOTS-CLÉS [Congo, sexualité interracial, colonisation]**

Vrouwen tussen twee werelden: 'huishoudsters', Afrikaanse geliefden van de kolonialen in Belgisch Congo

De symbolische verlenging van de koloniale verovering, namelijk het seksueel bezitten van 'autochtone' vrouwen, is lang een taboe gebleven. Een vijftiental jaar geleden begonnen historici zich van nabij bezig te houden met interraciale seksualiteit binnen de koloniale context en met diegenen die de geliefden en/of de lokale gezellinnen waren van de kolonialen. In Belgisch Congo noemde men hen 'huishoudsters'. Deze vrouwen lagen aan de basis van de contacten en bijzondere uitwisselingen tussen de wereld van de kolonialen en die van de gekoloniseerden. In een eerste fase werd deze rol erg geapprecieerd, maar erg snel werden zij het doelwit van kritiek omdat ze gezien werden als een levende – en bedreigende – overschrijding van de koloniale categorieën en hiërarchieën. **SLEUTELWOORDEN [Congo, interraciale seksualiteit, kolonisering]**

INTRODUCTION

Beaucoup l'ignorent aujourd'hui, mais le terme de « ménagères », employé dans le cadre du Congo colonial, désignait avant tout les maîtresses et compagnes africaines des coloniaux européens, belges plus particulièrement, en séjour dans la colonie. Il est vrai que le mot prête à confusion. Une confusion d'autant plus ironique qu'il ne revenait pas aux ménagères d'assumer l'entretien du foyer colonial et son cortège de tâches domestiques comme leur nom le laissait pourtant présager. En effet, au Congo comme dans de nombreux autres territoires coloniaux africains, le travail salarié était réservé aux hommes et le secteur de la domesticité n'échappant pas à cette règle, le service des Blancs y fut exclusivement confié à des serviteurs masculins les « boys »¹.

La présence de ménagères ou de compagnes autochtones, quel que soit le nom plus ou moins euphémistique qu'on leur donne, dans l'intimité des colonisateurs n'a rien d'une particularité historique belgo-congolaise. Tous les territoires coloniaux ont été, tôt ou tard, témoins du développement de relations de prostitution ou de concubinage interracial qui ont marqué les imaginaires occidentaux et laissé des traces dans les mémoires coloniales. Précisément, ces relations et le sort de leurs protagonistes féminines demeurent des sujets délicats à aborder, ou plutôt des sujets gênants, non seulement pour certains lobbies nostalgiques, mais aussi pour toute une série de personnes (et elles sont nombreuses) plus ou moins attachées à préserver l'image de la Belgique coloniale. Elles ne sont en effet pas franchement à la gloire du colonisateur et cadrent surtout mal avec l'image de l'Européen désintéressé qui vient apporter la civilisation. Une image qui se trouve justement au cœur de nombreux discours et autres réécritures de l'Histoire présentant la colonisation comme une entreprise globalement positive. Certes, ces discours reconnaissent l'existence de certaines violences coloniales, mais celles-ci sont toujours ponctuelles, présentées comme de simples « bavures » (Bessis 2003 : 95) et « considérées comme des exceptions, des dérapages 'en marge' du système colonial. » (Blanchard 2005) Ces « dérapages » n'enlèveraient donc rien au bilan positif d'une expansion coloniale prétendument fondée sur des préoccupations humanitaires et motivée par l'accomplissement d'une « mission civilisatrice ». Pourtant, et de nombreux historiens le savent, « les faits contredisent le dogme » (Bessis 2003 : 102), et les relations de concubinage interracial, apparemment insignifiantes, sont justement -et c'est ce qui gêne- de ces « faits », de ces pratiques quotidiennes qui infligent un démenti cinglant à ce mythe des héros humanistes répandant les bienfaits de la civilisation autour d'eux et oeuvrant au « relèvement moral » des populations « indigènes ».

UN CONTEXTE HISTORIOGRAPHIQUE FRILEUX

La sensibilité du sujet aidant, ce n'est que récemment que les historiens ont commencé à s'intéresser à la sexualité interracial en situation coloniale ainsi qu'aux maîtresses et compagnes autochtones des colonisateurs. Ce n'est d'ailleurs guère étonnant puisque les ménagères sont à la fois des femmes et des colonisées, caractéristiques qui sont longtemps apparues comme deux excellentes raisons de les juger insignifiantes et sans intérêt historique. L'expansion coloniale a en effet longtemps été présentée comme une sorte de « global chess game whose players were exclusively European men » (Clancy-Smith & Gouda 1998 : 1) duquel les femmes étaient largement absentes, et où seules les questions politiques, diplomatiques et autres manœuvres stratégiques plus ou moins secrètes des métropoles constituaient des problèmes historiques dignes de ce nom.

Avec le développement de l'histoire du genre ont émergé, dès le début des années 1980, toute une série de travaux explorant la dimension genrée de la colonisation mais ne portant presque exclusivement que sur les femmes blanches, c'est-à-dire sur les colonisatrices. De façon générale, l'histoire des femmes était alors essentiellement envisagée selon une perspective basée sur une expérience féminine unique et universelle, définie par opposition à une histoire « des hommes ». Quelques catégories minoritaires ou minorisées (homosexuelles, ouvrières, etc.) avaient certes été étudiées, mais il s'agissait presque toujours de catégories sociales et non pas raciales ; les femmes apparaissaient en fait dénuées de race et seulement définies, dans leurs expériences historiques, par leur sexe. Par conséquent, les femmes africaines comme les femmes afro-américaines étaient plus « africaines » et « afro-américaines » que « femmes », ce qui a -en partie- contribué à accentuer leur invisibilité. (Ruiz & Dubois 2000 : 11) Il est vrai que les sources disponibles et les champs d'études potentiels que mobilise l'histoire des femmes d'Afrique sont très différents de ceux utilisés pour l'étude des femmes européennes mais surtout, les femmes africaines n'ont, en un sens, longtemps existé, dans la vision de nombreux historiens et historiennes, que dans la périphérie d'un Occident en pleine expansion et ont porté le double fardeau d'une discrimination à la fois africaine et proprement coloniale. (Strobel 1982 : 511)

En effet, si les coloniales elles-mêmes avaient été rejetées de ce fameux « chess game » présenté comme le portrait fidèle d'une colonisation « héroïque », les millions d'autochtones colonisés, africains plus spécialement, étaient eux aussi les grands absents de cette histoire, n'y figurant que comme des personnages de second plan. Quant aux femmes colonisées, pire qu'absentes, elles semblent tout bonnement invisibles, aussi bien dans cette histoire² que dans les récits coloniaux qui, jusqu'au vingtième siècle, n'accordèrent que peu d'importance aux femmes. Elles n'y apparaissent que très peu, ou « sous des rôles stéréotypés » (Coquery-Vidrovitch 1994 : 10) sous les plu-

mes presque systématiquement masculines des colonisateurs.

Dans ce contexte historiographique plutôt frileux à l'égard des femmes africaines, les ménagères et autres concubines de blancs, longtemps jugées insignifiantes et réduites à des figures pittoresques du paysage colonial, n'ont pas spécialement été avantagées par les contacts privilégiés qu'elles avaient noués avec les colonisateurs. Au contraire, ces liens particuliers ont contribué à perturber des historiens déroutés par la difficulté de classer ces femmes dans leurs catégories « classiques » et dichotomiques (colonisateur v. colonisé, eux v. nous). Dès lors, il n'est guère étonnant de constater que ce sont les « colonial studies » anglo-saxonnes qui leur ont accordé, parmi les premières, une attention toute particulière depuis une quinzaine d'années. En effet, rompant avec les travaux qui prenaient pour acquis « the politically constructed dichotomy of colonizer and colonized (...) rather than as a historically shifting pair of social categories that needs to be explained » (Stoler 2002 : 23), ces études ont - entre autres - montré que les frontières des différentes communautés des sociétés coloniales étaient en fait perméables et mouvantes. Dans ce cadre, les individus « intermédiaires » ou « de l'entre-deux » (ménagères, prostituées, métis, petits Blancs, etc.) ont fait l'objet d'un nombre croissant d'études historiques, précisément parce qu'ils transgressaient ces frontières et suscitaient à ce titre bien des tensions. Des tensions qui reflètent bien le fait que l'altérité de la personne colonisée n'était « nor inherent, nor stable » (Stoler & Cooper 1997 : 6) et qui trahissent le caractère subversif, pour les autorités, des ménagères, véritables « individus frontières » qui nous confrontent à une société coloniale composée de communautés particulières qui vécurent plutôt « dans le 'côte à côte' que dans le 'face à face' ». (Taraud 2003 : 14 et 16) Des tensions qui témoignent également des liens étroits entre rapports de genre, de race et de pouvoir en situation coloniale et des enjeux qui se cristallisent dans le domaine de la sexualité interracial.

MÉNAGÈRES ET SEXUALITÉ INTERRACIALE AU CONGO

Lorsqu'à la fin du dix-neuvième siècle débute la colonisation du Congo³, cette contrée fait toujours figure de continent obscur et mystérieux. Elle apparaît également comme un immense espace inexploité, une terre vierge dont la conquête reste à faire. Cette imagerie aux connotations sexuelles évidentes était fondée sur une rhétorique de genre particulière, et de nombreux travaux ont montré que la conquête coloniale fut imprégnée de métaphores créant une association entre les femmes autochtones et la terre colonisée et, partant, de perceptions d'une terre féminisée et des femmes « indigènes » comme objets premiers de la colonisation. Ces références sous-jacentes à la sexualité dans la création d'espaces aussi bien exotiques qu'érotiques ont considérablement contribué à supporter la stature héroïque de l'explorateur, puis du colonisateur, homme *conquérant* des terres vierges, *pénétrant* des continents inconnus

aux terres et à la végétation fertiles. Elles ont également fait de la possession sexuelle des femmes colonisées l'aboutissement symbolique de la conquête et de l'occupation. (Blunt 1994 : 28-30 ; Mc Clintock 1995 : 20-21)

Plus concrètement, les fonctionnaires, officiers et autres coloniaux ont rapidement noué des liens intimes avec certaines femmes congolaises qu'ils rencontraient. Ces liens ont été dans certains cas de courte durée et ont d'ailleurs renforcé la croyance des Européens en l'immoralité définitive des Africains et en la lascivité innée des Africaines. Bien évidemment, ces liaisons éphémères doivent être replacées dans le cadre de pratiques socioculturelles liées à des formes d'hospitalité sexuelle répandues chez certaines populations du Congo, ainsi que dans le contexte violent de conquête coloniale qui fut le leur : les viols de femmes africaines n'ont en effet pas dû être rares.

Dans bien d'autres cas, les liens tissés furent de plus longue durée. De nombreux Européens ont ainsi rapidement pris l'habitude de s'attacher à une femme congolaise pendant toute la durée de leur séjour au Congo, destinée à occuper à leurs côtés une fonction « quasi officielle » (Knibielher & Goutalier 1985 : 69). Encore une fois, il est probable que les Européens aient eu, dans certains cas, recours à des pratiques brutales pour se procurer une ménagère. Mais souvent, les femmes (esclaves, femmes libres ou parfois parentes de dignitaires) leurs étaient offertes par des chefs africains en guise de « cadeaux de bienvenue ou d'allégeance » (Jeurissen 2003), ou encore étaient en quelque sorte « négociées ». Les unions interraciales se scellaient ainsi souvent, dans les premiers temps de la colonisation, par un « mariage à la mode indigène » qui ne durait tout au plus que le temps du séjour de l'Européen au Congo. Cette union était en effet dénuée de toute valeur pour les colonisateurs même si elle impliquait pour eux le versement d'une dot à la famille de la jeune femme concernée. Même lorsque, dès le début de l'entre-deux-guerres, ces « mariages » se feront de plus en plus rares, les Européens devront toujours « mériter » leur ménagère, en offrant des cadeaux en argent ou en nature à sa famille et, de façon croissante, à leur compagne elle-même.

Assez rapidement, ce sont ces relations de concubinage interracial qui se sont imposées comme la « formule » de vie intime la plus courante pour les coloniaux majoritairement dans la fleur de l'âge et célibataires, ou en tous cas partis en tant que tels, les femmes européennes étant peu présentes au Congo avant les années 1930⁴. La « formule » de vie intime la plus courante, mais aussi la plus privilégiée. En effet, ces relations n'étaient pas, en Belgique comme ailleurs, considérées comme de simples écarts de conduite sur lesquels il convenait de fermer les yeux ; elles ont été au contraire, au cours des premières années de colonisation, tolérées avec une certaine bienveillance et même parfois encouragées par des autorités coloniales pour qui l'intimité, y compris sexuelle, des colonisateurs comme des colonisés, a toujours été un sujet de préoccupation.

Il faut tout d'abord se rappeler que le concubinage interracial était répandu dans beaucoup de territoires coloniaux, y compris parmi certains qui bénéficiaient d'un prestige incontestable aux yeux des observateurs et décideurs coloniaux belges, telles les Indes Néerlandaises par exemple où il constituait une véritable « institution »⁵. De façon générale, l'existence des ménagères et leur rôle étaient bien connus dans les métropoles européennes et nourrissaient les imaginations continentales de fantasmes exotiques. Il s'agissait en quelque sorte, pour l'époque, d'une « tradition » coloniale, d'un phénomène allant de soi, ce qui explique en partie le fait que la présence de ménagères aux côtés des Blancs au Congo soit apparue comme toute inévitable et naturelle aux yeux d'une société coloniale et métropolitaine belge pourtant débutante en matière de colonisation.

En outre, ces relations étaient considérées comme d'autant plus naturelles qu'elles présentaient l'avantage de répondre « sainement » aux besoins sexuels masculins, sensés être exacerbés sous l'influence du climat africain. Si un tel argument prête aujourd'hui à sourire, il était à l'époque avancé le plus sérieusement du monde comme une évidence par les médecins, si bien qu'il était clairement recommandé aux coloniaux d'entretenir des relations sexuelles, sous peine de tomber malade ou de sombrer dans des désordres nerveux redoutables. Ainsi, puisque l'« on admet généralement que les fonctions sexuelles des Européens sont hyperexcitées sous les tropiques » (Joyeux 1933 : III), certains médecins coloniaux belges recommandent explicitement de ne pas « s'en abstenir complètement, pour éviter la concentration en soi-même et l'hypochondrie, suites fréquentes d'une trop grande abstinence et qui sont deux affections terribles sous les climats torrides. » (Dryepont 1895 : 35)

Dès lors, puisque les femmes blanches sont très largement minoritaires au Congo, deux solutions « locales » se présentent aux coloniaux : soit des relations éphémères, mais multiples, soit une relation de longue durée sur le mode du concubinage interracial avec une ménagère. Le deuxième cas de figure possède avant tout un avantage sanitaire évident sur le premier : avec une ménagère fixe, le risque de contagion vénérienne est en effet largement moindre pour le colonial. Mais au-delà de leur rôle hygiénique, les ménagères sont également appréciées pour toute une série de motifs plus « culturels ».

LES BIENFAITS « CULTURELS » DES MÉNAGÈRES

Les ménagères n'étaient en effet pas seulement les maîtresses des coloniaux, ou plutôt elles n'étaient pas seulement leurs partenaires sexuelles dans le sens strict du terme. Elles partageaient bien sûr leur lit, mais aussi une bonne part de leur vie au quotidien, même s'il faut se garder de romancer ces relations qui furent, dans certains cas, forcées et dans tous les autres consen-

ties au sein de rapports de force et de pouvoir fondamentalement inégaux.

A la fin du dix-neuvième et au début du vingtième siècle, les ménagères sont encore appréciées par les autorités coloniales qui jugent positivement leur présence auprès des coloniaux, entre autres parce qu'elles sont supposées apporter une forme d'équilibre et de stabilité à la vie des Européens. Beaucoup témoignent ainsi du rôle de « soignante » joué par certaines ménagères, laissant entrevoir le « dévouement absolu de la femme noire, ménagère d'un Européen auquel elle s'est attachée » qui, lorsque son compagnon se retrouve soumis aux vicissitudes des maladies tropicales, « étendu sans force sur son lit, nuit et jour, elle le veille, attentive à ses moindres gestes, obéissant aux ordres qu'elle a reçu, soit de lui-même, soit d'un compagnon, soit du docteur. » (Delcommune 1919 : 182) En outre, les ménagères avaient aussi la réputation de protéger les Européens de l'ennui et du spleen qui les guettaient dans leur solitude tropicale, leur évitant d'éventuels accès d'alcoolisme ou de dépression : des ménagères ont ainsi « sauvés leur compagnon de la déchéance, cachant ses alcools (...) », le soutenant en « créant un simili foyer » (Many 1988 : 98) et lui assurant stabilité et bien être général, ce que ne manquaient pas de souligner certains hygiénistes de la fin du dix-neuvième siècle : « the European who has a native wife, if she is not too unintelligent, finally becomes a little attached to her ; she diverts him, cares for him, dispels boredom and sometimes prevents him from indulging in alcoholism (...). » (Barot cité par White 1999 : 14) En fait, même s'il demeure évident pour les observateurs coloniaux que la compagne africaine ne pourra jamais remplir le rôle d'une épouse blanche ni égaler les bienfaits de sa présence, l'homme ayant avant tout besoin d'une femme « civilisée » et de sa « race » à ces côtés, il n'empêche que le concubinage interracial constituait une façon de se construire une sorte de foyer de substitution.

Un foyer qui était également à l'origine d'occasions de rencontres et d'ouvertures sur la culture et le mode de vie de l'Autre. Des occasions certes souvent manquées, mais bien présentes, les ménagères constituant, particulièrement au début de la colonisation, de véritables « passerelles culturelles » entre le monde africain et le monde européen. En affirmant, comme ce moraliste, qu'aucune autre femme noire « ne pénètre plus avant que la ménagère dans le milieu européen » (Vermeersch 1914 : 8), les témoignages coloniaux sont nombreux à révéler le rôle tout à fait privilégié d' « initiatrice » à la culture et aux mentalités locales que celle-ci pouvait jouer auprès des Blancs. Johannes Fabian, qui a étudié les récits européens des premières explorations de l'Afrique centrale, explique d'ailleurs bien que dans ces régions, la nuit tombe tôt, laissant le temps aux explorateurs de discuter avec leurs compagnes, « listen to their stories, and gather information about the country and its people –before they sought, if they did, the comforts of a shared bed. » (Fabian 2000 : 82-83).

Concrètement, les ménagères font figure (et, dans une large mesure, sont)

de « useful guides to the language and other mysteries of the local society » (Malleret cité par Stoler 1989 : 637). Elles offrent aux coloniaux un contact privilégié avec le monde africain, leur servant notamment de « bed-sleeping dictionary », selon l'expression consacrée, ce qui constitue un avantage très estimé par les autorités coloniales. L'explorateur Jérôme Becker (1850-1912) affirmait par exemple en 1889 que ses fréquentes rencontres avec les dames d'honneur d'un chef africain « made me increasingly competent in the Swahili dialect » (Becker cité par Fabian 2000 : 81) ; les coloniaux belges qui lui ont succédé ne furent visiblement pas en reste puisque selon les dires de l'un de ceux-ci, certains professeurs des cours coloniaux « n'apprenait pas le vocabulaire et conseillait 'il ne faut pas avoir peur, je ne demande pas à l'examen ! Prenez directement un bed-sleeping dictionary, et un mois après vous parlez lingala' disent-ils... »⁶.

Au-delà de l'apprentissage des langues, la ménagère s'est sans nul doute aussi révélée être, en certaines occasions, une « source de renseignements » et une « assistante précieuse » pour le colonial en lui offrant une « connaissance vécue du monde africain ». (Many 1988 : 98-99) A une époque où il était encore recommandé aux Européens de ne pas négliger la compagnie des autochtones et de tenter de mieux comprendre « les conditions d'existence des nègres, les mobiles déterminants de leurs actions, les côtés heureux de leur caractère » (Donny 1896 : 93-94), cet aspect du rôle des ménagères est particulièrement apprécié car contribuant, du point de vue des autorités, à faciliter l'acclimatation des colonisateurs. Sans parler du concours éventuel de certaines ménagères qui, en avertissant leurs compagnons « des dangers qu'ils couraient de la part d'indigènes hostiles » (Van Iseghem 1923), contribuent à faciliter la conquête coloniale.

Enfin, les ménagères ont également été à la source de possibilités d'alliances et d'échanges entre coloniaux et Congolais ; elles ont constitué, du moins dans les premiers temps de la colonisation, « l'une des modalités ordinaires de l'alliance avec les étrangers et des échanges qui s'en suivent » (Bois 1998 : 62).

De façon générale, il n'était pas rare que certains chefs africains offrent des femmes à des coloniaux pour le temps de leur séjour dans le village traversé, ce qui facilitait les échanges et contribuait probablement à placer les Européens dans d'heureuses dispositions ainsi qu'à s'attirer leur bienveillance. Dans le cas où les femmes offertes étaient destinées à devenir des ménagères et donc à demeurer plus longtemps auprès des Blancs, les liens entre les deux parties en présence étaient sans doute plus étroitement et plus durablement tissés. On est cependant loin des grandes alliances politiques et surtout économiques que concrétisait le concubinage interracial dans des territoires comme Madagascar⁷ ou comme la côte sénégalaise⁸ avant le dix-neuvième siècle, où l'union avec une femme autochtone permettait de faciliter transactions commerciales et autres activités marchandes avec des associés

africains. Dans le cas de Madagascar, les ménagères (*vadinebazaha*) jouaient un rôle de partenaire financier, d'intermédiaire et d'interprète auprès des autorités locales, et même de prête-nom grâce auquel les étrangers pouvaient acquérir des biens et des terres, ce qui leur était interdit par la royauté méridionale. L'alliance avec une ménagère était donc essentielle aux étrangers s'ils désiraient établir des plantations ou développer l'agriculture, activités qui nécessitaient forcément la possession de terres. On imagine dès lors à quel point ces unions purent, dans certains cas, constituer de véritables « associations à but lucratif » (Bois 1998 : 71), d'une part comme de l'autre puisque les ménagères malgaches étaient dans une position de force toute autre que celle des ménagères congolaises.

Même si de telles situations sont incomparables avec celles connues au Congo, il n'empêche que certains « mariages à la mode indigène » de coloniaux avec des filles de chefs ou des parentes de dignitaires africains ont sans aucun doute contribué à créer des liens particuliers entre l'« époux » et sa « belle-famille ». Il serait exagéré de parler d'associations ou de partenariat mais indéniablement, certaines unions ont amené les Européens à être en quelque sorte redevables vis-à-vis de la famille de leur ménagère. L'explorateur belge Alexandre Delcommune (1855-1922) en témoigne d'ailleurs, décrivant dans le récit de ses « Vingt années de vie africaine » l'indulgence appuyée dont il fit preuve face aux libations démonstratives et aux contestations de l'autorité européenne du prince Jouca-Pava, père de sa jeune ménagère Mabenjia. Il confie également sa gêne face aux débordements et aux critiques de plus en plus ouvertes de son « beau-père » contre les colonisateurs, une gêne qui atteste de l'existence de liens particuliers entre eux. Des liens qui ne furent d'ailleurs pas à sens unique puisque l'explorateur reconnaît les « réels services, soit dans différentes palabres que j'eus durant cette période, soit comme intermédiaire dans mes relations commerciales » (Delcommune 1919 : 84) que le chef lui rendit au cours des cinq années qui suivirent son union avec Mabenjia. En outre, les moralistes confirment, eux aussi, l'existence de ces liens d'alliances, même si ce n'est que pour les dénoncer, critiquant de façon croissante « la dépendance [qui] s'étend parfois de la femme jusqu'à celui que nous nommerons le beau-père : en d'autres termes, le fournisseur qui, tel le grand chef Zapo-Zapo, obtiendront, en se montrant prodigue de complaisances, une réputation d'intangibilité. » (Vermeersch 1914 : 29)

A la fin du dix-neuvième et même encore dans les premières années du vingtième siècle, le concubinage interracial apparaît donc comme une « institution » coloniale présentant des avantages certains et non négligeables parmi lesquels cette fameuse « connaissance vécue du monde africain », qui n'est pas le moins apprécié des autorités et observateurs coloniaux. Dès le début du vingtième siècle, on assiste pourtant à l'émergence puis à la montée en puissance, dans toute l'Europe coloniale, de critiques à l'encontre du concubinage interracial. Des critiques qui vont concentrer leur vindicte sur

le volet « culturel » de ce qui apparaissait jusque là comme les bienfaits de ces relations, et sur le fait que les ménagères soient, justement, des femmes « entre deux mondes ».

DE LA LIAISON À LA TRANSGRESSION, DE L'ACCLIMATATION À LA DÉCIVILISATION

Les attaques développées contre le concubinage interracial touchent toute l'Europe au cours du premier tiers du vingtième siècle. Leur contenu est relativement identique dans toutes les métropoles et de façon croissante, la sexualité apparaît comme un lieu stratégique de contacts interraciaux qu'il convient, pour les autorités coloniales, de contrôler étroitement et même de restreindre. Dans le cas de la Belgique, l'émergence de ces critiques au ton plutôt vindicatif est sans aucun doute lié à la reprise, en 1908, de l'Etat indépendant du Congo (propriété personnelle de Léopold II) par l'Etat belge. Une reprise marquée par le contexte de dénonciations internationales d'abus commis à l'encontre des Congolais ainsi que par la volonté des autorités belges de se distancier de toute une série de pratiques peu « morales » caractéristiques de l'Etat Indépendant. Si « le vocable de reprise dit aussi la 'reprise en mains' d'une situation et la volonté de la rendre irréprochable » (Halen 1993 : 56), alors il n'est guère étonnant que les ménagères aient été les cibles privilégiées des observateurs et décideurs coloniaux belges, soucieux de respectabiliser-y compris « moralement » - leur colonie et d'y voir s'y développer une société coloniale « moderne » où le concubinage interracial dérange et n'a plus sa place ; les ménagères, symboles genrés d'une période que l'on voulait révoquée, avaient en effet été associées, indirectement toutefois, au relâchement moral et aux excès du Congo de Léopold.

Que reproche t-on exactement aux ménagères ? En Belgique comme dans les autres métropoles européennes colonialistes, elles sont tout d'abord accusées de nuire, par leur simple présence aux côtés des Blancs, au prestige des colonisateurs, ce qui pose doublement problème. En effet, la sauvegarde de ce fameux prestige visait premièrement la sauvegarde d'une réputation de dignité morale de la colonie en métropole ; les autorités avaient alors soif de « respectabilité sociale » (Vellut 1982 : 97) pour le Congo qui apparaissait toujours comme un lieu de perdition à la fois en Belgique et à l'étranger. Mais surtout, le maintien du prestige des colonisateurs apparaît comme une nécessité vitale par rapport aux colonisés puisque, comme le résumait parfaitement un publiciste colonial, au Congo, « on ne conçoit pas la puissance sans prestige ». (Chalux 1925 : 540)

Or, la présence de ménagères dans l'intimité des Blancs semble saper irrémédiablement ce prestige en faisant baisser les colonisateurs dans l'estime des Noirs. Et contrairement à ce que l'on pourrait a priori penser, les Européens

tiennent à être estimés, ou plutôt ils tiennent à être respectés par leurs subordonnés. Pour ce faire, il leur faut en toutes circonstances montrer le « bon exemple » et surtout imposer ce respect tant réclamé, y compris au niveau moral, ce à quoi ne contribuent pas franchement les relations de concubinage interracial qui ne peuvent que nuire, et les Belges en sont bien conscients, à leur image du *Boula Matari*⁹ sans peur et sans reproche, sans faiblesse surtout. De nombreux observateurs craignent ouvertement que les comportements « relâchés » des Blancs ne suscitent l'irrespect des Noirs et tous les débordements qui peuvent s'en suivre car c'est bien à cause de ce manque de dignité morale que le « le blanc n'est pas respecté par le noir comme il l'est dans d'autres colonies africaines. J'ai même constaté chez beaucoup de noirs une arrogance moqueuse et déplorable. » (Chalux 1925 : 128) Ces petites faiblesses constituent en fait la preuve même, et c'est bien là ce qui inquiète les Européens, qu'ils sont en quelque sorte des individus « comme les autres », qu'ils ne sont pas si supérieurs, qu'ils sont, eux aussi, de ces « primitifs » « êtres vivants sans autre loi que leurs instincts » (André 1914 : 16) ; certains en sont même pleinement conscients : « Le grand homme, impuissant devant ses passions ! Quel spectacle civilisateur ! Impuissant autant que les noirs, bien plus faut-il dire. » (Vermeersch 1914 : 14) La sexualité a longtemps constitué un critère fondamental de mesure du degré d' « évolution » des sociétés (des « races » selon le concept de l'époque) humaines. Rappelons-nous que le tableau évolutionniste de l'humanité plaçait —schématiquement— tout au bas de son échelle la promiscuité incestueuse, un peu plus haut la polygamie et au pincelle la saine sexualité conjugale du mariage monogamique et la famille nucléaire victorienne. La sexualité des Africains, prétendument surpuissante et incontrôlable, « has been widely understood to be a point of irreconcilable difference between 'us' and 'them' » (Kulick 1995 : 4), et le fait que les actes des Européens puissent démontrer qu'eux aussi n'étaient, pas plus que les « barbares » Africains, capables de policer leur sexualité et de respecter l'ordre moral de la civilisation occidentale avait un potentiel de subversion non-négligeable. Car ce que révèlent ces tensions entourant la sauvegarde du prestige colonial et les unions mixtes, c'est bien le risque, pour le colonisateur, d'être éjecté de son piédestal, risque conscient qui laisse apparaître que la supériorité de la « race » européenne n'était pas fondamentalement innée, ni même définitivement acquise, y compris dans l'esprit de ses ressortissants. Pour des colonisateurs amenés à redéfinir plus strictement (pour mieux la réaffirmer) leur supériorité raciale et l'infériorité de leurs colonisés, les ménagères ne pouvaient apparaître que comme des entorses dangereuses aux « hierarchies of rule » (Stoler 1989 : 647) coloniales parce que, justement, elles en transgressaient les barrières raciales et surtout en révélaient le caractère construit.

D'autres critiques sont également adressées aux ménagères. On leur reproche principalement de contribuer plus que largement au processus de

« négrification » des Européens en situation coloniale.

Dès le tournant du siècle, les sociétés impérialistes sont animées, de façon croissante, par une crainte fondamentale : celle de la dégénérescence, c'est-à-dire de la perte des qualités propres à la « race » européenne, un phénomène dont il faudra, à l'avenir, tenter de préserver les coloniaux. Plusieurs facteurs favorisent ce processus qui consiste, pour le Blanc, à se retrouver « déchu de son aura de colonisateur pour être ravalé au rang de l'Africain ». (Simonis 1993 : 219) Parmi ceux-ci l'isolement, l'éloignement de la métropole et de son contrôle social, et surtout la compagnie quotidienne des populations colonisées qui joue un rôle fondamental car à peine l'Européen a-t-il « frôlé cette civilisation puérile où revit le passé et surpris les mystères de cette vie simple, réminiscence de l'âge d'or, il se sent attiré par un invincible penchant vers cette existence de douce barbarie où sa nature se complait par un singulier retour ». (Jullien 1898 : 14) Au contact de ces populations dites « primitives » et « infantilisantes », les coloniaux seraient donc insidieusement amenés à abandonner tout ce qui fait d'eux des civilisés (et donc des civilisateurs), à se défaire de leur culture pour retourner à un état de nature inquiétant. Victimes de la séduction d'une Afrique dont les habitants les attirent à eux, les Européens sont d'autant plus exposés qu'ils doivent faire face, jour après jour, au spectacle des « instincts primitifs des races attardées [qui] livrent (...) à ses sens d'incessants combats » (Lefever 1928 : 18), à l'exemple d' « une vie de jouissances » (De Coninck 1943 : 11) qui réveillent en eux des instincts que des siècles de vie civilisée étaient presque parvenus à refouler.

Or, les contacts les plus intimes des coloniaux avec cette « civilisation puérile » sont, dans bien des cas, ceux qu'ils entretiennent avec leur ménagère. Dès lors, il n'est guère étonnant de constater qu'au sein des portraits méprisants et alarmistes de coloniaux « négrifiés » dressés en métropole, les concubines autochtones occupent la place centrale. Ce processus de laissez-aller civilisationnel leur est, selon les esprits de l'époque, largement imputable et, ne se contentant pas de comporter des connotations sexuelles, place la sexualité interraciale en son centre¹⁰. Les ménagères congolaises, au même titre que leurs « consoeurs » des autres continents sont donc accusées de faire pénétrer « chez les Européens les façons de leurs sujets » (Maunier 1932 : 183).

Il s'agit là d'un tournant marquant de l'idéologie coloniale puisque ces femmes vont être critiquées pour les raisons même qui avaient fait leur « succès » quelques années auparavant. En effet, leur rôle de *sleeping dictionary*, les contacts qu'elles pouvaient contribuer à faciliter entre leurs compagnons et les autochtones, le fait qu'elles contribuent à ce qu'ils soient initiés et intégrés à ce nouveau milieu. Bref, tout ce qui pouvait faire figure de bénéfices et de signes tout à fait sains d'*acclimatation*, vont apparaître comme autant de symptômes inquiétants de *décivilisation*. C'est précisément dans le cadre de ce revirement idéologique que les ménagères passèrent du statut d' « agents de liaison » à celui de vecteurs de « contagion » (Maunier 1932 : 113 et 171) car

si « des Européens élevés en milieu civilisés en arrivent si vite à se bestialiser et deviennent à ce point des dégénérés (...), eh bien c'est là qu'intervient comme cause de dégénérescence ce commerce (...) avec des femmes indigènes ». (Brunhes 1905 : 9)

La contamination culturelle prend donc le pas, dès cette époque, sur le danger de la contamination physique (vénérienne) qui apparaît presque dérisoire au regard des risques de dégénérescence induits par ces ménagères, stigmatisées et dénoncées comme des sources essentielles de la perte d'identité du civilisé (« loss of (white)self ») (Stoler 1989 : 647). Parce qu'elles sont « entre deux mondes », les ménagères vont ainsi peu à peu se retrouver au carrefour de bien des angoisses sociopolitiques, apparaissant non seulement comme des « propagandistes de moeurs exotiques » (Maunier 1932 : 172) (par leur simple présence auprès des Blancs), mais aussi comme des sources de contamination *biologique* (par les enfants métis qu'elles mettent au monde)¹¹.

CONCLUSION

Ces critiques ne sont pas demeurées cantonnées au niveau du discours et ont eu des répercussions bien concrètes sur les attitudes des autorités coloniales vis-à-vis du concubinage interracial et des ménagères. Des circulaires admonestant les agents à plus de moralité et de discrétion furent édictées, et d'autres mesures furent prises pour tenter de limiter la présence de ménagères aux côtés des Européens ou en tous cas de les rendre moins visibles. En dépit de leurs efforts pour « respectabiliser » le Congo, les autorités coloniales belges ne parviendront pourtant guère, avant les années 1940, à faire diminuer très nettement les pratiques de concubinage interracial, même si les ménagères se feront tout de même de moins en moins visibles à partir des années 1920, particulièrement dans les postes urbains.

Ces critiques et ces attaques contre les ménagères nous montre également que leurs relations avec les Occidentaux ne peuvent se résumer à une succession de pratiques sexuelles « hygiéniques » ; si la ménagère n'avait été qu'un contact éphémère que l'on introduisait pas chez soi, comment aurait-elle pu contaminer « culturellement » les Européens et nuire autant à leur prestige ? Il est d'ailleurs tout à fait significatif de constater que ce n'est pas le côté sexuel de ces pratiques de concubinage qui dérange le plus car, bien au-delà de l'« immoralité » notoire de ces relations, c'est au contraire l'attachement du colonial à sa ménagère qui est stigmatisé. Un attachement qui représente une défaite, la défaite du colonisateur face aux colonisés et sa soumission à la « race noire ». L'on comprend dès lors aisément que ces unions mixtes aient été, de façon croissante, reléguées par le discours colonial dans le domaine érotique, et de moins en moins apparentées au domaine amoureux. La littérature témoigne d'ailleurs particulièrement bien de cette évolution puisqu'il

s'agira, dès la reprise du territoire congolais par la Belgique, et plus encore au cours des années 1920 et 1930, de confiner ces « unions mixtes dans le domaine (érotique) des écarts plus ou moins tolérables » (Halen 1993 : 56) et de ne surtout plus valoriser le rôle de « passerelle culturelle » et tout simplement de compagne quotidienne joué par la ménagère.

Même si, sans aucun doute, la « connaissance vécue du monde africain » offerte par les ménagères à leurs compagnons fut plus que biaisée et surtout vécue de très loin, il n'en demeure pas moins que ces liaisons ont mis en présence, selon les termes d'Alain Ruscio, « des hommes et des femmes [qui] ont (entre)découvert, à travers le ou la partenaire, des valeurs, des notions, des habitudes, des genres de vie différents de ceux auxquels ils étaient habitués. » (Ruscio 1996 : 5) Une découverte qui ne fut d'ailleurs pas à sens unique, et il n'est pas fortuit que certains objets, tels le parapluie, le phonographe ou l'accordéon soient rapidement devenus les objets « fétiches » des ménagères ; ils étaient en effet d'excellents symboles de la « modernité » occidentale que ces femmes pouvaient (entre)découvrir et surtout à laquelle elles pouvaient, mais de très loin elles aussi, accéder.¹²

NOTES

1. Voir les travaux d'Hansen, Karen (1989). *Distant Companions. Servants and Employers in Zambia 1900-1985*. Ithaca-Londres : Cornell University Press et Hansen, Karen (ed) (1992). *African encounters with domesticity*. New Brunswick : Rutgers University Press.
2. C'est tout spécialement le cas dans la production historique francophone. Sur le sujet voir l'article de Coquery-Vidrovitch, Catherine (1998). 'Introduction' In *Clio. Histoire, femmes et société. Femmes d'Afrique*. Toulouse : Presse Universitaire du Mirail et de Dulucq, Sophie & Goerg, Odile (2004). 'Le fait colonial au miroir des colonisées. Femmes, genre et colonisation : un bilan des recherches francophones en histoire de l'Afrique subsaharienne' In : Anne Hugon (ed.) *Histoire des femmes en situation coloniale. Afrique et Asie, xxe siècle*. Paris : Karthala.
3. Créé en 1885, l'Etat Indépendant du Congo demeure la propriété personnelle du roi Léopold II jusqu'en 1908, année où le Congo est « repris » par la Belgique et devient donc une colonie nationale.
4. La présence féminine blanche a en effet été plus que largement découragée par les autorités de l'Etat Indépendant (et par la suite par l'administration belge, tout du moins dans ses premières années d'activités) qui se justifiait en invoquant les arguments classiques en la matière, à savoir les maigres capacités de résistance féminines aux méfaits du climat africain, l'absence d'un confort matériel et moral suffisant ainsi que, enfin, le fait que les femmes ne constituaient en rien, dans le cadre d'une colonie d'exploitation telle que le Congo, « un personnel utile ». Ainsi, en 1905 par exemple, la population blanche installée au Congo ne comptait encore que 7,4% de femmes, dont la majorité étaient probablement des religieuses, *Annuaire statistique de la Belgique et du Congo Belge*, Bruxelles, t.70, mars 1950, p.435. Sur la présence féminine européenne au Congo, on se reportera à Jacques, Catherine & Piette, Valérie (2003). 'La femme européenne au Congo Belge : un rouage méconnu de l'entreprise coloniale. Discours et pratiques (1908-1940)' *Bulletin des Séances de l'Académie Royale d'Outre-mer* 49[3].
5. Voir Lucas, Nicole (1986). 'Trouwverbod, inlandse huishoudsters en Europese vrouwen. Het concubinaat in de planterswereld aan Sumatra's Oostkust 1860-1940' In : R. Jeske et al. (ed.) *Vrouwen in de Nederlandse Kolonien*. Nijmegen : SUN et Stoler, Ann Laura (2002). *Carnal*

- Knowledge and Imperial Power. Race and the Intimate in Colonial Rule.* Berkeley-Los Angeles : University of California Press.
6. Interview d'un ancien colonial du 18 avril 1983, archives de l'ULB, fonds du CEPULB 19 BF/2 boîte 1.
  7. Sur le sujet, voir l'article de Bois, Dominique (1998). 'Tamatave, la cité des femmes' In : *Clio. Histoire, femmes et société. Femmes d'Afrique.* Toulouse : Presse Universitaire du Mirail.
  8. Il existe de nombreux travaux consacrés aux *signares* (l'équivalent des ménagères) de la côte sénégalaise. Ils ont notamment montré qu'elles furent particulièrement actives dans le cadre de la traite négrière. Elles détenaient en effet bien souvent, et ce de façon officielle, d'immenses fortunes, en immeubles, en bijoux, mais surtout en esclaves. Véritables « femmes-entrepreneurs », les *signares* verront toutefois leur pouvoir décliner à partir du milieu du dix-neuvième siècle. Voir entre autres Brooks, G.E. (1982). 'The *Signares* of Saint-Louis and Gorée : Women Entrepreneurs in 18th Century Senegal' In : Edna Bay (ed.) *Women and Work in Africa.* Boulder : Westview Press, 1982 et Knibielher, Yvonne & Goutalier, Régine (1985). *La femme au temps des colonies.* Paris : Stock, pp.54-67.
  9. Littéralement "briseur de roc". Ce surnom aurait initialement été celui de Stanley et servit rapidement à désigner l'État colonial et ses agents, Vellut, Jean-Luc (1982). 'Matériaux pour une image du blanc dans la société coloniale du Congo Belge' In : Jean Pirotte (ed.) *Stéréotypes nationaux et préjugés raciaux aux xixe et xxe siècles.* Leuven, p.94.
  10. Pour plus de détails sur ce lien entre femmes congolaises et « négrication », on se reportera à l'article de Jeurissen, Lissia (2003-2004). 'Femme noire, vision allégorique du crépuscule de la civilisation. Sexualité et 'négrication' du Blanc dans l'ancien Congo Belge' *Latitudes Noires* pp. 33-49.
  11. Les anxiétés coloniales qui ont entouré les ménagères étaient en effet largement teintées d'eugénisme. Sur le métissage au Congo Belge, voir Jeurissen, Lissia (2003). *Quand le métis s'appelait « mulâtre ».* Société, droit et pouvoir coloniaux face à la descendance des couples eurafricains dans l'ancien Congo Belge. Louvain La Neuve : Bruylant.
  12. Il semble que la fonction de ménagère ait, dès la période de l'entre-deux-guerres, été source d'un relatif prestige social. En raison évidemment des relations de pouvoir qui se jouent dans les relations raciales en contexte colonial, mais aussi probablement parce que ces relations leurs permettaient d'accéder à un certain confort matériel et notamment à des objets liés à la « modernité ».

BIBLIOGRAPHIE

- André, L. (1914). 'Recrutement des agents coloniaux' *Le mouvement des missions catholiques au Congo. Bulletin de la Ligue pour la protection et l'évangélisation des Noirs et de l'œuvre des Missions catholiques au Congo* mars 1914.
- Bessis, Sophie (2003). *L'Occident et les autres. Histoire d'une suprématie.* Paris : La Découverte.
- Blanchard, Pascal (2005). 'Paris/Tokyo : la mémoire coloniale qui bloque' mis en ligne le 1er juin 2005 sur www.africultures.com
- Blunt, Allison (1994). *Travel, Gender and Imperialism. Mary Kingsley and West Africa.* New-York, Londres : The Guilford Press.
- Bois, Dominique (1998). 'Tamatave, la cité des femmes' In : *Clio. Histoire, femmes et société. Femmes d'Afrique.* Toulouse : Presse Universitaire du Mirail.
- Brunhes, Jean (1905). 'La colonisation des pays neufs et la sauvegarde de la femme indigène' In : *Congrès international d'expansion économique mondiale tenu à Mons du 24 au 28 septembre 1905. Rapports, Section I, Enseignement.* Bruxelles.
- Chalux (1925). *Un an au Congo Belge.* Bruxelles.

- Clancy-Smith, Julia & Gouda, Frances (1998). 'Introduction' In: *Domesticating the Empire: Race, gender and family life in French and Dutch Colonialism*. Londres: University Press of Virginia.
- Coquery-Vidrovitch, Catherine (1994). *Les Africaines. Histoire des femmes d'Afrique Noire du xixe au xxe siècle*. Paris: Editions Desjonquères.
- De Coninck, J.J. (1943). *Le manuel du voyageur et du résident. Quelques conseils pratiques aux candidats coloniaux*. Anvers: Editions Zaire.
- Delcommune, Alexandre (1922). *Vingt années de vie africaine (1874-1893). Récits de voyage, d'aventures et d'exploration au Congo Belge*. Bruxelles.
- Donny, Charles (1896). *Manuel du voyageur et du résident au Congo*, Bruxelles: Société d'Études Coloniales.
- Dryepontd, Gustave (1895). *Hygiène, médecine et chirurgie au Congo. Leçons données à L'Ecole Coloniale de la Société d'Etudes Coloniales*. Bruxelles: Société d'Etudes Coloniales.
- DuBois, Ellen Carol & Ruiz, Vicki (2000) [3e éd]. 'Introduction' In *Unequal sisters: a multicultural reader in U.S. women's history*. New York: Routledge.
- Fabian, Johannes (2000). *Out of our minds. Reason and madness in the Exploration of Central Africa*. Berkeley-Los Angeles: University of California Press.
- Halen, Pierre (1993). 'Le petit belge avait vu grand'. *Une littérature coloniale*. Bruxelles: Labor et Archives et Musée de la Littérature.
- Jeurissen, Lissia (2003). 'Colonisation au masculin et mise en corps de la féminité noire: le cas de l'ancien Congo Belge' Texte de la conférence du jeudi 8 mai 2003 dans le cadre du cycle Femme et corps de l'Université de Liège, www.ulg.ac.be/ferulg/etsemdeb.htm.
- Joyeux, Charles (1933). *Hygiène de l'Européen aux colonies*. Paris: Armand Collin.
- Jullien, Albert (1898). *Le caractère du blanc au Congo*. Louvain.
- Knibiher, Yvonne & Goutalier, Régine (1985). *La femme au temps des colonies*. Paris: Stock.
- Kulick, Don (1995). 'Introduction. The sexual life of anthropologists: erotic subjectivity and ethnographic work' In: Don Kulick & Margaret Wilson (ed.) *Taboo: Sex, Identity and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork*. Londres: Routledge.
- Lauro, Amandine (2005). *Coloniaux, ménagères et prostituées au Congo Belge 1885-1930*. Bruxelles: Labor.
- Lefever, R. (1928). 'La femme blanche au Congo' In: Charles Monheim (ed) *Anthologie coloniale*. Bruxelles: Librairie A. Dewez.
- Many, Renée (1988). *600 femmes sur un bateau ou la relève des ménagères, Congo belge 1945-1960*. Bruxelles: Goemare.
- Mc Clintock, Ann (1995). *Imperial leather. Race, gender and sexuality in the colonial contest*. Londres: Routledge.
- Maunier, René (1932). *Sociologie coloniale. Introduction à l'étude du contact des races*. Paris: Domat-Montchrestien.
- Ruscio, Alain (ed.) (1996). *Amours coloniales. Aventures et fantasmes exotiques de Claire de Duras à Georges Simenon*. Bruxelles: Complexe.
- Simonis, Francis (1993). 'Splendeurs et misères des Moussos. Les compagnes africaines du Cercle de Ségou au Mali (1890-1962)' In: Catherine Coquery-Vidrovitch (ed) *Histoire africaine du xxe siècle. Sociétés-Villes-Cultures*. Paris: L'Harmattan.
- Stoler, Ann Laura & Cooper, Frederik (1997). 'Between Metropole and Colony: Rethinking a research Agenda' In: *Tensions of Empire. Colonial Culture in a Bourgeois World*. Londres: University of California Press.
- Stoler, Ann Laura (1989). 'Making empire respectable: the politics of race and sexual morality in 20th century colonial cultures' *American Ethnologist* 16(4).
- Stoler, Ann Laura (2002). *Carnal Knowledge and Imperial Power. Race and the Intimate in Colonial Rule*. Berkeley-Los Angeles: University of California Press.
- Strobel, Margaret (1982). 'African Women's History' *The History Teacher* 15(4).

- Taraud, Christelle (2003). *La prostitution coloniale. Algérie, Tunisie, Maroc (1830-1962)*. Paris: Payot
- Van Iseghem, André (1923). 'Le rôle de la femme blanche au Congo vu par un ancien fonctionnaire' *L'Etoile du Congo* 11 août 1923.
- Vellut, Jean-Luc (1982). 'Matériaux pour une image du blanc dans la société coloniale du Congo Belge' In : Jean Piroette (ed.) *Stéréotypes nationaux et préjugés raciaux aux xixe et xxe siècles*. Leuven.
- Vermeersch, Arthur (1914). *La femme congolaise. Ménagère de blanc, femme de polygame, chrétienne*. Bruxelles: Librairie A. Dewit.
- White, Owen (1999). *Children of the French Empire. Miscegenation and colonial society in French West Africa 1895-1960*. Oxford : Oxford University Press.

COORDONNÉES

Amandine Lauro

Aspirante FNRS
ULB
Faculté de Philosophie et Lettres
Section d'histoire (CP 175/01)
50 avenue F.D. Roosevelt
1050 Bruxelles
alauro@ulb.ac.be

Les enjeux de l'éducation maternelle en Belgique (1890-1940)

Claudine Marissal
(Université Libre de Bruxelles)

À la fin du 19e siècle se développe en Belgique un vaste mouvement de lutte contre la mortalité infantile qui se traduit par le création d'une multitude d'oeuvres de l'enfance. La dimension de genre est fondamentale pour comprendre le développement de ces oeuvres qui concentrent leurs efforts sur l'éducation maternelle. Le lien qu'elles établissent entre 'mortalité infantile' et 'ignorance des mères' est extrêmement significatif des clivages sociaux et sexués qui traversent la société et qui assignent des rôles différenciés aux hommes et aux femmes. Progressivement, plusieurs organisations féminines prennent en mains la gestion des oeuvres de l'enfance. Elles agissent de manière plus ou moins autonome et n'hésitent pas à intervenir dans la sphère publique pour assurer la défense de leurs oeuvres. Ces engagements féminins, qui induisent une transgression de la séparation des sphères privée et publique, se font cependant pour défendre un projet de société qui fixe clairement une répartition traditionnelle des rôles entre les hommes et les femmes et qui tend à limiter l'autonomie des femmes et des mères en particulier.

MOTS-CLÉS [protection maternelle et infantile, action sociale des femmes, Belgique, 1890-1940]

De uitdagingen van de opvoeding door de moeder in België (1890-1940)

Aan het einde van de negentiende eeuw groeit in België een brede beweging die zich inzet om de kindersterfte te beperken. Dit mondt uit in de oprichting van talrijke verenigingen die zich bezig houden met het kinderwelzijn. De genderdimensie is fundamenteel om de ontwikkeling van deze verenigingen, die zich toespitsen op de opvoeding door de moeder, te begrijpen. Het verband dat ze leggen tussen 'kindersterfte' en 'onwetenschap van de moeder' is erg veelzeggend en wijst op de sociale en geslachtsgebonden kloof die doorheen de maatschappij loopt en die mannen en vrouwen een verschillende rol toewijst. Geleidelijk aan gaan vrouwenorganisaties het beheer van verenigingen voor kinderwelzijn in handen nemen. Zij handelen min of meer autonoom en aarzelen niet om publiekelijk tussen te komen om hun werk te verdedigen. Dit vrouwelijk engagement, dat tot een overschrijding van de scheiding van de privé- en de publieke sfeer leidt, beoogt duidelijk de verdediging van een maatschappelijk project met een traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen die de autonomie van vrouwen en moeders in het bijzonder wil beperken.

SLEUTELWOORDEN [bescherming van moeder en kind, sociale actie van vrouwen, België, 1890-1940]

A l'instar d'autres pays occidentaux, la Belgique de la toute fin du 19e siècle voit se développer un vaste mouvement de lutte contre la mortalité infantile. Alors que la mortalité avait diminué tout au long du dix-neuvième siècle pour l'ensemble de la population, le taux de mortalité des enfants de moins d'un an restait élevé et stable : près de 20% des enfants meurent en Belgique avant d'avoir atteint leur première année (Masuy-Stroobant 1983 : 9). Même si quelques actions isolées se constituent dès la seconde moitié du dix-neuvième siècle, ce n'est qu'au début du vingtième siècle qu'une réelle volonté collective de lutter contre la mortalité infantile voit le jour. La mortalité des très jeunes enfants est désormais considérée non plus comme une fatalité, mais comme un véritable fléau que l'on se doit de maîtriser si l'on veut faire face à la baisse de la natalité et s'assurer une population future nombreuse et bien portante.

Les principaux initiateurs de la lutte contre la mortalité infantile ont été les médecins. Dès la fin du dix-huitième siècle, le corps médical participe aux débats sur la protection de l'enfance et sur le rôle des femmes dans la société. Au dix-neuvième siècle, suite aux progrès issus des découvertes pastoriennes, les médecins renforcent leur influence et deviennent un groupe de pression écouté et suivi par les décideurs politiques, notamment en matière d'hygiène et de santé publique (voir entre autres : Velle 1991). Se basant sur des considérations d'ordre physiologique, ils donnent un fondement soi-disant scientifique à l'assignation des femmes aux tâches maternelles (voir : Knibiehler & Fouquet 1983). Et afin de lutter contre la mortalité infantile, ils portent principalement leur attention sur les mères. Critiquant les pratiques maternelles responsables selon eux du taux élevé de mortalité des jeunes enfants, ils préconisent de lutter contre l'« ignorance maternelle », ce qui aura pour conséquence un strict encadrement des mères en matière d'éducation des jeunes enfants.

Tout au long du dix-neuvième siècle, une attention particulière avait déjà été portée à la mère désormais considérée comme la principale responsable du bien-être de l'enfant (Knibiehler & Fouquet 1980). La fin du dix-neuvième siècle prône le retour des mères au foyer et fait l'éloge de leur rôle d'éducatrice (Gubin 1991 : 97-116). Cette évolution correspond à l'apogée du modèle familial bourgeois qui distribue les rôles entre les parents : il attribue aux mères les soins du ménage et des enfants et aux pères la quête de revenus permettant de pourvoir aux besoins de la famille. L'assignation des femmes à la sphère « privée » s'accompagne d'un mouvement éducatif de grande ampleur qui a pour but de régler la vie privée en agissant sur les comportements qui s'exercent au sein des foyers. Les enseignements domestique et ménager ou celui – tout récent – de la puériculture invitent tous les femmes à adopter de nouvelles pratiques représentatives de canons sociaux et visant à domestiquer et contrôler les comportements au sein de la sphère familiale (Boltanski 1969 : 21 et ss.). Éduquer et moraliser les femmes est aussi un moyen de sta-

biliser la famille considérée comme le fondement de la société.

La campagne d'éducation maternelle qui se développe pour lutter contre la mortalité infantile est à replacer dans ce contexte. Elle s'adresse aux femmes de tous les milieux sociaux, des plus aisés aux plus populaires et tant aux mères qu'aux jeunes filles. Les moyens utilisés varient cependant en fonction du public visé. Diffusion de livres ou de brochures, d'affiches ou de tracts, organisation de conférences, de cours de puériculture, de consultations de nourrissons,... Une véritable croisade s'organise pour éduquer les femmes aux nouvelles normes de soins à donner aux jeunes enfants. Les femmes sont donc les cibles privilégiées de ces initiatives, ce qui s'explique par l'idéal familial de l'époque, mais aussi par le fait que, dans la pratique, ce sont les femmes qui prennent soin des nourrissons, particulièrement en ce qui concerne l'alimentation et l'hygiène.¹

La dimension de genre est donc fondamentale pour la compréhension du mouvement de lutte contre la mortalité infantile et elle offre de multiples possibilités d'analyse. Pourtant, ce mouvement a rarement été étudié dans cette perspective, gommant par là-même une donnée indispensable à sa compréhension et son évaluation.²

Dans cet article, nous nous limiterons à aborder deux questions qui suscitent particulièrement notre intérêt: 1) Dans quelle mesure la campagne d'éducation maternelle, qui va de pair avec une glorification de la fonction maternelle, a-t-elle visé à améliorer le statut ou les conditions de vie des mères? et 2) L'investissement de très nombreuses femmes dans le mouvement de protection de la petite enfance a-t-il permis d'interférer dans la répartition traditionnelle des rôles entre sphère privée et sphère publique, les oeuvres sociales étant souvent considérées comme situées à la limite entre ces deux sphères.

Pour répondre à ces questions, nous partirons des très nombreuses oeuvres de protection de la petite enfance qui se créent en Belgique à partir de la fin du dix-neuvième siècle (voir: Marissal 2004a, 2004b, Marissal 2005: 8-15). Une multitude de consultations de nourrissons (parfois appelées «écoles des mères») sont peu à peu créées. Les consultations de nourrissons sont des oeuvres sociales qui associent éducation maternelle et suivi médical du jeune enfant. Les mères y présentent leurs jeunes enfants. Ils y sont pesés et examinés par un médecin qui indique un régime alimentaire pour le nourrisson et conseille la mère sur les soins à lui prodiguer. Des visites à domicile permettent en principe de s'assurer du suivi des conseils donnés. Souvent, pour susciter la fréquentation des mères, des produits sont distribués gratuitement ou vendus à prix modiques. Les consultations qui distribuent du lait aux jeunes enfants sont souvent appelées les «gouttes de lait».

Les consultations de nourrissons sont alors considérées comme le moyen le plus efficace pour introduire les notions d'hygiène infantile dans les milieux

populaires et elles prendront rapidement de l'ampleur, en Belgique comme dans d'autres pays. À la veille de la Première Guerre mondiale, une centaine de consultations de nourrissons suivraient de manière plus ou moins régulière au moins 5% des jeunes enfants. À la veille de la Seconde guerre mondiale, près de 1.400 consultations de nourrissons et une centaine de services de surveillance à domicile suivraient environ 40% des enfants de moins d'un an. Cette proportion va encore augmenter jusque dans les années 1970. Il s'agit donc d'un mouvement de grande ampleur qui vise à assurer la survie du jeune enfant, mais sert aussi à diffuser les nouvelles normes maternelles et familiales de la bourgeoisie.

La lutte contre l'« ignorance maternelle » constitue le principe de base de la plupart des consultations de nourrissons. Le lien qui est établi entre mortalité infantile et ignorance maternelle est imprégné des clivages sexués de la société : il est extrêmement culpabilisant pour les femmes. Ce sont les mères « ignorantes » qui sont responsables de la santé, de la survie ou de la mort de leurs enfants. S'il est vrai, comme nous l'avons déjà signalé, que les mères s'occupent plus que les pères des soins aux jeunes enfants et qu'il est dès lors logique qu'elles deviennent des interlocutrices privilégiées, cette différenciation des rôles, qui trouve d'ailleurs son origine dans les normes culturelles parentales, ne peut suffire à expliquer que seules les mères soient visées. Plus fondamentalement, la critique des pratiques maternelles et l'introduction des notions de « bonnes » ou « mauvaises mères » permet de s'immiscer dans la vie privée des ménages sans remettre en question ni l'autorité et ni la compétence paternelle considérées comme le fondement de l'organisation familiale.

Mettre l'accent sur la nécessité d'éduquer les mères a aussi pour conséquence de nier le rôle éducateur soi-disant « naturel » qui était jusque-là attribué aux femmes. Les puériculteurs (en très grande majorité des hommes) s'adressent aux mères parce que leur rôle est de prendre soin de leurs enfants mais par là-même, ils mettent paradoxalement en doute le caractère inné des compétences maternelles. On assiste ainsi à un déplacement du pouvoir d'influence dans le champs éducatif. « Le temps est révolu où l'élevage du nourrisson était une affaire de femmes. Ce champs est investi par la science et par les hommes » (Rollet-Echalier 1990 : 24).

La diffusion des nouvelles normes de puériculture a des conséquences sur les pratiques parentales, et particulièrement maternelles, qui doivent répondre à des critères hygiéniques et moraux très stricts. L'enfant ne peut dormir auprès de ses parents, ne peut être bercé ou gâté. L'un des exemples les plus frappant est la campagne pour l'allaitement maternel qui est censé prévenir les maladies digestives des nourrissons, causes de très nombreux décès. Les puériculteurs insistent particulièrement sur l'obligation morale qu'ont les jeunes mères d'allaiter leur nourrisson et minimisent les difficultés de l'allaitement maternel. Mais ces incitations s'accompagnent d'une série de ré-

gles contraignantes, telles la régularité des tétées, qui sont représentatives des nouvelles normes de l'éducation «rationnelle» qui visent à faire de l'enfant un citoyen discipliné. Cette «réglementation» de l'allaitement a parfois aussi été décrite comme une appropriation masculine du lait féminin (Le Grand-Sébille 2002). Les nouvelles règles de puériculture induisent des tâches éducatives et ménagères de plus en plus lourdes, interfèrent dans les habitudes de solidarité sociale et familiale, brident la spontanéité et suscitent un sentiment de culpabilité maternelle.

La protection de l'enfant implique désormais que la mère soit toute entière à son service, ce qui signifie idéalement un écartement du marché du travail. Les mesures prises pour limiter le travail des femmes viseront d'ailleurs principalement les femmes enceintes et les femmes mariées dont la mission maternelle est considérée comme fondamentale (Gubin & Piette 2004). Enfin, l'incrimination de l'ignorance maternelle évite tout débat fondamental sur la question sociale. D'autres causes de la mortalité infantile, pourtant reconnues, sont jugées trop difficiles à combattre et se voient dès lors écartées : la pauvreté, l'insalubrité des équipements, le manque d'hygiène publique, la malnutrition, les conditions de travail difficiles, le coût de l'accès aux soins médicaux sont aussi des causes de mortalité infantile. Mettre l'accent sur l'ignorance maternelle permet de les mettre au second plan et d'éviter d'aborder des questions de justice et de réformes sociales.

Les mères se retrouvent ainsi au centre du dispositif de protection du jeune enfant alors que l'amélioration de leur propre condition est loin d'être la priorité des puériculteurs. La santé des femmes, mères ou futures-mères, leur instruction autre que ménagère et maternelle, leur alimentation, leurs conditions de vie, les problèmes qu'elles rencontrent dans leur vie quotidienne sont peu abordés. Il est à cet égard assez significatif de constater que la grossesse et l'accouchement susciteront surtout de l'intérêt lorsqu'un lien sera établi entre un bon déroulement de la grossesse et les chances de survie du jeune enfant.

Notre propos doit cependant être nuancée : les oeuvres de l'enfance ont parfois contribué, mais dans une mesure très difficilement quantifiable, à l'amélioration du quotidien des familles pauvres qui les fréquentaient. Distribution de lait et d'autres biens en nature, examen médical gratuit des jeunes enfants (les traitements restent – eux – payants), conseils d'hygiène visant à prévenir le décès des nourrissons (tels la stérilisation du lait et du biberon), ont pu apporter une contribution positive au quotidien des familles pauvres, et diminuer par là-même les charges maternelles. Plus tard, durant l'entre-deux-guerres, le service social offert par les oeuvres de l'enfance se structure et permet à de très nombreuses familles pauvres d'avoir accès à l'aide sociale, ce qui est un signe d'une nouvelle volonté de prise en charge des conditions sociales difficiles dans lesquelles vivent les familles et de la reconnaissance que celles-ci influencent également la qualité de vie du jeune enfant. Les

oeuvres de l'enfance ont semble-t-il aussi constitué pour les mères au foyer un lieu de socialisation où elles pouvaient rencontrer et discuter avec d'autres femmes. L'historienne française Yvonne Knibiehler, spécialiste de l'histoire de la maternité, avance en outre que la consécration du rôle maternel et de la mère au foyer a valorisé la maternité sur le plan symbolique et assuré la visibilité du rôle social des mères, ce dont nombreuses d'entre elles auraient pris conscience (Knibiehler 2000).

La valorisation de la fonction maternelle a été soutenue par la plupart des féministes de la première vague et durant l'entre-deux-guerres, les organisations féminines qui prennent en mains l'organisation de nombreuses consultations de nourrissons revendiquent, au nom de la fonction maternelle, des mesures qu'elles jugent nécessaires pour améliorer le statut et les conditions de vie des mères : limitation du travail des mères, assurance maternelle, allocations familiales, amélioration des conditions de logement, ... Durant l'entre-deux-guerre, des consultations socialistes commencent en outre à informer les femmes sur les méthodes de limitation des naissances et à prendre en compte les problèmes liés à la grossesse et à l'accouchement pour le bien-être des mères elles-mêmes. C'est l'amorce d'un changement, qui met en avant la maternité désirée et qui amène à considérer le bonheur de la mère comme également important, même si l'objectif avoué est d'assurer ainsi le bonheur familial. Les oeuvres contribueront aussi à la médicalisation de la grossesse et de l'accouchement qui entraînera, surtout après la Deuxième Guerre mondiale, une nette diminution de la mortalité maternelle.

Pour répondre à la question de l'investissement des femmes au sein du mouvement de protection maternelle et infantile et de l'interférence possible de celui-ci avec la répartition traditionnelles des rôles entre sphères privée et publique, il est nécessaire de quitter les seules mères et de poser un regard sur les milliers de femmes qui ont investi leur temps, mais aussi leur argent, dans la gestion des oeuvres d'éducation maternelle et infantile. Femmes philanthropes, médecins, et plus tard travailleuses sociales constituent en effet la base du mouvement de lutte contre la mortalité infantile (nous n'aborderons pas ici les rapports de pouvoir complexes qui s'y établissent entre eux). Quelle reconnaissance ces femmes ont-elles acquise suite à cet investissement ? Leur-a-t-il permis de repousser les limites des clivages entre privé et public ?

Pour répondre à cette question, il faut distinguer deux périodes. Avant la Première Guerre mondiale, les femmes philanthropes s'investissent massivement dans les premières consultations de nourrissons, aux côtés de médecins, mais aussi d'hommes philanthropes. L'investissement féminin, quoique très important, reste cependant peu visible. Ce sont les médecins – presque exclusivement des hommes³ – qui assurent la direction des oeuvres, en sont les porte-parole, et revendiquent et obtiennent la reconnaissance d'une expertise en matière de puériculture. Même si la collaboration féminine est jugée indispensable, ce sont les médecins qui représentent le « savoir ».

Lorsque les puériculteurs parlent des femmes, ils mettent en exergue leurs compétences «naturelles» qui les rendent utiles au sein des oeuvres : douceur et abnégation. Ils ne parlent jamais de leur apport financier ni de toute l'aspect organisationnel qu'elles prennent souvent intégralement en charge et qui nécessitent des qualités autres que relationnelles. Les femmes philanthropes obtiennent sans doute une reconnaissance sociale de leur activité philanthropique à titre individuel, mais non à titre collectif. La limite entre sphère privée et publique est maintenue, l'investissement dans les oeuvres de l'enfance étant considéré comme un prolongement des compétences exercées au sein du foyer. Les femmes philanthropes ont d'ailleurs clairement intégré les valeurs morales et sexuées qui sont diffusées dans les oeuvres. Cette situation évolue au lendemain de la Première Guerre mondiale à la faveur d'un contexte social et politique profondément modifié. Les réformes électorales introduites après la guerre s'accompagnent d'un vaste mouvement d'encadrement et d'éducation des «masses» (CGER 1994). L'introduction du suffrage universel masculin en 1919 et du suffrage féminin au niveau communal en 1920 favorise le développement d'oeuvres sociales qui s'efforcent d'encadrer l'individu. Électrices, les femmes deviennent les cibles d'une attention spécifique des partis qui utilisent entre autres «leurs» oeuvres de l'enfance comme moyen de propagande. Ainsi, le Parti ouvrier belge crée en 1921 une section féminine au sein de l'Union nationale des Mutualités (les Femmes prévoyantes). Dès 1920, le Congrès du Parti libéral préconise la constitution d'associations de femmes libérales appelées à s'occuper plus particulièrement de la protection de la maternité et de l'enfance. Enfin, le Parti catholique, qui a réclamé le suffrage féminin pour des raisons de stratégie politique, s'appuie sur des mouvements préexistants tels les Ligues ouvrières féminines chrétiennes et les Cercles de fermières (Jacques & Marissal : 1998). Toutes ces organisations vont s'investir dans la création de consultations de nourrissons qui constituent un lieu privilégié pour pénétrer au sein des familles et faire de la propagande pour des organisations confessionnelles, sociales ou politiques (écoles, syndicats, mutuelles,...).

Ce mouvement prend d'autant plus d'ampleur qu'il reçoit le soutien de l'État. En 1919 est créée l'Oeuvre Nationale de l'Enfance. L'ONE est un organisme public qui possède une large autonomie. Son fonctionnement est basé sur le principe de la «liberté subsidiée», ce qui signifie que l'ONE assure le contrôle et le soutien financier de l'État à une multitudes d'oeuvres de l'enfance qui continuent de relever, comme avant guerre, de l'initiative privée. Le grand développement que prennent les oeuvres de l'enfance offre aux femmes une occasion de s'organiser et de développer une activité d'autant plus intense que cet investissement social ne transgresse en rien les normes sexuées. En 1939, la moitié des consultations de nourrissons dépendent des mouvements féminins catholiques, socialistes et libéraux, ce qui constitue un changement majeur par rapport à la situation d'avant-guerre.

Les organisations féminines ne se contentent pas de créer des consultations de nourrissons. Elles interviennent également au niveau politique, avec plus ou moins d'indépendance, pour soutenir leurs oeuvres et réclamer une politique de protection de la maternité. Elles sont à l'origine des différentes propositions de lois déposées sans succès durant l'entre-deux-guerres visant entre autres à introduire une assurance maternelle obligatoire. Elles alertent parlementaires, autorités religieuses et directions de partis politiques quand elles considèrent que leurs intérêts sont menacés. Elles participent aussi activement aux Congrès nationaux et internationaux de l'enfance, y envoient de nombreuses déléguées qui prennent activement part aux discussions. Enfin, elles entrent nombreuses au sein du conseil de direction de l'ONE. Ainsi, en 1940, la moitié du Conseil supérieur des Oeuvres de l'enfance de l'ONE est composé de femmes. Plus de la moitié d'entre elles sont des représentantes des groupements féminins socialistes, catholiques et libéraux.

Cependant, les objectifs de ces organisations féminines sont très différents et elles agissent dans un esprit d'affrontement continu. Il n'existe aucune collaboration entre elles pour soutenir des revendications conjointes. Ainsi, les Ligues ouvrières féminines chrétiennes voient dans les oeuvres de l'enfance un lieu de propagande religieuse et défendent avec acharnement l'indépendance des oeuvres catholiques. Les Femmes prévoyantes voient de leur côté dans les oeuvres un moyen de gagner les femmes au socialisme. Oeuvres catholiques et socialistes défendent aussi des normes familiales différentes. Là où les oeuvres catholiques magnifient les familles nombreuses, les oeuvres socialistes diffusent de l'information sur la limitation des naissances.

Peut-on dès lors considérer que l'engagement social des femmes dans les oeuvres de l'enfance a favorisé une rupture dans la séparation des sphères ? Avant la Première Guerre mondiale, la participation des femmes aux oeuvres de l'enfance est présentée comme en parfait accord avec la mission charitable de leur milieu social et reste tout à fait conforme à la répartition sexuée des rôles. L'investissement social des femmes n'est en rien considéré comme une transgression des normes et reste peu visible. Cependant, cet investissement féminin va rendre possible, lorsque les circonstances le permettront, la mise en place d'organisations féminines structurées autour des oeuvres de l'enfance. Après la Première Guerre mondiale, l'investissement féminin prend plus d'ampleur et gagne surtout en visibilité. Des associations féminines organisent leurs propres oeuvres de l'enfance, essaient d'en assurer le contrôle et la direction de manière plus ou moins indépendante, et surtout n'hésitent pas à intervenir dans la sphère publique pour assurer leur défense et réclamer une amélioration du statut maternel. Mais cet investissement social et politique des femmes, qui les porte à transgresser les frontières entre le public et le privé, se fait paradoxalement pour défendre un projet de société qui soutient clairement une répartition traditionnelle des rôles entre les hommes et les femmes, et qui tend, en définitive, à limiter l'autonomie des femmes et des

mères en particulier. Cependant, c'est peut-être l'amorce d'un changement qui verra ces mêmes mouvements défendre ultérieurement une vision plus égalitaire des rapports entre les hommes et les femmes.

NOTES

1. Anne-Marie SOHN a étudié de manière approfondie la répartition des rôles parentaux au 19e siècle en France. Cette étude met en exergue des différences de comportements parentaux suivant l'âge et le sexe de l'enfant. L'alimentation et l'hygiène du nourrisson restent exclusivement des tâches maternelles, alors que les jeux ou les soins aux enfants plus grands sont répartis entre pères et mères. Voir : Sohn 1996 : 339 et ss.
2. Deux recherches majeures ont été menées en Angleterre et au Québec : Baillargeon, Denyse (2004). *Un Québec en mal d'enfants. La médicalisation de la maternité, 1910-1970*. Montréal : Editions du Remue-Ménage et Lewis, Jane (1980). *The politics of motherhood. Child and maternal welfare in England, 1900-1939*. Montreal : McGill-Queen's University Press.
3. Ce n'est qu'en 1890 que les femmes accèdent en Belgique à l'exercice de la médecine. Voir : Keymolen, D. (1975). 'Féminisme in België. De eerste vrouwelijke artsen (1873-1914)' In : *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 90, 1, p. 38-58.

BIBLIOGRAPHIE

- Baillargeon, Denyse (2004). *Un Québec en mal d'enfants. La médicalisation de la maternité, 1910-1970*. Montréal : Editions du Remue-Ménage.
- Boltanski Luc (1969). *Prime éducation et morale de classe*. Paris.
- CGER (1994). *La séduction des masses. Les années 30 en Belgique*. Bruxelles : CGER.
- Gubin, Éliane & Piette, Valérie (2004). 'Femmes et mères au travail 1830-1914' et 'Mères au travail, mère au foyer : les controverses de l'entre-deux-guerres' In : Masuy-Stroobant, Godelieve (2004). *Mères et nourrissons : de la bienfaisance à la protection médico-sociale (1830-1945)*. Bruxelles : Labor, pp. 43-62 et pp. 177-196.
- Gubin, Eliane (1991). 'Le modèle de la femme au foyer en Belgique avant 1914' In : *Normes et marginalités. Comportements féminins au 19e-20e siècles*. Bruxelles : GIEF-CEC-ULB, pp. 97-116.
- Jacques, C. & Marissal, Cl. (1998). 'L'apprentissage de la citoyenneté au féminin. Les élections communales dans l'agglomération bruxelloise, 1921-1938' In : *Cahiers d'histoire du temps présent*, 4, pp. 83-118.
- Keymolen, D. (1975). 'Féminisme in België. De eerste vrouwelijke artsen (1873-1914)' In : *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 90, 1, pp. 38-58.
- Knibiehler, Yvonne & Fouquet, Catherine (1980). *Histoire des mères du Moyen Age à nos jours*. Paris : Montalba.
- Knibiehler, Yvonne (2000). 'La mère au foyer' In : Dermenjian, Geneviève... [et al.]. *Femmes entre ombre et lumière. Recherches sur la visibilité sociale (16e-20e siècles)*. Paris : Publisud.
- Knibiehler, Yvonne, & Fouquet, Catherine (1983). *La femme et les médecins. Analyse historique*. Paris : Hachette.
- Le Grand-Sébillle, Catherine (2002). 'L'allaitement forcé des filles-mères' In : Bonnet, Doris [et al.]. *Allaitements en marge*. Paris : L'Harmattan.
- Lewis, Jane (1980). *The politics of motherhood. Child and maternal welfare in England, 1900-1939*. Montreal : McGill-Queen's University Press.
- Marissal, Claudine (2004a). 'Éduquer les mères : L'Oeuvre nationale de l'Enfance de 1919 à 1945' In : Masuy-Stroobant, Godelieve & Humblet, Perrine C. (dir.). *Mères et nourrissons : de la bienfaisance à la protection médico-sociale (1830-1945)*. Bruxelles : Labor.

- Marissal, Claudine (2004b). *Les femmes et l'éducation maternelle en Belgique avant 1914*. ULB, mémoire de DEA en 'Histoire, cultures et sociétés'.
- Marissal, Claudine (2005). 'Protéger l'enfance: l'Oeuvre Nationale de l'Enfance en Belgique (1919-1940)' *Histoire et sociétés: revue européenne d'histoire sociale* 15.
- Masuy-Stroobant, Godelieve (1983). *Les déterminants de la mortalité infantile. La Belgique d'hier et d'aujourd'hui*. Louvain: CIACCO.
- Rollet-Echalier, Catherine (1990). *La politique de la petite enfance sous la IIIe République*. Paris: PUF.
- Sohn, Anne-Marie (1996). *Chrysalides. Femmes dans la vie privée, 19e-20e siècles*. Paris: Publications de la Sorbonne, t.I.
- Velle, K. (1991). *De nieuwe biechtvaders. De sociale geschiedenis van arts in België*. Leuven: Kritak.

COORDONNÉES

Claudine Marissal

Université Libre de Bruxelles
CP175/01
Avenue F.D. Roosevelt 50
1050 Bruxelles
cmarissa@ulb.ac.be

Dé/construction du genre
De/constructie van gender

Interactie tussen leerkracht en leerlingen in het eerste leerjaar door een genderbril

---

Sarah Bossaert
(Centrum voor Vrouwenstudies en Diversiteitsonderzoek, VUB)

In dit artikel geef ik de voornaamste eindresultaten weer van mijn doctoraatsonderzoek naar de rol van gender in leergesprekken in het eerste leerjaar basisonderwijs. Vele vroegere onderzoeken in uiteenlopende contexten hebben aangetoond dat jongens de interactie in de klas vaak (maar niet altijd) domineren. Socialisatieprocessen binnen en buiten de school blijken ervoor te zorgen dat jongens zich meer assertief gedragen in een publieke context, maar exacte oorzaken zijn nog steeds onduidelijk. Aan de hand van observaties en video-opnames van 96 lessen (Nederlands en Wereldoriëntatie) in 12 verschillende klassen in Vlaanderen ga ik na in hoeverre de beurtverdeling kwalitatief en kwantitatief verschilt voor meisjes en jongens. In mijn bijdrage geef ik een overzicht van de belangrijkste bevindingen in de 12 klassen en licht ik aan de hand van twee voorbeeldklassen toe hoe ik te werk ben gegaan. We stellen vast dat de resultaten sterk kunnen variëren van klas tot klas en dat enkele outliers de beurtverdeling erg kunnen beïnvloeden. Voor de twaalf klassen samen constateren we vooral dat meisjes meer beurten met toelating hebben, jongens meer beurten zonder toelating. Vooral het aantal wie-weet-het-beurten na het opsteken van de vinger is hoger voor meisjes dan voor jongens. Dit is in alle klassen een vaak voorkomende categorie, waardoor meisjes in totaal iets meer beurten hebben dan jongens. Jongens ondernemen wel significant meer pogingen om antwoorden te roepen en vooral opmerkingen te geven zonder toelating. Hoewel ze daarvoor vaker berispt worden dan meisjes die dit proberen, levert het hen toch nog veel beurten zonder toelating op. Verder krijgen jongens ook significant meer berispingen dan meisjes, zowel voor het overtreden van de interactieafspraken als voor hun gedrag in het algemeen. **SLEUTELWOORDEN [basisonderwijs, interactie leerkracht-leerling, verschillen meisjes-jongens]**

Analyse génée de l'interaction entre l'enseignant et les élèves de première année primaire

Dans cet article je vous transmets les résultats finaux de mon enquête menée dans le cadre de mon doctorat sur le rôle du genre dans les interactions élèves/professeurs dans les classes de première année primaire (leergesprekken). De nombreuses recherches menées antérieurement dans des contextes fort différents ont démontré que les garçons dominant souvent (mais pas toujours) l'interaction en classe. Des processus de socialisation au sein de l'école et en dehors de l'école semblent faire en sorte que les garçons développent un comportement plus assertif en public. Les causes exactes de ce comportement ne sont toujours pas claires. Sur base d'observations et de cassettes vidéo de 96 cours (Néerlandais et Etude du Milieu) dans 12 classes différentes de Flandre, j'ai vérifié dans quelle mesure il existe une différence qualitative et quantitative dans la prise de parole des garçons et des filles en classe. Dans ma contribution, je vous donne un aperçu des expériences principales issues des 12 classes et je vous explique ma méthodologie en sélectionnant deux classes à titre d'exemple. Nous constatons que les résultats peuvent

varier énormément d'une classe à l'autre et que quelques "outliers" peuvent fortement influencer le tour de prise de parole. Sur les douze classes, nous constatons surtout que les filles ont plus de tours de prise de parole avec autorisation et les garçons plus de tours sans autorisation. Le nombre de tours et d'élèves qui connaissent les bonnes réponses après avoir levé le doigt est plus élevé pour les filles que pour les garçons. Cette catégorie est très fréquente dans toutes les classes, ce qui fait que les filles ont au total un peu plus de tours que les garçons. Les garçons entreprennent nettement plus de tentatives pour crier les réponses et surtout pour faire des remarques sans autorisation. Même s'ils sont plus souvent réprimandés que les filles qui essaient de faire la même chose, ça leur donne toujours de nombreux tours sans autorisation. Les garçons sont nettement plus souvent blâmés que les filles, aussi bien pour ne pas avoir respecté les consignes en matière d'interaction que pour leur comportement en général. **MOTS-CLÉS [enseignement primaire, interaction enseignant/élève, différences filles/garçons]**

1. INLEIDING

In dit artikel beschrijf ik enkele resultaten van mijn doctoraatsonderzoek naar de interactie/communicatie tussen leerkracht en leerlingen. Ik ga na in hoeverre gender een rol speelt in de beurtverdeling tijdens lessen Nederlands en Wereldoriëntatie in twaalf klassen van het eerste leerjaar basisonderwijs in Vlaanderen. Om tegelijk mijn werkwijze duidelijk te maken, beschrijf ik eerst de resultaten van twee van de twaalf casestudies. Vervolgens vat ik de bevindingen voor alle klassen samen. Bij wijze van inleiding geef ik een zeer summier overzicht van eerdere bevindingen uit de literatuur. Binnen het beperkte kader van dit artikel verwijst ik daarbij slechts naar enkele belangrijke publicaties.

1.1. Waarom de interactie in de klas analyseren vanuit genderperspectief ?

In klassikale leergesprekken tussen leerkracht en leerlingen beslist de leerkracht grotendeels wie wanneer het woord krijgt. Dit is zeker het geval bij de traditionele vraag-antwoord-evaluatie sequenties. Maar ook wanneer leerling een spontane bijdrage leveren, beslist de leerkracht of dit wordt aanvaard of niet. Door een verschillend aantal beurten of verschillende soorten beurten aan leerlingen toe te kennen, kan de leerkracht een zekere boodschap overbrengen over zijn of haar verwachtingen ten aanzien van individuele leerlingen. Daardoor kan een genderdifferentiatie in de beurtverdeling en aandacht van de leerkracht bijdragen tot de sociale constructie van gender en tot de constructie van de genderidentiteiten van meisjes en jongens. Een gegenderde beurtverdeling kan zelfs genderverschillen veroorzaken in zelfvertrouwen, spreekstijlen in het publieke domein, attitudes ten aanzien van school en leren, schoolresultaten en zelfs keuze van studierichting en loopbaan. Voldoende redenen om de beurtverdeling nauwkeurig onder de loep te nemen.

1.2. Voornaamste bevindingen uit voorgaande onderzoeken

Sinds de jaren zeventig werd in vele internationale studies vastgesteld dat jongens de interactie in de klas vaak domineren door meer beurten te nemen en/of te krijgen van de leerkracht, door vaker antwoorden zonder toelating te roepen en de aandacht van de leerkracht op te eisen. Zij hebben bovendien ook veel meer ordecontacten dan meisjes. Hoewel de redenen zeer onduidelijk waren en de leerkrachten zich vaak niet bewust bleken van die ongelijke tijd- en aandachtsverdeling, werden zij meestal wel met de vinger gewezen omdat ze – op basis van hun eigen gegenderde verwachtingen – jongens zouden aanmoedigen om meer aan het gesprek deel te nemen dan meisjes (o.a. Swann 1992). In 1988 toonde Kelly in een overzichtsartikel aan dat dit verschil zich in uiteenlopende contexten voordeed: in meerdere landen, socio-economische en etnische groepen, op verschillende leeftijden, in vele vakken en in klassen met vrouwelijke en mannelijke leerkrachten. Hoewel het verschil niet in alle studies werd vastgesteld, namen meisjes gemiddeld gezien slechts 44% van de totale interactie voor hun rekening, jongens de overige 56%.

Op basis van deze bevindingen probeerden LeMaster, Hitchcock e.a. (1998) te weten te komen hoe meisjes en jongens verschillende regels voor de interactie verwerven. Zij bestudeerden kringgesprekken in een Amerikaanse kleuterschool en stelden vast dat meisjes en jongens in het begin even vaak het woord namen, maar dat zij al snel gesocialiseerd werden in genderd gedrag: meisjes werden door de kleuterleiders strenger aangepakt als ze spraken zonder toelating. Hun verklaring hiervoor is dat kleuterleiders en/of leerkrachten onbewust de normen en conventies van onze patriarchale maatschappij hanteren, waarin vooral mannen het woord voeren in het publieke domein. Op die manier weerspiegelt, bevestigt en versterkt het taalgebruik in de klas de genderrollen en genderongelijkheden in onze maatschappij.

In Vlaanderen deed François (1996) onderzoek naar de communicatie tijdens de praatronde in twee kleutergroepen (4-6 jaar). Ook zij stelde vast dat jongens significant meer en langer aan het woord komen dan meisjes, voornamelijk doordat zij de interactieafspraken overtreden. Hun aantal tussenkomsten, vooral op basis van korte opmerkingen, is zelfs dubbel zo hoog als dat van meisjes. In Nederland onderzochten Sterringa en Petit (1989) de interactie in het secundair onderwijs tijdens de vakken Frans, natuurkunde en maatschappijleer. Ook zij stelden vast dat jongens de interactie domineren door veel antwoorden en opmerkingen te roepen en doordat docenten hen meer beurten geven. Jongens gedragen zich meer ordeverstoring en krijgen meer berispingen. Ze worden ook meer uitgedaagd tot het zelf zoeken van oplossingen voor vragen en problemen. Nog in Nederland beschrijft Dolle-Willemsen (1997) hoe aan de hand van een observatie-feedbackstudie de verschillen in communicatiegedrag van leerkrachten ten opzichte van meisjes en jongens werden opgespoord en verminderd.

2. INTERACTIE IN HET EERSTE LEERJAAR IN VLAANDEREN

2.1. Onderzoeksvragen

Aangezien ik ervan uitga dat genderrollen en -verwachtingen niet stabiel en onveranderlijk zijn maar kunnen variëren in verschillende contexten, culturen en periodes, wilde ik onderzoeken of we vandaag in Vlaanderen ook zulke gegenderde patronen zouden vinden. Ik koos voor het eerste leerjaar aangezien leerlingen op dat moment in een nieuwe situatie terecht komen waarbij ze voor het eerst echt geëvalueerd zullen worden en waarbij hen nieuwe (interactie)afspraken en regels worden opgelegd. In eerste instantie bekijken we hoe het totaal aantal beurten verdeeld is over meisjes en jongens. Op basis van vorig onderzoek kunnen we verwachten dat jongens de interactie domineren, maar anderzijds merken we ook dat de genderrollen en -verwachtingen in onze maatschappij evolueren en dat de 'oude' genderrollen veel minder zichtbaar en dwingend zijn voor meisjes en jongens. Moeten we nog die brave, plichtsbewuste meisjes verwachten zoals ze beschreven worden in veel van het onderzoek in de jaren tachtig? Verder is het belangrijk voldoende oog te hebben voor de diversiteit binnen elke groep. Wanneer er (gender)verschillen gevonden worden, ga ik na wie daarvoor verantwoordelijk is: de leerkracht, de leerling of beiden? Daarvoor worden de beurten opgedeeld in termen van initiatief. Ook de indeling van beurten met en zonder toelating kan een licht werpen op een ongelijke verdeling van de beurten in de klas. Door te kijken naar de reacties van de leerkracht op de pogingen tot spreken zonder toelating, komen we te weten of het van sommige leerlingen meer getolereerd wordt dat ze de interactieafspraken overtreden dan van andere. Voor de twaalf klassen samen zullen ook de besparingen voor meisjes en jongens besproken worden.

2.2. Dataverzameling

Ik heb observaties met video-opnames gedaan in twaalf klassen van het eerste leerjaar van het Gemeenschapsonderwijs in kleine steden en gemeenten in Vlaanderen. In elke klas heb ik wekelijks vijftig minuten geobserveerd in lessen Wereldoriëntatie en Nederlands, en dit minstens acht keer in het begin en acht keer op het einde van het schooljaar. Om beïnvloeding te vermijden waren de leerkrachten niet op de hoogte van het exacte doel van het onderzoek, namelijk het genderperspectief. Ik observeerde bij tien vrouwelijke en twee mannelijke leerkrachten, met in totaal 216 kinderen, waarvan 117 meisjes en 99 jongens. Vragenlijsten over de individuele leerlingen (met rapportcijfers) en een interview met de leerkrachten leveren achtergrondinformatie op over de leerkracht zelf en de individuele leerlingen. Na de selectie van bruikbare lessen (vier lessen van dertig minuten per periode per klas)

werden alle uitingen gecodeerd aan de hand van een zelf ontworpen, gedetailleerd codeerschema. De data in dit artikel zijn gebaseerd op de totalen van het begin en het einde van het schooljaar, dus op vier uur per klas. Vooraleer ik de resultaten van twee casestudies bespreek, geef ik een omschrijving van de belangrijkste variabelen die in de analyse gebruikt worden.

2.3. Definities van de belangrijkste samengestelde variabelen

Beurten

Met een beurt bedoel ik elke uiting van een leerling, die gevolgd wordt door een zekere acceptatie of evaluatie van de leerkracht. Het gaat niet alleen om een antwoord na een vraag van de leerkracht, maar ook om vragen en opmerkingen van de leerlingen zelf. Een opeenvolging van meerdere vragen en antwoorden door eenzelfde leerling wordt slechts als één beurt geteld (het aantal subbeurten wordt apart bestudeerd). Wanneer een uiting wordt gevolgd door een berisping (bijvoorbeeld omdat de leerling heeft gesproken zonder toelating) of wanneer een uiting wordt genegeerd door de leerkracht, geldt dit niet als een beurt.

Beurten initiatief leerling

Wanneer een leerling iets zegt of vraagt zonder daartoe aangespoord te zijn door de leerkracht, is er sprake van een beurt op initiatief van de leerling. Het gaat voornamelijk om spontane vragen of opmerkingen (vaak een anekdote) die meestal met de inhoud van de les te maken hebben. Ook het 'afnemen van een beurt' door te spreken nadat reeds een andere leerling was aangeduid via een rechtstreekse beurt of een wie-weet-het-beurt, valt onder deze categorie. Op deze bijdrage volgt wel steeds een reactie van de leerkracht (acceptatie of evaluatie). De beurten op initiatief van de leerling kunnen verkregen zijn met toelating van de leerkracht (na vinger opsteken en aangeduid worden) of zonder toelating (geen vinger opgestoken of (soms) wel vinger opgestoken maar niet aangeduid).

Beurten met gedeeld initiatief

Wanneer de leerkracht een vraag stelt aan de hele klas (een 'wie-weet-het-vraag') waarna de leerlingen het antwoord roepen (= antwoorden zonder toelating) of hun hand opsteken en uitgekozen worden om het antwoord te geven (= antwoorden met toelating) en dit antwoord wordt geaccepteerd of geëvalueerd door de leerkracht, noem ik dit een beurt op gedeeld (leerkracht-leerling) initiatief.

Beurten initiatief leerkracht

De leerkracht duidt voor of na het stellen van de vraag rechtstreeks een leerling aan die geen vinger had opgestoken. Er is hierbij helemaal geen initiatief van de leerling. Deze 'rechtstreekse beurten' worden soms gegeven aan leerlingen die zelf weinig initiatief nemen om vragen te beantwoorden, maar soms worden leerlingen beurtelings aangeduid voor bepaalde opdrachten of oefeningen.

Beurten zonder toelating

Wanneer een leerling een antwoord geeft op een vraag van de leerkracht (gedeeld initiatief) of zelf een vraag stelt of opmerking geeft (initiatief leerling) zonder eerst een vinger op te steken en aangeduid te worden, is er sprake van een beurt zonder toelating. Voorwaarde is ook hier dat die uiting wordt aanvaard of geëvalueerd door de leerkracht. Wanneer de uiting wordt genegeerd of wanneer er een berisping volgt wegens spreken zonder toelating, blijft het bij een mislukte poging.

3. ANALYSE KLAS 4

3.1. Omschrijving van de klas

Deze klas bestaat uit 9 meisjes en 8 jongens. Aangezien het om een school gaat met een gemengd publiek (verschillende sociale klassen, culturen en taalachtergronden) is deze klas qua taalachtergrond vrij heterogeen samengesteld. In het interview beschrijft de leerkracht deze klas als een doorsnee klas, een beetje zwak qua taal door de anderstaligen, en ietwat rumoerig maar toch goed te stimuleren.

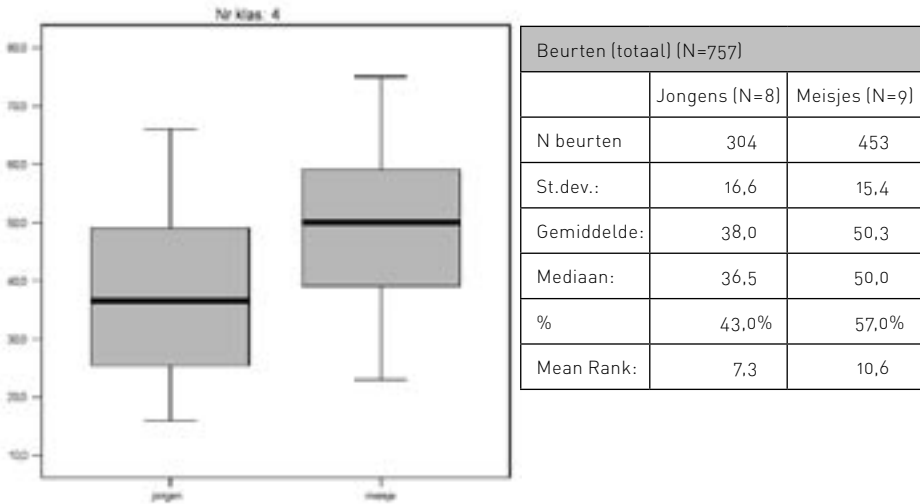
De leerkracht is een vrouw (rond de 30 jaar) met meer dan vijf jaar ervaring in het eerste leerjaar. Zij omschrijft haar manier van lesgeven als eerder streng maar wel correct en ze houdt van een gestructureerde aanpak. Met betrekking tot de interactie, wijst ze op de afspraken die aan de muur hangen en die vooral bij het wekelijkse kringgesprek gebruikt worden: ze moeten hun vinger opsteken, naar elkaar luisteren, elkaar niet uitlachen, niet storen, beleefd zijn enzovoort. In het kringgesprek gaat de toepassing vlot, maar in andere lessen wordt er soms wel wat van afgeweken omdat ze er minder aan denkt. Verder probeert ze alle leerlingen aan bod te laten komen door niet steeds de leerlingen aan te duiden die zelf constant hun vinger opsteken en ook door stille en gesloten leerlingen bij de les te betrekken.

3.2. Aantal beurten voor meisjes en jongens

Om een idee te krijgen van de verdeling van het totaal aantal beurten (N=757) over alle leerlingen, en in het bijzonder over de meisjes en jongens in de klas, bekijken we onderstaande boxplots en enkele statistische parameters.

Figuur 1

Totaal aantal beurten (klas 4)

Het gemiddeld aantal beurten (figuur 1) voor meisjes en jongens en het percentage dat daaruit afgeleid is (rekening houdend met het aantal meisjes en jongens in de klas) wijzen erop dat meisjes in deze klas gemiddeld gezien meer beurten hebben behaald dan jongens (57% versus 43%). Aangezien deze cijfers – zeker in kleine groepen – sterk beïnvloed kunnen zijn door extreme waarden, is het aangewezen ook andere parameters te bekijken. De distributie van de boxplots en de standaarddeviatie tonen een zeer gelijkaardige spreiding binnen elke groep, maar de aantallen liggen voor de meisjes wel hoger dan voor de jongens. De mediaan is dan ook beduidend hoger voor de meisjes (50 versus 36,5). Ook de Mean Rank van de niet-parametrische Mann Whitney U test, die voor beide groepen een score berekent op basis van de rangorde en dus niet onderhevig is aan de invloed van eventuele extreme waarden, ligt hier hoger voor meisjes dan voor jongens (10,6 versus 7,3). Uiteraard scoren niet alle meisjes meer beurten dan alle jongens en binnen deze kleine groep is dit geen significant verschil, maar de boxplots en de statistische parameters tonen aan dat meisjes in deze klas meer beurten verkrijgen dan jongens. Het minimum aantal beurten in de acht lessen is 16 beurten (behaald door J2), het maximum is 75 beurten (M7).

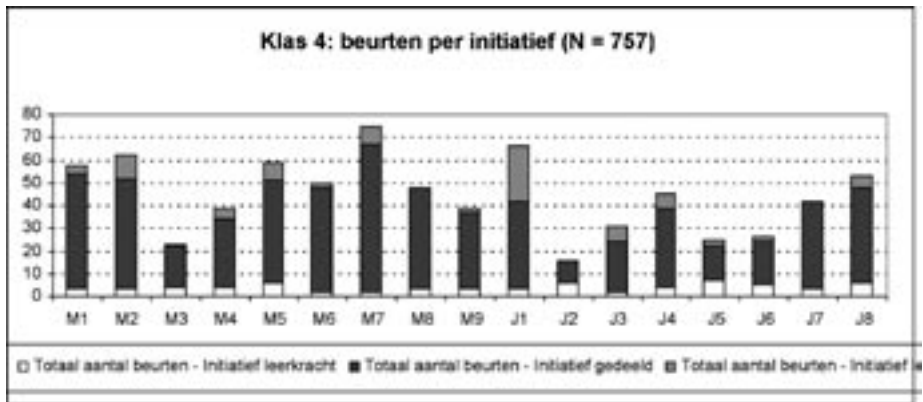

3.3. Beurten per initiatief

Om te weten hoe leerlingen hun beurten verkregen hebben (zelf genomen of gekregen van de leerkracht), bekijken we de verdeling van alle beurten per initiatief. Figuur 2 toont ons de drie categorieën voor de individuele leerlingen.

Figuur 2

Beurten per initiatief (klas 4)

Wat vooral opvalt in deze grafiek, is dat het gedeeld (leerkracht-leerling) initiatief de meest frequente categorie is: zij vertegenwoordigt maar liefst 80% van alle beurten in deze klas. Logischerwijs is de verdeling van dit soort beurten dan ook doorslaggevend voor het totaal aantal beurten. Die verdeling is duidelijk in het voordeel van de meisjes, want zij nemen 60,6% van de beurten op gedeeld initiatief in, jongens de overige 39,4% (mediaan 45 versus 28,5). De andere parameters bevestigen dit significant verschil ($p=,036$) en ook in de grafiek zien we dat de meeste meisjes meer van dit soort beurten hebben dan de jongens. M7 haalt ook hier het maximum (65 beurten op gedeeld initiatief), J2 het minimum (10 beurten).

In de tweede plaats bekijken we de beurten op initiatief van de leerlingen, die in deze klas 11% van alle beurten uitmaken. In deze categorie stellen we vast dat de jongens en meisjes ongeveer gelijk scoren (mediaan 4 voor beiden). Dat het percentage iets hoger ligt voor de jongens (56,9% versus 43,1%) is te wijten aan de outlier J1, die opvallend veel beurten op eigen initiatief neemt (24) in vergelijking met de andere leerlingen. Anderzijds zijn er drie leerlingen (M8, J2 en J7) die geen enkele beurt op eigen initiatief nemen.

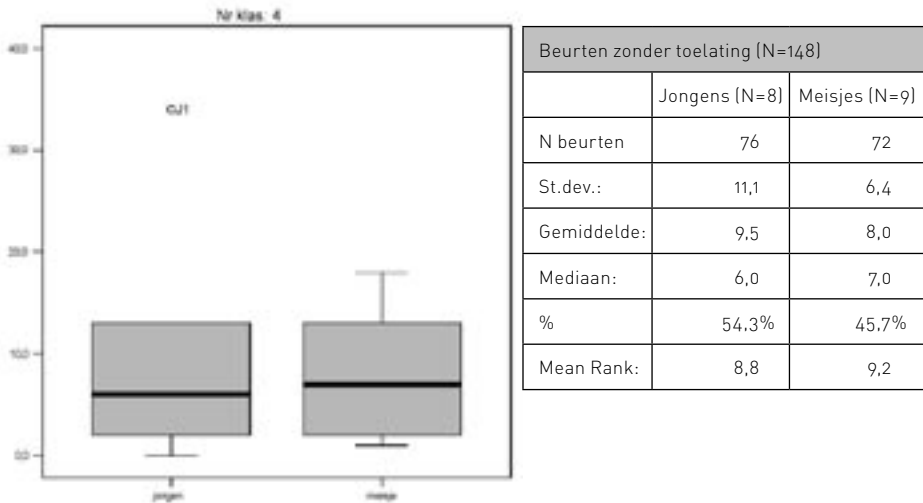
Tenslotte kijken we naar de beurten op initiatief van de leerkracht, of de rechtstreekse beurten. Deze categorie maakt slechts 9% van het totaal aantal

beurten uit en is vrij gelijkmatig verdeeld over alle leerlingen: ieder kreeg er minstens twee, omdat de leerkracht twee keer alle banken is afgegaan om iedereen beurtelings aan het woord te laten. Daarnaast krijgen de jongens iets meer rechtstreekse beurten dan de meisjes, maar het gaat om kleine aantallen en dus niet-significante verschillen (mediaan 4,5 versus 3). We zien wel dat de leerkracht iets meer rechtstreekse beurten geeft aan 'stille' leerlingen, dit wil zeggen leerlingen die minder beurten hebben op eigen en/of gedeeld initiatief (Pearsons $r = -0,503$; $p = ,04$).

3.4. Beurten zonder toelating

Figuur 3

Beurten zonder toelating (klas 4)

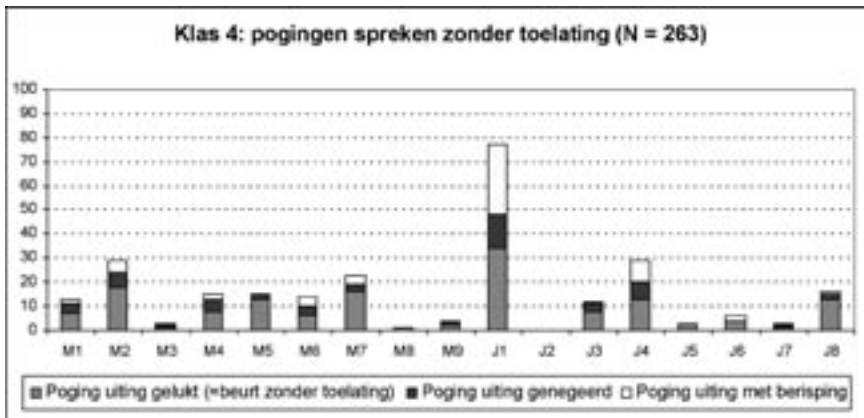
Vervolgens bekijken we in figuur 3 de verdeling van de beurten zonder toelating, die in deze klas 19,6% van alle beurten uitmaken. In de bovenstaande boxplots en de bijhorende statistische parameters zien we dat er vrijwel geen verschil is voor meisjes en jongens. De mediaan en de Mean Rank zijn iets hoger voor de meisjes, maar het gemiddelde en het percentage is iets hoger voor de jongens. Ook hier is de outlier J1 hiervoor verantwoordelijk, met 34 beurten zonder toelating. Hij heeft het hoogste aantal beurten bij de jongens (66) en heeft dus meer dan de helft ervan zonder toelating behaald. Bij de meisjes vinden we niet zulke extreme waarden. In beide groepen zijn er leerlingen met geen of zeer weinig beurten zonder toelating: J2 heeft er geen, J7, M3 en M8 hebben er slechts één.

Het meest opvallende verschil in deze klas ligt in het aantal beurten dat meisjes en jongens nemen op gedeeld initiatief en met toelating. Dit zijn dus de wie-weet-het-beurten na het opsteken van de vinger (N=510). Hierop scoren meisjes significant hoger dan jongens ($p=,008$). Meisjes nemen in deze klas ook iets meer beurten op gedeeld initiatief zonder toelating – de wie-weet-het-beurten na roepen (N=69) – maar dit verschil is niet significant.

3.5. Reacties op pogingen om te spreken zonder toelating

Figuur 4

pogingen om te spreken zonder toelating (klas 4)

Na de verdeling van het aantal beurten zonder toelating in de klas, gaan we voor elke klas na of het voor sommige leerlingen gemakkelijker wordt toegestaan dat ze spreken zonder toelating dan voor andere. Hiervoor bekijken we alle pogingen van de individuele leerlingen en de reactie van de leerkracht. Als de poging aanvaard wordt door de leerkracht, spreek ik van een ‘succesvolle poging’, die dan geldt als een beurt zonder toelating. Soms worden de uitingen echter genegeerd of worden ze gevolgd door een berisping van de leerkracht. In deze klas werd in totaal 56% van de pogingen aanvaard door de leerkracht, 21% werd genegeerd en 23% werd berispt. De resultaten voor de individuele leerlingen in klas 4 zien we in figuur 4.

Het gemiddeld aantal pogingen is hoger voor de jongens (18,3 versus 13; standaarddeviatie respectievelijk 25,5 versus 9,3) maar ook hier is dit sterk beïnvloed door de outlier J1, die 77 pogingen onderneemt, waarvan er 34 succesvol zijn. Naast deze outlier zien we in deze klas een vergelijkbaar aantal pogingen voor meisjes en jongens, met zelfs een licht overwicht bij de meisjes (mediaan 14 versus 13). Zoals blijkt uit de hoge standaarddeviatie van

de jongens, is er meer diversiteit binnen deze groep: J2 is de enige leerling die geen enkele poging zonder toelating onderneemt. Wat de 'success rate' van de pogingen betreft, zien we dat dit voor de outlier J1 vrij laag is (44%) ten opzichte van de meeste andere leerlingen. De leerkracht heeft het hem dus zeker niet gemakkelijk gemaakt door zijn pogingen vaak te aanvaarden. Integendeel, zijn pogingen werden vrij veel genegeerd en vooral berispt, maar zijn talrijke pogingen leveren hem in totaal toch het meeste beurten zonder toelating op van alle leerlingen. Het percentage succesvolle pogingen verschilt nauwelijks voor meisjes en jongens, maar meisjes worden in verhouding wel vaker genegeerd, jongens vaker berispt.

4. ANALYSE KLAS 6

4.1. Omschrijving van de klas

Klas 6 bestaat uit 8 meisjes en 15 jongens. Volgens de directie gaat het om een school met vooral kinderen van hoogopgeleide ouders, waarvan de meeste kinderen tweetalig (Frans en Nederlands) worden opgevoed. De leerkracht wijst erop dat dit in haar ogen zeker geen doorsnee klas is aangezien er veel leaderstypes tussen zitten die voortdurend ruzie maken, weinig van elkaar verdragen, elkaar uitlachen enzovoort. Ze voegt er wel aan toe dat ze dan voornamelijk de jongens bedoelt. Het feit dat het een klas is waarin de jongens in de meerderheid zijn, is volgens haar geen verklaring hiervoor, want in andere klassen was dit nooit zo erg als in deze.

De leerkracht is een vrouw (rond de 40 jaar) met meer dan vijf jaar ervaring in het eerste leerjaar. Zij wijst erop dat ze deze klas vrij strikt moest houden, terwijl ze uit zichzelf eerder een iets lossere houding, met wat grapjes tussendoor, verkiest. In de opbouw van haar lessen werkt ze erg gestructureerd, maar tijdens gesprekken kan het iets losser, hoewel ze meestal toch een bepaalde richting voor ogen heeft.

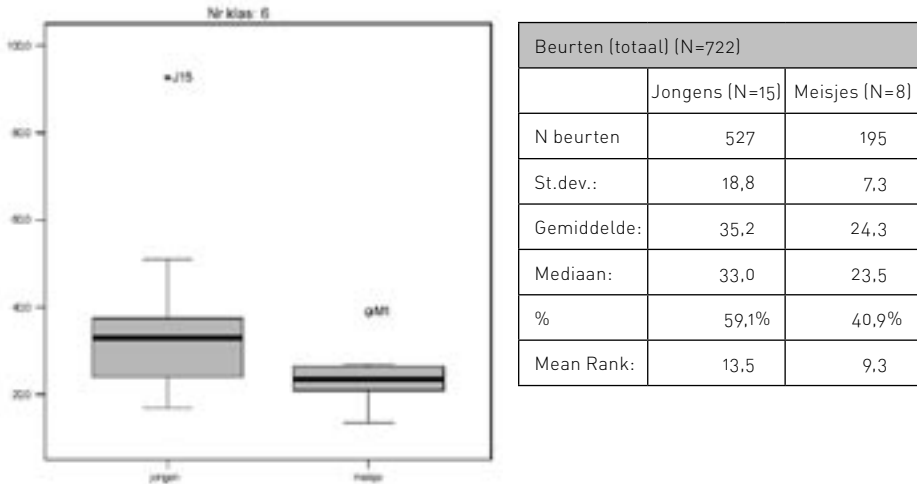
Voor de interactieafspraken hangen er symbolen aan de deur: luisteren naar elkaar (wat volgens haar vaak erg moeilijk is) en naar de leerkracht en vinger opsteken als ze iets willen vragen of zeggen. Ze brengt deze afspraken één voor één aan naar aanleiding van bepaalde situaties, alsof ze uit de leerlingen zelf komen. Tijdens de les verwijst ze er ook geregeld naar. Ze probeert bij voorkeur iedereen ongeveer evenveel aan bod te laten komen, maar dat is moeilijk te verwezenlijken, omdat sommige leerlingen nu eenmaal niet zo graag in groep spreken; die mogen wel gestimuleerd, maar daarom niet geforceerd worden. Wanneer iemand een keer weinig zin heeft om deel te nemen aan een gesprek, wil ze dat ook respecteren. Ze is vrij bewust bezig met de verdeling van de beurten tijdens het lesgeven, maar ziet soms achteraf in dat bepaalde leerlingen weinig aan bod zijn gekomen.

4.2. Aantal beurten voor meisjes en jongens

Ook voor deze klas bekijken we in de boxplots de verdeling van het totaal aantal beurten (N=722) voor meisjes en jongens (zie figuur 5).

Figuur 5

totaal aantal beurten (klas 6)

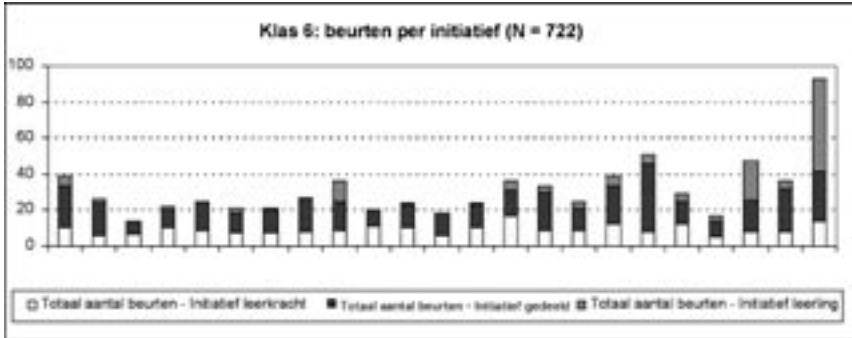

In tegenstelling tot klas 4, tonen de boxplots dat in klas 6 de jongens meer beurten behalen dan de meisjes. We zien een opvallende outlier bij de jongens (J15), met 93 beurten, terwijl het maximum bij de meisjes slechts 39 is (M1). De gemiddeldes en percentages worden beïnvloed door dit extreme geval, waardoor de standaarddeviatie bij de jongens hoger is dan bij de meisjes. De mediaan, de Mean Rank en de distributie van de boxplots tonen duidelijk aan dat de meeste jongens in deze klas meer beurten behalen dan de meeste meisjes. Het minimum aantal beurten in de acht lessen samen is 14 voor de meisjes (M3), 18 voor de jongens (J4).

4.3. BEURTEN PER INITIATIEF

Figuur 6

beurten per initiatief (klas 6)

Hoewel de categorie gedeeld initiatief met 52% van het totaal aantal beurten ook in deze klas de meeste frequente is, is ze minder doorslaggevend dan in klas 4. We zien bovendien in figuur 6 dat, in tegenstelling tot klas 4, jongens iets meer beurten op gedeeld initiatief hebben dan meisjes, maar dit verschil is niet zo uitgesproken. De outlier van het totaal aantal beurten, J15, behaalt hier het op één na hoogste aantal (27), want J10 heeft hier het maximum van 38 beurten binnen deze categorie. M3 heeft dan weer het minimum van 7 beurten. Verder zijn de beurten op gedeeld initiatief vrij gelijkmatig verdeeld over alle leerlingen.

Opvallender zijn de verschillen bij de beurten op initiatief van de leerlingen, die in deze klas 19% van het totaal aantal beurten uitmaken. Meer meisjes dan jongens nemen nooit of hoogst uitzonderlijk een beurt op eigen initiatief. Het gemiddelde (8 versus 1,8) en de percentages (82,1% versus 17,9%) liggen veel hoger voor de jongens maar zijn sterk beïnvloed door twee outliers, J15 en J13, die respectievelijk 51 en 21 beurten nemen op eigen initiatief. De Mean Rank (14 versus 8,3) en de mediaan (4 versus 1,5) bevestigen toch ook het overwicht van de jongens binnen deze categorie.

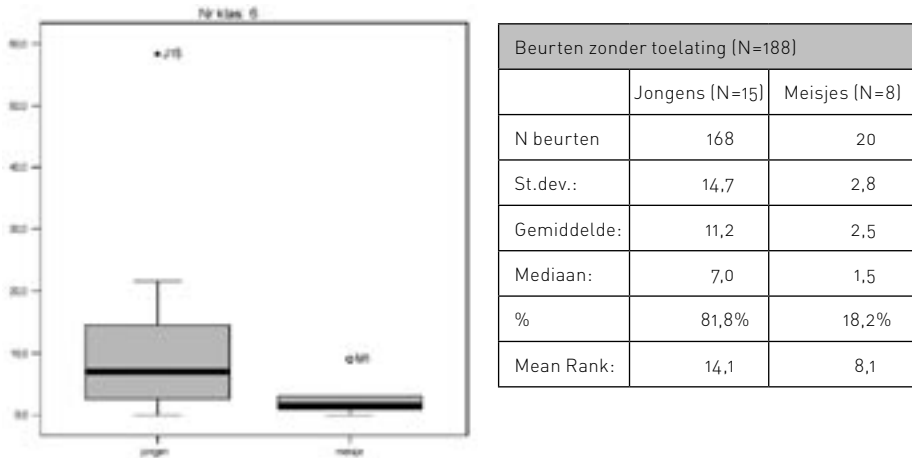
Het initiatief van de leerkracht is in deze klas een meer doorslaggevende categorie dan in klas 4, aangezien die hier 29% (N=211) van alle beurten uitmaakt. Deze leerkracht heeft de leerlingen in totaal drie tot vier keer beurtelings aangeduid (N=82), maar 61% van alle beurten op initiatief van de leerkracht zijn gewone rechtstreekse beurten. Zij maakt dus meer gebruik van dit soort beurten dan de leerkracht in klas 4. Alle parameters tonen aan dat zij in klas 6 iets meer rechtstreekse beurten aan jongens heeft gegeven. Hoewel dit verschil eerder klein is, versterkt zij hiermee de verschillen die vanuit de leerlingen zelf komen. De (niet-significante) correlatie tussen het

aantal beurten op initiatief van de leerkracht en op gedeeld initiatief en/of leerlinginitiatief, is in deze klas positief (Pearsons $r = ,33$; $p = ,124$).

4.4. BEURTEN ZONDER TOELATING

Figuur 7

beurten zonder toelating [klas6]

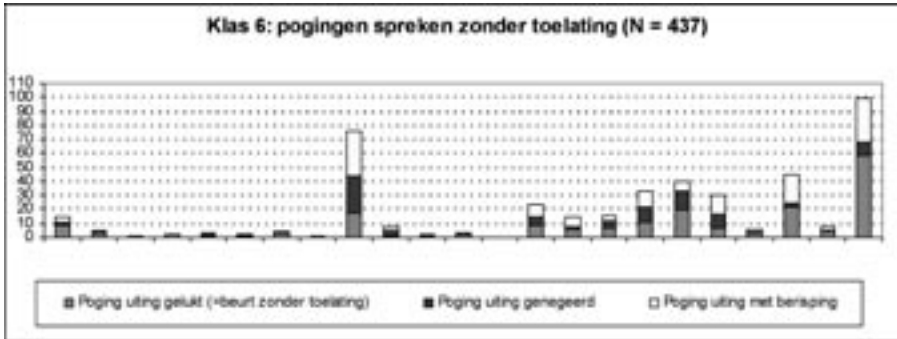
In deze klas in figuur 7 maken de beurten zonder toelating 26% van het totaal aantal beurten uit. In de boxplots zien we duidelijk dat de jongens meer beurten zonder toelating nemen dan de meisjes. Ook het gemiddelde, de percentages, de mediaan en de Mean Rank bevestigen dit significant verschil ($p = ,04$). Bij de jongens treffen we dezelfde outlier aan als bij het totaal aantal beurten en de beurten op eigen initiatief, J15, met 58 beurten zonder toelating van zijn 93 beurten. Bij de meisjes heeft M1 het maximum met 9 beurten zonder toelating, terwijl de rest schommelt tussen 0 en 3 beurten zonder toelating. Er zijn ook enkele jongens met geen of bijzonder weinig beurten zonder toelating, maar de meeste jongens scoren hoger dan de meeste meisjes.

In deze klas zien we dus dat jongens meer beurten halen in al de besproken categorieën. Dit valt vooral op in het leerlinginitiatief en in de beurten zonder toelating, twee categorieën die elkaar erg overlappen in deze klas. Ook in de beurten op initiatief van de leerkracht en in mindere mate op gedeeld initiatief, scoren jongens hoger. Als we de beurten op gedeeld initiatief verder opsplitsen in beurten met en zonder toelating, dan zien we voor de jongens meer wie-weet-het-beurten na roepen ($N = 68$), maar ongeveer evenveel wie-weet-het-beurten na vinger ($N = 309$) voor beide geslachten.

4.5. REACTIES OP POGINGEN OM TE SPREKEN ZONDER TOELATING

Figuur 8

pogingen om te spreken zonder toelating (klas 6)

In klas 6 doen de leerlingen in totaal veel meer pogingen om te spreken zonder toelating dan in klas 4 ($N=437$ versus $N=263$). Nochtans zien we in figuur 8 dat deze leerkracht het in verhouding wat minder heeft aanvaard: slechts 43% van alle pogingen was succesvol, 23% werd genegeerd en op 34% volgde een berisping. In de grafiek zien we duidelijk dat de meeste pogingen afkomstig zijn van de jongens: zij hebben gemiddeld 19,0 pogingen, meisjes slechts 4,1. Ook in deze klas zien we aan de standaarddeviaties (respectievelijk 28,7 en 4,6) en de grafiek dat er grote verschillen bestaan binnen de groep jongens. Zo ondernemen de outliers J15 en J1 respectievelijk 99 en 76 pogingen, terwijl J5 er geen heeft. Bij de meisjes scoren ze allemaal erg laag, behalve M1, die 15 pogingen onderneemt. De andere parameters bevestigen dit significante verschil ($p=,008$).

Wat het aantal geslaagde pogingen betreft, valt het op dat dit hoger ligt voor meisjes dan voor jongens. Aangezien jongens ook veel meer pogingen ondernemen, zien we dat het roepen zonder aangeduid te zijn, in verhouding minder wordt aanvaard van wie het veel probeert. Het percentage succesvolle pogingen ligt hoger voor meisjes dan voor jongens. De uitingen van jongens worden in verhouding veel meer genegeerd en vooral significant meer berispt ($p=,000$). Het overtreden van de interactieafspraken wordt van jongens dus zeker niet gemakkelijker aanvaard dan van meisjes, maar doordat vele jongens het zo vaak doen, levert het hen in totaal wel significant meer beurten zonder toelating op.

5. TWAALF KLASSEN SAMEN

In dit deel geef ik een overzicht van de voornaamste resultaten voor de twaalf klassen samen. Ik overloop hiervoor dezelfde vragen als bij de casestudies.

5.1. Totaal aantal beurten voor meisjes en jongens (N=9000)

Als we enkel naar het gemiddeld aantal beurten kijken voor meisjes en jongens, dan zien we geen gegenderde verdeling. In sommige klassen verkrijgen de meisjes gemiddeld meer beurten, in andere de jongens. De verschillen zijn bovendien eerder gering, met een maximum verschil van 63% voor de meisjes versus 37% voor de jongens in klas 2. Wanneer we de resultaten van de twaalf klassen bij elkaar tellen, dan stellen we vast dat meisjes gemiddeld iets meer beurten hebben dan jongens (42,6 versus 40,5; standaarddeviatie respectievelijk 25,8 en 28,3). Hoewel dit verschil erg klein is, is het wel opvallend, aangezien in vele voorgaande onderzoeken wordt vastgesteld dat jongens de interactie kwantitatief gezien domineren. Ik wil hierbij wel opmerken dat het bij mij uitsluitend om volwaardige beurten gaat, terwijl in sommige onderzoeken elk contact met de leerkracht (ordecontacten, sub-beurten) bij elkaar wordt geteld. In mijn onderzoek worden ordecontacten of berispingen afzonderlijk behandeld.

5.2. Beurten per initiatief

In alle klassen vormen de beurten op gedeeld initiatief de meest frequente categorie (minimaal 42% en maximaal 82% van alle beurten). Voor de twaalf klassen samen maakt deze categorie 63,1% (N=5678) uit van het totaal aantal beurten. De meisjes hebben gemiddeld meer van dit soort beurten dan de jongens (gemiddeld 28 versus 24; standaarddeviatie respectievelijk 19,7 en 19,1). Aangezien dit de grootste categorie is, verklaart dit reeds het hoger totaal aantal beurten voor de meisjes.

Het aantal beurten op initiatief van de leerling varieert in de verschillende klassen van 10% tot 37% van het totaal aantal beurten. Voor de twaalf klassen samen is dit 20% (N=1804) van alle beurten. Hier stellen we vast dat jongens gemiddeld iets hoger scoren dan de meisjes (9,0 versus 7,8; standaarddeviatie 13,4 versus 10,4).

De beurten op initiatief van de leerkracht variëren van 5% tot 32% van alle beurten en vormen voor de twaalf klassen samen met 16,9% (N=1518) de kleinste categorie. Het feit dat de rechtstreekse beurten relatief weinig voorkomen, heeft tot gevolg dat een onevenwichtig (eventueel gegenderd) totaal aantal beurten in deze klassen niet automatisch aan de leerkrachten kan worden toegeschreven, aangezien er in de meeste klassen veel initiatief van de leerlingen zelf uitgaat.

Wanneer we de verdeling van de beurten op initiatief van de leerkracht bekijken voor de twaalf klassen samen dan stellen we vast dat jongens hier van gemiddeld iets meer krijgen dan meisjes (7,4 versus 6,7; standaarddeviatie telkens 4,4). Dit kan een compensatie zijn voor de leerlingen die zelf wat

minder beurten nemen op eigen initiatief of gedeeld initiatief. Jongens hebben in totaal iets minder beurten en zonder deze categorie zou het verschil nog groter zijn. Behalve in klas 4, zien we in alle klassen dat de leerkracht meer rechtstreekse beurten geeft aan leerlingen die relatief weinig aan bod komen. Voor de twaalf klassen samen vinden we dan ook een matige negatieve correlatie tussen het aantal beurten op eigen en/of gedeeld initiatief en initiatief van de leerkracht ($r=-,220;p=,001$).

In vroegere onderzoeken werd er snel van uitgegaan dat de leerkracht verantwoordelijk was voor mogelijke kwantitatieve verschillen in de beurtverdeling, zonder dat men de verschillende soorten beurten en de inbreng van de leerlingen zelf bestudeerde. Men ging ervan uit dat de leerkracht de touwtjes steeds in handen heeft en beslist wie er wanneer het woord krijgt (en hoelang) door beurten aan de leerlingen te *geven*. De cijfers in mijn onderzoek tonen aan dat dit beeld niet klopt: de leerkrachten behouden de leiding en/of controle over het gesprek, maar toch is er in deze klassen heel wat ruimte voor initiatief van de leerlingen zelf (initiatief leerling en gedeeld initiatief), wat ook tot verschillen tussen de leerlingen onderling kan leiden.

5.3. Beurten zonder toelating

De beurten zonder toelating maken minimaal 9% en maximaal 58% van alle beurten uit, in totaal gemiddeld 26%. Dit is behoorlijk hoog wanneer we bedenken dat leerkrachten er tijdens de les geregeld op wijzen dat leerlingen hun vinger moeten opsteken en pas mogen spreken als ze worden aangeduid. Ook tijdens het afsluitend interview hebben ze deze afspraak allemaal vermeld. In de praktijk wordt er tijdens snel afwisselende beurten geregeld van deze afspraken afgeweken, waardoor er meer ruimte voor initiatief van de leerlingen wordt gecreëerd. Het is dan ook interessant na te gaan wie daar het meeste gebruik van maakt. Voor de beurten zonder toelating in alle klassen samen ($N=2339$) scoren jongens gemiddeld hoger dan meisjes (12,6 versus 9,3; standaarddeviatie respectievelijk 20,4 en 15). Jongens halen dus meer beurten door de interactieafspraken te overtreden dan meisjes.

Wanneer we de beurten zonder toelating nu bekijken in relatie tot de verdeling per initiatief, dan zien we dat 56,6% van de beurten zonder toelating, een beurt op initiatief van de leerling was. De overige 43,4% was een beurt op gedeeld initiatief. De beurten op leerlinginitiatief, waarvoor jongens iets hoger scoren dan meisjes, bestaan voor 71,9% uit beurten zonder toelating. Leerlingen kunnen blijkbaar opmerkingen geven en vragen stellen zonder hun vinger op te steken en iets meer jongens dan meisjes maken daarvan gebruik: voor de categorieën opmerkingen zonder toelating ($N=1157$) en inhoudelijke vragen zonder toelating ($N=56$) scoren jongens iets hoger dan meisjes. Voor de procedurele vragen zonder toelating ($N=85$) is er geen ver-

schil. Meisjes geven dan weer iets meer opmerkingen mét toelating (N=439) dan jongens. Inhoudelijke vragen met toelating kwamen nauwelijks voor (N=7) en procedurele vragen met toelating (N=35) komen ook iets meer van de jongens maar dit verschil is klein. Algemeen stellen we vast dat de leerlingen weinig vragen stellen (N=183) en dat vooral de vragen met betrekking tot de inhoud erg schaars zijn (N=63). Ook het afnemen van een beurt die reeds aan iemand anders was toegekend (N=24) behoort tot het initiatief van de leerling zonder toelating. Ook hiervoor scoren jongens hoger dan meisjes hoewel het verschil niet significant is doordat deze categorie erg klein is.

Binnen de beurten op gedeeld initiatief vinden we slechts 17,8% beurten zonder toelating. In deze categorie (het beantwoorden van wie-weet-het-vragen) scoren meisjes dan ook hoger dan jongens. Wanneer we deze verder opsplitsen in wie-weet-het-beurten met en zonder toelating (na vinger en na roepen) dan stellen we vast dat jongens hoger scoren voor het antwoorden na roepen (gemiddeld 5,6 versus 3,9; standaarddeviatie 10,2 en 6,9), meisjes significant meer voor het antwoorden na het opsteken van de vinger (24,2 versus 18,5, standaarddeviatie respectievelijk 17,1 en 13,4). Het feit dat deze categorie zo vaak voorkomt (N=4662 of 51,8% van alle beurten) verklaart waarom meisjes in totaal iets meer beurten hebben dan jongens. We weten echter niet hoe het komt dat meisjes meer van dit soort beurten nemen of krijgen dan jongens. Ofwel steken meer meisjes dan jongens hun vinger op na een wie-weet-het-vraag, ofwel zijn leerkrachten eerder geneigd meisjes aan te duiden dan jongens. Het kan ook een combinatie van beide zijn. Hoewel er met video-opnames werd gewerkt, leek het onbegonnen werk om dit na te gaan in de interactie in het eerste leerjaar, aangezien vragen en antwoorden elkaar bijzonder snel opvolgen en het opsteken van de vinger niet steeds duidelijk zichtbaar is bij alle leerlingen. Bovendien kunnen we onmogelijk weten welke vingers door de leerkracht opgemerkt werden en welke niet.

Algemeen zien we dus dat jongens steeds hoger scoren op de afzonderlijke categorieën zonder toelating en meisjes voor de categorieën met toelating. Voor alle beurten met toelating samen (N=6661) scoren meisjes significant hoger dan jongens (gemiddeld 33,3 versus 27,9; standaarddeviatie respectievelijk 17,3 en 14,1; $p=,012$).

5.4. Reacties op pogingen om te spreken zonder toelating

Vervolgens kijken we voor de twaalf klassen samen hoe er door de leerkracht werd gereageerd op pogingen om te spreken zonder toelating (N=3982). Opvallend is vooral dat jongens significant meer pogingen ondernemen dan meisjes (gemiddeld 22,9 versus 14,6; standaarddeviatie respectievelijk 35,5 en 23,2; $p=,048$). Het percentage geslaagde pogingen ligt voor de meisjes

echter significant hoger dan voor de jongens: gemiddeld 67% versus 56,2% (standaarddeviatie 26,3 en 25,4; $p=,004$). Anderzijds worden de pogingen van meisjes vaker genegeerd dan die van jongens (26,5% versus 23,3%; standaarddeviatie 24,5 en 19,7). Opvallend is ook dat de pogingen van jongens significant meer worden berispt: gemiddeld 20,5% versus 6,3% (standaarddeviatie 20,7 en 6,3; $p=,000$). Het hoger aantal beurten zonder toelating van de jongens is dus zeker niet te wijten aan het feit dat leerkrachten dit gemakkelijker van hen aanvaardden. Vreemd genoeg ligt hun percentage succesvolle pogingen zelfs beduidend lager dan die van meisjes, maar hun talrijke pogingen leveren hen toch meer beurten zonder toelating op dan meisjes. De reden waarom leerkrachten jongens meer berispen dan meisjes, kan daar trouwens mee te maken hebben: we stellen vast dat de pogingen minder worden aanvaard van leerlingen die er veel ondernemen (correlatie % succesvolle pogingen en totaal aantal pogingen: Spearman's $\rho = -,212$; $p=,003$), waarschijnlijk als een reactie van de leerkracht om de pogingen toch binnen de perken te houden. Verder kunnen ook verwachtingen ten aanzien van jongens en meisjes een rol spelen: in de ogen van leerkrachten zijn jongens diegenen die de afspraken vaker overtreden en dus 'kort' moeten worden gehouden. Deze verwachtingen kunnen dan weer meer overtredingen bij (sommige) jongens uitlokken. Dit brengt ons trouwens bij een laatste onderdeel dat nauw met de beurtverdeling samenhangt, de ordecontacten of berispingen.

5.5. Berispingen

Ik maak een onderscheid tussen berispingen voor gedrag, zoals prutsen, slecht op de stoel zitten of storend geluid maken en berispingen voor het overtreden van de interactieregels, zoals spreken zonder vinger op te steken, pogingen om een beurt af te nemen, roepen bij het opsteken van de vinger om de aandacht van de leerkracht te trekken enzovoort. Op basis van het voorgaande, namelijk de vele pogingen om te spreken zonder toelating en de vele berispingen daarvoor van de leerkracht, kunnen we reeds een verschil verwachten in de laatste categorie. We stellen echter een duidelijk genderverschil vast voor beide soorten berispingen: in elf van de twaalf klassen krijgen jongens meer berispingen voor gedrag dan meisjes, voor de interactie is dit het geval in negen van de twaalf klassen. In totaal krijgen jongens significant meer berispingen (gemiddeld 12 versus 5; standaarddeviatie 15 en 6; $p=,000$), zowel voor gedrag (gemiddeld 6,7 versus 3,2; standaarddeviatie 8,1 en 4,5; $p=,000$), als voor interactie (gemiddeld 5,2 versus 1,8; standaarddeviatie 8,3 en 2,9; $p=,000$). De hoge standaarddeviaties wijzen erop dat er voor de berispingen bijzonder veel variatie is binnen elke groep. Vooral bij de jongens is het opvallend dat enkele outliers erg veel berispingen krijgen, meestal voor beide categorieën, terwijl andere jongens de afspraken wel respecteren.

Ook wat het gedrag betreft kunnen we de vraag stellen of dit verschil ontstaat doordat jongens meer storend gedrag vertonen of doordat leerkrachten van jongens minder verdragen dan van meisjes. Wat het gedrag betreft is dit onmogelijk na te gaan, aangezien storend gedrag zelfs met behulp van video-opnames niet voortdurend voor iedereen te detecteren is en we ook niet kunnen weten wat de leerkracht als storend heeft ervaren en wat niet. Tijdens mijn observaties achteraan in de klas merkte ik ongetwijfeld andere dingen op dan de leerkracht vooraan in de klas. Bovendien lag de focus van dit onderzoek op de interactie in de klas. Bij de analyse van de reacties van de leerkracht op overtredingen van de interactieafspraken hebben we vastgesteld dat jongens meer pogingen ondernamen én dat ze in verhouding sneller werden berispt dan meisjes. Op basis hiervan kunnen we veronderstellen dat dit voor gedrag gelijkaardig is: jongens vertonen over het algemeen meer storend gedrag dan meisjes en worden er sneller voor berispt aangezien de leerkracht hen onder controle wil houden. Ook hierop gelden uitzonderingen: van leerlingen met ADHD kan in bepaalde omstandigheden bijvoorbeeld meer of minder worden verdragen dan van andere.

6. BESLUIT

In dit artikel heb ik aan de hand van twee casestudies een overzicht gegeven van mijn werkwijze voor de analyse van de beurtverdeling. In klas 4 halen de meisjes gemiddeld meer beurten dan de jongens. De verklaring daarvoor is te vinden in hun hoger aantal beurten op gedeeld initiatief (antwoorden op wie-weet-het-beurten) die in deze klas erg doorslaggevend zijn. Wat de beurten zonder toelating betreft, valt vooral het hoge aantal van de outlier J1 op, die het gemiddelde voor de jongens beïnvloedt, maar verder zijn er geen opmerkelijke verschillen tussen meisjes en jongens, ook niet in de reactie van de leerkracht op deze pogingen.

In klas 6 krijgen we een ander beeld: hier zijn de beurten op gedeeld initiatief minder talrijk en behalen jongens meer beurten in elke categorie. De leerkracht versterkt ook lichtjes de verschillen door meer rechtstreekse beurten te geven aan leerlingen die zelf reeds veel initiatief nemen. Het is niet uitgesloten dat zij dit doet om hun aandacht te behouden en om de jongens bij de les te (blijven) betrekken, want zij merkt zelf op dat deze klas, vooral omwille van de jongens die ook in de meerderheid zijn, geen doorsnee klas is, aangezien de leerlingen snel afgeleid zijn. De jongens in deze klas ondernemen significant veel meer pogingen om te spreken zonder toelating dan de meisjes, en hoewel de leerkracht dit minder gemakkelijk van hen aanvaardt dan van de meisjes, levert dit de jongens toch ook significant meer beurten zonder toelating op. In deze klas wordt de interactie dus in zekere mate door de jongens gedomineerd, hoewel we niet uit het oog mogen verliezen dat er binnen de groep jongens een grote diversiteit te vinden is, en

dat er naast deze ‘sterk participerende jongens’, ook ‘stille’ jongens zijn zeer weinig initiatief nemen om deel te nemen aan het gesprek.

Algemeen stellen we dus vast dat de resultaten sterk kunnen variëren van klas tot klas en dat enkele outliers de beurtverdeling erg kunnen beïnvloeden. Voor de twaalf klassen samen constateren we dat meisjes meer beurten met toelating hebben, jongens meer beurten zonder toelating. Vooral het aantal wie-weet-het-beurten na het opsteken van de vinger is hoger voor meisjes dan voor jongens. Dit is in alle klassen een vaak voorkomende categorie, waardoor meisjes in totaal iets meer beurten hebben dan jongens. We kunnen dus zeker niet stellen dat jongens de interactie in deze klassen domineren wat het aantal beurten betreft. Vooral in de traditionele en zeer frequente vraag-antwoord sequentie naar de hele klas toe, komen meisjes meer aan bod dan jongens. Jongens ondernemen wel significant meer pogingen om antwoorden te roepen en vooral opmerkingen te geven zonder toelating. Hoewel ze daarvoor vaker berispt worden dan meisjes die dit proberen, levert het hen toch nog veel beurten zonder toelating op.

Om een of andere reden proberen sommige jongens wel vaak het woord te nemen door de interactieafspraken te overtreden, maar leerkrachten beletten hen dit in zekere mate. Zowel in dit kader als voor hun gedrag krijgen jongens significant meer berispingen dan meisjes. Meisjes behalen in totaal iets meer beurten door de interactieafspraken te respecteren. Is dit reeds het resultaat van een zekere antischoolse houding van de jongens? Willen ze zich wat meer ‘rebels’ gedragen? Of is dit een uiting van assertiviteit in een publieke context die in onze maatschappij misschien nog steeds meer met mannelijkheid wordt geassocieerd? Beantwoorden de meisjes reeds meer aan het profiel van de ‘modelleerling’ dan de jongens? In elk geval stellen we vast dat ook de rapportcijfers significant hoger zijn voor meisjes dan voor jongens, en dit zowel voor Nederlands (gemiddeld 8,1 versus 7,6; $p=,002$) als voor Wereldoriëntatie (8,4 versus 8,1; $p=,014$), zowel aan het begin als aan het einde van het schooljaar.

Op basis van deze bevindingen kunnen we besluiten dat gender wel degelijk een zekere rol speelt in de interactie in het eerste leerjaar, in die zin dat meisjes en jongens niet in dezelfde mate maar vooral niet op dezelfde wijze participeren in de leergesprekken tijdens de lessen Nederlands en Wereldoriëntatie. Deze gendergedragingen stemmen overeen met en zijn misschien een gevolg van bepaalde genderverwachtingen die in onze maatschappij leven. Het gaat niet om een zwart-wit beeld van brave, stille meisjes tegenover luidruchtige jongens die de interactie in de klas domineren, zoals in sommige vroegere onderzoeken werd vastgesteld, maar wel om een meer genuanceerd beeld, waarbij we vaststellen dat verschillende klassen verschillende resultaten opleveren wat het aantal beurten voor meisjes en jongens betreft en dat er meestal een grote diversiteit bestaat binnen de groep meisjes en binnen de groep jongens. Enkele outliers kunnen het verloop van de inter-

actie sterk beïnvloeden, en ook dit verdient de nodige aandacht. De mogelijke positieve en negatieve gevolgen van mijn bevindingen voor meisjes en jongens zijn moeilijk te achterhalen en vallen buiten het doel en bereik van dit onderzoek. Toch is het mijns inziens belangrijk dat we de mogelijke rol van gender in de schoolcontext niet uit het oog te verliezen. Ik wil er nog op wijzen dat we in andere vakken, op andere leeftijden en in andere contexten weer andere resultaten kunnen aantreffen. Om af te sluiten, citeer ik een mooi besluit van Julé:

“There are never simple conclusions to the ever-complex context of schooling, and certainly the role gender plays in the midst of it is one that will continue ever-new because people and places are ever-changing” (Julé 2003: 3).

BIBLIOGRAFIE

- Dolle-Willemsen, T.E. (1997). *Gezien onderscheid naar sekse in het basisonderwijs. Interactie als invalshoek. Academisch proefschrift*. Tilburg: Tilburg University Press.
- François, Karen (1996). *Coëducatie en communicatie. Een exploratief onderzoek naar de gender effecten in de communicatie-interactie bij een sekse-gemengde kleutergroep. Eindverhandeling*. Antwerpen: UIA GAS Vrouwenstudies.
- Julé, Allyson (2003). *Gender, participation and silence in the language classroom – Sh-shushing the girls*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kelly, Alison (1988). ‘Gender differences in teacher-pupil interactions: a meta-analytic review’ *Research in education* 39, pp. 1-23.
- LeMaster, Barbara, Megan Hitchcock, Orlando Sanchez en Tina Werner (1998). ‘Breaking the silence: Teaching preschool children how to participate in structured teacher-student interactions’ In: *Engendering Communication. Proceedings of the Fifth Berkeley Women and Language Conference*. Berkeley, California: Berkeley Women and Language Group, pp. 297-310.
- Sterringa, Bientje en Carla Petit (1989). *Seksespecifieke interactie in de onderwijsleersituatie [Eindverslag]*. Nijmegen: Universiteit Nijmegen: IMV-isisio.
- Swann, Joan (1992). *Girls, Boys and Language*. Oxford: Blackwell Publishers.

CONTACTGEGEVENS

Sarah Bossaert

Centrum voor Vrouwenstudies en Diversiteitsonderzoek
Vrije Universiteit Brussel
Pleinlaan 2
1050 Brussel
T. 02 629 39 38
sarah.bossaert@vub.ac.be
www.vub.ac.be/cvrs

Gender Actie Groep: bruggen slaan tussen het transgender-, holebi- en feministisch gedachtegoed

---

Deborah Lambillotte
(woordvoester Gender Actie Groep)

Omdat Deborah Lambillotte op het laatste moment verhinderd was om aan het panel 'De/constructie van gender' deel te nemen, stelt ze in deze korte bijdrage de Gender Actie Groep voor. De Gender Actie Groep (GAG) is een denk- en actiegroep die ijvert voor een wereld waar genderrechten een mensenrecht zijn, waar iedereen gelijke kansen heeft en vrij is van genderisme. GAG komt op voor gendervrijheid, namelijk genderdiversiteit, een vrije genderexpressie en een vrije genderidentiteit. **SLEUTELWOORDEN [transgender, genderdiversiteit]**

[GAG] Groupe d'Action de Genre: établir des liens entre la pensée «transgenre», la pensée holebiet la pensée féministe

Etant donné que Deborah Lambillotte a eu un empêchement de dernière minute et qu'elle n'a pas pu participer au panel 'De/Construction de genre', elle présente ici le Groupe d'Action Genre. Le Gender Actie Groep (GAG) est un groupe d'action et de réflexion qui œuvre pour un monde où les droits de genre sont pensés en tant que droit humain, où tout le monde a les mêmes opportunités et où tout le monde est libre de 'genrisme'. Le GAG est pour une liberté de genre, c'est à dire une diversité de genre, une expression de genre libre et une identité de genre libre. **Mots-clés [transgenre, diversité de genre]**

GENDER ACTIE GROEP (GAG)

Stel: je bent een man en je voelt je ook zo, maar je wilt liever in rok naar je werk omdat het een belangrijk aspect is van je identiteit. Zou je dan net zoals je collega in maatpak op promotie kunnen rekenen? Of stel: je bent een zeer masculiene vrouw: struis gebouwd, houthakkershemd en ultrakort haar. Zou je als stone butch evenzeer een trapje hoger kunnen als je feminie-ne vrouwelijke collega in mantelpak? Of nog: je wilt als transgender-vrouw je geboortegeslacht behouden, zijn je mannelijke geslachtsdelen dan een belemmering voor je vrouwzijn? En wat wanneer je als lesbienne ook een losse relatie met een homo-man hebt? Ben je dan wel een 'echte' lesbo? En is hij dan wel 'echt' gay?

Deze personen bevinden zich in situaties die – vaak ongewild – de ongeschreven regels van gender overschrijden. Alhoewel de meeste westerse samenlevingen een redelijke gelijkheid tussen hun burgers nastreven, ondervinden holebi's, transgenders, én vrouwen in het algemeen in hun ontplooiing en maatschappelijke groei vaak toch heel wat moeilijkheden omwille van de strikte genderregels. Het sociaal mechanisme dat deze regels oplegt en controleert, noemt men genderisme (in de lijn van seksisme en racisme) of ook 'de genderpolitie'. Volgens de Gender Actie Groep (GAG), die eind 2003 door een bonte mengeling van mensen werd opgericht, is dit een fundamenteel onrecht. De groep wil via campagnes en lobbywerk ijveren voor een grotere gendervrijheid.

WAAROM GAG, EN WAAROM NU?

Sommige mensen die afwijken van de westerse gendernormen ondervinden daardoor vaak openlijke afkeuring van omgeving, maar gender speelt ook op subtielere niveaus. Gender-stereotypering vind je overal: niets is ooit genderneutraal. In de reclame bijvoorbeeld wordt vrouwelijkheid nog steeds vereenzelvd met zwakheid, domheid en wispelturigheid. Als mensen hun vrouwelijkheid uiten, zowel vrouwen als feminiene mannen, worden ze daarvoor in wezen voortdurend vernederd en gediscrimineerd.

Dit moet ophouden! GAG is een heel gevarieerde groep mensen die elk vanuit hun eigen achtergrond mee kunnen helpen een gemeenschappelijke visie te ontwikkelen in de strijd tegen genderisme. Deze verscheidenheid is onze sterkte. Iedereen in de groep draagt bij vanuit de eigen specifieke situatie. Bruggen slaan tussen het transgender-, holebi- en feministisch gedachtegoed is daarom het middel om een gemeenschappelijk thema te verdedigen. Zichtbaar aanwezig zijn op lesbiennedagen, vrouwendagen en andere activiteiten is daarom erg belangrijk. Het is hoog tijd om een dialoog aan te gaan met verschillende actoren in het genderwereldje. GAG kijkt daarvoor ook over de landsgrenzen en onderhoudt contacten met gelijkaardige organisaties zoals GenderPac (www.gpac.org).

ALLE GENDERS VAN DE REGENBOOG

GAG stelt uitdrukkelijk dat genderrechten mensenrechten zijn en pleit voor een samenleving waar elk individu zonder angst voor sociale sanctie of maatschappelijke discriminatie haar en/of zijn gender kan uitdrukken.

GAG ijvert voor het voortbestaan van de veelzijdigheid aan genders, wat niet betekent dat iedereen er zo maar te koop mee wenst te lopen. Bovendien is het niet steeds zo eenvoudig om je genderidentiteit duidelijk voor jezelf of voor anderen te omschrijven:

“Mijn genderidentiteit is iets zeer intiem dat ik voor de buitenwereld moeilijk kan definiëren. Genderidentiteit is voor iedereen uniek en situeert zich op het continuüm tussen de ‘uitersten’ die door ‘vrouw’ en ‘man’ kunnen uitgebeeld worden. Je eigen gender is als een specifieke kleur in het regenboog, dat symbool staat voor de samenleving.” (Deborah Lambillotte)

CONTACTGEGEVENS

Deborah Lambillotte
Gender Action Group
www.genderactiongroup.net

Planet Gender, over gender en identiteit. De wondere wereld van de genderdiversiteit

---

Estelle Slegers
(journaliste en initiatiefneemster Planet Gender)

Dit artikel nodigt de lezer uit het transgenderthema vanuit een breder perspectief te bekijken. Geïllustreerd met citaten uit de tekstportretten van het project Planet Gender schetst Estelle Slegers de diversiteit die er bestaat in onze samenleving op basis van genderexpressie. De auteur begint haar verhaal bij de geboorte van de baby, houdt de dichotome vrouw-man-indeling van onze maatschappij tegen het licht en snijdt begrippen zoals partnerdilemma en schoonheidsideaal aan. De postmoderne maatschappij waarin wij leven is gebaseerd op een zeer stereotiep binair denken (blank-zwart, goed-slecht, arm-rijk, jong-oud...). Dit geldt des te meer als het gaat over gender- en sekseopvattingen (man-vrouw, mannelijk-vrouwelijk, homo-hetero). In dit artikel wordt bepleit dat genuanceerd denken, zowel over genderbeleving als over genderrollen, noodzakelijk is om bestaande vooroordelen over het thema weg te werken. **SLEUTELWOORDEN [transsexualiteit, transgender, genderdiversiteit, beeldvorming]**

'Planet Gender', au sujet du genre et de l'identité Le monde fascinant de la diversité de genre

Dans cet article, nous invitons les lecteurs à considérer le thème du 'transgenre' à partir d'une perspective un peu plus vaste. Nous l'avons illustré de citations venant des portraits du projet 'Planet Gender'. Estelle Slegers illustre la diversité à l'œuvre dans notre société à partir de l'expression de genre. L'auteure commence son histoire avec la naissance d'un bébé, elle analyse la division dichotomique femme - homme dans la société et aborde des concepts tels que le dilemme du/de la partenaire et l'idéal de la beauté. La société postmoderne dans laquelle nous vivons est basée sur la pensée binaire stéréotypée (noir - blanc, bon - mauvais, riche - pauvre, jeune - vieux,...). Ceci est d'autant plus vrai quand il s'agit d'opinions relatives au sexe ou au genre (homme - femme, masculin - féminin, homo - hétéro). Cet article est un plaidoyer pour une pensée nuancée, tant au niveau du vécu de genre qu'au niveau des rôles liées au genre. Ceci est nécessaire afin de pouvoir évincer totalement les préjugés existants sur le sujet. **MOTS-CLÉS [transsexualité, 'transgenre', diversité de genre, représentation]**

Gio

Net zoals de Britse dames Marianne North en Mary Kingsley, de Portugees Vasco da Gama en de Italiaan Christoffel Columbus gaan we in dit artikel op ontdekkingsreis. We houden de dichotome vrouw-man-indeling van onze maatschappij tegen het licht en snijden begrippen zoals partnerdilemma en schoonheidsideaal aan. De hele tocht wordt geïllustreerd met citaten uit de tekst- en fotoportretten van transgendere mensen die ik sinds het voorjaar samen met documentair fotograaf Marc De Clercq heb verzameld.

Welkom in de wondere wereld van de genderdiversiteit.

MEISJE VERSUS JONGEN

Wat is het eerste dat u zich afvraagt als er in de familie, bij vrienden of bij een collega op kantoor een baby geboren is? De kans is groot dat u zal vragen: “Is het een jongen of een meisje?” Pas daarna volgt de tweede vraag: “Is ‘ie gezond?” Op zich is daar niets fout mee. Verre van! Toch vind ik het

merkwaardig dat zo weinig mensen met hun geslacht/gender ‘ bezig zijn ’ terwijl het behoorlijk bepalend is voor de rest van je leven. Laat me daarom eerst een paar feiten en begrippen duidelijk op een rij zetten. Te beginnen bij het begin, de geboorte.

De moeder van Samuel stopte haar vier kleuters altijd samen in bad. Samuel:

“Toen dacht ik altijd: ‘Ik wil zijn zoals mijn broer, maar ik zie eruit als mijn zusjes.’ Elk jaar vroeg ik op 5 december aan de Sint een pietje in plaats van speelgoed. Als mama ons de volgende ochtend riep, keek ik eerst onder de lakens en zag telkens dat de Sint niet aan mijn wens gedacht had. Dus maakte ik er maar eentje met restjes breiwol.”

De meeste baby’s komen ter wereld als meisje of als jongen. Of deze baby een M of V krijgt opgespeld, wordt in één oogopslag bepaald. De anatomie is daarbij de bepalende factor, meer in het bijzonder de genitaliën. Sterker nog: dé bepalende factor is de aan- of afwezigheid van een penis. Is er een penis, dan is het een jongen en verschijnt er dus een M in de geboorteakte. Is er geen penis, dan is het een meisje en zet de ambtenaar een V in de geboorteakte. Meestal is het dus duidelijk in een fractie van een seconde, maar soms is het niet of niet meteen duidelijk. Dan spreken we over een persoon met een intersekse-aandoening, ofwel een interseksueel. Interseksuelen werden vroeger ook wel eens hermafrodieten genoemd, een benaming die overigens compleet uit de tijd is.

Om het scherp te stellen: één anatomisch verschil is bepalend voor de sekse van een persoon, M of V. Maar wat als er geen overeenstemming bestaat tussen de interne en externe genitaliën? Is een kind geboren met een penis en eileiders, of een vagina en één niet-gedaalde teelbal een jongen of een meisje?

Naast de anatomie bestaan de endocrinologie en de genetica. Wie denkt dat zij voor meer duidelijkheid zouden kunnen zorgen heeft het mis, want anatomie, endocrinologie en genetica bepalen elk op hun manier de sekse van een persoon. En binnen deze disciplines kunnen de meningen soms verschillen. Mochten anatomen het voor het zeggen hebben, dan zitten we nog steeds met een probleem. Stel dat een meisje opgroeit tot vrouw en deze vrouw om gezondheidsredenen baarmoeder, borsten, clitoris of schaamlippen moet laten verwijderen, maakt dat deze vrouw dan biologisch minder vrouw?¹

GESLACHT VERSUS GENDER²

Tot vandaag wordt gediscussieerd over de vraag wie aan de bakermat staat van het ‘sekse/gender’-onderscheid. Ik verwijs hiervoor naar sociologe Ann Oakley, die in 1972 *Sex, gender and Society* publiceerde. Hierin vraagt ze zich af waarom mensen vanuit het biologisch vrouw- of man-zijn vanzelfsprekende sociale rollen afleiden. Wanneer iemand biologisch vrouw is, zal men er

welhaast automatisch van uitgaan dat deze persoon emotioneel zal reageren en zich zal kunnen uitleven in het moederschap. Wanneer iemand biologisch man is, dan wordt automatisch verondersteld dat deze persoon sterk ambitieus en competitief ingesteld zal zijn en dat zijn werk zal primeren op huishoudelijke taken zodat hij bij wijze van spreken de prijs van een gesneden brood niet kent. Om het verschil tussen biologische factoren en culturele, historische of sociale factoren helder te houden, koos Oakley voor twee verschillende termen: sekse en gender.

Geslacht (sekse) verwijst naar biologisch ‘man’ of ‘vrouw’ zijn. Gender verwijst naar de culturele, maatschappelijke en psychologische betekenissen en associaties van ‘mannelijkheid’ en ‘vrouwelijkheid’. Het woord gender komt uit de Engelse taal en vindt zijn oorsprong in het Latijnse *genus*. Een Latijns woordenboek vermeldt diverse betekenissen bij het lemma *genus*, zoals geboorte of afkomst. De term *genus* is een verzamelnaam voor wezens die op basis van natuurlijke afstamming behoren tot een geslacht, zoals een dierenras of plantensoort. De Latijnse taal kent ook het woord *sexus*. Dat betekent gewoon geslacht of sekse. Het Engelse *gender* werd lange tijd gebruikt om het geslacht van een woord aan te duiden: denk maar aan de vermelding ‘m,v,’ achter een lemma in een woordenboek.

Deze terminologie stelt echter een linguïstisch probleem: het Engelse woord *gender* wordt in het Nederlands vertaald als *gender* en *geslacht*, twee woorden die in onze taal geen synoniemen zijn. Dit zorgt bij heel wat mensen voor wat verwarring. Moeizame pogingen om het Engelse *sex-gender-onder*scheid ook nauwkeurig te vertalen in andere Europese talen stranden steevast. Meestal volgt de beslissing de Engelse termen onvertaald over te nemen in de eigen taal. Italië experimenteerde met *sexo* versus *genere*, Frankrijk met *sexe* versus *genre*. De Duitse taal kent slechts één term: *Geschlecht*.

VROUW VERSUS MAN

Pietje: “Ik ben van opleiding bioloog. ‘Mannelijk’ definiëren is voor mij makkelijk: XY-chromosomen, hoog testosterongehalte... Als je daar niet in past, is dat op zich niet erg, want elke regel heeft in de biologie zijn uitzonderingen. Bovendien zegt mijn rationele geest dat variatie belangrijk is. Biologisch is er zeker zoiets als man en vrouw, maar dat zijn referentiekaders. Zolang je er geen waardeoordeel opplakt – bijvoorbeeld door te zeggen dat de man beter is dan de vrouw – kan die indeling best. Het is gewoon een kwestie van weten waarover je het hebt. De maatschappij is zo gestructureerd. Ik heb met de ‘opdeling’ man en vrouw geen fundamenteel probleem.”

Bij de ontwikkeling van de meeste mensen van de geboorte tot aan de dood lopen geslacht (de biologie dus) en gender (als cultureel gegeven) gelijk. De geslachtsidentiteit is gelijk aan de genderidentiteit.

Genderidentiteit: de mate waarin men het gevoel heeft man en/of vrouw te zijn, onafhankelijk van het geslacht dat werd toegekend bij de geboorte.

Genderidentiteit is eigen aan elke individuele mens en is ruimer dan het binair concept van of man of vrouw.

Geen penis → meisje → vrouw
Een penis → jongen → man

Guido

Maar soms voelt een meisje zich jongen, een vrouw zich man, een jongen zich meisje of een man zich vrouw. Dan is er sprake van een genderidentiteitstoornis (vroeger genderdysforie).

Wil een man vrouw of een vrouw man worden én daarbij ook van geslacht veranderen, dan hebben we het over *transseksualiteit*. Transseksualiteit wordt in de literatuur omschreven “als een vrij zeldzaam probleem.” De

meest recente cijfers spreken in België over 1 op 16.500 transseksuele vrouwen (man-naar-vrouw transseksuelen) en 1 op 40.000 transseksuele mannen (vrouw-naar-man transseksuelen).³ Theoretisch gezien zou dit voor Vlaanderen (6 miljoen inwoners) betekenen: 363 transseksuele vrouwen en 150 transseksuele mannen.

Wil een vrouw leven als een man of een man leven als een vrouw, maar niet de hele transitie doormaken, dan hebben we het over *transgenderisme*. Wetenschappelijk onderbouwde cijfers zijn er niet echt, omdat het gegeven transgender een vrij nieuw gegeven is binnen onze maatschappij. Afgeleid van cijfermateriaal uit Nederland⁴ telt Vlaanderen 5.000 *transgendere* personen. 1.200 zijn jonger dan 20.

Wil een man bij gelegenheid (al dan niet om seksueel opgewonden te geraken) de kledij dragen van een vrouw of omgekeerd, dan hebben we het over *travestie*. Tussen 1% en 5% van de mannen is *travestiet* (Vennix 1997). Hierover getuigt Guido:

“Ik zou al de mannen die travestiet zijn maar het niet naar buiten kunnen brengen omwille van hun maatschappelijke status niet te eten willen geven. Ik denk dat veel mannen ermee worstelen.”

M/V-DICHOTOMIE VERSUS GENDERDIVERSITEIT

Gé:

“De maatschappij is in hokjes verdeeld: je bent man of je bent vrouw. Ik zou dat liever afgeschaft zien. Ik ben een mens en kijk op een bepaalde manier naar de wereld. Natuurlijk vraag ik me soms af waar een bepaald persoon zich op het continuüm bevindt. Die man-vrouw-stereotypering zit er ook bij mij ingebakken, maar het gaat tot in het absurde.”

De postmoderne maatschappij waarin wij leven is gebaseerd op een zeer stereotiep binair denken (blank-zwart, goed-slecht, arm-rijk, jong-oud). Dit geldt des te meer als het gaat over gender- en sekseopvattingen (man-vrouw, mannelijk-vrouwelijk, homo-hetero). Genuanceerd denken over gender-beleving is net zo noodzakelijk als genuanceerd denken over genderrollen. Dat bewijzen de sociale bewegingen,⁵ vaak geleid door mensen die zichzelf niet in een van de twee maatschappelijk mogelijke hokjes willen plaatsen. Belangrijk daarbij is het invullen van het thema gender als een continuüm tussen de twee conventionele geslachten/genders en dichotome uitersten ‘vrouw’ en ‘man’.

De afgelopen 2 jaar heb ik een dertigtal *transgendere* mensen geïnterviewd die ook zijn geportretteerd door documentair fotograaf Marc De Clercq. Beweren dat dit een representatief beeld oplevert is natuurlijk niet mogelijk, maar de reeks geeft toch een aardig inzicht in de gendervariatie die er bestaat in onze maatschappij. De tekst- en fotoportretten vormen tevens de basis voor Planet Gender, een artistiek, documentair en informatief project

over gender en identiteit waarin de genderdiversiteit in onze samenleving centraal staat. Net zoals diversiteit op basis van nationaliteit, geslacht, ras, seksuele voorkeur, geloofsovertuiging, bestaat er in de samenleving een verscheidenheid op basis van genderexpressie.

Gendervariatie: term geïntroduceerd door Riki Wilchins (GenderPAC). Met het begrip gendervariant (ook wel gendergetalenteerd) wil het project aantonen dat mensen – die of de oversteek maken of de dualiteit van het gendersysteem in vraag willen stellen – positief kunnen benaderd worden en dus niet 'deviant' of 'ziek' zijn. Pathologische term is 'genderdysfoor'.

Genderdiversiteit: de veelheid aan genders die bestaat binnen het continuüm van bijvoorbeeld de feminiene vrouw tot en met de macho man.

Genderexpressie: het beeld van zichzelf in de uiterlijke presentatie en of verschijning door bijvoorbeeld gedrag, kledij, haartooi, stem, lichaamskenmerken, enzovoort.

Kendra-Lee

Toen ik in het voorjaar van 2003 op verschillende manieren transseksuele mensen contacteerde, kwam meteen de vraag van transgenderen mensen of ze ook mochten meedoen. Meteen was een eerste verruiming van het project een feit. In mei 2005 informeerden we ook bij een aantal niet-transgenderen mensen naar hun genderidentiteit. Het uitgangspunt van het project 'Mijn Genderidentiteit' is: laat iedereen nadenken over hun gender, zonder dat ze eraan moeten twijfelen. Maar als mensen – al is het maar even – stilstaan bij hun 'eigen' gender, zullen ze misschien kunnen begrijpen wat het is om als het andere gender of ergens op het continuüm tussen vrouw en man te leven.

GENDEREXPRESSIE EN GENDERROL

De reeks tekst- en fotoportretten streeft via een positieve beeldvorming naar de aanvaarding van transgenderen mensen die net zoveel rechten (zouden moeten) hebben als wie dan ook. Wie er enkel de foto's op naslaat zal niet meteen merken dat het om het thema transgender gaat. Het zijn de teksten die anderen laten inzien wat er speelt in het leven van de geportretteerden. Zo mag ik besluiten dat er op het vlak van het zichzelf benoemen (genderexpressie) een grote variatie bestaat.

Nancy is al meer dan twintig jaar getrouwd met Evelien en zegt:

"Ik denk niet in termen van man en vrouw. Dat de hele maatschappij functioneert op die tweedeling? Ze doen maar. Ik weet wel dat ik mij daar gedeeltelijk moet naar schikken. Als ik zelf een identiteitskaart mocht kiezen, zou ik willen dat daar geen M of V opstaat. Mens hoeft niet, want dat is vrij duidelijk."

Anderen definiëren zich duidelijk als man of als vrouw. Laurence:

"Vrouw zijn betekent voor mij me goed voelen: geen verplichtingen, geen macho-uitstraling en niet verplicht competitief zijn. [...] Ik heb altijd heel goed met vrouwen kunnen praten. Nu ik zelf als vrouw tegenover hen sta, voelen ze het ook helemaal anders aan en vinden zij het ook veel aangenamer om met mij te praten. De sociale omgang als vrouw is veel beter en aangenamer te beleven dan man."

Karen:

"Wat het voor mij betekent vrouw te zijn? Daar kan ik niet zomaar een antwoord op geven. Het is een gevoel, een besef. Je zou het kunnen ontleden als associatie met hetzelfde soort gedrag, dezelfde manier van denken en dezelfde manier om mensen en dingen te benaderen, zodat je een duidelijkere affiniteit hebt met dat gender."

Jean:

"Op een bedrijf waar ik een tijd geleden werkte, regelde ik heel wat praktische zaken. Ik was er officieel de klusjesman. De bazin zei vaak tegen zijn medewerkers over mij: 'Kijk, die werkt als een man.' Nu ben ik Jean en ik ben een man. Ik weet dat ik een vrouw was en dat er nog steeds vrouwelijke aspecten aan mij leven."

Pietje

Ilse omschrijft zichzelf, zelfs na haar transitie, als transseksuele vrouw. “Ik had een beeld van me en vond dat ik alles moest doen om dat te bevestigen: een vrouwenfiets kopen, make up opdoen, hormonen innemen,... Begin 2003 ben ik geopereerd, maar leefde toen al bijna vier jaar als vrouw. Al die tijd deed ik mijn best om vrouw te worden. Ik maakte ook op het werk mijn transitie, want ook daar wilde ik vrouw zijn en als Ilse geaccepteerd worden. Een man die zich vrouw voelt is net zo veel vrouw als een vrouw die zich vrouw voelt.”

Naast de introductie van de term transgender – tot voor enkele jaren vooral gebruikt in de trans-beweging en de academische wereld – worden steeds nieuwe woorden gecreëerd.

Eerin: “Ik heb voor mezelf een tijdje het woord transgender gebruikt, maar omschrijf me nu als een tussengender. Ik voel me geen man, ik voel me geen vrouw, ik voel me een tussenin.” Bastiaan: “Ik gebruik zelf vaak de term transgender, vanuit de idee dat gender losstaat van de specifieke identiteit

man of vrouw. Ik heb het wel eens over bepaalde mannelijke en vrouwelijke eigenschappen. Soms gebruik ik de term genderqueer maar dat is een Engelse term natuurlijk. Ik zou er heel graag meer Nederlandse taal voor ontwikkelen.” Gio: “Ik ben een baarvader. Het is eenvoudig. We zijn begonnen met twee vrouwen en hebben als lesbisch stel een kind gekregen. Het komt uit mijn buik en daarna ben ik een mijnheer geworden. Ik ben een moeder en een man, klaar!”

Een citaat uit de tekst van Gio maakt meteen de brug tussen genderexpressie (zelfdefiniëring) en genderrol (definiëring door derden). Gio: “Op mijn werk ben ik ‘hij’ en ‘mijnheer’. Bij de belastingdienst ben ik mevrouw. In de sauna ben ik een mevrouw, in het zwembad ben ik een mijnheer. Op het naaktstrand zou het weer jammer zijn mocht mijn dochtertje papa gaan roepen. Daar ben ik dan weer een vrouw. Ik kan alle kanten op en dat vind ik best lekker.” Gé: “Mijn voorkeur voor mijnheer of mevrouw hangt af van de situatie: op mijn werk – een heel ‘open minded’ feministisch gebeuren – zeggen ze ‘zij’ en ‘mevrouw.’ Dat vind ik prima omdat het daar voor mij geen item is. Als ik in een omgeving ben waar alles vrij stereotiep is en ik meteen in het hoekje ‘mevrouw’ word gezet, dan heb ik de neiging om te protesteren.” Bastiaan: “Grappig is dat kinderen zich vaak afvragen ‘Ben jij een man of een vrouw?’ Daar moet je dan toch wel een antwoord op geven. Mijn wens is om het absoluut niet te sturen en dan zeg ik soms: ‘Ik weet het niet,’ ‘Misschien kan het allebei’... Ook de buitenwereld zegt zowel mijnheer als mevrouw, wat ik best leuk vind...”

VOORORDELEN

De maatschappij zit opgescheept met een reeks vooroordelen. Zo is er het exotische beeld dat de maatschappij heeft van transgendere mensen, vaak gecreëerd door de media. De mensen die opvallen worden eruit gepikt, de anderen zijn ‘onzichtbaar’ en zijn zogenaamde ‘passing men’ of ‘passing women.’ De thematiek heeft ook een grote impact op familie, vrienden, kennissen en collega’s. Ze zitten steeds met heel wat vragen, die niet altijd (meteen) kunnen beantwoord worden, omdat bijvoorbeeld de betrokken persoon zelf nog met heel wat vragen zit. Er bestaat een algemene lage tolerantiedrempel ten aanzien van mensen die ‘anders’ zijn: alloctonen, personen met een handicap, holebi’s... en dus ook transgendere mensen. Grijpen we terug naar de cijfers, dan is de kritieke massa veraf. Volgens Ilse zit de maatschappij met een probleem: “Ik ben 48 jaar zonder enig probleem door het leven gegaan. Sinds ik me toon hoe ik werkelijk ben, heb ik zelfs gehoord van mensen dat ze me zouden vermoorden als ik de trein zou uitstappen. Ligt dat aan mij? Ligt dat aan mijn genderdysfoor zijn? Ik denk het niet. Daarom zeg ik met reden dat niet ik maar de maatschappij genderdysfoor is.”

Televisie, geschreven pers en internet besteden steeds meer aandacht aan het onderwerp. Jammer genoeg gebeurt dat nog te vaak op een stereotiepe en kortzichtige manier. De media herbevestigt het stereotiepe man-vrouw-beeld. Bovendien gaat de media-aandacht naar mensen die een duidelijke en volledige transitie doormaken. In het algemeen is er zeer weinig ruimte voor nuances en diversiteit. Daardoor komt deze genderdiversiteit als een continuüm niet in beeld. Door de genderdiversiteit in onze samenleving via een positieve beeldvorming te belichten, zullen mensen die met hun gender-identiteit op één of andere manier verschillen van het stereotiepe vrouw-man-beeld gemakkelijker worden aanvaard.

Tijdens de gesprekken met de geportretteerden is vaak gebleken dat het gezegde 'onbekend maakt onbemind' voor veel familieleden, vrienden, kennissen, collega's op het werk en de werkgever wel degelijk klopt. Een goede communicatie en het informeren van mensen is daarom belangrijk. Dit kan vooral door de zichtbaarheid van de genderdiversiteit in onze samenleving te vergroten. Door gebrek aan informatie in het algemeen maatschappelijke veld krijgen transgendere mensen vaak te maken met persoonlijke en psychologische bijkomende moeilijkheden. In de privé- en werksfeer is er vaak ook sprake van discriminatie. Eigenlijk is dit vreemd gezien genderdiversiteit een onderwerp is dat een breed publiek interesseert en zelfs intrigeert. Maar ook dit zorgt voor een vaak zeer negatieve nieuwsgierigheid. In het proces dat transgendere mensen afleggen is het daarom van belang dat de hulpverlening en medische teams niet alleen de persoon zelf goed begeleiden en opvangen, maar ook hun omgeving.

Wie opvalt wordt eruit gepikt. En dat gebeurt vaak.

Kenia: "Bij veel transgendere mensen gaat de 'man-vrouw-slinger' nog steeds van het ene uiterste naar het andere, zeker als je niet als vrouw kan gaan werken omdat je een man bent. Overdag 'speel' ik de rol van man. 's Avonds tracht ik extra vrouwelijk te zijn." Sven: "Ik probeerde het gewoon als jongensachtige vrouw. Als een soort van compensatie deed ik avontuurlijke dingen: windsurfen, golfsurfen, voetballen, motorrijden, skydiven,... Enerzijds vond ik het niet tof dat ze zo benadrukten: 'Wauw, het is een vrouw die dat durft... parachutespringen!' Anderzijds vond ik het wel sympathiek. Ik kreeg daardoor extra aandacht die ik als man niet zou gekregen hebben en ik genoot wel van die aandacht. In de springclub kwamen ze zich met vijf tegelijk aanbieden om mijn parachute te plooiën. Het mannetjesdier is zo ingesteld."

Een aantal transgendere mensen kijkt dit op een positieve manier.

Bastiaan: "Mijn transitie is een zoektocht naar een grotere variatie op deze tweedeling. Daardoor kom ik op een bepaald plekje uit, dat ik dan wil inrichten als mijn leven. Het is een keuze die zowel ikzelf als andere mensen moeten respecteren."

Sam

Voor anderen is het elke dag een gevecht. Misschien niet gedurende heel hun leven, maar toch tijdens een bepaalde fase van het proces.

Cathy: “Als ik ’s morgens voor mijn ‘garderobe’ ga staan, zou ik graag vrouwenkleden aantrekken om naar het werk te gaan, maar dat kan niet. Ik zeg dan tegen mezelf: ‘Je moet die andere kleden aandoen en je moet je als man profileren omdat de maatschappij dat van je verwacht.’ Dat maakt me iedere dag ongelukkig. Elke dag is een innerlijke strijd met vragen zoals: ‘Wie ben je voor jezelf’ en ‘Wie moet je zijn voor de maatschappij.’”

GESCHIEDENIS

In 1923 introduceerde de Duitse seksuoloog Magnus Hirschfeld de term transseksueel, zonder dat hij daarbij onderscheid maakte tussen travestie, feminiene homoseksualiteit en transseksualiteit. Slechts in de late jaren ‘40

kreeg de term de betekenis zoals die nu nog steeds wordt gebruikt: om personen aan te duiden die permanent wensen te leven (of daadwerkelijk leven) in de sociale rol van het tegenovergestelde geslacht en een geslachtsoperatie wensen te ondergaan. De meeste wetenschappers gingen er echter ook dan nog steeds vanuit dat de behandeling bestond uit het aanpassen van de geest aan het lichaam. Daar kwam pas verandering in aan het begin van de jaren 1950. In 1952 besteede de pers veel aandacht aan de persoon van Christine Jorgensen, die één van de eerste geslaagde geslachtstransities onderging. Voor veel geld verlostten chirurgen transseksuele mensen uit hun 'lijden'.

Pas in de jaren 1970 kwam er haalbaar alternatief. *Vanessa*: “Voor een ‘betaalbare’ operatie moest je naar Casablanca. Het was 1975. In het kantoor van Dr. Bourou, wist mevrouw Bourou meteen te vertellen dat de operatie geen 150.000 frank, maar 300.000 frank zou kosten. Ze zei: ‘Jij geeft jouw geld aan je vriendin en dan kunnen we h`aar opereren.’ Ik verzette me ertegen. Er was een mogelijkheid in Brussel, maar die chirurg was omschreven als de ‘beenhouwer.’ Ik zei tegen mevrouw Bourou: ‘Dan moet het maar ‘filet americain’ worden, want daar houd ik van.’ Het kon plots wél voor 150.000 frank. Daarna kwam de dokter, een charmante man, te voorschijn, met zijn verpleegster Fatima. Ze was de beschermengel van alle transseksuelen. Ik zal haar nooit vergeten.”

De opkomst van de genderteams is een gegeven van de afgelopen 20 jaar, waar enkele transseksuele mensen – dus mensen die de volledige transitie maken van man naar vrouw of van vrouw naar man – hun heil zoeken bij deze teams. Transgendere mensen, die niet het hele ‘parcours’ wilden afleggen, bleven in de kou staan. Bovendien was die transitie hoofdzakelijk gericht op de persoon zelf en werd minder aandacht besteed aan de leefomgeving van deze persoon. *Bastiaan*: “Dat het genderteam zich richt op het medische proces – de lichaamsverandering, dé persoon – is goed, maar er spelen nog zoveel andere elementen. Vanuit mijn werk weet ik dat veranderingen invloed hebben op partner, kinderen, familie, vrienden, leefomgeving,... Maar buitenom de genderkliniek zou een andere organisatie moeten bestaan die aandacht besteedt aan het sociale leven, werk en het maatschappelijke, kortom een organisatie waar ruimte is voor een eigen zoektocht.”

Sinds enkele jaren zorgen genderteams en individuele psychiaters, psychologen, endocrinologen en chirurgen voor de begeleiding van transgendere mensen. Bovendien gaat meer aandacht naar de begeleiding van de omgeving van de persoon in transitie, alhoewel daar nog veel werk aan de winkel is. De invloed van het zoeken op de omgeving – partner, kinderen, ouders, familie, vrienden, collega’s op het werk,... – is lang onderschat. Dat zorgde ervoor dat de omgeving vaak pas laat bij het zoekproces betrokken werd, als de ‘beslissing’ al genomen was. *Kendra-Lee*: “Eigenlijk wist ik al lang dat ik transseksueel ben. Ik was ongeveer twintig toen ik het boek *Ik Moniek*, een vrouw op één avond uitlas en daarna de hele tijd zat te huilen, want dat wa-

ren mijn gevoelens, dat was ik. Maar ik kon er niets mee. Ik zat vast. Ik had mijn werk, mijn familie. Er was die angst om mijn geld en mijn partner te verliezen.” Bovendien is de nazorg ook belangrijk. Ilse: “Na de operatie komt er nog een proces. Sommige personen doen meer ‘werk’ voor de operatie en hebben dan nog maar een stukje af te ronden nadien. Andere mensen leven misschien in een droom naar de operatie toe en moeten na de operatie nog datzelfde proces door. Ik onderschrijf dat je tijd nodig hebt. Je moet door een ‘soort’ puberteitsfase en zaken integreren in je leven.”

SCHOONHEIDSIDEAAL

Voor heel wat transgendere en transseksuele mannen zorgt het hebben van borsten voor een probleem en het verwijderen ervan voor een opluchting. Voor heel wat transgendere en transseksuele vrouwen is dit net omgekeerd. Jean: “Zes weken geleden heb ik mijn borsten laten wegnemen. Het is voor vm-ers⁶ de eerste operatie. Ik noem dat graag het reconstrueren van de borstkas. Ik had vrij grote borsten, dus die waren een enorme hinderpaal. Het is nog wennen, maar het heeft een prettig gevoel. Toen de hechtingen eruit waren, heb ik een boxershirt en een hemdje aangetrokken en ben ik gaan zwemmen in zee. Dat mocht dan voor het eerst. Ik dacht toen: ‘Dit is mijn lichaam.’” Sven: “Voor mij is het verwijderen van de borsten en de baarmoeder dé mijlpaal omdat mijn borsten, een heel duidelijk beeld van ‘vrouw-zijn,’ weg zullen zijn.” Gio: “Ik heb mijn borsten nooit gewild. Ik had er een afkeer van. Op mijn vijftiende zei ik het tegen mijn vriendinnetjes, zelfs mijn moeder. Toen ik 17 was, hebben ze twee kilogram weggehaald, maar ik had nog een D-cup. Het was vreselijk! Na heel wat jaren was er in februari van dit jaar een nieuwe borstoperatie. De fotoshoot niet veel later was een raar gegeven. Ik was blij én verdrietig. Achteraf gezien was het de begrafenis van mijn vroegere ik, zonder mijn hele verleden achter me te laten. Ik ben 3,5 kilogram ‘tieten’ kwijt. Je moet je dat maar eens proberen voor te stellen. (lacht uitbundig..)” Nancy: “De beslissing om met prothesen een borstvergroting te laten doen, vind ik een daad van zelfbehoud. Het was dat of ongelukkig zijn en nog eens een depressie krijgen. Het was de enige uitweg. De borstvergroting was dé oplossing, toen bleek dat een hormonale kuur een trombose veroorzaakte.”

Niet alleen partners zitten met een tweestrijd. Ook transgendere mensen zitten vaak met een dilemma, namelijk het verlangen én streven naar een schoonheidsideaal. Hier speelt de invloed van ‘de norm’ – wat die ook mag zijn – als een onzichtbaar deken opgelegd door de maatschappij een grote rol. Frieda: “Ik heb een tijdje met de idee gespeeld om een facial feminisation surgery te laten doen, mijn gezicht te laten vervrouwelijken. Maar dan denk ik van: ‘Och nee, toch niet...’ Ergens is dat omdat je jezelf nog niet acceptabel genoeg vindt. Ik vind het moeilijk om daarover van je omgeving een

objectief beeld te krijgen. Want iedereen zegt: ‘Waarom zou je dat doen, je ziet er toch goed genoeg uit.’ En dan vraag ik me af of ze dat zeggen om me tevreden te stellen en me op te hemelen? Of ze het menen? Daar ben ik nog altijd niet uit.” Laurence: “Als je technisch, financieel en medisch de mogelijkheden hebt om je lichaam aan te passen aan je geest dan vind ik nog vóór de geslachtsoperatie een gelaatsoperatie belangrijk om er deftiger en jonger uit te zien. Niet alleen voor mezelf, maar ook voor de buitenwereld. Het is meer dan een face lift. Het is ook het beenderwerk, als een goede basis. Dat is een operatie van één dag en een paar dagen erg afzien. Mensen die zo’n *facial feminisation surgery* hebben laten doen, dat is dag en nacht.”⁷

PARTNERDILEMMA

Planet Gender heeft van in het begin ook het verhaal van de partners en de kinderen genoteerd. Wat hierbij opvalt is waar ik daarnet al voor pleitte, namelijk de aandacht die naar de omgeving van de persoon in transitie moet gaan. Kendra-Lee over haar partner Wilma: “Wilma heeft me op een bepaald moment met mezelf geconfronteerd. ‘Je mag alles,’ zei ze, ‘als je dat daar (wijst tussen de benen...) maar laat zitten.’ Ik had er me bij neergelegd dat ik als transgender, dus zonder een geslachtsoperatie, door het leven zou moeten gaan. Veertien dagen later zaten we in de sofa naar een film te kijken. Ze zette de televisie af, draaide haar naar me toe en vroeg: ‘Jij wil de hele weg gaan, niet?’ Ik zei meteen: ‘Ja!’ Ik contacteerde mijn huisarts die me doorverwees naar het genderteam.” Wilma: “Ze kan het wel vertellen, maar ik kan het niet voelen. Praten is daarom inderdaad belangrijk. Ik probeer me in te leven in haar situatie, maar ik kan me niet voorstellen dat ik een man zou willen worden. Ik zal nooit lesbisch worden, want ik ben het ‘van nature’ niet. Straks als ze geopereerd is, zullen we kijken hoe het allemaal verdergaat. Ik kan me best voorstellen dat we in de toekomst als vriendinnen samen gaan wonen. We kunnen in ieder geval getrouwd blijven. We hebben trouwens beloofd bij mekaar te blijven. Als gezinnetje begrijpen we het, daar ben ik van overtuigd. Maar er zijn een heleboel relaties in dezelfde situatie die wel stuk lopen.”

Ingrid, partner van Pietje: “Ik ben nooit iemand geweest die het paadje van de verleidelijke vrouw zou bewandelen. En dan kom je iemand tegen die na een aantal jaar heel erg naar het vrouwelijke evolueert. Op een bepaald moment zag ik Pietje als concurrentie. In die zin is inderdaad de vraag gekomen: ‘Wie ben ik dan?’ Ik ben er misschien een beetje vrouwelijker van geworden.” Muriel, de partner van Karen: “Hoewel hij zeker geen macho was, vond ik hem toch mannelijk. Tegelijkertijd hield ik veel van de vrouw in hem. Vroeger definieerde ik mijn vrouwzijn aan hem. Nu is die ‘hij’ er niet meer, dus vraag ik me af wie ik ben: ‘Als hij vrouw wordt, wie ben ik dan? Een lesbische vrouw, een vermomde man, een vrouw?’ We zijn mekaars beste

vriendin... We voelen elkaar zeer goed aan. Ik heb altijd gezegd als ik een boek zou schrijven dat de titel zou zijn: 'De perfecte man was een vrouw'.”

NOTEN

1. Voor meer informatie zie Spaink, Karen (1996).
2. Gebaseerd op Draulans, Veerle en Smet, Mieke (2005). *M/V. Over cultuurverandering en betere doorstromingskansen voor vrouwen en mannen in organisaties en bedrijven*. Tielt: Lannoo.
3. Bron: www.genderstichting.be
4. T3 Conferentie december 2004 Amsterdam, een organisatie van T-Image
5. GPAC – GenderPac (www.gpac.org), PFC – Press for Change (www.pfc.org.uk) en ISNA – Intersex Society of Northern America (www.isna.org)
6. Vrouw-naar-man-transseksuelen – transseksuele mannen
7. De facial feminisation surgery van Laurence werd gedocumenteerd door fotograaf Marc De Clercq – zie de webstek van Planet Gender www.PlanetGender.com

RELEVANTE LITERATUUR

- Bornstein, Kate (1995). *Gender Outlaw*. New York: Vintage.
- Bornstein, Kate (1998). *My Gender Workbook*. New York & London: Routledge.
- Butler, Judith (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. Thinking Gender*. New York & London: Routledge.
- Coymans, Liesbeth (2003). *Priscilla, ik was een man*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij.
- Dreger, Alice Domurat (2003). *Hermaphrodites and the Medical Invention of Sex*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ekins, Richard (1993). *Male Femaling*. New York & London: Routledge.
- Fienberg, Leslie (1996). *Transgender Warriors*. US: Beacon Press.
- Hamberstam, Judith (2005). *In A Queer Time And Place: Transgender Bodies, Subcultural Lives*. New York: New York University Press.
- Kessler, Suzanne J (1999). *Lessons of the Intersexed*. Piscataway: Rutgers University Press.
- Lev, Arlene Istar (2004). *Transgender Emergence* – Binghamton: The Howarth Press.
- Meulmeester, Gé e a. (2005). *Doe T Zelf: transgenderorganisaties in Nederland*. Amsterdam: Stichting T-Image.
- Spaink, Karin (1996). *M/V, doorhalen wat niet past*. Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar.
- Vennix, Paul (1997). *Travestie in Nederland en Vlaanderen*. Delft: Eburon.
- Wilchins, Riki (2004). *Queer Theory, Gender Theory*. Los Angeles: Alyson Books.

CONTACTGEGEVENS

Estelle Slegers

freelance journaliste en initiatiefneemster Planet Gender
Brusselstraat 41 bus 7
8380 Zeebrugge
T. 050 84 27 65
G. 0473 55 14 70
estelle.slegers@skynet.be
www.PlanetGender.com.

Le corps à corps en tout genre

Irene Zeilinger
(Garance asbl)

L'autodéfense est une des stratégies développées par le mouvement féministe pour lutter contre les violences faites aux femmes et aux filles. Largement ignorée par les études féministes et de genre, elle a anticipé l'intérêt des théoriciennes pour le corps et sa construction en tant que genre. L'article examine comment la socialisation de genre renforce des comportements physiques chez les femmes qui les rendent moins aptes à se protéger contre des agressions. Il analyse, par les observations d'une instructrice d'autodéfense et les expériences de ses participantes, comment l'autodéfense pour femmes surmonte la construction de genre et la victimisation de son propre corps qui en résulte.

MOTS-CLÉS [autodéfense, corps, violence]

'Le corps à corps en tout genre' (Over zelfverdediging voor vrouwen)

Zelfverdediging werd door de feministische beweging ontwikkeld als één van de strategieën om geweld tegenover vrouwen en meisjes te bestrijden. Feministische studies en genderstudies hebben slechts weinig aandacht besteed aan zelfverdediging. Theoretici hebben wel aandacht besteed aan het lichaam en aan het lichaam als genderconstructie. In dit artikel onderzoek ik hoe gendersocialisering de fysieke gedragingen bij vrouwen beïnvloedt, waardoor ze zich minder goed tegen agressie kunnen beschermen. Ik analyseer, via de waarnemingen van een zelfverdediginginstructrice en de ervaringen van deelnemers aan haar cursussen, hoe zelfverdediging vrouwen kan helpen de genderconstructie, en de victimisering van het eigen lichaam dat er het resultaat van is, te overstijgen. **SLEUTELWOORDEN [zelfverdediging, lichaam, geweld]**

INTRODUCTION

L'autodéfense pour femmes, a un problème d'image. Le plus grand préjugé est que l'autodéfense ne serait qu'une pratique physique, voire sportive. Avec cette intervention, je tenterai le grand écart pour montrer que, tout d'abord, l'autodéfense est plus qu'une pratique physique/sportive et, ensuite, que les éléments physiques/sportifs contribuent, entre autres, à la déconstruction des genres et, qui plus est, à une reconstruction plus égalitaire de la société patriarcale.

QU'EST-CE L'AUTODÉFENSE POUR FEMMES ?

Cette pratique est née durant les années septante en plusieurs endroits d'Europe et d'Amérique du Nord ; il s'agit d'une réponse féministe à la violence faite aux femmes. Aujourd'hui, des dizaines de techniques différentes et écoles co-existent, et une définition commune s'avère difficile, d'autant plus que l'autodéfense est une des pratiques féministes qui n'a pas souvent fait l'objet d'une recherche académique.

Une première recherche européenne exploratrice (Kelly & Seith 2003 : 3) définit l'autodéfense pour femmes comme « une intégration innovatrice de stratégies de défense physique, d'assertivité, de recherches et pratiques féministes et du savoir empirique des femmes ». Même si les techniques physiques enseignées et la pédagogie choisie sont souvent très différentes, les écoles d'autodéfense pour femmes ont en commun de se baser sur une analyse féministe ou de genre des violences faites aux femmes. L'idée principale est que la construction traditionnelle de la féminité prépare mal les femmes à faire face à la violence ; au contraire, une culture de viol(ence) renforce des comportements et des stratégies qui facilitent l'acte violent pour l'auteur (McCaughey 1997 : 9) : « l'autodéfense aide les femmes à défaire l'identité féminine de soumission, de gentillesse et de faiblesse dont les hommes profitent si souvent ».

Plus concrètement, l'autodéfense pour femmes consiste en

- une démythification de la violence faite aux femmes et une transmission de savoirs basés sur la recherche, sur l'expérience personnelle et la discussion en groupe ;
- l'entraînement d'assertivité ou de confrontation ou la *défense verbale* : des mises en situation et des jeux de rôles qui ont pour but de faire du corps, du langage non-verbal et de la voix des outils conscients et donc contrôlables afin d'augmenter la confiance en soi et la capacité à mettre fin à des situations d'agression le plus tôt possible ;
- des techniques physiques venant d'arts martiaux, efficaces, simples et accessibles à des femmes de tout âge et toute condition physique ;
- l'entraînement mental ou psychologique afin de renforcer le processus d'apprentissage et d'intégrer les nouvelles réactions et attitudes apprises ; cet élément n'est cependant pas présent dans toutes les écoles d'autodéfense (Kelly & Seith 2003 : 21).

Le but est principalement d'apprendre aux femmes à poser des limites efficacement et à prendre le contrôle - dans une situation de transgression subtile des limites aussi bien que d'agression ouverte -, d'offrir plus de choix et ainsi de contribuer à la (ré-)appropriation du pouvoir sur soi. Les instructrices d'autodéfense considèrent le développement de la confiance en soi et de la capacité des femmes à agir, à prendre l'initiative dans une situation

d'agression comme les deux buts principaux de leurs activités (Kelly & Seith 2003 : 23). L'autodéfense pour femmes ne se limite pas à quelques conseils et astuces de sécurité : elle diffère profondément de ses concurrents tels que certains cours donnés dans des écoles d'arts martiaux, des centres de fitness et, dans certains pays, par la police. D'ailleurs, l'approche féministe est la spécificité nommée le plus souvent dans une enquête européenne d'instructrices d'autodéfense (Kelly & Seith 2003 : 22).

QUE FAIT LE CORPS DANS TOUT CELA ?

L'autodéfense comme pratique féministe a précédé et anticipé l'intérêt théorique féministe pour le corps, sa construction en tant que genre et son impact sur la capacité des femmes à agir. En effet, la majorité des participantes à un cours d'autodéfense vivent un changement profond de leur perception d'elles-mêmes et du monde. Souvent, ce changement de perception se focalise au niveau physique : les femmes découvrent de quoi leur corps est capable, ce qui représente souvent une grande surprise. C'est cet aspect que je voudrais examiner de plus près.

Un cours d'autodéfense n'est pas uniquement un groupe de parole pour augmenter la conscience des femmes sur les violences, les dangers et les raisons de leur oppression. Un des outils de l'autodéfense qui, à mon avis, a un potentiel assez subversif, est le fait que nous utilisons des pratiques corporelles pour comprendre et défaire cette oppression. Le corps devient ainsi à la fois une partie de notre conscience et un outil qui peut être utilisé à notre avantage.

Apprendre à se défendre contre une agression demande aux femmes participantes de mettre en question les stéréotypes de genre concernant leurs corps, ainsi que celui des agresseurs potentiels, majoritairement des hommes. C'est seulement si une femme est capable de mettre en question la supériorité physique des hommes sur les femmes, qu'elle pourra se concevoir comme capable de se défendre. La supériorité physique masculine est tellement ancrée dans nos esprits que même bon nombre de féministes utilisent cet argument pour avancer que l'autodéfense ne peut pas être très efficace, ou seulement si l'homme est très surpris (ce qu'il sera sans doute puisque même certaines féministes ne peuvent pas imaginer qu'une femme puisse se défendre). Mais ce sont surtout les hommes qui réagissent aux femmes qui apprennent à se défendre avec des expressions telles que : « oui, c'est très bien que tu aies moins peur dans la rue chérie, mais quand même, soyons réalistes, contre un type comme moi tu n'aurais aucune chance. » Ou encore : « D'accord, une femme peut peut-être faire le même boulot que moi, voire devenir ma cheffe. Mais encaisser des coups de Mike Tyson, ça, elle ne pourra jamais. » Que la plupart des hommes ne puissent pas non plus

encaisser des coups de Mike Tyson et que la plupart des agresseurs ne sont heureusement pas du calibre de Mike Tyson, sont des éléments qu'on oublie soigneusement de mentionner.

L'autodéfense positionne les femmes comme détentrices de force, de ressources et de possibilités (Kelly & Seith 2003 : 29). Elle aide les femmes à désapprendre un comportement sexué qui les rend très vulnérables, quasiment comme cible de l'agression masculine. Ce répertoire de comportements est souvent appelé la *fille sage*. La *fille sage* (avec un léger sourire permanent, une voix aiguë, prenant peu d'espace et posant des gestes et une attitude de soumission) est une mise en scène du genre au niveau corporel qui n'a rien de naturel, même si elle est perçue comme telle. L'autodéfense est donc un nouveau projet de corps, c'est-à-dire un contrôle conscient du corps et sa mise en scène, une identité négociée par la réflexion et un sens du soi. Comment nous y arrivons dans la pratique ? Voici quelques éléments d'un cours d'autodéfense de base où la construction de la féminité est mise en question d'abord et ensuite surmontée :

- *Prendre conscience de ses limites* : Dans un exercice simple, les participantes vivent les réactions de leurs corps face à une transgression de leurs limites. Elles identifient les réactions physiologiques (par exemple changements dans la fréquence cardiaque, de la respiration, la température ; sentiment de tension, d'oppression, de poids, de faiblesse) et apprennent ainsi à reconnaître les signaux d'alarme émis par leurs corps en cas de transgression des limites, indépendamment de leur socialisation de genre. Cet exercice est nécessaire car de nombreuses femmes rationalisent ses signaux d'alarme et attendent trop longtemps, ou les nient tout simplement, ce qui rend la défense et toute réaction nettement plus difficiles.
- *Réfléchir sur le langage non-verbal* : A plusieurs reprises, les participantes se rendent compte que si leur langage non-verbal est en cohérence avec leurs sentiments, il peut exprimer force et confiance lorsqu'elles le souhaitent. Il s'agit là de rendre la définition de leurs limites plus en envoyant un message cohérent au niveau des mots, de la voix, de la mimique, des gestes et de l'attitude générale. Beaucoup de femmes sont convaincues d'être claires dans leurs demandes alors que leur langage non-verbal de la *fille sage* affaiblit leur position.
- *Utiliser la voix* : La voix est un outil essentiel d'autodéfense car elle sert à poser des limites, à demander et ordonner, à attirer l'attention d'autrui, à surprendre l'agresseur, à montrer qu'on refuse le statut de victime et qu'on est prête à mobiliser la force physique si nécessaire. Il va de soi que ces activités ne font pas partie du répertoire des comportements traditionnels féminins. Il n'est pas surprenant que dans chaque groupe, il y a au moins une femme qui est convaincue de ne pas pouvoir crier, souvent parce qu'elle n'a encore jamais essayé.

- *Expérimenter sa propre force* : Par des coups de pied, de poing ou de coude dans des boucliers ou des annuaires téléphoniques, les participantes expérimentent des techniques physiques en combinaison avec leur force. Le défi est de porter des coups en mobilisant un maximum de force, sans hésiter, sans freiner les coups, à travers une cible et pas seulement jusqu'à la cible. C'est d'ailleurs souvent à ce moment que certaines tensions et obstacles se dissolvent.
- *Apprendre des techniques physiques* : Sans entrer dans les détails des techniques physiques, on peut dire ceci : il s'agit d'apprendre à donner des coups qui pénètrent le corps de l'agresseur, qui le blessent plus ou moins gravement, qui le font éventuellement saigner, cassent des tendons, tordent des articulations, cassent des os, causent des commotions cérébrales. Pour la plupart des femmes, c'est une révélation de voir non seulement de quoi elles sont capables, mais aussi à quel point un éventuel agresseur est vulnérable à son tour. Ceci contredit la conception du corps masculin comme impénétrable, fort et actif.

L'autodéfense permet aux participantes de vivre leur corps d'une manière joyeuse, de le regarder avec fierté au lieu de honte, de (re-)trouver du plaisir dans l'activité physique. Elle transforme le regard sur les femmes comme objets passifs en sujets actifs. De plus, elle déconstruit le corps et l'identité de genre afin de permettre aux femmes de prendre de l'espace dans le monde au lieu de se limiter, de devenir actrices de leur sécurité et de leur bien-être au lieu de victimes passives.

CE SERAIT TROP BEAU POUR ÊTRE FACILE...

Comme illustration pratique de la façon dont l'autodéfense défie les limites de la féminité traditionnelle, voici une histoire d'autodéfense relatée par Dora Gonzalez dans le classique *Her Wits About Her* (Caignon & Groves 1998 : 177) : Pendant une fête d'étudiant/e/s, trois hommes agressent un homme de petite taille. Personne ne vient à son aide, sauf l'hôte, le cousin de Dora Gonzalez. Dora Gonzalez, elle, veut calmer la situation et éviter que son cousin ne se batte avec les autres parce qu'il a déjà eu des ennuis avec la police. Mais quand elle entre en scène, l'agression se dirige immédiatement sur elle. Elle arrête le premier, armé d'une bouteille, avec un coup de pied dans les testicules. Le deuxième reçoit un coup du tranchant de la main sur le nez. Finalement, d'autres invité/e/s arrêtent le troisième homme. Dora Gonzalez décrit le regard de surprise des deux hommes qu'elle a frappés, et elle est sûre que ni l'un ni l'autre ne s'est attendu à ce qu'elle se défende physiquement. Depuis ce jour-là, les gens du quartier appellent Dora Gonzalez la *femme macho*.

Nous voyons donc comment le fait de se défendre physiquement contre deux hommes ne rentre pas dans la construction traditionnelle de la féminité. Ce n'est pas par hasard que le reproche le plus fréquent fait à l'autodéfense est qu'elle serait anti-homme (bien que les techniques apprises peuvent aussi bien être utilisées contre des agresseuses et que les instructrices ne nient pas la possibilité d'une agression par une femme). De la même manière, nous avons observé (et vécu !) que l'on qualifie facilement d'agressive une femme qui, dans une situation d'agression, pose simplement verbalement ses limites et évite ainsi l'escalade.

Souvent, la division entre les genres l'emporte même sur la division entre bons et méchants, comme le démontre le cas suivant :

« Une femme noire a été frappée sévèrement [pendant une tentative de viol], mais a réussi à se libérer en tirant brutalement sur le pénis de l'agresseur. Quand elle a parlé à la police, elle s'est rendu compte par leur silence choqué et, ensuite, par leurs grimaces et soupirs, que les agents de police s'identifiaient à l'organe blessé de l'agresseur, mais non au corps blessé de la femme » (Bart & O'Brien 1985 : 11).

Ma propre expérience d'instructrice d'autodéfense corrobore ces observations. Les techniques physiques que j'enseigne ne sont pas difficiles en soi, et toute femme est en principe physiologiquement capable de les réaliser. Néanmoins, leur apprentissage prend parfois beaucoup de temps lors d'un cours. Certaines femmes ne semblent pas contrôler leur corps suffisamment pour faire les mouvements requis ; d'autres éprouvent de grandes craintes quand elles doivent simplement toucher (lentement et sans aucune force) leur partenaire d'exercice ; d'autres encore ont de la peine à mobiliser leurs forces lors d'un coup ou d'un cri. C'est comme si elles n'arrivent pas à franchir le seuil de la féminité traditionnelle, comme si des mouvements non-féminins ne seraient simplement pas à leur portée. Par contre, des féministes activistes ont, selon mon observation non-systématique, moins de difficulté à adopter et à intégrer ce nouveau comportement, sans doute parce qu'il concorde mieux avec leur propre image et leur identité. Une instructrice ou un instructeur inconscient de la construction traditionnelle de la féminité pourrait croire que bon nombre de femmes ne sont physiquement pas capables de faire tel ou tel mouvement. L'analyse féministe ou de genre propre à l'autodéfense pour femmes est donc essentielle pour reconnaître les obstacles intériorisés à faire des gestes qui peuvent sauver leur vie et pour pouvoir les aider à surmonter ces résistances.

Cette difficulté des femmes à se concevoir au-delà des limites de la féminité traditionnelle se concrétise aussi souvent ainsi : au cours d'un stage, pratiquement chaque participante cherche avec obstination des raisons et des conditions pour expliquer que telle ou telle technique ne peut pas fonctionner comme prévu. On pourrait croire qu'elles cherchent à être rassurées qu'une technique de défense physique sera utile dans toutes les conditions possibles, certes. Mais assez fréquemment, cette recherche d'objections à une

technique proposée emporte les participantes vers l'imagination d'agressions irréalistes. De la question «Et qu'est-ce qu'il faut faire s'il me tient comme ça?», le groupe arrive rapidement à «Et qu'est-ce qu'il faut faire quand on est agressée par cinq hommes armés à la fois et qu'on a les mains ligotées?» Il s'agit là d'une réticence à reconnaître son propre potentiel de défense car cela serait au-delà des limites de la féminité traditionnelle et donc dangereux pour l'identité féminine de la participante.

Enfin, je voudrais partager quelques réflexions de participantes à des stages de Garance asbl, réflexions qu'elles nous ont livrées lors des évaluations de fin de cours et qui montrent bien, me semble-t-il, qu'un changement s'est opéré : *Je vois davantage comment réagir physiquement/verbalement plutôt que de rester dans la paralysie et l'impuissance. - Je sais que je pourrais me défendre malgré que je suis mince. - Maintenant je sais me défendre et faire mal à un agresseur. - J'ai appris des choses dont je pensais être incapable. - Je serai plus sûre de moi dans une situation de violence. - Je me sens plus sûre de moi et je sais que le changement de perception de cette réalité me fera du bien dans le temps - J'ai découvert la possibilité qu'être femme n'est pas la même chose qu'être victime.*

CONCLUSIONS

Si nombre de féministes, à la suite de Simone de Beauvoir ont pu penser que les femmes ne pourront se libérer que lorsqu'elles seront moins liées à leurs corps, l'autodéfense en tant que pratique féministe veut, au contraire, que les femmes se lient à nouveau étroitement à leur corps, mais cette fois-ci au corps en tant qu'acteur et outil de leur libération. L'autodéfense n'inscrit pas de règles *contre nature* dans le corps féminin qui serait naturellement pacifique et docile, ni ne libère les femmes d'une mise en scène *contre nature* pour dévoiler la vraie nature du corps féminin. Elle ajoute un nouveau jeu de comportements et d'attitudes au répertoire corporel des femmes et leur offre, par conséquent, plus de choix d'action. Cet élargissement de ce que les femmes peuvent faire – et donc, en fin du compte, de ce qui est féminin – est essentiel pour l'émancipation des femmes parce que la monopolisation de ces comportements et attitudes comme masculines est inhérente à l'oppression des femmes.

BIBLIOGRAPHIE

- Bart, Pauline B. & O'Brien, Patricia H. (1985). *Stopping Rape: Successful Survival Strategies*. New York : Pergamon Press.
- Caignon, Denise & Groves, Gail (1998 ; orig. 1987). *Schlagfertige Frauen. Erfolgreich wider die alltägliche Gewalt*. Francfort/Main : Fischer Verlag.
- Kelly, Liz & Seith, Corinna (2003). *Achievements Against the Grain: Self-Defence Training for Women and Girls in Europe*. London : London Metropolitan University.
- McCaughey, Martha (1997). *Real Knockouts: The Physical Feminism of Women's Self-defense*. New York : New York University Press.

COORDONNÉES

Irene Zeilinger

Garance asbl
BP 40
1030 Bruxelles 3
T./F. 02 216 61 16
www.garance.be
info@garance.be

***Politiques d'égalité
Gender en beleid***

Principes , objectifs et outils du gender budgeting¹

Annie Cornet

(Unité de recherche EGid, UER Management, Hec- Ecole de gestion de l'Ulg)

En 2001, le Conseil des ministres du gouvernement fédéral décidait de mettre en place un dispositif d'action concret en vue d'intégrer l'égalité entre les femmes et les hommes dans l'ensemble des politiques et actions du gouvernement fédéral (projet *gender mainstreaming*). Dans ce contexte, il a été proposé de mettre sur pied un groupe de travail sur le thème de l'intégration de cette dimension de l'égalité dans l'analyse budgétaire (*gender budgeting*). Une équipe universitaire (EGid/Ulg, IOB/ UA) a été chargée de réaliser un projet pilote de recherche action autour du ce thème. Les partenaires étaient l'Institut voor Ontwikkelingsbeleid en -beheer de l'Université d'Anvers (IOB-UA), Nathalie Holvoet ; le Centre de recherche EGid (Etudes sur le Genre et la Diversité en gestion) de l'Ecole d'Administration des Affaires de l'Université de Liège, Annie Cornet et Isabelle Cecchini, en collaboration, des représentants de cabinets et d'administrations, spécialisés dans la constitution et l'analyse des budgets fédéraux, ainsi que les personnes chargées du projet *gender mainstreaming* dans ces SPF (en concertation avec les expertes universitaires chargées d'accompagner ce processus) ; le cabinet de la ministre fédérale de la Politique d'égalité des chances et la Direction de l'égalité des chances du SPF Emploi, Travail et Concertation sociale. L'objectif de la communication est de clarifier la notion de gender budgeting, de montrer la pertinence d'une telle approche pour une gestion publique qui réponde aux besoins de la population mais aussi la difficulté de sa mise en œuvre à partir du projet réalisé en 2002-2003, en Belgique (niveau fédéral). Nous présentons tout d'abord les principes de base de cette analyse, ses objectifs et les outils développés. Nous présenterons enfin les facteurs de succès mais aussi les freins et les obstacles tels qu'ils ressortent de ce projet de recherche-action. **MOTS CLÉS [gender budgeting (analyse budgétaire des politiques publiques)]**

Principes, doelen en instrumenten van gender budgeting

De ministerraad van de federale regering besliste in 2001 een concreet actiemiddel in te voeren om de gelijkheid tussen vrouwen en mannen in alle beleidsvormen en acties van de federale regering te integreren (project gender mainstreaming). Er werd in deze context voorgesteld een werkgroep te organiseren die zou werken rond de integratie van deze gelijkheidsdimensie in de gender budgeting analyse. Een universitaire onderzoeksteam (EGid/Ulg, IOB/ UA) had als opdracht rond deze actie een pilootproject op te zetten. De partners waren Nathalie Holvoet voor het Instituut voor Ontwikkelingsbeleid en -beheer van de Universiteit van Antwerpen (IOB-UA) en Annie Cornet en Isabelle Cecchini voor het Onderzoekscentrum EGid (Etudes sur le Genre et la Diversité en gestion) van de Ecole d'Administration des Affaires van de Universiteit van Luik. Er werd samengewerkt met de vertegenwoordigers van de kabinetten en administraties, gespecialiseerd in het opmaken en de analyse van federale budgetten, evenals met de mensen belast met het project gender mainstreaming in deze FOD (in overleg met de universitaire vrouwelijke specialisten belast met de begeleiding van dit proces). Een laatste partner was het kabinet van de fe

derale minister van Gelijke Kansen en de Directie van Gelijke Kansen van de FOD Arbeid, Tewerkstelling en Sociaal Overleg. Het is de bedoeling van dit artikel het begrip 'gender budgeting' te verduidelijken en om aan te tonen, op basis van een project dat in 2002-2003 werd uitgevoerd in België (op federaal vlak), dat een dergelijke aanpak pertinent is voor een overheidsbeleid dat wil ingaan op de behoeften van de bevolking, maar tegelijk moeilijk om te verwezenlijken. In dit artikel stel ik eerst de basisbeginselen van gender budgeting voor, de doelstellingen van deze analyse en de ontwikkelde instrumenten. Vervolgens schets ik de succesfactoren maar ook de hindernissen en de factoren die een rem hebben gezet op de verwezenlijking van dit actie-onderzoeksproject. **SLEUTELWOORDEN** [gender budgeting (budgettaire analyse van overheidsbeleid)]

INTRODUCTION

En 2001, le Conseil des ministres du gouvernement fédéral décidait de mettre en place un dispositif d'action concret en vue d'intégrer l'égalité entre les femmes et les hommes dans l'ensemble des politiques et actions du gouvernement fédéral (projet *gender mainstreaming*). Dans ce contexte, un nouvel objectif avait été défini par le Conseil des ministres du 8 mars 2002 : la mise sur pied d'un groupe de travail sur le thème de l'intégration de cette dimension de l'égalité dans l'analyse budgétaire (*gender budgeting*). Une équipe universitaire (EGiD/Ulg, IOB/ UA) a été chargée de réaliser un projet pilote de recherche action autour de ce thème. Les partenaires étaient :

- l'Institut voor Ontwikkelingsbeleid en -beheer de l'Université d'Anvers (IOB-UA), Nathalie Holvoet ;
- le Centre de recherche EGiD (Etudes sur le Genre et la Diversité en gestion) de l'Ecole d'Administration des Affaires de l'Université de Liège, Annie Cornet et Isabelle Cecchini, en collaboration.
- des représentants de cabinets et d'administrations, spécialisés dans la constitution et l'analyse des budgets fédéraux, ainsi que les personnes chargées du projet *gender mainstreaming* dans ces SPF (en concertation avec les expertes universitaires chargées d'accompagner ce processus) ;
- le cabinet de la ministre fédérale de la Politique d'égalité des chances et la Direction de l'égalité des chances du SPF Emploi, Travail et Concertation sociale.

Cet article résume les idées centrales de l'analyse réalisée.

1. LE GENDER BUDGETING: DÉFINITIONS ET OBJECTIFS

Le *gender budgeting* est un instrument qui s'inscrit dans l'objectif d'égalité des femmes et des hommes. Il répond aux engagements pris par le gouvernement belge, conformément à certaines dispositions internationales et européennes. On pense généralement que le budget public est un instrument politique

neutre au niveau du genre. Or, il apparaît que, dans la pratique, les pouvoirs publics renforcent souvent, la plupart du temps de façon inconsciente, les inégalités entre les femmes et les hommes au lieu de les réduire. Ceci se traduit notamment dans la répartition des moyens financiers affectés à une politique. Généralement, il n'y a pas d'intention directe de discriminer mais le fait de ne pas tenir compte des réalités socio-économiques des hommes et des femmes et donc, des impacts différenciés qu'auront les mesures sur l'un et l'autre sexe, entraînent dans les faits, un renforcement des situations d'inégalité. Le *gender budgeting* (analyse budgétaire en termes de genre et d'égalité) s'attaque à ce problème en proposant une analyse des dépenses publiques, des produits des impôts, des autres rentrées financières et des budgets sous l'angle du genre donc des conséquences et des incidences sur les inégalités entre les femmes et les hommes, entre les filles et les garçons. L'objectif de cette analyse est d'identifier dans les processus de décisions budgétaires, les décisions et choix qui renforcent ou réduisent ces inégalités.

Cet outil s'inscrit dans le prolongement du *gender mainstreaming* (approche intégrée de l'égalité entre les sexes) qui a « pour objectif d'intégrer l'égalité des chances entre les femmes et les hommes dans l'ensemble des politiques et actions (...) et de prendre en compte systématiquement dans les processus de décision (approche préventive), les différences entre les conditions, situations et besoins des femmes et des hommes dans l'ensemble des politiques et actions communautaires (gender perspective) » (Conseil de l'Europe 1998), en vue d'identifier les décisions qui peuvent créer, renforcer ou atténuer, voire supprimer, les inégalités entre les sexes. La façon de réfléchir est la même, la seule différence est l'attention portée sur la répartition des moyens financiers donc des ressources comme facteur d'inégalité ou, au contraire, d'égalité.

Le *gender budgeting* est une méthode d'analyse et d'évaluation des politiques publiques qui répond à plusieurs objectifs :

- un objectif d'égalité des femmes et des hommes. Il s'agit de réduire les inégalités entre les sexes en agissant de manière préventive et en s'interrogeant sur les effets d'une politique sur les inégalités existantes. Toutefois, le *gender budgeting* peut aussi être utilisé de manière évaluative en vue de corriger des inégalités constituées par le dispositif mis en œuvre et les éviter par la suite.
- un objectif d'amélioration de la qualité des services rendus à la population. En effet, le *gender budgeting*, comme le *gender mainstreaming*, est un outil de gestion qui doit permettre de mieux répondre aux attentes du citoyen et de l'Etat (amélioration de l'efficacité) en prenant en compte les réalités socio-économiques de l'un et l'autre sexe et leur évolution. Le *gender budgeting* force les autorités à être plus attentives, dans la distribution des ressources, aux besoins spécifiques de la population et à utiliser, au mieux, les ressources disponibles en regard des objectifs poursuivis (meilleure gouvernance -

amélioration de l'efficacité).

- un objectif de *transparence*. Les principes de bonne gouvernance incluent la transparence accrue des processus de décisions politiques (critères, acteurs, priorités, etc.) et de leurs impacts. Les acteurs politiques sont ainsi susceptibles d'être confrontés à leurs engagements et responsabilités en regard d'une société plus égalitaire pour les femmes et les hommes. Cet objectif permet une implication plus grande de la société civile dans la gestion de l'Etat.
- un objectif de *participation*. Le *gender budgeting* suppose l'implication de différents acteurs dans le processus de décision : acteurs politiques mais aussi fonctionnaires et représentants des besoins des groupes-cibles (secteurs associatifs, etc.)

Il ne faut toutefois pas perdre de vue que les notions d'égalité, d'efficacité, d'efficacité, de transparence et de participation prennent bien souvent des sens bien différents selon les acteurs et les rationalités sous-jacentes. Une des étapes d'un tel projet peut être alors de se mettre d'accord sur ces notions, notamment sur la notion d'égalité hommes-femmes. La discussion qui suivra autour de l'impact différencié selon les sexes des systèmes de taxation illustrera notamment la multiplicité des représentations.

Au-delà des principes et donc des objectifs déclarés, il faut aussi rester attentif aux réalités politiques qui s'éloignent parfois de ces principes d'efficacité, d'efficacité, de transparence et d'égalité. Gardons donc en mémoire les notions de rationalité limitée (moins mauvaise des décisions compte tenu de l'information disponible), l'urgence construite ou réelle des processus de décision qui laisse souvent peu de places aux études et à la consultation, les rapports de pouvoir entre acteurs impliqués dans les processus de décision, les intérêts parfois divergents qui se dénouent dans un processus parfois complexe, diffus et peu rationnel !

2. EXPÉRIENCES EN MATIÈRE DE GENDER BUDGETING RÉALISÉES À L'ÉTRANGER (PAYS EN VOIE DE DÉVELOPPEMENT ET PAYS DÉVELOPPÉS)²

Le *gender budgeting* a déjà fait l'objet de quelques travaux à l'étranger, notamment dans le domaine de l'aide au développement (voir notamment le rapport de Debbie Budlender³). La répartition des expériences par continent permet de constater que la plupart des pays ayant pris des initiatives en matière de *gender budgeting* sont des pays en voie de développement, ces expériences sont d'ailleurs le plus souvent initiées par les bailleurs de fonds internationaux. Peu d'expériences et de projets ont été réalisés dans les pays industrialisés. Les actions recensées, tant dans les pays en voie de développement que dans les pays développés, sont très diverses : mise en place de réunions d'informations générales (Espagne, Italie), de groupes de travail

(Allemagne), organisation d'ateliers de sensibilisation au genre (Liban, Italie, Chili, Ecosse, Inde, Ouganda), études de faisabilité et de transférabilité (Malawi, Belgique), projets pilotes (Belgique, Bangladesh, Mexique, Mozambique, Namibie) publication d'outils de sensibilisation, de rapports de synthèse ou d'articles (Autriche, Kenya, Espagne), réalisation d'études ciblées sur les recettes et les impôts (Canada, Belgique), élaboration d'une annexe au budget national reprenant les montants accordés pour des actions en faveur des femmes (France), ou encore propositions de loi et/ou directives (Irlande, Afrique du Sud, France). Les lignes budgétaires ou les crédits analysés se centrent généralement sur les compétences de quelques ministères (santé, affaires sociales, agriculture, finances, éducation et famille, emploi et développement durable). Les initiateurs et les acteurs sont de trois types : le secteur public, le secteur privé, le monde associatif et la société civile. Souvent c'est la société civile qui initie la démarche. Selon les rapports de force existants dans le pays concerné, le secteur public relayera ces interpellations avec une importance différente (réunion de travail, création d'outils de sensibilisation, études, etc.). L'impact des mesures prises varie aussi considérablement : il peut aller d'un semblant d'adhésion qui se traduit généralement par une ou deux réunions de travail sur ce thème à l'analyse systématique de l'impact de la distribution des ressources de toutes les politiques publiques sur l'égalité hommes-femmes. Entre ces deux extrêmes, nous trouvons la production d'outils de sensibilisation, le développement de lignes de conduite pour les acteurs du cycle budgétaire et/ou les acteurs politiques, des actions et analyses menées conjointement par la société civile et le gouvernement, la mise en place de groupes consultatifs, le développement d'outils statistiques ou encore l'application du *gender budgeting* à certaines parties du budget (recettes fiscales et/ou dépenses publiques).

3. LES NIVEAUX D'ANALYSE DU GENDER BUDGETING

Les lignes budgétaires peuvent être analysées à deux moments du processus décisionnel :

- Soit a priori, c'est-à-dire lors de l'élaboration des budgets (prévision des recettes et des dépenses) – analyse préventive. L'objectif est de débusquer les effets directs et indirects d'une politique sur l'égalité entre les sexes.
- Soit a posteriori, c'est-à-dire après la perception des recettes (taxes directes et indirectes, cotisations, etc.) et la réalisation des dépenses (analyse différenciée selon les sexes des moyens financiers réellement dépensés) – analyse évaluative et/ou correctrice.

On peut aussi cibler l'analyse sur deux grandes catégories de recettes et de dépenses :

- Le plus simple est souvent de se centrer sur les ressources affectées à des

mesures spécifiques en faveur de l'égalité femmes-hommes (analyse spécifique) ;

- Le plus efficace est d'analyser toutes les lignes budgétaires avec un regard différencié de l'impact sur l'un et l'autre sexe et sur les inégalités constatées (analyse transversale).

L'analyse peut être occasionnelle (réalisée une fois) mais le plus efficace est à nouveau de disposer de tableaux de bord qui permettent des analyses longitudinales de la distribution des ressources et de ses impacts sur l'égalité entre les sexes. Cette analyse est importante car elle permet de voir si les efforts consentis sont soutenus, s'ils produisent les effets escomptés et s'ils ne sont pas victimes des nombreuses coupures budgétaires qui traversent les budgets publics.

3.1 Niveaux d'analyse

Budlender, Sharp et Allen (Budlender, Sharp & Allen 1998) suggèrent de réaliser le *gender budgeting* autour de trois niveaux d'analyse :

- les actions spécifiques en faveur de l'égalité
- les moyens investis dans le personnel de la fonction publique
- l'analyse transversale de toute politique, c'est-à-dire l'analyse de toute dépense et/ou recette qui n'est pas dirigée spécifiquement vers l'un ou l'autre sexe.

3.1.1 Les actions spécifiques en faveur de l'égalité

Ce niveau d'analyse consiste à étudier les budgets et les dépenses qui ciblent des actions spécifiques en faveur de l'égalité hommes-femmes ou des actions visant des groupes précis de femmes et d'hommes, de filles et de garçons afin de répondre à leurs besoins particuliers. Le modèle de référence pour ce niveau d'analyse est le « Jaune Budgétaire » français, même si les deux autres niveaux d'analyse y sont aussi invoqués. Depuis 2000, le gouvernement français présente chaque année, en même temps que le projet de loi de finances, les efforts financiers en faveur des droits des femmes et de la promotion de l'égalité entre les femmes et les hommes. Il prend la forme d'une annexe au budget national. Il ne reprend pas uniquement les crédits affectés à des actions de rattrapage des inégalités, mais il fait également part des actions en faveur de la promotion de l'égalité entre les femmes et les hommes. Il s'agit pour chaque département ministériel d'identifier et de recenser les actions concourant à l'égalité entre les femmes et les hommes, de présenter les indicateurs qui permettent de cerner le problème et les progrès réalisés et d'identifier les moyens financiers qui ont été mobilisés pour ces actions. Ce document reprend les mesures réalisées (dépenses) mais aussi, envisagées

(budget). Il s'agit donc d'une évaluation mais aussi d'un engagement pris sur l'avenir. L'intérêt du «jaune budgétaire» est de rendre visible des données éparpillées contenues dans plusieurs budgets et d'avoir une vue d'ensemble des moyens mobilisés par le gouvernement français pour les politiques d'égalité entre les sexes.

En Belgique, une analyse similaire (c'est-à-dire l'évaluation des montants investis dans des actions spécifiques en faveur de l'égalité) peut être réalisée sur base du rapport du Gouvernement de la Ministre chargée de la Politique d'égalité des chances et du Secrétaire d'état à la Coopération au Développement sur la politique menée conformément aux objectifs de la quatrième conférence mondiale sur les femmes tenue à Pékin en septembre 1995, plus communément appelé «rapport de Pékin». Il reprend, chaque année, pour chaque ministre, les actions qui ont été entreprises en vue de favoriser l'égalité des hommes et des femmes: actions spécifiques en faveur de l'égalité mais aussi actions plus transversales qui s'inspirent du *gender mainstreaming*. Pour mener une analyse en termes de *gender budgeting* de ce rapport, il faut y intégrer les crédits affectés aux actions réalisées et les budgets des actions annoncées, les sources de financement (ponction sur une ligne budgétaire existante, ligne budgétaire créée spécialement à cet effet, transfert de fonds entre deux SPF ou entre un SPF et un parastatal, ou aide extérieure telle que fonds européens, Loterie Nationale, etc.). Il est aussi intéressant de déterminer s'il s'agit d'un financement exceptionnel ou structurel (récurrent)⁴. Ces données budgétaires permettraient, d'une part, d'identifier les moyens financiers mobilisés chaque année, pour chaque SPF, dans la réduction des inégalités entre les femmes et les hommes et, d'autre part, de procéder progressivement à une analyse longitudinale des montants investis et s'assurer que les actions mentionnées sont bien assorties de moyens financiers pour leur réalisation.

3.1.2 Les ressources affectées au personnel de la fonction publique

L'analyse en termes de *gender budgeting* des ressources affectées au personnel des différents SPF vise à mettre en lien les dépenses et les budgets avec une répartition sexuée des données relatives au personnel. Elle cherche à identifier dans la distribution de ces ressources, les choix qui renforcent les inégalités entre les femmes et les hommes dans le secteur public ou qui les atténuent (par exemple: l'ouverture de crèches est souvent perçue comme une mesure qui favorise l'emploi public féminin, même s'il est évident que cette mesure bénéficie autant aux hommes qu'aux femmes). Une brève analyse des données disponibles pour la fonction publique belge a mis en évidence une répartition sexuée de la main d'oeuvre dans la fonction publique par statut (statutaire/contractuel) et par niveau hiérarchique. Il semble y avoir aussi des spécificités au niveau de la formation (types de formation suivie par l'un et l'autre sexe et montants investis dans la formation), de la mobilité verticale (promotion) et horizontale (changement de fonction) et du temps de travail

(la majorité des emplois exercés à temps partiel le sont par des femmes).

Pour réaliser une analyse fine de la distribution des ressources financières sur ce thème, il faudrait :

1. mettre en place des liens entre les bases de données « personnel » des différents SPF et les données du SPF Finances (masses budgétaires). Ces liens permettraient notamment de voir comment se répartissent les coûts salariaux entre hommes et femmes dans la fonction publique.
2. disposer de tableaux de bord qui permettent de comparer les politiques de gestion du personnel en regard du sexe (politiques de formation, systèmes d'évaluation des compétences, etc.) et d'informations permettant de comparer les comportements des femmes et des hommes dans leur carrière (exemple : déposer sa candidature pour une promotion). Une telle analyse est fondamentale si on veut identifier les différences entre les hommes et les femmes, comprendre leur origine et expliquer ce qui peut se lire comme une situation d'inégalité et y remédier.

Pour être complet sur ce thème, il faut inclure une évaluation des ressources humaines affectées à la prise en compte du genre (mise à disposition d'experts en genre, internes ou externes) et des moyens mobilisés pour informer et former les acteurs de cette politique au genre (réalités socio-économiques des femmes et des hommes et sources d'inégalités). Il est également à noter qu'une répartition égale du personnel selon le sexe permet d'améliorer la qualité des services rendus à la population.

Le projet *gender budgeting* montre que l'analyse nécessite une expertise en genre, donc sur la situation spécifique des hommes et des femmes en regard de la thématique abordée. Sur ce point, il est utile de rappeler que chaque SPF dispose d'un fonctionnaire « actions positives »⁵ mais que les ressources dont ils disposent sont très limitées. Signalons toutefois les formations sur le *gender mainstreaming* et sur le *gender budgeting* dispensées en 2001 et 2002 à une quarantaine de fonctionnaires et personnel des cabinets, expert(e)s en genre mais aussi personnel affecté au travail budgétaire.

Il est aussi essentiel qu'il soit réalisé en partenariat avec les acteurs de terrain (VDAB, services de police, etc.) qui connaissent bien les règles administratives et comptables de la fonction publique. Chaque service public a son budget, ses propres politiques, actions, priorités ainsi que ses problèmes budgétaires spécifiques. Le *gender budgeting* doit pouvoir s'adapter à ces réalités. Les partenaires, acteurs de terrain, devraient également être sensibilisés au genre par le biais d'une formation.

3.1.3 L'analyse transversale de politiques publiques

Cette piste consiste à analyser :

- d'une part, les dépenses et les budgets, qui en principe, mettent les biens et les services à la disposition de toute la collectivité, pour en déterminer

- l'incidence sur l'égalité entre les femmes et les hommes ;
- d'autre part, l'impact différencié selon les sexes des systèmes de taxation directe et indirecte.

En fonction des résultats de l'analyse, plusieurs pistes d'actions sont possibles :

- investissement dans des actions correctrices (remédiation) ;
- investissement dans une politique de prévention ;
- investissement dans des politiques incitatives (exemple : politique pour soutenir l'entrepreneuriat féminin).

Cette analyse doit permettre de rendre une politique publique plus efficace (amélioration du degré de réalisation des objectifs et plus grande satisfaction de la population) et plus efficiente (utilisation optimale des ressources en fonction des évolutions du contexte externe et interne). Elle répond donc aux objectifs de « bonne gouvernance » et de certification qualité du secteur public.

L'analyse transversale des budgets publics (recettes et dépenses) se rapproche fortement de la philosophie de base du *gender mainstreaming*. Elle peut apparaître comme très complexe à réaliser. De fait,

- une politique publique, et donc les informations qui y sont liées, peuvent être exercées par différents niveaux de pouvoir, chacun s'occupant d'un domaine déterminé (exemple : politique de l'emploi) ;
- une politique publique peut concerner plusieurs SPF et plusieurs lignes budgétaires ;
- les statistiques différenciées selon les sexes restent encore incomplètes, voire dans certains domaines inexistantes ;
- les politiques publiques sont peu souvent élaborées, suivies et évaluées avec un cadre de référence commun qui permettrait de documenter correctement les impacts de la distribution des ressources sur l'inégalité entre les sexes.

Nous avons été confrontées à ces limites et difficultés. Toutefois, les quelques expériences réalisées montrent que des évolutions sont possibles, et que, par ailleurs, moyennant quelques efforts de structuration, on peut aller plus loin dans l'avenir pour disposer d'un réel outil de pilotage.

4. OUTILS

Différentes méthodologies utilisées pour mener une analyse en termes de genre des budgets.

Le point de départ de toute analyse de politiques publiques, que ce soit dans sa phase d'élaboration (projet de loi), de suivi (tableau de bord) ou d'évaluation (analyse d'impact), est la mise en place, dès le départ, d'indicateurs qui vont permettre de poser un diagnostic différencié selon les sexes

et d'évaluer en cours de processus et a posteriori, l'impact de cette politique sur les inégalités entre hommes et femmes. La question de départ est assez simple : à qui profite la distribution des ressources proposées et qui risque d'être pénalisé ? Les choix budgétaires vont-ils renforcer les inégalités ou au contraire, les réduire ?

Pour répondre à cette question, on a la possibilité d'utiliser différents cadres d'analyse et de multiples outils. Ces outils peuvent être globaux et centrés sur l'évaluation globale des politiques publiques tels que le cadre logique (*Logical Framework*), largement utilisé dans la plupart des instances internationales. Cet outil décompose le processus de décision en objectifs stratégiques, objectifs spécifiques ou opérationnels, activités, inputs ou ressources. D'autres outils sont plus spécifiques à une analyse des politiques selon le genre. Ils prennent le plus souvent la forme d'une check-list, c'est à dire d'une liste de questions qui devrait guider la recherche et l'analyse des informations. Il reste, enfin, des instruments ou outils spécifiques au *gender budgeting* tels que les indicateurs proposés par l'Unifem, et le « Fonctionnal Framework » de Diane Elson qui inclut la dimension « genre » dans le cadre logique. Le cadre logique, le Functional Performance Framework et les instruments proposés par l'Unifem ont été présentés lors de la formation *gender budgeting* dispensée par Nathalie Holvoet en début de projet à certains membres des cabinets et à des fonctionnaires (politique d'égalité et budget).

4.1 Le cadre logique (Logical Framework) et le Functional Performance Framework

L'outil de base est le *Logical Framework* ou cadre logique utilisé dans la « gestion de projet » (*Project Cycle Management*) et dans les méthodologies d'élaboration, de suivi et d'évaluation des politiques publiques. Cet instrument vise à déterminer :

- > a priori (analyse ex-ante) :
  - les objectifs généraux d'une politique (exemple : lutte contre le chômage) ;
  - les objectifs particuliers de cette politique (exemple : lutte contre le chômage de longue durée, contre le chômage des jeunes ou des plus de 65 ans) qui seront définis en objectifs mesurables (exemple : 60% de taux d'activité pour les plus de 65 ans en 2005) ;
  - les activités à mettre en oeuvre pour réaliser les objectifs (exemple : politiques de formation) ;
  - les moyens humains et financiers mobilisés pour la réalisation de certaines activités (inputs).

> a posteriori (analyse ex-post) :

- les résultats (actions effectivement réalisées) ;
- les impacts (effets des actions menées par rapport aux objectifs poursuivis).

A partir de ce cadre logique, Diane Elson a développé le « Functional Performance Framework » qui introduit la prise en compte du genre dans les différentes composantes d'un programme (objectif principal, objectifs spécifiques, activités, inputs). Ce cadre d'analyse devrait permettre d'identifier plus clairement où se situent les problèmes. Il est, par exemple, possible qu'un programme soit sensible au genre dans ses objectifs, mais que le problème se situe au niveau des activités. Au lieu d'abandonner le programme entier ou de le restructurer, on pourrait alors suggérer des changements qui se limitent aux activités. On peut, par exemple, changer la façon dont on organise les activités ou formuler des activités supplémentaires. D'autre part, il est également possible qu'on doive conclure que les objectifs spécifiques définis par le programme ne sont pas capables de réaliser l'objectif principal d'égalité entre les hommes et les femmes. Dans ce cas, on doit formuler des objectifs spécifiques différenciés selon les sexes.

Cette analyse suppose de réaliser une analyse de contenu des politiques publiques (objectifs annoncés), de disposer de données statistiques différenciées selon les sexes mais aussi d'analyses sociologiques puisqu'il s'agit de voir si les hommes et les femmes vivent, en regard de la politique choisie, une situation d'inégalité, et, si oui, les facteurs qui peuvent l'expliquer.

4.2 Les instruments spécifiques au gender budgeting de l'Unifem

L'Unifem (United Nations Development Fund for Women)⁶ propose sept outils pour mener une analyse en termes de *gender budgeting*. Vous trouverez une application concrète de ces outils dans les exemples repris plus loin. Ils recourent, en partie, les niveaux d'analyse identifiés dans le cadre logique. Ils constituent le socle de référence commun à plusieurs écrits sur le *gender budgeting*. Certains sont plutôt orientés vers les politiques macro-économiques, d'autres vers l'analyse qualitative et quantitative des moyens affectés à des politiques spécifiques.

4.2.1 Analyse globale et qualitative d'une politique selon le sexe (Gender-aware Policy Appraisal)

Analyse (ou évaluation) globale des politiques et programmes en vue de dégager si ceux-ci sont susceptibles de réduire ou augmenter les inégalités entre les sexes (exemple : analyse de certaines données relatives à la politique belge en matière de coopération au développement et analyse de la politique en matière de prêts accordés pour soutenir l'entrepreneuriat). Cette analyse

ne nécessite pas de disposer de données quantitatives spécifiques mais plutôt d'une connaissance de la problématique. Elle se base généralement sur l'analyse des documents publics présentant ces politiques et des déclarations d'intention.

4.2.2 Analyse de l'impact différencié selon le sexe des dépenses publiques (Gender-disaggregated Public Expenditure Incidence Analysis)

Analyse différenciée selon les sexes des dépenses publiques et/ou des coupures : calcul du coût unitaire du service et multiplication par le nombre de bénéficiaires de chacun des groupes (hommes/femmes) (exemple : répartition sexuée des ressources distribuées dans le cadre de prêts accordés pour soutenir l'entrepreneuriat).

4.2.3 Analyse différenciée selon le sexe de l'évaluation des bénéficiaires des services publics (Gender-disaggregated Beneficiary Assessment)

Recherche participative et « focus group » avec des bénéficiaires, hommes et femmes, pour voir a priori comment l'un et l'autre définissent leurs besoins et, a posteriori, comment ces bénéficiaires (hommes et femmes) évaluent les services proposés en regard de leurs besoins et priorités (exemple : évaluation comparative de la satisfaction des pères et des mères en regard des services de garde scolaire).

4.2.4 Analyse différenciée selon le sexe de l'impact de la taxation des ressources sur les choix des ménages en matière de gestion du temps (Gender-disaggregated Analysis of the Impact of the Budget on Time Use)

Calcul du lien entre les systèmes de taxation et les choix de vie des membres du ménage, en utilisant des enquêtes sur l'utilisation du temps des ménages (budget-temps) (exemple : analyse de l'impact d'un système de calcul des revenus cumulés entre époux sur le choix des femmes de travailler ou de rester femmes au foyer).

4.2.5 Analyse selon le sexe des politiques économiques à moyen terme (Gender-aware Medium Term Macroeconomic Policy Framework)

Évaluation sexuée de l'impact des politiques économiques et des politiques monétaires conçues pour favoriser la globalisation et réduire la pauvreté (exemple : analyse comparative selon les sexes d'une politique globale de pré-pension).

4.2.6 Analyse selon le sexe de l'impact des recettes (Gender-disaggregated Revenue Incidence Analysis)

Calcul de la quantité relative d'impôts indirects et directs et/ou de coti-

sations payés par les femmes et les hommes. Cette analyse a été notamment réalisée en Belgique par un groupe d'experts au sein du Service Public Fédéral des Finances et au Québec, par le Ministère des Finances, dans le cadre d'un projet plus global de *gender mainstreaming* et/ou ADS (analyse différenciée selon les sexes).

4.2.7 Analyse de contenu selon les sexes des notes de politique budgétaire générale (Gender-aware Budget Statement)

Analyse de la prise en compte de l'égalité entre hommes et femmes dans les notes de politique budgétaire, dans les justificatifs des budgets et dans les comptes. Le Jaune Budgétaire, réalisé en France, se rapproche le plus de cet instrument.

Par ailleurs, d'autres outils peuvent être utilisés pour mener une analyse en termes de genre des budgets et dépenses publiques.

4.3 Les outils d'évaluation de l'impact du genre/Gender Impact Assessment

Plusieurs outils ont été développés en lien avec la mise en place du *gender mainstreaming*. Il existe ainsi une multiplicité de grilles d'analyse pour évaluer globalement une politique, ou plus spécifiquement des activités ou programmes, sous l'angle du genre. On les regroupe généralement sous le nom de *gender impact assessment*. Plusieurs outils sont diffusés par l'Union Européenne⁷, le Commonwealth⁸ et l'Unifem. D'autres se retrouvent dans la base de données Digma, réalisée par Amazone (www.amazone.be).

4.4 Grille d'entretien pour un premier bilan des analyses à réaliser

Pour notre étude, nous avons développé une série de questions qui ont servi de base à la réunion avec les personnes rencontrées dans les différents ministères pour voir ce qu'il serait possible de réaliser comme analyse dans leur domaine de compétence. Ce questionnaire traduit de manière concrète les différents instruments méthodologiques du *gender budgeting*. Ainsi, il aide à déterminer les informations nécessaires mais aussi disponibles à une analyse de genre des budgets publics.

1. L'organisme pour lequel vous travaillez a-t-il déjà réalisé des analyses différenciées selon les sexes de certaines lignes budgétaires qui pourraient s'apparenter au *gender-budgeting*? Si oui, quand, comment, quels sont les indicateurs et les principaux résultats qui en découlent?
2. Quelles sont les statistiques disponibles dans le domaine de compétence de l'organisme concerné? Ces statistiques sont-elles différenciées selon les

sexes ? Que nous apprennent-elles ?

3. Quels montants ont été spécifiquement affectés à des actions en faveur de l'égalité des chances (hommes/femmes), avec si possible un effet rétropectif (5 ans) ? Que pourrait-on mettre en place pour systématiser ce découpage spécifique du budget pour les années ultérieures ? (Instrument 6)
4. Dispose-t-on de données différenciées selon les sexes sur les publics cibles de telle ou telle ligne budgétaire (subsidiation, études, etc.) ? Ces données ont-elles été traitées avec la variable sexe comme variable indépendante ? Que nous apprend cette analyse ? (Instruments 2 et 3)
5. Que peut-on dire des grandes orientations budgétaires et pistes d'action de l'organisme en terme d'impacts différenciés selon les sexes : mesures très favorables à l'un ou l'autre sexe ou très défavorables ? Mesures qui réduisent ou augmentent les inégalités entre les sexes (travail à réaliser par exemple à partir des campagnes et communiqués de presse) ? (Instrument 1)
6. Y a-t-il une politique de taxation ou de paiement des services offerts qui pourrait s'avérer discriminante selon les sexes ? (Instrument 5)
7. Comment introduire une préoccupation différenciée selon les sexes dans les différentes phases du cycle budgétaire (de l'élaboration au contrôle) ? Quels acteurs devraient être sensibilisés ? Quels intérêts peuvent être mis en avant ? (Instrument 7)
8. Quels outils et indicateurs mettre en place pour pouvoir produire à terme des données qui pourront être traitées de manière longitudinale ?

4.5 Grille d'analyse pour le gender budgeting

Pour un dépliant de sensibilisation, une grille d'analyse reprenant tous les éléments concrets à prendre en compte lors d'une analyse en termes de gender budgeting a été réalisée. Cette grille s'appuie sur les différentes étapes du processus de décision : formulation d'une politique, mise en œuvre et évaluation. Il reprend également les données nécessaires.

4.6 La check-list de Debbie Budlender

Debbie Budlender, dans un document récent⁹, dresse une liste de questions qui doivent être considérée comme un guide qui permet de décrire un projet de *gender budgeting*.

- Qui sont les responsables de l'initiative ? Font-ils partie du gouvernement, du parlement ou de la société civile ?
- Quels liens ont ces responsables avec les autres acteurs ? Ont-ils déjà travaillé ensemble sur d'autres projets ? Le gouvernement et les autres acteurs travaillent-ils main dans la main ou sont-ils opposés ?

- Si le gouvernement est impliqué dans le projet, quel(s) ministère(s) y participe(nt) ?
- Si la société civile est impliquée dans le projet, quel type d'organisation y participe (organisations de femmes, mixtes, de recherche, académiques, etc.) ?
- Sur quel niveau de pouvoir se focalise l'initiative (national, régional, communautaire, communal ou provincial) ? Si ce n'est pas au niveau national, quelles sont les régions, communes, etc. choisies ?
- Sur quels aspects du budget se focalise l'initiative : les recettes ou les dépenses ?
- Quelle partie du processus de décision budgétaire est touchée par l'initiative (la planification, l'implémentation, le contrôle ou l'évaluation) ?
- Quelles sont les activités prévues (recherche, publication, développement d'outils, formation, recommandations) ?
- Qui sert d'expert dans cette initiative ?
- Quelle expertise en termes de gender budgeting ont les responsables de l'initiative ?
- Quels sont les travaux déjà réalisés par les initiateurs et des groupes extérieurs sur les budgets ?
- Quels sont les autres grands facteurs de discrimination dans le pays, hormis le genre ? L'initiative s'adresse-t-elle à ce type de facteur aussi ?
- Quelle est la position du gouvernement par rapport aux questions d'égalité des sexes ? Quelles sont les politiques et dispositions prises à ce sujet ?
- Quelles sont les grandes politiques menées actuellement dans le pays ? Comment l'initiative prise peut-elle avoir un impact sur celles-ci ?
- Quelle est la situation politique globale en termes de stabilité, de niveaux et procédés de participation des citoyens ou toute autre orientation du gouvernement ?
- Qui participe actuellement au processus budgétaire dans le pays ?
- Le gouvernement est-il transparent ? Est-ce aisé d'obtenir des informations sur les budgets ?
- Quel rôle les agences bilatérales et multilatérales jouent-elles dans la détermination des politiques et des budgets dans le pays ? Quel rôle jouent ces agences dans l'initiative ?

Tous ces instruments ou outils peuvent aider à y voir clair et faciliter la prise de décisions. Ils peuvent toutefois parfois apparaître comme trop complexes et susciter méfiance et rejet. Il est donc essentiel de les adapter aux ressources disponibles et aux questions posées. Toutes les étapes ne doivent pas être systématiquement respectées. En conséquence, les mots-clés sont pour nous : appropriation, souplesse et créativité.

5. LE GENDER BUDGETING : AVEC QUI ?

Le *gender budgeting* requiert une bonne connaissance des problématiques étudiées, un pouvoir de décision et de gestion, une sensibilisation aux inégalités entre les femmes et les hommes, un contact avec la réalité quotidienne et les priorités de la population. En conséquence, il devrait idéalement relever d'un partenariat entre :

- les acteurs des politiques publiques donc les hommes et les femmes politiques mais aussi les fonctionnaires. Comme il est dit dans le rapport *gender mainstreaming* : « la participation des cabinets est essentielle dans la réflexion qui doit être menée au niveau de l'élaboration des politiques. Ce sont les personnes désignées par les cabinets qui doivent définir les grandes orientations et les aspects stratégiques. L'administration doit assumer le pilotage des tâches et l'exécution des décisions » (Ministère de l'Emploi et du Travail 2003) ;
- les associations de terrain/la population. Plusieurs associations ont clairement manifesté dans le mémorandum adressé au nouveau gouvernement fédéral belge, leur volonté de suivre les dossiers du *gender mainstreaming*, de l'emploi féminin, de la fiscalité et de l'individualisation des droits¹⁰ ;
- des experts, universitaires ou non, en genre mais aussi en sociologie, en économie, en finances et comptabilité, en fiscalité, en stratégie, etc.

Aucun de ces acteurs ne peut, à lui seul, produire une analyse qui aurait du sens, du moins si on admet le principe que la décision budgétaire est le fruit de la rencontre d'acteurs ayant des rationalités multiples et variées et des intérêts parfois divergents.

6. EXEMPLES CONCRETS BELGES

Certaines analyses ont été réalisées par Nathalie Holvoet de l'IOB/UA, d'autres par des fonctionnaires et des personnes des cabinets ministériels. Ces analyses se retrouvent dans le rapport de synthèse et dans les rapports annuels déposés à l'Institut pour l'Égalité entre les Hommes et les Femmes. Elles portaient sur la réforme fiscale de l'impôt des personnes physiques (Service Public Fédéral Finances), sur la politique belge en matière de coopération au développement (DGCD – direction générale de la coopération au développement)¹¹ et le Fonds de Participation¹², organisme public fondé pour promouvoir et, surtout, financer l'entreprise indépendante en fournissant un support financier et un accompagnement aux candidats entrepreneurs (indépendants et professions libérales), ainsi que la politique en faveur du statut du conjoint aidant.

7. PROPOSITIONS D'ACTION

Nous synthétisons dans cette section des propositions très concrètes, qui pourraient, si elles étaient suivies, montrer que notre pays se positionne à l'avant-garde dans la transposition de des principes du *gender budgeting* vers les pays industrialisés.

Amélioration du rapport annuel de Pékin pour la Belgique :

- en exigeant systématiquement les budgets et dépenses prévues pour chaque action recensée ;
- en demandant également des statistiques différenciées selon les sexes pour chaque piste d'action avec une brève explication de la situation d'inégalité qui justifie la mesure identifiée.

Ceci permettrait peut-être, d'une part, de sortir des déclarations d'intention pour aller vers l'action, et d'autre part, d'établir des analyses longitudinales sur les moyens affectés, d'année en année, dans les différents SPF aux actions en faveur de l'égalité hommes-femmes.

Au niveau des moyens investis en ressources humaines et dans la fonction publique :

- inventaire des mesures prises et à prendre en faveur de l'égalité entre les sexes dans le personnel de la fonction publique ;
- évaluation de l'impact de la mesure de représentativité des deux sexes dans les organes consultatifs ;
- inventaire des moyens humains spécifiques existants sur la problématique du genre et de l'égalité femmes-hommes (interne à chaque SPF, Institut pour l'égalité des femmes et des hommes, externe) en regard des objectifs poursuivis.

Au niveau d'une analyse transversale des budgets publics, des recettes et des dépenses :

- sensibiliser à la problématique de l'égalité femmes-hommes, la mettre en lien avec les objectifs d'égalité, mais aussi de respect des diversités, d'efficacité et d'efficacités des services publics ;
- améliorer la qualité et la diffusion des statistiques différenciées selon le sexe. Sur ce point, l'option du Québec qui consiste à impliquer l'Institut des Statistiques comme partenaire du projet nous semble une très bonne pratique ;
- insister pour que toute annonce d'une nouvelle politique explique com-

- ment et pourquoi la dimension genre a été prise en compte ;
- mettre en place des tableaux de bord qui permettent de suivre la mise en oeuvre d'une politique et son impact sur l'égalité femmes-hommes ;
  - inscrire une évaluation en termes de genre dans chaque évaluation des politiques publiques et donc, réaliser systématiquement des analyses d'impact de ces politiques, en concertation notamment avec les bénéficiaires de ces politiques et avec les intermédiaires sociaux ;
  - encourager à la prise en compte de la dimension genre dans les projets de loi et dans tout texte justifiant l'attribution d'un budget à destination d'un public-cible ;
  - renforcer les expertises existantes en interne et en externe.

8. FACTEURS DE SUCCÈS, FREINS, OBSTACLES ET ACCÉLÉRATEURS

Ces propositions d'action n'ont d'intérêt que si elles sont suivies d'effets, donc si elles permettent de réduire les inégalités entre les femmes et les hommes. Nous dressons donc pour terminer un inventaire des facteurs de succès mais aussi des freins et obstacles à la mise en place d'une politique qui s'appuie sur le gender budgeting. Nous relevons pour terminer les accélérateurs qui devraient aider à la mise en place de tels projets.

8.1 Facteurs de succès

L'adhésion de l'équipe dirigeante (politiques et gestionnaires) aux objectifs recherchés est essentielle. Il faut que l'objectif d'égalité des femmes et des hommes soit porté par les acteurs politiques et notamment par les gestionnaires, et que cela se traduise par des engagements (déclaration politique) et des actes (actions et moyens) qui symbolisent l'importance accordée à cet objectif. Cela se traduit concrètement aussi par des choix posés par la hiérarchie pour rendre légitime le temps passé sur ces questions, de reconnaître et valoriser le travail réalisé, et dans la mesure du possible d'en tenir compte. Disposer de connaissances qui permettent de comprendre l'effet de genre donc les inégalités et les leviers d'action est une des clés du succès. Ceci suppose de disposer de statistiques différenciées selon les sexes mais aussi de données qualitatives, d'analyses et d'interprétations de ces statistiques comme révélateurs d'égalité ou d'inégalité entre les sexes. Un partenariat avec l'Institut National de Statistique, mais aussi une prise en compte systématique de la variable sexe dans les recherches d'évaluation des politiques publiques, avec une centralisation et une accessibilité de ces données, s'avèrent indispensables. Il importe de disposer de méthodologies, de savoir-faire qui restent simples, réalistes et souples. Des instruments et outils existent,

mais il est essentiel que les acteurs de terrain puissent les comprendre et se les approprier. Il faut mettre en place des incitatifs via des récompenses et la reconnaissance du travail réalisé. L'implication, la valorisation du travail réalisé et la reconnaissance apparaissent aussi comme une des clés du succès. Un dernier élément est l'articulation du *gender budgeting* aux réalités de terrain donc aux priorités de la population visée par une mesure, mais aussi aux structures (modes d'organisation du travail) et aux politiques de gestion des ressources humaines de la fonction publique.

8.2 Freins et obstacles

L'analyse des freins permet de réfléchir sur les chances d'adoption et, mieux encore, d'intégration du *gender budgeting* dans les politiques publiques. Sa réussite dépendra aussi d'une prise en compte des capacités organisationnelles et des ressources disponibles. Les freins sont multiples mais pas insurmontables, à la différence des obstacles qui demandent des aménagements souvent plus profonds.

Au niveau des freins, soulignons :

- L'adhésion frileuse des interlocuteurs à l'objectif d'égalité des femmes et des hommes. Cet objectif est souvent perçu comme un objectif secondaire, voire pas du tout comme un objectif des politiques publiques.
- Le manque de prise de conscience du fait qu'une politique publique qui ne prend pas en compte les effets différenciés potentiels de cette politique sur les femmes et les hommes est susceptible de renforcer des inégalités existantes et à l'inverse, que la prise en compte a priori de ces réalités pourrait les réduire.
- Le doute quant aux liens établis entre prise en compte de la diversité des publics-cibles et des rapports sociaux (rapports de pouvoir et hiérarchie entre les groupes sociaux) et efficacité et efficacie des politiques publiques.
- Les données nécessaires ne sont pas souvent disponibles ou, si elles existent, elles sont fragmentées et difficilement accessibles.
- Le jargon accompagnant l'approche intégrée selon les sexes et le manque de lisibilité des méthodologies proposées constitue aussi un frein non négligeable. Un énorme travail de vulgarisation est à réaliser avec une intégration des méthodologies dans les contextes organisationnels auxquels elles sont destinées.
- Le décalage entre les méthodologies proposées et les règles de fonctionnement des structures. On propose une évaluation basée sur les résultats et l'évaluation des objectifs stratégiques alors que la plupart des fonctionnaires rencontrés sont évalués sur le respect des procédures administratives.

En gestion, on parlerait d'incohérence ! Face à ceci, deux scénarios, soit on revoit les règles d'évaluation du personnel et les modes de fonctionnement de l'organisation pour permettre un recentrage sur les résultats, soit on conçoit des outils fortement routinisés qui vont permettre une évaluation en termes de respect des procédures, en prenant le risque que ceci constitue une procédure de plus à respecter. Mais, on peut douter que ce deuxième scénario soit le plus porteur de prise de responsabilité et d'initiatives !

- Enfin, un projet de ce type se heurte aux structures de la fonction publique, c'est-à-dire à son fonctionnement administratif et politique. Les compétences et donc les données, mais aussi le pouvoir de décision sont éclatés dans plusieurs services et départements et le cloisonnement des structures ne facilite pas l'échange et la coordination.
- Par ailleurs, au niveau des représentations, le *gender budgeting* est largement associé à l'évaluation, et l'évaluation fait peur. Elle fait peur car pour beaucoup quand on parle d'évaluation, on parle d'évaluation des personnes et donc celles-ci se sentent menacées. Il est essentiel de rappeler que le *gender budgeting* a sans doute un objectif d'évaluation mais d'évaluation des politiques donc des paramètres pris en compte pour prendre la décision en regard des réalités des femmes et des hommes. Il ne s'agit pas d'évaluer des personnes.
- Le projet *gender budgeting* tombe à une période de changements importants, ce qui peut constituer un atout car cela ouvre la possibilité de modifier des pratiques, mais ce qui complexifie aussi grandement la démarche.

Au niveau des obstacles, relevons :

- le fonctionnement actuel des budgets publics qui rend ces budgets peu transparents et peu accessibles à une logique d'évaluation basée sur le « cadre logique », logique qui se rapproche fortement des principes de base de la comptabilité analytique ;
- une gestion publique encore peu basée sur la gestion par les résultats qui passe par l'identification des besoins et attentes, la formulation d'objectifs clairs et précis, par la déclinaison d'activités, par l'identification précise des ressources mises à disposition de la réalisation des objectifs (inputs), par l'élaboration d'indicateurs de suivi et de tableaux de bord et par l'évaluation d'impacts recherchés et non recherchés (effets pervers).

8.3 Accélérateurs

Plusieurs accélérateurs ont été identifiés :

- Les directives européennes et la nécessité pour la Belgique de respecter ces engagements internationaux en matière d'égalité femmes-hommes ;
- L'adaptation de la constitution (article 10) qui affirme comme principe l'égalité entre les femmes et les hommes ;
- Les procédures d'évaluation des politiques publiques et la GAR (gestion axée sur les résultats) ;
- Le contexte de modernisation de la fonction publique qui s'inscrit dans un souci de bonne gouvernance et d'amélioration de la qualité ;
- La mise en place de l'Institut pour l'égalité des femmes et des hommes.

Il est vrai que nous sommes dans un contexte externe plutôt favorable à cette réflexion. Le *gender budgeting* est « à la mode ». Plusieurs initiatives démarrent, plusieurs groupes de réflexion se mettent sur pied au niveau national et transnational (notamment européen et OCDE). Il y a également divers travaux en cours autour du thème de l'évaluation des politiques publiques, dans un souci de transparence, d'efficacité et d'efficience. Ces systèmes d'évaluation vont identifier des critères et des indicateurs pour déterminer et évaluer ces politiques. Veiller à ce que l'impact différencié selon les sexes soit un de ces critères, en lien avec les ressources financières mises en oeuvre, apparaît comme une opportunité. Par ailleurs, la prise de conscience de l'importance d'une analyse transversale des politiques et des prises de décision en regard du genre (*gender mainstreaming*) devrait favoriser l'intégration du *gender budgeting* dans les politiques publiques. La réflexion de base est, de fait, la même. Il s'agit de débusquer en amont les choix qui vont générer des discriminations indirectes pour l'un ou l'autre sexe et de déconstruire les cadres de référence qui fondent les processus de décision.

9. CONCLUSIONS

Il paraît tout d'abord essentiel d'affirmer et de réaffirmer :

- la pertinence et l'importance de l'objectif d'égalité entre les sexes ;
- la nécessité d'évaluation des politiques publiques et d'un processus d'élaboration de ces politiques qui tiennent en compte la réduction des inégalités.

Il faut également continuer à expliquer et à documenter les inégalités qui subsistent entre les femmes et les hommes. Sur ce point, il paraît essentiel de faire comprendre que ces inégalités ne peuvent se réduire à une sous-représentation statistique : ce qui est en jeu ce sont des rapports de pouvoir et de

hiérarchie qui entraînent notamment des situations de précarité, de dévalorisation et d'exclusion. La prise en compte des diversités est aussi un élément-clé. Il est évident qu'il ne s'agit pas de créer des clivages pour le plaisir, mais de réfléchir au cumul de facteurs qui positionnent les individus dans des situations problématiques : le sexe est un de ces facteurs mais il interagit avec l'âge, l'origine ethnique, la classe sociale, le niveau de scolarité, etc.

Il faut également insister sur le fait que les mesures correctrices sont importantes car elles visent à corriger des inégalités passées, mais aussi qu'une saine gestion suppose de les éviter et donc d'agir de manière préventive, ce qui constitue le sens premier de l'approche intégrée selon les sexes (*gender mainstreaming*).

Le *gender budgeting* est fortement articulé au *gender mainstreaming*. L'un sans l'autre n'a finalement aucun sens. Le *gender mainstreaming* doit intégrer la question de la distribution des ressources et des moyens financiers affectés à une politique. A l'inverse, on ne peut juger de la pertinence de la distribution des ressources qu'en regard d'une analyse fine de la position des femmes et des hommes, et donc des situations d'inégalités sur lesquelles il y a lieu d'agir. Cette proposition rejoint les conclusions du rapport *gender mainstreaming* (Ministère de l'Emploi et du Travail 2003) : « si le Conseil de l'Europe avait voulu appliquer de façon conséquente la transversalité du *gender mainstreaming*, la définition aurait dû prendre en considération tous les éléments de l'intention politique, à savoir le contexte politique, les objectifs, les mesures, les groupes cibles et les moyens (...) une véritable transversalité implique qu'il n'y ait pas de budget séparé pour le *gender mainstreaming* via la politique verticale de l'égalité des chances mais que chaque département crée une marge pour le *gender mainstreaming* (donc l'objectif d'égalité hommes-femmes) dans son budget. La budgétisation des initiatives transversales en vue de réaliser l'égalité entre les sexes constitue donc un des plus grands défis pour le gouvernement fédéral ».

Enfin, il apparaît essentiel de concevoir une articulation sérieuse de l'objectif d'égalité aux réalités organisationnelles. Cela signifie concrètement :

- une réelle prise en compte de cette dimension dans la formulation des stratégies donc des politiques publiques, et concrètement, dans les projets de loi ;
- une réflexion de fond sur les structures organisationnelles (répartition du travail et coordination, délégation et modèle hiérarchique) comme freins ou leviers à cette politique ;
- un ajustement des politiques de gestion des ressources humaines qui entraîne un soutien, une valorisation et une reconnaissance des actions menées en interne pour la réalisation de cet objectif d'égalité ;
- une intégration de cet objectif dans les grands projets de modernisation de la fonction publique : GAR (gestion axée sur les résultats), comptabilité

analytique et réforme du cycle budgétaire, évaluation qualité des services publics ;

- un ajustement des moyens techniques et technologiques qui permettent notamment de disposer rapidement et efficacement de données différenciées selon les sexes et d'analyse des inégalités existantes.

Le *gender budgeting* risque d'être une action « one shot » s'il n'est pas intégré dans les réformes plus larges qui traversent la fonction publique et les administrations. A titre d'exemple, si on reprend les objectifs de la réforme du cycle budgétaire, le projet d'égalité des femmes et des hommes, pourrait tout à fait y trouver sa place. En effet, cette réforme prévoit que :

- les moyens soient utilisés de manière efficace et à bon escient pour une meilleure qualité ;
- une plus grande marge de manœuvre des SPF dans la gestion des moyens budgétaires ;
- responsabiliser davantage les SPF et leur faire prendre conscience des moyens mis à leur disposition ;
- renforcer la transparence des informations et des rapports budgétaires.

L'intégration pourrait (devrait) se faire également au niveau des projets de modernisation de l'administration, dans les projets d'évaluation des politiques publiques et dans les dispositifs de certification qualité des services publics.

NOTES

1. Recherche réalisée pour l'Institut pour l'Égalité entre les hommes et les femmes, SPF Emploi, Travail et Concertation sociale, Direction de l'Égalité des Chances – 2002-2003, réalisée en collaboration avec Isabelle CECCHINI, EGid, Ecole d'Administration des Affaires, Ulg et Nathalie HOLVOET, Instituut voor Ontwikkelingsbeleid en -beheer (IOB)
2. Une synthèse des expériences réalisées à l'étranger se trouve dans les rapports remis à l'Institut pour l'Égalité entre les hommes et les femmes, notamment une analyse détaillée de la situation au Québec et au Canada, en Ecosse et en Irlande.
3. Review of gender budget initiatives, Debbie Budlender, Community Agency for Social Enquiry, 2001, <http://hdrc.undp.org.in/CONTENT/GndrBudng/inioircoun/default.htm>
4. Vous trouverez en annexe et à titre d'exemple, le rapport de Pékin sous forme de tableau et intégrant ces données.
5. En vertu de l'AR du 27/2/1990.
6. www.unifem.undp.org/gender_budgets/analysis.html
7. Voir notamment la méthodologie utilisée pour évaluer le 5e programme-cadre, selon le genre : Gender Impact Assessment Studies - Synthesis Report - 2001, http://europa.eu.int/comm/research/science-society/pdf/women_gender_impact_fp5_en.pdf.
8. Using Gender Sensitive Indicators A Reference Manual for Governments and Other Stakeholder. 1999 ISBN: 0-85092-594-0 GYAD, Commonwealth secretariat, www.thecommonwealth.org/
9. Debbie Budlender (2001), A global assessment of gender responsive budget initiatives, www.unifem.org/

worldbank.org/wbi/publicfinance/documents/gender/budlender.pdf

10. www.amazone.be

11. Nathalie Holvoet de l'IOB/UA a réalisé cette analyse, en collaboration avec plusieurs personnes de la Direction Générale de la Coopération au Développement.

12. L'analyse a été réalisée par Nathalie Holvoet (IOB, UA).

BIBLIOGRAPHIE

Cette bibliographie reprend, outre les documents cités dans ce document, tous les documents compulsés lors de notre étude.

Budlender Diane, Sharp Rhonda. & Allen Kerri. (1998). *How to do a gender-sensitive budget analysis: contemporary research and practice*. London: Commonwealth Secretariat.

Cagatay Nilufer, Elson Diane & Grown Caren. (1995). *Special issue: Gender, Adjustment and Macroeconomics, World Development*, 2(11).

Carignani, Etta (2000). *Access to Credit (Paper presented at the 2nd OECD Conference on «Women's Entrepreneurs in SMEs: Realising the benefits of globalisation and the knowledge-based economy»)*. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.

Chell Elisabeth. (1991). *The Entrepreneurial Personality. Concepts, Cases and Categories*. London: Routledge.

Commission des Communautés Européennes (1993). *Manual Project Cycle Management. Integrated Approach and Logical Framework*. Brussels: Commission of the European Communities.

Conseil de l'Europe (1998), *Rapport final d'activités du Groupe de spécialistes pour une approche intégrée de l'égalité (EG-S-MS), L'approche intégrée de l'égalité entre les femmes et les hommes. Cadre conceptuel, méthodologie et présentation des bonnes pratiques EG-S-MS (98) 2*. Strasbourg: Service Egalité entre les Femmes et les Hommes, Direction des Droits de l'Homme, Conseil de l'Europe.

Cornet Annie, Cecchini Isabelle & Holvoet Nathalie (2003). *Projet «gender budgeting» (dans le cadre du projet global gender mainstreaming): étude de faisabilité pour le SPF Emploi, Travail et Concertation sociale, Direction Egalité des Chances*.

Cornet Annie, Cecchini Isabelle & Holvoet Nathalie (2002). *Projet «gender budgeting» (dans le cadre du projet global gender mainstreaming): étude de faisabilité pour le Ministère fédéral de l'Emploi et du Travail, Direction Egalité des Chances*.

Demery Lionel, Dayton Julia & Mehra Kalpana (1995). 'The Incidence of Social Spending in Côte D'Ivoire, 1986-1995' *Poverty and Social Policy Discussion Paper Series 82*.

Demery, Lionel (2002). 'Gender and public spending: insights from benefit incidence' In UNIFEM, *Gender Budget Initiatives. Strategies, concepts and experiences. Papers from a High Level International Conference «Strengthening Economic and Financial Governance through Gender Responsive Budgeting»*. New York: UNIFEM, pp. 38-56.

Dollar David & Gatti Roberta (1999). *Gender Inequality, Income and Growth: Are Good Times Good for Women? Background paper for «Engendering Development»*. Washington D.C.: World Bank, Development Research Group.

Elson Diane (2002). 'Gender Responsive Budget Initiatives: Key Dimensions and Practical Examples' In UNIFEM, *Gender Budget Initiatives: Strategies, Concepts and Experiences*. New York, : UNIFEM, pp. 15-29.

Elson Diane (2002). 'Gender Responsive Budget Initiatives: Key Dimensions and Practical Examples' In UNIFEM, *Gender Budget Initiatives. Strategies, concepts and experiences. Papers from a High Level International Conference «Strengthening Economic and Financial Governance through Gender Responsive Budgeting»*. New York: UNIFEM, pp. 15-30.

Elson Diane (1999). *Gender Budget Initiative: Background Papers*. London: Commonwealth Secretariat.

- Elson Diane (1995). *Gender Equality, Bilateral Program Assistance and Structural Adjustment: Policy and Procedures*, World Development. Oxford: Pergamon Press, pp. 1987-1994.
- Elson Diane (1989). 'The impact of SAP on Women: Concepts and Issues' In ONIMODE B. (eds), *The IMF, The World Bank and the African Debt*. London: Zed Books.
- Glorieux Ignace & al. (2002). *Vlaanderen in uren en minuten. De tijdsbesteding van de Vlamingen in 480 tabellen*, Brussel: VUBpress (CD-rom)
- Gouvernement Français (2001). *Projet de loi des Finances pour 2001, état des crédits qui concourent aux actions en faveur du droit des femmes*, Imprimerie nationale 0 0042321 - C4.
- Hewitt Guy & Raju Sabhita (1999). *Gender Budget Initiative: A Commonwealth Initiative to Integrate Gender into National Budgetary Processes*. London: Commonwealth Secretariat.
- Himmelweit Susan (2002). 'Tools for Budget Impact Analysis: Taxes and Benefits' In UNIFEM, *Gender Budget Initiatives. Strategies, concepts and experiences. Papers from a High Level International Conference «Strengthening Economic and Financial Governance through Gender Responsive Budgeting»*. New York, UNIFEM, pp. 62-70.
- Holvoet Nathalie (2002). *Rapport betreffende de vormingscyclus «gender budgeting»/Rapport concernant le cycle de formation*, Antwerpen: IOB, 137 p.
- Holvoet Nathalie & Renard Robrecht (2002). 'Breaking with the Past? Belgian Development Cooperation at the Turn of the Century' *IDPM Discussion Paper 8*. Antwerpen, Instituut voor Ontwikkelingsbeleid-en beheer.
- Holvoet Nathalie (1999). *Intrahousehold resource allocation: impact of credit and women's groups. A case-study for rural South India* (ongepubliceerde doctoraatsthesis). Antwerpen: Instituut voor Ontwikkelingsbeleid-en beheer.
- International Budget Project (IBP) (2000). *A taste of success: Examples of the Budget Work of NGOs*. Washington DC: Center on Budget and Policy Priorities.
- Kantor Paula. *Promoting Women's Entrepreneurship Development based on Good Practice Programmes: Some Experiences from the North to the South [Seed Working Paper N° 9, Series on Women's Entrepreneurship Development and Gender in Enterprises - WEDGE]*. Geneva: ILO.
- Klasen Stephan (1999). 'Does Gender Inequality Reduce Growth and Development? Evidence from Cross-Country Regressions' *Policy Research Report on Gender and Development Working Paper Series 7*. Washington: World Bank.
- Koreen Miriam (2000). *Financing for women-owned businesses [Paper presented at the 2nd OECD Conference on «Women's Entrepreneurs in SMEs: Realising the benefits of globalisation and the knowledge-based economy»]*. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
- Krafchik Warren (2002). 'Can civil society add value to budget decision-making?' In UNIFEM, *Gender Budget Initiatives. Strategies, concepts and experiences. Papers from a High Level International Conference «Strengthening Economic and Financial Governance through Gender Responsive Budgeting»*. New York: UNIFEM, pp. 70-86.
- Leigh-Doyle Angela (2000). *Financing Today for Women-owned Businesses [Paper presented at the 2nd OECD Conference on «Women's Entrepreneurs in SMEs: Realising the benefits of globalisation and the knowledge-based economy»]*. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
- Massé Hélène & Laberge Michèle, Massé Ginette (coll.) (2002), *Vers une mobilisation interne et des alliances stratégiques pour l'égalité*. Secrétariat à la condition féminine, Gouvernement du Québec, revue Gestion Internationale, Hec Montréal 7(1).
- Ministère de l'Emploi et du Travail. Direction de l'égalité des chances (2003). *Rapport final d'évaluation de la cellule «gender mainstreaming» mise en place au sein du gouvernement fédéral - Réalisation des objectifs stratégiques dans le cadre du suivi de la mise en oeuvre de la plate-forme d'action de la conférence mondiale des femmes de Pékin*. Bruxelles: Ministère fédéral de l'Emploi et du Travail, Direction de l'égalité des chances.
- Ministère fédéral de l'Emploi et du Travail. Direction de l'égalité des chances (2000). *Les mesures fédérales de réduction des charges sociales sous l'angle de l'égalité des chances*

- entre hommes et femmes. Bruxelles: Ministère fédéral de l'Emploi et du Travail, Direction de l'égalité des chances.
- Ministère fédéral de l'Emploi et du Travail. Direction de l'égalité des chances (1998). *Indicateurs et objectifs chiffrés: instrument pour une représentation proportionnelle des hommes et des femmes dans les ministères fédéraux, Rapport de synthèse et annexe au rapport*, Etude réalisée par la KUL/ Instituut voor de Overheid, Annie Hondeghem et Sarah Nelen.
- Ministère fédéral de la Fonction Publique. Service d'Administration générale (2001). *Aperçu des effectifs du secteur public au 1er janvier 2000, au 30 juin 2000 et au 1er janvier 2001*.
- Ministère fédéral de la Fonction Publique (2001). *Rapport de l'administrateur délégué au gouvernement, bureau de sélection de l'administration fédérale (Selor)*.
- Moesen Wim & Van Rompuy Vic (1977). *Handboek openbare financiën*. Leuven, Acco.
- Nelen Sarah & Hondeghem Annie (1999). *Emancipatiegericht personeelsbeleid in de overheidssector: naar meer gelijke kansen voor mannen en vrouwen*. Instituut voor de overheid, Katholieke Universiteit Leuven, Brugge: die keure, 109 p.
- Philippe-Raynaud Françoise (2002). 'Le jaune budgetaire des droits des femmes et de l'égalité entre les femmes et les hommes' In UNIFEM, *Gender Budget Initiatives. Strategies, concepts and experiences. Papers from a High Level International Conference «Strengthening Economic and Financial Governance through Gender Responsive Budgeting»*. New York, UNIFEM, pp. 136-140.
- OCDE (2001). *Issues related to statistics on women's entrepreneurship (Paper presented at the Workshop on Firm-level statistics. Session 3: Statistics on women's entrepreneurship)*. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
- OCDE, Development Assistance Committee [DAC] (1998). *DAC Guidelines for Gender Equality and Women's Empowerment in Development Co-operation*. Paris: OECD/DAC, 37 p.
- RAKE Katherine. (2002). *Gender Budgets: The Experience of the UK's Women's Budget Group, Paper prepared for the conference «Engendering National Budgets»*. Copenhagen: London School of Economics and Women's Budget Group.
- Secrétariat de la Condition Féminine (1999). *Analyse du projet pilote du ministère des Finances «L'Analyse différenciée selon les sexes: le régime fiscal du Québec»*. Québec: Gouvernement du Québec, 13 p.
- Secrétariat de la Condition Féminine. (2000). *Rapport synthèse du programme d'action 1997-2000 pour toutes les Québécoises*. Québec: Gouvernement du Québec.
- Service Public Fédéral Finances (2003). *Rapport concernant les discriminations directes et indirectes sur le plan de l'impôt des personnes physiques et du précompte professionnel*. Bruxelles: SPF Finances.
- Sundin Elisabeth (2000). *Fostering Women's Entrepreneurship: Education and Management Training (Paper presented at the 2nd OECD Conference on «Women's Entrepreneurs in SMEs: Realising the benefits of globalisation and the knowledge-based economy»)*. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development (OCDE).
- Thomas Duncan (1994). 'Like father, like son: like mother, like daughter: parental resources and child height' *Journal of Human Resources* 29(4), pp. 950-988.
- United Nations Development Programme (1995). *Human Development Report*. New York: UNDP.
- United Nations Development Programme for Women (UNIFEM) (2000). *Progress of the World's Women*. New York: UNIFEM.
- UNIFEM (2002). *Gender Budget Initiatives. Strategies, concepts and experiences. Papers from a High Level International Conference «Strengthening Economic and Financial Governance through Gender Responsive Budgeting»*. New York: UNIFEM.
- Vandemoortele Jan (2002). 'Shortcuts to Public Service Provision? User fees and Narrow Targeting' In UNIFEM, *Gender Budget Initiatives. Strategies, concepts and experiences. Papers from a High Level International Conference «Strengthening Economic and Financial Governance through Gender Responsive Budgeting»*. New York, UNIFEM, pp. 56-62.

- Van Poeck André, Moesen Willem & De Borger Bruno (2000). *Algemene economie*. Antwerpen: Standaard-MIM.
- Vlerick Management School (2002). *The Global Entrepreneurship Monitor. Executive Report Belgium and Flanders*. Leuven/Gent: Vlerick Management School.
- Weeks Julie R. (2000). *Improving Knowledge about Women's Entrepreneurship (Workshop 4). Panel 1: The Face of Women's Entrepreneurs: What we Know Today. (Paper presented at the 2nd OECD Conference on «Women's Entrepreneurs in SMEs: Realising the benefits of globalisation and the knowledge-based economy»)*. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
- Banque Mondiale (2001). *Engendering Development: Through Equality in Rights, Resources and Voice. World Bank Policy Research Report*. New York: World Bank and Oxford University Press.

WEBSITES

- <http://alize.finances.gouv.fr/budget/plf2002/jaunes02/1801.pdf>
- <http://alize.finances.gouv.fr/budget/plf2003/jaunes03/1001.pdf>
- http://collection.nlc-bnc.ca/100/200/302/409/csf/memoire_pauvrete_loi_112/avis-lutte_pauvrete_loi112.pdf
- http://europa.eu.int/comm/research/science-society/pdf/women_gender_impact_fp5_en.pdf
- <http://hdr.undp.org.in/CONTENT/GndrBudng/initiarcoun/default.htm>
- www.amazone.be
- www.ci.sf.uf/cosw/cedaw/guidelines.htm
- www.engender.org.uk/budget.html
- www.finance.gov.ie
- www.fonds.org
- www.ids.ac.uk/bridge/dgb12.html
- www.inasti.be/fr/tools/statistics/index.htm
- www.infopolis.es/usuarios/bibliotec.htm
- www.internationalbudget.org
- www.ndpgenderequality.ie/downloads/gender_impact_assessment_forms.doc
- www.ndpgenderequality.ie/publications/publications_02.html
- www.nwci.ie
- www.social.gouv.fr/femmes
- www.statbel.fgov.be
- www.swc-cfc.gc.ca/pubs/0662667352/200112_0662667352_3_f.html
- www.thecommonwealth.org/
- www.unifem.undp.org/gender_budgets/
- www.womensnet.org.za/links/links.html
- www.worldbank.org/wbi/publicfinance/documents/gender/budlender.pdf

COORDONNÉES

Annie Cornet

Professeure, GRH et management des organisations

Responsable Unité de recherche EgiD (Etudes sur le genre et la diversité en gestion)

Hec-Ecole de gestion de l'Ulg

B31, boîte 48, Sart Tilman

4000 Liège

T. 04 366 27 95

F. 04 366 27 67

annie.cornet@ulg.ac.be

egid@ulg.ac.be

www.grhmgto.hec.ulg.ac.be

www.egid.hec.ulg.ac.be

Studie naar gelijkheid man-vrouw bij federale ambtenaren

Annelies Decat & Sarah Scheepers
(Instituut voor de Overheid, K.U.Leuven)

Het Instituut voor de Overheid van de K.U.Leuven heeft tussen februari 2004 en september 2005 een studie uitgevoerd naar de gelijkheid van mannen en vrouwen in de federale overheid. Naast een update van bestaande studies heeft het onderzoek zich gefocust op een aantal recente problematieken, die het gevolg zijn van de hervormingen binnen het federaal openbaar ambt. De studie bestaat uit de volgende deelonderzoeken:

- de aanwezigheid van vrouwen en mannen in de FOD's;
- rekrutering en selectie door Selor in 2003;
- de grondwetswijziging van 21 februari 2002 voor het voeren van een beleid dat gericht is op gelijkheid van man en vrouw in het federale openbare ambt;
- een evaluatie van het positieve-actiebeleid;
- een genderanalyse van de competentiemetingen op niveau C en B;
- selecties en profiel van de topambtenaren voor de managementfuncties binnen de federale overheid;
- een genderscreening van de nieuwe loopbaan A;
- bibliografisch overzicht van binnen- en buitenlandse publicaties over de thema's van de studie.

In dit artikel gaan we enkel in op de resultaten van het onderzoek naar het positieve-actiebeleid en de selectie van de topambtenaren.

Etude sur l'égalité femmes / hommes parmi les fonctionnaires fédéraux

Entre février 2004 et septembre 2005, l' "Instituut voor de Overheid" de la K.U.Leuven a réalisé une enquête sur l'égalité des hommes et des femmes au niveau des autorités fédérales. L'enquête nous a permis de mettre à jour les études existantes et nous nous sommes concentrées sur certains problèmes récents engendrés par les réformes de la fonction publique fédérale. L'étude couvre les chapitres suivants :

- La présence des femmes et des hommes au sein des Services Publics Fédéraux ;
- Le recrutement et la sélection par Selor en 2003 ;
- La modification de la constitution du 21 février 2002 pour une politique visant l'égalité des femmes et des hommes dans la fonction publique fédérale ;
- Une évaluation de la politique d'actions positives ;
- Une analyse genrée des mesures de compétences aux niveaux C et B ;
- Des sélections et un profil des hauts fonctionnaires pour les fonctions de direction au sein des SPF ;
- Un screening de genre de la nouvelle carrière A ;
- Une revue bibliographique des publications nationales et étrangères sur les thèmes de l'étude.

Dans cet article nous n'analysons que les résultats de l'étude sur la politique des actions positives et la sélection des hauts fonctionnaires.

Diversiteit in de federale overheidsdiensten kwam op de agenda te staan onder vorig federaal minister van Ambtenarenzaken, Mevrouw Arena, die deze bevoegdheid combineerde met die van Gelijke Kansen. Zij startte een diversiteitsproject rond vrouwen, allochtonen en personen met een handicap. Voor elke groep kwam er een studieopdracht en een begeleidingsproject. De studies werden uitbesteed aan universiteiten (KUL, FUNDP, ULB), terwijl expertenorganisaties (CeFeSoc, Centrum voor Gelijkheid van Kansen en Racismebestrijding) een begeleider leverden om intern in de federale overheidsdienst (FOD) Personeel en Organisatie (P&O) acties te ondernemen.

Het Instituut voor de Overheid van de K.U.Leuven kreeg in december 2003 de opdracht om in een half jaar een studie te maken naar de gelijkheid mannen/vrouwen binnen het federaal administratief openbaar ambt. Naast een update van bestaande studies heeft het onderzoek zich gefocust op een aantal recente problematieken, die het gevolg zijn van de hervormingen binnen het federaal openbaar ambt. De studie bestaat uit de volgende deelonderzoeken:

- de aanwezigheid van vrouwen en mannen in de FOD's;
- rekrutering en selectie door Selor in 2003;
- de grondwetswijziging van 21 februari 2002 voor het voeren van een beleid dat gericht is op gelijkheid van man en vrouw in het federale openbare ambt;
- een evaluatie van het positieve-actiebeleid;
- een genderanalyse van de competentiemetingen op niveau C en B;
- selecties en profiel van de topambtenaren voor de managementfuncties binnen de federale overheid;
- een genderscreening van de nieuwe loopbaan A;
- bibliografisch overzicht van binnen- en buitenlandse publicaties over de thema's van de studie.

We gaan hier enkel in op de resultaten van het onderzoek naar het positieve-actiebeleid en de selectie van de topambtenaren.

1. EEN EVALUATIE VAN HET POSITIEVE-ACTIEBELEID IN DE FEDERALE OVERHEID

Wat is positieve actie?

Er zijn verschillende definities voor het begrip 'positieve actie'. Ook internationaal gezien heeft men soms zeer verschillende maatregelen voor ogen wanneer men over positieve actie spreekt. Dat kan gaan van voorrangsbehandeling tot positieve discriminatie. Het positieve-actiebeleid in de federale overheid is gebaseerd op het KB van 27/2/920:

“De positieve acties bestaan in acties op de gebieden bedoeld in art.116,¹ 1ste lid van de wet van 4 augustus 1978, en hebben tot doel de feitelijke ongelijkheden die de kansen van de vrouwen nadelig beïnvloeden, op te heffen. Deze acties worden gevoerd door middel van gelijke-kansenplannen die maatregelen bevatten tot verbetering van de nadelige gevolgen die voor de vrouwen voortvloeiën uit traditionele maatschappelijke toestanden en gedragingen, en maatregelen tot bevordering van hun aanwezigheid in en hun deelname aan het beroepsleven op alle hiërarchische niveaus.”

Dit KB werd ‘vertaald’ in een folder over positieve actie die werd verspreid binnen de federale overheid in 1999. Hierin staat dat positieve actie een instrument is om met behulp van een samenhangend pakket maatregelen gelijke kansen voor mannen en vrouwen te bevorderen en feitelijke ongelijkheden weg te werken. Positieve actie is een veranderingsstrategie met een kwantitatieve en een kwalitatieve doelstelling. Kwantitatief door het aandeel vrouwen binnen de organisatie te vergroten en kwalitatief door de verbetering van hun positie.

De positieve-actieambtenaar²

De positieve-actieambtenaar is verantwoordelijk voor de bevordering van de gelijke kansen in de instelling. Zij of hij stelt het gelijkekansenplan voor de organisatie op, informeert zich over het gelijkekansenbeleid en informeert de administratieve en politieke hiërarchie hierover. Ten slotte verzekert de positieve-actieambtenaar de uitwerking van het actieplan door acties te plannen, de toepassing ervan op te volgen, deel te nemen en te evalueren.

De positieve-actieambtenaar wordt in principe permanent ondersteund door de interne begeleidingscommissie. Men kan ook inspiratie putten uit de contacten met collega’s tijdens de netwerkvergaderingen. Deze bijeenkomsten hebben als doel om informatie en ervaringen uit te wisselen. Bovendien wordt de ambtenaar – afhankelijk van de grootte van de dienst – vrijgesteld in tijd om de functie van positieve-actieambtenaar naar behoren te kunnen uitoefenen.

Methode

Aangezien een evaluatie van het positieve-actiebeleid slechts één van de deelprojecten is van de studie naar de gelijkheid man/vrouw binnen de federale overheid, was het onmogelijk om op korte tijd een grootschalige enquête te houden en te verwerken. We hebben gekozen voor een combinatie van focusgroepen en interviews. In totaal werden zeventwintig positieve-actieambtenaren uitgenodigd, veertien Franstalige, en dertien Nederlandstalige. In een eerste fase gebeurde dit per persoonlijke mail, nadien nogmaals telefonisch. Hoewel het geen probleem was zes à zeven deelnemers te vinden voor de Franstalige groep, was het dit wel aan Nederlandstalige kant.

De redenen die werden aangehaald om op het laatste moment alsnog niet deel te nemen aan de focusgroep, verschilden van “Ik heb geen tijd” tot “Ik heb eigenlijk toch niks te vertellen”. Daarom opteerden we voor de Nederlandstalige deelnemers voor een reeks individuele interviews ter vervanging van de focusgroep. Toch moet ook hier de opmerking gemaakt worden dat verschillende interviews op het allerlaatste moment werden afgezegd – niet uitgesteld – zonder een duidelijke reden op te geven. De ambtenaren die uiteindelijk meewerkten aan de focusgroep en de interviews deden dit met enthousiasme, en lieten kennen graag mee te werken aan een onderzoek over positieve actie in de federale instellingen.

De resultaten

a) De focusgroep

Wat verstaan de positieve-actieambtenaren onder positieve actie?

Alle deelnemers waren van mening dat positieve actie voor vrouwen, meerbepaald in deze context, voor vrouwelijke ambtenaren, nodig blijft. De bekende uitspraak “de gelijkheid tussen man en vrouw is verwezenlijkt” bleef volledig achterwege.

Opvallend was het feit dat veel deelnemers, wanneer ze over positieve actie voor vrouwen spreken, het vooral hebben over kinderopvang, verlofregelingen, combinatie werk en gezin; en in iets mindere mate over doorstroming naar de top, gelijke promotiekansen,... Met andere woorden, als we terugkijken naar de toepassingsgebieden van het KB zien we dat het vooral de arbeidsvoorwaarden zijn waar de positieve-actieambtenaren zich op richten. Zij beschouwen deze als oorzaak van andere problemen, zoals doorstroming.

Alle deelnemers waren het erover eens dat de problemen in de arbeidsvoorwaarden terug te brengen zijn tot een problematische maatschappelijke consensus over rollenpatronen. De ambtenaren waren van mening dat positieve actie niet het middel is om tot een algemene mentaliteitsverandering te komen. Hier kennen ze de belangrijkste rol toe aan opvoeding en onderwijs.

De aanstelling tot positieve-actieambtenaar

De vraag hoe men positieve-actieambtenaar was geworden kreeg verschillende antwoorden, zoals:

“Ik ben altijd al geïnteresseerd geweest in het thema gelijke kansen voor vrouwen. En toen de top iemand nodig had om zich bezig te houden met het Peking-rapport, ben ik in het circuit beland. Als je er in je hoofd mee bezig bent, komt er wel een moment dat je erin rolt.”

“Het is een thema dat mij nauw aan het hart ligt. Maar ik wou helemaal geen positieve-ac-

tieambtenaar zijn. Ik heb daar geen tijd voor. En onze top is er absoluut niet in geïnteresseerd. Toen ze iemand nodig hadden ben ik eigenlijk zo goed als verplicht geweest het te doen.”

De redenen tot aanstelling gaan dus van vrijwillige kandidaatstelling, tot quasi verplichting de taak op zich te nemen.

Positieve actie in de praktijk

Dit is het thema dat tijdens de focusgroep het meeste tijd in beslag nam, en waar men steeds op terugkwam. Het eerste probleem is dat van de tijds-vrijstelling. Alle deelnemers vermeldten dat ze tijd tekort hebben om de taak van positieve-actieambtenaar in al zijn facetten op zich te nemen. Er worden, op enkele uitzonderingen na, geen actieplannen opgesteld, geen jaarlijkse evaluaties opgemaakt. Cijfermateriaal wordt wel regelmatig verzameld, maar niet verspreid.

“Ik heb een tijd geleden een analyse gemaakt van de aanwezigheid van vrouwen in onze dienst. Ik heb dat aan mijn overste doorgegeven. Het zal nog in zijn schuif liggen, zeker?”

Ten tweede keert het gebrek aan budget regelmatig terug. Hier zien de positieve-actieambtenaren een tweeledig probleem. Aan de ene kant zijn ze van mening dat ze zonder budget te weinig concrete acties kunnen ondernemen, vorming volgen,... Aan de andere kant gaat een gebrek aan budget met een imagoprobleem gepaard.

“Iets waaraan geen geld wordt uitgegeven, wordt niet belangrijk geacht. Als het hen geld zou kosten, dan zou de top wel geïnteresseerd zijn in wat we deden. Maar nu kost het hen niks, en laten ze ons maar doen.”

De positieve-actieambtenaren konden geen voorbeelden geven van concrete nieuwe acties die ze de laatste vijf jaar ondernomen hebben. Het gaat meestal om evaluaties en opvolging van maatregelen die eerder genomen zijn, bijvoorbeeld het voorzien van kinderopvang, en niet om nieuwe maatregelen.

“Ja maar u moet echt wel begrijpen, mevrouw, er gebeurt helemaal niets!”

Op de vraag ‘wat houdt voor u uw taak als positieve-actieambtenaar in?’ werd met zuchten en schouderophalen geantwoord. De meeste deelnemers beschrijven hun taak als positieve-actieambtenaar uiteindelijk als het oog hebben voor onevenwichten, mannelijk taalgebruik en vrouwonvriendelijke arbeidsvoorwaarden. Dit verschilt erg van de taken die we eerder beschreven. Deze kwamen nauwelijks ter sprake, behalve de taken die gericht zijn op het uitwisselen van ervaringen met collega’s van andere diensten. (Hier gaan we dadelijk verder op in.)

Een derde probleem dat door elk van de deelnemers werd aangehaald is een absoluut gebrek aan interesse bij de top van hun dienst.

“Die mannen daarboven vinden dat gewoon zever, mevrouw.”

Dit soort uitspraken kwam voortdurend terug, en toonde een grote mate van frustratie over het feit dat hun diensthoofd wil dat er een positieve-actieambtenaar is, maar zodra die aangesteld is, geen enkele interesse vertoont voor waar zij mee bezig is. De positieve-actieambtenaren in de focusgroep voelen zich ‘dode letter’, en ervaren dat het uitvoeren van hun taak eerder op weerstand stoot, dan op goedkeuring. Samen met het tijds- en geldgebrek vormt dit de belangrijkste reden voor het gebrek aan concrete acties.

Perceptie door werkomgeving

Het antwoord dat het vaakst gegeven werd op de vraag ‘weten uw collega’s dat u positieve-actieambtenaar bent? Wat vinden ze daarvan?’ is: “Ik denk dat de meesten het wel weten, en ze vinden het wel een beetje om te lachen”

Hierin speelt duidelijk ook de persoonlijkheid van de positieve-actieambtenaar een rol. Degene die tijdens de focusgroep duidelijk het voortouw nam, beweerde ook dat iedereen op haar dienst zeker wist dat zij positieve-actieambtenaar was: “Dat zal wel zijn dat ze dat weten! (lacht)”

‘Assertief zijn’ is ook terugkerend antwoord op de vraag ‘welke raad zou u een nieuwe positieve-actieambtenaar geven?’. Een ander advies is ‘medestanders zoeken in je buurt’. Ook tijdens de focusgroep zelf bleek dat degenen die binnen dezelfde dienst bezig zijn met gelijke kansen voor vrouwen, veel steun hebben aan elkaar, en kracht putten uit het feit dat zij er niet alleen voor te staan. De negatieve perceptie door collega’s zorgt er ook voor dat de positieve-actieambtenaar stopt met het verspreiden van informatie. Dit heeft tot gevolg dat nieuwe werknemers op hun dienst vaak niet weten dat er een positieve-actieambtenaar is.

Het federaal netwerk van positieve-actieambtenaren

Dit onderwerp vormde het enige lichtpunt tijdens de focusgroep. Alle deelnemers spreken met enthousiasme over de bijeenkomsten van het netwerk. Ze doen allemaal moeite om er iedere keer bij te zijn, en nemen actief deel aan de discussies die er plaatsvinden.

“Ik kom altijd vrij hoopvol van zo’n vergadering terug. Ik denk dan ‘ik zou dit eens kunnen doen, en dat eens kunnen doen’, maar dat is rap gedaan als ik een keer terug op mijn werk ben (glimlacht). Want daar moet ik het alleen doen, en dat lukt niet.”

De deelnemers vinden dat het Instituut voor de Gelijkheid van Mannen en Vrouwen de vergaderingen goed organiseert, interessante sprekers uitnodigt en goede ideeën naar voren laat komen. Over het Instituut in het algemeen hebben ze wel bedenkingen. Ze vragen zich af wat de concrete meerwaarde gaat zijn t.o.v. de vroegere directie Gelijke Kansen, als er zoveel weerstand is.

Toekomst

De positieve-actieambtenaren in de focusgroep zien de toekomst niet rooskleurig. Positieve actie heeft goed werk gedaan in het verleden, omdat er toen nog concrete maatregelen genomen konden worden (in deze context wordt altijd verwezen naar de combinatie werk en gezin), maar een mentaliteitsverandering teweegbrengen is volgens de deelnemers veel moeilijker. Hier kan positieve actie volgens hen maar een beperkte rol spelen. Op de vraag 'wat zou u doen als u morgen minister voor gelijke kansen werd?' antwoordden vijf van de zes deelnemers dat ze iets zouden doen aan het onderwijs en aan de beeldvorming. Het genderbewust maken van kinderen en jongeren is volgens hen de belangrijkste taak voor de komende jaren.

b) De interviews

De resultaten van de interviews met de Nederlandstalige positieve-actieambtenaren vertonen bijna geen verschillen, niet met elkaar, en ook niet met die van de Franstalige focusgroep. De algemene toon tijdens de interviews liet wel iets meer onverschilligheid en moedeloosheid blijken.

"Ach, wat kunnen we doen? D'r valt toch niks aan te doen? Ik doe helemaal niks meer, het heeft toch geen zin."

De Nederlandstalige ambtenaren gaan ook minder naar de netwerkvergaderingen. Ze kunnen zelf moeilijk achterhalen of dit een oorzaak of een gevolg is van hun pessimisme. De redenen die ze aangeven zijn tijdsgebrek en het feit dat er "toch niks gebeurt, uiteindelijk".

Opvallend is dat twee geïnterviewden aanhaalden dat zij als positieve-actieambtenaar werden aangesteld, terwijl er een vrijwilliger op hun dienst aanwezig was. Die vrijwilliger had in beide gevallen meer tijd, en was enthousiaster en had meer kennis terzake dan zij. "Ik weet niet waarom hij mij dan toch heeft aangeduid. Misschien.. Nee, ik weet het niet."

Een beetje verder in het gesprek, als de geïnterviewde zich duidelijk beter op haar gemak voelt:

"Zoals ik al zei, ik weet niet waarom ik aangeduid ben. D'r was iemand die het graag wou doen. Maar die stond hoog in de hiërarchie. Ik denk dat dat wel een reden is geweest. Ik heb daar helemaal geen tijd voor, om mij daar mee bezig te houden. En zij wel. Die zou echt haar schouders daaronder hebben gestoken. Tja, dat zal hij niet hebben zien zitten, he."

Conclusie

Uit de focusgroep en de interviews met de federale positieve-actieambtenaren blijkt dat er in de laatste vijf jaren nauwelijks concrete voorbeelden van positieve actie te melden zijn. Als belangrijkste reden hiervoor halen zij het gebrek aan tijd en budget aan, evenals de desinteresse bij de top van de organisatie en bij de collega's. De beschrijving van het begrip positieve actie zoals

aangegeven in het KB, en de omschrijving van de taken van de positieve-actieambtenaar blijken ver van de realiteit te staan. Positieve actie wordt niet als een middel beschouwd, maar als een doel op zich. Met andere woorden, van zodra de positieve-actieambtenaar officieel is aangesteld, en de organisatie formeel 'in orde' is, beschouwt men het positieve-actiebeleid als voltooid.

2. DE FEDERALE TOPAMBTENAREN: SELECTIE EN PROFIEL

Het is om twee redenen interessant om naar de federale topambtenaren te kijken door een genderbril. Ten eerste kunnen we ons de vraag stellen of en in welke mate er in de federale overheid sprake is van een glazen plafond. Ten tweede is het aanstellen van nieuwe managers een belangrijk element in de modernisering van de federale overheid. Het was immers één van de vier pijlers van de Copernicushervorming die in 1999 van start ging. We onderzochten zowel het profiel van de benoemde managers als de man-vrouwverdeling in alle stappen van het selectieproces. We gaan vooral in op het selectieproces en slechts kort op het profiel.

Voor we de resultaten voorstellen, zeggen we kort iets over het mandaatsysteem. De invoering van het mandaatsysteem in federaal België moest de topambtenaren meer verantwoordelijkheid geven (responsabilisering) en zorgde ervoor dat ze tegelijkertijd ook verantwoording moesten afleggen over hun resultaten. Een topambtenaar moet een managementplan opstellen en wordt afgerekend op de realisatie van de doelstellingen uit dit plan. Bovendien wordt de traditionele statutaire rechtspositie vervangen door een 'tijdelijk' statuut of arbeidscontract. De klassieke topambtenaar werd een moderne overheidsmanager met een mandaat van zes jaar, met tussentijdse evaluatie. Een topambtenaar zou niet langer benoemd worden op basis van anciënniteit zijn, maar als resultaat van een selectieprocedure waarin de managementvaardigheden en vakkennis van de kandidaten getest werden. De invoering van het mandaatsysteem in federaal België is echter een zeer moeizaam proces geworden. Zo werd de selectieprocedure verschillende keren gewijzigd. De selecties die we onderzochten, gebeurden volgens het KB van 29 oktober 2001.

Deze selecties verliepen als volgt. Na de publicatie van de vacature door Selor (selectiebureau van de federale overheid), konden de kandidaten solliciteren door een gestandaardiseerd cv in te vullen. Selor maakte een selectie van de ontvangen cv's op basis van de formele criteria uit de vacature. Na deze eerste selectie door Selor, testte een extern bureau de managementcapaciteiten van de kandidaten in een assessment. Daarna volgde een jurygesprek waarbij een onafhankelijke selectiecommissie peilde naar de functiespecifieke competenties. Over beide scores volgde een deliberatie door het extern bureau en de selectiecommissie, die samen tot een definitief eindoordeel

kwamen. Zowel de score voor het assessment, als het jurygesprek of het eindoordel wordt uitgedrukt als A (zeer geschikt), B (geschikt), C (minder geschikt) of D (ongeschikt). Ten slotte volgde een gesprek met de minister of de voorzitter (naargelang de functie) met de meest geschikte Nederlandstalige en Franstalige kandidaten. Op basis van dit gesprek gebeurde de uiteindelijke keuze.

Stap 1: de kandidaatstelling

In totaal stelden zich 4046 personen kandidaat voor de 108 vacante managementfuncties.³

Tabel 1

man-vrouwverdeling naar taalrol bij de kandidaatstelling

Fisher's exact = 0.001	Man	Vrouw	Totaal
Nederlands	1865 (86.3 %)	296 (13.7 %)	2161 (53.4%)
	54.6%	47.1%	
Franstalig	1553 (82.4 %)	332 (17.6 %)	1885 (46.6 %)
	45.4%	52.9%	
Totaal	3418 (84.5 %)	628 (15.5%)	4046 (100 %)

Hiervan waren er 628 (15.5 %) vrouw en 3418 (84.5 %) man (cfr. supra). Van de kandidaten was 53.4 % Nederlandstalig. De Nederlandstaligen zijn het sterkst vertegenwoordigd bij de mannen. Bij de vrouwen zijn er verhoudingsgewijs meer Franstaligen. Deze cijfers zijn significant (Fisher's Exact test 0.001<0.05). Franstalige vrouwen lijken zich dus meer kandidaat te stellen dan Nederlandstalige.

Tabel 2

man-vrouwverdeling per managementniveau bij de kandidaatstelling

	N	N-1	N-2	stafdienst	totaal
Man	620 (18.5 %)	1517 (45.2%)	663 (19.8 %)	553 (16.5 %)	3353 (100%)
	85.6%	84.5%	81.3%	88.9%	
Vrouw	104 (17.2 %)	279 (46.1 %)	153 (25.3 %)	69 (11.4 %)	605 (100%)
	14.4%	15.5%	18.8%	11.1%	
Totaal	724 (18.3%)	1796 (45.4%)	816 (20.6%)	622 (15.7%)	3958 (100%)
	100%	100%	100%	100%	100%

Wanneer we de man-vrouw verhouding per managementniveau in kaart brengen (tabel 2), zien we dat vrouwen vooral kandidaat zijn voor voorzittersfuncties (N-1). In totaal merken we dat 46% van de vrouwen zich kandidaat stelde voor één van deze functies. Die tendens is ook merkbaar bij de mannen (45%). Maar mannen (19.8%) lijken zich relatief minder kandidaat te stellen voor de N-2 functies dan vrouwen (25.3%). Wat de voorzittersfuncties betreft, vertonen mannen en vrouwen een min of meer gelijke interesse, namelijk 18.5% van de mannen en 17.2 % van de vrouwen stelde zich hiervoor kandidaat.

Wanneer we de verdeling per FOD bekijken,⁴ zien we het grootste verschil in bij de functies bij de FOD P&O, waarvoor 26.4 % van de vrouwen zich kandidaat stelde en 12.7% van de mannen. Daarnaast zien we dat de vrouwelijke kandidaten een grotere voorkeur hebben voor de functies bij de FOD Financiën, waarvoor 20.3 % van de vrouwen zich kandidaat stelde, tegenover 18.7 % van de mannen. In de FOD Binnenlandse Zaken zien we een klein overwicht van vrouwen. Mannen zijn het vaakst geïnteresseerd in functies bij de FOD Mobiliteit en Vervoer, Fedict en Justitie.

Stap 2: de selectie door Selor

Selor ging na of de kandidaten voldeden aan de formele vereisten uit de vacature. Alleen wie eraan voldeed, kon deelnemen aan het assessment.

Tabel 3

man-vrouwverdeling bij de afgewezen en niet-afgewezen kandidaten na de selectie door Selor

Fisher's Exact = 0.00	Afgewezen	Niet afgewezen	totaal
Man	1104 (32.4 %)	2303 (67.6 %)	3407
	76.9%	88.7%	
Vrouw	331 (53 %)	294 (47 %)	625
	23.1%	11.3%	
Totaal	1435 (35.6 %)	2597 (64.4 %)	4032 (100 %)

In totaal zijn 35.6 % van de kandidaten afgewezen (tabel 3). Selor wijst meer dan de helft van de vrouwen (53%) en ongeveer een derde (32.4%) van de mannen af. Deze cijfers zijn significant ($0.00 < 0.05$). Blijkbaar spelen een aantal formele criteria (bijvoorbeeld aantal jaren anciënniteit) in het nadeel van vrouwen.

Tabel 4

man-vrouwverdeling naar taalrol na de selectie door Selor

		Nederlands	Frans	totaal
Man	Afgewezen	516 (46.7 %)	588 (53.3 %)	1104
		27.8%	37.9%	
	Niet afgewezen	1340 (58.2 %)	963(41.8 %)	2303
		72.2%	62.1%	
Totaal (X²=0.000)		1856 (54.5%)	1551 (45.5%)	3407
Vrouw	Afgewezen	132 (39.9 %)	199 (60.1 %)	341
		45.1%	59.9%	
	Niet afgewezen	161 (54.8 %)	133 (45.2 %)	294
		54.9%	40.1%	
Totaal (X²=0.000)		293 (47%)	332 (53%)	625

In tabel 1 zagen we dat Franstalige vrouwen zich vaker kandidaat stelden. In tabel 4 zien we dat Selor Franstalige vrouwen vaker afwijst dan Nederlandstalige. Van de Franstalige vrouwen wordt 59.9% afgewezen door Selor, terwijl 45.1% van de Nederlandstalige vrouwen niet voldoet aan de vereisten. Bij de mannen is het beeld complexer. Uit tabel 1 bleek dat de mannelijke kandidaten vooral Nederlandstaligen waren. Hier zien we dat de afgewezen mannen voor meer dan de helft Franstaligen zijn (53.3%). Deze resultaten zijn statistisch significant ($0.0 < 0.05$ en $0.0 < 0.05$)

Tabel 5

man-vrouwverdeling per managementniveau na de selectie door Selor

		n	Niet afgewezen	Afgewezen	verschil
N Fisher's Exact = 0.00	Man	620	62.3%	37.2%	28.6
	Vrouw	104	33.7%	66.3%	
N-1 Fisher's Exact = 0.00	Man	1513	68.9%	31.1%	22,0
	Vrouw	277	46.9%	53.1%	
N-2 Fisher's Exact = 0.00	Man	662	72.1	27.9%	20.1
	vrouw	152	52%	48.0%	
Stafdienst Fisher's Exact = 1.00	Man	548	65.5	34.5	
	Vrouw	69	65.2	34.8	

Van de kandidaten voor voorzittersfuncties (N), wijst Selor meer vrouwen (66.3%) dan mannen (37.2%) af (zie tabel 5). Hoe hoger een functie zich bevindt op de ladder, hoe meer vrouwelijke kandidaten Selor afwijst. Van de vrouwelijke kandidaten voor de functie van directeur-generaal (N-1) wijst Selor 53.1% af, voor de functie van directeur (N-2) is dat 48%. Deze tendens is ook merkbaar bij de mannelijke kandidaten. Selor wijst 27.9% van de mannelijke kandidaten voor directeursfuncties (N-2) af, 31.1% voor de functie van directeur-generaal (N-2) en 37.2% voor de functie van voorzitter (N). Indien we het verschil berekenen tussen het relatief aandeel afgewezen vrouwen en mannen per managementniveau, dan zien we dat de ratio verkleint naarmate de functie lager op de ladder staat. Voor de voorzittersfuncties is het verschil tussen het relatief aandeel afgewezen mannen en vrouwen 28.6, terwijl dit voor de functie van directeur-generaal (N-1) 22 is en voor de functie van directeur (N-2) 20.1. Deze resultaten zijn significant (telkens $0.0 < 0.05$).

Als we per FOD het verschil nagaan tussen het aantal afgewezen mannen en vrouwen,⁵ zien we dat Selor voor alle overheidsdiensten verhoudingsgewijs meer vrouwen dan mannen afwijst. Voor de functies bij de FOD Sociale Zekerheid wijst Selor het minste aantal vrouwen af (1.4) maar dit cijfer is niet significant ($0.194 > 0.05$). Ook voor de functies bij P&O worden verhoudingsgewijs weinig vrouwen afgewezen (2.7), dit cijfer is wel significant ($0.003 < 0.05$). Voor alle andere overheidsdiensten waarvoor het verschil significant is (< 0.05), is het verschil tussen het relatief aandeel afgewezen mannen en vrouwen veel groter.

De FOD Buitenlandse Zaken en het Federaal Agentschap voor de Veiligheid van de Voedselketen, tonen het grootste verschil. Fedict en de FOD Binnenlandse zaken komen zeer dicht in de buurt. Ook de FOD Volksgezondheid hoort bij de koplopers inzake het aantal door Selor afgewezen vrouwen, net als de FOD Financiën. Al deze cijfers zijn statistisch significant. De FOD's Economie, Justitie, Mobiliteit en Vervoer en Werkgelegenheid en Arbeid laten een iets optimistischer beeld zien. Maar aangezien deze resultaten statistisch niet significant zijn (> 0.05), dienen we ze voorzichtig te behandelen.

Stap 3: De zoektocht naar managementcapaciteiten in het assessment

Selor wees 35.6 % van de kandidaten af op grond van formele criteria. In totaal konden dus 2597 kandidaten hun managementvaardigheden testen in een assessment. Van deze 2597 deelnemers gaven 302 kandidaten voortijdig op en waren 94 afwezig. Die groepen zullen we samennemen bij de analyse van de resultaten (andere) of weglaten uit de berekening, zodat de analyse alleen de kandidaten betreft die uiteindelijk deelnamen aan het assessment en een gesprek met de selectiecommissie hadden. We vonden geen verband tussen geslacht en al dan niet deelname aan het assessment of aan het gesprek met de selectiecommissie.

Tabel 6

man-vrouwverdeling voor de resultaten van het assessment

$X^2=0.245$	A	B	C	D	andere	totaal
man	48 (2.1 %)	256 (11.1 %)	492 (21.4 %)	835 (36.3 %)	672 (29.2 %)	2303
	88.9 %	84.8 %	88.6 %	89.4 %	89.4 %	88.7%
vrouw	6 (2.0 %)	46 (15.6 %)	63 (21.4 %)	99 (33.7 %)	80 (10.6 %)	294
	11.1 %	15.2 %	11.4 %	10.6 %	10.6 %	11.3%
Totaal	54	302	555	934	752	2597

De man-vrouwverdeling is ongeveer gelijk voor de verschillende scores (zie tabel 6). Vrouwen scoren iets vaker een B (15.6%) dan mannen (11.1%), terwijl er meer mannen zijn die over onvoldoende managementvaardigheden beschikken en een D krijgen (36.3% tegenover 33.7% vrouwen). Wat de zeer geschikte kandidaten (A) betreft, is de verdeling quasi gelijk: 2% van de vrouwen en 2.1% van de mannen beschikken over uitstekende managementcapaciteiten en behalen een A. We dienen hier wel de nodige voorzichtigheid aan de dag te leggen bij het trekken van conclusies, want de resultaten zijn statistisch niet significant ($0.245 > 0.05$). Ook indien we de berekeningen uitvoeren zonder de groep 'andere', zijn de resultaten niet significant ($0.183 > 0.05$).

Tabel 7

man-vrouwverdeling voor het assessment per managementniveau

niveau	m/v	A	B	C	D
N	man	13 (4.2 %)	46 (15.0 %)	68 (22.2%)	179 (58.5 %)
$X^2=0.026$	vrouw	4 (15.4 %)	5 (19.2 %)	8 (30.8 %)	9 (34.6 %)
N-1	man	20 (2.3 %)	146 (16.7 %)	274 (31.4 %)	432 (49.5 %)
$X^2=0.075$	vrouw	0 (0 %)	27(25 %)	34 (31.5 %)	47 (43.5 %)
N-2	man	8 (2.1 %)	50 (12.9 %)	135 (34.9 %)	194 (50.1 %)
$X^2=0.331$	vrouw	0 (0 %)	9 (14.1 %)	17 (26.6 %)	38 (59.4 %)

In tabel 7 zien we de resultaten van het assessment opgesplitst naar niveau en geslacht. Het valt op dat alleen de resultaten voor de voorzittersfuncties (N) statistisch significant zijn ($0.026 < 0.05$), terwijl die voor de functies van directeur-generaal (N-1) en directeur (N-2) dat niet zijn ($0.075 > 0.05$ en $0.331 > 0.05$). De vrouwelijke kandidaten voor een voorzittersfunctie beschikken over goede managementvaardigheden. Zij scoren immers significant vaker een A (15.4%) en een B (19.2%) dan de mannen. Slechts 4.2 %

van de mannelijke kandidaten voor een voorzittersfunctie is zeer geschikt en scoort een A, terwijl 15% een B behaalt.

De resultaten van een opsplitsing naar geslacht en taalrol en naar geslacht en overheidsdienst zijn niet statistisch significant.

Stap 4: het testen van technische kennis door de selectiecommissie (jury)

Tabel 8

man-vrouwverdeling voor de score voor het jurygesprek

$X^2 = 0.032$	A	B	C	D	andere	totaal
m	224 (9.7 %)	319 (13.9 %)	636 (27.6 %)	705 (30.6 %)	149 (18.2 %)	2033 (100%)
	90.3 %	86 %	90.2 %	89.9 %	85.7 %	87.4%
v	24 (8.2 %)	52 (17.7 %)	69 (23.5 %)	79 (26.9 %)	70 (23.8 %)	294 (100%)
	9.7 %	14 %	9.8 %	10.1 %	14.3 %	12.6%
Tot	248	371	705	784	219	2327

In tegenstelling tot de vorige cijfers (tabel 6), tonen de cijfers in tabel 8 wel een statistisch verband tussen geslacht en de score. De selectiecommissies vinden mannen vaker zeer geschikt (9.7%) dan vrouwen (8.2%). Vrouwen scoren dan weer aanzienlijk vaker een B (17.7%) dan mannen (13.9%).

Tabel 9

man-vrouwverdeling naar taalrol en score voor het jurygesprek

Taal	m/v	A	B	C	D	andere	tot.
Ned	man	12 (9%)	174 (13%)	375 (28%)	457 (34.1%)	213 (15.9%)	1340
	vrouw	17(10.6%)	17 (10.6%)	38 (23.6%)	48 (29.8%)	41 (25.5%)	161
Frs	man	103 (10.7%)	145 (15.1%)	261 (27.1%)	248 (25.8%)	206 (21.4%)	963
	vrouw	7 (5.3%)	35 (26.3%)	31 (23.3%)	31 (23.3%)	29 (21.8%)	133

Wanneer we de juryresultaten opsplitsen naar taalgroep (tabel 9), merken we dat Nederlandstalige vrouwen iets vaker (10.6%) een A scoren dan mannen (9.0%). Bij de kandidaten met een B daarentegen zien we een groter aandeel mannen (13%) dan vrouwen (10.6%). Bij de Franstaligen merken we dat het aantal vrouwen dat zeer geschikt bevonden wordt en een A scoort (5.3%) een stuk lager ligt dan de mannen (10.7%). Bij de geschikte kandidaten met B-score is het relatief aandeel van de vrouwen (26.3 %) substantieel hoger dan het relatief aandeel mannen (15%). De cijfers voor de Franstaligen zijn

statistisch significant ($0.010 < 0.05$), terwijl de cijfers voor de Nederlandstaligen dat niet zijn ($0.31 > 0.05$).

Op basis van deze informatie kunnen we de resultaten van Franstalige en Nederlandstalige vrouwen vergelijken. Franstalige vrouwen scoren verhoudingsgewijs minder vaak een A dan Nederlandstalige vrouwen, maar vaker een B.

Tabel 10

man-vrouwverdeling voor de juryresultaten naar het managementniveau

		A	B	C	D	totaal
N	man	52 (17.4 %)	45 (15.1 %)	84 (28.2 %)	117 (39.3 %)	298
$X^2=0.229$	vrouw	8 (33.3 %)	4 (16.7 %)	4 (16.7 %)	8 (33.3 %)	24
N-1	man	91 (11 %)	157 (18.9 %)	300 (36.1 %)	282 (34 %)	830
$X^2=0.312$	vrouw	5 (5.1 %)	18 (18.2 %)	39 (39.4 %)	37 (37.4 %)	99
N-2	man	42 (11.1 %)	63 (16.7 %)	145 (38.4 %)	128 (33.9 %)	378
$X^2=0.044$	vrouw	2 (3.4 %)	17 (29.3 %)	18 (31 %)	21 (36.2 %)	58

Alleen bij de kandidaten voor directeursfuncties (N-2) vinden we een statistisch significant verband tussen geslacht en managementniveau ($0.044 < 0.05$). (zie tabel 10) De selectiecommissie beoordeelt vrouwelijke kandidaten voor die functies verhoudingsgewijs minder vaak als zeer geschikt: vrouwen (3.4%) scoren minder vaak een A dan mannen (11.1%). Vrouwen maken met 29.3% het grootste deel van de geschikte kandidaten (score B) voor een directeursfunctie (N-2) uit. De cijfers voor de functie van voorzitter (N) en van directeur-generaal (N-1) zijn niet statistisch significant ($0.229 > 0.05$ en $0.312 > 0.05$), maar we zien dezelfde tendens. Zo ligt het aantal mannelijke kandidaten voor een functie van directeur-generaal (N-1) die een A scoren, relatief hoger dan het aantal vrouwen. Het relatieve aantal mannen en vrouwen dat een B scoort, is quasi even groot.

Net zoals de resultaten voor het assessment, leveren ook de resultaten van het gesprek met de selectiecommissie geen statistisch significante verschillen op als we de cijfers opsplitten naar overheidsdienst. We kunnen hierover dan ook onmogelijk uitspraken doen. Alleen de cijfers van Fedict lieten een statistisch significant resultaat zien ($0.028 < 0.05$) indien we de categorie 'andere' buiten beschouwing lieten (tabel 11).

Tabel 11

man-vrouwverdeling voor de juryresultaten voor Fedict

m/v	A	B	C	D	totaal
man	9 (6 %)	24 (15.9 %)	41 (27.2 %)	77 (51 %)	151
	100 %	100 %	100 %	88.5 %	
vrouw	0 (0 %)	0 (0 %)	0 (0 %)	10 (100 %)	10
	0	0	0	11.5%	
	9	24	41	87	161

Binnen Fedict was er geen enkele vrouw met een A, B of C. De selectiecommissie beoordeelde de 10 vrouwen zonder uitzondering als ongeschikt. De verdeling bij de mannen is gelijklopend met die bij andere FOD's.

Stap 5: Het eindoordeel

Het eindoordeel is het resultaat van een deliberatie over de score voor het assessment en de score voor het jurygesprek.

Tabel 12

man-vrouwverdeling voor het eindresultaat

m/v	A	B	C	D	andere	totaal
man	140 (6.1 %)	261 (11.3%)	724 (31.4%)	748 (32.5%)	430 (18.7%)	2303 (100%)
	90.9%	85.9%	88.8 %	90.9 %	85.8%	88.7%
vrouw	14 (4.8%)	43 (14.6%)	91 (31%)	75 (25.5%)	71 (24.1%)	294 (100%)
	9.1%	14.1%	11.2%	9.1%	14.2%	11.3%
	154	304	815	823	501	2597

In tabel 12 zien we de tendens van de vorige resultaten terugkomen. Mannen scoren iets vaker een A en krijgen als eindoordeel ‘zeer geschikt’, terwijl vrouwen vaker een B scoren en als eindoordeel ‘geschikt’ krijgen. Opvallend is ook het grote aandeel mannen met een D (ongeschikt).

Wanneer we de man-vrouwverdeling naar taalrol bekijken, merken we dat de resultaten niet significant zijn voor de Franstalige groep.⁶ Wat de Nederlandstaligen betreft, zien we eerdere tendensen terugkomen. Vrouwen scoren verhoudingsgewijs minder vaak een A dan mannen. Voor de kandidaten die als eindoordeel een B kregen, zien we het omgekeerde. De resultaten voor de Franstalige kandidaten zijn statistisch niet significant, maar we merken hier dezelfde tendens. Nederlandstalige vrouwen lijken verhoudingsge-

wijs vaker (5.5 %) een A te krijgen als eindscore dan Franstalige vrouwen (3.8 %). Omdat deze resultaten statistisch niet significant zijn, kunnen we niet stellen dat Franstalige vrouwen een beter of minder goed eindoordeel krijgen dan Nederlandstalige vrouwen.

Analyses naar niveau zijn enkel statistisch significant voor de kandidaten voor voorzittersfuncties (N) en de staffuncties. Hieruit blijkt duidelijk dat het relatief aandeel vrouwen (21%) met het eindoordeel 'zeer geschikt' (A) groter is dan het relatief aandeel mannen (13%).⁷ Binnen de kandidaten die 'geschikt' bevonden zijn (B), zien we dezelfde tendens: 25% van de vrouwen scoort een B tegenover 9% van de mannen. Het aandeel mannen met een C (35%) of een D (43%) is veel groter dan het aandeel vrouwen (21%) en (33%). Resultaten uitgesplitst naar overheidsdienst laten opnieuw enkel voor Fedict een statistisch significant verband zien.⁸ De resultaten van het gesprek met de selectiecommissie vertalen zich ook in het eindoordeel: elke vrouw kreeg als eindoordeel 'niet geschikt'.

Conclusie

Tot slot zetten we beknopt de resultaten voor het profiel weer: 88.9% van de topambtenaren is man, 58.3% Nederlandstalig. Ongeveer een derde van de topambtenaren heeft een basisdiploma rechten en criminologie, bijna een vijfde in de economie. De meesten zijn tussen de 40 en 56 jaar oud (66%). Heel wat topambtenaren werkten in hun laatste functie voor de federale overheid (68.5%) of voor een federaal kabinet (12%). De kans dat een topambtenaar kabinetservaring heeft, stijgt significant naarmate die ambtenaar hoger op de ladder staat, van 22.2% (N-2) naar 43.8% (N-1) naar 50% (N). Bij een analyse van de man-vrouwverdeling krijgen we het volgende beeld. Vrouwen zijn sterkst vertegenwoordigd bij de Franstaligen (75%, significant). Hoe hoger op de ladder, hoe minder vrouwen: 24% (N-2), 8.2% (N-1) en 5.6% (N). Die cijfers zijn weliswaar niet statistisch significant, maar geven wel voeding aan de theorie over het glazen plafond.

We zetten de resultaten van de analyse van het selectieproces nog eens kort op een rijtje. Bij de kandidaatstelling viel de zeer grote groep mannen op. Die vaststelling suggereert dat vrouwen meer dan mannen aarzelen om zich kandidaat te stellen voor een managementfunctie, of dat ze zich minder aangesproken voelden. Bovendien bleken de vrouwelijke kandidaten overwegend Franstalig te zijn. De aarzeling lijkt dus groter bij Nederlandstalige vrouwen. De voorkeur van vrouwen ging uit naar de FOD's P&O en Financiën, terwijl de mannelijke kandidaten vooral geïnteresseerd waren in de FOD's Mobiliteit en Vervoer, Fedict en Justitie. Na de kandidaatstelling deed Selor een eerste selectie op basis van formele vereisten. Hier valt op dat Selor meer dan de helft van de vrouwen afwijst, tegenover ongeveer een derde van de mannen.

Bovendien worden Franstalige vrouwen vaker afgewezen dan Nederlandstalige. Hoewel Franstalige vrouwen dus minder lijken te aarzelen om zich kandidaat te stellen, voldoen ze minder aan de formele vereisten. Vooral de FOD's Buitenlandse Zaken en Fedict wijzen verhoudingsgewijs meer vrouwen af. P&O wijst het minste vrouwen af.

Voor het assessment zien we geen verband tussen geslacht en resultaat. Vrouwen scoren dus even hoog of laag als mannen. Vrouwen zijn relatief sterker vertegenwoordigd bij de zeer geschikte (A) en de geschikte (B) kandidaten voor de voorzittersfuncties (N).

De selectiecommissie rangschikte relatief meer vrouwen onder de geschikte (B) kandidaten. De commissie schatte de technische competenties van mannen hoger in en rangschikte hen vaker bij de zeer geschikte kandidaten (A). Die verdeling stelden we ook vast voor de directeursfuncties (N-2). Het resultaat van Fedict is opmerkelijk: de selectiecommissie beoordeelde daar de technische competenties van alle vrouwelijke kandidaten als onvoldoende.

De vaststellingen over de resultaten van het gesprek met de selectiecommissie vertaalden zich in het eindoordeel. Vrouwen scoren relatief vaker een B dan mannen. We zagen hier geen verschil tussen Nederlandstalige en Franstalige vrouwen. Op het hoogste managementniveau zien we dat het aandeel zeer geschikte (A) en geschikte (B) vrouwen relatief hoger lag dan bij de mannen.

Over het algemeen kunnen we stellen dat mannen en vrouwen even goed scoren voor het assessment. Voor de selectiecommissie blijken mannen echter beter te scoren dan vrouwen. Die betere scores vinden we ook terug in het eindoordeel waardoor vrouwen 'terugvallen' in de resultaten. Vrouwen komen dus verzwakt aan de start van het interview met de hiërarchisch hogere.

Het N-niveau laat evenwel andere resultaten zien. Hier scoren vrouwen beter dan mannen. Hoewel de resultaten voor de selectiecommissie niet significant zijn, lijkt de tendens dat vrouwen beter scoren dan mannen zich ook hier door te zetten. Het logische eindresultaat is bijgevolg dat vrouwen beter gerangschikt worden dan mannen. Toch zien we dat er slechts één vrouwelijke voorzitter is. Blijkbaar gaf het interview met de minister de doorslag bij de uiteindelijke benoeming.

De selecties voor Fedict zijn een ware afvallingskoers voor vrouwen. In eerste instantie lijken vrouwen minder dan mannen geïnteresseerd te zijn voor functies bij deze FOD. Selor wijst significant meer vrouwen af. Voor het assessment scoren de vrouwen niet beter of slechter dan mannen, maar de selectiecommissie vindt opmerkelijk genoeg alle vrouwelijke kandidaten ongeschikt. Dit vertaalt zich in het eindoordeel, waardoor geen enkele vrouw in aanmerking kwam voor een interview met de hiërarchisch hogere.

3. BESLUIT

We gingen hier enkel in op twee deelonderzoeken uit de studie over de gelijkheid van vrouwen en mannen bij de federale ambtenaren. De resultaten van de studie vormden de basis voor de maatregelen uit het diversiteitsplan 2005-2007 dat minister Dupont op 14 februari 2005 voorstelde aan de pers.⁹ In het plan staan 80 concrete acties. Zo is er onder andere voor het totale aantal openstaande mandaatfuncties een streefcijfer vastgelegd van een derde vrouwen. Ondertussen heeft Selor de affichecampagne 'Een toekomstige topvrouw' gelanceerd en staat er op de website dat Selor vrouwelijke juryleden zoekt. Wat positieve actie betreft, wordt het beleid voortgezet, met maatregelen aangepast aan de verschillende doelgroep.

De beide rapporten en de executive summary (Nederlandse en Franse versie) van de studie zijn via de website beschikbaar.

NOTEN

1. Toegang tot het arbeidsproces, promotiekansen, beroepskeuzevoorlichting, beroepsopleiding, voortgezette beroepsopleiding, bij- en omscholing, toegang tot een zelfstandig beroep, arbeidsvoorwaarden.
2. Bron: *Code van goede praktijk voor positieve acties*, een initiatief van de Minister belast met het beleid van gelijke kansen voor mannen en vrouwen, M. Smet.
3. De statistische foutenmarge is vastgelegd op 5% (0.05). Sommige berekeningen gebeurden niet voor de hele populatie omdat er informatie ontbrak over bepaalde kandidaten.
4. Er is geen tabel met deze cijfers opgenomen in dit artikel.
5. Er is geen tabel met deze cijfers opgenomen in dit artikel.
6. Er is geen tabel met deze cijfers opgenomen in dit artikel.
7. In deze berekeningen is de groep "andere" niet opgenomen.
8. Er is geen tabel met deze cijfers opgenomen in dit artikel.
9. Het diversiteitsplan is te vinden op de portaalsite www.belgium.be, in de rubriek "federale en programmatorische overheidsdiensten" (P&O).

BIBLIOGRAFIE

- Decat, Annelies, Christophe Pelgrims & Annie Hondeghe (2004). *Het glazen plafond bij de overheid. Een case study naar de selectie van de federale topmanagers*. Leuven: Instituut voor de Overheid.
- Hondeghe, Annie, Sarah Scheepers, Annelies Decat & Pedro Facon, m.m.v. Christophe Pelgrims & Patrick Humblet (2004). *Studie naar de gelijkheid van mannen en vrouwen in het federaal openbaar ambt*. http://vi-host.dyndns.org:80/scripts/wwwopac.exe?&DATABASE=all&LANGUAGE=1&OPAC_URL=catalogus1.htm&au=&LIMIT=50 Leuven: Instituut voor de Overheid.

CONTACTGEGEVENS

Annelies Decat

Sarah Scheepers

Instituut voor de Overheid

E. Van Evenstraat 2A

3000 Leuven

T. 016 32 32 86

sarah.scheepers@soc.kuleuven.be

www.instituutvoordeoverheid.be

Belgische partijen en de integratie van een genderperspectief in hun werking

---

Silvia Erzeel, Anouk Lloren, Petra Meier,
Benoit Rihoux, Virginie Van Ingelgom
(VUB & UCL)

Partijen spelen een centrale rol in de beslissing wie deel uitmaakt van een politieke elite. Zij rekruteren en selecteren kandidaten en beslissen niet enkel wie op een lijst staat, maar ook op welke positie iemand kan rekenen en wie in de regering zetelt. Het is dan ook interessant om deel uit te maken van de partijelite zelf. Het laatste decennium is het aantal vrouwen op alle niveaus van de Belgische politiek gestaag toegenomen, maar over de exacte draagwijdte van de Belgische partijregels ter bevordering van een genderevenwicht in eigen organen of in politieke assemblees is weinig geweten. Dergelijke maatregelen reiken verder dan quota of streefcijfers, zij omvatten ook vorming en sensibilisering, human resource management in een breder kader, impact studies, enzovoort. Een dergelijk onderzoek is des te belangrijker aangezien de rekrutering van de politieke elite een gevoelig thema blijft waarover minder geweten is dan bijvoorbeeld over de impact van de institutionele context. Het voorliggende onderzoeksproject bestudeert in opdracht van het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen de mate waarin Belgische partijen de bevordering van een genderevenwicht in eigen organen of in politieke assemblees geïntegreerd hebben en wat de draagwijdte van dergelijke maatregelen is. Meer bepaald worden de formele en informele mechanismen ter rekrutering en selectie van de politieke elite en het human resource management van de Belgische partijen in kaart gebracht.

SLEUTELWOORDEN [partijregels, partijwerking, rekrutering, gender]

De resultaten van dit onderzoeksproject waren pas beschikbaar in mei 2006, vlak voor het ter perse gaan van deze publicatie. Meer informatie over de studie kan dan ook bij de auteurs opgevraagd worden.

Les partis belges et l'intégration d'une perspective de genre dans leur mode de fonctionnement

Les partis jouent un rôle central dans le processus de sélection de l'élite politique. En effet, ils recrutent et sélectionnent les candidats et ne se contentent pas seulement de décider qui se trouve sur la liste mais également des places sur cette liste et de qui siège au gouvernement. Il est donc intéressant de faire partie de l'élite du parti elle-même. Au cours de la dernière décennie, le nombre de femmes à tous les niveaux de la politique belge n'a cessé d'augmenter, mais on sait peu de choses au sujet de la portée exacte des règles des partis belge visant à promouvoir l'équilibre des genres au sein de leurs propres organes et au sein des assemblées politiques. De telles mesures vont plus loin que les quotas ou les objectifs, elles comprennent la formation et la sensibilisation, la gestion des ressources humaines, et dans un cadre plus large, les études d'impact, etc. Une telle recherche est d'autant plus intéressante puisque le recrutement de l'élite politique reste un thème sensible moins étudié que l'impact du contexte institutionnel par exemple. Le présent projet de recherche, commandité par l'Institut pour l'égalité des femmes et des

hommes, étudie la manière dont les partis belges ont intégré la promotion de l'équilibre entre hommes et femmes au sein de leurs propres organes et assemblées politiques et quelle est la portée de telles mesures. Plus particulièrement, les mécanismes de recrutement et de sélection formels et informels de l'élite politique et la gestion des ressources humaines des partis belges seront répertoriés.

MOTS-CLÉS [partis, règles, mode de fonctionnement, recrutement, gender]

Les résultats de ce projet de recherche étaient disponibles depuis mai 2006, un délai trop court ne permettait pas de les inclure dans cette publication. Pour plus d'information sur la recherche, merci de contacter les auteures.

CONTACTGEGEVENS / COORDONNÉES

Petra Meier

Vakgroep Politieke Wetenschappen
Vrije Universiteit Brussel
Pleinlaan 2
1050 Brussel
T. 02 629 20 51
pmeier@vub.ac.be

An institutionalist perspective on Gender Mainstreaming

Marjolein Paantjens
(VUB)

De beschrijving van de mogelijkheden en de problemen van gender mainstreaming die men tegenkomt in de literatuur zijn vaak geformuleerd in institutionele termen. Het is daarom verrassend dat er weinig pogingen zijn ondernomen om gender mainstreaming systematisch te analyseren binnen een institutionalistisch kader. Deze paper is een eerste verkennende studie om te bekijken op welke manier het institutionalisme een vruchtbare benadering vormt voor de bestudering van gender mainstreaming. Gender mainstreaming is essentieel institutioneel van karakter: het heeft tot doel structurele en geïnstitutionaliseerde ongelijkheden op te lossen. Tevens kan een institutionele benadering licht werpen op de hindernissen die de strategie in de praktijk ontmoet. Omgekeerd vormt gender mainstreaming een interessante casus voor het testen en verbeteren van institutionalistische theorie, omdat institutionele verandering, het doel van gender mainstreaming, vaak moeilijk of niet verklaard kan worden in het institutionalisme. **SLEUTEL-
WOORDEN [gender mainstreaming, institutionalisme]**

An institutionalist perspective on Gender Mainstreaming

Les possibilités et les problèmes du 'gender mainstreaming' que l'on rencontre dans la littérature sont souvent définis en termes institutionnels. Il est donc surprenant que l'on ait entrepris que très peu de tentatives pour systématiquement analyser le 'gender mainstreaming' dans un cadre institutionnalisé. Cette contribution est le fruit d'une première étude exploratoire afin de savoir comment l'institutionnalisme constitue une approche fructueuse pour l'étude du 'gender mainstreaming'. Essentiellement, le 'gender mainstreaming' a un caractère institutionnel : le but ultime étant de résoudre les inégalités structurelles et institutionnalisées. L'approche institutionnelle pourrait en outre mettre en lumière les obstacles institutionnels qui entravent le développement de la stratégie dans la pratique. Inversement, le 'gender mainstreaming' est un cas intéressant pour tester et améliorer la théorie institutionnaliste, parce que le changement institutionnel, le but du 'gender mainstreaming', ne peut être expliqué dans l'institutionnalisme ou très difficilement. **MOTS-CLÉS [gender mainstreaming, institutionalisme]**

1. INTRODUCTION

1.1 Some observations

When reading through the enormous amount of literature on gender mainstreaming a few striking observations can be made. Although there are many studies on gender mainstreaming, the more theoretically inspired studies are definitely a minority compared to the huge amount of case studies and articles on the pro's and contra's of the strategy. This leads us to the point that much of the literature is under-theorized, and not very analytic. For example many articles on specific cases of gender mainstreaming, focus on 'problems and results' without clarifying the concept of gender mainstreaming itself. Empirical studies on gender mainstreaming are of course needed, but these studies might gain from having a consistent theoretical framework. When taking another look at much of this gender mainstreaming literature it is striking that many arguments and statements found in this literature, are 'institutionalist' in character, but often not explicitly recognized or used in this way.

For several reasons I believe that institutionalism¹ can be a fruitful pathway to a more theoretical and consistent way of studying gender mainstreaming. Put more strongly, I believe that an institutionalist approach is essential for a theoretical discussion of gender mainstreaming. Gender mainstreaming, in trying to change or tackle structural inequalities, aims at changing *institutionalized* inequalities. Following feminist theory I take a broad view on institutions.² Every aspect in the policy making cycle, producing or reproducing gender inequalities, ranging from very specific rules (explicit or implicit) to the broad guiding norms and principles of an organization, can be defined in terms of 'institutions'.

Another reason why an institutional approach is interesting, is that gender mainstreaming forms an interesting case for furthering institutionalist theory. Institutionalism is often accused of being able to explain endurance and continuity, but has far less explanatory power when it comes to change.³ As gender mainstreaming explicitly wants to bring about structural, institutional, change, it is an interesting case for testing and progressing institutionalist theory; especially for looking at sufficient and/ or necessary conditions for institutional change.

1.2 Goals and questions

To support these arguments, we can ask the question 'what is so institutional about gender mainstreaming'? In other words, is there anything institutionalist in gender mainstreaming? And if there is, what does it matter, what can we use this for?

This paper will subsequently address the following issues. First I will look at the Council of Europe definition of gender mainstreaming, and point out the ways in which this has anything to do with institutions or institutionalist theory. Although there is a multitude of definitions on gender mainstreaming, I will focus solely on the Council of Europe definition for several reasons. It is an elaborate definition, it serves as an example for many other definitions and it is the definition most used and most referred to. Secondly, I will shortly summarize some of the main criticisms and appraisals of the strategy found in the literature on gender mainstreaming and show why I think this is well understood in terms of institutionalism. Where necessary I will make a distinction between different strands of institutionalism. In my conclusion I will draw some implications of an institutionalist approach to gender mainstreaming and formulate some questions for future research.

2. GENDER MAINSTREAMING: WHAT ARE WE TALKING ABOUT?

2.1 Gender mainstreaming: the concept

What is gender mainstreaming? It seems a simple question, but unfortunately it is not. There are a multitude of different definitions in use and the list of potential meanings is long. The fact that in practice gender mainstreaming is often adapted to fit the specific characteristics of institutions and organizations, makes this lack of clarity even bigger. In a recent report by the Council of Europe for example, one of the most striking findings is that in many cases gender mainstreaming is not defined at all (Council of Europe 2004: 11).

However, when speaking about gender mainstreaming, one cannot get around the unavoidable definitional questions. Without wanting to fall into endless replications of the same definitions, I do want to shortly give a definition, that is needed in order to be able to address my central questions.⁴ Gender mainstreaming can be viewed as an attempt to innovate existing gender equality policies and to overcome their limitations and shortcomings. Many authors make a distinction between three types or phases in gender equality policies⁵: the demand for equal rights or equality before law, the demand for difference or positive action and gender mainstreaming in which an equal valuation of the masculine and the feminine is central. The definition most referred to is the one given by the Council of Europe:

“Gender Mainstreaming is the (re)organization, improvement, development and evaluation of policy processes, so that a gender equality perspective is incorporated in all policies at all levels and all stages, by the actors normally involved in policy making.” (Council of Europe 1998: 3)

This definition is clearly about the process of gender mainstreaming. The question of who has to gender mainstream, how to gender mainstream and

what to gender mainstream. It is striking that most definitions on gender mainstreaming are about the 'how' question, without paying attention to the why question. Why is it necessary to gender mainstream? What is the goal? According to Verloo this is one of the main difficulties in trying to define gender mainstreaming, namely the confusion between the goal and the process (Verloo 2000: 2-3). The fact that a process of gender mainstreaming has been initiated in an organization, does not imply an achievement of the goals of gender mainstreaming. The ultimate goal is gender equality, and not the mainstreaming as such.

Gender mainstreaming takes on a horizontal approach, integrating a gender perspective into all public policies instead of solely focusing on women or women's problems. Wankhas argued that the use of the concept of 'gender' in gender mainstreaming, instead of focusing on women's problems, opens up possibilities for a fundamental change in problem analysis (Wank 2003: 2). Instead of framing women to be 'behind' or 'in need of special help', framing in terms of gender makes it possible to conceptualize problems as located in the socially constructed gender *relations* between women and men.

Many authors refer to gender mainstreaming as a 'potentially revolutionary' concept (e.g. Hafner-Burton & Pollack 2000: 432). Instead of targeting the 'symptoms' of gender equality, gender mainstreaming tries to address inequalities on a structural level. According to Bretherton gender mainstreaming is a demanding strategy and the successful implementation would require that its principles and practices were institutionalized (Bretherton 2001: 61). In other words, that they reach the status of norms or rules which routinely operate to facilitate or constrain behavior in all aspects, and at all levels, of policy processes. Once institutionalized gender mainstreaming has the power to address gender in places where it could not before, and keep addressing those inequalities if they persist. Ideally gender mainstreaming would be integrated in the logic of an organization, it would become a norm that guides practices and procedures.

2.2 Making institutionalist sense of the concept

2.2.1 Gendered institutions

To begin with this application of 'institutionalism' to the gender mainstreaming literature, is based on a very broad view on institutions. Institutions can be conceptualized at different levels; from actors and organizations, via political systems, electoral procedures, to implicit norms.

Building on this broad view of institutions it is possible to think about dominant understandings of gender as social institutions. The relations between men and women, the representation of masculinity and femininity

are structured by social norms, e.g. attributions of 'masculine' and 'feminine' roles within the family, division of labor etc. (Sauer 2005: 89). The perception of gender relations as social institutions, makes it possible to study them through an institutional framework. It facilitates the recognition that policies and structures play an important role in shaping the conditions for behavior and through this, institutionalize and reproduce certain constructions and perceptions of gender (Mazey 2002). Gender mainstreaming, with its goal to bring about structural change of institutionalized gender inequalities, seen in this light becomes essentially institutional in character, having as its main purpose institutional change.

Understandings of gender are embedded and constrain and shape social interaction. They are part of the 'logic' of an organization (Bretherton 2001: 62). These notions will not easily change. It is difficult to recognize and exactly pinpoint these understanding, exactly because they are part of the logic, in which actors behave, think and perceive. Organizations themselves should therefore be viewed as 'gendered' entities. It is crucial to recognize that institutions privilege certain interests and ideas over others in terms of access and influence. Analyzing institutions from a gender perspective has shown that there can only be beneficial outcomes for women when the working culture, structure, systems, procedures, and underlying values of the institutions which shape women's lives themselves reflect a concern for gender equality (Porter, Smyth and Sweetman, quoted by Mazey 2002: 14). It is exactly this goal that gender mainstreaming aims at achieving. The reflection of gender mainstreaming must thus underlay every institution, and focusing solely on 'women's issues' or the symptoms of gender inequality is therefore not sufficient.

2.2.2 Gender mainstreaming as a strategy for institutional change

Looking at the definition of gender mainstreaming in the previous paragraph, we can see that one of the most important elements of gender mainstreaming is its emphasis on the systematic and structural approach to integrate gender at all levels into all procedures and policies. It is more than just boosting the number of women in parliament, it aims at structurally ameliorating gender equality, so that processes, policies and procedures are no longer gender biased or discriminating. The underlying assumption is that most policies are gendered and that these policies are a constitutional element in the construction of gendered institutions. These gendered institutions in turn produce and reproduce gender inequalities (Verloo 2001: 3). Taking a gendered view on institutions doesn't imply that all (state) institutions are 'patriarchal' or 'women unfriendly' to the same extent. The way in which gender is institutionalized is not fixed, but one can start from the point that institutions in general are marked masculine and operate as the institutionalization of the power of men (Chappell 2002: 11). Gender main-

streaming therefore, is not about 'adding women to the context' - which would leave the 'marked masculinity' unchanged - but it is about changing the context, the institution, itself (Bretherton 2001: 62). The goal of gender mainstreaming is a large scale change of gendered institutions, the transformation of norms and values present in policy making and in the mentality of its actors (Sauer 2005).

By screening all policies throughout the policy process it becomes possible to address those biases that are institutionalized and are responsible for the reproduction of gender inequalities. Gender mainstreaming therefore takes another point of departure than previous strategies: starting from the idea that the inequality between the sexes is a structural problem that neither can be solved by addressing equality as sameness or addressing it as a valuation of differences (Meier 2005: 3)

As mentioned in the above, the strategy of gender mainstreaming follows on previous gender equality policies, that have been conceptualized by some as three subsequent phases (e.g. Booth & Bennett 2002). According to Lombardo the first two approaches to gender equality, the demand for equal rights and the demand for difference, are incompatible with the patriarchal state (Lombardo 2003). The first would imply accepting a patriarchal standard to which women must adapt themselves, and the second would imply accepting a patriarchal standard, from which women deviate and therefore are in need of special treatment (Lombardo 2003: 160). In the first two approaches patriarchal norms, or hegemonic masculinity remain untouched. In the first case women have to become or at least behave like men, in the second 'women are not men' and therefore in need of special action, like positive action. Whether gender mainstreaming can really offer a way out of this dilemma is questionable. But it seems that the goal of real gender equality will not be reached without changing the patriarchal fabric of society. Gender mainstreaming would therefore have to imply a transformation of institutionalized norms on masculinity and femininity.

Thinking about these arguments in terms of institutions, one can say that the first two strategies leave the 'institutionalized power of men' untouched. It is therefore not surprising that inequalities persist, as the structural and institutional norms of masculinity and femininity remain out of scope. Gender mainstreaming aims at addressing these institutionalized norms, and it is therefore important to ask questions about the possibilities of institutional change in connection to understandings of gender and gender inequalities.

3. GENDER MAINSTREAMING: PROBLEMS AND POSSIBILITIES?

3.1 What does the literature tell us?

Where do we stand 10 years after the UN Beijing Conference on Women in 1995, is a question addressed in much of the gender mainstreaming literature. It is fair to say that gender mainstreaming is still looked upon with ambivalent feelings. So how can we explain that despite the seemingly large political support and will to adopt gender mainstreaming, the strategy up till now, has not (yet) led to the 'potential revolution' for which it theoretically held the right cards? In the literature on gender mainstreaming we can find some clues of why it is difficult to gender mainstream. Some texts focus on prerequisites that have to be in order, other focus on examples from case studies. In what follows I will focus on these arguments that are interesting for a further discussion of gender mainstreaming within an institutional framework.

3.1.1 Problems and possibilities

The most important, and maybe most obvious, condition for gender mainstreaming to be effective, is that policy makers and politicians support this strategy: that there is sufficient political will. Verloo remarks that political support was missing in the 1970s in the Netherlands, when a strategy similar to the one of gender mainstreaming was implemented (Verloo 2001: 2). One of the reasons of failure back then was exactly the lack of political and bureaucratic support in combination with a lack of concrete tools and instruments (Verloo 2001: 7). So on paper, the seemingly large support for gender mainstreaming at the moment of its introduction, did offer a positive outlook on the chances of success.⁶

Gender mainstreaming requires from policy makers that they re-evaluate the way in which they conceptualize or frame certain issues. This means that deeply embedded values and practices need to be questioned. It is therefore likely that mainstreaming will sometimes encounter resistance (Mazey 2002). Some feminists therefore fear that gender mainstreaming will only take root in traditionally gender sensitive policy domains (e.g. health or development cooperation), while not in others (e.g. van der Vleuten 2004: 13). This fear might be grounded, as we can find some support for these arguments in case studies of gender mainstreaming. Mazey among others, notes that gender mainstreaming seems to have had the greatest impact in those policy areas with prior experience in dealing with equal opportunities (Mazey 2002: 44-48). In some areas there was even some active resistance. DG competition for example had taken a principled stance against the integration of gender into its processes (Pollack, Hafner-Burton 2000).

The flexibility of gender mainstreaming has been praised and criticized at the same time. On the one hand, it is exactly this flexibility that allows an adaptation to specific contexts, to different countries with different systems and procedures, and to different policy fields. On the other hand, by adapting gender mainstreaming to specific cases, it runs the risk of losing a lot of its initial power in the translation process. Especially in fields where there is resistance or too little knowledge on gender, it is in danger of becoming a 'magic word' that is added to documents, without its attached meanings and transformative power.

Woodward also argues that the chances of such a misinterpretation or misuse of the gender mainstreaming are the largest in areas where there is strong resistance to the questioning of gender as a fundamental part of policies (Woodward 2001: 73). Here it runs the risk to be adopted as an 'empty' concept, while specific equal opportunities policies are abolished. The same goes for those fields where there is little understanding of gender issues, as the proper implementation of gender mainstreaming, presumes a certain level of understanding of gender issues. If such understandings or support are absent, the chances are great that gender mainstreaming is interpreted (consciously or unconsciously) as 'just another equal opportunities measure' and not as a strategy with potential transformative power.

Although gender mainstreaming can be revolutionary, as it challenges deeply embedded norms regarding gender relations and long established policy frames, the complexity of the concept in combination with its possible radical nature, leads to doubts about the likeliness of success (Mazey 2002). The low priority normally accorded to gender issues begs the question whether obligations to mainstream gender equality will ever be allowed to obstruct the 'real mainstream'. Bretherton shows that at least in the discussions on the accession of Eastern and central European countries, this was not the case (Bretherton 2001). The principle of gender mainstreaming was not consistently implemented, and, if in conflict with other principles or norms, had to make way. Lombardo and Meier show that even on the level of policy discourse, notions of gender mainstreaming often have to make way for other norms (Lombardo and Meier 2005).

According to Mazey, the national impact of EU gender mainstreaming initiatives varies widely across member states and policy fields (Mazey 2002). This problem is enlarged by the fact that gender mainstreaming is a policy strategy and not a legally binding instrument. This 'voluntary' status of gender mainstreaming has led many to be skeptical about the potential of success. As there are no sanctions connected to the non-implementation, states, bureaucracies or organizations won't be too willing to make high costs for implementing the strategy if non-implementation seems less costly (van der Vleuten 2004: 13). Benschop en Verloo show in their case study of a project on gender mainstreaming that it is necessary to create support within an

organization (Benschop & Verloo 2003: 29-31). By directly involving policymakers, that previously had nothing to do with gender issues, support was cultivated for the strategy. That this was possible, was helped by that existence of certain notions and principles in the organization, that 'fitted' the discourse of gender mainstreaming. For example, the idea that all human potential and talent in the organization should be used, fitted a discourse on the waste of the talents of women.

3.2 To what extent are these arguments institutional?

From experience and studies we have learned that political institutions are difficult to change, and that they have shown themselves to be conservative when it comes to issues of gender (Sauer 2005). In institutionalist literature, much can be found on reasons why it is so difficult to change institutionalized norms, procedures etc.. Institutional change in general is often viewed as complex (Hall & Taylor 1996). All of the three main strands of new-institutionalism, rational choice, historical and sociological institutionalism, have explications for this phenomenon, although they differ.⁷

3.2.1 Continuity versus change

Rational choice institutionalism takes a calculus based approach to understanding institutions. Institutional change is seen as risky and expensive. It will only take place when continuance, or non-change, is considered to be too expensive (Sauer 2005: 92). In other words, gender mainstreaming must be viewed as useful for the organization, and it should not lead to high costs. In other words, there must be a rationale for organizations to implement it. The chances are great that in many organizations, gender mainstreaming will not be in the interest of the power holders or ruling elite. If conceived in this way, gender mainstreaming will not be properly institutionalized, and will not have the desired effects.

The non-binding character of gender mainstreaming poses a problem in this light. Bureaucratic organizations not normally involved in gender equality policies, will have to be convinced of the importance of gender equality. In the EU for example, some of the 'gender blind' services, after the adoption of gender mainstreaming, had to deal with issues of gender for the first time in their existence. When critically scrutinized, it turns out that some of these services are doing practically nothing. The fact that there is no 'blaming and/or shaming' when it comes to the implementation of gender mainstreaming, will make those 'gender blind' organizations calculate the profit of gender mainstreaming as little or non-existent and therefore they will not be inclined to implement it (van der Vleuten 2004).

Sociological institutionalism, although it also has difficulties in explaining change, does see some possibilities, for example through the idea of isomorphism. Isomorphism starts from the idea that institutions feel pressured to be in line with other institutions in their environment, whenever they deviate too much from this environment. If this is the case, processes of change can develop. How the initial change in the environment was set in process, remains a question unanswered by this idea.

3.2.2 Path dependency and institutional frames

Historical institutionalism has some very useful tools for the analysis of the difficulties of gender mainstreaming, i.e. the concept of 'path dependency'. In short the idea is that choices made when an institution is being formed, have a constraining effect in the future (Greener 2005: 62). Institutions are deeply embedded and provide the framework in which actors behave and think. In this view, they are therefore 'bounded rational' and it is difficult for them to 'think outside' of these institutions (Sauer 2005: 96). Some of the arguments discussed in the previous paragraph can be understood very well with use of the concept of path dependency.

The observation made by several authors that policy areas traditionally sensitive to gender issues, are more inclined to implement gender mainstreaming, can be very well explained in this approach. It is a good example of the constraining power of norms that are woven into the fabric of policy fields, that are institutionalized. New ideas that can resonate with existing ideas and norms, will have a better change, than norms that cannot. Institutional innovation stands the best chances of success in a context where values are present that can be mobilized in service of the new institutions (Woodward 2001: 69).

When the infrastructure or the discourse of a certain organization or institution is framed in a certain way, it is easier to 'go with the flow', i.e. to frame demands or policies in accordance with the existing discourse, than to go against it. So even if one would like to change the institutional fabric itself, it might be necessary to frame the demand for change in a way 'understood' by the organization.

When there is convergence between the ideas and interests of significant actors, or between policy strategies, demands, and the organizations normative frame, one can perceive this as 'swimming with the tide' (Bulmer 1998, cited by Bretherton 2001: 61). The transformative character of gender mainstreaming however, constitutes more of a swimming against the tide (Bretherton 2001), as it focuses on changing the dominant discourse, and in connection, might challenge vested interests. To look at the process of gender mainstreaming in this manner might help in understanding why it encounters many problems in certain fields while not, or less in others.

The fact that gender mainstreaming addresses gender equality as a structural facet of every policy field, offers leeway for systematically tackling persisting gender inequalities. It can address gender in places where it could not address it before, and once institutionalized gender mainstreaming has an ongoing effect, addressing those sticky inequalities that might otherwise persist. The potential of gender mainstreaming would be enormous if it was to be institutionalized to this extent. The question remains whether it will ever get this far.

In almost all strands of institutionalism the role of certain 'frames' is a central concept. Only the extent to which they are viewed as constraining behavior and the extent to which they can be changed, differs. Frames are constraining in the sense that actors think within these frames and will therefore not perceive or have difficulties with anything that is not conceptualized in terms of this frame (Sauer 2005). It is therefore necessary that a new idea, or institution, like gender mainstreaming will connect or link itself with previously existing ideas. The conscious use of this can be viewed as 'strategic framing'. Feminists have used this strategy in many cases to make sure that their demands would be noticed by the public or taken up by governments.

Although the necessity to frame gender equality demands, or to frame gender mainstreaming, in terms familiar to norms existing in organizations, this framing can also have a dangerous side. By adapting the concept of gender mainstreaming to fit a certain discourse, the chances are great that it's original meaning won't get across, or that it runs the risk to be 'captured' and used for other goals. A good example of such a process by Maria Stratigaki, is her article on the 'Cooptation of Gender Concepts in EU Policies: The Case of 'Reconciliation of Work and Family'' (Maria Stratigaki 2004). It shows how the concept reconciliation of work and family shifted in meaning from the equal sharing of responsibilities between women and men, to an economic objective (allowing flexible forms of work etc.).⁸

4. CONCLUSIONS

As shows in the above, gender mainstreaming is an essentially institutionalist phenomenon. Institutional theory might help explain some of the difficulties gender mainstreaming encounters. Institutional theory can help us to study gender mainstreaming in a more structured and consistent way. It can help to know where to look for possible impediments or obstacles in the implementation process, and to think about the necessary conditions for institutional change.

Another conclusion is that it is necessary to understand institutions as gendered entities, when we want to study impediments and problems in the

process of mainstreaming gender. Institutions are not neutral in that they do not accord every actor the same benefits or accession. This has implications for the success of gender mainstreaming. Understanding dominant conceptualizations of gender as institutional, makes it possible to think the change or norms in terms of processes of institutional change. The way in which gender is institutionalized however, is not fixed. Some institutions might be very patriarchal, while others are closer to an gender equality as the norm. This means that gender mainstreaming is expected to have a different impact and to encounter different problems in different institutions. It would be interesting to compare institutions according to their level of institutionalization of gender equality norms. A question that needs to be asked linked to this is to what extent institutionalist theory needs and can be engendered for the proper study of gender mainstreaming.

The other way around gender mainstreaming poses a very interesting case for the advancement of institutionalist theory. Exactly in the field of studying institutional change. Although this paper did not discuss into great detail the exact possibilities of the different types of institutionalism, it is possible to see that each of the strands might have some explanatory power, largely depending on the questions that are asked. I also tried to shortly show the difficulties of the explanation of change in institutionalist theory.

Interesting questions for future research are: Are certain institutions necessary and/ or sufficient for the success of gender mainstreaming? Are certain institutions insurmountable for gender mainstreaming? Can we expect gender mainstreaming to be able to tackle structural inequalities? Is it possible to change structures and norms through gender mainstreaming? I believe that these questions will lead to a better understanding of the (mal) functioning of gender mainstreaming and that they can help to advance theoretical understandings of institutional change.

NOTES

1. I will use the term institutionalist theory and institutionalism as exchangeable. I will also not get into too much detail about the different strands of institutionalist theory. I recognize that not all strands of institutionalism are evenly useful for the study of gender issues. I elaborately discussed this issue in the paper: Marjolein Paantjens, *Between Feminism and the New Institutionalism*, Paper presented at the 3d ECPR Conference, 8-10 September, 2005
2. Not all strands of institutionalism define institutions in equally broad terms. However, in feminist literature on institutions, they are defined in broad terms as well. Ranging from specific rules and procedures to broad norms on heterosexuality or for example the conceptualization of motherhood as an institution. It is in taking such a broad approach that the possibilities of studying gender from an institutionalist point of view open up.
3. This is a classical criticism on institutionalist theory and is made by many different authors. For example Peters, B.G. (1999). *Institutional Theory in Political Science: The New Institutionalism*, Pinter, London, Bretherton, Charlotte (2001) and Hay, C. and D. Wincott (1998), *Structure, Agency and Historical Institutionalism*, *Political Studies*, 46-5, pp. 951-957
4. For an elaborate overview of the definitions, the origins and the development of gender mains-

streaming see for example: Verloo, M. (2001). Another Velvet Revolution? gender mainstreaming and the Politics of Implementation, IWM working paper no. 5/2001, Vienna 2001, Wank, C. U. (2003). Different Conceptualisations of gender mainstreaming in Different Institutional Settings: The Specific Interpretation of gender mainstreaming by the European Commission and the Goal of Gender Equality, paper presented on ECPR conference, Marburg, 18-20 September, 2003.

5. For example Booth and Bennett (2002) or Nelen (2000).
6. There are some authors who have doubted the sincerity of this political support and wonder whether some politicians are not just paying 'lip-service'. For example van der Vleuten 2004.
7. Most authors make a distinction into three strands of new institutionalism. For details see for example: Hall & Taylor 1996 or Aspinwall & Schneider 2000.
8. Another good example of strategic framing leading to shifts of meaning or even a 'capturing' for other purposes can be found in the case of the framing of domestic violence in Hungary. See: Kriszan, A., M. Paantjens & I. van Lamoen (2005). Domestic Violence: who's problem? The Greek Review of Social Research, 117 B, 2005.

BIBLIOGRAPHY

- Aspinwall, M.D. & G. Schneider (2000). 'Same menu, separate tables: the institutionalist turn in political science and the study of European integration' *European Journal of Political Research* 38 pp. 1-36.
- Benschop, Yvonne & Mieke Verloo (2003). 'Geen roos zonder doornen; Reflecties op gender mainstreaming' *Tijdschrift voor Genderstudies* 3 (4), pp. 23-32.
- Booth, Christine & Cinnamon Bennett (2002). 'Gender mainstreaming in the European Union. Towards a New Conception and Practice of Equal Opportunities?' *European Journal of Women's Studies* 9(4), pp. 430-446.
- Bretherton, Charlotte (2001). 'Gender mainstreaming and EU enlargement: swimming against the tide?' *Journal of European Public Policy* 8(1), pp. 60-81.
- Chappell, Louise (2003). *Gendering Government*. Vancouver: UBC Press.
- Council of Europe (2004). *Gender mainstreaming; Conceptual framework, methodology and presentation of good practices*, Final report of activities of the Group of Specialists on Mainstreaming, Strasbourg.
- Greener, Ian (2005). 'The Potential of Path Dependence in Political Studies' *Politics* 25 (1), pp. 62-72.
- Hafner-Burton, Emilie & Mark A. Pollack (2002). 'Gender mainstreaming and Global Governance' *Feminist Legal Studies* 10(3), pp. 285-298.
- Hafner-Burton, Emilie & Mark A. Pollack (2002). 'Mainstreaming Gender in Global Governance' *European Journal of International Relations* 8(3), pp. 339-374.
- Hall Peter A. & Rosemary Taylor (1998). 'The Potential of Historical Institutionalism: a Response to Hay and Wincott' *Political Studies* 46(5), pp. 958-962.
- Hall, Peter A. & Rosemary C. Taylor (1996). 'Political science and the three new institutionalisms' *Political Studies* 44(4), pp. 958-62.
- Hay, Colin & Daniel Wincott (1998). 'Structure, Agency and Historical Institutionalism' *Political Studies* 46(5), pp. 951-957.
- Kriszan, A., Paantjens, M. and I. van Lamoen (2005). 'Domestic Violence: who's problem?' *Greek Review of Social Research* Special Issue: Differences in the framing of gender inequality as a policy problem across Europe, 2005.
- Liebert, Ulrike (2002). 'Europeanising gender mainstreaming: Constraints and Opportunities in the Multi-level Polity' *Feminist Legal Studies* 10(3), pp. 241-256.
- Lombardo, Emanuela & Petra Meier (2005). *Implementing gender mainstreaming in the EU: a*

- battle of policy frames?* Paper presented at the ECPR Joint Sessions of Granada, 14-19 April 2005, Workshop on 'The Future of Gender Equality in the European Union'.
- Lombardo, Emanuela (2003). 'EU Gender Policy: Trapped in the 'Wollstonecraft Dilemma'?' *The European Journal of Women's Studies* 10(2), 159-180.
- Mackay, Fiona & Petra Meier (2003). *Institutions, Change and Gender-Relations: Towards a Feminist New Institutionalism?* working paper, prepared for the ECPR Joint Sessions, Edinburgh, 2003.
- Mazey, Sonia (2002). 'Gender mainstreaming Strategies in the EU: Delivering on Agenda?' *Feminist Legal Studies* 10(3), pp. 227-240.
- Meier, Petra et. al. (2005). 'Gender mainstreaming and the benchmarking fallacy of women in political participation' *Greek Review of Social Research*. Special Issue: Differences in the framing of gender inequality as a policy problem across Europe, 2005.
- Nelen, Sarah (2000). 'Mainstreaming als 'nieuwe' strategie inzake gelijke kansenbeleid: wondermiddel of verdwyntruc? Een bestuurskundige benadering van mainstreaming' *Tijdschrift voor Genderstudies* 3(4), pp. 33-42.
- Sauer, Birgit (2005). 'Geschlechterkritischer Institutionalismus – ein Beitrag zur politikwissenschaftlichen Policy- Forschung' In: Behning, Ute & Birgit Sauer (eds.) *Was bewirkt Gender Mainstreaming. Evaluierung durch Policy-Analyses*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Stratigaki, M. (2004). 'Gender mainstreaming Versus Positive Action: an ongoing conflict in EU gender equality policy' *European Journal of Women's Studies* 12, pp. 165 - 186.
- Stratigaki, Maria (2004). 'The Cooptation of Gender Concepts in EU Policies: The Case of 'Reconciliation of Work and Family'' *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society* 11(1), pp. 30-56.
- Verloo, Mieke (2000). 'Report for the Council of Europe' *Gender Mainstreaming: Practice and Prospects*. Strasbourg, 7 January 2000.
- Verloo, Mieke (2001). *Another Velvet Revolution? Gender mainstreaming and the Politics of Implementation*, IWM working paper no. 5/2001, Vienna 2001.
- Vleuten, Anna van der (2004). *Snail or Snake? Shifts in the domain of EU gender equality policies*. Paper presented at the ECPR conference, Bologna 24-26 June, 2004.
- Wank, Christine U. (2003). *Different Conceptualisations of gender mainstreaming in Different Institutional Settings: The Specific Interpretation of gender mainstreaming by the European Commission and the Goal of Gender Equality*, paper presented on ECPR conference, Marburg, 18-20 September, 2003.
- Woodward, Alison E. (2001). 'Gender mainstreaming' *European Policy: Innovation or Deception?* Berlin: Social Science Research Centre.

CONTACT DETAILS

Marjolein Paantjens

Vrije Universiteit Brussel
Pleinlaan 2
1050 Elsene
T. 02 629 20 51
F. 02 629 22 78
marjolein.paantjens@vub.ac.be

Hoe kunnen vakbonden de gelijkheid bevorderen? Het Charter 'Gender mainstreaming in de vakbonden'

---

dra. Saskia Ravesloot
(Vrije Universiteit Brussel)

Dit artikel steunt op de resultaten van een Europees vergelijkend onderzoek (Mainstreaming and Unions) over het gelijkheidsbeleid van de vakbonden in België, Denemarken, Frankrijk, Italië, Nederland en Oostenrijk. Het onderzoek werd geleid door het onderzoeksinstituut ISERES in Frankrijk. Het Interuniversitair Instituut voor de Studie van de Arbeid (IISA), gevestigd op de VUB, coördineerde het Belgische luik. Na drie jaar actieonderzoek heeft de samenwerking tussen het IISA en de genderdeskundigen van de ACLVB, de ABVV en het ACV de voorzitters van de drie representatieve vakbonden in België ertoe gebracht om een Charter 'Gender mainstreaming en de vakbonden' te ondertekenen. De tien verbintenissen opgenomen in dit Charter onderstrepen de erkenning vanwege de top van de vakbonden dat gelijkheid nog steeds op de agenda moet staan en voornamelijk niet verworven is. De vakbonden aanvaardden dan ook de invoering van het gender mainstreamingproces als een strategie om deze gelijkheid te verwezenlijken.

Het artikel is opgebouwd uit een inleidend deel over de context van het onderzoek dat aan de basis lag van de ondertekening van het charter en geeft vervolgens een toelichting over het charter zelf. Uit dit charter worden enkele artikelen gelicht, die als essentieel worden beschouwd voor het welslagen van het invoeren van een gender mainstreamingsproces in de syndicale organisaties: meer bepaald een sterkere vertegenwoordiging van vrouwen enerzijds en de aanwezigheid van *women-only-structures* binnen de representatieve vakbonden anderzijds. Het artikel besluit met een reflectie over het concept gender mainstreaming en stelt een herformulering van de definitie voor. **SLEUTELWOORDEN [gender mainstreaming, vakbonden]**

Comment les syndicats peuvent-ils promouvoir l'égalité? La Charte 'Gender mainstreaming dans les syndicats'

Cet article est basé sur les résultats d'une enquête comparative européenne (Mainstreaming and Unions) sur la politique de l'égalité des syndicats en Belgique, au Danemark, en France, en Italie, aux Pays-Bas et en Autriche. L'étude a été dirigée, en France, par l'institut de recherches ISERES. L'Institut Interuniversitaire pour l'Étude du Travail (IINET), installé à la ULB/VUB, s'est chargé de la coordination du volet belge. Au terme de trois années de recherches-actions, la collaboration entre l'IINET et les experts de genre des syndicats CGSLB, de la FGTB et de la CSC a amené les présidents des trois syndicats représentatifs en Belgique à signer la Charte 'Gender mainstreaming et syndicats'. Les dix engagements repris dans cette Charte soulignent la reconnaissance de la part de la direction de ces syndicats de fixer l'égalité à l'ordre du jour étant donné qu'elle n'est toujours pas acquise. Les syndicats acceptent dès lors l'introduction du processus de

'gender mainstreaming' comme une stratégie visant à réaliser cette égalité. L'article commence par une introduction sur le contexte de l'enquête qui est à la base de la signature de la Charte et donne ensuite quelques explications au sujet de la Charte elle-même. Nous avons extrait quelques articles de la Charte qui nous semblaient essentiels pour le succès de l'introduction du processus de 'gender mainstreaming' dans les organisations syndicales : plus particulièrement une meilleure représentation des femmes d'une part et la présence de « structures «women-only» dans le sein des syndicats représentatifs d'autre part. Il conclut avec une réflexion sur le concept 'gender mainstreaming' et il propose une nouvelle formulation de la définition. **MOTS-CLÉS [gender mainstreaming, syndicats]**

1. ONDERZOEK NAAR DE GELIJKHEID VAN VROUWEN EN MANNEN OP DE ARBEIDSMARKT

“De globale werkgelegenheidsgraad in België ligt te laag. De maatregelen om, gelet op de demografische evolutie, ouderen meer arbeidsmarktkansen te geven, kaderen dan ook in een globaal werkgelegenheidsbeleid waarin ook vrouwen, laaggeschoolden, ouderen, allochtonen, gehandicapten en jongeren volwaardig aan de arbeidsmarkt kunnen participeren.” (Generatiepact, 10 oktober 2005)

Bovenstaand citaat uit het generatiepact, dat op dinsdag 11 oktober 2005 door de Eerste minister in het parlement werd voorgesteld, geeft aan dat vrouwen nog lang niet dezelfde posities innemen op de arbeidsmarkt als mannen, meer zelfs, vrouwen worden nog steeds beschouwd als een 'kwetsbare' (of gemarginaliseerde) groep, naast laaggeschoolden, ouderen, allochtonen, gehandicapten en jongeren. Door deze doelgroepen van het tewerkstellingsbeleid naast elkaar te plaatsen wordt het aloude beeld opgeroepen van de beter geschoolde, actieve valide autochtone man boven de 25 maar wel onder de 45.

Met deze *male standard* (Briskin & McDermott 1993) wordt de ervaring van mannen als algemeen referentiekader aangenomen en als norm beschouwd waartegen de prestaties van vrouwen worden afgewogen (McBride 2001). De norm is een loopbaan van 40 jaar, waarin voltijds gewerkt wordt, jaar na jaar, 5 dagen op de week van 9 uur in de ochtend tot en met half zes 's avonds.

Verder getuigt de opsomming in het citaat uit het Generatiepact van weinig dynamiek in het tewerkstellingsbeleid en wordt de indruk gewekt dat er na al die jaren van intensief gelijkheidsbeleid maar een beperkte vooruitgang is geboekt voor elk van de betrokken sociale groepen en dat er nog steeds ongelijkheden en zelfs discriminaties bestaan tussen vrouwen en mannen, allochtonen en autochtonen, minder validen en validen, ongeschoolden en geschoolden en tussen leeftijdsgroepen. Indien deze veronderstelling wordt bevestigd – ik kom hier verder op terug – kan men zich de vraag stellen of vandaag de belangen van deze 'kwetsbare' groepen in voldoende mate worden verdedigd door 'die actoren die in de regel bij de besluitvorming van het

tewerkstellingsbeleid betrokken zijn'? In termen van syndicale democratie stelt Hyman dat de macht die de vakbond heeft over de syndicale leden gebruikt zou moeten worden voor de leden zelf (Hyman 1975). McBride herformuleert deze vraag als volgt: "how can all workers ensure that power over them is used in the collective interests of everyone?" (McBride 2001).

Uitgaande van het feit dat vrouwen geen homogene maar eerder een heterogene sociale groep vormen, die de diversiteit van de samenleving weer spiegelt (McBride 2001), richt ik de aandacht van mijn betoog op de ongelijkheden van vrouwen en mannen, zonder in dit artikel dieper in te gaan op het debat over de voorkeur voor een gender perspectief of een diversiteitperspectief bij de analyse van de arbeidsmarkt. Niet omdat de ongelijkheden die bij diverse sociale groepen worden opgetekend niet even schrijnend kunnen zijn, of zelfs schrijnender naarmate ongelijkheden en discriminaties worden gecumuleerd of elkaar versterken, maar omdat ik meen dat de gender invalshoek van essentieel belang bij de analyse van de arbeidsmarkt en gender als transversaal thema doorheen alle andere 'kwetsbare' groepen loopt.

De groep 'vrouwen' opgevat als een *serial collective* (Young 1994) is in staat om allianties te vormen en strategieën voor weerstand op te bouwen. Vrouwen als onderdrukte groep worden gekenmerkt door hun sociale status en hun gemeenschappelijke geschiedenis die deze sociale status vorm geeft (Young 1990). Emancipatie van de vrouwen zal de ontvoogding van andere onderdrukte groepen bevorderen en aanmoedigen en zo een dynamiek op gang brengen gegrond op wederzijdse solidariteit en interactie, met het oog op gelijkheid, waarbij de invulling van het concept 'gelijkheid' onderhevig wordt geacht aan de socio-culturele, politieke en economische context van elk van de onderdrukte groepen.

De emancipatie van de vrouwen op economisch vlak zal ook een ontvoogdende invloed uitoefenen op de privé-sfeer (ontvoogding binnen de familiale sfeer) en de publieke sfeer (politiek, sociaal en cultureel vlak). Sokoloff (1988) stelt dat "Thus, although the social relations of patriarchy and capital produce and reproduce the home and the market and the relations within and between each, people in the home and the market, of different socially constructed genders (classes, races, and so on), participate in the production and reproduction of these very institutions." Voor Sokoloff impliceert dit dat elke poging om de arbeidssituaties van vrouwen te bestuderen slechts kan slagen indien ook de aandacht wordt gevestigd op de familiale taken in een maatschappij waar zowel de privé-sfeer als de arbeidsmarkt doordrongen zijn van patriarchale en kapitalistische verhoudingen.

2. WEGWERKEN VAN ONGELIJKHEDEN EN DISCRIMINATIES?

Alvorens na te gaan of de belangen van vrouwen in voldoende mate worden verdedigd in de huidige beleidsstructuren, geef ik kort enkele cijfers die getuigen van het bestaan van ongelijkheden en discriminaties tussen vrouwen en mannen op de werkvloer. Het World Economic Forum (WEF)¹ heeft in een recente studie (2005) een rangschikking gemaakt van 58 landen op basis van 5 criteria: de score voor de economische participatie wordt berekend op basis van de vergelijking van de werkloosheidsgraad, de activiteitsgraad en het respect van het principe gelijk loon voor gelijk werk.

De score voor de economische kansen wordt onder andere gemeten in functie van de duur van het zwangerschapsverlof, het percentage loon dat uitbetaald wordt tijdens deze periode en het aantal vrouwen op verantwoordelijke functies. De score voor *political empowerment* verwijst naar de deelname van vrouwen aan besluitvormingsprocessen en naar het aantal vrouwen dat zetelt in de besluitvormingsorganen. Ook de scores voor de criteria onderwijs en gezondheid, zijn de vertaling van de kloof die tussen vrouwen en mannen op de respectieve domeinen werd opgetekend.

Tabel 1

Global Gender Gap (World Economic Forum, 2005)

Land	N°	Score	Econ. Part.	Econ. Kan.	Pol. Part.	Onderwijs	Gezondheid
Zweden	1	5.53	5	12	8	1	1
Noorwegen	2	5.39	13	2	3	6	9
Denemarken	4	5.27	6	1	20	5	2
Canada	7	4.87	7	27	11	12	14
Ver. Kon.	8	4.75	21	41	5	4	28
Duitsland	9	4.61	20	28	6	34	10
Australië	10	4.61	15	25	22	17	18
Frankrijk	13	4.49	31	9	14	31	17
Nederland	14	4.48	32	16	7	42	8
Ver. Stat.	17	4.40	19	46	19	8	42
België	20	4.30	35	37	25	15	16

Bron: Lopez-Claros, Augusto en Zahidi, Saadia (2005: 8)

Tabel 1 geeft de *Global gender Gap* aan voor enkele landen, waarbij België de 20ste plaats inneemt. De hoogst mogelijke score is 7, België scoort 4,7 in totaal, een score die relatief zwak is, te wijten aan het feit dat België de 35ste plaats inneemt wanneer het gaat om de economische participatie en zelfs de 37ste plaats op een totaal van 58 landen voor wat betreft de economische kansen. België scoort beter op het vlak van onderwijs (15de plaats) en gezondheid (16de plaats), maar doet het niet beter dan Polen of de Baltische staten. Zweden staat bovenaan, dit neemt echter niet weg dat ook daar nog niet alle ongelijkheden werden uitgebannen.

De ongelijkheden en discriminaties spelen zich voornamelijk af op de arbeidsmarkt en concentreren zich rond de segregatie, de loonkloof en de job onzekerheid. Alhoewel het traditionele model van tijdelijke of definitieve terugtrekking van vrouwen uit de arbeidsmarkt – omwille van de zorg voor kinderen – blijkt te verminderen, worden vrouwen als groep toch nog steeds geconfronteerd met aloude obstakels: de afwezigheid van promoties binnen de ondernemingen, de horizontale segregatie, de kwetsbaarheid inzake werkloosheid, de loonkloof, de precaire arbeidscontracten en de beperkte kinderopvang, factoren die sterk in de hand worden gewerkt door het aanhoudende traditionele rollenpatroon.

3. NOOD AAN GENDER MAINSTREAMING

Bovenstaande ongelijkheden worden geacht te verdwijnen na herhaaldelijke en gezamenlijke inspanningen vanwege 'de actoren die in de regel betrokken zijn bij het gelijkheidsbeleid'. Dat dit streven naar gelijkheid reeds lange tijd mee gestuurd wordt vanuit Europa blijkt uit de resolutie van 1997 van de Raad van Europa: "Member States must deal with gender discrimination and take appropriate measures to enable men and women to reconcile working life and family life and facilitate the reintegration of men and women in economically active life." (Council of Europe Resolution 1997)

De Europese Commissie doet een beroep op gender mainstreaming en spoort haar lidstaten aan om ongelijkheden en discriminaties via deze transversale benadering weg te werken: "The new 19th guideline emphasises that member States "will adopt an approach that aims at gender mainstreaming when implementing the guidelines of the four pillars" (OJ, EC, 1999). In elk van de pijlers (inzetbaarheid, ondernemerschap, aanpasbaarheid en gelijke kansen) stuurt de Europese Unie aan op de integratie van de genderdimensie bij de uitvoering van het tewerkstellingsbeleid. De aandacht wordt hiermee op de economische invalshoek gericht. De sociale bekommernis (het afstemmen van het privé-leven op het professioneel leven) blijft eerder op de achtergrond, waardoor vrouwen de gelegenheid wordt onthouden om uit de traditionele rolpatronen te stappen, maar waarbij zij wel opgeslorpt blijven

in het tweeverdienermodel dat hen een dubbele dagtaak bezorgt.

De kloof tussen de intenties voor een betere combinatie van de arbeid en gezin en de uiteindelijke resultaten op dit vlak wordt als één van de contradicties vastgesteld in de politiek ter versterking van de posities van vrouwen op de arbeidsmarkt. Ook het verschil tussen de kwantitatieve doelstellingen – overeenkomstig de recente afspraken gemaakt in Lissabon (maart 2000) en Stockholm (maart 2001) en die in 2010 zouden moeten leiden tot een gemiddelde werkgelegenheidsgraad voor vrouwen boven 60 % in de Europese unie en de meer kwalitatieve doelstellingen inzake de kwaliteit van de arbeid (precaire arbeidscontracten, aanbod van type jobs, statuut van de jobs) blijft groot en werd als een tweede contradictie opgemerkt door het MSU-eindrapport.²

4. GENDER MAINSTREAMING VANUIT VERSCHILLENDE HOEKEN

Dat het (opgelegde) concept gender mainstreaming geen eensgezinde invulling krijgt (Walby 2003) ligt waarschijnlijk mee aan de oorsprong van het feit dat niet alle Europese lidstaten zich op gelijkaardige wijze inzetten voor het wegwerken van ongelijkheden en discriminaties en vervolgens niet dezelfde resultaten kunnen voorleggen, getuige hiervan tabel 1. Elke lidstaat van de Europese Unie geeft in zijn nationale actieplannen (NAP) aan welke maatregelen zijn uitgevaardigd ter uitvoering van de Europese richtlijnen inzake de tewerkstellingspolitiek en welke inspanningen zij geleverd hebben bij de integratie van de genderdimensie in elk van de vier pijlers. Voortgaand op de inhoud van deze actieplannen en verwijzend naar andere Europese studies over de plaatsen van vrouwen op de arbeidsmarkt³ onderscheidt het MSU-eindrapport (Silvera 2004), drie groepen landen die elk een andere politieke invulling geven aan het begrip gender mainstreaming.

In de noordelijke landen (Denemarken en Nederland) wordt gender mainstreaming gebruikt in de meest brede zin. Deze lidstaten zien dit begrip als een strategie voor de integratie van maatregelen ter bevordering van de gelijkheid in elk beleidsdomein en in alle acties. Met deze opvatting over gender mainstreaming interveniëren de betrokken lidstaten in directe zin in het functioneren van de arbeidsmarkt. Het gender mainstreamingbeleid bepaalt mee welk soort jobs op de arbeidsmarkt komen, hoe groot de loonkloof is, welke criteria er gehanteerd worden tijdens rekrutering en promotie, welke de werkomstandigheden en werktijden zijn en welke de maatregelen zijn die de vereisten van het privé leven afstemmen op die van het professioneel leven.

Een tweede groep bestaande uit Oostenrijk, Frankrijk en België, wordt gekenmerkt door een intermediaire situatie. Zonder een volledig geïntegreerde benadering aan te houden, worden hier elementen van gender

mainstreaming opgenomen in het gender mainstreamingbeleid, waarmee de traditionele plaats die wordt gegeven aan gelijkheid aan belang inboet ten voordele van een geïntegreerde aanpak binnen de verschillende beleidsdomeinen. Een voorbeeld uit België betreft het project 'Cel gender mainstreaming'⁴ een initiatief van het Ministerie van Tewerkstelling (2000) dat het concept heeft geïntroduceerd bij kabinetten en administraties, door op basis van in consensus bepaalde prioritaire doelstellingen, actieplannen op te stellen met het oog op de integratie van de genderdimensie in het beleid van elk departement. Dit project heeft de oprichting van het Instituut voor de Gelijkheid van vrouwen en mannen (2002) mee kunnen ondersteunen.⁵

Een derde groep, waaronder het Verenigd koninkrijk, Ierland en de zuidelijke Europese landen, geeft slechts een beperkte invulling van de gender mainstreamingbenadering. Afgebakende domeinen – meestal buiten het bereik van de arbeidsmarkt – komen hier in aanmerking, zoals acties die een invloed uitoefenen op het onderwijssysteem, of maatregelen die de trainingsfaciliteiten voor vrouwen bevorderen of bijvoorbeeld maatregelen die de mogelijkheden voor kinderopvang vergroten.

5. WIE WERKT DE ONGELIJKHEDEN EN DISCRIMINATIES WEG ?

Teruggrijpend naar de definitie van gender mainstreaming volgens de Raad van Europa, "Gender mainstreaming is de (re)organisatie, verbetering, ontwikkeling en evaluatie van beleidsprocessen, gericht op integratie van gelijkheid van vrouwen en mannen in het beleid op alle niveaus en in alle stadia, door actoren die in de regel bij de besluitvorming betrokken zijn." (Verslag van de deskundigengroep van de Raad van Europa over gender mainstreaming, EG-S-MS, 1998: 2) zou men mogen verwachten dat de 'actoren die in de regel betrokken zijn bij het beleid' ook ter verantwoording kunnen worden geroepen tijdens een beleidsevaluatie.

Deze betrokken actoren zijn in eerste instantie de overheid, de werkgeversorganisaties en de werknemersorganisaties. Op de activiteiten inzake gender van de eerste actor wordt hier niet dieper ingegaan, hiervoor verwijs ik naar het Nationaal actieplan voor de werkgelegenheid 2004.⁶ De relatieve inertie van de tweede actor – de werkgeversorganisaties – om de ongelijkheden op de werkvloer weg te werken, kan worden verklaard door de vermeende kost die hieraan verbonden is. Het wegwerken van de loonkloof bijvoorbeeld, zal niet enkel op een solidaire beweging bij de werknemers moeten kunnen rekenen, maar zal eveneens een extra financiering met zich meebrengen die gedragen dient te worden door de werkgevers.

De derde groep actoren die het gelijkheidsbeleid mede vorm kunnen geven, zijn de werknemersorganisaties, zij zijn het voorwerp van het recent afgerond Europees vergelijkend onderzoek (MSU-project). Een van de uit-

gangspunten tijdens dit onderzoek was de veronderstelling dat vakbonden de drijvende kracht zouden moeten zijn in het verwerven van gelijkheid inzake de arbeidsvoorwaarden van vrouwen en mannen. Hun onderhandelingsposities tijdens het sociaal overleg zouden hen hiertoe de gelegenheid bieden. Het beleid, de structuren en de werking van de syndicale structuren van de representatieve vakbonden werden op systematische wijze bestudeerd in zes Europese landen: België, Denemarken, Frankrijk, Italië, Oostenrijk en Nederland. Op Europees vlak werd de vergelijkende studie naar de rol van de vakbonden inzake de gelijkheid op de werkvloer en in de eigen structuren, afgesloten op 4 oktober 2004 in Parijs, tijdens een slotconferentie. In België werd het onderzoek vorig jaar op 23 september afgesloten met de ondertekening van het Charter 'Gender mainstreaming in de vakbonden'.

Het onderzoek werd gevoerd aan de hand van verschillende onderzoeksmethoden (semi-gestructureerde interviews met syndicaal afgevaardigden en nationaal secretarissen, groepsgesprekken met militanten, inhoudsanalyse van basisdocumenten (onder andere statuten, congresresoluties en syndicale pers). Tevens werd in de mate van het mogelijke – afhankelijk van de beschikbaarheid en de toegankelijkheid van de cijfers – een kwantitatieve analyse van de vertegenwoordiging van vrouwen in de besluitvormings- en onderhandelingsorganen uitgevoerd. De verschillende onderdelen van het onderzoek betreffen het interprofessioneel niveau (ACLVB, ABVV en ACV), waarvoor – alsook voor het tweede deel op het niveau van de centrales in de sectoren metaal, distributie en de openbare sector – het beleid, de structuren, de werking van de structuren en de samenstelling van de verschillende instanties met elkaar werden vergeleken. Tenslotte werden twee extra thema's in het onderzoek opgenomen, het MSU-project bestudeerde de houding van de vakbonden in het wegwerken van de ongelijkheden op het vlak van de arbeidsduur en op het vlak van de loonkloof.

Wanneer de vakbonden streven naar meer gelijkheid op de werkvloer dan impliceert dit een proactief optreden tegen alle vormen van discriminaties en meer specifiek tegen discriminaties op grond van geslacht. In België wordt het genderbeleid van de vakbonden voornamelijk gestuurd vanuit het interprofessioneel niveau en wegen de richtlijnen die op dit niveau worden uitgewerkt mee op het genderbeleid van de centrales in de drie onderzochte sectoren. De drie representatieve vakbonden zijn er zich van bewust dat de tot nog toe geleverde inspanningen inzake gendergelijkheid nog niet voldoende gevorderd zijn. Ook stellen zij vast dat het uitvaardigen van juridische bepalingen omtrent het verbod op discriminaties geen waarborg is voor het sturen van de gedragingen van alle betrokken actoren op de werkvloer. De vakbonden hebben sinds een 10-tal jaren ingezien dat zij ook in hun interne structuren gelijkheid dienen te bevorderen door een groter aantal vrouwen in de besluitvormingsorganen en de overlegorganen op te nemen. Daarnaast menen zij dat voor de actoren betrokken bij de uitvoering van het syndicaal beleid

een mentaliteitswijziging onontbeerlijk is in het streven naar gelijkheid. De vakbonden oordelen dat bovenop het genderbeleid zoals dat vandaag de dag gevoerd wordt een gender mainstreamingbenadering noodzakelijk is om op een proactieve, structurele en geïntegreerde wijze de resterende discriminaties aan te pakken. Dit veronderstelt een procesmatige aanpak en gaat ervan uit dat de gelijkheid een nog steeds na te streven doel is.

6. HET CHARTER GENDER MAINSTREAMING IN DE VAKBONDEN

Uit het onderzoek zijn een heel aantal conclusies naar voren gekomen. Deze werden omgezet in aanbevelingen en zijn opgenomen in een Charter. Het is dankzij de samenwerking tussen de genderdeskundigen van de bestudeerde vakbonden en het onderzoeksteam dat dit Charter werd goedgekeurd door de besluitvormingsinstanties en ondertekend door de voorzitters van de representatieve interprofessionele vakbonden, ACLVB, ACV en ABVV.

De 10 artikelen van dit Charter omvatten richtlijnen die de weg vrijmaken voor het voeren van een gender mainstreamingbeleid in de zin van de definitie van de Raad van Europa. De voorzitters – en met hen alle geledingen van de representatieve interprofessionele vakbonden in België – engageren zich volgens het eerste artikel van het Charter tot het invoeren van een gender mainstreamingproces dat de bevordering van de gelijkheid van vrouwen en mannen vooropstelt. Door op autonome, maar gender specifieke wijze de oriëntatie van het gevoerde beleid, de structuren en de werking van de structuren te bepalen, wensen de vakbonden voorwaarden te scheppen die hun (personeels-)leden in staat stellen om op gelijke wijze deel te nemen aan de vakbondswerking. Bij de uitvoering van deze intenties houden de vakbonden ook rekening met de noden verbonden aan de privé situaties van vrouwen én mannen. Het Charter legt echter geen specifieke maatregelen op voor de operationalisering van dit streven. De vorm, inhoud en benadering van deze operationalisering blijft voorbehouden materie voor elk van de ondertekenende partijen. Elke vakbond bepaalt zelf welk soort gender beleid hij voorstaat, welke prioriteiten en accenten in dit beleid gelegd worden en welke instrumenten daarvoor zullen worden ingezet.

Het Charter geeft wel enkele belangrijke voorwaarden aan die vervuld dienen te worden wil men een gender mainstreaming beleid mogelijk maken. Een eerste vereiste is de beschikbaarheid van gender specifieke gegevens. Niet enkel kwantitatieve gegevens zijn hierbij essentieel (artikel 2) zoals de samenstelling van de syndicale delegatie in de ondernemingen, de proportie vrouwen in de overleg- en onderhandelingsorganen of de ledencijfers opgesplitst naar geslacht, maar ook kwalitatieve gegevens dienen verzameld te worden om een duidelijk zicht te krijgen op de gender problematiek binnen de ondernemingen en binnen de eigen vakbond (bijvoorbeeld de tevreden-

heid of voorkeuren van de leden over bepaalde thema's). Toegang tot de bedoelde informatie en gedifferentieerde statistieken maken een gestandaardiseerde, periodieke en transparante opvolging van de genderproblematiek en het genderbeleid mogelijk, enerzijds in de syndicale structuren (bijvoorbeeld aangaande de vertegenwoordiging van vrouwen binnen de beleidsorganen) en anderzijds op de werkvloer (onder andere de vertegenwoordiging van vrouwen in de ondernemingsraden, de loonverschillen tussen vrouwen en mannen). De bedoelde kennis zal mee aan de basis liggen van het genderbeleid van de vakbonden en wordt vanuit die optiek ook tussen de niveaus onderling (interprofessioneel en sectoraal) uitgewisseld (artikel 3). De vakbonden nemen zich voor om specifieke gegevens (sociale balans, diversiteitplan, gelijke kansenplan) ook van de werkgevers te vorderen, zodat een volledig inzicht kan bekomen worden over de mate waarin de gelijkheid reeds een feit is binnen de ondernemingen.

Artikel 4 betreft een belangrijk aspect wanneer het gaat om de invoering van een gender mainstreamingproces, meer bepaald de toekenning van de controle- en opvolgingsbevoegdheid inzake het genderbeleid van de vakbonden. De vakbonden bepalen zelf of zij de instantie die instaat voor de opvolging en de evaluatie al dan niet een statutaire bevoegdheid verlenen. Dat de inhoud van het gender beleid varieert voor elk van de vakbonden hangt samen met het feit dat elke interprofessionele vakbond zijn eigen ideologische strekking heeft en in functie daarvan ook het begrip gelijkheid een andere invulling geeft. Er bestaat wel consensus over de stelregel dat het genderbeleid in het algemene beleid van elk van de representatieve vakbonden dient in te passen. Om het risico van een mainstream-val te vermijden, wordt in artikel 5 uitdrukkelijk vermeld dat specifieke vrouwenstructuren dienen te functioneren naast de traditionele syndicale structuren (mainstream-structuren). In artikel 5 staat verder dat de vakbonden de principes die aan de basis liggen van hun genderbeleid duidelijk zullen uitklaren en vastleggen. De vakbonden zullen tevens de knelpunten registreren en de prioriteiten van het genderbeleid elk voor zich bepalen. Zo is het bijvoorbeeld aangewezen dat iedere vakbond zijn standpunten over quota kenbaar maakt en binnen de eigen organen overeenstemming afdwingt inzake de specifieke structuren die zij wensen in te richten of te ondersteunen ter uitvoering van het genderbeleid.

Meer concreet verbinden de vakbonden zich ertoe om tijdens het sociaal overleg op alle niveaus en bij elk agendapunt de genderdimensie te ontleden (artikel 7). Geacht wordt dat voor deze taak bijkomende vaardigheden zullen moeten worden opgebouwd, hiervoor kan een beroep worden gedaan op vorming. De vakbonden bepalen in artikel 8 dat 'gender' als verplichtend onderdeel in de algemene vorming van de militanten en de syndicaal afgevaardigden zal worden opgenomen.

Bij de uitvoering van de besproken verbintenissen wensen de vakbonden

op een constructieve wijze de positieve inbreng van de vrouwenbeweging te valoriseren (artikel 9). Tenslotte omvat dit Charter tevens de overeenkomst om jaarlijks een evaluatierapport op te stellen, dat op vergelijkbare wijze de geboekte resultaten in kaart brengt en deze resultaten voorlegt aan de betrokken beleidsinstanties en communiceert naar de achterban. De vakbonden zullen op basis van de bevindingen hun beleid kunnen bijsturen, *best practices* naar voren brengen en *lessons learned* uitwisselen.

7. DIMENSIES VAN HET CHARTER GENDER MAINSTREAMING IN DE VAKBONDEN

De tien engagementen kunnen opgesplitst worden volgens twee dimensies. Een eerste invalshoek die we kunnen optekenen is die van het subject van de verbintenis in kwestie. Wie neemt het initiatief? Zijn dat de vakbonden op interprofessioneel niveau of worden daar ook de centrales bij betrokken (professioneel niveau). Het is ook mogelijk dat artikelen het initiatief van beide niveaus verwacht. Dit is bijvoorbeeld het geval voor artikel 3, dat de uitwisseling van informatie tussen het interprofessioneel niveau en het professioneel niveau aanmoedigt. Tabel 2 geeft aan dat geen van de engagementen een initiatief inhouden vanwege de centrales. Het Charter werd enkel ondertekenend door de vakbonden van het Interprofessioneel niveau. In de sectoren heeft het VSOA (Vrij Syndicaat voor het openbaar Ambt) echter formeel de bepalingen van het Charter in de statuten opgenomen.⁷

Tabel 2

Dimensies van het Charter Gender mainstreaming in de vakbonden

Niveau	Domein		
	Intern	Raakvlak	Extern
Interprofessioneel	Art. 1.	Art. 2. Art. 5. Art. 6.	Art. 9.
Raakvlak	Art. 3. Art. 4.	Art. 8. Art. 10.	Art. 7.
Professioneel			

Een tweede invalshoek die men kan optekenen in de artikelen van het Charter, betreft de oriëntatie van de doelstellingen. De vraag die hier gesteld wordt is de volgende: is de implementatie van de verbintenis gericht op de interne werking en/of de samenstelling van de structuren of impliceert de uitvoering een input vanwege externe actoren (bijvoorbeeld werkgevers, werknemers of militanten). Een voorbeeld voor het eerste geval is het opstellen van een transparant evaluatie- en opvolgingssysteem, dit is een engagement dat door de vakbond zelf kan worden verwezenlijkt zonder externe

input. Een duidelijk voorbeeld van het tweede geval is de valorisatie van de samenwerking met de vrouwenbeweging (artikel 9). De meeste artikelen betreffen doelstellingen die zich bevinden op het raakvlak tussen beide, zoals artikel 6 dat onder andere een verplichte gender vorming inschrijft in het basispakket voor de syndicale verantwoordelijken, dit impliceert zowel een wijziging van de werking van de interne structuren van de vakbond (opstellen nieuw vormingspakket, rekruteren van trainers), als een input vanwege de syndicaal afgevaardigden op het terrein die deze vorming volgen.

Tabel 3.

Realisaties sinds 23 september 2005⁸

Domein	Vakbond		
	ACV	ABVV	ACLVB
Extra middelen	Aanduiden in elke centrale van een gelijke kansen-verantwoordelijke	Aanwerven van een gender mainstreaming verantwoordelijke	Aanwerven van vrouwelijke onderhandelaars op sectorniveau Aanwerven van twee vrouwelijke diensthoofden
Vorming en sensibilisering	Vormen van gelijke kansen verantwoordelijken Vormen van militanten en personeel	Vormen van leden van de federale studiediensten Sensibiliseren over het Charter	Vormen van beleidsverantwoordelijken in gender en gelijke kansen Informereren van het personeel op alle niveaus over het Charter en het begrip gender
Beleid en actieplannen	Voor de prioriteiten zie Congres 2002 Opstellen actieplan door de gelijke kansen-verantwoordelijken	Opstellen actieplan door de verantwoordelijke gender mainstreaming	Opnemen van gender mainstreaming als één van de 4 thema's tijdens het congres van de internationale samenwerking
Opvolging en evaluatie	Opstarten pilootproject inzake statistieken Opstellen tussentijds evaluatieverslag Opvolgen in opdracht van de Algemene Raad	Opstellen van statistieken in samenwerking met alle centrales	
Andere	Reflecteren over quota voor migranten Organiseren van een debat rond gender en diversiteit op ACV-dagen Organiseren van de campagne 'uw salaris'	Screenen van de eindloopbaanproblematiek Functioneren van de vrouwencommissie Organiseren van de campagne <i>Equal pay</i>	Integreren van de gender dimensie in het sociaal overleg Screenen van de eindloopbaanproblematiek

Bron: vergadering met de genderdeskundigen van de drie vakbonden, 14 april 2005

8. HET CHARTER GENDER MAINSTREAMING NA ÉÉN JAAR

De dynamiek tijdens de voorbereiding van het Charter en na de ondertekening ervan heeft geleid tot een hele reeks van activiteiten die kort samengevat worden in tabel 3.

Alle drie de vakbonden hebben maatregelen ondernomen op het vlak van vorming en sensibilisering. Onder analytische instrumenten kunnen we de actieplannen, het samenstellen van statistieken en het opstellen van evaluatie- en opvolgingssystemen rekenen. Alle drie de vakbonden hebben hiervoor initiatieven genomen. Het Charter heeft ook de personeelspolitiek van de vakbonden kunnen beïnvloeden. Dat het beschikbaar stellen van extra personeel noodzakelijk is bij de uitwerking van een gender mainstreaming-proces lijkt langzaam te worden aanvaard. Toch worden nog geen extra financiële middelen ingezet op een aparte budgetlijn of wordt op elk van de verschillende budgetlijnen ruimte voorbehouden voor activiteiten ter uitvoering van het Charter.

9. WOMEN ONLY STRUCTURES EN EEN STERKERE VERTEGENWOORDIGING VAN VROUWEN – WOS

Twee punten van het Charter zijn naar mijn mening van essentieel belang zijn bij het invoeren van succesvolle gender mainstreamingprocessen. Het betreft het belang van de ondersteuning van *women only structures* en een sterkere vertegenwoordiging van vrouwen binnen de syndicale structuren en de overlegorganen met het oog op een grotere deelname van vrouwen aan de besluitvorming binnen de vakbond en aan de sociale dialoog.

Een van de conclusies van het MSU-onderzoek was dat parallel aan de traditionele vakbondsstructuren ook specifieke vrouwenstructuren (*women only structures*) een permanente rol dienen op te nemen in de strijd voor meer gelijkheid op de werkvloer en binnen de vakbond. Dat ook anderen (Trebilcock 1991) tot deze conclusie kwamen, impliceert niet dat hierover eensgezindheid bestaat binnen de Belgische vakbonden. WOS zijn in staat om de *male-norm* uit te dagen, die vandaag de dag nog het vakbondsgebeuren kleurt. De WOS bevoorraden de onderdrukte sociale groepen met nieuwe bronnen van autoriteit en invloed (McBride 2001). WOS vertonen daarnaast de neiging om allianties en coalities te vormen buiten de vakbond (Briskin & McDermott 1993, Cunnison & Stageman 1993).

Volgend citaat dat werd opgetekend tijdens het MSU onderzoek, verduidelijkt het debat over het belang van WOS in België, een debat dat nauw aansluit bij wat Briskin (1999) het 'autonomie – integratie paradigma' noemt. Enerzijds legitimeren WOS zichzelf door hun autonomie ten aanzien van de traditionele syndicale structuren op te eisen en anderzijds verlangen ze medezeggenschap binnen de traditionele vakbondsstructuren.

“De mon point de vue, et je n’engage pas les autres collègues, on a encore une légitimité, en tant que femmes, on aura encore besoin d’endroits où on réfléchit entre nous sur des problématiques mais cela ne doit pas être systématique et pas aussi fort qu’il y a dix ans. Parce que l’énergie qu’on met là, on ne la met pas dans les structures mixtes et avec le temps, on perd – c’est un peu mon constat – mais mes collègues ne sont pas convaincues de cela, elles disent qu’il faut continuer, il faut se réunir et cela je trouve qu’on s’épuise.” (Interprofessioneel)

Een aantal vakbonden erkennen het belang van WOS en zien in dat vrouwen via deze weg hun verenigde stem kunnen laten horen en indirect kunnen bijdragen tot de participatie van de vrouwelijke leden aan de besluitvorming. Zij sluiten aan bij de stelling van Cunnison en Stageman (1993) dat een strategie die enkel een versterking van het aantal vrouwen beoogt niet voldoende is om de mannencultuur binnen de vakbond om te buigen. Cunnison en Stageman menen dat een effectieve verbetering slechts mogelijk wordt gemaakt indien de vakbond “guarantees women space to develop their collective ideas and a platform from which to make themselves heard.” Wat er echter met deze stem gebeurt, verschilt van vakbond tot vakbond, daar niet elke WOS een zelfde rol vervult en een even grote invloed heeft op de traditionele syndicale structuren. Briskin geeft aan dat vrouwen pas worden gehoord, wanneer vakbonden hun WOS voorzien van middelen, besluitvormingsbevoegdheid, beschermende mandaten, directe input voor organisationele besluitvorming, hen een link met de onderhandelingsprocessen verschaft en hen ook voorziet van de nodige communicatiemiddelen om alle leden van de vakbond te woord te staan (Briskin 1993, 1999; McBride 2001).

Voor een sterkere deelname van vrouwen aan de besluitvorming binnen de vakbonden – in de veronderstelling dat hiermee ook de belangen van vrouwen in grotere mate worden verdedigd – volstaat het ondersteunen van WOS niet. Maatregelen dienen genomen te worden met het oog op een inhaalbeweging om de gewenste vertegenwoordiging van vrouwen binnen de vakbondsstructuren en de overlegorganen te bewerkstelligen, meer bepaald om minstens de kritische massa van 30 % vertegenwoordiging te bereiken. Over het hanteren van instrumenten ter versterking van de vertegenwoordiging bestaat bij de vakbonden onderling geen eensgezindheid. Ook intern bij de vakbonden staat niet iedereen op dezelfde golfengte, zoals volgend citaat aantoont:

“Ik heb wel een probleem met die verplichtnorm van het moet hier 1/3, 2/3 zijn. We moeten zeker 1/3 vrouwen. Ik heb niks tegen de vrouwen, . . . , maar als je ze niet vindt en ze zijn niet geëngageerd om er bij te komen, verplicht daar nu 1/3 op plakken. . . . Maar zoals je dan soms in de politiek ziet, . . . , ja is het dan kwaliteit of kwantiteit?” (Distributiesector)

De geviseerde vertegenwoordiging kan niet zomaar paritair zijn: eerst en vooral speelt de autonomie van de vakbonden een grote rol bij de samenstelling van de lijsten, waarbij zij geen opgelegde richtlijnen aanvaarden vanwege de overheid. Daarnaast zorgt de ‘getrapte democratie’ voor een com-

plex geheel van afvaardigingen in de besluitvormingsorganen, waardoor de samenstelling vanuit de basis wordt bepaald en niet van bovenuit kan worden opgelegd. Tenslotte speelt de segregatie in de samenstelling van het ledenkorps een grote rol bij de verkiezing van de afgevaardigden voor de overleginstanties en de samenstelling van de syndicale delegaties, alsook hun afvaardiging naar de syndicale structuren. Zo telt de metaalsector bijvoorbeeld slechts 13 % werkneemsters en tellen de CMB (ABVV-Metaal) en de CCMB (ACV-Metaal) respectievelijk 17 % en 13 % vrouwelijke leden. Deze verhoudingen maken het debat rond de streefdoelen, pariteit en proportionaliteit, bijzonder ingewikkeld.

Bovendien bestaat er binnen de vakbonden ook geen sluitend standpunt inzake de voorkeur voor een descriptieve vertegenwoordiging of een belangenvertegenwoordiging. Tevens is men het nauwelijks eens over de te hanteren instrumenten (positieve actie, positieve discriminatie) en de bewegingen die worden beoogd (inhaalbeweging, geen beweging). Vanuit de liberale hoek wordt niet uitdrukkelijk gevraagd naar inhaalbewegingen om het aantal vrouwen in de syndicale structuren te verhogen. Het ACV en het ABVV zijn wel voorstanders van technieken om te komen tot een proportionele vertegenwoordiging.

10. TOT SLOT, BRONNEN VAN MACHT VOOR VROUWEN BINNEN DE VAKBOND

Vertrekkende van het werk van Young stelt Cockburn dat vakbonden de vertegenwoordiging van vrouwen als onderdrukte sociale groep zouden moeten bewerkstelligen (Young 1990, Cockburn 1996, Mc Bride 2001). Young beweert dat formele democratische processen vaak de belangen van geprivilegieerde groepen voortrekken en die van onderdrukte groepen doen verstommen en dat onderdrukte sociale groepen institutionele mechanismen vereisen om hen dezelfde kansen te geven als de geprivilegieerde groepen (Mc Bride 2001). Deze institutionele mechanismen bestaan er onder meer in de WOS te laten vertegenwoordigen in de traditionele syndicale structuren (bijvoorbeeld via een aantal voorbehouden zetels zoals voor het Vrouwenbureau van het ABVV). Zo worden zowel de descriptieve als de symbolische belangen behartigd.

Een syndicaal beleid gericht op meer gelijkheid binnen de vakbonden en op de werkvloer moet het voor vrouwen mogelijk maken om een grotere syndicale participatie aan de dag te leggen. Dit kan gebeuren door maatregelen uit te vaardigen die een verandering in de werking van de vakbond beogen en daardoor de vakbond vrouwvriendelijker maken. Het organiseren van vergaderingen op gepaste tijdstippen en plaatsen, het introduceren van vrouwvriendelijkere omgangsvormen, het voorzien van kinderopvang en bijvoorbeeld het geven van gendervormingen. Dit zijn maatregelen die weliswaar geen specifieke wijziging teweegbrengen in het traditionele rol-

lenpatroon, maar die wel een invloed kunnen uitoefenen op de mentaliteit binnen de vakbond.

Daarnaast dient de vakbond instrumenten (quota, voorbehouden zetsels,...) te hanteren die de versterking van de vertegenwoordiging van vrouwen binnen de vakbondsstructuren beogen. Vanuit ideologische overtuiging zullen hier instrumenten worden aangenomen die passen in de lijn van het algemene syndicale beleid. In derde instantie kunnen maatregelen worden genomen die zich specifiek richten op de vrouwen zelf. Om hen aan te moedigen meer syndicaal actief te zijn, kunnen vormingen en trainingen worden georganiseerd. Tenslotte dienen de vakbonden mechanismen te voorzien die het de WOS mogelijk maken om deel te nemen aan de besluitvorming. Daar deze WOS vanuit hun oorspronkelijke doelstelling gericht zijn op het vertegenwoordigen van de belangen van vrouwen, is er een grotere garantie dat zij ook daadwerkelijk deze belangen zullen verdedigen eens zij in de traditionele syndicale structuren afgevaardigd zijn.

De genoemde maatregelen zijn opgenomen in het Charter 'Gender mainstreaming in de vakbonden'. Dit Charter vertrekt van het begrip gender mainstreaming zoals gedefinieerd door de Raad van Europa. Ik herhaal deze hier in het kort om vervolgens deze definitie aan te vullen.

"Gender mainstreaming is de (re)organisatie, verbetering, ontwikkeling en evaluatie van besluitvormingsprocessen, gericht op de integratie van gelijkheid van vrouwen en mannen in het beleid op alle niveaus en in alle stadia, door actoren die in de regel bij de besluitvorming betrokken zijn."
(Verslag van de deskundigengroep van de Raad van Europa over gender mainstreaming, EG-S-MS 1998: 2).

Wanneer we de besluitvormingsprocessen echter in handen laten van diegenen die 'in de regel betrokken zijn bij de besluitvorming' dan worden juist die groepen uitgesloten die het voorwerp uitmaken van het gender mainstreaming beleid. Naar mijn mening dienen we de betrokkenen bij de besluitvorming aan te vullen met die actoren die tot nu toe te weinig invloed uitoefenden op de mainstream besluitvorming. Het belang van de betrokkenheid van *women only structures* en vrouwen in het algemeen bij de besluitvorming, wordt hiermee onderstreept. Vandaar mijn voorstel tot wijziging van de definitie van gender mainstreaming op de volgende manier:

"Gender mainstreaming is de (re)organisatie, verbetering, ontwikkeling en evaluatie van besluitvormingsprocessen, gericht op de integratie van gelijkheid van vrouwen en mannen in het beleid op alle niveaus en in alle stadia, door actoren die in de regel bij de besluitvorming betrokken zijn en door een adequate vertegenwoordiging van de onderdrukte sociale groepen."

Met dit voorstel wens ik een aanzet te geven voor het debat rond gender mainstreaming en te duiden op de noodzakelijke dynamiek in het gender mainstreamingproces zelf.

NOTEN

1. www.weforum.org/pdf/Global_Competitiveness_Reports/Reports/gender_gap.pdf
2. www.iseres.org/msu/equipes.htm
3. Fagan (1998) en Fouquet e.a. (1999).
4. Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen (2003). 'Eindrapport en evaluatie van de door de regering opgerichte cel gender mainstreaming' www.iefh.fgov.be/ShowDoc.aspx?levelID=29&objectID=143&lang=nl
5. www.iefh.fgov.be
6. <http://meta.fgov.be/pdf/pd/nldf40.pdf>
7. VSOA, De Syndicale Strijd, september 2005.
8. Op basis van een vergadering met de genderexperten van elk van de representatieve vakbonden en het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen (14 april 2005).

BIBLIOGRAFIE

- Cook, H. Alice (1992). *The most difficult revolution. Women and Trade Unions*. New York: Cornell University Press.
- Briskin, Linda (1993). 'Union Women and Separate Organizing' In: Linda Briskin & Patricia McDermott (eds.), *Women Challenging Unions*. Toronto: University of Toronto.
- Briskin, Linda (1999). 'Autonomy, Diversity, and Integration: Union Women's Separate Organizing in North America and western Europe in the Context of Restructuring and Globalization' *Women's Studies International Forum* 22(5).
- Briskin, Linda & Patricia McDermott (eds.) (1993). *Women Challenging Unions*. Toronto: University of Toronto Press.
- Cockburn, Cynthia (1996). *Strategies for Gender Democracy: Women and the European Social Dialogue*, European Commission, Employment, Industrial Relations and Social Affairs, Supplement 4, 95.
- Cunnison, Shelia & Jane Stageman (1993). *Feminizing the unions*. Ebury: Aldershot.
- Fagan, Colette & O'Reilly Jacqueline (1998). *Part-Time prospect in Europe : an International Comparison of Part-Time in Europe, North America and the Pacific Rim*, London, Routledge.
- Fouquet, Annie, Gauvin Annie & Letablier Marie-Thérèse (1999), 'Des contrats sociaux entre les sexes différents selon les pays de l'Union européenne', in Conseil d'analyse économique, *Egalité entre les femmes et les hommes : aspects économiques*.
- Hyman, Richard (1975). 'Trade Unions and interest representation in the context of Globalisation', *Transfer*, vol.3(3), pp. 515-533.
- Lopez-Claros, Augusto & Saadia Zahidi (2005). 'Women's empowerment: Measuring the Global Gender Gap'. World Economic Forum. Geneva. [Online www.weforum.org/pdf/Global_Competitiveness_Reports/Reports/gender_gap.pdf](http://www.weforum.org/pdf/Global_Competitiveness_Reports/Reports/gender_gap.pdf).
- Marques-Pereira, Bérèngère (2003). *La citoyenneté politique des femmes*. Paris: Dalloz.
- McBride, Anne (2001). *Gender Democracy in Trade Unions*. Hants: Ashgate Publishing Limited.
- Ravesloot, Saskia (2005). 'Une approche intégrée de l'égalité des syndicats belges' *Chronique Féministe. Université des Femmes* 92 (Janvier/Juillet).
- Ravesloot, Saskia (2005). Het Charter Gender mainstreaming in de vakbonden, *Tijdschrift voor Mensenrechten* 2(4).
- Silvera, Rachel (2004). *Le défi du mainstreaming pour le syndicalisme en Europe: comment intégrer l'égalité entre hommes et femmes, au travail et dans la vie, par les organisations syndicales ?* Rapport final, MSU (Mainstreaming and Unions), Paris: ISERES.
- Sokoloff, Nathalie J. (1988). 'Contributions of Marxism and feminism to the Sociology of Women

Hoe kunnen vakbonden de gelijkheid bevorderen? Het Charter 'Gender mainstreaming in de vakbonden'

and Work' In: *Women Working*. California: Mayfield Publishing Company, pp.116-131.

Trebilcock, Anne (1991). 'Strategies for Strengthening Women's Participation in Trade Union Leadership' *International Labour Review* 130(4).

Walby, Sylvia (2003). 'Gender mainstreaming: Productive tensions in theory and practice' *Contribution to ESRC Gender mainstreaming Seminars, 2003-4*. Online www.lancs.ac.uk/fss/sociology/papers/walby-gendermainstreamingoverview.pdf

Young, Iris Marion (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.

Young, Iris Marion (1994). 'Gender as a seriality: Thinking about Women as a Social Collective' *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 19(3).

CONTACTGEGEVENS

Saskia Ravesloot

Vrije Universiteit Brussel
Pleinlaan 2
1050 Brussel
T. 0479 944 757
sraveslo@vub.ac.be
www.gendermainstreaming.be

Littérature et discours
Literatuur en vertoog

Over het hoe en waarom van een feministische narratologie

Elke D'hoker
(K.U.Leuven, F.W.O.-Vlaanderen)

Dit artikel breekt een lans voor het aanwenden van een feministische narratologie bij de studie van literaire teksten. De term 'feministische narratologie' werd in 1986 geïntroduceerd door Susan Lanser en beschrijft een tekstgerichte vorm van literatuurstudie waarbij gender als narratologische categorie wordt gehanteerd om te onderzoeken hoe teksten betekenis creëren. Aanvankelijk botste Lansers benadering op veel kritiek, zowel uit klassiek narratologische als uit feministische hoek. In de jaren 1990 verschenen echter enkele studies die zich in het spoor van Lanser als feministische narratologie klasseerden. In dit artikel wijs ik eerst op de noodzakelijke correcties en aanvullingen van een genderbewuste benadering van teksten voor de klassieke narratologie en op de meerwaarde van een narratologisch-geïnspireerde lectuur voor de feministische literatuurstudie. Vervolgens breng ik, bij wijze van voorbeeld, een feministisch-narratologische lectuur van een concrete tekst, met name de roman *Good Behaviour* (1981) van de Ierse schrijfster Molly Keane. **SLEUTELWOORDEN [narratologie, feministische literatuurstudie, Ierse literatuur]**

Pourquoi une narratologie féministe et comment se présente-t-elle

Cet article est un plaidoyer pour l'utilisation de la 'narratologie féministe' dans l'étude de textes littéraires. Le terme 'narratologie féministe' fut introduit en 1986 par Susan Lanser et décrit une forme d'étude littéraire axée sur le texte; le genre y est utilisé comme catégorie narratologique afin d'étudier comment les textes créent le sens. Au départ, l'approche de Lanser a fait l'objet de nombreuses critiques, tant de la part de la narratologie classique que des féministes. Dans les années 1990, quelques études allant dans le sens de Lanser et de la narratologie féministe ont été réalisées. Dans cet article, j'attire d'abord l'attention sur les corrections nécessaires et les compléments d'une approche genrée des textes pour la narratologie classique et sur la plus-value d'une lecture inspirée de la narratologie pour l'étude littéraire féministe. Ensuite, et en guise d'exemple, je vous ferai la lecture féministe narratologique d'un texte précis, le roman *Good Behaviour* (1981) de l'écrivaine irlandaise Molly Keane. **MOTS-CLÉS [narratologie, étude littéraire féministe, littérature irlandaise]**

De feministische narratologie is een gecontesteerde discipline. De term alleen al suggereert een onmogelijk verbond tussen twee volstrekt tegenovergestelde benaderingen: de narratologie en de feministische literatuurstudie. De van oorsprong structuralistische narratologie wil komen tot een universele classificatie van narratieve of verhalende teksten. Ze stelt categorieën, binaire onderscheidingen en termen voor die de vorm en structuur van verhalende teksten exhaustief moeten beschrijven. De context en inhoud van concrete teksten wordt daarbij gemakshalve tussen haakjes geplaatst. De feministische literatuurstudie daarentegen is een politiek geïnspireerde discipline die focust op de contexten van productie en receptie van literaire teksten en tradities. Hierbij primeert het mimetische aspect van de tekst, de specifieke werkelijkheid die wordt afgebeeld. Vanuit haar ideologische inspiratie formuleert de feministische literatuurstudie ook steeds kritiek op precies die binaire structuren die de basis vormen van de narratologie.¹ Ondanks, of misschien precies omwille van deze tegenstellingen, kunnen de narratologie en de feministische literatuurstudie veel van elkaar leren. In deze paper wil ik dan ook aantonen dat een feministische narratologie een verrijking betekent voor beide disciplines. In een eerste luik gebeurt dat aan de hand van enkele theoretische beschouwingen en in een tweede luik breng ik bij wijze van voorbeeld een feministisch-narratologische lectuur van de roman *Good Behaviour* van Molly Keane.

DEFINITIE EN HISTORISCHE SCHETS

Wat is de feministische narratologie? Vrij algemeen kan men stellen dat de feministische narratologie 'gender' als een narratologische categorie hanteert om te onderzoeken hoe teksten betekenis creëren.² Anders gezegd, de feministische narratologie beoogt een systematische studie van het belang van gendersverschillen, niet alleen in het verhaal, maar ook en vooral in de wijze van vertellen van literaire teksten. De feministische narratologie heeft daarbij niet de ambitie om een volstrekt nieuw en sluitend narratologisch systeem te ontwerpen, maar wel om lacunes in de klassieke narratologie te erkennen en op te vullen. Anders dan de klassieke narratologie wil de feministische narratologie ook nadrukkelijk zowel een theorie als een praxis zijn, waarbij terminologische en theoretische discussies worden aangevuld en verrijkt met een genderbewuste lectuur van concrete teksten, en vice versa. Omdat de feministische narratologie geen eenvormig systeem is, maar een verscheidenheid aan benaderingen omvat, is het wellicht nuttig om in een korte historische schets te kijken naar haar ontstaan en verschijningsvormen.

'Toward a feminist narratology' is de titel van een baanbrekend essay van Susan Lanser uit 1986. In dit artikel lanceert Lanser een oproep naar de bestaande narratologie om oog te hebben voor gendersverschillen en voor de ideologische context van narratieve teksten. Het openstellen van de narrato-

logie voor de inzichten en vraagstellingen van de feministische literatuurstudie zou, volgens Lanser, leiden tot een rijkere en meer volledige narratologie die op haar beurt een nuttig instrument kan vormen voor de feministische kritiek. In haar betoog verwijst Lanser ook naar enkele reeds bestaande studies over narratieve structuren in het werk van vrouwelijke auteurs. Maar in deze studies gaat de aandacht toch vooral naar het vertelde (plot, karakters, context) veeleer dan naar de vorm of wijze van vertellen. En het is precies dit laatste dat Lanser centraal stelt in haar artikel en in de uitgebreide studie *Fictions of Authority*, die zou volgen in 1992.

De eerste reacties op Lansers artikel waren negatief. De narratologe Nilli Diengott publiceerde een bijzonder scherpe repliek waarin ze Lanser, en de feministische literatuurstudie in het algemeen, beschuldigde van kolonialisme tegenover andere wetenschapsdomeinen.³ Net als de vooraanstaande narratoloog Gerald Prince in een later artikel, stelde ze ook onomwonden dat feministische categorieën niet thuishoren in de narratologie die universeel, theoretisch en neutraal moet zijn. Uit enkele interessante studies van de jaren 1990 bleek echter dat Lansers oproep wel gehoor had gevonden bij feministische critici als Sally Robinson (1991), Kathy Mezei (1996) en Monika Fludernik (1999), die op hun eigen literaire analyses het etiket feministische narratologie kleefden. Tegelijk bleek ook dat Lanser niet alleen stond in haar roep om een contextualisering van de traditionele narratologie. Zo onstonden er eveneens in de jaren 1990 een aantal benaderingen, gemakshalve gegroepeerd onder de noemer postklassieke narratologie, die zich richtten op de wisselwerking tussen de narratieve structuur en de ideologische of ethische draagwijdte van literaire teksten. Hoewel de feministische narratologie op die manier recentelijk een plaatsje heeft verworven in de nieuwe *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*, blijft ze een veeleer marginale discipline, die nog onvoldoende bekend is, zowel bij feministische critici als bij narratologen en theoretici. In wat volgt, wil ik de correcties en aanvullingen van de feministische narratologie op de klassieke narratologie enerzijds en op de feministische literatuurstudie anderzijds kort op een rijtje te zetten.

NUT EN NOODZAAK VAN DE FEMINISTISCHE NARRATOLOGIE

De inzichten van de feministische theorie en kritiek betekenen een verrijking voor de klassieke narratologie, omdat ze ons ten eerste bewustmaken van het feit dat narratologische categorieën niet universeel, neutraal en ideologieloos zijn, maar veeleer androcentrisch en dat ze gebaseerd zijn op een beperkt corpus van canonieke teksten van bijna uitsluitend mannelijke auteurs. De studie van vrouwelijke auteurs kan dan ook leiden tot nieuwe inzichten en categorieën die de narratologie als omvattende theorie alleen maar ten goede komen. In *Fictions of Authority* (1992) bijvoorbeeld maakte Susan Lanser op basis van teksten van vrouwelijke auteurs een onderscheid

tussen *authorial*, *personal* en *collective voice* en wees ze op het belang van de status en de autoriteit van de verteller. In *Gendered Interventions* (1989) introduceerde Robyn Warhol een zeer nuttig onderscheid tussen *engaging narrators* en *distancing narrators* op basis van aansprekingen van de lezer in de Victoriaanse roman. Ten tweede wijst de feministische narratologie er terecht op dat geslacht en gender wel degelijk een rol spelen bij begrippen als verteller, focalisator, impliciete lezer of auteur. Zo wees Lanser erop dat het gender en de autoriteit van anonieme derde persoonsvertellers – in het Nederlands zelfs vaak hijvertellers genoemd – anders wordt gepercipieerd door de lezer naargelang het geslacht van de auteur (Lanser 1999). Tenslotte kan de feministische narratologie er ook voor zorgen dat de narratologie de band met de praktijk niet verliest, dat ze niet verdwaalt in complexe en ondoorzichtige classificaties, maar een werkbaar instrument blijft leveren voor de analyse van concrete teksten.

Omgekeerd kan een narratologische aandacht voor de vorm en structuur van teksten de feministische literatuurstudie behoeden voor een eenzijdige en onproblematische lectuur van de inhoud en context van literaire teksten. De narratologische verankering in het tekensysteem van de tekst vormt zo een tegengewicht voor de mimetisch geïnspireerde feministische kritiek die soms in vage en algemene ideologiekritiek dreigt te vervallen. Bij wijze van voorbeeld vermeld ik hier Robyn Warhols analyse van Jane Austens *Persuasion* (1992). Door een analyse van Austens gebruik van focalisatie toont ze aan dat Austen, die door de feministische kritiek meestal als patriarchaal en rolbevestigend wordt verguisd, op subtiele wijze de kracht van de vrouwelijke blik, het vrouwelijk kijken naar voren brengt. Ten tweede kan de feministische narratologie, door haar analyse van de narratieve en retorische structuren die betekenis creëren, een nuttig instrument vormen in de discussie over de mogelijke eigenheid van een vrouwelijk schrijven of een specifiek vrouwelijke literaire traditie. Tenslotte kan de feministische narratologie ook bijdragen tot de integratie van afzonderlijke literaire analyses tot een meer gesystemiseerd en theoretisch onderbouwd geheel.

CASE STUDY: GOOD BEHAVIOUR

De stap die ik zelf nu wil zetten, is opnieuw die van de theorie naar de praktijk. In dit tweede luik wil ik een voorbeeld geven van hoe narratologie en feministische kritiek hand in hand kunnen gaan bij de analyse van een roman. De roman in kwestie is *Good Behaviour* van de Ierse schrijfster Molly Keane.⁴ De roman werd gepubliceerd in 1981 maar speelt zich grotendeels af in het milieu van Ierse landeigenaars rond de Eerste Wereldoorlog. Ik heb deze roman gekozen omdat het één van de weinige teksten is waarin de vrouwelijke verteller niet voldoet aan de traditionele rollen van sympathieke heldin en volstrekt betrouwbare verteller. Integendeel, de ik-verteller van

Good Behaviour is een moordnares, die met haar relaas haar daden probeert te verklaren, wat een interessante spanning oplevert tussen de traditie van authenticiteit en zelfonthulling in vrouwelijke confessies en de problematiek van de onbetrouwbare of moreel verwerpelijke verteller.

In de openingsscène van Good Behaviour brengt Aroon St Charles, de ik-verteller van de roman, haar bejaarde moeder haar lunch. Het is konijn, liefdevol gecamoufleerd als een “delicious chicken mousse” omdat de moeder geen konijn verdraagt. (Keane 1981: 5) Aroons moeder neemt een hap van de mousse en sterft onmiddellijk. Na een moment van vertwijfeling en een woordenwisseling met de meid, Rose, begint Aroon volkomen beheerst alles te regelen:

“I went into the hall and picked up the telephone. While I waited for the exchange (always criminally slow) to answer, I had time to consider how the punctual observance of the usual importances is the only way to behave at such times as these. And I do know how to behave – believe me, because I know. I have always known. All my life so far I have done everything for the best reasons and the most unselfish motives. I have lived for the people dearest to me, and I am at a loss to know why their lives have been at times so perplexingly unhappy. I have given them so much, I have given them everything, all I know how to give – Papa, Hubert, Richard, Mummie. At fifty-seven my brain is fairly bright, brighter than ever I sometimes think, and I have a cast-iron memory. If I look back beyond any shadow into the uncertainties and glories of our youth, perhaps I shall understand more about what became of us.” (Keane 1981: 9-10)

En zo begint Aroon aan het relaas van haar kindertijd en jeugd in Temple Alice, het verwaarloosde Ierse landgoed waar ze woont met haar ouders, broer Hubert en een steeds kleiner aantal paarden en bedienden. Tevergeefs probeert de kleine Aroon de liefde en aandacht van haar ouders te winnen. Haar mooie maar afstandelijke moeder negeert haar volkomen en haar vader heeft het te druk met paardrijden, jagen en vreemdgaan. Een beetje genegeerd vindt ze bij de gouvernante Mrs Brock, maar die pleegt zelfmoord wanneer aan haar affaire met Aroons vader een einde komt. Reeds als kind krijgt Aroon te horen dat ze groot, lomp en lelijk is en in combinatie met de financiële problemen van de familie, betekent dit dat haar huwelijkskansen binnen het aristocratische milieu zo goed als onbestaande zijn. Toch vestigt ze haar hoop op Richard, een universiteitsvriend van haar broer, maar ze merkt niet dat de twee haar slechts gebruiken om hun homoseksuele relatie te verhullen. Als haar broer sterft in een auto-ongeluk, Richard naar Kenia vertrekt en haar vader een herseninfarct krijgt, ziet de toekomst er voor Aroon bijzonder slecht uit:

“As we lived on at Temple Alice a ceiling cornice would fall or a dog would die; those would be the interests and tragedies to mark the passing time. And as time passed there would be new devices invented and contrived for my restriction and humiliation. I could see myself hungry. I would keep my dress allowance to buy food [...] but Rose would find out my store, and a scene to satisfy them both would be organised. I could imagine no escape from them or from myself in the interval, and it might be a very long interval, of waiting until Richard came back to me from Kenya – if he came

back to me.” (Keane 1981: 237)

Het testament van haar overleden vader brengt hierin verandering. Als blijkt dat hij haar alles nalaat, schrijft ze:

“It was as though the face of my old world turned away from me – a globe revolving – I was looking into a changed world, where I was a changed person, where my love was recognised and requited [...] Empowered by Papa’s love I would be kind to them. Now I had the mild, wonderful power to be kind, or to reserve kindness. I looked at them with level, considerate eyes.” (Keane 1981: 244)

In een gebaar dat de lezer terugbrengt naar de openingsscène, dringt Aroon haar moeder een glas sherry op: “She took the glass and looked up at me from under the absurd tilt of her hat; in an odd way her look reminded me of a child warding off a blow.” (Keane 1981: 245)

Uit deze laatste citaten blijkt duidelijk hoezeer de moord in de roman te maken heeft met macht, ook al wordt die macht door Aroon gezien als een soort liefdevol ‘zorgen voor’. De hoogtepunten in Aroons relaas zijn immers steeds momenten waarop mensen haar nodig hebben: haar zieke broer, de in de steek gelaten Mrs Brock en Aroons vader, die na het verlies van zijn rechterbeen weer leert paardrijden. De apotheose komt er voor Aroon wanneer ze de zorg voor (en dus ook de macht over) haar moeder kan opnemen. Omdat Aroon nooit liefde heeft gekend, vervangt ze ‘geliefd zijn’ door ‘nodig zijn’ en ‘liefde’ door ‘zorg’. Eén en ander kan verder worden verklaard in termen van het traditionele verwachtingspatroon ten aanzien van jonge meisjes in de patriarchale aristocratische maatschappij waarin Aroon opgroeit. Omdat ze lelijk, dik en onhandig is, kan ze de rol van bevallige, maar passieve dochter des huizes niet vervullen. En zo is ook het typische lot van de sympathieke heldin in de klassieke Bildungsroman niet voor haar weggelegd. Omdat Aroon bovendien elke vorm van seksualiteit uit de weg gaat of onderdrukt, kan ze ook haar vrouwelijke charmes niet uitbuiten in de rol van manipulatieve femme fatale. Aroon is dus genoodzaakt haar identiteit elders zoeken. Ze vindt die in de rol van toegewijde verpleegster en efficiënte huisvrouw – een dominante positie die haar door de macht van het geld wordt verleend. En het is dezelfde macht die zich uiteindelijk vertaalt in de al dan niet opzettelijke moord op haar moeder. Na de dood van haar moeder richt Aroon haar aandacht overigens op de meid Rose: “I can afford to be kind to Rose. She will learn to lean on me. There is nobody in the world who needs me now and I must be kind to somebody.” (Keane 1981: 9)

Wanneer we nu onze aandacht verplaatsen naar de vertelsituatie van de roman, blijkt dat we dit beeld van de sterke en dominante Aroon enigszins moeten bijstellen. Van meet af aan is immers duidelijk dat Aroon een onbetrouwbare verteller is: niet alleen omdat ze een moord pleegt of omdat haar opvattingen over ‘kindness’ duidelijk afwijken van de norm, maar vooral omdat een ironische structuur, waar Aroon als verteller geen vat op heeft,

het hele boek bepaalt. Zonder hier in detail te treden over de recente narratologische theorieën rond onbetrouwbaarheid,⁵ wil ik kort aangeven dat de typische structuur van narratieve onbetrouwbaarheid erin bestaat dat het verhaal meer onthult dan de verteller bedoelt, zodat de lezer en de auteur elkaar vinden achter de rug van de verteller en meer begrijpen dan die verteller zelf. Het meest treffende voorbeeld van deze dramatische ironie in *Good Behaviour* betreft Aroons radicale blindheid tegenover alles wat met seksualiteit te maken heeft. Zo blijft ze blind voor de talrijke affaires van haar vader – met Mrs Brock, Rose en verschillende familievrienden – en erkent ze ook de homoseksuele relatie van haar broer niet, hoewel de signalen onmiskenbaar zijn. Ook op andere vlakken getuigt Aroon van weinig zelfkennis en van een beperkt inzicht in menselijke relaties. De onbetrouwbare vertelsituatie van de roman lijkt er dus op te wijzen dat de macht van Aroon als protagonist niet in overeenstemming is met haar macht als verteller. Hoezeer we Aroon als personage ook bewonderen of afkeuren, we kunnen slechts medelijden hebben met Aroon als verteller die geen volledige controle heeft over haar verhaal.

Een meer specifieke aandacht voor de genderimplicaties van Aroons vertelling moet deze lectuur echter opnieuw gedeeltelijk bijstellen. Men mag immers niet vergeten dat Aroon er in en door haar verhaal in slaagt het negatieve beeld dat de lezer van haar heeft na de beschrijving van de moord in de openingsscène te veranderen in een positiever beeld. Door het verhaal over haar ongelukkige en traumatische jeugd krijg je als lezer begrip en zelfs sympathie voor Aroons reactie. Zoals deels uit haar intentieverklaring aan het eind van het eerste hoofdstuk valt af te leiden, kunnen we Aroons verhaal ook lezen als een slimme poging haar daden te rechtvaardigen en de lezer voor zich te winnen. Aroon maakt daarbij handig gebruik van de conventies betreffende vrouwelijke ik-verhalen. Zoals Lisa Sternlieb (2002) en Alison Case (1999) hebben aangetoond, is de traditie van het vrouwelijk vertellen er één waar eigenschappen als ongeunsteldheid, natuurlijkheid, authenticiteit en emotionele eerlijkheid worden benadrukt. De vrouwelijke verteller spreekt recht uit het hart. Aroon weet deze indruk van authenticiteit op te wekken door haar emotionele betrokkenheid in onderbroken, associatieve en vaak ook uitroepende zinnen te vertalen. Maar dat ze zich tegelijk wel degelijk bewust is van de manipulatieve en creatieve kracht van vertellen, blijkt uit een opmerking als “I know how to build the truth”. (Keane 1981: 142)⁶ In dit licht kan Aroons verregaande naïviteit als onbetrouwbare verteller zelfs worden geïnterpreteerd als niet meer dan een pose, een slimme truc van een manipulatieve verteller.

De conclusie van deze feministisch-narratologische lectuur van *Good Behaviour* moet dan ook zijn dat Aroon zowel de macht van het geld als de kracht van het vertellen weet te gebruiken om haar eigen identiteit en haar eigen verhaal te construeren. Op die manier ondermijnt ze ook de dubbele stere-

otiepen van mooie heldin en ongeknustelde verteller waarmee de literatuur en de maatschappij haar trachten te beknotten.

NOTEN

1. In 'Toward a Feminist Narratology' beschrijft Susan Lanser het wantrouwen van de feministische literatuurstudie ten opzichte van de narratologie als volgt: "The technical, often neologistic, vocabulary of narratology has alienated critics of many persuasions and may seem particularly counterproductive to critics with political concerns. Feminists also tend to be distrustful of categories and oppositions, of 'a conceptual universe organised into the neat paradigms of binary logic'." (Lanser 1986: 343)
2. Zie ook de definitie van Gaby Allrath: "Feminist Narratology introduces gender as a narratological category to analyze the ways narratives create meaning. Thus, the gendered implications of narrative strategies, which were blind spots in traditional narratology, become central points of interest, making for a highly innovative approach to narrative. In contradistinction to structuralist narratology and feminist literary theory, then, feminist narratology is interested *both* in the formal features of narratives *and* in their context of production and reception. By simultaneously paying attention to aspects of form and content, feminist narratology opens up new areas of research which allow for literary means of expression to be linked up with their social and cultural context." (Allrath 2000: 387)
3. Zie ook Diengotts polemische verzuchting aan het begin van haar essay: "I would like to ask [...] if there is no way for some feminist critics to avoid the attempt to appropriate to their feminist enterprise others of a totally different nature? Is it impossible for some feminist critics to realize that though they may not be clear about what they are doing, other fields of study, such as narrative poetics, may be quite clear about their own assumptions?" (Diengott 1988: 42)
4. De Ierse Molly Keane werd geboren in 1904 in een bescheiden aristocratische familie. Onder het pseudoniem M.J. Farrell publiceerde ze een tiental satirische romans tussen 1928 en 1961. Na een lange periode van stilzwijgen, verscheen *Good Behaviour* in 1981 onder haar eigen naam, gevolgd door nog twee andere romans. Keane stierf in 1996.
5. Voor een overzicht van recente theorievorming rond narratieve onbetrouwbaarheid, zie: Nünning 2005.
6. In één van de weinige analyses van *Good Behaviour* schrijft Ann Owen Weekes hierover: "Presenting Aroon as an obtuse, unreliable narrator, Keane complicates her picture by implying that this narrator is also a competent storyteller, one we might expect to be aware of the sympathy-gaining possibilities and the requirements of her chosen genre." (1990: 160)

BIBLIOGRAFIE

- Allrath, Gaby (2000). 'A Survey of the Theory, History, and New Areas of Research of Feminist Narratology' *Literature in Wissenschaft und Unterricht* 33(4), pp.387-410.
- Case, Alison (1999). *Plotting Women: Gender and Narration in the Eighteenth- and Nineteenth-Century British Novel*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Diengott, Nilli (1988). 'Narratology and Feminism' *Style* 22(1), pp.42-51.
- Fludernik, Monika (1999). 'The Genderization of Narrative' *GRAAT* 21, pp.153-175.
- Herman, David, Manfred Jahn & Marie-Laure Ryan (red.) (2005). *The Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. Abigdon: Routledge.
- Keane, Molly (1981). *Good Behaviour*. London: Virago, 2001.
- Lanser, Susan Sniader (1986). 'Toward a Feminist Narratology' *Style* 20(1), pp.341-363.
- Lanser, Susan Sniader (1992). *Fictions of Authority. Women Writers and Narrative Voice*. Ithaca: Cornell University Press.

- Lanser, Susan Sniader (1999). 'Sexing Narratology: Toward a Gendered Poetics of Narrative Voice' In: Walter Grünzweig & Andreas Solbach (red.) *Grenzüberschreitungen: Narratologie Im Kontext/Transcending Boundaries: Narratology in Context*. Tübingen: Narr. Verlag, pp.167-183.
- Mezei, Kathy (red.) (1996). *Ambiguous Discourse: Feminist Narratology and British Women Writers*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Nünning, Ansgar F. (2005). 'Reconceptualizing Unreliable Narration: Synthesizing Cognitive and Rhetorical Approaches' In: Peter Rabinowitz & James Phelan (red.) *A Companion to Narrative Theory*. Oxford: Blackwell, pp.89-123.
- Prince, Gerald (1995). 'On Narratology: Criteria, Corpus, Context' *Narrative* 3(1), pp.73-85.
- Robinson, Sally (1991). *Engendering the Subject: Gender and Self-Representation in Contemporary Women's Fiction*. Albany: State University of New York Press.
- Sternlieb, Lisa (2002). *The Female Narrator in the British Novel. Hidden Agendas*. Basingstoke: Palgrave.
- Warhol, Robyn R. (1989). *Gendered Interventions: Narrative Discourse in the Victorian Novel*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Warhol, Robyn R. (1992). 'The Look, The Body, and the Heroine: A Feminist-Narratological Reading of "Persuasion"' *Novel: A Forum on Fiction* 26(1), pp.5-19.
- Weekes, Ann Owen (1990). *Irish Women Writers. An Uncharted Tradition*. Lexington: University Press of Kentucky.

CONTACTGEGEVENS

Elke D'hoker

K.U.Leuven
Faculteit Letteren
Blijde Inkomststraat 21
3000 Leuven
T. 016 29 62 83
elke.dhoker@arts.kuleuven.be

Vergeeten vrouwenstemmen uit de negentiende-eeuwse Indisch-Nederlandse literatuur

---

Stéphanie Loriaux
(ULB)

'Luid tussen twee stilten.' Met deze uitspraak typeerde de Nederlandse literator Rob Nieuwenhuys het leven van Maria Carolina Frank, Mina Krüseman, Annie Foore, Melati van Java en Thérèse Hoven, vijf negentiende-eeuwse auteurs die als de eerste koloniale romanschrijfsters uit de Indisch-Nederlandse literatuurgeschiedenis worden beschouwd, en in het zogeheten 'damescompartiment' zijn ondergebracht. Deze schrijfsters hebben in hun eigen tijd een opmerkelijke productie tot stand gebracht en een groot succes bij het toenmalige leespubliek geboekt. Zij hebben een pioniersrol gespeeld in een tijd dat zowel de kolonisatie als de literatuur hierover als louter mannelijke aangelegenheden werden beschouwd. De doelstelling van mijn bijdrage is enerzijds om de algemene oorzaken voor de achterstand van vrouwen op literair gebied te toetsen aan de toenmalige, alsook eigentijdse kritiek op de werken uit het 'damescompartiment'. Op deze manier zal ik hun precaire situatie in het negentiende-eeuwse literaire bedrijf in kaart brengen, en aantonen dat het blindelings vertrouwen van hedendaagse onderzoekers in het oordeel van hun voorgangers de kans op rehabilitatie voor die vrouwen nog steeds in de weg staat. Anderzijds zal ik mij concentreren op de bijzondere, tot nu toe over het hoofd geziene toegevoegde waarde van deze productie voor het Indisch-Nederlandse erfgoed én voor de (vrouwen) literatuurgeschiedenis. Haar veelzijdig en boeiend karakter ontleent de literatuur uit het 'damescompartiment' aan een duidelijke afwijking van de norm. Voor het eerst heeft zich daarmee de vrouwelijke stem in de koloniale literatuur verheven. En zo heeft ze ook een koloniale werkelijkheid geopenbaard, zoals die nog maar aan het ontstaan was en tot dan toe liever verzwegen of tenminste eenzijdig belicht was: die van de vrouw.

Des voix de femmes oubliées dans la littérature indo-néerlandaise du dix-neuvième siècle

'Fort(e) entre deux silences.' C'est ainsi que l'homme de lettres Rob Nieuwenhuys définit la vie de Maria Carolina Frank, Mina Krüseman, Annie Foore, Melati van Java et Thérèse Hoven, cinq femmes auteures du dix-neuvième considérées comme étant les premières romancières coloniales de l'histoire de la littérature indo-néerlandaise et classées dans le « compartiment des dames ». En leur temps, ces écrivaines étaient remarquablement productives et ont connu un énorme succès auprès du public de lecteurs de l'époque. Elles ont joué un rôle de pionnières à une époque où tant la colonisation comme la littérature coloniale étaient exclusivement considérées comme une affaire d'hommes. Le but de ma contribution : d'une part, comparer les causes générales du retard des femmes dans le domaine littéraire à la critique de l'époque contemporaine sur les oeuvres du 'compartiment des dames'. De la sorte, je pourrai décrire leur situation précaire dans l'« entreprise » littéraire du dix-neuvième et démontrer que cette confiance aveugle des chercheurs contemporains dans le jugement de leurs prédécesseurs continue à être

une entrave à la réhabilitation de ces femmes. D'autre part, je me concentrerai sur la valeur ajoutée particulière, jusque-là négligée, de cette production pour le patrimoine indo-néerlandais et pour l'histoire de la littérature (féministe). La littérature du 'compartiment des dames' doit son caractère 'polyfacétique' et passionnant au fait qu'elle s'est clairement éloignée de la norme. Ce fut la première fois que la voix de la femme se fit entendre dans la littérature coloniale. De la sorte, elle a dévoilé une réalité coloniale qui était en train de naître et que l'on préférerait taire ou approcher de façon unilatérale : celle de la femme.

In het standaardwerk over de Indisch-Nederlandse literatuur *Oost-Indische spiegel* wijst de Nederlandse literator Rob Nieuwenhuys (1972) op de aanwezigheid van een vijftal negentiende-eeuwse vrouwen die hij in een apart onderdeel met de eigenaardige benaming 'damescompartiment' onderbrengt. Het gaat om Annie Foore, Maria Carolina Frank, Thérèse Hoven, Mina Krüseman en Melati van Java die als de eerste koloniale schrijfsters uit de Indisch-Nederlandse literatuurgeschiedenis worden beschouwd. Zij hebben in hun eigen tijd een opmerkelijke productie tot stand gebracht en hiermee een groot succes bij het toenmalige leespubliek geboekt. Maar als we naar de schrale aandacht kijken die zij in hun eigen tijd en achteraf van de kritiek hebben gekregen, dan schijnen die grote productie en dat succes er nauwelijks meer toe te doen. Ze lijken te zijn verdwenen, naar subcategorieën geschoven, als triviaal uit de canon verbannen. Hun productie wordt wel vermeld, maar dan toch "als voetnoot bij de echte literatuur, en doorspekt met negatieve kwalificaties", zoals Anja Meulenbelt (1989: 51) over vrouwenliteratuur in het algemeen terecht opmerkt.

DUBBELE MARGINALITEIT

Het herboren enthousiasme voor de Indisch-Nederlandse literatuur in de afgelopen twintig jaar heeft vreemd genoeg tot dusver slechts in geringe mate geleid tot herontdekking en herwaardering van de negentiende-eeuwse vrouwelijke exponenten daarvan, zodat er in dit verband van een 'blinde vlek' in de literatuurgeschiedenis kan worden gesproken. Wel komen de vijf schrijfsters uit het damescompartiment afzonderlijk in scripties of artikelen aan bod, maar in literaire lexica, encyclopedieën en standaardwerken over de koloniale literatuur zoals *Java in onze kunst* (Brom 1931), *Paradijzen van weleer* (Beekman 1998), of *Europa buitengaats* (D'haen 2002) trekken ze aan het kortste eind. Ze worden daarin nooit afzonderlijk behandeld maar altijd als groep, en hun werk wordt slechts een bescheiden plaats gegund en steevast als kostschoolmeisjesliteratuur, als vrouwenboeken of als damesromannetjes gecategoriseerd.

De desinteresse voor de schrijfsters uit het negentiende-eeuwse dames-compartiment kan worden verklaard op grond van wat ik in mijn dissertatie¹ de *dubbele marginaliteit* van hun literaire productie heb genoemd. Enerzijds behoren ze tot de koloniale literatuur en vormen aldus ten opzichte van de Nederlandse letterkunde in het moederland een bijzondere groep met een eigen bestaan, een eigen ontwikkeling en eigen kenmerken, waardoor ze lange tijd door de kritiek als minderwaardig en marginaal zijn beschouwd. De Indische roman die in de periode tussen 1870 en 1900 een ongekende bloei beleefde, werd doorgaans als niet-literair bestempeld, o.a. door zijn sterk maatschappelijk gerichte, documentaire inslag, zijn vlotte verteltrant en zijn direct taalgebruik. Als categorie werd de Indisch-Nederlandse letterkunde daarom nooit in de officiële literaire canon opgenomen. Anderzijds krijgen de koloniale schrijfsters binnen deze marginaliteit ook nog eens een marginale plaats toegewezen, die nauw samenhangt met het toenmalige achterstellen van vrouwen zowel binnen het literaire bedrijf als in de koloniale samenleving. In hun tijd gold de algemene opvatting dat vrouwenliteratuur een minderwaardig genre was dat qua literaire waarde of verdienste veel te wensen overliet. Hun recht om over hun koloniale ervaringen te schrijven werd daarbij ook betwist door de algemene overtuiging dat vrouwen aan de koloniale expansie geen deel hadden: zij konden hun stem moeilijk laten horen in een sterk hiërarchische samenleving die door mannen tot stand was gekomen en bestuurd werd, en waarin hun sociale status zich grotendeels tot die van moeder en echtgenote beperkte. De aanwezigheid van Europese vrouwen in Nederlands-Indië was tot in het laatste kwart van de negentiende eeuw behoorlijk beperkt gebleven; van een massalere immigratie was pas na 1870 sprake. Daartoe droegen verschillende parameters bij, zoals de opening van het Suezkanaal in 1869, of de openlegging van Indië voor het particulier initiatief, waardoor de kolonie toegankelijk werd voor elke planter, ondernemer of handelaar die er wilde werken of investeren. Maar het is vooral de algemene houding ten opzichte van de Europese vrouw die de immigratiegolf bevorderde. Van de tijd van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) tot ongeveer de tweede helft van de negentiende eeuw werd de Europese vrouw als schadelijk gezien voor de werklust van haar echtgenoot: zo zou ze hem overhalen om zich ten koste van de Compagnie te verrijken, of om na afloop van zijn contract met een gevulde beurs naar Europa terug te keren. En ze zou op dezelfde manier door haar levensstijl te veel geld kosten, want er werd verondersteld dat zij volgens Europese normen in Indië zou gaan leven. In de laatste decennia van de negentiende eeuw veranderde deze houding: de Europese vrouw ontpopte zich toen als de steunpilaar van het nieuwe Nederlands-Indië dat langzaam maar zeker van een winstgevende en uitgebreide plantage in een koloniale staat was veranderd.

Maar de maatschappelijke positie van vrouwen in de toenmalige koloniale maatschappij bleef hoe dan ook broos. De vrouwelijke kolonist uit de negentiende eeuw werd nog steeds niet voor vol aangezien, en is zelfs de geschiedenis ingegaan als een lui, verwend of bevooroordeeld mens, die zodanig onder het isolement, het tropische klimaat en de afstand tot de familie in Nederland leed dat zij in Indië geenszins kon aarden. Type-rend voor dit stereotiepe beeld is het volgende fragment uit *De Locomotief* uit 1892, dat door Rob Nieuwenhuys in *Tussen twee vaderlanden* (1957) wordt aangehaald: “De wijze waarop de dames zich in Indië aanstellen, is al zeer eigenaardig. Zij slapen veel, eten en drinken na rato, worden vet en ten huwelijk gegeven zonder verder te denken over de grote vraagstukken van de dag of wat elders in de wereld omgaat. Als een Hollandse dame een wandeling doet, is zij gekleed op een wijze waarover een Engelse zich zou schamen als ze uit de badkamer kwam. Daarna gaat ze weer kwaadspreken, dan weer slapen, dan weer kwaadspreken en zo vervolgens.”

Het optreden van de vijf auteurs uit het damescompartiment vond dus plaats in een periode waarin er nog steeds niet al te gunstig over vrouwen werd geoordeeld. Zo ook heeft decennialang enkel het geringschattende oordeel gegolden dat hun romans en verhalenbundels weinig belangwekkende gegevens en feitelijke informatie over de toenmalige kolonie bevatten. Een pakkend voorbeeld hiervan is het volgende citaat van E.M. Beekman (1998: 387) om het aandeel van de schrijfsters aan te duiden: “De meeste van deze aanbiedingen bevatten enkele folkloristisch belangwekkende gegevens en feitelijke informatie, maar deze verplichte kenmerken waren beslist secundair. Wat vooropstond, zoals een tijdgenoot spottend toegaf, was ‘een beetje schandaal en veel rijsttafel, een snuifje vergif, twee eierlepels verstand en een halve soepterrine nonsens en vooral veel liefde.’”

DE VROUWELIJKE STEM

Op deze manier heeft men tot nu toe de bijzondere toegevoegde waarde van deze productie voor het Indisch-Nederlandse erfgoed én voor de geschiedenis van de kolonie over het hoofd gezien, met name de historische en psychologische confrontatie van de Europese vrouw met de ‘eigen’ (Europese) en de ‘andere’ (inheemse) wereld in Nederlands-Indië. De vijf schrijfsters uit het damescompartiment hebben elk op eigen wijze deze confrontatie vorm gegeven door het accent te leggen op de exotische woonomgeving, de koloniale maatschappelijke structuren en verhoudingen, de samengesteldheid van de bevolking, de zogenaamde Indische toestanden of de gevolgen van het bijgeloof. Maar de specifieke bijdrage tot de Indisch-Nederlandse letterkunde betreft met name het meer beperkte en tevens meer intieme karakter van de benaderde onderwerpen. Anders dan bij veel mannelijke auteurs blijkt

een trouwe weerspiegeling of een diepgaande analyse van de historische, sociale of politieke aspecten van de toenmalige koloniale realiteit bij onze vijf schrijfsters geen prioriteit. Het gaat de schrijfsters om de confrontatie van de Europese vrouw met het koloniale dagelijks leven, en met de verschillende hindernissen die in haar weg werden gelegd. De hoofdrol wordt hierbij meestal gespeeld door een vrouwelijk personage, dat bovendien ook nog vaak als vertelinstantie optreedt. Het zijn bijgevolg haar gevoelens, haar gedachten en haar reacties bij het verkennen van de nieuwe, koloniale wereld die aan bod komen. Deze werkwijze is geenszins verbazend, want het laten optreden van vrouwelijke figuren stelde de schrijfsters in staat om ook zichzelf voor een deel bloot te geven en hun persoonlijke positie in – en ten opzichte van – de koloniale maatschappij te omschrijven. In deze maatschappij hadden bijna driehonderd jaar lang alleen mannen de scepter gezwaaid, en werden zij, de eerste vrouwelijke exponenten, nog steeds eerder als medespeelsters geduld dan als volwaardige deelnemers beschouwd. Deze ‘pioniersrol’ heeft als gevolg dat de focus voornamelijk komt te liggen op hun (geschokte) reacties bij het verkennen van deze nieuwe, koloniale wereld. Om de talrijke obstakels waar ze in dat proces op stuiten de revue te laten passeren, blijken trouwens zowel de ‘eigen’ als de ‘andere’ wereld onuitputtelijke inspiratiebronnen voor de schrijfsters te bieden. De druk van de vreemde omgeving wordt enerzijds gevormd door de eenzaamheid, het isolement, de hiërarchische rangen- en standenmaatschappij en de daarin overheersende rol van promotie en geld, en anderzijds door de problematische, ingewikkelde verhoudingen tot de Indo-europeanen en de inlanders, de ontvullende ontdekking van de inheemse concubines en van de voor kinderen en de geniepige werking van goena-goena. Die elementen worden beurtelings naar voren gehaald om de koloniale ervaring, al is het maar tijdelijk, als een pijnlijke proef voor te stellen.

Het vrouwelijke standpunt van waaruit de meeste thema’s in de literatuur uit het damescompartiment worden benaderd, speelt een belangrijke rol in de manier waarop de schrijfsters hun verlangen naar verandering in de kolonie voor het voetlicht brengen. Zij pleiten voor een nieuwe, op Europese maatstaven en fatsoensnormen gebaseerde koloniale maatschappij. Deze zou volgens hen voornamelijk mogelijk worden gemaakt door de grootschalige immigratie van vrouwen naar Nederlands-Indië en sinds ongeveer 1870 was die intussen een feit. Hierdoor zou het Europese gezin tot de hoeksteen van deze ‘gesaneerde’ samenleving kunnen uitgroeien. Het projecteren van hun verwachtingen op de Europese vrouw brengt de schrijfsters er dan ook toe, om meestal een gunstig beeld van de vrouwelijke kolonist op te roepen, en deze naar keuze als zacht en liefhebbend, beschaafd en fatsoenlijk, trouw en gelovig, op te hemelen. Deze positieve belichting, waarmee haar rol als garantie voor een nieuw, zedelijk Indië werd verantwoord, dient tegelijk als middel tot verdediging tegen de venijnige kritieken waarvan zij in de kolo-

niale samenleving regelmatig het slachtoffer was. De vrouwelijke aanwezigheid in Indië zagen de schrijfsters namelijk niet alleen als een toegevoegde waarde voor de kolonie; ook voor de vrouw zelf zou de koloniale ervaring een voortreffelijke kans tot emancipatie kunnen betekenen.

TUSSEN TRADITIE EN PROGRESSIE

De denkbeelden over vrouwenemancipatie die in de Indisch-Nederlandse vrouwenliteratuur omstreeks 1880 stem krijgen, hebben ongetwijfeld een eigen waarde vergeleken bij deze die men in dezelfde periode in de Europese letterkunde aantrof. Ze laten namelijk de rol zien van de kolonie als laboratorium waarin een nieuwe toekomst voor de vrouw in het verschiep lag. De negentiende-eeuwse vrouw kon in Indië wel eens een nieuwe status verkrijgen, omdat haar rol nog moest worden bepaald in deze kolonie, die aan allerlei veranderingen onderhevig was. Het verlangen van de toenmalige overheid om meer Europese vrouwen naar Nederlands-Indië te laten overkomen, die tot Europeanisering van de samenleving aldaar zouden bijdragen, stelde de maatschappelijke rol van de vrouw in een geheel nieuw daglicht: deze nieuwe sociale functie zou op dat gebied de grenzen verleggen, ook in Europa. Nu rijst natuurlijk de vraag in hoeverre de toenmalige schrijfsters deze kans op emancipatie in hun literaire productie hebben weergegeven en aangemoedigd.

Het antwoord op deze vraag ligt ongetwijfeld in de periode waarin hun denkbeelden over de vrouw zijn ontstaan. De tweede helft van de negentiende eeuw luidde het begin van de strijd voor vrouwenrechten in, een revolutionaire stroming die lang niet door alle vrouwen werd toegejuicht. De gevoeligheid van het onderwerp blijkt precies ook uit de zeer uiteenlopende, soms tegenstrijdige, manieren waarop het in de koloniale literatuur weerklank vond. Wel is het zo dat geen enkele schrijfster uit het damescompartiment onverschillig blijft voor de vrouwenkwestie. Ze redeneren allemaal vanuit een vrouwelijk standpunt en pleiten eenstemmig voor een eervolle behandeling van hun seksegenoten door de man, maar van echt vooruitstrevende standpunten is er in hun werken nog maar weinig sprake. Immers, de schrijfsters werden, ongeacht de mate van hun strijdvaardigheid, sowieso sterk beïnvloed door de kritiek waaraan ze werden blootgesteld. Zo stelde Virginia Woolf in *Een kamer voor jezelf* (1929) vast dat zogoed als alle romancières uit de negentiende eeuw in de grond een mankement vertonen, met name hun ontzag voor de mening van een virtueel mannelijk publiek. Het verschil in maatstaven tussen mannen en vrouwen drukte nog steeds zijn stempel op de literatuur. Het heette, zo schrijft Woolf (1929:79), dat een roman voortspoot “wanneer men een vrouw was, uit een geest die lichtelijk was afgedwaald, die ertoe gebracht was zijn heldere beeld te veranderen uit eerbied voor uiterlijke autoriteit.” Volgens Woolf werd het scheppingsvermo-

gen van een schrijfster toen in ruime mate beperkt door het feit dat zij nog steeds toegaf “dat zij ‘maar’ een vrouw was” of protesteerde “dat ze ‘even veel waard was’ als een man”. Weliswaar reageerde ze op kritiek naar gelang dat haar temperament haar dat ingaf, “bedeesd en gedwee, of met boosheid en te veel nadruk”, maar hoe dan ook, zo zegt Woolf, “ze dacht aan iets anders dan aan het ding waar het om ging” en kon aldus haar standpunt moeilyk verwoorden “zoals zijzelf het zag, zonder terug te deinzen.”

En inderdaad: deze vertekende zelfcontrole heeft zich in niet geringe mate doen gelden bij het totstandkomen van opvattingen over rol, plaats en plichten van de vrouw, zoals die in het damescompartiment tot uiting zijn gekomen. Daarbij komt nog dat elke schrijfster tot op zekere hoogte werd beïnvloed door haar persoonlijke ervaring, en door de morele druk die toentertijd nog werd uitgeoefend door de godsdienst.

De schrijfsters uit het damescompartiment behoren tot de idealistische traditie. Deze werd voornamelijk gekenmerkt door het ten tonele voeren van edele hoofdpersonen als modellen van deugdzaamheid; verder door een gelukkige afloop, met beloning van het goede en bestraffing van het kwade, en door ingewikkelde intriges die gestoffeerd worden met opzienbarende gebeurtenissen, zoals uitzonderlijke reddeningen of onverhoopte verzoeningen. Deze tendens ging, reeds in die tijd, teloor met de opkomst van nieuwe stromingen, en dan voornamelijk het naturalisme, die afrekenden met haar naar romantiek zwemende karakteristieken: het feit dat deze schrijfsters niet met de literaire voorkeur van hun tijd meegingen, verklaart voor een groot deel de marginale plaats die zij binnen de literaire canon toebedeeld kregen. De vraag is nu echter vooral die naar de betekenis van die traditionele literaire keuze.

Vooreerst is het literair-sociologische belang van hun werk niet te ontkennen. Hun optreden hangt samen met de eerste vrouwenrevolutie die in de tweede helft van de negentiende eeuw de kop opstak en een grote specifieke lectrueurbehoefte schiep. Vooral vanwege het idealistische en exotische karakter van hun boeken en vanwege het veelvuldig laten optreden van vrouwenfiguren hebben die auteurs de interesse van een groot vrouwenpubliek gewekt, en zo op hun manier bijgedragen tot de culturele verheffing van de vrouw. Ze hebben, zoals Rob Nieuwenhuys terecht heeft opgemerkt, in feite geholpen bij het scheppen van een nieuwe literaire markt, juist misschien omdat ze er meer om gaven om lectrueur te verschaffen en gelezen te worden, dan dat zij ernaar verlangden aan literatuur te doen.

Het zich vastklampen aan de idealistische traditie verkrijgt bij deze schrijfsters een tweede, belangrijke betekenis als we dat vanuit een sociologisch standpunt bekijken. Het hangt namelijk samen met de algemene (achter)stand van de toenmalige vrouwenliteratuur. Hun beperkte aantal is op zich al een realiteitsgetrouwe weerspiegeling van de geringe deelname van vrouwen aan het literaire bedrijf. Daarbij bewijst hun traditionalisme dat zij hun vak met

wat meer vrijblijvendheid beoefenden, precies omdat zij als schrijfsters nog niet uit de welomlijnde rol hadden kunnen treden waarin vrouwen in de negentiende eeuw nog waren opgesloten. Het bedrieglijke, minderwaardige zelfbeeld dat zij hierdoor hadden ontwikkeld, maakte dat zij ook op literair gebied van minder durf blijk gaven en minder baanbrekend werk gingen verrichten. Zulks vatte Simone de Beauvoir ooit samen door te zeggen dat voorzichtigheid een mens tot middelmatigheid veroordeelt.

Door deze traditionele, idealistische aanpak doorspekken de schrijfsters hun romanintriges met spectaculaire, soms ongeloofwaardige gebeurtenissen, onwaarschijnlijke coïncidenties en verzoeningen, waarbij veel personages een nogal ongenueanceerd, monolithisch karakter vertonen. Ook het overvloedige gebruik van stijbloempjes enerzijds en dialogen anderzijds ontsiert het geheel en komt de romanesthetische stilering van de boodschap niet ten goede. Maar door hen vanwege zulke mankementen al bij voorbaat in de marge van de literatuurgeschiedenis terug te dringen, heeft men juist het gewicht van die boodschap over het hoofd gezien. Men is er altijd van uitgegaan dat de vrouwenfiguren uit het damescompartiment door bijvoorbeeld hun karikaturale deugd, zachtheid of gevoeligheid geen prototypen van hun tijd waren, en men is bijgevolg nooit tot de grote sociale en historische betekenis doorgedrongen, die in deze literatuur schuilging. Op dezelfde manier heeft men de voorkeur van de schrijfsters voor liefdesverhalen eenzijdig gereduceerd tot een onvermogen om feitelijke informatie over de kolonie te verstrekken. Maar de hoofdrol die hier door de liefde wordt gespeeld is juist het uitgangspunt voor de schrijfsters om bijzonder realiteitsgetrouwe beelden van de toenmalige kolonie naar voren te brengen.

EEN ONGEWAAARDEERDE BELEVINGSWERELD

Het koloniale leven ten tijde van tempo doeloe, de opbouw van een echte koloniale samenleving, de problematische omgang tussen de verschillende bevolkingsgroepen: dit alles staat geboekstaafd in de werken van de vijf schrijfsters. Deze literaire productie heeft als literair-sociaal verschijnsel toenmaals een belangrijke rol gespeeld in het kolonisatieproces: niet alleen maakte ze vreemde plaatsen en volkeren bij een breed Europees lezerspubliek bekend, maar ze droeg aldus op haar eigen manier bij tot de houding die Europeanen ten opzichte van de rest van de wereld innamen.

De vraag die bij deze vaststelling rijst, is dan ook waarom deze luide vrouwenstemmen uit tempo doeloe in de literatuurgeschiedenis zo onopgemerkt zijn gebleven. Hun marginale plaats daarbinnen heeft men gewoonlijk verklaard door hun toen reeds verouderde literaire opvatting. Maar het zich vastklampen aan de idealistische traditie heeft de schrijf-

sters niet belet om een pregnant beeld van de kolonie op het einde van de negentiende eeuw weer te geven. De ‘belangwekkende gegevens’ en ‘de feitelijke informatie’ over de kolonie zijn bij hen lang niet zo secundair als Beekman in *Paradijzen van weleer*, en nog vele andere vóór en na hem, het wel hebben willen stellen. De werkelijke reden voor hun onderbelichting is volgens mij de grote nadruk die zij in hun werk telkens op het lot van de vrouw in Indië hebben gelegd. Het uitvoerig uitbeelden van de ‘huiselijke kring’, met name van de dagelijkse activiteiten van de huisvrouw, met liefdesgeluk en huwelijksproblematiek als terugkerende motieven, verklaart grotendeels waarom zij bij critici en literatoren alsmaar uit de boot vielen. Deze situatie doet zich tot op heden voor: in het meest recente, in 2002 verschenen, standaardwerk over koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen, *Europa Buitengaats* (D’haen), komt de productie van het damescompartiment in Gerard Termorshuizens bespreking van de negentiende-eeuwse Indisch-Nederlandse letterkunde weliswaar aan bod, maar wordt alweer onder een reducerende titel gepresenteerd, namelijk ‘Treurspel, dolk en geweent’. Termorshuizen wijst, net als zijn voorgangers, opnieuw op het “gebrek aan ‘werkelijkheidsgehalte’” bij de vijf schrijfsters om hun marginale plaats te verklaren. Hij gaat bij deze bespreking wel wat verder dan bijvoorbeeld Brom (1931) of Beekman (1998), namelijk door toe te geven dat de “mogelijkheden voor vrouwen om de Indische werkelijkheid te beleven heel wat beperkter” waren. Maar helaas vervalt hij onmiddellijk daarop toch in herhaling en maakt hij zich de bestaande oordelen over deze literatuur eigen, met name door te stellen dat deze beperkte ervaringsmogelijkheid zich “wreekte [...] als deze vrouwen gingen schrijven.” De mening van P.A. Daum, een tijdgenoot van de schrijfsters en de algemeen toegejuichte auteur van de negentiende-eeuwse Indisch-Nederlandse literatuur, wordt door Termorshuizen te hulp geroepen om deze vaststelling te staven. Ook Daum, die zich herhaaldelijk bijzonder kritisch ten opzichte van deze ‘dames’ had uitgesproken, maar zich daarbij toch ook als voorstander van de toenmalige vrouwenemancipatie liet kennen, had blijkbaar een relatie gelegd tussen “de aard van hun literaire werken en bepaalde maatschappelijke achtergronden.” Zo stelde hij ooit de vraag hoe die vrouwen “eigenlijk de Indische realiteit [zouden] hebben kunnen weergeven, ook al [zouden] zij dat hebben gewild?” (Termorshuizen 2002: 122-123) Volgens Daum, en met hem ook het merendeel van de critici, laat de literatuur uit het damescompartiment vanwege de minderwaardige positie van de schrijfsters in de toenmalige samenleving, op het gebied van de literaire waarde veel te wensen over. Het feit dat zij het koloniale leven niet op dezelfde manier beleefden als hun mannelijke tijdgenoten, betekent aldus, volgens die mannelijke maatstaven, dat zij het niet ‘op de juiste manier’ hebben ervaren, en het bijgevolg ‘verkeerd’ hebben weergegeven. Het is bijgevolg de moeite niet waard om zich hierin al

te veel te verdiepen.

Achter deze gedachtegang schuilt volgens mij de verklaring voor het misprijzen van de koloniale vrouwenliteratuur uit de late negentiende eeuw: het luttele belang dat aan haar belevingswereld en opvattingen wordt gehecht, en het gelijkschakelen van haar 'anderszijn' met een gebrek aan waarde, potentieel of talent – het is maar hoe men het noemen wil.

Haar veelzijdig en boeiend karakter ontleent de literatuur uit het damescompartiment nu precies aan deze afwijking van de norm. Voor het eerst heeft zich daarmee de vrouwelijke stem in de koloniale literatuur verheven. En zo heeft ze ook een koloniale werkelijkheid geopenbaard, zoals die nog maar aan het ontstaan was en tot dan toe liever verzwegen of tenminste eenzijdig belicht was: die van de vrouw. Daum vergist zich niet wanneer hij beweert dat de schrijfsters uit het damescompartiment in een beperkte belevingswereld verkeerden en dat deze zich in hun literaire werk weerspiegelden. Alleen trekt hij hieruit de verkeerde conclusie: hun werk biedt wel degelijk een trouwe weergave van de toenmalige realiteit, maar dat was er een die men liever niet zag, of onbelangrijk vond, en aldus als onjuist bestempelde en denigreerde. Door deze literatuur te verzwijgen werd getracht, een belangrijk facet van de toenmalige werkelijkheid weg te denken.

NOOT

1. Mijn dissertatie getiteld *Luid tussen twee stilten. Vergeten vrouwenstemmen uit tempo doeloe. De Indisch-Nederlandse literatuur uit het negentiende-eeuwse damescompartiment* wordt binnenkort bij uitgeverij KITLV gepubliceerd.

BIBLIOGRAFIE

- Beekman, E.M. (1998). *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië, 1650-1950*. Amsterdam: Prometheus.
- Brom, Gerard (1931). *Java in onze kunst*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse n.v.
- D'haen, Theo (red.) (2002). *Europa Buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Meulenbelt, Anja (1989). *Meer dan een engel. Over literatuur en seksenstrijd*. Amsterdam: Sara / Van Gennep.
- Nieuwenhuys, Rob (1959). *Tussen twee vaderlanden*. Amsterdam: G.A. Van Oorschot.
- Nieuwenhuys, Rob (1972). *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der compagnie tot op heden*. Amsterdam: Querido Uitgeverij.
- Termorshuizen, Gerard (2002). 'Indië is ook in het litterarische eene melkkoe'. Indisch-Nederlandse letterkunde van de negentiende eeuw' In: D'haen, Theo (red.) *Europa Buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, pp.98-132.
- Woolf, Virginia (1929). *Een kamer voor jezelf*. Amsterdam: De Bezige Bij.

CONTACTGEGEVENS

Stéphanie Loriaux

Vakgroep Germaanse Taal en Letterkunde
Université libre de Bruxelles
50, Avenue F. Roosevelt
1050 Brussel
T. 02 355 78 63 of 0499 17 19 73
storiaux@ulb.ac.be
stephanie.loriaux@tvcablenet.be

The Color of Mother's Milk: Selected Elements of Double Slavery Trauma in Toni Morrison's Female African-American Characters

---

Cristina Serverius

Beloved, het meest geprezen boek van Nobelprijswinnares Toni Morrison, vertelt het verhaal van Sethe, een ontsnapte slavin die haar dochter vermoordde om haar van de slavernij te redden. Achttien jaar na dat feit blijft de geest van haar overleden dochter haar kwellen. Dit verhaal, gebaseerd op het waargebeurde verhaal van Margaret Garner, geeft ons een idee van hoe het leven van een zwarte vrouw beïnvloed werd door de slavernij. Bekeken vanuit het oogpunt van de psychoanalyse, zien we dat vrouwen in hun rol als echtgenote en vooral als moeder niet werden gerespecteerd en wat de gevolgen hiervan waren voor de moeder-dochter relaties zowel tijdens als na de slavernij. We kijken ook welke structurele en narratieve elementen Morrison gebruikt om weer te geven hoe Sethe omgaat met de moord op haar dochter en vooral het effect dat dit trauma heeft op haar psyche en hoe Morrison dit op verschillende manieren in de roman verweeft. Ook gaan we, aan de hand van een aantal interviews met Toni Morrison, dieper in op de mogelijke interpretaties van het hoofdpersonage, *Beloved*. **SLEUTELWOORDEN [moederschap, trauma, slavernij]**

The Color of Mother's Milk: Selected Elements of Double Slavery Trauma in Toni Morrison's Female African-American Characters

Beloved, le livre le plus apprécié du Prix Nobel Toni Morrison, raconte l'histoire de Sethe, une esclave en fuite qui a assassiné sa fille pour l'épargner de l'esclavage. Dix-huit ans après les faits, elle continue à être tourmentée par l'esprit de sa fille décédée. Cette histoire, inspirée de la vie de Margaret Garner, montre comment la vie d'une femme noire a pu être influencée par l'esclavage. D'un point de vue psychanalytique, nous observons que dans leur rôle d'épouse et surtout dans leur rôle de mère, les femmes ne sont pas respectées. Nous observons quelles en sont les conséquences sur les relations mère - fille pendant et après l'esclavage. Nous analysons également les éléments structurels et narratifs que Morrison utilise pour nous expliquer comment Sethe vit l'assassinat de sa fille et surtout les effets sur sa psyché et comment elle arrive à tisser cette trame tout au long de son roman. Grâce à quelques interviews que nous avons eues avec Toni Morrison, nous approfondissons également les différentes interprétations possibles de son personnage, *Beloved*. **MOTS-CLÉS [maternité, traumatisme, esclavage]**

Toni Morrison is widely known as the 1993 winner of the Nobel Prize in Literature. Today, she is one of the most successful if not the most successful African-American writer.

In this paper I will focus on her representations of the traumatic experiences of women during slavery. For the sake of being able to go into depth about these issues, I am going to focus mainly on Morrison's Pulitzer Prize winning novel *Beloved*, in which she most clearly deals with slavery and its aftermath. I will pay a lot of attention to how Morrison has clarified her intentions with the novel in a number of interviews in addition to sharing my personal interpretations.

THE STORY OF *BELOVED*

In order to outline some of the elements of *Beloved* relevant to my analysis, I will start with a short plot summary. Morrison tells the story of Sethe, a mother of four children, who escapes from slavery and moves in with her mother-in-law, Baby Suggs, in Cincinnati, Ohio, then a free state. After a previous, unsuccessful attempt to escape, Sethe was brought back, flogged, and her breast milk was brutally taken. On her second attempt, Sethe makes it to Baby Suggs's house in Ohio. However, the slave catchers, a character called schoolteacher and his two nephews, who had stolen Sethe's milk, manage to track her down and set out for Baby Suggs's house to reclaim their property. When Sethe hears the news that they are approaching the house, she hides with her children in the garden shed. As schoolteacher and his nephews arrive, Sethe cuts her baby daughter's throat and has to be stopped from doing the same to her other children. After this event, the slave catchers decide they do not want her back anymore and Sethe instead is sent to jail.

When Sethe is released and returns to Baby Suggs, and her three remaining children, she finds that the murdered baby's ghost is haunting the house. Baby Suggs, who spent most of her free years preaching passionately to the Black community of Cincinnati has become a mere shadow of her previously ardent self and spends the last years of her life in bed, pondering colors. After years of agony as the baby ghost terrorizes the house on Bluestone Road, Sethe's two sons are fed up and scared and they leave. By the time Baby Suggs dies, the only ones left in the house are Sethe and her youngest daughter, Denver.

Morrison starts telling the story eighteen years after Sethe's escape from slavery when Paul D, one of the other slaves from the farm, comes to visit her in Cincinnati and decides to stay for a while. When he first enters the house he is so terrified by the presence of the baby ghost and wants to protect Sethe and Denver from evil by scaring it away. The next day, a young woman the age the murdered baby should have been now appears near Sethe's house.

THE ORIGINS OF *BELOVED*

Before analyzing the content of the novel, it is important to consider the origins of the story. *Beloved* was inspired by a newspaper article Toni Morrison came across when assembling material for the compilation of *The Black Book* which was to document Black popular history and culture. The article related the story of Margaret Garner, a slave who had escaped from a Kentucky plantation to live with her mother-in-law in Cincinnati, Ohio. When she was found by the slave catchers, she killed one of her children and attempted to kill the others. Her case received a lot of media attention since the abolitionists were trying to have her stand trial for murder and not for property theft. If it had been accepted as a murder trial, it would have confirmed Garner's responsibility as a mother. However, this attempt proved unsuccessful and Garner was tried for stolen property, her most obvious crime at the time for having escaped as a slave; she was subsequently returned to her owner (Moyers 1994: 272). Her owner decided to sell her down the river but she managed to jump off or fell off the boat into the river and was apparently rescued and probably got to New Orleans. This is all the information available on her life (Darling 1994: 251). We can conclude that Toni Morrison's version is more hopeful, since at least Sethe's crime freed her; schoolteacher renounced his claim to ownership of her because of it.

FEMALE TRAUMA AND THE CRISIS OF MOTHERHOOD

In my discussion of trauma, I am led by Cathy Caruth's definition of it as "an overwhelming experience of sudden or catastrophic events in which the response to the event occurs in the often delayed, uncontrolled repetitive appearance of hallucinations and other intrusive phenomena" (Caruth 1996: 11).

The various traumas of the female characters at work in *Beloved* are all linked with them being primary or secondary witnesses of slavery. Sethe's trauma, in addition to the instance in which she murdered her daughter, is when schoolteacher's nephews steal her milk, which is when she realized that she was not in control of her own body and that her motherhood did not mean anything to a white man. Denver, on the other hand, is traumatized by the murder of *Beloved*. Even though she was still a baby, she has repeatedly heard the story. On top of that, Morrison forges a special bond between Denver and *Beloved* by adding that Denver drank her sister's blood since Sethe killed *Beloved* while she was breastfeeding Denver. *Beloved*'s trauma is situated on two levels linked to the dual interpretation of this character, which I will explain in depth later on. As Sethe's daughter, her main trauma is of course her being murdered by her own mother and try-

ing to understand why Sethe did it. As a survivor of the Middle Passage, on the other hand, she is tormented by the loss of her family and the gruesome scenes she witnessed on the slave ship.

A further analysis of the traumatic issues slave women had to deal with as opposed to their male counterparts will clarify the roots of these traumas and provide a more general image of the female experience of slavery. Most of the common problems they faced as women, wives, and mothers, are present in one or more characters in *Beloved*. As women, rape was the main threat; being raped by your owner was common and not considered a crime. Slaves were equal to life stock and, therefore, the owner could treat them in whichever way he pleased. In their roles of wives, slave women were inhibited by the fact that their marriages were not legally recognized. The institution of marriage had no meaning where Blacks were concerned.

The role that is, however, omnipresent in *Beloved* and that I wish to focus on here is that of being a mother. I quote one of Toni Morrison's definitions of slavery to illustrate how she was definitely thinking about the influence of slavery on the lives of women and motherhood when writing *Beloved*: "Slavery is when people for centuries re breed your children and slavery is when you legislate and govern women's bodies." (Fussell 1994: 286) In her essay collection on literary criticism Morrison explains some of the issues at play when discussing another novel. She says that "slave women are not mothers; they are 'naturally dead', with no obligations to their offspring or their own parents" (Morrison 1992: 21). This creates a clear image of the average slave's family life or the absence of it.

After giving birth, many of the slave women who worked in the fields immediately handed over their children to the house slaves who would take care of them, nursing them while the mother continued her work in the fields. Slave mothers had no rights when it came to motherhood: a slave giving birth was limited to expanding the owner's life stock, it was by no means linked to starting a family. Slaves knew their children would be sold down the river for money and that they would be separated for life. In an attempt to prevent the pain that resulted from this many mothers did not even name their children at birth so as not to get attached to them.

This is also illustrated in Morrison's novel by the fact that Beloved, who was born when Sethe was still enslaved, is not named until she dies at the age of two, and even then, she is only referred to as Beloved since Sethe wanted to have everything the priest said on her tombstone, but was only able to pay for the first word. Denver, contrary to Beloved born right after Sethe escaped from slavery, is named immediately. Other examples of problematic motherhood due to slavery in the novel are the fact that Sethe never knew her mother and has only seen her once from afar working in the fields and that she was the only child her mother had named. Ella, a minor character in the novel, illustrates how the dire circumstances of slave families influenced

her way of thinking with this harsh but realistic reaction when Sethe reaches Cincinnati with the newborn Denver and says about her baby: "I hope she makes it", and Ella answers: "If anybody was to ask me I'd say 'Don't love nothing'" (Morrison 1987: 92)

When slavery came to an end, Black women considered motherhood and the responsibilities that came with it and were finally theirs as the most important thing in their lives, or, for some, the only thing that mattered. This tended to create what Morrison has termed "an excess of maternal feeling" (Darling 1994: 252), leading to a difficult balance between two things: "to love something bigger than yourself, to nurture something; and also not to sabotage yourself, not to murder yourself." (Darling 1994: 254) It was exactly this balance Sethe was not able to maintain when she murdered her baby in the shed, or as Betty Fussell explains it: "In *Beloved* [...] a mother kills her baby to prevent the baby's enslavement. Murdering as part of mothering, the perversions of nurturing, the violence of love." (Fussell 1994: 286)

Sethe is confronted with this interpretation of her act when, after he finds out about it, Paul D tells her: "Your love is too thick." She defends herself and her crime by replying: "Love is or it ain't. Thin love ain't love at all." (Morrison 1987: 166) When asked to pass moral judgment upon Sethe's and thereby Margaret Garner's act, Morrison says: "It was the right thing to do, but she had no right to do it." (Moyers 1994: 272) She then says that the only one who could pass judgment on Sethe is the baby she murdered, and this was Morrison's original reason for bringing *Beloved* into the story (Darling 1994: 248).

Denver and *Beloved* also share this weakness for obsessive love, *Beloved* being obsessed with everything Sethe says, does, or thinks; Denver, on the other hand, was so isolated that she is ready to claim ownership of her elder sister. In the novel, *Beloved* was intended to function as a mirror for the other female characters (Naylor 1994: 209). The powerful triangle that Morrison thus forges reaches a climax in the four chapters (Morrison 1987: 200-217) in which, through the use of stream-of-consciousness or interior monologue, Morrison gives us a feel of the obsessive and possessive love they feel for each other (David 2000: 130-133).

SETHE'S TRAUMAS AND 'IMPENETRABLE WHITENESS'

Sethe's killing of *Beloved* is clearly a traumatic experience as Sethe repressed it for eighteen years and only starts to comprehend, indeed even experience it at a later stage, years after her act. This belatedness implies that there is a period in which the trauma is latent and not understood by the victim, in this case Sethe (Caruth 1996: 17). Or as Cathy Caruth put it in her seminal work in the field of trauma and literature: "trauma is not locatable

in the simple violent or original event in an individual's past, but rather in the way that its very unassimilated nature ... returns to haunt the survivor later on." (Caruth 1996: 4)

Sethe is not only haunted by the baby ghost but indeed has to relive the death of Beloved when she returns to her in the form of an eighteen-year-old girl and is exorcised by the community (Morrison 1987: 261-262). It is this second death of Beloved that allows Sethe to understand the loss and as a result, she is overcome by illness and refuses to leave her bed (Morrison 1987: 271-273).

This instance can be considered an illustration of the duality of trauma according to Caruth: on the one hand, the fear of death caused by a close encounter with it, for example through the death of a loved one, and on the other hand, the "unbearable nature of [...] survival" (Caruth 1996: 7). Sethe has witnessed Beloved's death twice; her illness reflects this "oscillation between a crisis of death and the correlative crisis of life" (Caruth 1996: 7). In a way, Sethe is confronted with her own death and is glad to survive but she does not know how to survive now that Beloved is dead. Or as Sethe voices her loss: "She was my best thing." (Morrison 1987: 272)

From her years of enslavement, the main traumatic experience Sethe retained is that of schoolteacher's nephews stealing her milk. I believe that because this was a strictly female trauma, she killed her first-born daughter first and not her sons. When Sethe and Paul D discuss this event, it becomes clear that Paul D does not understand the gravity of it, as he continues to exclaim shock about the brutal beating Sethe received after she had tried to escape and how the flogging had opened her back and made her skin insensitive.

This brings us to the scar Sethe has on her back, which has the shape of a tree. A rather obvious interpretation of this scar is that the tree symbolizes a family tree and that Sethe, therefore, literally carries the weight of her ancestors on her shoulders.¹

Back to the incident where they took her milk, which is one of the most crucial images evoked in the novel. In one of her essays on literary criticism, Toni Morrison discusses the notion of 'impenetrable whiteness', which she says "surface[s] in American literature whenever an Africanist presence is engaged." These images, says Morrison, "clamor, it seems, for an attention that would yield the meaning that lies in their positioning, their repetition, and their strong suggestion of paralysis and incoherence; of impasse and non-sequitur. [...] Because they appear almost always in conjunction with representations of black or Africanist people who are dead, impotent, or under complete control, these images of blinding whiteness seem to function as both an antidote for and meditation on the shadow that is companion to this whiteness." (Morrison 1992: 32-33) One of the clearest examples of this impenetrable whiteness in American Literature is, of course, Herman Melville's

white whale, *Moby-Dick*. According to Morrison's explanation of it, Sethe's stolen milk can also be seen as an incident of impenetrable whiteness, since clearly, a Black person is under complete control or impotent, in this case vis-à-vis schoolteacher's nephews.

A GIRL WITH TWO FACES: THE DUAL INTERPRETATION OF BELOVED

When the book was first published, there was a lot of ambiguity concerning the interpretation of the character of Beloved and she was often merely seen as the ghost of Sethe's murdered baby come back for revenge. Those adhering to this representation reduced the book to a simple ghost tale. Luckily, Toni Morrison has always provided ample guidance to the reading of her novel, and in a number of interviews has clarified the role of the protagonist.

The full truth, at least the way Morrison intended it, is that Beloved is indeed the spirit of Sethe's murdered daughter. But this is only half of what Beloved is supposed to embody. The second half is that she is the embodiment of the symbolic survivor of the slave ships and has lost her family in what is known as the Middle Passage, the journey from Africa to America undertaken by slave ships. The inhumane circumstances on the ships caused many deaths even before arrival in America. Morrison wrote her book in order for it to be interpretable in both ways, sometimes leaving out specifics to achieve this. She considered this to be feasible "because the language of both experiences – death and the Middle Passage – is the same" (Darling 1994: 247).

Beloved's attitude can also be explained according to both interpretations. Her yearning for attention both from Sethe and Denver is realistic if she were Sethe's daughter and Denver's sister, but it would be equally plausible if she were the sole survivor having lost her whole family in the Middle Passage. In that case, she would be looking for a family, any family, for comfort, love, and shelter. Morrison even has Denver and Paul D open up the possibility of this double interpretation near the end of the novel when Paul D asks her: "You think she sure 'nough your sister?" and Denver tells him: "At times. At times I think she was – more." (Morrison 1987 : 266)

PTSD FLASHBACKS IN THE STRUCTURE OF THE NOVEL

When considering *Beloved* from a psychoanalytical point of view, we cannot ignore the meaning of the structural composition of the novel. The whole story of Baby Suggs, Sethe, and Paul D during slavery is told by means of flashbacks. Whereas flashbacks normally serve to remember the past, here, they are an indication of how much the characters want to forget the past

(David 2000 : 113). We can explain Morrison's use of this method by looking at it as recurrent flashes common for people suffering from Post Traumatic Stress Disorder (PTSD), defined by Cathy Caruth as "an overwhelming experience of sudden or catastrophic events in which the response to the event occurs in the often uncontrolled, repetitive appearance of hallucinations and other intrusive phenomena" (Caruth 1996 : 57-58).

The three main examples of traumatic events replaying in the heads of the characters are the stealing of Sethe's milk, the killing of Beloved, and Paul D's traumatic experience as a slave after being sold from the farm. In the movie, Sethe's traumatic murder of her daughter is visualized when Paul D enters the house for the first time and he senses the presence of the baby ghost, not only through the red light as is mentioned in the novel, but he also sees the shed where it all happened. When the door of the shed opens and he is about to see Sethe with the murdered baby, he closes his eyes and thus prolongs his ignorance of what happened the day schoolteacher came to reclaim Sethe and her children (Demme 2003).

We can say that "*Beloved* shows us how black Americans repress and deny the experience of slavery" (David 2000 : 126). In an interview with Bonnie Angelo, Toni Morrison expresses her apprehensions concerning the book as follows: "I thought this has got to be the least read of all the books I'd written because it is about something that the characters don't want to remember, I don't want to remember, black people don't want to remember, white people won't want to remember. I mean, it's national amnesia" (Angelo 1994 : 257).

The book recurrently discusses repression as the only way to be able to move on, the only way to be truly free. Baby Suggs even forbids talking about slavery (David 2000 : 128). However, this attempt at silencing the voices of the past proves unsuccessful. Instead, the past comes back to haunt them in the form of the baby ghost and the many flashes of the past the characters experience. They seem to be unable to shake off their traumatic past. Or, as Toni Morrison explained it in an interview with Gail Caldwell: "The past, until you confront it, until you live through it, keeps coming back in other forms. The shapes redesign themselves in other constellations, until you get a chance to play it over again." (Caldwell 1994 : 241)

In the novel, the baby ghost can easily be seen as Sethe's acting out of her trauma, and the part of the story featuring Beloved as a young woman can be interpreted as Sethe and Denver working through their respective traumas. They have all been trying hard to repress their traumas, but Beloved's arrival forces them to confront their issues. The exorcism of Beloved near the end of the book which evokes a feeling of hope for the three inhabitants of 124 Bluestone Road is then the end of their flashbacks and the point where they will be able to start living in the present; it signals that they have successfully worked through their traumas.

To conclude, I would like to include some information on Toni Morrison's intentions when writing *Beloved*, which is dedicated to the millions who died during the Middle Passage. She wanted *Beloved* to offer a way to remember these slavery victims who do not even have names and whom nobody wanted or could remember, not even the survivors; it would have killed them if they had not done everything in their power to try to forget it ever happened (Darling 1994 : 247). Though Morrison insists that *Beloved* is not about the institution of slavery but about the personal experiences during slavery of Sethe and the other characters (Angelo 1994 : 257), the reader cannot help but feel she learned more about slavery as a whole by reading the book.

The traumas of Sethe, *Beloved*, and Denver are inextricably linked to the murder of *Beloved* which was committed against the backdrop of slavery. Caruth asserts "that history, like trauma, is never simply one's own, that history is precisely the way we are implicated in each other's traumas" (Caruth 1996 : 24). This seems to explain the history of slavery as an inextricable network of entangled traumas of which *Beloved* only portrays a few.

However, as always Morrison stays humble and indicates her reservations concerning the possibility of representing such a traumatic event as slavery in her Nobel Lecture, when she mentions that: "Language can never 'pin down' slavery, genocide, war. Nor should it yearn for the arrogance to be able to do so. Its force, its felicity is in its reach toward the ineffable" (Morrison 1993).

NOTE

1. For a full overview on tree symbolism in *Beloved*, see: Fulton 2005.

BIBLIOGRAPHY

- Angelo, Bonnie (1994). 'The Pain of Being Black: An Interview with Toni Morrison' In: Danille Taylor-Guthrie (ed.) *Conversations with Toni Morrison*. Jackson: UP of Mississippi, pp.255-261.
- Caldwell, Gail (1994). 'Author Toni Morrison Discusses Her Latest Novel *Beloved*' In: Danille Taylor-Guthrie (ed.) *Conversations with Toni Morrison*. Jackson: UP of Mississippi, pp.239-245.
- Caruth, Cathy (1996). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Darling, Marsha (1994). 'In the Realm of Responsibility: A Conversation with Toni Morrison' In: Danille Taylor-Guthrie (ed.) *Conversations with Toni Morrison*. Jackson: UP of Mississippi, pp.246-254.
- David, Ron (2000). *Toni Morrison Explained: A Reader's Road Map to the Novels*. New York: Random House.
- Demme, Jonathan (dir.) (2003). *Beloved*. Perf. Oprah Winfrey, Danny Glover. Touchstone Home Entertainment.
- Fulton, Lorie Watkins (2005). 'Hiding Fire and Brimstone in Lacy Groves: The Twinned Trees in *Beloved*' *African American Review* 39(1/2), pp.189-199.
- Fussell, Betty (1994). 'All That Jazz' In: Danille Taylor-Guthrie (ed.) *Conversations with Toni Morrison*. Jackson: UP of Mississippi, pp.280-287.

- Morrison, Toni (ed.) (1974). *The Black Book*. Comp. Middleton Harris, et al. New York: Random.
- Morrison, Toni (1987). *Beloved*. London: Vintage.
- Morrison, Toni (1992). *Playing in the Dark: Whiteness and the Literary Imagination*. Cambridge: Harvard UP.
- Morrison, Toni (1993). 'Toni Morrison – Nobel Lecture' *Nobelprize.org*, <http://nobelprize.org/literature/laureates/1993/morrison-lecture.html>
- Moyers, Bill (1994). 'A Conversation with Toni Morrison' In: Danille Taylor-Guthrie (ed.) *Conversationw with Toni Morrison*. Jackson: UP of Mississippi, pp.262-274.
- Naylor, Gloria (1994). 'A Conversation: Gloria Naylor and Toni Morrison' In: Danille Taylor-Guthrie (ed.) *Conversations with Toni Morrison*. Jackson: UP of Mississippi, pp.188-217.

CONTACT DETAILS

Cristina Serverius

Franklinstraat 12
1000 Brussel
G. 0473 36 25 52
cserverius@tiscali.be

Tedere mannen en doortastende vrouwen Een androgyn discours in Vlaamse, neutrale en liberaalgezinde culturele tijdschriften (1870-1914)

Liselotte Vandebussche
(UGent)

In dit artikel wordt een opmerkelijk verschijnsel uit de Vlaamse literatuurkritiek van voor en tijdens het fin de siècle kort belicht. Hoewel associaties van vrouwelijke en mannelijke auteurs met de respectieve feminie of masculie polen van de negentiende-eeuwse sekse-ideologie geenszins ontbreken, komen er ook heel wat karakterisering voor die botsen met het schema van de klassieke geslachtskaraktertheorie. Schrijfsters worden niet uitsluitend geassocieerd met emotionaliteit, subjectiviteit en een gebrek aan visie en aan mannelijke auteurs wordt niet steeds een hoger gewaardeerd vermogen tot analyse en verklaring toegeschreven. Tussen 1870 en 1914 wordt in de Vlaamse literaire kritiek zowel bij mannelijke als bij vrouwelijke schrijvers een zekere androgynie gewaardeerd. Wanneer literatuur tijdens het fin de siècle een meer androgyn invulling krijgt en gevoel en subjectiviteit centraler komen te staan, wordt er bovendien niet vanuit gegaan dat mannelijke auteurs er beter in slagen dan vrouwelijke auteurs om de twee polen in hun literaire productie te verenigen. **SLEUTELWOORDEN [geslachtskaraktertheorie, literatuurkritiek, fin de siècle]**

Des hommes tendres et des femmes énergiques Un discours androgyn dans les revues culturelles flamandes, neutres et d'orientation libérale (1870-1914)

Dans cet article, nous passons brièvement en revue un phénomène remarquable de la critique littéraire flamande autour de la fin du 19e siècle. Bien qu'il existe des associations entre auteurs féminins et auteurs masculins avec respectivement les pôles féminins et masculins de l'idéologie des sexes du 19e siècle, on trouve aussi un certain nombre de caractéristiques contraires au schéma classique de la théorie des caractères sexués. Les écrivaines ne sont pas exclusivement associées à l'émotif, à la subjectivité et à un manque de vision et les auteurs masculins ne sont pas systématiquement considérés comme ayant un pouvoir analytique et déclaratif plus développé. Entre 1870 et 1914, une certaine androgynie est appréciée par les critiques littéraires flamands, tant chez les écrivains hommes que chez les écrivaines femmes. Au moment de la fin de siècle, quand la littérature prend une tournure un peu plus androgyn et que les sentiments et la subjectivité occupent une place centrale, on ne part pas du principe que les auteurs hommes réussissent mieux que leurs homologues femmes à concilier les deux pôles dans leur production littéraire. **MOTS-CLÉS [théorie des caractères sexués, critique littéraire, fin de siècle]**

In deze bijdrage wil ik de aanwezigheid van een dubbele kritische norm in de literatuurkritiek van het fin de siècle kort problematiseren. Ik wil daarvoor enkele voorbeelden aanhalen uit een studie van een honderdtal literaire en algemeen-culturele tijdschriften die tussen 1870 en 1914 in Vlaanderen zijn verschenen. Voor een grondige analyse van de al dan niet hiërarchiserende genderopvattingen die in de recensies aan bod komen, verwijs ik naar het eerste deel van mijn proefschrift, waarin ik de aanwezigheid van een dubbele norm in de literaire kritiek in neutrale en liberale tijdschriften aan een onderzoek onderwerp. Ik ga in mijn studie onder meer na of er tussen 1870 en 1914 sprake is van vijandigheid ten aanzien van vrouwelijke auteurs, of hen een hoffelijkheid werd betuigd die een oprechte literaire erkenning in de weg stond, of er een specifieke standaard of een seksegerelateerd begrippenapparaat werden gehanteerd en of vrouwen die hoog werden aangeschreven als uitzonderingen op hun sekse werden voorgesteld.¹

De geslachtskaraktertheorie, of de leer van de twee tegengestelde seksen die aan het einde van de achttiende eeuw haar opwachting maakt, schrijft aan vrouwen een rits eigenschappen toe die als atypisch worden ervaren bij mannen (Streng 1997 : 10-11). Zwakte, tederheid en zachtheid staan daarin als typisch vrouwelijke karakteristieken tegenover kracht en fierheid, die onlosmakelijk met mannen worden verbonden. Ook literaire critici uit de eerste helft van de negentiende eeuw beschouwen inzicht in het gevoelsleven en aandacht voor details als typisch vrouwelijk en een vermogen tot analyse en verklaring als typerend voor mannen (Streng 1997 : 61-62). Een overschrijding van de grens wordt, getuige een citaat van de Nederlandse dichter Hajo Albert Spandaw, niet bijster gewaardeerd:

*“De vrouw met mannenkracht zal nimmer mannen boeijen
De man, die vrouwelijk is, geen vrouwenborst doen gloeijen”*
(Spandaw 1846: 19, zoals geciteerd in Jensen 1999: 102)

De dichotomie manifesteert zich ook in het Nederlandse literaire veld in de eerste helft van de twintigste eeuw. De omschrijving ‘door en door vrouwelijk’ of de denigrerende term ‘damesroman’ blijken er alle stereotypen van de ene pool te omvatten (Van Boven 1992). Literatuur geschreven door vrouwen wordt vrijwel onlosmakelijk verbonden met emotionaliteit, subjectiviteit, intuïtie en een gebrek aan visie. Om het werk van vrouwelijke auteurs te typeren hanteert de Nederlandse critica Anna de Savornin Lohman dan ook sleutelwoorden als “rein, teer, fingevoelig, zedelijk, opbouwend, fris, natuurlijk, gezond, echt-vrouwelijk” (Van Boven 1992 : 51). Het werk van mannen daarentegen wordt gelinkt aan originaliteit, creativiteit en het universele. Ook in de jaren vijftig van de twintigste eeuw is die dichotomie in de Nederlandse literaire kritiek aanwezig (Vogel 2001).

Toos Streng merkt echter rond het midden van de negentiende eeuw in Nederland een kentering op in het geschetste patroon (Streng 1997 : 64-70). De esthetische opvattingen die er vanaf 1850 tot aan het fin de siècle opgeld

maken, houden volgens haar in dat gevoelens niet langer mogen worden geveinsd en dat de eigen subjectieve ervaring centraal moet staan. De hiërarchie van literaire kwaliteiten verandert daardoor en kunst wordt enigszins gefeminiseerd: kunstenaars vertegenwoordigen het zachte, gevoelige en idealistische in een harde, materialistische en rationele wereld. Omdat vrouwen die eigenschappen ‘van nature’ al bezitten en dus over een natuurlijke aanleg voor het kunstenaarschap zouden beschikken, wordt het volgens Streng meermaals benadrukt dat beide polen aanwezig moeten zijn en dat mannen er beter in slagen om die in zich te verenigen. Het concept ‘androgynie’ wordt zodoende gebruikt om de schijnbare paradox te bezweren. Een studie van professor Gerard Heymans uit 1910 sluit daarbij aan: ook hij ziet emotionaliteit als kenmerkend voor vrouwen en kunstenaars. Hij schrijft vrouwen echter ook een bewustzijnsvernauwing toe waardoor ze uiteindelijk toch niet in staat blijken tot kunst (Van Boven 1992 : 194-195).

In de Vlaamse literaire kritiek in het fin de siècle wordt de grens tussen seksestereotiepe eigenschappen eveneens geregeld overschreden. Zowel vrouwen als mannen worden er geroemd om de combinatie van ‘mannelijke’ en ‘vrouwelijke’ kenmerken. De opvatting dat mannen er beter in slagen om beide karakteristieken te combineren, blijft echter achterwege en ook na de aanvang van het fin de siècle wordt een zekere androgynie gewaardeerd. Hoewel de typische associaties van vrouwelijke auteurs met de vrouwelijke pool van de dichotomie geenszins ontbreken, komen heel wat karakterisering voor die botsen met het schema van de klassieke geslachtskaraktertheorie. Ze tonen aan dat in het fin de siècle zowel bij mannelijke als bij vrouwelijke schrijvers een zekere androgynie kon worden gesmaakt.

In de onderzochte tijdschriften wordt meermaals betoogd dat vrouwen scheppingskracht en doortastendheid bezitten. Een zekere H. Hacquaert betreurt het in het tijdschrift *De Eendracht* dat er zo weinig vrouwelijke letterkundigen zijn, omdat vrouwen over “eene aangeboren geestigheid, eene sterke verbeeldingskracht” beschikken. Hij ziet de toekomst echter rooskleurig in: vrouwen blinken immers uit op tal van domeinen waarop ze vroeger niet werden toegelaten en de oude vooroordelen, onder meer de vrees dat hun huishouden onder de intellectuele arbeid zou lijden en de angst dat zij de grenzen van de welvoeglijkheid zouden overschrijden, zijn volgens hem langzaam aan het verdwijnen (Hacquaert 1876).

Mannelijkheid, in de zin van zelfstandigheid en doortastendheid, is een eigenschap die niet louter aan het werk of het optreden van mannen wordt toegekend. De dichter Emanuel Hiel schrijft over Johanna Courtmans-Berchmans: “Mevrouw Courtmans, / Gij, gij mint Vlaandrens glans! / Daar waar de mans vertwijflend droomden, / En schroomden, / Daar klonk uw stem tot heil des vaderlands!” (Hiel 1883) Vooral de combinatie van moed en creativiteit enerzijds en gevoel en medeleven anderzijds wordt opgemeld. Maria Van Ackere-Doolaege wordt geprezen om haar “dichterlijke gloed”,

haar “verheven gedachten en krachtige phantasie” en haar “milde, echt vrouwelijke goedheid en medegevoel.” (V.D. 1879) Virginie Loveling wordt zowel gewaardeerd om haar “liefderijkheid en zielenadel”, geschonken door haar vrouwelijke natuur, als om haar “onverschrokkenheid en wilskracht”, getuigend van haar mannenmoed (z.n. 1882 : 509). Een al te grote emotionaliteit is volgens critici bij haar niet te vinden: “Mej. Loveling is zeker niet ongevoelig; verre van daar; doch haar gevoel wordt steeds beheerscht door haar gezond verstand.” (Cornette 1890: 112)

Hoewel mannelijkheid en vrouwelijkheid stereotiepe invullingen krijgen en als binaire tegenstellingen worden geconsolideerd, worden de eigenschappen niet intrinsiek met mannen en vrouwen verbonden. Voor mannen blijkt het geen rariteit te zijn om zich voor kinderen of het gezin in te zetten. Zo krijgt de dichter Theodoor Sevens in *De Vlaamsche School* de volgende raad: “[hij] blijve veeleer bij zijne gemoedelijke en eenvoudige kindergedichtjes, hij bezinge het huiselijk wel en wee van ons volk en dan zal hij nog menig parel hechten aan de kroon onzer Vlaamsche letterkunde.” (Van Ruckelingen 1887)

Gerennommerde auteurs als Hendrik Conscience of Guido Gezelle worden met een arsenaal aan ‘vrouwelijke’ kenmerken beladen. Ze getuigen van een zeer gewaardeerde androgynie die in het licht van de geslachtskaraktertheorie vreemd lijkt, maar volgens de toenmalige literaire standaarden niet mag verwonderen. Conscience wordt omschreven als de “zachte, reine, schier vrouwelijk teedere, zeker wat al te optimistische, doch steeds ongeëvenaarde schetser van het Kempische landleven, hij die zijn volk leerde lezen, voelen en liefhebben.” (De Clercq 1911) In een vergelijking met de Nederlandse, veelgeprezen, ‘mannelijke’ schrijfster Geertruida Bosboom-Toussaint werd Conscience’s vrouwelijkheid ook al eerder in de verf gezet: “Ook teert Bosboom veel minder op dat hoofd-element der novellistiek: de looze grillen van den schalksen Eros. [...] De natuurbeschrijvingen nemen ook in Bosboom eene veel mindere plaats in [...] Daarin munt de dichterlijke Conscience vóór allen uit, evenzeer als hij meester is en blijft, waar het erop aankomt den lezer mee te slapen en door teeder gevoel te beheerschen.” (Olympio 1882) Ook Gezelle wordt door August Vermeylen, één van de leidende figuren van de Vlaamse avant-garde, vooral gewaardeerd om zijn “meêvoelen van zijn geheel gemoed met zijn omgeving.” (Vermeylen 1903 : 88)

De kritieken in de Vlaamse, neutrale en liberaalgezinde periodieke pers leveren dus een ander beeld op dan men op basis van de geslachtskaraktertheorie zou veronderstellen. Hoewel vrouwen wel degelijk als moeders en als echtgenotes worden geportretteerd, voor wie de zorg voor kind en huishouden de eerste taak is, worden bij hen ook ‘mannelijke’ kenmerken in de verf gezet. Mannen worden tegelijk als zorgzame vaders afgeschilderd en aan hun werk worden eigenschappen toegeschreven zoals ‘lief’, ‘diepvoelend’ of ‘teder’. Daarbij is er vrijwel geen sprake van devaluatie of enig misprijzen.

Mijn bevindingen uit de analyse van de tijdschriften stroken evenmin volledig met de androgyniethese van Toos Streng. Beide seksen worden immers geprezen om hun combinatie van gevoel en kracht, waarbij mannen niet beter in staat worden geacht om het vrouwelijke en mannelijke te assimileren. Bovendien wordt een zekere androgynie nog een hele tijd na de aanvang van het fin de siècle duidelijk gewaardeerd.

Terwijl stereotiepe genderopvattingen in andere landen en periodes de professionaliteit van vrouwen als auteur konden schenden door vrouwen vast te pinnen op hun 'vrouwelijkheid' en door 'de' auteur gaandeweg te associëren met vernieuwing, rebellie en individualisme, bleek de invulling van vrouwelijkheid in het neutrale en liberaalgezinde Vlaanderen voor en na de eeuwwisseling een oprechte literaire erkenning niet in de weg te staan. Het zorgde er tegelijk voor dat de typering van literaire mannen als zacht, rein of zorgzaam geen anomalie of curiosum was.

NOOT

1. Voor een analyse van de deelname van vrouwen aan avant-gardetijdschriften, zie: Vandebussche 2006.

BIBLIOGRAFIE

- z.n. (1882). 'Huldebetooing aan Virginie Loveling' *De Vlaamsche kunstbode* 12, pp.506-512.
- Cornette, Arthur (1890). 'Eene sentimenteele reis door Frankrijk en Italië' *De Toekomst* 34, pp.109-113.
- De Clercq, René (1911). 'Ons volk en zijn letterkunde' *De Witte Kaproen* 1(9), z.p.
- Hacquaert, H. (1876). 'De Vrouw op het gebied der letterkunde' *De Eendracht* 31, pp.147-148.
- Heymans, G. (1911). *Psychologie der vrouwen*. Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkoopere lectuur.
- Hiel, Emanuel (1883). 'Mevrouw Courtmans' *De Vlaamsche Kunstbode* 13, pp.26-27.
- Jensen, Lotte (1999). 'Huiselijkheid versus creativiteit: de vrouw als object en subject in de eerste decennia van de negentiende eeuw' In: K.D. Beekman, M.T.C. Mathijsen-Verkooijen & G.F.H. Raat (red.) *De as van de Romantiek. Opstellen aangeboden aan prof. dr. W. van den Berg bij zijn afscheid als hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam: Vossiuspers AUP, pp.100-113.
- Olympio [Pol de Mont] (1882). 'Mevr. Bosboom-Toussaint' *Jong Vlaanderen* 4, pp.245-248.
- Streng, Toos (1997). *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland 1815-1860*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Spandaw, Hajo Albert (1846). 'De vrouwen; in vier zangen' In: *Gedichten*, derde deel, nieuwe uitgave. Utrecht: Van der Port.
- Van Boven, Erica (1992). *Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930*. Amsterdam: Sara / Van Gennep.
- Vandebussche, Liselotte (2006). 'Vrouwen in de Vlaamse avant-garde. Anarchisme in het literaire veld van het fin de siècle' *Spiegel der Letteren* (in voorbereiding).
- Van Ruckelingen, L. (1887). 'Zomerbloemen. Nieuwe gedichten van Theodoor Sevens' *De Vlaamsche School* 33, pp.34-35.

- V.D. (1879). 'Mevrouw Van Ackere geboren Maria Doolaeghe' *De Vlaamsche School* 24, pp.181-182.
- Vermeylen, August (1903). 'Hollandsche en Vlaamsche literatuur (vervolg)' *Vlaanderen* 1, pp.84-91.
- Vogel, Marianne (2001). *Baard boven baard. Over het Nederlandse literaire en maatschappelijke leven, 1945-1960*. Amsterdam: Van Gennep.

CONTACTGEGEVENS

Liselotte Vandenbussche

Centrum voor Genderstudies
Universiteit Gent
Rozier 44
9000 Gent
T. 09 264 39 78
Liselotte.Vandenbussche@UGent.be
www.cgs.ugent.be

***Mouvement des femmes
et production de savoir
Vrouwenbeweging(en)
en de productie van kennis***

Op zoek naar de identiteit van het Vlaams feminisme van de Tweede Golf

---

Ida Dequeecker (Dolle Mina, fem-soc, VOK)

Kitty Roggeman (fem-soc, VOK)

Het feminisme van de Tweede Golf was een internationale beweging, maar had een specifieke identiteit in Vlaanderen. Deze eigenheid had alles te maken met de politieke krachtsverhoudingen en de sterke verzuiling in Vlaanderen in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. De macht van de Christelijke Volkspartij (nu CD&V) en het gewicht van de christelijke zuil op alle aspecten van de samenleving stelde de autonome vrouwenbeweging voor specifieke inhoudelijke en strategische keuzes. Zij wenste zich onafhankelijk op te stellen tegenover de 'traditionele' zuilgebonden vrouwenorganisaties van de vorige decennia (christelijke, maar ook socialistische), en wilde via buitenparlementaire actie, mobilisatie en sensibilisering van de publieke opinie, diverse aspecten van vrouwenonderdrukking onder de aandacht brengen en maatregelen afdwingen om discriminaties op te heffen. Deze strategie wordt in dit artikel geïllustreerd aan de hand van twee fenomenen die uniek waren voor het tweede-golffeminisme in Vlaanderen: de twintig jaar durende strijd voor abortus uit het strafrecht en de – nog steeds bestaande – jaarlijkse traditie van de Vrouwendag van het Vrouwen Overleg Komitee op 11 november. In de abortusstrijd speelde de autonome vrouwenbeweging een voortrekkersrol: in de onmiddellijke hulpverlening (clandestiene abortuscentral), in de organisatie van het verzet van de publieke opinie tegen een verouderde wet, én in de formulering van de eisen waaraan een wetswijziging moest voldoen. Dit leidde in 1990 tot één van de meest liberale abortuswetgevingen. De jaarlijkse Vrouwendag ondersteunde deze strijd en wist de macht van de christelijke zuil mee te doorbreken. **SLEUTELWOORDEN [feminisme van de Tweede Golf, abortus uit het strafrecht, Vrouwendag, vrouwenbeweging 1970-1980]**

A la recherche de l'identité du féminisme flamand de la Deuxième Vague ou du néo-féminisme

Le néo-féminisme était un mouvement international qui avait une identité spécifique en Flandre. Cette particularité avait tout à voir avec les rapports de force politiques et le cloisonnement fort prononcé en Flandre durant les années septante et quatre-vingt du siècle passé. Le pouvoir du Christelijke Volkspartij (maintenant CD&V) et le poids du pilier chrétien, à tous les niveaux de la société, a obligé le mouvement féministe autonome à faire des choix spécifiques au niveau de la stratégie et du contenu. Il voulait son indépendance face aux organisations féministes du siècle passé "traditionnellement" liées aux piliers (les chrétiens mais aussi les socialistes). Par le biais d'actions extraparlimentaires, par la mobilisation et la sensibilisation de l'opinion publique, il voulait attirer l'attention sur les formes diverses de l'oppression des femmes et imposer des mesures visant à supprimer les discriminations. Cette stratégie est illustrée dans cet article à partir de deux phénomènes propres au néo-féminisme en Flandre : la lutte, vieille de vingt ans,

pour le retrait de l'avortement du code pénal et la tradition annuelle – toujours actuelle – de la Journée des Femmes du 11 novembre, organisée par le Vrouwen Overleg Komitee. Le mouvement féministe a joué un rôle précurseur dans la lutte de l'avortement: au niveau de l'aide immédiate (centres clandestins où était pratiqué l'avortement), au niveau de l'organisation de la résistance de l'opinion publique contre une loi obsolète et au niveau de la formulation des revendications auxquelles devait répondre la modification de la loi. En 1990, tout ceci a abouti à une des législations les plus libérales en matière d'avortement. La Journée annuelle des Femmes a soutenu cette lutte et a su ainsi percer le pouvoir du pilier chrétien. **MOTS-CLÉS [néo-féminisme, l'avortement, Journée des Femmes, mouvement féministe 1970-1980]**

INLEIDING

Vlaanderen heeft sinds 1972 een unieke feministische traditie: de jaarlijkse Vrouwendagen. De Vrouwendag op 11 november is een 'merknaam' geworden, sterk genoeg om met een minimum aan propaganda telkens weer enkele duizenden vrouwen aan te trekken voor feministische informatie-uitwisseling, debat en ontmoeting. Wij denken dat het fenomeen Vrouwendag een van de aspecten is van de specificiteit van het Vlaamse 'Tweede Golf' feminisme. We gaan niet in op de vraag of de term 'Tweede Golf' een adequate term is. De betekenis van die 'Tweede Golf' meten we ook niet aan haar resultaten, zoals onder andere Leen Van Molle doet (Van Molle 2002). We gaan ook niet in op een chronologische geschiedenis van de tweede feministische golf in Vlaanderen. Daarvoor verwijzen we naar andere werken (Roggeman 2003; Van Mechelen 1979). Ons opzet is om als getuigen maar ook met een zekere historische afstand te kijken naar wat men gemeenzaam het Tweede Golf feminisme is gaan noemen en naar wat daarin specifiek is voor Vlaanderen. Op zoek naar de identiteit van het Vlaamse 'Tweede Golf' feminisme.

De tweede feministische golf is een uitgesproken internationale beweging. Haar ideeëngoed, organisatievormen, actiemiddelen en eisen kennen geen grenzen. Toch zijn er ook nationale en regionale verschillen, onder meer door de sociale en politieke situatie. Om te kunnen mobiliseren voor haar eisen werd de vrouwenbeweging in België bijvoorbeeld geconfronteerd met specifieke strategische uitdagingen ten gevolge van twee traditionele breuklijnen die elkaar doorkruisten. Enerzijds was er de levensbeschouwelijke breuklijn, met het overwicht van de christelijke zuil in Vlaanderen. Anderzijds was er de sociaal-economische breuklijn die ook de christelijke zuil verdeelde. De 'Tweede Golf'-groepen, die elk op hun manier een cruciale rol speelden in het formuleren van antwoorden op die uitdagingen, waren Dolle Mina, de fem-socgroepen en het Vrouwen Overleg Komitee (VOK).

Wijzelf waren mede-oprichtsters en actief lid van Dolle Mina Antwerpen (Ida Dequeecker) en de fem-soc-groepen (Ida Dequeecker en Kitty Rogge-man). Wij waren ook beiden oprichtsters en redactieleden van het feministisch tijdschrift Schoppenvrouw en maken actief deel uit van het Vrouwen Overleg Komitee.

TERMINOLOGIE

Vooraf verduidelijken we onze terminologie. Er is met betrekking tot de vrouwenbeweging altijd slordig omgesprongen met allerlei termen en begrippen. Dat is normaal, want het was niet meteen de bekommernis van een levende en levendige beweging om haar woordgebruik wetenschappelijk te onderbouwen, iets waar de academische wereld zich vandaag wel en terecht over buigt (Van Molle 2002).

Wij onderscheiden en onderscheidde de begrippen vrouwenbeweging, autonome vrouwenbeweging en feminisme (Dequeecker 1995). De term 'vrouwenbeweging' (of ook de 'brede vrouwenbeweging') duidt op het geheel van oude en nieuwe vrouwenorganisaties, vrouwengroepen, individuen, syndicale vrouwencommissies, politieke vrouwengroepen, enzovoort zonder enige exclusiviteit. Voor ons is de vrouwenbeweging een sociale beweging, met een lange continue geschiedenis. De term 'autonome vrouwenbeweging' duidt op het Tweede Golf feminisme van de jaren zeventig. We zien het niet als een nieuwe sociale beweging (Dequeecker 1995; Van der Linden 1999), maar wel als een nieuw fenomeen binnen de vrouwenbeweging: een autonome vrouwenbeweging. Organisatorisch autonoom, want niet partij- of vakbondsgebonden, financieel onafhankelijk. Ideologisch autonoom, want 'links' van of 'radicaler' dan de traditionele vrouwenorganisaties.

De term 'feminisme' duidt op het geheel van filosofieën van vrouwenbevrijding. In de jaren zeventig eigende de autonome vrouwenbeweging zich deze toen ook al beladen term toe, om zich te onderscheiden van de traditionele vrouwenorganisaties. Het feminisme stelde de maatschappelijke ordening en de positie van vrouwen daarin fundamenteel in vraag. Het introduceerde een nieuw woordgebruik met termen als vrouwenonderdrukking, vrouwenbevrijding, zelfbeschikking, autonomie, enzovoort.

DE INTERNATIONALE CONTEXT

Het is een open deur intrappen om te stellen dat de vrouwenbeweging in het algemeen, en zeker de tweede feministische golf, een uitgesproken internationaal en transnationaal karakter heeft. Qua ideeëngoed lieten feministen in Vlaanderen zich aanvankelijk inspireren door schrijfsters met internationale faam, van wie de nationaliteit er niet toe deed: Betty Friedan, Kate

Millet, Germaine Greer, Shulamith Firestone, Sheila Rowbotham, Simone de Beauvoir, Anja Meulenbelt, Joke Kool-Smit, enzovoort. Organisatorisch was wat gepercipieerd wordt als de start van de Vlaamse Tweede Golf begin 1970, namelijk Dolle Mina, zelfs ronduit een kopie uit Nederland. Lang duurde dat kopiëren niet, want even snel als onverwacht entte er zich een hele beweging op met haar eigen agenda, actievormen en publicaties rond abortus, werk, school en opvoeding. En met haar eigen internationale contacten: Vlaamse Dolle Mina's waren bijvoorbeeld gretige deelneemsters aan feministische conferenties in Amsterdam en Parijs in de jaren zeventig.

Twee jaar na de start van Dolle Mina zag het Vrouwen Overleg Komitee (VOK) het licht. Het organiseerde in 1972 de eerste Vrouwendag met als gast-spreeksters twee internationale feministische boegbeelden: Simone de Beauvoir en Germaine Greer. Het werd een even onverwacht als overdonderend succes. De tweede feministische golf had wortel geschoten in Vlaanderen.

DE TWEDE FEMINISTISCHE GOLF IN VLAANDEREN

Na de eerste succesrijke spectaculaire acties, stond het Vlaamse Tweede Golf feminisme al heel vroeg voor dé strategische uitdaging: hoe kon ze haar radicale eisen 'gemainstreamd' krijgen, om het met een hedendaagse term te noemen. Numeriek is de Vlaamse autonome vrouwenbeweging altijd vrij zwak geweest. Haar sterkte was de strategische soepelheid, waarmee ze – overigens met wisselend succes – een brede waaier van andere organisaties voor haar thema's en eisen wist te mobiliseren. Dat is in het bijzonder het geval rond die twee grote thema's die als een rode draad door de feministische actie liepen: abortus (sinds 1970 met de zaak-Peers) en werk (met de plotse dramatische stijging van de werkloosheid vanaf 1973). Met de eisen 'abortus uit het strafrecht, de vrouw beslist' stond de autonome vrouwenbeweging aanvankelijk in een absolute minderheidspositie in een politiek klimaat waarin de CVP (Christelijke Volkspartij, nu CD&V) abortus onbespreekbaar maakte. Twintig jaar later is 'de vrouw beslist' het sluitstuk van de nieuwe wetgeving. Met de standpunten rond vrouwen en werk ('radicale werktijdverkorting', 'recht op werk, recht op dop') legde de autonome vrouwenbeweging eigen accenten in het maatschappelijk debat en wist ze er ook voor te mobiliseren.

VELE STROMINGEN

De autonome vrouwenbeweging in Vlaanderen is – zoals elders in de westerse wereld – heel divers, met een brede debatcultuur tussen de vele stromingen (later zou men van vele feminismen spreken), elk met hun opvatting over wat vrouwenbevrijding inhoudt en hoe dat te verwezenlijken. Overigens zijn de grenzen tussen de verschillende stromingen en groepen vaak

heel vaag. Er is een marxistisch geïnspireerde stroming, Dolle Mina, met de slogan 'een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd' en enkele jaren later de fem-socbeweging met de slogan 'geen feminisme zonder socialisme, geen socialisme zonder feminisme'. Er is een radicaal feministische stroming, die de man-vrouwtegenstelling als hoofdtegenstelling ziet: vrouwen tegen geweld, vrouwen tegen verkrachting, enzovoort. Er zijn de pluralistische organisaties PAG (Pluralistische Actiegroep) en het Vrouwen Overleg Komitee; er zijn de vrouwenhuizen en (zelf)hulpgroepen, er zijn de actiescomités en fronten rond specifieke eisen: het comité 'gelijk loon voor gelijk werk', de abortuscomités, Vrouwen tegen de Krisis, enzovoort (Roggeman 2003; Van Mechelen 1979).

De organisaties die echter strategisch een doorslaggevende rol speelden waren Dolle Mina, de fem-socgroepen en het VOK. Het linkse Dolle Mina, dat een marxistisch gekleurd feminisme aanhing, vond aansluiting bij de contestatiebewegingen die de wereld in de jaren zestig en zeventig doorschudden (mei '68, de anti-oorlogsbeweging, extreem links, enzovoort). Dolle Mina had een antikapitalistisch-feministisch programma. 'Baas in eigen buik' hoorde van in 1970 tot de eisen van de beweging evenals de verwerping van het gezin als onderdrukkende structuur (Dolle Mina 1970). Deze linkse traditie werd voortgezet in lokale linkse feministische groepen, die zich in 1976 bundelden tot de fem-soc-beweging. Ook deze beweging had een antikapitalistisch-feministisch programma (Manifest 1977; Manifest 1980) en dezelfde radicale eisen als Dolle Mina. Deze bewegingen hebben de rol van zweepporganisaties gespeeld.

Het pluralistische VOK blijkt achteraf een zeer adequaat strategisch instrument van de autonome vrouwenbeweging geweest te zijn, complementair aan Dolle Mina en de fem-socbeweging. Het VOK, een initiatief van vrouwen uit de redactie van het tijdschrift *De Nieuwe Maand*, was een pluralistisch overlegplatform van feministen uit diverse politieke partijen, vakbonden en andere organisaties. Het VOK had dus geen algemeen feministisch programma, maar werkte eerder met eisenplatforms, die zowat alle feministische thema's aansneden. De unieke verdienste van het VOK is dubbel. Ten eerste sloeg het bruggen tussen individuele feministen van uiteenlopende politieke families en dus over de verzuiling heen, tussen feministen uit traditionele en autonome vrouwenorganisaties, én tussen feministen van het establishment en die erbuiten. Ten tweede zwengelde het via de Vrouwendagen het maatschappelijk debat over de belangrijke feministische thema's aan en interpeleerde er het beleid over. Zo droeg het VOK bij tot een brede sensibilisatie en mobilisatie over zelfs een hoogst controversiële kwestie zoals abortus, zonder dat individuele leden verplicht waren zich er expliciet over uit te spreken. Het lijkt ons dat dit in de eerste jaren vooral voor vrouwen uit de christelijke zuil belangrijke openingen creëerde.

VERZUIILING

Zowel de vorm als de strategie van de autonome vrouwenbeweging in Vlaanderen zijn mede bepaald door de verzuiling in Vlaanderen. Ziet men die factor over het hoofd, dan kan men enkel de zwakte van de beweging vaststellen, zoals Marc Hooghe doet, wanneer hij de 'zwakte' van de Vlaamse vrouwenbeweging verklaart door het feit dat de meeste vrouwen uit die beweging ook elders georganiseerd waren (Hooghe 1997). Wij zien ook een merkwaardige sterkte. Uiteindelijk droeg die autonome vrouwenbeweging in niet geringe mate bij tot de ondermijning van de blokkeringspositie en invloed van de zeer conservatieve CVP inzake ethische kwesties, in het bijzonder abortus, maar ook inzake gezinspolitiek, seksualiteit, enzovoort (Witte 1990). Het verhaal van het VOK is hiervoor exemplarisch.

Hoewel heel wat vrouwen uit de christelijke zuil (partij, vakbond, KAV) lid waren van het VOK, nam het toch, vanaf de eerste Vrouwendag, het thema abortus op in de eisenpakketten, de platformteksten (onder meer in de urgentieverklaring van 1973) en de debatten. Vrouwen die in hun zuil op een muur botsten – een aantal thema's waren er onbespreekbaar – konden in het VOK vrijuit spreken en banden smeden over de partijen heen. Hun doel was de verzuiling doorbreken (Mulier 1999). Zoals gezegd sloeg het VOK ook bruggen tussen de traditionele en de autonome vrouwenorganisaties. Toen het abortusfront de Vrouwendag 1976 organiseerde, verzette het VOK zich niet, en individuele leden verleenden hun medewerking en namen er het woord. In de opeenvolgende Vrouwendagen zat de abortuseis bijna steeds in het eisenpakket of er werd een debat of een actie aan gewijd. Op de veertiende Vrouwendag in Gent (1985) bijvoorbeeld was één van de twee grote debatten gewijd aan de abortuskwestie en de processen tegen een aantal dokters en centra. Deze vastberadenheid van het VOK om abortus telkens weer op de agenda te zetten leidde wel tot interne spanningen en deed ten slotte een aantal christelijke vrouwen openlijk afhaken.

Achter de schermen bleven zij echter vaak het VOK steunen. Ook de christelijke vrouwenorganisaties lieten het een aantal keren afweten en namen niet officieel deel aan de Vrouwendagen die duidelijk abortus op de agenda zetten. Vele individuele vrouwen kwamen wel, en er werden in eigen rangen zware polemieken gevoerd. Toen er in 1989 een gunstig politiek klimaat ontstaan was en een wetswijziging haalbaar bleek, pakte het VOK uit met een opmerkelijke affichecampagne 'Gewenste kinderen, gelukkige kinderen' (200 borden van 20 m²). De bedoeling was de laatste christelijke twijfelaars in het parlement over de streep te trekken. Het VOK was toen wel sterk van karakter veranderd. Het was opgeschoven naar links, een aantal politicae van het eerste uur hadden zich naar buiten uit gedistantieerd, sommigen steunden het wel nog achter de schermen, vertegenwoordigsters van de autonome vrouwenbeweging speelden er een steeds grotere rol en gaven aan het VOK

een nieuw profiel van netwerking, overleg en samenwerking van de brede vrouwenbeweging.

IMPACT VAN DE AUTONOME VROUWENBEWEGING

Zo had de autonome vrouwenbeweging een politieke en sociale impact, die haar numerieke sterkte ver overtrof (Witte 1993). Men kan gerust stellen dat de autonome vrouwenbeweging grotendeels de actieagenda en de eisenplatformen bepaalde in de jaren zeventig en tachtig. Ze was de motor van talloze betogingen, allerhande acties, concrete hulpverlening en de jaarlijkse Vrouwendagen. Ze beïnvloedde de traditionele vrouwenorganisaties, die hierdoor impulsen kregen en zo vaker tot actie bereid waren. Ze deed in Vlaanderen een nieuwe wind waaien op het vlak van de thema's (in het bijzonder abortus, geweld en zelfbeschikking) en op het vlak van de strategieën om voor die thema's breed te mobiliseren.

We gaan hierop in aan de hand van de abortusstrijd, die in België en Vlaanderen, gezien het overwicht van de christelijke zuil niet alleen een enorm doorzettingsvermogen eiste – het werd een zeer lange strijd – maar ook strategische creativiteit en durf. Het opzetten van illegale abortuscentra bijvoorbeeld, op het moment dat elke wetswijziging politiek geblokkeerd werd, heeft mee een doorslaggevende rol gespeeld.

DE STRIJD VOOR ABORTUS UIT HET STRAFRECHT

Abortus was het controversiële thema bij uitstek, dat door de autonome vrouwenbeweging met een indrukwekkende hardnekkigheid twintig jaar op de maatschappelijke en politieke agenda werd gehouden, tot er een aanvaardbare wetswijziging kwam in 1990. De nieuwe wet werd één van de meest liberale ter wereld, en dat is in hoge mate te danken aan de niet aflatende input van de autonome vrouwenbeweging. Voor de feitelijke geschiedenis van de abortusstrijd verwijzen we naar andere auteurs (Witte 1990; Witte 1993; François 1995; Dequeecker 1976).

Al van in de tijd van Dolle Mina waren de centrale eisen 'baas in eigen buik' en 'abortus uit het strafrecht', maar ook een vrije toegang tot anticonceptie voor iedereen. De centrale argumenten waren het recht van vrouwen op zelfbeschikking en lichamelijke integriteit ('vrijen is plezant'), het belang van gewenste kinderen, maar ook het verwerpen van de sociale ongelijkheid (wie geld had, kon zich een abortus in het buitenland veroorloven) en van de risico's van clandestiene abortussen voor de gezondheid van vrouwen (Dequeecker 1976). In de loop van de jaren werd een steeds meer gesofisticeerde argumentatie ontwikkeld rond het recht van elke ongewenst of ongepland zwangere vrouw, om te beslissen of en wanneer zij in staat is om een kind een goed leven te bieden.

Met deze eisen botste de minoritaire autonome vrouwenbeweging niet alleen met het establishment, maar ook met andere maatschappelijke stromingen, die wel een wetswijziging genegen waren, maar die niet zover wilden gaan als 'abortus uit het strafrecht'. De autonome vrouwenbeweging hanteerde een veelzijdige strategie, die debat, publicaties, mobilisaties, illegale hulpverlening en diverse allianties combineerde. Dankzij die strategie speelde de autonome vrouwenbeweging een cruciale rol in de langzame maar zekere mentaliteitsverandering in België en in Vlaanderen in het bijzonder, die leidde tot de abortuswetgeving die we vandaag hebben. Dat in dit verhaal ook dokters en medisch personeel een rol speelden, staat buiten kijf. Maar de belangrijkste motor was ongetwijfeld de autonome vrouwenbeweging.

BREDE FRONTVORMING

De abortusbeweging kwam in België in 1970 en in 1973 op gang, na de arrestatie van de Naamse dokter Peers, die er openlijk voor uitkwam abortussen uit te voeren. In vergelijking met andere landen werd het een lange en zware strijd, die twintig jaar duurde. De beweging werd gedragen door de abortuscomités, waarin de autonome vrouwenbeweging prominent aanwezig was, vaak als initiatiefneemster. Deze comitéwerking had als doel een zo breed mogelijke frontvorming rond een vooruitstrevend platform, waarvan de kernlijnen waren: abortus uit het strafrecht en de vrouw beslist. Al was zeker aanvankelijk niet iedereen het helemaal eens met de radicale eisen, toch kwam een front tot stand van de autonome vrouwenbeweging, socialistische vrouwenorganisaties (SVV, vakbond), vrouwenorganisaties van klein links (RAL, Amada/PVDA, KP), de vrijzinnige beweging (Humanistisch Verbond) en mensen uit de academische en medische wereld (professoren, dokters). De stuwende kracht van de comités waren feministen uit de autonome vrouwenbeweging.

Het is indrukwekkend wat de numeriek niet zo talrijke autonome vrouwenbeweging op die manier inhoudelijk en organisatorisch tot stand bracht (Witte 1993). Een eerste hoogtepunt van mobilisatie en sensibilisatie was de Vrouwendag van 11 november 1976, waar abortus het centrale thema was. Het is de enige Vrouwendag die niet door het VOK werd georganiseerd, maar wel door de autonome vrouwenbeweging in samenwerking met de abortuscomités. Alle aspecten van abortus werden er breed in de publieke opinie en naar de politici gebracht, ondersteund door de talrijke aanwezigen.

Daarna organiseerden de abortuscomités jaarlijks rond 8 maart – internationale Vrouwendag – betogingen, meetings, debatavonden, studiedagen, enzovoort over abortus. Naar buiten komen met de eisen, de publieke opinie bewerken en sensibiliseren was de boodschap.

ONMIDDELLIJKE HULPVERLENING

Een zeer belangrijke pijler van de strategie van de autonome vrouwenbeweging was de onmiddellijke hulpverlening. Al in de tijd van Dolle Mina hielpen feministen vrouwen bij het vinden van betrouwbare adressen in het buitenland. Later, naarmate het steeds duidelijker werd dat de eisen rond abortus niet zonder slag of stoot zouden worden verwezenlijkt, en naarmate de buitenlandse hulpverlening niet voor iedereen een oplossing bleek, gingen feministen, dokters en verplegend personeel over tot illegale hulpverlening in België, ook in Vlaanderen. In 1982 waren er zeventien abortuscentra in het hele land (François 1995). Niet alleen in ziekenhuizen maar ook in abortuscentra werden medisch én psychologisch verantwoorde abortussen uitgevoerd, op verzoek van vrouwen. Dankzij deze centra werden minderjarige meisjes en vrouwen die zich geen dure ingreep in Nederland of Groot-Brittannië konden veroorloven, ook geholpen. De centra waren collectieven, die draaiden op vrijwilligsters en die een uitstekende praktijk uitbouwden. De ervaring en knowhow die daar werden opgedaan, waren doorslaggevend voor de wetgeving die uiteindelijk tot stand kwam. Maar ook het sensibiliserend effect ervan mag niet onderschat worden.

Verschillende keren werden abortuscentra het slachtoffer van gerechtelijke invallen en vervolgingen. Maar hun wijdverbreide en door de publieke opinie aanvaarde praktijken zaaiden twijfels in gerechtelijke kringen over de zin van vervolging. Zo werd het smalle paadje naar een aanvaardbare wetswijziging stilaan een echte boulevard.

BLOKKERING DOOR DE CVP

Tot de legalisering van abortus in 1990 vergde de abortuskwestie heel wat strategische behendigheid van de autonome vrouwenbeweging. We hadden het al over het voorbeeld van het VOK en hoe het bijdroeg tot de verbreding van de strijd voor abortus uit het strafrecht. Dat dit onvermijdelijk ook tot conflicten leidde, vooral met de diverse structuren en gezagsdragers van in het bijzonder de christelijke zuil, is niet verwonderlijk. Het was dan ook belangrijk om de (mogelijke) conflicten met betrekking tot abortus niet te laten leiden tot onherroepelijke breuken, die de mobilisatie voor andere belangrijke thema's, in het bijzonder het thema werk, zouden verzwakken. Met vallen en opstaan leerde de autonome vrouwenbeweging hier mee om te gaan.

Zo werd de eis van 'abortus uit het strafrecht' spontaan opgenomen in het platform van het front 'Vrouwen tegen de Krisis', dat in 1980 werd opgericht op initiatief van de fem-socbeweging na een geslaagde 'Linkse Vrouwen Conferentie', die de feministische strijd weer schwing wilde geven. Ongetwijfeld was die opname van abortus in het platform te verklaren door de eenzijdige

samenstelling van de 'linkse' vrouwenconferentie, waar men zich de vraag van de mogelijke hindernissen voor deelname van de christelijke vrouwenorganisaties niet had gesteld. Pas met de eerste mobilisatie voor een betoging in 1981 drong het besef door dat de abortuseis de deelname van de christelijke vakbondsvrouwen onmogelijk maakte, hoewel ze écht wel wilden aansluiten. Die uitsluiting de facto was een zware handicap voor de mobilisatie. Na een lange en hevige discussie binnen 'Vrouwen tegen de Krisis' werd abortus uit het platform gehaald. De abortustrijd werd immers in het andere front gevoerd. De christelijke vakbondsvrouwen traden toe tot 'Vrouwen Tegen de Krisis' en stapten in grote getale mee op in 1982.

Intussen was binnen de christelijke arbeidersbeweging de discussie over de band met de CVP aan de gang. Dat leidde in de autonome vrouwenbeweging tot een zoektocht naar openingen naar de vrouwen van die christelijke arbeidersbeweging. Zo was er de discussie in 1986 naar aanleiding van het protest tegen de processen tegen centra en dokters die abortussen uitvoerden. Toen die protestacties samenvielen met een betoging voor het wetsvoorstel Herman-Michielsen-Lallemand, stelde men zich binnen het abortusfront de vraag of het op dat moment niet tactisch verantwoord was om in de eerste plaats het protest tegen de processen in de verf te zetten. Er was immers een brede maatschappelijke consensus over het feit dat die processen in tegenspraak waren met de maatschappelijke evolutie en dat ze dus naar de geest, zij het niet naar de letter van de wet, ondemocratisch waren. Die aanpak kon misschien wel delen van de christelijke (arbeiders) beweging over de streep trekken, was de redenering. Terwijl een protest tegen de processen toch ook onrechtstreeks een uitspraak was, minstens over het uitblijven van een aangepaste wetgeving. Zo werd ook het idee geopperd om de parlementaire vertegenwoordigers van de christelijke arbeidersbeweging op te roepen om zich te onthouden bij een stemming over het wetsvoorstel Herman-Michielsen-Lallemand.

Dat dit alles niet zonder effect was binnen de (gestaag afkalvende) CVP bewijst het feit dat de partij in 1989 een ultieme poging deed om een liberale wetswijziging af te wenden door haar standpunt te versoepelen en alsnog een alternatief wetsvoorstel te formuleren. Maar die poging was te zwak en kwam te laat.

NAAR EEN NIEUWE LIBERALE WET

De evolutie van de abortuswetsvoorstellen sinds de jaren zeventig geeft een duidelijk beeld van de toenemende impact van de ideeën van de Tweede Golf feministen: het eerste voorstel-Callewaert (1971), de verschillende voorstellen-Detiège, het eerste voorstel-Herman-Michielsen, en ten slotte het voorstel-Herman-Michielsen-Lallemand (1986).

Voor een overzicht van de tientallen diverse voorstellen en hun ontvangst

door regeringen en ten slotte senaat en parlement, verwijzen wij naar het artikel van Els Witte (1993). Wat vooral opvalt is de langzame evolutie van een voorstel waarin abortus alleen kan om medische redenen (als de gezondheid van de moeder in gevaar kwam) en op beslissing van twee of meer dokters, naar voorstellen waarin ook sociaal-psychologische motieven aanvaard werden, en niet alleen de dokter besliste over de gegrondheid van deze motieven, maar de vrouw zelf kon beslissen. Zo werd er uiteindelijk tegemoet gekomen aan de eisen van de vrouwenbeweging.

Uiteindelijk introduceert mevrouw Herman-Michielsen het ruime begrip 'noodsituatie' en het recht van een vrouw om zelf uit te maken wat voor haar een noodsituatie betekent, van welke aard die ook is. Herman-Michielsen stelde haar zienswijze hierover bij door haar contacten met vrouwenorganisaties en abortuscentra, en integreerde ze in haar nieuwe wetsvoorstel (Herman-Michielsen-Lallemand 1986). Dit kwam grotendeels tegemoet aan de wensen van de vrouwenbeweging, al werd abortus niet uit het strafrecht gehaald. Een jaar later, op de Vrouwendag in Brugge, kreeg Herman-Michielsen een minutenlange staande ovatie van het aanwezige publiek.

De volgehouden en veelzijdige inzet van de autonome vrouwenbeweging was ongetwijfeld een belangrijke factor in de evolutie van de publieke opinie over abortus. Politici werden erdoor beïnvloed en namen essentiële standpunten van de beweging over. Zo kon het dat er in 1990, toen de tijd er politiek rijp voor was en de afgekalfde CVP geen blokkeringspositie meer had, een wet werd goedgekeurd, die een van de meest liberale in de wereld is.

CONCLUSIE

We zijn voornamelijk aan de hand van het voorbeeld van de strijd voor 'abortus uit het strafrecht, de vrouw beslist' op zoek gegaan naar de eigen identiteit van de Vlaamse tweede feministische golf. Die eigen identiteit bestaat er ons inziens uit dat de autonome vrouwenbeweging in Vlaanderen een adequaat antwoord vond op de levensbeschouwelijke en sociaal-economische breuklijnen in België en de specifieke vorm ervan in Vlaanderen. Wij hebben Wallonië buiten beschouwing gelaten, maar ons vermoeden is dat de tweede feministische golf in Wallonië een andere ontwikkeling kende dan in Vlaanderen, onder meer omdat de twee genoemde breuklijnen er een andere impact hadden. Verder onderzoek kan uitwijzen of onze invalshoek leidt tot een beter begrip van die vermaarde tweede feministische golf in België.

BIBLIOGRAFIE

- Abortus, wordt vervolgd* (1990). Brussel: Unie Vrijzinnige Verenigingen. vzw.
- Dequeecker, Ida (1976). *Abortus: de vrouw beslist*. Brussel: Fonds Leon Lesoil.
- Dequeecker, Ida (1995). 'Nieuwe breuklijnen en het Belgisch feminisme' *Schoppenvrouw* 17(85).
- Dequeecker, Ida (1997). 'De reële beweging getoetst aan het model' *Schoppenvrouw* 19(91).
- Dolle Mina Amsterdam (s.n.). *Dolle Mina: een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd*. Amsterdam: Socialistiese Uitgeverij.
- François, Karen (1995). *De geschiedenis van de Belgische abortusstrijd*. Ongepubliceerde paper.
- Herman-Michielsen, Lucienne (1986). Interview door Anne Apostel. *Schoppenvrouw* 8(44).
- Hooghe, Marc (1997). 'Alice in Wonderland,' interview door Veerle Janssens. *Schoppenvrouw* 19(91).
- Koördinatie 'Vrouwen tegen de crisis' (1981). *Actiekrant van 7 maart 1981*.
- Manifest van de fem-soc beweging* (1977). uitgegeven in eigen beheer.
- Manifest van de fem-soc beweging* (1980). Gent: uitgegeven in eigen beheer.
- Mulier, Rita (1999), *Dwars en Loyaal*. Leuven: Van Halewyck.
- Roggeman, Kitty (2003), 'Les femmes ne sont pas à vendre. Le féminisme de gauche en Flandre dans les années 1970-80' In : *Cahiers Marxistes* (224).
- Scheys, Micheline (red.) (1993). 'Abortus.' *Rapporten en perspectieven omtrent Vrouwenstudies*, 4. Brussel: VUB Press.
- Van Mechelen, Renée (1979). *Uit eigen beweging. Balans van de Vrouwenbeweging in Vlaanderen 1970-1980*. Leuven: Kritak.
- Van Mechelen, Renée (1996). *De Meerderheid, een minderheid. De vrouwenbeweging in Vlaanderen: feiten, herinneringen en bedenkingen omtrent de tweede golf*. Leuven: Van Halewyck.
- Van Molle, Leen (2002). 'De nieuwe vrouwenbeweging in Vlaanderen, een andere lezing' In: Hooghe, Marc & Billet, Jaak (red.). *Historische en sociologische benaderingen van nieuwe sociale bewegingen*. Acta van de workshop gehouden te Brussel op 22 november 2002. Brussel: FU/US.
- Van der Linden, Marcel (1999). *Het naderende einde van de vaderlandse geschiedenis en de toekomstige studie der sociale bewegingen*. Amsterdam: Stichting beheer IISG.
- Witte, Els (1990). 'Twintig jaar politieke strijd rond de abortuswetgeving in België (1970-1990)' *Res Publica*, XXXII,1990/4. Brussel: VUB Press.
- Witte, Els (1993). 'De liberalisering van de abortus-wetgeving in België (1970-1990)' In: Scheys, Micheline (red.) (1993). 'Abortus.' *Rapporten en perspectieven omtrent Vrouwenstudies*, 4. Brussel: VUB Press.

CONTACTGEGEVENS

Kitty Roggeman

Generaal Drubbelstraat 43
2600 Berchem
T. 03 218 81 57
kitty.roggeman@tiscali.be

Ida Dequeecker

Venusstraat 13/2
2000 Antwerpen
T. 03 232 80 91
idequeecker@antwerpen.be

Genre, éducation au développement et plaidoyer dans les ONG

Claudine Drion
(Le Monde selon les femmes)

Ce texte trouve sa source dans la réflexion sur le travail de formation d'adultes en «genre et développement» que nous menons au *Monde selon les femmes* en tant qu'ONG féministe. L'éducation au développement sensible au genre vise à apporter une vision critique et analytique des problématiques de développement en soulignant les relations sociales inégales entre hommes et femmes ainsi que leurs origines. Elle entend apporter une meilleure compréhension des facteurs de pouvoir et de domination qui sont à la base des discriminations vécues par les femmes et qui entravent leur libre participation au développement. L'éducation sensible au genre est liée au plaidoyer car elle recherche également des modèles alternatifs de développement et tend à identifier les axes sur lesquels renforcer le pouvoir des femmes. Elle valorise la parole des femmes du Sud et leurs analyses et vise un changement de valeurs et d'attitudes individuelles et collectives en vue d'un monde plus juste dans lequel femmes et hommes partagent équitablement pouvoir et responsabilités. La grille d'analyse proposée distingue les niveaux individuel, relationnel, groupal, organisationnel, institutionnel et d'historicité afin de construire des stratégies concertées où plusieurs acteurs interviennent de manière complémentaire.

MOTS-CLÉS [éducation, développement]

Gender, opleiding inzake ontwikkeling en het bepleiten ervan in NGO's

Aan de basis van deze tekst ligt de reflectie over het werk rond het opleiden van volwassenen inzake 'gender en ontwikkeling' binnen *Le Monde selon les femmes*, een feministische NGO. Gendergevoelige opleiding inzake ontwikkeling wil een kritische en analytische kijk geven op ontwikkelingsproblematieken en wil daarbij de ongelijke sociale relaties tussen mannen en vrouwen, en de herkomst ervan, onderstrepen. Een dergelijke opleiding wil dat de machts- en dominantiefactoren die aan de basis liggen van de door vrouwen beleefde discriminatie en die hun vrije participatie aan ontwikkeling in de weg staan, beter worden begrepen. Gendergevoelige opleidingen zijn met dit pleidooi verbonden want binnen deze opleidingen wordt eveneens gezocht naar alternatieve ontwikkelingsmodellen en probeert men te weten te komen op welk niveau de macht van vrouwen kan worden verstevigd. Binnen een dergelijke opleiding wordt aandachtig geluisterd naar de woorden en analyses van vrouwen uit het Zuiden en mikt men op een verandering van waarden en individuele en collectieve attitudes met het oog op een betere wereld waarin vrouwen en mannen macht en verantwoordelijkheden gelijk verdelen. Om overlegstrategieën uit te kunnen werken waarbinnen verschillende actoren complementair handelen, maken wij hier een onderscheid tussen verschillende niveaus: het individuele niveau, het relationele niveau, het groepsniveau, het organisatorische niveau, het institutionele niveau en het historische. **SLEUTELWOORDEN [opleiding, ontwikkeling]**

1. LE GENRE EN ÉDUCATION AU DÉVELOPPEMENT

Les méthodes utilisées dans l'approche de genre visent à la fois à renforcer la participation des femmes à la vie publique et à susciter la prise de conscience de toute la société de la nécessité de modifier les situations d'inégalité entre femmes et hommes. C'est une pédagogie participative qui repose sur l'expérience et ambitionne tant une compréhension critique des mécanismes sociaux, économiques et culturels qu'une mise en œuvre d'actions collectives.

Nous valorisons également les savoirs et les savoir-faire venant des partenaires du Sud, d'Afrique et d'Amérique Latine dans le domaine de l'éducation populaire et du travail communautaire. En Belgique, la loi sur la coopération internationale de 1999 institue le genre comme un des thèmes transversaux présents dans tous les programmes et domaines d'action de la coopération au développement.

UNE ÉDUCATION AU DÉVELOPPEMENT SENSIBLE AU GENRE

La notion de genre vise à mettre en évidence ces relations de pouvoir inégales entre hommes et femmes. Elle amène un autre regard sur les discriminations humaines et leurs causes. L'éducation au développement, dont l'objectif est de mieux appréhender la réalité pour mieux agir sur elle, ne peut faire abstraction de ces faits. Notre modèle socioculturel se caractérise par une structure de pensée et de connaissance profondément androcentrique et eurocentrique. Ces deux éléments contribuent à déformer l'interprétation de la réalité et, en conséquence, les propositions de changement, d'où l'importance de dévoiler les présupposés andro/eurocentriques pour permettre une lecture plus juste et globale de la réalité (De la Peña 2000).

L'*androcentrisme* généralise le point de vue masculin. Il est présenté comme le paramètre d'analyse de la réalité valide pour l'ensemble de l'humanité et a imprégné profondément les relations de pouvoir, la production culturelle et la pensée scientifique. Il implique une forme spécifique de connaissance du monde, de sa perception et de son interprétation. Ce système a renforcé l'invisibilité de la femme et a sous-estimé leur contribution au développement des sociétés.

L'*eurocentrisme* valorise la suprématie de quelques cultures face aux autres peuples dans tous les aspects de l'organisation sociale. L'eurocentrisme, établi par les sociétés politiquement et économiquement dominantes, génère stéréotypes et préjugés sur d'autres sociétés. Il prône son propre modèle de développement, le capitalisme néo-libéral, comme le seul modèle de référence.

Intégrer le genre en éducation au développement implique dès lors une analyse cri-

tique de la réalité, du modèle de développement dominant et des facteurs qui jouent dans la reproduction d'un système social inégalitaire. Dans cette analyse, il convient de procéder à une relecture des problématiques de développement dans une perspective de genre et d'identifier comment le système sexo-genre génère des inégalités structurelles en matière d'accès aux ressources (naturelles, matérielles, financières), aux savoirs, aux processus de décisions. Ces inégalités entravent en effet la participation des femmes au développement de leur société. L'éducation sensible au genre doit également rechercher des modèles alternatifs de développement et identifier les axes sur lesquels asseoir un nouveau modèle. Au travers du renforcement (*empoderamiento* - empowerment) des femmes et des collectivités les plus vulnérables, ce modèle rendrait possible à tous, hommes et femmes, l'accès équitable aux sphères économique, sociale, culturelle et politique. L'approche de genre permet à chacun-e de se sentir impliqué-e comme individu et comme membre d'une catégorie sociale et amène à se positionner. Les concepts apportés par les formations sont donc toujours en lien avec des situations connues ou vécues (analyse du terrain), avec des stratégies d'action (action collective) et avec une prise de conscience personnelle renforçant la capacité d'action. Le plus souvent, le travail de formation et d'animation est fait en équipe afin de permettre une évaluation permanente des processus éducatifs via une vision croisée et la formation de formateurs-trices. Pour les ONG actives au sein de la Communauté française de Belgique, la stratégie éducative du référentiel¹ fait consensus au sein de l'ACODEV, la fédération des ONG de développement. Nous y avons ajouté les commentaires de genre dans la colonne de droite.

Education au développement	... sensible au genre
----------------------------	-----------------------

1. C'est un processus de sensibilisation sociale et de formation des citoyens capable de :

déconstruire les stéréotypes Nord-Sud	et les stéréotypes de genre
défendre les droits humains	en intégrant les questions spécifiques des femmes dans les droits humains (par exemple, mariage forcé, code de la famille, etc.)
impulser un développement humain et durable	en intégrant une approche de genre du développement
stimuler la solidarité et la participation sociale	en veillant à l'empowerment des femmes
combattre la xénophobie et le racisme	en intégrant le féminisme qui va de pair avec la lutte contre le racisme
lutter contre la violence et la guerre	en faisant appliquer les conventions qui protègent les femmes dans les conflits armés et en refusant l'impunité pour les auteurs de violences sexuelles dans le cadre de la liste de la résolution 1325 du Conseil de sécurité de l'ONU sur les femmes, la paix et la sécurité
promouvoir l'approche de genre (égalité hommes-femmes)	point positif : l'approche de genre est inscrite dans la stratégie de sensibilisation.

2. C'est un acte pédagogique qui implique la construction de situations d'apprentissage permettant à des publics diversifiés de comprendre, de dialoguer et d'agir. Il favorise :

des démarches participatives, actives et interactives	et des formations spécifiques de genre et développement – en éducation au développement – dans la gestion de projets (au vu de l'obligation légale d'intégrer le genre – loi sur la coopération internationale de 1999)
des approches facilitant l'analyse de la complexité du développement	et des rapports sociaux de sexe
l'émergence des représentations mentales des publics visés (avec un travail spécifique sur les préjugés et les images de l'Autre différent)	et sur les représentations sexistes analyse féministe des messages (screening de la communication des acteurs de la coopération au développement)
une pédagogie adaptée à la diversité des publics	

des méthodes d'évaluation formatives et participatives	l'approche de genre repose sur une démarche bottom-up
des apprentissages en termes de savoir, de savoir-faire et de savoir-être	favorisant l'empowerment des femmes

La concrétisation de ces principes pédagogiques se réalise à travers une multitude d'actions qui peuvent se regrouper autour de cinq grands pôles :

des actions de sensibilisation	faisant découvrir les vécus des femmes et des hommes
des actions de conscientisation	sur les mécanismes de domination androcentrique
des actions de lobby ou de plaidoyer	relayant les revendications des femmes, des migrantes ainsi que le plaidoyer « genre » des ONG
des actions de mobilisation	en lien avec les associations de femmes
des recherches-action.	y compris féministes.

3. C'est un acte politique...

...qui constitue une composante essentielle de l'éducation à la citoyenneté. Il se décline, notamment, en favorisant un travail de synergies et d'alliances avec des groupes, associations, collectifs, réseaux diversifiés tant au Nord qu'au Sud.	et qui associe les associations de femmes et de migrantes.
---	--

2. LA PRODUCTION DE SAVOIR SUR LE GENRE DANS L'ÉDUCATION AU DÉVELOPPEMENT

La production de savoir sur le genre dans l'éducation au développement nous semble répondre à six caractéristiques.

Comme pratique d'éducation au développement, nous mettons en évidence :

- a) la systématisation des pratiques éducatives
- b) l'interdisciplinarité

Comme approche féministe :

- a) l'analyse des mécanismes de domination du patriarcat (androcentrisme)
- b) le lien entre recherche et militance

Comme action Nord/Sud :

- a) l'aspect international des enjeux
- b) la valorisation des savoirs des femmes du Sud et des femmes migrantes.

3. LE PLAIDOYER ET LA PAROLE DES FEMMES DU SUD

« Parce qu'on nous condamne au silence, je crie là et ici ! »

(Luz Garcia Ocampo. Exergue de la revue *Palabras*, publiée par le Monde selon les femmes en espagnol et en français, qui reprend des récits de groupes de femmes du Sud et du Nord intégrant l'approche de genre.)

Une des spécificités de l'éducation au développement réside dans son lien avec les partenaires du Sud. Elle met en évidence la place et le rôle des acteurs et des actrices du Sud avec lesquels nous travaillons et « à propos desquels » nous faisons de l'éducation au développement. Une des formes de partenariat possible est la construction d'un plaidoyer : des associations de femmes du Sud et du Nord produisent ensemble des revendications communes et oeuvrent à les concrétiser à différents niveaux : local, national et international.

Stéréotypes, forces et faiblesses du choc exoscopique

Dans l'éducation au développement au Nord, amener l'approche de genre par le biais de situations vécues dans les pays du Sud est une pratique courante. Il est plus aisé de reconnaître que les femmes du Sud sont victimes de discriminations que celles du Nord. Le choc exoscopique² peut conduire à une prise de conscience : une fois le mécanisme reconnu « ailleurs », il devient possible de l'identifier dans des situations proches, dans la société où l'on vit. Ainsi l'approche de genre peut faire cheminer vers un engagement plus global en faveur de l'égalité entre femmes et hommes. Toutefois, cette manière d'envisager la prise de conscience doit être prudente car elle recèle le risque de renforcer des stéréotypes tels que « les hommes du Sud sont machistes et les femmes du Sud sont victimes » ou d'entraîner le relativisme culturel.

Plaidoyer commun

Le Monde selon les femmes développe un partenariat avec des associations de femmes d'Afrique et d'Amérique Latine dans le cadre du réseau *Palabras*.

Cela permet de développer ensemble quatre types d'activités : publication de la revue *Palabras* (en français et en espagnol) composée de récits collectifs sur le genre ; rencontres annuelles menant à réflexion commune ; échanges d'informations sur un plaidoyer commun autour de deux grands axes : les violences et la pauvreté ; et enfin, pour cinq partenaires de ce réseau, un échange de pratiques aboutissant à des actions communes (matériel pour des campagnes d'information). Les objectifs poursuivis sont la valorisation de l'expertise des associations du Sud (pratique et théorique), l'échange d'expériences et de méthodologies et le renforcement du plaidoyer. Ce partenariat vivifie notre action : les productions des associations du Sud sont toujours une base de réflexion importante pour notre travail de plaidoyer et d'éducation au développement. Les situations de rapports inégaux entre les femmes et les hommes sont plus criantes au Sud : analphabétisme, accès à la terre, participation politique, code de statut personnel, etc. Cette « injustice flagrante » permet souvent une prise de conscience des publics du Nord. Cette étape franchie, le travail d'éducation au développement commence alors pour proposer une critique du développement et de l'action collective dans une perspective de genre : il s'agit de dévoiler le patriarcat à l'œuvre dans nos sociétés comme dans celles du Sud. Ici les résistances sont nombreuses. Pouvoir relayer les revendications et les analyses des femmes du Sud est un facteur de crédibilité et d'efficacité auprès des publics du Nord. Le fait de partager une expérience qui est en partie semblable en tant qu'« ONG et association spécialisée en genre » nous rapproche malgré les différences de contexte Nord/Sud. Cela renforce la motivation à travailler ensemble pour élaborer des analyses et des revendications qui soient les plus « universelles » possibles. L'exemple le plus abouti auquel nous avons contribué à notre mesure est celui de la Marche mondiale des femmes de 2000 et 2005, et de la Charte mondiale des femmes pour l'humanité. Il faut également citer l'action menée dans la délégation officielle et dans le forum des ONG lors du sommet de l'ONU à Pékin en 1995 ainsi que ses suivis en 2000 et 2005. Ou encore le Parlement des femmes à la Chambre des représentants en 2002 avec la commission « femmes et développement », la commission d'avis auprès du ministre de la Coopération internationale. Deux difficultés sont réelles. La première consiste à ne pas considérer la parole des femmes du Sud de manière utilitariste pour convaincre des indispensables changements à mettre en œuvre au Nord. Ainsi dans les récits pour la revue *Palabras*, nous veillons à transmettre les textes tels qu'ils nous parviennent. Nous relayons également les analyses et, selon les budgets, nous invitons certaines à venir s'exprimer à différentes occasions dans le cadre de séminaires internationaux.

Une seconde difficulté réside dans la manière de faire vivre un réel réseau Nord-Sud et Sud-Sud entre les partenaires : les rencontres annuelles pour certaines d'entre elles et les projets communs le permettent partiellement mais cela ne suffit pas. Un partenariat « optimal » devrait favoriser les rencontres

réelles entre les partenaires : ceci demande des budgets d'envoi de personnel pour de courtes mais régulières périodes, du Nord au Sud, du Sud au Sud et du Sud au Nord. L'objectif à atteindre serait de ne pas prendre la parole « à la place de » mais d'avoir des pratiques égalitaires pour valoriser les savoirs des femmes du Sud. Au-delà des moyens financiers, cela mobilise des capacités personnelles et organisationnelles d'écoute sans volonté de convaincre. L'évaluation de notre travail en éducation au développement par des partenaires du Sud (par exemple dans le cadre des exigences d'évaluation des pouvoirs subsidiants) devrait également être possible. Ainsi, en acceptant de se laisser remettre en question mutuellement et en s'engageant plus avant dans l'échange de pratiques et d'actions communes, nous pourrions être davantage « partenaires » et contribuer à la structuration de mouvements sociaux plus vastes.

4. GENRE ET NIVEAUX DE LA RÉALITÉ SOCIALE³

Adopter et faire adopter une approche de genre⁴ rencontrent des résistances à de multiples niveaux de la réalité sociale. La grille d'Ardoino - qui distingue les niveaux individuel, relationnel, groupal, organisationnel et institutionnel auxquels on ajoutera l'historicité - permet de cerner les enjeux des rapports sociaux de sexe et de comment agir au(x) niveau(x) adapté(s) selon les contextes et les acteurs en présence. Ces différents niveaux rencontrent des stratégies et des résistances spécifiques qu'il convient d'analyser d'une manière telle qu'elle incite les individus et les organisations à changer. Tout effort de compréhension suppose, notamment, distinctions, mises en ordre, catégorisations : nommer c'est séparer. Les mots que nous utilisons nous servent autant à identifier ce dont nous parlons qu'à les distinguer de ce dont nous ne parlons pas. Si comprendre passe par l'établissement de distinctions, cela nécessite corollairement une opération complémentaire : r-établir des liens. On notera d'ailleurs que ces liens peuvent être de différents types. Ce qui équivaut donc à établir entre ces liens de nouvelles... distinctions. Ainsi en est-il de la manière dont nous nous y prenons pour donner sens à nos expériences sociales. Notre histoire personnelle, notre éducation, notre formation intellectuelle, les groupes que nous fréquentons, l'appréciation que nous pouvons faire de nos capacités d'action sur ces situations sociales... peuvent nous inciter à privilégier certaines distinctions au détriment d'autres.

Aussi, se former à l'analyse des organisations, chercher à accroître ses compétences en la matière, vouloir déconstruire les résistances à l'approche de genre supposent un effort de lucidité personnelle à l'égard de nos modes « spontanés » d'explication. Il suppose aussi d'enrichir délibérément nos façons d'analyser des faits sociaux en ayant recours à une plus large palette d'explications. De cette manière, on peut espérer être davantage complet et pertinent. Les distinctions que nous proposons ici procèdent par niveaux,

évoquant l'image d'un parking à étages ou encore d'une « tranche napolitaine ». Il faudra se méfier de l'excessive stratification que cette image suggère et refaire ensuite une composition complexe de la situation.

La grille d'Ardoino

Jacques Ardoino, psychosociologue et consultant pour l'UNESCO, a publié, en 1965, un ouvrage intitulé « Propos actuels sur l'éducation » (Ardoino 1965). Dans une des annexes, il signale que tant les enseignants que les promoteurs de réformes seraient bien avisés de prendre en compte toute la complexité de la réalité scolaire. Celle-ci comporte, selon lui, cinq niveaux qu'il s'agit tout à la fois de distinguer et de prendre simultanément en considération, si l'on ne veut pas laisser subsister des lacunes dans cet effort de compréhension et hypothéquer ainsi les chances de concrétiser les changements escomptés. Pour ce faire, il prend l'exemple d'une classe. Nous y ajouterons un sixième niveau, l'historicité, que nous emprunterons à Alain Touraine, utile pour appréhender la capacité collective à agir sur les rapports de genre.

Nous illustrerons ces six niveaux par des exemples issus de l'école et de l'entreprise, puis nous l'adapterons aux rapports de genre.

Premier niveau : l'individuel

Dans une classe, on peut tout d'abord considérer chaque élève séparément. Lorsqu'on privilégie ce niveau, on explique un problème par le caractère irrespectueux, hyper-kinésique ou encore « chambardeur » de tel ou tel élève. Rapportée à une situation professionnelle en entreprise, on privilégiera ce niveau d'explication lorsqu'on qualifie quelqu'un de conflictuel, d'individualiste ou de retors. On fait donc intervenir ici des traits de caractère, des profils de personnalité, des besoins, des motivations, des aptitudes, des attitudes... dont le siège est la personne considérée dans son individualité. Ces distinctions seront le plus souvent dichotomiques et manichéennes : les « bons » et les « mauvais » élèves, par exemple.

On prend en compte ce niveau d'analyse lorsqu'on s'interroge sur la façon dont chacun intériorise ou non des normes sociales. Le champ disciplinaire concerné est la psychologie qui étudie les comportements humains dans cette perspective et qui fait intervenir les éléments d'explication situés au niveau personnel : caractéristiques propres, histoire, motivations, désirs, etc.

De telles explications sont très fréquentes dans la vie quotidienne. On notera qu'elles consistent, le plus souvent, d'une part, à situer l'origine des problèmes et donc aussi le lieu des solutions dans la nature de la personne ainsi désignée et, d'autre part, à disculper tant celui ou celle qui procède à une telle interprétation et plus largement le fonctionnement du « système » concerné.

Niveau	Rapports de genre	Résistances / déni
Individuel	<p>L'identité sexuelle est l'expérience personnelle de sa masculinité ou de sa féminité. L'argument de « nature » peut encore aujourd'hui jouer dans le for intérieur de chacun-e d'entre nous pour justifier ou légitimer des comportements individuels.</p> <p>Par exemple, les femmes n'auraient pas le sens de l'orientation; les hommes seraient moins capables de faire plusieurs choses à la fois; les hommes seraient plus enclins à marquer leur territoire et à agresser qui empiète sur celui-ci; les femmes seraient plus tendres et affectueuses...</p> <p>L'approche de genre permet de démontrer comment ces stéréotypes sont relayés dès la plus tendre enfance via l'éducation, les médias, la publicité, etc. Chacun-e en est plus ou moins imprégné-e et se positionne en accord ou en opposition à ces modèles dans son travail d'individuation.</p>	<p>« Pour qu'il y ait plus d'égalité entre les sexes, les mères devraient élever leur fils autrement. »</p> <p>« C'est parce qu'elles ont des qualités féminines qu'elles occupent mieux certaines fonctions que d'autres. »</p>

Deuxième niveau : le relationnel

La classe peut aussi être vue comme le siège et l'occasion de nombreuses interrelations pour chacun des élèves, qu'il s'agisse de relations bilatérales entre eux ou d'une relation individuelle avec un enseignant. Rapportée à une situation professionnelle en entreprise, on privilégie ce niveau d'explication lorsque les éléments retenus prennent en compte l'état des relations entre deux collègues, leurs positions l'un-e par rapport à l'autre⁵, l'amitié ou l'inimitié, l'histoire de cette relation, leur complicité ou leurs conflits, etc.

On s'intéresse donc ici non plus au profil individuel mais aux modalités des interactions entre deux personnes. On peut ainsi utiliser ce niveau d'analyse lorsqu'on cherche à rendre compte du type de règles qui régissent les interactions dans un contexte déterminé. Le champ disciplinaire concerné est une orientation de la psychologie sociale⁶ qui étudie les interactions et ses modalités.

Dans une interaction, chacun se trouve confronté à la nécessité d'intégrer un point de vue autre que le sien. Les interactions mettent en jeu non seulement les compétences intellectuelles mais également des attitudes autant que la vie affective.

Niveau	Rapports de genre	Résistances / déni
Relationnel	L'environnement proche où se vivent les interactions relationnelles (famille, école, travail, clubs...) contribue à façonner l'image de la masculinité et de la féminité On pense bien sûr à la vie de couple et notamment au partage des tâches ménagères, à la manière de gérer l'argent... Ceci échappe au mandat que se donnent les auteur-es du présent texte. La question se pose aussi entre collègues. Une femme et un homme sont en charge d'une mission conjointe : comment se répartissent-ils les activités ? Dans le cas d'un travail de représentation extérieure, qui prend en charge les détails pratiques et qui assume la partie protocolaire ?	« Si on se respecte l'un-e l'autre, il n'y a pas de problème. »

Troisième niveau : le groupal

On peut également expliquer les phénomènes observés en se situant au niveau du groupe-classe dans son ensemble. On s'intéresse à la façon dont le groupe se structure, génère des leaders, édifie ses règles de fonctionnement, etc. Rapportée à une situation professionnelle en entreprise, on privilégie ce niveau d'explication lorsqu'on se centre, par exemple, sur la dynamique d'une réunion de C.A., sur l'ambiance au sein d'un service, d'une équipe de travail,... Le groupe est abordé comme une entité dotée d'une dynamique propre. On parlera davantage de rôles, de fonctions mais aussi de leadership, de sous-groupes... On peut ainsi faire apparaître des régularités, des figures de régulation et des constantes relationnelles. Il s'agit de composer avec plusieurs points de vue : la médiation et la négociation apparaissent.

Le groupe-classe lui-même apparaît comme le siège des processus observés. On parle ainsi de groupe de référence et de groupe d'appartenance. On utilise parfois le terme de psychosociologie pour nommer la discipline dont le champ d'étude se situe entre la psychologie sociale et la sociologie. Le tout constitué par l'ensemble des membres de la classe est plus que la somme des parties qui le composent. On est ici davantage dans un paradigme systémique ayant recours notamment aux notions de *feed back* (régulation), de changement et de dynamique. Le groupe n'est donc pas simplement abordé comme une juxtaposition de relations bilatérales mais comme une entité propre ayant une réalité différente avec sa « vie » spécifique. Il agit comme une « émergence »⁷.

Niveau	Rapports de genre	Résistances / déni
Groupal	Dans un groupe mixte, les phénomènes connus de dynamique de groupe tels que le leadership, l'influence, la motivation, la cohésion, la gestion des tensions, font évoluer les relations psychologiques entre les membres composant ce groupe. On peut croiser ces éléments d'analyse avec la variable «genre» pour observer comment se répartissent les fonctions entre les femmes et les hommes du groupe. Des constantes peuvent apparaître, reflets de stratégies délibérées ou d'influences extérieures puissantes de la société. Conscient-es du risque, les collègues essaient-ils-elles, de commun accord, de ne pas reproduire les stéréotypes de la répartition des tâches ménagères, par exemple ? Comment se répartit la parole, comment se prennent les décisions ?	« On est tous égaux dans notre service, on ne va pas se créer des problèmes avec la vaisselle ou la préparation du café. »

Quatrième niveau : l'organisationnel

D'une classe à l'autre, il y a des invariants qui s'expliquent par le fait que la classe se situe dans un établissement scolaire qui a ses programmes, ses conventions, ses tâches à accomplir, ses modes de répartition des enseignants, ses façons d'organiser ses rapports avec les parents, etc. Sous cet angle, la classe peut être vue comme le siège de procédures plus systématiques, organisées dans la recherche d'une efficacité, orientées vers la poursuite des buts. A ce niveau, les individus singuliers semblent s'estomper au bénéfice de leurs rôles fonctionnels. Rapportée à une situation professionnelle en entreprise, on se préoccupera de la structure, de l'organisation en services ou départements, des processus de prise de décision, des relations de pouvoir, des flux, etc.

La perspective qui consiste à privilégier le niveau organisationnel peut chercher à rendre compte des efforts de rationalité consciente (allocations des ressources, optimisation des flux, des processus, des structures de commandement...) mais aussi de la façon dont les acteurs s'en saisissent à des fins éventuellement différentes de la rationalité managériale. La question du changement est ici une préoccupation majeure, qu'il s'agisse de l'encourager ou d'y résister.

Avec ce quatrième niveau, on entre plus spécifiquement dans le champ de la sociologie et de l'action collective. On ne parle plus ici de dimension affective mais d'acteur, de conflit, de coopération, de relation de pouvoir, d'enjeux... Les conduites des acteurs sont lues comme la manifestation de stratégies relationnelles, en vue, par exemple, de minimiser des coûts ou des risques et d'augmenter ses marges de liberté au sein d'une organisation.

Niveau	Rapports de genre	Résistances / déni
Organisationnel	<p>Dans chaque organisation, différents indicateurs révèlent si la dimension de genre est prise en compte ou non ; cela exige une analyse de l'organisation qui demande du temps 8 mais citons notamment :</p> <ul style="list-style-type: none"> - la répartition hommes/femmes des fonctions dirigeantes - la répartition hommes/femmes dans les instances (AG, CA, etc.) - la prise en compte des impératifs liés à la garde des enfants (horaires flexibles, heures de réunions...) - l'organisation de la circulation de l'information par cercles de pairs ou dans des instances transparentes. <p>Ces divers éléments permettent de voir comment les femmes et les hommes (en tant que groupes sociaux) se répartissent le pouvoir au sein de l'organisation.</p>	« Il y a autant de femmes que d'hommes qui travaillent dans l'organisation, cela compte plus que de savoir qui est directeur! »

Cinquième niveau : l'institutionnel

Ce cinquième niveau identifié par Ardoino distingue comme facteur explicatif le fait que la classe est située dans l'école, une institution dédiée de manière générale à l'entrée dans la culture. A ce titre, elle est régie par un cadre institué qui s'impose à tous : l'obligation scolaire, les programmes, les règles de délibération, les inspections, les titres requis,... Quant aux situations professionnelles, on quitte ici l'enveloppe trop étroite d'une entreprise particulière pour se préoccuper des rapports entreprises/société, des modes d'édification de la législation sociale, du système de valeur attaché au travail, etc.

Si le terme d'institution a fait couler beaucoup d'encre, contentons-nous ici d'opter pour une acception large du terme incluant non seulement de vastes ensembles comme la justice ou la famille, par exemple, mais également les valeurs, les usages, les modes, les croyances...

On se situe ici au niveau des significations, des valeurs et des finalités. Les règles qui régissent la vie d'une organisation ne se limitent pas à celles qu'elle détermine pour elle-même. Des règles institutionnelles s'imposent à l'organisation du fait de son inscription dans des ensembles sociaux plus vastes que l'on nomme communément la société. Des groupes de pression, des partis politiques, des institutions étatiques et supra-étatiques élaborent des lois, des règles de fonctionnement. Ce qui n'empêche pas des acteurs du niveau organisationnel de relayer au niveau institutionnel des analyses et des revendications qui aboutiront à une modification de ces règles institutionnel-

les. A côté de ces règles formelles, d'autres règles plus informelles mais tout aussi prégnantes existent. Elles régissent les manières de se comporter, dans telle ou telle circonstance, voire de penser ou ressentir les événements.

La perspective qui consiste à privilégier le niveau institutionnel est celle de la sociologie et plus précisément la macrosociologie

Niveau	Rapports de genre	Résistances / déni
Institutionnel	<p>Au niveau institutionnel, selon Ardoino, on trouve normes, valeurs, régimes légaux, etc. Dans la perspective de genre, le cadre législatif et constitutionnel garantit aujourd'hui formellement l'égalité en Belgique. Il n'y a pourtant pas si longtemps que le code civil, basé sur le code Napoléon, considérait les femmes comme des mineures.</p> <p>Par ailleurs dans les faits, les normes en vigueur continue à accepter les différences salariales entre hommes et femmes (20 % en moyenne); le temps partiel involontaire des femmes reste considéré comme naturel, le salaire des femmes ayant été longtemps considéré comme un salaire d'appoint.</p> <p>Au niveau de la transmission du nom aux enfants, il n'est toujours pas possible de porter celui de la mère si le père reconnaît l'enfant.</p>	<p>«Aujourd'hui, il n'y a plus d'inégalités, tout a été acquis. L'égalité est même inscrite dans la Constitution depuis 2002 ! »</p>

Sixième niveau : l'historicité – capacité d'action sur la société

Dans la logique des niveaux, nous sommes appelés à en identifier un sixième. Après les règles institutionnelles générales, il existe le niveau, non de la société, mais de sa transformation. A la suite d'Alain Touraine (1973), on nomme historicité la capacité d'une société à agir sur elle-même et à se transformer par l'invention de savoir-faire technique et l'accumulation de surplus matériel. Ainsi, la société occidentale a connu aux dix-neuvième et début du vingtième siècle un processus d'industrialisation qui apparaît comme une illustration de cette capacité auto-transformatrice de la société. Dans ce processus, les deux acteurs de cette transformation sont, d'une part, la bourgeoisie industrielle dirigeante et, d'autre part, le mouvement ouvrier. L'enjeu de leur conflit est double : la répartition du capital accumulé et l'image de la société dans sa capacité à se transformer elle-même et à déterminer les orientations de cette transformation, en l'occurrence le progrès guidé par la raison.

Le concept d'historicité relève de la sociologie de l'action collective. Il s'applique également à l'analyse contemporaine des évolutions des sociétés en développement ou post-industrielles en faisant apparaître les mouvements

sociaux en action. L'historicité c'est la concentration des forces qui vont faire bouger le monde. Le sens du changement, du développement est le processus de passage des sociétés à historicité faible vers des sociétés à historicité forte. Concrètement, c'est le passage d'un régime dictatorial à la démocratie et au respect des droits humains car la conflictualité qui en découle mène à une dynamique culturelle, sociale, politique et économique et au développement.

Niveau	Rapports de genre	Résistances / déni
<p>Historicité (capacité d'action de la société sur elle-même)</p>	<p>Le féminisme a été depuis les années 70, et reste, un puissant agent de transformation de la société.</p> <p>Si le combat néo-féministe a pris racine dans des questions liées à la sphère privée (intime, corporelle, conjugale), elles ont été portées par des revendications collectives au niveau institutionnel amenant des changements alliant « l'intime et le collectif ».</p> <p>Une « révolution tranquille » a en effet permis en quarante ans de considérer comme normal que les individus, qu'ils soient hommes ou femmes, puissent s'épanouir dans la société en ayant les mêmes droits. Ceci a notamment abouti à la mixité scolaire, la contraception, la dépénalisation de l'avortement, les libres choix affectifs, les nouveaux pères, la parité, etc.</p> <p>Restent en chantier, notamment, la réforme de la sécurité sociale se basant sur l'individualisation des droits; un égal accès à la citoyenneté et au marché de l'emploi des migrantes; l'application effective des lois garantissant l'égalité et les moyens à y allouer; une répartition du temps de travail qui supprime les temps partiels involontaires et les working poors; l'accueil des réfugiées pour motif des discriminations subies sur base de leur sexe (mariage forcé, mutilations génitales par exemple), la lutte contre les violences, etc.</p> <p>Le féminisme, en tant que mouvement social, traversé de contradictions d'intérêt (classes sociales, origines, âges, etc.), a permis à la société d'évoluer dans sa capacité à agir sur elle-même vers une plus grande démocratisation. Il se montre ainsi un agent d'approfondissement de la démocratie, mettant sans cesse la question de l'égalité au cœur du débat et exigeant des résultats. Dans les pays sortant de régimes coloniaux ou dictatoriaux, la conquête de la parité s'inscrit dans une perspective de pleine citoyenneté où la démocratie suppose le droit et la capacité de chacun-e à la participation politique.</p>	<p>« Les organisations de femmes sont divisées, elles n'ont même pas de programme commun ! »</p> <p>« Les organisations féministes divisent les appartenances de classe ».</p>

Niveaux de changement – Approche de genre

Nous ferons ici l'hypothèse selon laquelle chacun-e va privilégier le(s) niveau(x) d'explication qui lui semblent être celui ou ceux sur le(s)quel(s) il ou elle peut agir. Spontanément pour expliquer une situation, on a en

effet tendance à utiliser un ou deux niveaux qui paraissent les plus pertinents. Cette hypothèse s'avère fertile pour permettre une meilleure prise de conscience des mécanismes personnels – mais également groupaux dans une démarche collective – qui vont être sollicités pour l'action. L'étape suivante permettra d'élaborer une stratégie plus construite tenant compte des niveaux non pris en compte dans un premier temps.

En matière de genre, chacun-e d'entre nous a tendance à privilégier un ou plusieurs niveaux d'analyse, par exemple, dans les propos suivants :

- « Pour qu'il y ait plus d'égalité entre les sexes, les mères devraient élever leur fils autrement. »
  - « Si on se respecte, l'un-e l'autre il n'y a pas de problème. »
  - « Il faudrait que les hommes consacrent plus de temps aux tâches ménagères. »
  - « Les lois définissent un cadre dans lequel l'égalité est assurée, le reste est affaire personnelle. »
  - « Les publicités sexistes font que des stéréotypes tels la femme objet et l'homme macho s'insinuent dans les inconscients et influencent les comportements. »
  - « Depuis les années 60-70, le féminisme a révolutionné les comportements individuels et collectifs entre les femmes et les hommes. »
- Nous pensons que repérer les niveaux qui sont privilégiés dans la compréhension de la réalité est très utile pour
- Identifier là où chacun-e pense pouvoir agir.
  - Evaluer si le(s) niveau(s) d'intervention privilégié(s) comporte(nt) de réelles potentialités de changement.
  - Chercher comment d'autres niveaux pourraient être mobilisés.
  - Relativiser (se déculpabiliser) le fait de ne pas pouvoir/vouloir agir aux six niveaux en même temps !
  - Favoriser un dialogue entre ceux et celles qui agissent à des niveaux différents sans que cela ne crée d'exclusivité : une « solution » à un niveau n'est pas généralisable à tous les autres. Une vision stratégique est donc possible.

Applications méthodologiques

Cette grille d'analyse appliquée aux résistances rencontrées dans l'approche genre peut être présentée de manière académique comme un « savoir SUR... ». Mais en éducation au développement, les méthodologies reposent sur la participation active et les savoirs des participant-es. Nous l'utiliserons donc comme une proposition à partir de laquelle des situations concrètes seront étudiées. Elle pourra également être amenée via un exercice projectif qui permettra à chacun-e de prendre conscience du ou des niveaux qu'il-elle

privilégie. Dans la perspective d'aboutir à des démarches collectives, un travail de groupe sera proposé pour construire une stratégie complexe intégrant différents niveaux d'action.

En résumé, il s'agit d'identifier quel(s) niveau de réalité sociale est privilégié pour faire résistance ou pour expliquer les rapports sociaux de sexe afin de favoriser des rapports de domination. Cette identification de niveau(x) débouche sur la nécessité de construire une stratégie complexe où plusieurs acteurs interviennent de manière complémentaire dans le but de faire aboutir des changements vers l'égalité entre les femmes et les hommes à tous les niveaux.

NOTES

1. *Référentiel sur l'éducation au développement* d'ACODEV, Groupe sectoriel éducation au développement. Téléchargeable sur www.acodev.be
2. Le « choc autoscopique » est, par exemple, le fait qu'une personne se voit pour la première fois sur un écran TV ou entend un enregistrement de sa propre voix et qui, dans un premier temps, a peine à se reconnaître.
3. Texte originel de Gérard Pirotton *Comprendre les réalités sociales, question de niveaux*, adapté avec sa collaboration pour l'approche genre.
4. Pour une présentation de base de l'approche de genre, se référer aux carnets « *Les essentiels du genre* » du Monde selon les femmes.
5. Les positions peuvent être qualifiées de hautes ou de basses, l'interaction peut être symétrique ou complémentaire, etc. Voir: Watzlawick P. & al. (1972). *Une logique de la communication*. Paris: Seuil, Points; Nizet J. & Huybrechts C. (1998). *Interventions systémiques dans les organisations, Intégration des apports de Mintzberg et de Palo Alto*. Paris, Bruxelles: De Boeck Université, Management.
6. On peut encore concevoir une orientation de la psychologie sociale qui s'intéresse aux individus en interaction et moins à l'interaction en elle-même.
7. Au sens où ce terme est entendu dans le paradigme de la complexité, à savoir le fait qu'un système considéré dans son ensemble présente des qualités qui n'apparaissent pas au niveau des parties qui le composent. Ainsi, l'oxygène et l'hydrogène sont deux gaz inflammables, tandis que leur combinaison appropriée (H₂O) présente une qualité émergente : la capacité d'éteindre un incendie ! Ainsi que le définit Edgar Morin : « On peut appeler émergences les qualités d'un système qui présentent un caractère de nouveauté par rapport aux qualités ou propriétés des composants considérés isolément ou agencés différemment dans un autre type de système. » (Morin E. (1977). *La Méthode, La Nature de la Nature*. Paris: Seuil.
8. Le Monde selon les femmes propose des modules de formation et de la consultance pour l'intégration du genre dans les organisations.

BIBLIOGRAPHIE

- Ardoino, Jacques (1965). *Propos actuels sur l'éducation, contribution à l'éducation des adultes*. Paris: Gauthier-Villars.
- Charlier, Sophie Drion & Claudine Clarice (1997). *Un autre genre SVP*. Bruxelles: Le Monde selon les femmes & Luc Pire.
- Choque, Poupette & Drion Claudine (2000). *Le genre dans les ONG*. Bruxelles: Le Monde selon les femmes.
- De la Peña, Marcela (2000). 'Fiche pédagogique du RED Nord-Sud, Fiche 4' in *Le genre en édu-*

ation au développement, une approche incontournable. Bruxelles : RED Nord-Sud.
Piroton, Gérard (2001). 'Comprendre les réalités sociales, question de niveaux' *Manuel de gestion du social*, www.users.skynet.be/gerard.piroton
Ryckmans, Hélène (2004). 'La formation en genre dans le monde francophone - Pratiques et enjeux' in *Genre et développement*. Bruxelles : Echos du COTA, n°104, septembre, COTA.
Touraine, Alain (1973). *La production de la société*. Paris : Seuil.

COORDONNÉES

Claudine Drion

Le Monde selon les femmes
18 rue de la Sablonnière
1000 Bruxelles
Belgique
T. 02 223 05 12
F. 02 223 15 12
claudine@mondefemmes.org
www.mondefemmes.org

Rencontre des mondes du numérique, du travail, de la théorie et de l'art au sein d'ADA, réseau femmes et nouvelles tech- nologies : analyse, outils et perspectives

---

Laurence Rassel (Ada-online / Constantvzw)
Eléonore Seron (Ada-online / Interface3)

Le réseau ADA est mené par quatre associations du secteur de l'insertion socioprofessionnelle, toutes actives dans la formation des femmes en informatique. Dans les trois régions de Belgique, le réseau développe des actions de recherche, de sensibilisation, de formation, pour augmenter et rendre visible la participation des femmes aux nouvelles technologies. Dans cet article, nous souhaitons faire partager l'expérience que l'équipe ADA a acquise depuis plus de trois ans en matière d'échange de savoirs. En effet, toutes les actions menées par ADA sont caractérisées par une transdisciplinarité, un transfert des savoirs, le voeu de créer des ponts entre différents mondes: universitaire, artistique, de terrain... Nous proposons ici trois exemples de ces pratiques. Le site Internet du réseau ADA constitue une vaste source d'informations sur la question femmes et nouvelles technologies et constitue par là un lieu propice à la rencontre entre travaux théoriques et réalités et expériences de terrain. Ensuite, les rencontres Digitales permettent le contact entre des univers différents, articulés autour des nouvelles technologies : chercheuses, artistes, techniciennes et autres peuvent y trouver un terrain commun d'échanges. Enfin, la mallette Cybersoda, un programme ludique d'exploration de l'informatique à destination des personnes désirant animer des ateliers avec des adolescentes, est issue du terrain, où des femmes en formation ont expérimenté divers modules avec des jeunes filles avant de les transformer en un outil désormais disponible pour toutes. **MOTS-CLÉS [TIC, pratiques féministes]**

Ontmoeting tussen de wereld van de informatica, arbeid, theorie en kunst in het kader van ADA, netwerk vrouwen en nieuwe technologieën: analyse, instrumenten en vooruitzichten

Het ADA-netwerk wordt geleid door vier verenigingen uit de socio-professionele inschakelingssector die alle vier bezig zijn met informaticaopleidingen voor vrouwen. Het netwerk organiseert onderzoek, sensibilisering en opleidingen in de drie gewesten om ervoor te zorgen dat vrouwen meer deelnemen aan nieuwe technologieën en ze een grotere zichtbaarheid te garanderen. Wij wensen met dit artikel de meer dan driejarige ervaring die het ADA-team heeft opgedaan betreffende kennisuitwisseling met u te delen. Wat de acties van ADA kenmerkt is het interdisciplinaire karakter, een overdracht van knowhow en de wens bruggen te leggen tussen de universitaire wereld, de artistieke wereld en het middenveld. Wij stellen u hier drie voorbeelden van deze praktijken voor. De website van het ADA-netwerk is een ruime bron van informatie over vrouwen en nieuwe technologieën. Het is dan ook een gunstige plek voor een ontmoeting tussen theorie en de reali-

teiten en ervaringen van op het terrein. De digitale ontmoetingen maken contact mogelijk tussen verschillende werelden betreffende nieuwe technologieën: vorsers, kunstenaars, technici en anderen kunnen zo ervaringen uitwisselen. Ten slotte is er nog het Cybersoda koffertje, een ludiek informaticaverkenningprogramma voor mensen die workshops willen organiseren met adolescenten. Het is ontstaan in de praktijk, daar waar vrouwen in opleiding diverse modules hebben getest met jonge meisjes vooraleer ze om te zetten in een instrument dat nu ter beschikking staat van alle vrouwen. **SLEUTELWOORDEN [informatietechnologie (IT), feministische praktijken]**

LE RÉSEAU ADA

Le réseau ADA est constitué de quatre associations du secteur de l'insertion socioprofessionnelle, toutes actives dans la formation des femmes en informatique. Dans les trois régions de la Belgique, le réseau développe des actions de recherche, de sensibilisation, de formation, pour augmenter et rendre visible la participation des femmes aux nouvelles technologies.

Pour répondre à la proposition de Sophia de participer à un colloque ayant pour objectif « de rendre visibles et de relier les savoirs et recherches produits actuellement tant dans les universités et institutions d'éducation supérieure que dans les associations engagées dans le travail de terrain », nous souhaitons faire partager l'expérience que l'équipe ADA a acquise depuis plus de trois ans en matière d'échange de savoirs, de réflexion et de pratiques dans le monde du travail, de la formation professionnelle et de l'insertion sociale et dans celui de l'art et de la recherche académique, là où ils sont confrontés aux techniques numériques. En effet toutes les actions menées par ADA sont caractérisées par une transdisciplinarité, un transfert des savoirs, le voeu de créer des ponts entre les recherches et recommandations universitaires et les pratiques de terrain, par la richesse des échanges entre les compétences de toutes les femmes, notamment par le biais de la publication internet et l'« empowerment » technologique suscité dans le monde associatif de femmes lors de formations, d'actions de sensibilisation, etc.

Nous proposons ci-dessous des exemples du « travail de terrain » que nous avons mené en maintenant un rapport critique et créatif face aux techniques numériques et à la technologie, sans verser dans la technophobie ni la technophilie, et en s'inspirant directement des « méthodes » du mouvement des femmes, c'est-à-dire visant à enrichir une action politique et de transformation sociale.

En présentant les cas concrets de rencontres que nous avons provoquées entre des « mondes » et milieux traditionnellement éloignés sinon étrangers, nous montrerons qu'il est possible de dégager des pratiques, de tirer des enseignements et d'élaborer des moyens de transmissions et d'échanges spécifiques de savoirs, d'expériences et de compétences. Nous aimerions aussi

provoquer une discussion autour des difficultés, embûches et autres défis que nous avons rencontrés en ouvrant ce chemin passionnant.

Ces exemples permettront de parcourir avec vous les différents «lieux, espaces» de rencontres, en ligne, dans le cadre d'événements, dans le processus de création et de diffusion d'outils pédagogiques et de communication et enfin à l'occasion d'un projet artistique.

LE SITE ADA, WWW.ADA-ONLINE.BE

C'est le lieu par excellence de la rencontre du travail conjoint d'universitaires et travailleuses de l'équipe ADA avec les problématiques des techniciennes, des femmes sur le marché de l'emploi, des employeurs, des nouvelles techniques, des conditions légales et sociales du travail. Les NTIC ont modifié les habitudes sociales de la société civile et, plus largement, l'économie dans son ensemble, tant dans le mode de production et de consommation des biens que dans les services offerts aux consommateurs et aux citoyens. Or, qu'il s'agisse de la simple utilisation de nouveaux outils et média (ordinateurs, internet) ou de la participation active au développement de ceux-ci (le travail dans des fonctions informatiques), les femmes restent minoritaires. Loin d'être le seul «fossé numérique» de la société, nous pensons que cette fracture entre les hommes et les femmes, une «fracture transversale» qui

touche tous les niveaux de la société occidentale et d'ailleurs, mérite une réflexion à la fois sur le « pourquoi » de cet état de choses et sur « les bonnes pratiques » qui permettent d' y remédier. Cette réflexion ne peut se faire qu'en dialoguant avec d'autres acteur-e-s concerné-e-s par ce thème comme les universitaires, les organismes de formation et les institutions, ainsi qu'avec celles et ceux qui jouent au quotidien leur rôle dans les NTIC dans le cadre de leurs études, leur travail ou tout autre domaine : informaticien(ne)s, étudiant(e)s, les hommes et femmes chefs d'entreprises, etc. On ne doit pas ignorer ici toutes les femmes qui veulent en savoir plus sur un monde qu'elles ne connaissent pas encore et sur lequel elles se questionnent. Ensemble, toutes ces personnes constituent le « réseau ADA », qui ne cesse de s'enrichir de nouveaux apports et de nouvelles collaborations.

Notre lettre d'information, la Newsletter ADA, rassemble à la fois des articles de chercheuses/eurs universitaires, des témoignages de femmes travaillant dans l'informatique, des réflexions des travailleuses/eurs du partenariat ADA sur leurs actions et leurs terrains, des reportages sur d'autres actions menées dans le domaine des discriminations hommes/femmes dans les technologies. Elle garde à tout moment un œil vigilant sur les recherches et les actions politiques.

La publication en ligne se faisant dans un système qui permet la correction, la mise en ligne et l'écriture décentralisée. Il est aussi intéressant de mentionner que les chercheuses se retrouvent face à un nouvel apprentissage et que, ADA multiplie donc en pratique le nombre de femmes utilisant les technologies. En quelque sorte, on assiste à une double-sensibilisation : des lecteurs/rices du site comme des personnes qui y contribuent.

LA MALLETTE CYBERSODA, WWW.ADA-ONLINE.ORG/CYBERSODA

Le deuxième lieu d'échanges entre différentes expériences et expertises sont les outils qu'ADA a produit ou produira. Par outil nous entendons des objets, tels que brochures, cds, dépliants, dont le premier souci est d'être des supports de communication, d'éducation et de questionnement à destination des différents secteurs impliqués dans l'approche de la présence et du travail des femmes dans les nouvelles technologies : emploi, enseignement, culture, formation, etc.

Nous montrerons ici la mallette Cybersoda, un outil pédagogique conçu et réalisé dans le centre de formation professionnelle. Cet exemple permet d'illustrer comment les spécificités des logiciels et des documentations sous licence libre peuvent faciliter une transmission des savoirs et des compétences, mais aussi mettre en évidence la rencontre entre des pratiques d'ateliers pour les jeunes filles, et les théories féministes sur le genre et les technologies.

La mallette Cybersoda est un support pédagogique multimédia développé

à l'intention de toute personne désirant animer des ateliers de sensibilisation et d'exploration de l'informatique destinés aux adolescents/tes. Elle s'est construite de manière collective, sur le terrain, sur un mode participatif, dans un esprit de partage des compétences et des expériences dans le domaine de la formation et de la sensibilisation des femmes et des jeunes filles à l'informatique. De cette expérience, nous avons tiré l'outil que vous avez en main aujourd'hui : une "mallette pédagogique" qui contient tout ce qu'il faut pour organiser son propre Cybersoda.

Afin de préserver l'esprit d'échange et de travail collaboratif de la mallette Cybersoda, nous avons pris le parti de construire des exercices et des fiches pédagogiques adaptés aux logiciels libres et de distribuer ces logiciels et leurs tutoriaux. Un logiciel libre est un logiciel dont la licence permet la libre utilisation, rediffusion, copie et modification (voir définition : www.gnu.org/philosophy/license-list.fr.html). En effet, pourquoi préconiser des programmes propriétaires onéreux alors qu'il existe une alternative efficace et gratuite : les logiciels libres ! L'équipe Cybersoda propose ainsi une sélection de logiciels libres utilisables sur tout système d'exploitation. Ces logiciels ont été choisis, testés et approuvés, comme Open Office, Mozilla, Gimp, etc. Ils remplacent donc efficacement les programmes habituels ou feront découvrir d'autres applications telles que l'édition de sites html, le traitement d'images, la programmation.

L'utilisation de ces logiciels fait du Cybersoda un outil éducatif idéal qui permet d'installer les logiciels libres des deux CDs sur les différents lieux et cadres d'ateliers, de les copier, de les modifier et de les distribuer, avec leurs tutoriaux, à tous/tes les participants/tes, en toute légalité! C'est en outre un outil de travail collaboratif programmeurs/milieu associatif et femmes en formation.

En effet, nous proposons un environnement de travail dans un système libre et ouvert : GNU/Linux, sous la forme d'un Live CD (CD orange), c'est à dire un système qui démarre sur ordinateur PC sans installation. Ce Live CD du Cybersoda est en lui-même une grande aventure informatique et le résultat de la collaboration entre deux équipes : celles du Cybersoda et l'équipe BAWET de Barricade. Pendant plusieurs semaines, ils et elles se sont retrouvé/es pour travailler et apprendre ensemble. Le fait que ce Live CD n'aurait pu exister sans les logiciels libres est un bel exemple des principes d'échanges et collaboratifs qui les régissent. En effet, ceux-ci ont l'avantage d'avoir un code ouvert, c'est-à-dire accessible aux développeurs/euses, libres de le modifier, de le copier ou de le redistribuer. L'équipe du Live CD a ainsi pu télécharger légalement une base Knoppix (version de GNU/Linux) depuis Internet, puis la transformer à volonté, en modifier l'aspect graphique, les menus, y ajouter les logiciels désirés et le contenu pédagogique du Cybersoda. La présence d'une communauté de développeur/ses on-line permet aussi une aide et des explications à tout moment. Le contenu même du CD, fiches pédagogiques, introductions, notes de cours, est resté également le reflet de la multiplicité des intervenants/es : chaque apport a été conservé, sans formatage, ni uniformisation venue « d'en-haut ».

Enfin, une série de questions ont été soulevées pour savoir comment aborder le genre dans des ateliers d'informatique et dans un outil pédagogique, notamment :

- l'importance des « modèles » : les ateliers et l'outil pédagogique ont été menés et développés par des femmes en formation et elles y sont visibles ;
- le soin apporté au choix des exercices, ressources, références qui proposent un cadre de réflexion sur le genre.

Grâce à cet outil, nous espérons pouvoir partager notre expérience, faire découvrir la richesse des logiciels libres et susciter peut-être quelques belles vocations.

LES DIGITALES, WWW.DIGITALES-ONLINE.ORG

Si ADA développe des rencontres en ligne, entre secteurs et disciplines, d'autres évènements sont aussi organisés avec des associations venant d'autres secteurs. Dans un troisième temps, nous prendrons comme exemple de ces rencontres « physiques », si l'on peut dire, celui des journées Digitales.

Les Digitales sont des journées de rencontres et de travail organisées depuis 2001, où sont réunies - dans un ou plusieurs centres actifs de formation professionnelle - des organisations et personnes venant de plusieurs régions/pays dont l'expérience dans le domaine de l'égalité et de l'analyse de genre est révélatrice, chacune dans son champ d'investigation et/ou d'action, et dont les liens à la technologie sont différents : le besoin de trouver un travail dans la société contemporaine, l'analyse de cette société, une participation en production dans cette société.

Les trois évènements Digitales ont permis la tenue de 31 ateliers, 96 forums et 11 conférences, 2 symposiums, 200 invités/es de 14 pays, transitant entre différents lieux de travail, de formation et de culture dans deux villes belges, Bruxelles et Anvers, et leurs différents quartiers et ce, grâce à une collaboration entre différents secteurs : la formation et l'insertion professionnelles (ADA), les arts et médias (Constant vzw, Studio XX), les études féministes (Sophia, Steunpunt Gelijke Kansen, SIGIS), les associations de femmes

(Amazone, 29 Rue blanche, Cobeff), la recherche académique, etc.

A partir de cette collaboration, de ces lieux, objectifs, ressources, sources multiples, les stratégies, expériences déployées dans ces journées de travail sont diverses. Nous pouvons en dégager plusieurs axes, notamment :

Une expérience innovante

Faire rentrer l'université, les arts et médias, l'industrie, les pratiques militantes et féministes dans des lieux de formation et d'insertion professionnelle. Pour quelques jours, ne pas organiser un événement, mais tisser sur les fils de chaîne du 'programme des cours' une autre trame de sens, de savoirs, d'expériences, de compétences, de rencontres et de discussions.

Une approche transformée

Stagiaires, formatrices, participantes invitées, hommes et femmes, sont tour à tour actrices et 'public' actif, pour montrer qu'il est possible de dégager des pratiques différentes pour ouvrir le dialogue et l'échange entre des "mondes" et milieux traditionnellement éloignés sinon étrangers, entre secteurs et disciplines. Le but atteint est d'élargir la définition de 'femmes et technologies', que les chercheuses académiques se découvrent comme utilisatrices de technologies, que les secrétaires, ouvrières, informaticiennes, artistes découvrent des liens à construire en déconstruisant leurs outils et leurs savoirs.

Un cheminement politique

De l'outil à l'image, en passant par le travail et le corps, l'action et la mémoire, il s'agissait de remettre les femmes qui travaillent et utilisent les nouvelles technologies dans la réalité d'une société genrée, fracturée et marchande et d'imaginer une autre histoire et d'autres possibles. La démarche de Digitales repose sur des pratiques féministes : ne pas externaliser la réalisation technique ou pédagogique, parler en son nom, accepter des différences et des 'inutilités', questionner les 'évidences', démystifier les outils commerciaux, introduire une autre écologie. L'organisation, les réseaux, l'utilisation des moyens d'information ont été abouti sur des réflexions.

Une transmission éphémère, aléatoire mais réelle

Le parti pris expérimental, évolutif et mobile rend difficile le suivi, l'évaluation et la transmission. Ce sont les traces restées chez les personnes et les partenaires, dans les lieux physiques et virtuels qui sont tangibles et inspirent d'autres projets ici et à l'étranger. Pour utiliser, transformer et publier cette matière - y compris des centaines d'images, de sons et de textes - une réflexion et des travaux sur le partage, les supports, le droit, la signification de l'archive et l'historicité ont été engagés.

LES ARCHIVES DE DIGITALES, WWW.DIGITALES-ONLINE.ORG/DIGA

Dans le cadre de ces réflexions, nous avons tenté une expérience artistique dans le centre de formation comme lieu de travail. Une artiste, utilisant le textile comme support du temps et des contenus, a été chargée de concevoir le maintien d'une archive multimédia vivante, en l'occurrence celles des Digitales et d'ADA. Derrière cette initiative se profile la question : que peuvent apporter - et nous apprendre - les pratiques artistiques et féministes ?

Les Archives de Digitales concernent trois événements distincts ayant eu lieu au centre de formation d'Interface3 en 2001, 2002 et 2004. Les conférences, ateliers, forums, panels, débats, etc., durant les journées de travail de Digitales sont documentés et disponibles sous forme d'affiches, de programmes, de VHS, Hi8, minidisks, Cds, textes imprimés et autres, un matériel qui est également disponible on-line et sur un réseau numérique. L'information va de données digitalisées à des notes manuscrites par les personnes impliquées dans l'organisation qui existent au sein d'un réseau de connections qui s'influencent mutuellement et dont les traces peuvent être retrouvées.

C'est l'existence de ces 'Objets d'Information', dans un état plus ou moins accessible, plus ou moins organisé, plus ou moins bien préservé qui ont intéressé Anja Westerfrölke, une artiste de Linz, (Autriche), travaillant dans les nouveaux médias. Elle avait assisté aux journées Digitales où elle avait

«été attirée par les questions qui y étaient soulevées, le nom de participant-e-s et le rapprochement fait entre les arts, l'université et l'économie». Avec son projet, elle estime faire une œuvre permettant de voir la réalité avec un regard nouveau et il lui semble «qu'un centre qui a comme objectif de créer des emplois et de transformer la façon dont on perçoit le rôle que les femmes peuvent jouer dans la société, comprend que l'art serve cet objectif».

Les archives ont été installées dans cinq lieux précis du centre de formation Interface 3, du bureau au grenier, avec une pièce centrale. Elles offrent des endroits dans la maison pour placer du matériel et des documents, où le travail fait et l'expérience acquise sont rangés et deviennent en même temps la base d'un nouveau projet futur. Ce projet utilise des matériaux textiles pour accentuer l'interconnectivité des personnes qui les utilisent. L'usage laisse des traces visibles sur les textiles : toutes les poches possèdent des cartes qui servent à prendre des notes et on peut les compléter et les réarranger. Tout reste finalement incomplet : même ce qui est perdu ou a été négligé mais aussi ce qui est toujours possible appartient à l'archive. Le textile recouvre tout le contenu et l'information comme une peau, et promet un réseau de copies, de références. Les connexions existant entre les objets peuvent être ressenties physiquement et visuellement, les thèmes ou questions peuvent être enveloppés ensemble, chaque partie peut être facilement transformée et adaptée selon un objectif ou un usage : organiser, rendre visible, couvrir, représenter, décoder l'information au fur et à mesure qu'on la trouve. Ce processus est documenté sur un blog.

CONCLUSION

Ce parcours dans les différents projets permet à ADA de souligner l'importance de la création de différents lieux d'échanges de savoirs et de pratiques. Des lieux qui peuvent se présenter sous la forme de site internet, de logiciels libres, de journées de rencontres, d'installations artistiques mais qui acceptent la juxtaposition de différentes écritures, approches, visions sur les femmes et les technologies sans essayer de les fondre dans un même moule esthétique, productif, sémantique, référentiel.

Multiplicité des points de vue, des approches, du vocabulaire que nous avons voulu maintenir perceptible dans ce texte de présentation et dans ces images. Pour travailler dans ou à ces plate-formes d'échanges ADA des équipes ont été formées, rassemblant des universitaires, des artistes, des techniciennes, des femmes en formation, etc., qui réalisent ensemble des outils, chacun/e essayant à la fois de respecter l'espace de travail de l'autre et de travailler ensemble.

COORDONNÉES

ADA, Femmes et IT

c/o Interface3
rue du Méridien 30
1210 Bruxelles
T. 02 219 15 10
info@ada-online.be
www.ada-online.be

Een feminisme voor alle vrouwen? De witte vrouwenbeweging in Vlaanderen in relatie tot multiculturaliteit, 'allochtone' vrouwen(organisaties) en het hoofddoekendebat

---

Sara S'Jegers

Hoewel we ontegensprekelijk in een multiculturele maatschappij leven, zijn vrouwen- en feministische bewegingen in (Nederlandstalig) België tot nog toe erg wit gebleven. In onderstaand artikel, dat gebaseerd is op mijn eindwerk binnen de Voortgezette Opleiding Vrouwenstudies (UA), onderzoek ik dan ook de attitudes en visies van twee witte vrouwenorganisaties, de Nederlandstalige Vrouwenraad (NVR) en het Vrouwen Overleg Komitee (VOK), ten opzichte van multiculturaliteit en 'allochtone' vrouwenorganisaties en dit aan de hand van het hoofddoekendebat. Het onderzoek wijst uit dat de organisaties zeer verschillende inhoudelijke en praktische benaderingen hanteren met betrekking tot interculturele solidariteit, het eigen normen- en waardenkader en het principe van cultureel pluralisme. Ik zal concluderen dat met name zelfkritische strategieën aan feministische praktijken een bredere en sterkere basis kunnen geven naar de toekomst toe. **SLEUTELWOORDEN [vrouwenbeweging, hoofddoekendebat, multiculturaliteit]**

Un féminisme pour toutes les femmes?

Le mouvement féministe blanc en Flandre en rapport à la multiculturalité, (associations de) femmes 'allochtones' et le débat sur le voile.

Même si nous vivons incontestablement dans une société multiculturelle, les mouvements de femmes et féministes en Belgique (néerlandophone) sont restés très blancs. L'article que je vous présente est basé sur mon travail de fin d'étude dans le cadre de ma formation en études féministes "Voortgezette Opleiding Vrouwenstudies (UA)". Je cherche à mieux connaître les attitudes et les visions de deux organisations de femmes blanches, le Conseil néerlandophone des femmes "Nederlandstalige Vrouwenraad (NVR)" et le "Vrouwen Overleg Komitee (VOK)", face à la multiculturalité et aux associations de femmes 'allochtones', et ce, par le biais du débat sur le port du voile. Ce travail démontre que les organisations développent des approches théoriques et des pratiques très distinctes en matière de solidarité interculturelle, en rapport avec leurs propres systèmes de valeurs et cadre normatif et, avec le principe de pluralisme culturel. Je conclurai en disant que les stratégies d'autocritiques peuvent, notamment, donner aux pratiques féministes une base plus étendue et plus forte face à l'avenir. **MOTS-CLÉS [mouvement féministe, débat sur le port du voile, multiculturalité]**

INLEIDING

In tegenstelling tot wat sommigen lijken te beweren, is de multiculturaliteit en het multi-etnische karakter van onze samenleving een onomkeerbare realiteit. De verhalen van zij die ooit ‘van elders’ kwamen, maken al lang deel uit van de nationale identiteit van België (Jans 2005: 5). Wanneer we naar de evolutie van de vrouwenbeweging(en) in Nederlandstalig België kijken, bestaat de ‘officiële’ – vaak binnen vrouwenstudies onderwezen – versie voornamelijk uit de lange geschiedenis van de emancipatie van ‘Vlaamse’ vrouwen. Tot nog toe bevatten publicaties over de vrouwenemancipatie en vrouwenstrijd in ons land geen spoor van de aanwezigheid van ‘nieuwe Belgen’ of niet-witte vrouwen.² Als we de bestaande (vaak niet te boek gestelde) verhalen zouden verzamelen, lijken de verhalen van ‘allochtone’ en ‘autochtone’ vrouwen en feministen zich vooralsnog af te spelen in van elkaar gescheiden hoofdstukken.³

In het eindwerk dat ik in augustus 2005 in het kader van de Voortgezette Opleiding Vrouwenstudies aan de UA afleverde, heb ik net het verband willen aantonen tussen de verhalen van feministische en antiracistische strijd van ‘allochtone’ en ‘autochtone’ vrouwenorganisaties. De vraag die centraal stond, was hoe witte⁴ en vaak oudere vrouwen- of feministische organisaties zich, als dominante groep, verhouden tegenover de meestal jongere, ‘allochtone’ vrouwen- of feministische organisaties. Die verhoudingen zeggen vaak iets over de omgang van witte organisaties met multiculturaliteit, of omgekeerd: hun visie op multiculturaliteit vertaalt zich in een welbepaalde houding tegenover ‘allochtone’ vrouwen(organisaties) en hun eisen.

Om zicht te krijgen op de omgang van vrouwenorganisaties met het gegeven ‘multiculturaliteit’ besteedde ik speciale aandacht aan de impact die het (media)debat over de islamitische hoofddoek op de vrouwenbeweging heeft uitgeoefend. De hoofddoekendiscussie, die Frankrijk reeds langer in de ban houdt, woedde vooral tussen november 2003 en maart 2004 in de Vlaamse media. Het debat kwam naar aanleiding van een op til zijnd hoofddoekenverbod op Franse scholen rond november 2003 naar België gewaaid en kende een explosief hoogtepunt in Vlaanderen na een open brief van toenmalig Minister van Binnenlandse Zaken Patrick Dewael die voor een verbod pleitte. Het debat legde interetnische conflicten en etnocentrische veronderstellingen bloot en confronteerde ook actoren uit de vrouwenbeweging met de noodzaak antwoorden te formuleren op de multiculturele vraagstukken die doorheen het debat werden geformuleerd.

Het hoofddoekendebat heeft volgens Sarah Bracke (2004: 122) een ‘conflict binnen de vrouwenbeweging’ aan het licht gebracht: “een conflict dat alles te maken heeft met etniciteit, de strijd om burgerrechten en het opeisen van noties van vrouwenemancipatie op basis van andere ervaringen dan die van witte, middenklasse vrouwen.” Ida Dequeecker (2004: 6), lid van het

Vrouwen Overleg Komitee (een feministische organisatie die verderop aan bod zal komen) stelt, als reflectie bij de vraag of het tweedegolf-feminisme aansluiting zal vinden bij de opkomende moslimvrouwenbeweging en of het in staat zal zijn daar de voorwaarden voor te creëren, dat “het hoofddoekendebat laat vermoeden dat dit een ingrijpende omslag zal vergen.” Op een debat, ‘Feminisme in veelvoud,’ waar verschillende belangrijke actoren uit de Vlaamse vrouwenbeweging aanwezig waren, was aan het herhaald ter sprake brengen van het onderwerp af te leiden hoe dit thema de witte vrouwenbeweging beroert (De Bleekere & Myle 2005).⁵ In mijn eindwerk heb ik me dan ook de vraag gesteld: heeft het hoofddoekendebat een positief, katalyserend effect gehad op de verhoudingen tussen witte en ‘allochtone’ vrouwenorganisaties, of heeft het net een nog grotere kloof geslagen?

Aangezien de vrouwenbeweging in Nederlandstalig België divers is, heb ik voor de casestudies in mijn eindwerk vier organisaties uitgekozen die volgens mij belangrijke spelers zijn in de vrouwenbeweging in het algemeen en specifiek in het debat over multiculturaliteit. Wat de witte vrouwenbeweging betreft, boog ik me over de twee belangrijkste en meest zichtbare organisaties in die beweging: de Nederlandstalige Vrouwenraad (NVR) en het Vrouwen Overleg Komitee (VOK). De NVR is een (door de overheid gesubsidieerde) koepelorganisatie, die andere vrouwenorganisaties zoals de KAV, VIVA-SVV en vrouwenafdelingen van politieke partijen als aangesloten leden heeft. Het VOK is in strikte zin geen organisatie, maar een (eveneens gedeeltelijk door de overheid gesubsidieerd) autonoom overlegplatform. Om die reden is het VOK dan ook geen lid van de Vrouwenraad. De VOK-leden zijn individuen die op hun beurt lid kunnen zijn van een organisatie, maar die uit eigen naam spreken. In relatie met de witte organisaties heb ik in mijn eindwerk twee ‘allochtone’ organisaties besproken, namelijk het Steunpunt Allochtone Meisjes en Vrouwen (SAMV) en het Actiecomité Moslimvrouwen Vlaanderen (AMV). Het SAMV en het AMV hebben elk een specifieke relatie of geschiedenis met de NVR en het VOK. Zo is het SAMV sinds haar oprichting (in 2000) tot 2005 lid geweest van de NVR. Het AMV, dat maar zeer recent (in 2004) werd opgericht, knoopte vlak na haar oprichting banden aan met het VOK. Twee leden van het AMV maken op dit moment tevens deel uit van het VOK.

TENDENSEN BINNEN DE VROUWENBEWEGING

Uit mijn onderzoek komt naar voren hoe de confrontatie van witte vrouwenorganisaties met een voor hen tot op heden ‘vreemde’ en onverkende thematiek bovenal een confrontatie leek te impliceren met de eigen witte, dominante positie en met vooronderstellingen over ‘anderen’. ‘Allochtone’ vrouwenorganisaties zoals het SAMV en het AMV stimuleren die blikverruiming waarbij de blik in de plaats van op de ‘beschrevenen’ (‘allochtone’ en

moslimvrouwen) en hun 'problemen' op de 'beschrijvers' (witte vrouwen) en hun vooronderstellingen wordt gericht.⁶ Het kruispuntdenken van het SAMV, waarin wordt benadrukt dat gender en etniciteit voor 'allochtone' vrouwen onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden en dat niet alle vrouwen bijgevolg dezelfde loyaliteiten delen, zet witte vrouwenorganisaties voor de uitdaging om zich de vraag te stellen of de gendergelijkheid die ze nastreven ook gelijkheid inhoudt voor vrouwen die niet wit zijn. Het AMV stelt de witte vrouwenbeweging bovendien expliciet voor de uitdaging om plaats te maken in haar midden voor moslimfeministen, wiens islamitische geloof een belangrijke pijler vormt. Het AMV benadrukt dat witte, 'westerse' vrouwen geen monopolie hebben op emancipatie. De organisatie verzet zich ook duidelijk tegen zelf-representaties van witte feministen als bevrijd en geëmancipeerd – vooral wanneer voor het optrekken van dat beeld het tegenbeeld van de 'onderdrukte' moslimvrouw wordt ingezet – door de notie van de geëmancipeerde moslimvrouw naar voren te schuiven.

In dit artikel zal ik verder niet uitvoerig ingaan op de posities van het SAMV en het AMV, tenzij waar het relaties met de witte organisaties betreft. In de plaats van te focussen op de hoofddoek, of op de 'andere' vrouwen die de hoofddoek dragen, plaats ik in dit artikel eerder de uitgangspunten van de Vrouwenraad en het VOK, de twee witte, niet-moslim organisaties, voor het voetlicht. Deze aanpak is ingegeven door mijn eigen positie als witte, niet-moslim vrouw en feministe. Als activiste binnen de Vlaamse vrouwenbeweging en als studente vrouwenstudies leverde de vaststelling dat beide domeinen in alle opzichten zeer witte domeinen zijn, en dat ze dus onvolledige en vaak ontoereikende kennis en praktijken (re)produceren, mij verschillende inzichten op. Ten eerste zette het mij aan mezelf (naar etniciteit, naar klasse, als 'westerling') nauwkeuriger te positioneren om vanuit die positie mijn eigen waarheidsclaims te onderzoeken. Ten tweede maakte het mij duidelijk dat het niet zichtbaar maken van witheid, van relaties van machtsongelijkheid en van racistische mechanismen het potentieel van een feminisme dat ijvert voor de 'bevrijding' van alle vrouwen teniet doet.⁷

Hieronder zal ik aan de hand van analyses van de (vaak nog ontwikkelende) visies van de NVR en het VOK een beeld schetsen van de benaderingen die binnen de twee witte vrouwenorganisaties worden ontwikkeld ten opzichte van multiculturaliteit. Die analyses zijn gebaseerd op interviews met de voorzitters van de respectievelijke organisaties⁸ en op documenten van en over de organisaties: verslagen (van vergaderingen of werkgroepen), werkdocumenten, visieteksten, opiniestukken, persberichten, rapporten, (kranten)artikels, mededelingen op de websites van de organisaties, uitspraken in de pers, enzovoort. De organisaties beschikken niet altijd over een transparante en duidelijke visie op (aspecten van) multiculturaliteit. In wat volgt zal ik dan ook spreken van *tendensen* die binnen de NVR en het VOK leven. Tendensen, omdat wat ik heb bestudeerd nog volop in beweging is

en omdat er binnen de organisaties soms meer dan één richting of visie was te ontdekken. Mijn eindwerk – en dit artikel – is dan ook te lezen als een cartografie van zich binnen de vrouwenbeweging ontwikkelende kennis en praktijken die niettemin het potentieel hebben om de strategieën van de toekomst te bepalen.

1. DE NEDERLANDSTALIGE VROUWENRAAD

Het debat rond de hoofddoek, dat in januari 2004 in de media in alle hevigheid losbarstte, bracht de NVR ertoe een aantal nieuwe initiatieven op te starten. Meer dan ooit werd de Vrouwenraad geconfronteerd met de noodzaak om standpunten in te nemen in debatten over ‘feminisme en multiculturalisme’ en om de dialoog aan te gaan met ‘allochtone’ vrouwen(organisaties). Hoewel de Vrouwenraad in het hoofddoekendebat nooit met een officieel standpunt naar buiten is gekomen,⁹ leidde interne discussie omtrent het thema wel tot de oprichting van een nieuwe werkgroep binnen de Vrouwenraad, namelijk ‘Gender en Multicultuur’. Wegens een gebrek aan belangstelling hield deze werkgroep amper twee vergaderingen stand, maar het bracht de Vrouwenraad er wel toe nieuwe benaderingen tegenover kwesties van gender en multiculturaliteit te gaan onderzoeken. Uit verschillende activiteiten en documenten blijkt intussen duidelijk dat de benadering van het *kruispuntdenken* – een theoretisch-analytische benadering die er van uit gaat dat de identiteiten van mensen meervoudig samengesteld zijn – de voorkeur van de NVR wegdraagt voor verdere uitdieping.¹⁰

1.1 Kruispuntdenken versus het problematiseren van diversiteit

Het boek *Caleidoscopische Visies* van de Nederlandse onderzoeksters Maayke Botman, Nancy Jouwe en Gloria Wekker (2001) heeft ongetwijfeld bijgedragen tot de bekendheid van kruispuntdenken in België. Kruispuntdenken analyseert hoe verschillende assen of differentiële lijnen van maatschappelijke betekenisgeving, zoals gender, etniciteit, klasse, nationaliteit, seksualiteit, huidskleur, cultuur, religie, gezondheid, leeftijd (enzovoort) elkaar beïnvloeden in één situatie of in één persoon. Het doet de complexiteit van identiteitsbeleving dan ook geweld aan wanneer we proberen deze assen van betekenisgeving van elkaar te scheiden: “we zijn niet én vrouw én lid van een etnische groep én lid van een sociale klasse, maar onze klasseachtergrond bepaalt hoe we vrouw zijn, onze sekse hoe onze etnische identiteit is ingevuld.” (Saharso 2002: 20)

In *Caleidoscopische Visies* worden enkele methoden naar voren gebracht waarmee kruispuntdenken op de praktijk kan worden toegepast. Mari Matsuda hanteert daarbij het hulpmiddel van ‘de andere vraag stellen’: “Wanneer ik

iets zie dat racistisch lijkt, vraag ik: wat zijn de belangen van het patriarchaat hierin? Zie ik iets dat seksistisch lijkt, dan vraag ik: wat is hier heteroseksistisch aan? Zie ik iets dat homovijandig lijkt, dan vraag ik: wat zijn de klassebelangen hierin?” (Matsuda, geciteerd in: Wekker & Lutz 2001: 41) Kruispuntdenken is niet alleen een manier om ‘allochtone’ vrouwen in hun eigen recht te bekijken (in plaats van als ‘anders’ dan witte vrouwen), het biedt ook aan witte feministen een totaal nieuwe manier om naar zichzelf en hun feministische engagementen te kijken. Diversiteit of verschil wordt hier immers niet bekeken als dat wat afwijkt van de norm en dus ‘anders’ is, maar als iets dat iedereen kenmerkt. Dat wil niet zeggen dat vanuit het normerende geen macht meer uitgaat. Een kritische kijk op de eigen (machts)positie op verschillende assen van betekenisgeving is dus noodzakelijk wanneer men zich aan een kruispuntanalyse waagt.

In mijn onderzoek stelde ik echter vast dat de NVR die kritische zelfanalyse nog niet heeft gemaakt. Ze vertoont zelfs de neiging om de eigen visie als onbetwistbare norm te presenteren. Die tendens blijkt ondermeer uit de manier waarop de NVR eerder de eenheid dan de ‘meervoudigheid’ van feminisme(n) wenst te benadrukken (Van der Wildt 2004a, 2005a, 2005b). De “vele gezichten en vele mogelijkheden” van het feminisme of met andere woorden het idee van een “meervoudig feminisme” schenken Francy Van der Wildt (2005a: 54, 2005b: 37), voorzitter van de Vrouwenraad, geen voldoening: “Ten eerste omdat de vraag naar het voortbestaan van het feminisme hiermee niet beantwoord wordt. Ten tweede omdat deze al te grote nuancering voor velen (meestal mannen) een teken van zwakte is, of een zogenaamde bedreiging vormt van gevestigde waarden.”

Meervoudigheid wordt in deze benadering klaarblijkelijk aangevoeld als interne verdeeldheid, als een struikelblok om feminisme voor een breder publiek ‘acceptabel’ te maken. Een feminisme dat niet meervoudig is, maar eerder een soort eenheid representeert, kan zichzelf echter niet bevragen op interne machts- of meningsverschillen, omdat die er zogenaamd niet zijn. Bovendien merkte ik op dat de NVR in haar spreken en schrijven soms geen onderscheid maakt tussen zichzelf als particuliere organisatie (‘de Vrouwenraad’) en ‘de vrouwenbeweging’ (Van der Wildt 2004a, 2005a, 2005b). De ‘wij’ van de NVR gaat op die manier een veel grotere en abstracte groep omvatten, wat die ‘wij’ voor een stuk tot een ‘valse wij’ maakt en wat de eigen positie onzichtbaar maakt.

In haar discours refereert de NVR de laatste tijd niettemin meer en meer aan het kruispuntdenken. Zo besluit ze het document ‘Honderd jaar Vrouwenraad in vogelvlucht’ (2005c) met de stelling dat de uitdaging er nu in ligt “om te ijveren voor gelijke kansen van ieder mens die zich op het kruispunt bevindt van de vele assen die zijn leven en zijn identiteit bepalen.” Dit neemt echter niet weg dat ik in mijn onderzoek geen aanwijzingen heb gevonden dat de NVR deze benaderingswijze reeds in haar visie en aanpak

heeft geïmplementeerd. Bovendien blijkt uit verschillende documenten dat de Vrouwenraad zich ook verwant lijkt te voelen met het idee dat ondermeer door de Amerikaanse politicologe Susan Moller Okin (1999) naar voren werd gebracht, namelijk dat feminisme en multiculturalisme met elkaar in tegenspraak zijn. Die visie wordt ondermeer gearticuleerd in verschillende hieronder uiteengezette standpuntinnamen van de NVR omtrent cultureel pluralisme en multiculturaliteit, waarin de Vrouwenraad tevens ‘voorwaarden’ stelt aan ‘allochtone(n)’ (vrouwen).

In wat volgt zal ik de spanning aantonen tussen een door de Vrouwenraad gehanteerde statische visie op feminisme en cultuur enerzijds en de door haar gepromote benadering van kruispuntdenken anderzijds. Het zijn ondermeer de reacties van ‘allochtone’ vrouwenorganisaties zelf, waarvan ik hieronder één voorbeeld presenteer, die aantonen hoe deze binnen de NVR onopgeloste spanning belet dat de Vrouwenraad vruchtbare samenwerkingsverbanden kan aangaan met ‘allochtone’ vrouwenorganisaties.

1.2 De Vrouwenraad: (g)een cultureel pluralistische koepelorganisatie?

Omdat de NVR zich weinig betrokken voelde bij de door Marie Arena georganiseerde ‘interculturele dialoog’, reageerde ze via een reeks schriftelijke bedenkingen (NVR 2005a) op het ‘Eerste syntheseverslag van de Commissie voor Interculturele Dialoog’. Het syntheseverslag van de Commissie stelt ondermeer dat België vandaag voor de uitdaging staat om naast het politiek, filosofisch en communautair pluralisme een vierde vorm van pluralisme te verzezenlijken: het cultureel pluralisme. De Commissie beschrijft dit als volgt:

“Het betreft hier de omzetting van de culturele diversiteit, als resultaat van de immigratiestromen, in een actieve pluraliteit; België moet een institutioneel, politiek kader uitvinden, maar daarbinnen ook een sociaal klimaat creëren om aan diegenen waarvan de cultuur van oorsprong vaak niet-Europees is de mogelijkheid te bieden ook volwaardige burgers te worden, maar vooral ook om de autochtonen in staat te stellen deze bevolkingsgroepen te begrijpen en te aanvaarden zoals ze zijn.”
(Eerste syntheseverslag van de Commissie voor Interculturele Dialoog 2004: 9)

Hoewel de Vrouwenraad elders in haar reactie had gesteld dat het haar eigen pluralisme verder wilde verbreden door het opnemen van ‘allochtone’ vrouwengroepen onder haar koepel, reageert ze in hetzelfde document op bovenstaande stelling door te zeggen dat “deze vaststelling niet onvoorwaardelijk kan gelden en [de Vrouwenraad] kan en wil deze vaststelling niet onvoorwaardelijk onderschrijven. De concrete(re) invulling van dit begrip zal bepalend zijn of we dit kunnen aanvaarden of niet.” (NVR 2005a: 2) Ze gaat zelfs nog verder: “De Vrouwenraad is het oneens met de vaststelling dat de ‘autochtonen’ moeten leren om deze bevolkingsgroepen te aanvaarden zoals ze zijn.”¹¹ Vooraleer de Vrouwenraad ‘deze bevolkingsgroepen’ (‘allochtonen’?) wil aanvaarden, moeten ze aan een voorwaarde voldoen, die de

Vrouwenraad de “algemene voorwaardelijke voorwaarde” noemt, “waaraan niet getornd kan worden.” Die voorwaarde is:

“de naleving, uitvoering en aanvaarding van bvb. de idee van gelijkheid van mannen en vrouwen, van gendergelijkheid en van bepalingen van het Verdrag tot uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen (CEDAW), verder geschraagd en uitgediept door de adviezen van het bij dit Verdrag opgerichte toezichthoudende Comité – het CEDAW-Comité – evenals door de vaststellingen en engagementen van de Vierde Wereldvrouwenconferentie.” (NVR 2005a: 3)

Ook uit andere documenten van de NVR (2005e: 14-16) en uit het interview dat ik afnam van Francy Van der Wildt blijkt dat het CEDAW-verdrag een belangrijke basis vormt voor het feminisme van de NVR. Uit mijn interview met Francy Van der Wildt: “Voor ons zijn dat de basisverdragen, dat is onomstotelijk. En dat zal een moeilijk punt zijn in die samenwerkingsinitiatieven. [...] We staan nog te ver van dat eindpunt dat ik daar nu al wil gaan zeggen: ik neem daar afstand van. Dat gaat dan waarschijnlijk wel een moeilijk debat worden als we verder met dat kruispuntdenken doorgaan.” Uit de andere ‘bedenkingen’ van de Vrouwenraad bij het syntheseverslag bleek bovendien al dat de Vrouwenraad bang is dat “de specifieke eigen cultuur of religie van minderheden” als argument gebruikt wordt om schendingen van vrouwenrechten te rechtvaardigen. Maar in de plaats van patriarchale praktijken te veroordelen, neemt de NVR (net zoals Okin) eerder stelling in tegen ‘andere’ culturen, waarvan ze vermoedt dat die de principes waar het feminisme op gestoeld is niet ter harte nemen. Omdat het idee van een ‘allochtone’ feministe vanuit deze opstelling bijna een onmogelijkheid wordt, gaat de NVR als het ware automatisch over tot het stellen van voorwaarden aan de vrouwelijke leden van die ‘andere’ culturen: ‘allochtone’ vrouwen.

1.3 Samenwerking met ‘allochtone’ vrouwen: onder voorwaarden?

Niet alleen in eigen (al dan niet interne) documenten (NVR 2004a, 2005a) maakt de NVR gewag van ‘voorwaarden’ voor ‘allochtonen’: het idee van de ‘voorwaarde’ steekt opnieuw de kop op in een meer publiek statement, namelijk in het kader van een artikel over maagdenvlieshersteloperaties in *Knack*, in een reeks naar aanleiding van ‘100 jaar Vrouwenraad’. Het artikel, van de hand van Marleen Teugels en Nejat Amerrouss (2005), opent met een verwijzing naar de Franse feministische beweging ‘Ni putes, ni soumises’, een groep ‘allochtone’ vrouwen die het vrouwonvriendelijke klimaat in sommige banlieus in Frankrijk aanklaagt. De auteurs van het artikel stellen dat er in ons land nog geen soortgelijke beweging bestaat, “al zijn de kiemen ervoor wel degelijk gezaaid. [...] Na jaren van grote stilte klimmen in Frankrijk en Nederland meer en meer moslima’s op de barricaden om te protesteren tegen hun schrijnende (seksuele) onderdrukking. Kan het zijn dat het in Parijs regent, zonder dat het minstens in Brussel druppelt?” (Teugels & Amerrouss

2005: 16-17) Op de laatste bladzijde krijgt Francy Van der Wildt de kans om kort te reageren. In een stukje dat de titel draagt “Natuurlijk willen we de moslima’s steunen,” zegt Van der Wildt:

“Als er in ons land een moslimabeweging van de grond komt, zoals ‘Ni putes, ni soumises’ in Frankrijk, dan zullen we die voor honderd procent steunen. We kunnen hen onze ervaringen meedelen, met hen rond de tafel zitten, hen begeleiden en helpen. De voorwaarde is wel dat de moslima’s dezelfde doelstellingen onderschrijven, dat man én vrouw gelijk zijn. De beweging moet wel van henzelf komen, omdat zij de problemen kennen en ervaren. Vanuit de persoonlijke verantwoordiging groeien de meest succesvolle acties. Zo is het lang geleden met de vrouwenbeweging in ons land ook gegaan.” (Teugels & Amerrouss 2005: 20)

Opnieuw komt het idee van de ‘voorwaarde’ naar voren. Het SAMV en het AMV schreven naar aanleiding van deze uitspraak dan ook samen een brief naar de Vrouwenraad,¹² waarin ze ondermeer de opgeworpen ‘voorwaarde’ op de korrel nemen: “u [stelt] als expliciete voorwaarde dat deze organisaties van moslimvrouwen de gelijkheid tussen man en vrouw moeten ondersteunen. Het blijft voor ons echter een raadsel waarom u er van uitgaat dat dit niet het geval zou zijn bij moslimagroepen, en u het nodig vindt om dit als expliciete voorwaarde te vermelden? Hiermee gaat u mee in de negatieve en stereotype beeldvorming van de onderdrukte moslima die ons door de media maar al te vaak wordt opgedrongen.” (SAMV 2005) Verder stelt deze brief nog: “Wij ijveren voor een emancipatiebeweging waarbij moslima’s niet gedwongen worden om te kiezen tussen hun gemeenschap, tradities,... en hun vrouw zijn. Dit is de complexiteit waar zowel NPNS [Ni putes ni soumises] en de NVR aan voorbij gaan.” Het SAMV neemt in deze brief bovendien de strategie van de NVR op de korrel, door te stellen dat het voorbijgaan aan de complexiteit waar moslimvrouwen mee te maken krijgen “volledig in[druist] tegen het kruispuntdenken dat de Vrouwenraad promoot.”

1.4 Het belang van zelfkritiek

Door impliciet uit te gaan van het idee dat feminisme wit en ‘westers’ is, of door in elk geval witte en ‘westerse’, liberaal-feministische ideeën als uitgangspunt voor het eigen feminisme te hanteren, worden ‘allochtone’ vrouwen door de NVR als ‘outsiders’ van de vrouwenbeweging gezien en behandeld. In de uitspraken van de Vrouwenraad komt het beeld naar voren van de ‘allochtone’ vrouw die vooral loyaliteiten heeft ten opzichte van een ‘andere’ culturele groep, waarbinnen principes gelden die wel eens in strijd zouden kunnen zijn met het principe van de gelijkheid van man en vrouw. Deze benadering, die van ‘allochtone’ vrouwen vraagt om te kiezen tussen hun vrouw zijn en hun ‘cultuur’, vertoont sterke gelijkenissen met het idee-engoed dat Susan Moller Okin (1999) in haar essay naar voren brengt. Een dergelijke visie staat dan ook haaks op het kruispuntdenken en vormt volgens mij een ernstig knelpunt in alle pogingen tot samenwerking van de NVR met

‘allochtone’ vrouwen(organisaties), die datzelfde kruispuntdenken vaak wel reeds vanuit de praktijk toepassen.

Bovendien kan op basis van het bovenstaande de observatie worden gemaakt dat de Vrouwenraad haar eigen bestaansredenen ondermijnt door West-Europese culturen voor te stellen als samenlevingen waar de gelijkheid tussen vrouwen en mannen een verworvenheid is (zie ook: Van der Wildt 2004b). Het is een uitgangspunt dat door rechtse politieke leiders en organisaties in tal van debatten inzake de multiculturele samenleving gretig wordt onderlijnd. Feminisme wordt in dergelijke discoursen meestal voorgesteld als een westerse ‘uitvinding’, wat ‘het westen’ superieur zou maken aan andere ‘culturen’. Dergelijke voorstellingen teren vaak op een valse ‘wij-zij’ opdeling (in dit geval op basis van ondermeer etniciteit en religie), waarbij het eigen standpunt als norm geldt en verder buiten discussie staat. De NVR komt uit mijn eindwerk naar voren als een organisatie die soms op dergelijke wijze de eigen feministische visie als norm neemt en die zichzelf – nochtans een vereiste van een kruispuntanalyse – niet voldoende kritisch op de korrel neemt.

Exemplarisch daarvoor is de wijze waarop de Vrouwenraad het CEDAW-verdrag haast als een ‘heilige’ tekst behandelt, die als het ware als enige – bij onderschrijving ervan – kan gelden als een bewijs van een feministische instelling en toewijding. Dat België het CEDAW-verdrag heeft ondertekend, kan vanuit een feministische positie worden toegejuicht. Wanneer België bepaalde vrouwenrechten schendt, kan er herinnerd worden aan de afspraken uit het verdrag. Voor sommige organisaties kan het verdrag eveneens een leidraad betekenen in hun dagelijkse praktijk. Maar in de wijze waarop de NVR deze tekst als een ‘voorwaarde’ naar voren schuift, waar de ‘autochtone’ acceptatie van ‘andere’ bevolkingsgroepen vanaf komt te hangen, wordt de tekst als het ware een instrument van controle, waarmee vrouwengroepen die deze tekst wel als uitgangspunt nemen aan hen die dit niet doen de les gaan spellen op basis van het feit dat CEDAW voor die laatsten niet ‘heilig’ is. De term ‘heilig’ ontleen ik hier aan Baukje Prins (2000: 184, 187), die beoogt dat er in elke samenleving zaken zijn die ‘heilig’ zijn en waaraan men wil vasthouden, maar die tegelijkertijd wijst op het belang “om niet alleen datgene wat voor anderen, maar ook datgene wat voor onszelf heilig is, te expliciteren en ter discussie te stellen.”

In mijn eindwerk kwamen enkele aanwijzingen naar voren die een uitweg kunnen betekenen uit sommige van de spanningen of tegenstrijdigheden waar de NVR mee lijkt te worstelen. Khadija Aznag, ondervoorzitster van het SAMV, deelde mij in een interview mee dat de NVR, om ruimte te maken voor ‘allochtone’ vrouwen, haar visietekst moet verruimen en dat ze ‘een groot huiswerk’ moet maken. Die opmerking sluit aan bij Isabel Hoving’s (aan Gayatri Chakravorti Spivak ontleend) gebruik van de term ‘huiswerk’ (Hoving 1996: 105). Ze duidt daarmee op een vorm van zelfreflectie waarbij

je je positionering in verhouding tot zowel je eigen geschiedenis en achtergrond als die van 'anderen' gaat onderzoeken. Gloria Wekker borduurt op dat inzicht verder. Bij het beschouwen van een reactie van een witte vrouw op het boek 'The Color Purple' van Alice Walker, waarbij die vrouw schrijft: "bij het lezen van de roman heb ik niet het gevoel gehad dat ik een werk las dat sterk afweek van 'witte' literatuur," merkt Wekker (1996: 71) op: "Om zich respectvol te engageren met een 'zwarte' tekst is, zoals Isabel Hoving [...] zegt, huiswerk nodig, zowel in het eigen huis als in dat van de 'Ander'."

Zelfreflectie zou de NVR in een betere positie kunnen plaatsen temidden van het interculturele werk dat het wil verrichten. Die zelfreflectie houdt 'huiswerk' in, zowel in het eigen huis als in dat van de 'ander'. Daarnaast is het zo dat de NVR, net zoals andere organisaties, (verschillende) loyaliteiten heeft. In de plaats van die banden met ideeën, geschiedenissen of bewegingen als de norm te beschouwen, kan het verhelderend zijn om ideeën die voor de NVR 'heilig' zijn te expliciteren én in vraag te stellen. Deze beide strategieën kaderen in een vorm van wat ik kruispuntwerken noem, waarbij men door het stellen van 'de andere vraag' eveneens belangrijke (zelf-)inzichten kan verwerven.

2. HET VROUWEN OVERLEG KOMITEE

Behalve de eis voor 'migrantenstemrecht',¹³ stond het VOK tot voor kort niet bekend om haar eisen of standpunten met betrekking tot 'allochtone' vrouwen. Intussen probeert ze daar verandering in te brengen. Net als voor de NVR was het hoofddoekendebat en het bredere debat over de multiculturele samenleving voor het VOK een aanzet om zich over haar eigen visies en praktijken omtrent deze thema's te buigen. Zo werd er al op 24 januari 2003, ruim voor het hoofddoekendebat uitbrak, een VOK-weekend georganiseerd rond feminisme en multiculturalisme. Ook in het kader van de interculturele dialoog formuleerde het VOK, net zoals de NVR, een aantal bedenkingen. Sinds het hoofddoekendebat lijkt het VOK de eerste stappen te hebben gezet tot het opnemen van 'allochtone' vrouwen in haar overlegplatform. In wat volgt schets ik een overzicht van enkele recente initiatieven van het VOK die haar positie ten opzichte van multiculturele kwesties en samenwerking met 'allochtone' vrouwen weergeven. Daarnaast geef ik weer hoe het VOK inzake samenwerking met 'allochtone' vrouwen een visie hanteert waarin ze enerzijds respect voor verschil bepleit en anderzijds een gedeeld 'universeel' kader naar voren schuift: twee doelstellingen die in de geschiedenis van feminisme en humanisme al meermaals met elkaar in botsing kwamen (Scott 1995). Het VOK weet een dergelijke aanvaring echter te vermijden door de concrete invulling van zo'n universeel kader open te laten.

2.1 Ijveren voor een niet-racistisch, actief pluralisme

In tegenstelling tot de NVR, die geen standpunt inzake de hoofddoekenkwestie naar buiten bracht, maakte het VOK wel een duidelijk publiek statement. Het VOK was bovendien voorbereid op dit debat, want het had reeds een klein jaar voordien een VOK-weekend georganiseerd over het thema ‘feminisme en multiculturalisme’ (VOK 2003). De stelling van de onverenigbaarheid van feminisme en multiculturalisme van Susan Moller Okin diende als uitgangspunt, maar deze stelling werd door de aanwezigen tijdens dit weekend bekritiseerd. Er werd tevens opgemerkt dat het VOK meer contact zou moeten zoeken met ‘allochtone’ vrouwen(organisaties) en er werd kritisch naar de eigen positionering ten opzichte van thema’s rond multiculturaliteit gekeken: “Het VOK zou systematisch iedere keer dat im- of expliciet racisme de kop opsteekt in de media dit racisme moeten aanklagen. Als VOK hebben we een kans laten glippen door niet stevast in te grijpen telkens er van racisme sprake was.”

Tijdens het hoofddoekendebat maakte het VOK dan ook van de kans gebruik om het voorstel van een hoofddoekenverbod vanuit een feministisch standpunt te bekritisieren. Hoewel er binnen het VOK duidelijk meningen bestaan die het dragen van een hoofddoek onderdrukkend vinden (Roggeman 2004b), kante het VOK zich niettemin duidelijk tegen een verbod op hoofddoeken op school (Roggeman 2004a, VOK 2004a, 2004b, OTHIS 2004, Bellal e.a. 2004) en later ook op de arbeidsmarkt (VOK 2005a). Aan de basis van deze stellingname ligt het idee dat moslimmeisjes zelf moeten uitmaken hoe en waarvan ze zich willen bevrijden. In een brief aan De Standaard haalt Kitty Roggeman (2004a), voorzitter van het VOK, aan dat de vrouwenbeweging altijd een beweging is geweest “voor de vrouwen, door de vrouwen.” Elders noemt het VOK (2004a: 4) een mogelijk hoofddoekenverbod een “repressieve benadering [...] [die] de vrije schoolkeuze en de opleidingsmogelijkheden [beperkt].” Het VOK stipt daarbij aan dat “onderwijs en een goede opleiding nu juist de basis vormen van economische zelfstandigheid en de hefboomen zijn tot werkelijke emancipatie.” Het VOK neemt ook wat ze noemt “de ware achtergrond van dit debat” op de korrel: “de islamfobie en in haar kielzog de verkapte xenofobie van sommige politici die de vrouwenemancipatie en de laïcité misbruiken om een beleid van intolerantie te verdedigen.” (Roggeman 2004a) Daarin toont het VOK zich dus niet alleen vanuit een feministische, maar ook duidelijk vanuit een antiracistische redenering tegenstander van een hoofddoekenverbod.

Dat antiracistisch feministisch perspectief wil het VOK de laatste tijd zeer expliciet uitdragen. Op de voorbije vrouwendag, Confêttia, verspreidde het VOK (2005b) de brochure ‘Een feministische kijk op multiculturaliteit’, waarin ze zegt te willen “ijveren voor een niet-racistisch, actief pluralisme in onze maatschappij.”¹⁴ In de articulatie van dat pluralistisch, antiracistisch

perspectief ontwaar ik niettemin een spanning die typisch lijkt voor feministische visies die (internationale) solidariteit beogen. Enerzijds is er de vaststelling dat er verschillen tussen vrouwen en hun visies bestaan en anderzijds is er de nood om aan die verschillen een gemeenschappelijk kader te bieden. In haar streven naar dat laatste spreekt het VOK initieel van de behoefte aan een vorm van ‘universeel’ feminisme (2004b) en later van het belang van bepaalde ‘universele waarden’ (2005b). Het gebruik van een dergelijke terminologie is zelfs voor antiracistische feministen echter niet zonder risico’s.

2.2 Het gevaar van een ‘vals universalisme’

Vele feministische auteurs wijzen sinds jaren uitgebreid en herhaaldelijk op het gevaar voor valse (feministische) noties van universalisme, waarbij witte vrouwen vaak vanuit een etnocentrisch standpunt in de plaats van ‘andere’ vrouwen gaan spreken (Lorde 1984, Mohanty 1988; Lutz, Phoenix & Yuval-Davis 1995; Zine 2004). Het zijn dan ook vaak witte feministen die een beroep doen op universele principes, waarbij noties zoals ‘het persoonlijke’, ‘het patriarchaat’ en ‘het gezin’ een eenduidige invulling krijgen. Zo’n invulling doet afbreuk aan de verscheidenheid aan situaties waar vrouwen zich wereldwijd in bevinden en wordt vaak nog eens vergezeld van een visie op solidariteit die vertrekt van quasi-identieke, gedeelde problemen. Audre Lorde (1984a: 70) stelt in dit verband dat “as women, [our] differences expose all women to various degrees of patriarchal oppression, some of which we share and some of which we do not.”

Het idee van solidariteit onder vrouwen werd in de jaren 1960-70 vaak samengevat in het idee van ‘zusterschap’ of in de uitdrukking ‘sisterhood is powerful’. Zusterschap werd vaak ingevuld als een idee dat vrouwen ‘als vrouwen’ allemaal in hetzelfde schuitje zitten. Maar ‘zusterschap’ liet daarbij geen ruimte om verschillen tussen vrouwen te definiëren, verschillen die dikwijls machtsongelijkheden in zich houden. Dat betekent niet dat ideeën zoals solidariteit of zusterschap onbruikbaar worden, integendeel. Wanneer we verschillen onder vrouwen ernstig nemen, kan solidariteit in verschil, of zoals Helma Lutz, Ann Phoenix en Nira Yuval-Davis (1995: 15) het uitdrukken, ‘universality in diversity’, de vrouwenbeweging net versterken. Die notie houdt volgens de auteurs in dat “political struggles do not have to be uniform, nor do they have to be united.” Verschillende doelstellingen, vertrekpunten en strijdpunten moeten dus worden erkend, indien feministen niet willen ver/hervallen in het definiëren van een vorm van ‘zusterschap’ die inherent racistisch (en klassistisch enzovoort) is. Zusterschap krijgt van deze auteurs een andere, meer werkbare invulling: “[...] sisterhood becomes a goal rather than a pre-condition of political agency: instead of anticipating solidarity among women, solidarity has to be achieved through dialogue.”¹⁵

2.3 Respect voor diversiteit vs ‘universele waarden’

Het VOK is gevoelig voor het feit dat vrouwen onderling verschillen en dat ze bijgevolg ook verschillende problemen en verschillende vormen van onderdrukking kennen. In de brochure ‘Een feministische kijk op multiculturaliteit’ stelt het VOK (2005b): “Ongelijkheid tussen mannen en vrouwen heeft vele gezichten [...]. Dat vertaalt zich in een diversiteit aan feminismen [...]. Het VOK beschouwt die verscheidenheid grotendeels als een rijkdom [...].” Het VOK hecht ook belang aan die verscheidenheid binnen het eigen overlegplatform: als pluralistisch overlegorgaan zou ze naast politiek pluralisme graag een vorm van cultureel pluralisme verwezenlijkt zien in haar eigen rangen. De openheid en de aandacht voor hoe feminisme ‘anders’ kan zijn voor ‘allochtone’ en moslimvrouwen lijkt dan ook de aanleiding te zijn geweest voor het aansluiten van twee leden van het moslimfeministische AMV bij het VOK.

Tegelijk zien we het VOK (2005b) pleiten voor ‘universele waarden’: “Het VOK vindt de notie van universele waarden een onontbeerlijke houvast voor de mensheid. Het VOK staat achter universele waarden als vrijheid, gelijkheid en zusterlijkheid.” Hier lijkt het VOK zich op glad ijs te begeven, aangezien het een liberaal-humanistische terminologie hanteert die ook voorkomt in rechts-liberale discoursen (zoals die van Dirk Verhofstadt 2004a, 2004b) die net door het VOK worden verworpen. Het VOK plaatst echter voldoende kanttekeningen bij haar begrip van ‘universele waarden’ zodat duidelijk wordt waarin de visie van het VOK afwijkt van dergelijke vertogen. Het VOK (2005b) kant zich duidelijk tegen een “westers-etnocentrisch feminisme en een westers-etnocentrische toe-eigening van het feminisme” en stoort zich aan het feit “dat vrouwenemancipatie slechts één vorm lijkt te kennen, namelijk die van de tweede feministische golf in het Westen.” Het VOK klaagt bovendien de etnocentrische houding aan die maakt dat “vrouwen (en mannen) uit [andere] culturen [...] onbekwaam [worden] geacht om zelf te bepalen wat emancipatie voor hen inhoudt en hoe ze hun eigen strijd voeren. Die vooronderstellingen zijn arrogant en racistisch [...]”. Met betrekking tot de invulling van ‘universele waarden’ brengt het VOK de volgende nuancering aan:

“Universele waarden kunnen niet door de ene of de andere cultuur exclusief opgeëist worden, maar zijn en blijven een ‘werk in uitvoering’. Het gaat er niet om wie ze het eerst zou hebben ‘uitgevonden’, het gaat er om hoe ze, overal en telkens weer, worden geïnterpreteerd. Dat geldt ook voor de erkenning van de gelijkheid van man en vrouw: die is er niet met de Verlichting gekomen, maar is te danken aan de feministische strijd wereldwijd.” (VOK 2005x)

De nuancering dat ‘universele waarden’ verschillend kunnen worden geïnterpreteerd betekent een belangrijke verruiming van een begrip dat vaak statisch en exclusief wordt gebruikt. Het biedt ruimte voor – in de woorden van Zillah Eisenstein (2004) – ‘andere dan liberale’ invullingen van ‘universele

waarden' zoals gelijkheid en vrijheid. Tegelijk schemert een klassieke invulling van 'zusterschap' toch weer door, daar waar het VOK bij deze passage het bekende citaat van Virginia Woolf aanhaalt: "Als vrouw heb ik geen land. Als vrouw is de hele wereld mijn land." In de manier waarop die uitspraak een zekere ontrouw uitdrukt ten opzichte van de patriarchale cultuur, een verwerpen van bekrompen nationalistische definities beoogt en een vorm van zusterschap beschrijft die etnische en nationalistische grenzen overstijgt, ziet Gloria Wekker (1995: 67-68) de verdiensten in van een dergelijk statement. Maar ze geeft tegelijk aan zich niet te kunnen identificeren met deze uitspraak, ten eerste doordat ze als vrouw met een origine in de Derde Wereld steeds met een land of cultuur in verband wordt gebracht, of ze nu wil of niet. Bovendien vindt ze dat het los staan van een land een privilege is van vrouwen uit hogere klassen en van witte vrouwen: "[it] can only be asserted when there is no challenge to belonging."¹⁶

2.4 Solidariteit als doelstelling

Ondanks de herhaalde nadruk op het verwerpen van een vorm van 'universalisme' die exclusief is, blijft het gebruik van een dergelijke term het gevaar in zich houden dat het VOK dat 'universele' alsnog in haar eigen, witte termen en op basis van haar eigen noden of ervaringen zal definiëren. Maar zolang ze er niet van uitgaat dat haar invulling van bepaalde 'universele' waarden de norm is die door andere feministen of vrouwen gedeeld moet worden (wat een 'vals universalisme' zou zijn), wordt dat risico mijns inziens toch tot een minimum beperkt. Wel is het maar de vraag of 'allochtone' feministen of feministen uit het zuiden deze vorm van feministische solidariteit – die wordt uitgedrukt in het typisch westers-liberale idee van het 'universalisme' – aantrekkelijk zullen vinden en of ze zich er mee zullen kunnen identificeren. De echte uitdaging ligt er dus in om als feministisch overlegplatform samen te werken met feministen van zeer diverse afkomst en achtergrond en om samen tot standpunten te komen rond concrete thema's.

Een aanpak waarbij er – in de woorden van Chandra Mohanty (2002: 501) – aandacht is voor de wijze waarop "het particuliere vaak universeel betekenisvol is, zonder het universele te gebruiken om het particuliere uit te wissen" kan uitkomst bieden als een remedie tegen alle vormen van 'vals universalisme'. Solidariteit of universalisme is dan geen basisvereiste of vertrekpunt meer, maar wordt een *doelstelling*. Op die manier kan een 'universeel feminisme' eventueel iets worden waar feministen wereldwijd, vanuit hun dagelijkse, particuliere situaties gezamenlijk naar streven. De moeilijke balanceract tussen het benadrukken van het particuliere en het streven naar het 'universele' die we nu zien plaatsvinden bij het VOK is dan ook een indicatie voor het vele (solidariteits)werk dat feministische organisaties voor de boeg hebben.

BESLUIT

De benaderingen van het VOK en de NVR om de eigen organisatie meer multicultureel te maken en om zich te positioneren ten opzichte van de in het hoofddoekendebat en in het ruimere 'multiculturele' debat gepresenteerde thematieken zijn zeer verschillend. Zo hanteert de NVR een discours waarin cultureel pluralisme wordt geschuwd, de witte, 'westerse' norm niet in vraag wordt gesteld maar integendeel als norm wordt bevestigd. 'Allochtone' vrouwen zijn vervolgens welkom in de witte vrouwenbeweging zolang ze aan voorwaarden voldoen. Het VOK hecht daarentegen expliciet belang aan het realiseren van cultureel pluralisme en stelt zich vanuit een zelfkritische positie de vraag of de witte vrouwenbeweging de voorwaarden zelf zal kunnen creëren om aansluiting te vinden bij met name moslimvrouwen. De beweging van beide organisaties gaat op dit punt dus precies de tegengestelde richting uit: de NVR lijkt te verwachten dat 'anderen' naar de vrouwenbeweging komen en werpt daarbij bovendien hindernissen (in de vorm van 'voorwaarden') op, terwijl het VOK bereid lijkt haar normerende positie in vraag te stellen en zelf een stap naar 'outsiders' toe te zetten. Beide organisaties handelen dus vanuit hun witte positie. Toch is er een wezenlijk verschil. De NVR maakt die positie immers niet zichtbaar en problematiseert daarbovenop verschil en diversiteit, waardoor 'allochtone' vrouwen mogelijk worden afgestoten, terwijl het VOK haar positie zichtbaar en bevragebaar maakt en zo in staat lijkt bruggen te bouwen.

Getoetst aan Lutz, Phoenix en Yuval-Davis' (1995) notie van 'universality in diversity' en Chandra Mohanty's (1988, 2002) aandacht voor het particuliere als vertrekpunt en bouwsteen voor een grenzenoverschrijdende solidariteit, lijken de in mijn eindwerk binnen de witte organisaties geïdentificeerde tendensen te duiden op twee verschillende manieren om feministische solidariteit te concipiëren. Wat daarbij opvalt is de manier waarop ofwel verschil ofwel het 'universele' als uitgangspunt kunnen fungeren, daar waar er volgens de visie van de genoemde auteurs pas vruchtbare vormen van solidariteit kunnen ontstaan wanneer er vanuit (een aanvaarding van) verschil naar iets universeels wordt gestreefd. De NVR, die meervoudigheid of verschil als mogelijke aanleidingen tot conflict of verdeeldheid lijkt te beschouwen, stelt een 'eenvoudig' of 'eengemaakt' feminisme voorop. De NVR dekt particulariteiten zo al op voorhand toe, ten gunste van een soort 'universeel' vertrekpunt. Vanuit deze houding kan eventueel ook het stellen van voorwaarden worden gezien: door de eigen positie als onbekritiseerbare norm en referentie te beschouwen, wordt van de zaken die voor de NVR 'heilig' of vanzelfsprekend zijn, verwacht dat ze dat voor 'anderen' eveneens zijn of worden. Solidariteit wordt dan pas mogelijk nadat 'anderen' het door de dominante groep vastgelegde vertrekpunt aanvaarden en eventueel zelfs pas nadat ze de eigen loyaliteiten achter zich hebben gelaten. Het VOK vertrekt

daarentegen van de aanvaarding van verschil als verrijking en zoekt van daar uit een gemeenschappelijke, 'universele' noemer om dat verschil onder te plaatsen. Op dit punt toonde ik echter aan dat ook het VOK de neiging lijkt te vertonen om een abstract idee van 'universele waarden' naar voren te schuiven als vertrekpunt en 'houvast', waarbij het niet zozeer het risico loopt eigen normen tot universele normen te verheffen (want het laat een concrete invulling van die waarden open), maar mogelijk wel 'allochtone' vrouwen zal afschrikken door de typisch westers-liberale taal waarin het haar vorm van feministische solidariteit presenteert.

Eén van de belangrijkste conclusies van mijn onderzoek luidt dat het in vraag stellen – door de witte organisaties – van de eigen, geprivilegieerde positie en de racistische dynamieken die er aan ten grondslag liggen of die er uit resulteren meer gelijkwaardige en vruchtbare relaties en samenwerkingen kan opleveren tussen witte en 'allochtone' vrouwen en feministen. Uit mijn onderzoek blijkt verder dat de gehanteerde strategieën gevolgen zullen hebben voor het transformeren van de Vlaamse vrouwenbeweging. Ondermeer een beweging van binnenin de vrouwenbeweging naar buiten toe, het expliciteren en in vraag stellen van de eigen loyaliteiten of van wat voor jezelf 'heilig' is en het erkennen van verschil als basis voor het bouwen van bruggen overheen wij-zij tegenstellingen kwamen allemaal naar voren als elementen van een strategie van samenwerking en solidariteit die de Vlaamse vrouwenbeweging kan transformeren en aan feministische praktijken een bredere en sterkere basis kan geven naar de toekomst toe.

NOTEN

1. Het eindwerk waarop dit artikel gebaseerd is, kan bij de auteur opgevraagd worden.
2. Hoewel ik hier vooral doel op de geschiedenis en achtergrond van 'allochtone' inwoners van ons land, is het eveneens interessant om na te gaan hoezeer het koloniale verleden van België al dan niet in deze geschiedenis ingeschreven is geweest. Zo wijst Piet Creve (1999) op het feit dat, nadat vrouwen in België in 1948 stemrecht hadden gekregen, vrouwen in de toenmalige Belgische kolonie Congo nog tot de 'onafhankelijkheid' in 1961 op stemrecht moesten wachten. Hoewel er in Congo reeds in 1957, onder Belgisch bewind, gemeenteraadsverkiezingen werden georganiseerd, werden vrouwen daarvan uitgesloten. Creve gaat er van uit dat er van dit vrouwenstemrecht amper een punt werd gemaakt en wijst op het feit dat zelfs publicaties ter gelegenheid van de viering van 50 jaar vrouwenstemrecht in België (in 1998) er geen melding van maken.
3. De opdeling 'autochtoon'-'allochtoon' is een etnisch-raciaal geconnoteerd begrippenpaar, dat mensen in Vlaanderen op basis van 'ras' of etniciteit (evenals klasse en religie) respectievelijk in- en uitsluit van de cultureel dominante (witte) groep. Het is echter moeilijk om de termen niet te gebruiken. Wel zal ik, net als Gloria Wekker en Helma Lutz (2001: 27-28), de woorden telkens tussen aanhalingstekens plaatsen, enerzijds om er mijn ongenoegen mee uit te drukken, anderzijds om te benadrukken dat deze termen slechts constructies zijn.
4. In de plaats van 'blank' zal ik de term 'wit' hanteren. Deze term maakt beter zichtbaar dat, zoals ondermeer Gloria Wekker (1996: 61) betoogt, "ook 'witheid' een etnische positie is." De term 'wit' neemt bovendien ook afstand van de superieure connotaties die aan de term 'blank' kleven. 'Wit', noch 'zwart' zijn homogene categorieën. Om te vermijden de categorieën of de

posities waar ze naar verwijzen te essentialiseren, was ik initieel geneigd beide woorden tussen aanhalingstekens te plaatsen, maar ik zal het toch niet doen. Ik wil de interne complexiteit van categorieën als 'wit' en 'zwart' erkennen, maar ik wil tegelijk onderstrepen dat de situatie in Vlaanderen op dit moment behoorlijk zwart-wit is. Met name een relativeren van de (onzichtbare) categorie 'wit', die in het Vlaanderen van vandaag duidelijke privileges met zich heeft verbonden, is daarom niet op zijn plaats.

5. Het debat 'Feminisme in veelvoud' vond plaats in Amazone (Brussel) op 22 juni 2004.
6. In navolging van Toni Morrison pleit Helma Lutz (1996: 124) ervoor "de kritische blik te wenden van het raciale object naar het raciale subject, van de beschrevene naar de beschrijvers." Deze focus brengt in beeld welk belang de dominante cultuur heeft bij de huidige debatten over 'de multiculturele samenleving'.
7. Zelf sta ik voor een feminisme dat verder gaat dan het 'bevrijden' van vrouwen. Feministische analyses zetten traditionele concepties rond gender immers op losse schroeven, waardoor ook de strijd van gendervariante mensen (transgenders, transseksuelen, enz.) als een feministische strijd moet worden gezien. In mijn eindwerk bestudeerde ik echter uitsluitend feministische groepen die zich expliciet profileerden als vrouwen (bewegingen), waardoor ik zelf dan ook hun terminologie overneem ('vrouwenbeweging', 'een feminisme voor alle vrouwen').
8. Tenzij anders vermeld, haal ik uitspraken van bovenvernoemde personen die ik in dit artikel citeer uit de interviews die ik in het kader van mijn eindwerk van hen afnam. Het gaat om de volgende interviews: Interview met Khadija Aznag, Brussel, 8 april 2005 – Kitty Roggeman, Antwerpen, 19 april 2005 – Francly Van der Wildt, Brussel, 27 april 2005 – Saliha Berhili (AMV), Antwerpen, 28 april 2005 – Rabeha Hadri, Antwerpen, 12 juli 2005.
9. Tot op vandaag heeft de Vrouwenraad zich niet officieel uitgesproken in het debat over de hoofddoek: over deze kwestie voerde de NVR enkel interne discussies. Op basis van interne documenten en enkele uitspraken concludeerde ik in mijn eindwerk niettemin dat er een tendens lijkt te bestaan waarin de hoofddoek als onderdrukkend wordt gezien. Zoals we echter bij het VOK zullen zien, hoeft een dergelijke visie op de hoofddoek niet automatisch te leiden tot een negatieve stellingname jegens het dragen van een hoofddoek of ten opzichte van moslimvrouwen die een hoofddoek dragen.
10. Het meest recente initiatief van de Vrouwenraad omtrent multiculturaliteit is het project 'Naar een kleurrijke Vrouwenraad', waarmee er in vier bijeenkomsten, onder leiding van Lida Van den Broek, wordt getracht niet alleen 'allochtone' organisaties, maar ook jonge organisaties aan te trekken om lid te worden van de Vrouwenraad.
11. De Vrouwenraad reageert in dit document nog op een andere passage uit het syntheseverslag van de Commissie voor Interculturele Dialoog (2004: 10), namelijk op de formulering: "Het in zichzelf gekeerd zijn en het misprijzen van de andere zijn geen bescherming voor een cultuur, eerder een verarming." Die zin besluit een paragraaf uit het syntheseverslag waarin ondermeer wordt betoogd dat "een cultuur veelzijdiger kan worden, zich van binnenuit kan 'pluraliseren' (zo is uit het Europese christendom, op zijn beurt voortgesprongen uit het Grieks-Latijnse heidendom, de kiem ontstaan van een rijke atheïstische en agnostische traditie)." De NVR (2005a: 3) repliceert daar op: "Het is waar dat 'het in zichzelf gekeerd zijn en het misprijzen van de andere geen bescherming voor een cultuur zijn, eerder een verarming', maar daaruit kan men niet als waarheid afleiden dat elk misprijzen en afwijzen een verarming betekent." Zowel in het document van de NVR als in het verslag van de dialoog worden deze uitspraken niet duidelijk in context gebracht. Toch lijkt de uitspraak van de NVR er op te wijzen dat ze het recht wil behouden andere culturen of aspecten daarvan te misprijzen.
12. De brief werd mee ondertekend door nog 19 andere 'allochtone' vrouwenorganisaties en kreeg de steun van 5 witte organisaties en individuen, waaronder het VOK.
13. Over die eis voor migrantenstemrecht vertelde Kitty Roggeman mij in een e-mail van 12 augustus 2005 dat die eis er volgens haar sinds het begin van het VOK is geweest, weliswaar zonder dat er toen veel aandacht aan werd besteed: "het is 'vanzelfsprekend' gevonden op een moment dat de problematiek algemeen aan de orde was."
14. Tijdens het schrijven van mijn eindwerk was deze brochure nog niet gepubliceerd. Ik heb

me in mijn eindwerk dus gebaseerd op voorlopige teksten, die echter al wel de grote lijnen bevatten van de uiteindelijke brochure.

15. De auteurs verwijzen bij dit citaat naar een werk van Patricia Hill-Collins (1990). *Black Feminist Thought*. Harper Collins Academic, London.
16. Gloria Wekker verwijst bij dit citaat naar een werk van Alice Walker (1984). *In Search of Our Mother's Gardens*. Women's Press, London.

BIBLIOGRAFIE

- 'Eerste syntheseverslag van de Commissie voor Interculturele Dialoog,' december 2004. Op: *Interculturele dialoog*, www.intercultureledialoog.be
- Bellal, Selma, Sarah Bracke, Sandrine Debunne, Bettina Knaup, Bénédicte Martin, María Puig de la Bellacasa (2004). 'Niet in onze naam' In: *De Standaard* (8 maart).
- Botman, Maayke, Nancy Jouwe & Gloria Wekker (red.) (2001) *Caleidoscopische Visies. De zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwenbeweging in Nederland*. Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen.
- Bracke, Sarah (2004). "'Niet in onze naam' Een hartenkreet tegen de inzet van het feminisme in de 'beschavingsoorlog'" *Ethiek en Maatschappij* 7(4).
- Creve, Piet (1999). 'Een voetnoot in de koloniale geschiedenis? Congolese vrouwen en de verkiezingen in Belgisch-Congo' *Brood & Rozen* (2).
- De Bleeckere, Nathalie en Brigitte Myle (red). (2005). *Verslagboek van het debat 'Feminisme in veelvoud'. 22 juni 2004*. Brussel: Amazone.
- Dequeecker, Ida (2004). 'Naar een nieuw elan met de moslimvrouwenbeweging? Het feministisch debat in Vlaanderen' *Kenteringen* (10) december.
- Eisenstein, Zillah (2004). 'What's In A Name? Seeing Feminism, Universalism, and Modernity' In: *Against Empire, Feminisms, Racisms and Fictions of 'The' West*. London: Zed Press. Bron: <http://web.cortland.edu/wagadu/issue1/universe.html>
- Grewal, Inderpal en Caren Kaplan (1994). 'Introduction: Transnational Feminist Practices and Questions of Postmodernity' In: Grewal, Inderpal en Caren Kaplan (red.) *Scattered Hegemonies. Postmodernity and Transnational Feminist Practices*. Minneapolis/London: University of Minnesota Press.
- Hermans, An (2002). 'Feminisme, vrouwenverenigingen, acties 19de - 20ste eeuw' In: *Syllabus Vrouw en geschiedenis. Emancipatiebewegingen en -organisaties*, academiejaar 2002-2003.
- Hoving, Isabel (1996). 'Het plezier van de koprol. Kanttekeningen bij een interculturele wetenschapspraktijk' In: Gloria Wekker en Rosi Braidotti (red.) *Praten in het donker. Multiculturalisme en anti-racisme in feministisch perspectief*. Kampen: Kok Agora.
- Jans, Erwin (2005). 'De open deur van de multiculturaliteit' *Courant, Informatieblad van het Vlaams Theater Instituut* vzw (72) maart-april.
- Lorde, Audre (1984). *Sister Outsider. Essays & Speeches by Audre Lorde*. California: The Crossing Press.
- Lorde, Audre (1984x). 'An Open Letter to Mary Daly' In: *Sister Outsider. Essays & Speeches by Audre Lorde*. California: The Crossing Press.
- Lutz, Helma, Ann Phoenix & Nira Yuval-Davis (1995). 'Introduction. Nationalism, Racism and Gender - European Crossfires' In: Helma Lutz, Ann Phoenix, Nira Yuval-Davis (red.) *Crossfires. Nationalism, Racism and Gender in Europe*. London: Pluto Press.
- Lutz, Helma (1996). 'Doeken des aanstoots. Een beschouwing over hoofddoeken en genderverhoudingen in de multiculturele samenleving' In: Gloria Wekker en Rosi Braidotti (red.) *Praten in het donker. Multiculturalisme en anti-racisme in feministisch perspectief*. Kampen: Kok Agora.
- Mohanty, Chandra (1988). 'Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses' *Feminist Review* (30).

- Mohanty, Chandra Talpade (2002). '“Under Western Eyes” Revisited: Feminist Solidarity through Anticapitalist Struggles' *Signs. Journal of Women in Culture and Society* 28(2).
- NVR (2004a). 'Krantenartikels rond het hoofddoekdebat. Weergave van pro en contra argumentaties' (niet exact gedateerd)
- NVR (2004b). 'Voorbereidende tekst Gender en Multicultuur. Raad van Bestuur 11 mei 2004'
- NVR (2005a). 'Enkele bedenkingen van de Nederlandstalige Vrouwenraad bij het eerste syntheseverslag van de Commissie voor interculturele dialoog' 24 februari.
- NVR (2005b). 'Historiek' Op: *Vrouwenraad*, www.vrouwenraad.be
- NVR (2005c). 'Honderd jaar Vrouwenraad in vogelvlucht' In: persmap persconferentie 17 januari 2005.
- NVR (2005d). 'Vrouwenraad?' (voorstellingsbrochure)
- NVR (2005e). *Vrouwenraad. Werkingsverslag 2004*.
- Okin, Susan Moller (1999). 'Is Multiculturalism Bad for Women?' In: Cohen, Joshua & Matthew Howard & Martha C. Nussbaum (red.) *Is Multiculturalism Bad for Women?* New Jersey: Princeton University Press.
- Organisaties Tegen een Hoofddoekenverbod In Scholen (OTHIS) (2004). 'Over het verbod van hoofddoeken op school' (brochure) september. Zie ook: www.vrijheid-hoofddoek.be
- Prins, Baukje (2000). *Voorbij de onschuld. Het debat over de multiculturele samenleving*. Amsterdam: Van Genneep.
- Roggeman, Kitty (2004a). 'Echte gelijkheid' In: *De Standaard* (19 januari).
- Roggeman, Kitty (2004b). 'Neen tegen het verbod op hoofddoeken' *Koren en kaf* 24(1).
- Saharso, Sawitri (2002). 'Een vrouw met twee missies. Reactie op Helma Lutz' *Gender. Tijdschrift voor genderstudies* 5(3).
- SAMV (2005). 'Brief aan de Nederlandstalige Vrouwenraad' 17 juni.
- Scott, Joan W. (1995). 'Universalism and the History of Feminism' *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 7(1).
- Teugels, Marleen en Nejat Amerrouss (2005). 'De magie van het maagdenvlies' *Knack* 35(20).
- Van der Wildt, Francy (2004a). 'Intentieverklaring voor het voorzitterschap van de Nederlandstalige Vrouwenraad. De vrouwenbeweging is voor zichzelf de uitdaging van de toekomst' 21 oktober.
- Van der Wildt, Francy (2004b). 'Woord vooraf' *Vrouwenraad*, '10 jaar na Peking' (4).
- Van der Wildt, Francy (2005a). 'Met of zonder hoofddoek, feminisme blijft nodig' *Sampol, Samenleving en politiek* 12(4).
- Van der Wildt, Francy (2005b). 'Met of zonder hoofddoek, feminisme blijft nodig' *Vrouwenraad*, 'De interculturele samenleving', (3).
- Verhofstadt, Dirk (2004a). 'Schiet niet op de boodschapper' *De Standaard* 3 september.
- Verhofstadt, Dirk (2004b). 'Iedereen is gelijk, of niemand is gelijk' *De Standaard* (5 oktober).
- VOK (2003). 'VOK-weekend. 24 januari 2003' (verslag)
- VOK (2004a). 'Eisenpakket Vrouwendag Hasselt 2004 Beeldvorming' 11 november. Op: www.vrouwendag.be
- VOK (2004b). 'Insteken voor een interculturele dialoog: emancipatie, feminisme en gelijkekansenproblematiek bij autochtone en allochtone vrouwen in België' mei.
- VOK (2005a). 'De hoofddoek verbieden in alle openbare ambten?' juni (niet exact gedateerd).
- VOK (2005b). 'Een feministische kijk op multiculturaliteit' (brochure) oktober (niet exact gedateerd)
- Wekker, Gloria (1995). 'After the Last Sky, Where Do the Birds Fly?' What can European Women Learn from Anti-Racist Struggles in the United States?' In: Helma Lutz, Ann Phoenix, Nira Yuval-Davis (red.) *Crossfires. Nationalism, Racism and Gender in Europe*. London: Pluto Press.

Wekker, Gloria (1996). 'Praten in het donker. Reflecties op de praktijk van het weten in Nederlandse vrouwenstudies' In: Braidotti, Rosi & Gloria Wekker (red.) *Praten in het donker. Multiculturalisme en anti-racisme in feministisch perspectief*. Kampen: Kok Agora.

Wekker, Gloria en Helma Lutz (2001). 'Een hoogvlakte met koude winden. De geschiedenis van het gender- en etniciteitsdenken in Nederland' In: Maayke Botman, Nancy Jouwe en Gloria Wekker (red.) *Caleidoscopische Visies. De zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwenbeweging in Nederland*, Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen.

Zine, Jasmin (2004). 'Creating a Critical Faith-Centered Space for Antiracist Feminism. Reflections of a Muslim Scholar-Activist' *Journal of Feminist Studies in Religion* 20(2).

CONTACTGEGEVENS

Sara S'Jegers

ex-studente Voortgezette Opleiding Vrouwenstudies UA
Haringrodestraat 8
2018 Antwerpen
T. 03 297 13 01
sarasjegers@yahoo.com

Image et représentation
Vrouwen in beeld

De la représentation à la fabrication du comportement de la femme dans les productions dites populaires

---

Daniela Antonova
(Exil d'avenir asbl)

Nous étudions la représentation de la femme dans les productions dites « populaires » ; les romans sentimentaux, ceux des années trente, sur lesquels nous avons écrit un mémoire, et les reality-shows actuels, qui peuvent, à plus d'un titre, être considérés comme les descendants des romans sentimentaux. Ces deux types de productions tiennent un discours dont la cible en termes de contenu et de public est, entre autre, et pour ce qui nous intéresse ici, la femme. Lorsque l'on parle de l'image de la femme et de sa place dans la société, c'est ce qui est relatif à la possibilité de changement, ou d'évolution, qui nous intéresse. Or ces productions « populaires » ne donnent pas une image de la femme qui prend en compte cette possibilité de changement, alors que par ailleurs, elles prétendent dessiner une représentation proche de la réalité de ceux, et surtout de celles, qui les apprécient. Nous avons exploité l'apport du savoir féministe en ce qui concerne l'analyse des rôles masculins et féminins, l'étude de leur fabrication, de leur représentation et des rapports de genre qui opèrent. Nous avons plus particulièrement analysé comment l'identité du modèle féminin dans ces productions est représentée et construite, ce qu'une femme doit être ou faire pour être considérée comme femme, et figurer comme héroïne féminine. Dans les reality-shows, on pourrait dire que l'impératif de compétition est émancipateur pour la femme, par rapport aux productions des années trente, parce qu'on ne l'appelle plus à rentrer au foyer, mais à être elle aussi compétitive, sur le devant de la scène. Seulement, on remarque que cette compétition, qui n'énonce pas toujours ses critères, et dans laquelle il faut très rapidement se faire remarquer, est très déstabilisante et peut pousser les femmes à retourner à un impératif de la séduction à tout prix.

MOTS-CLÉS [roman sentimental, reality-show, image de la femme]

Van de voorstelling tot de modellering van het gedrag van de vrouw in de zogenaamde volksproducties

Ik bestudeerde de voorstelling van de vrouw in de zogenaamde 'populaire' of volksproducties: de sentimentele romans van de jaren dertig – waarover ik een eindwerk schreef – en de huidige reality-shows die om verschillende redenen kunnen worden beschouwd als de opvolgers van de sentimentele romans. Beide concentreren ze zich zowel qua inhoud als qua doelpubliek op het onderwerp dat ons hier bezighoudt, de vrouw. Als ik het heb over de plaats van de vrouw in de maatschappij dan is dat omdat ik hier geïnteresseerd ben in de mogelijke verandering, de ontwikkeling van de vrouw in die maatschappij. Deze 'populaire' producties geven een beeld van de vrouw dat geen rekening houdt met deze mogelijke verandering terwijl ze de vrouw willen voorstellen zoals diegenen (mannen en vooral vrouwen) die hun producties appreciëren haar eigenlijk willen zien. Wat betreft de analyse van de mannelijke en vrouwelijke rollen en de studie van de constructie en de representatie van die rollen en de genderverhoudingen die daarbij een rol spelen, heb

ik de feministische ervaring en kennis aangesproken. Ik heb in deze producties vooral geanalyseerd hoe de identiteit van het vrouwelijke model gerespresenteerd en geconstrueerd is, wat een vrouw moet zijn of doen om als vrouw te worden aanzien en om als vrouwelijke heldin te kunnen optreden. De reality-shows zijn eerder emanciperend voor de vrouw vergeleken bij de producties van de jaren dertig aangezien ze niet langer wordt aangemoedigd om aan de haard te blijven maar ze wordt ertoe aangezet competitief te zijn en op de voorgrond te treden. We stellen echter vast dat deze competitie, waar niet altijd criteria gehanteerd worden, en waarin men zich heel snel moet doen opmerken, erg destabiliserend is en vrouwen ertoe kan aanzetten om terug te keren naar de strategie van verleiding tegen elke prijs. **SLEUTELWOORDEN [sentimentele roman, reality-show, beeldvorming van de vrouw]**

INTRODUCTION

Décriées par les intellectuels, les productions dites « populaires », littéraires ou audio-visuelles, prêtent le flan à une critique généralisée qui se solde souvent par l'absence d'une analyse poussée. Les deux types de productions dont il va être question dans cet article, le roman sentimental populaire et le reality-show, sont pourtant un terrain privilégié pour étudier l'image de la femme et les rapports de genre qui y sont mis en scène.

Le silence sur le roman sentimental dit « populaire » dans la critique et la recherche institutionnelle est étonnant lorsque l'on connaît l'importance quantitative du lectorat. Même dans la recherche sur la littérature populaire, les analyses rigoureuses restent peu nombreuses, tandis qu'ailleurs les tentatives de dévalorisation abondent. Il en va de même pour les reality-shows, qui, s'ils sont couramment critiqués, restent tout de même très peu analysés de manière approfondie. S'engager dans ce genre de recherche reste donc toujours un défi.

Si ces productions sont couramment qualifiées de « populaires », ¹ le terme n'en demeure pas moins ambigu. On n'en finirait pas avec les équivoques du mot « populaire » appliqué à un objet culturel. Pour notre part, nous pensons que ces productions sont peut-être « populaires » dans le sens où elles s'adressent au « peuple » (ou à la « masse »), mais certainement pas dans le sens où elles peuvent prétendre en refléter la réalité. Ainsi, quand on parle de productions populaires, on parle de productions autoproclamées populaires qui s'adressent au peuple en avançant l'argument qu'elles savent en refléter la réalité.

Et, si ces productions s'adressent au « peuple », les questions que l'on peut se poser sont : que lui disent-elles ? Comment fonctionnent-elles en tant que vecteur d'idéologie ? Et comment la critique féministe peut-elle nous aider à préciser notre regard, à pousser l'analyse au-delà de la simple critique pamphlétaire, qui n'est souvent qu'un cri d'indignation, certes savant, et, la plupart du temps, le fait d'intellectuels hommes reconnus, ayant tendance à

amalgamer dans leur mépris les productions populaires et ceux – et celles – qui les apprécient ?

Car une des raisons qui nous pousse à étudier les productions dites populaires, c'est que d'une part elles sont véhiculaires d'idéologies relatives à ce qui nous intéresse ici, et qui est la représentation de la femme, son image, et les rôles qui lui sont attribués pour exister. Et d'autre part, lorsque l'on parle de l'image de la femme et de sa place dans la société, c'est ce qui est relatif à la possibilité de changement, ou d'évolution, qui nous intéresse. Or, ces productions populaires ne donnent pas une image de la femme qui prend en compte cette possibilité de changement, alors que par ailleurs, elles prétendent dessiner une représentation proche de la réalité de ceux, et surtout celles, qui les apprécient.

APPORT DE LA RECHERCHE FÉMINISTE DANS L'ÉTUDE DU ROMAN SENTIMENTAL POPULAIRE

Lorsque l'on étudie le roman sentimental populaire, deux caractéristiques se dégagent :

- Il s'agit de productions qui s'adressent principalement aux femmes, car le roman d'amour est traditionnellement considéré comme lu en majorité par les femmes, ce que démontrent les enquêtes récentes réalisées sur le lectorat. De plus, le roman d'amour a été pendant longtemps un des seuls domaines littéraires dans lequel la présence de la femme auteur était tolérée.²
- Le roman sentimental est ainsi défini par le fait qu'il raconte une histoire d'amour.³

Les réflexions issues des mouvements féministes ont eu pour effet de questionner les structures sociales, culturelles, linguistiques et politiques qui sous-tendent l'inégalité des rapports de sexe. L'institution littéraire n'a pas échappé à cette remise en question. Certains discours et représentations qui s'exposaient comme universels sont apparus comme construits et sexués, et comme autant de lieux communs qui manipulent la production de la signification textuelle et de la lecture. La littérature consacrée et reconnue, se rattachant à la tradition lettrée, a été ainsi dénoncée comme essentiellement mâle. Les questions amenées par la critique féministe se sont avérées pertinentes pour l'analyse de la démarcation opérée entre la « haute » littérature et la paralittérature, la littérature pour tous et la littérature pour femmes.

Il apparaît que, malgré des réticences plus ou moins fortes selon les périodes et les milieux, le roman d'amour a toujours fini par être considéré comme un genre littéraire appartenant au domaine féminin, aussi bien pour la lecture que pour l'écriture.⁴ L'amour a toujours été représenté comme le domaine par excellence qui intéresse la femme, et qui la concerne directe-

ment. Les héroïnes dans ce type de romans sont cantonnées à la sphère du privé ; celle des sentiments, du foyer, des enfants ; univers dont l'axe central est l'amour. L'identification de la lectrice avec l'héroïne est ainsi recherchée et supposée opérante.

L'amour, dit-on, n'obéit à aucune loi. Il s'oppose à la raison et procède d'une alchimie mystérieuse. Il souffle où il veut, comme la vie et la mort il reste un des grands mystères de l'existence. Il peut, nous dit-on, accorder les princes et les souillons, les reines et les gueux.

Mais si l'on suit cette métaphore, il y a lieu de s'étonner lorsque nous voyons dans la vie que très peu de princes épousent leurs belles, mais pauvres, bergères.

Plusieurs chercheuses féministes ont postulé que l'amour n'est pas inhérent à une éternelle nature humaine, mais procède d'une construction socioculturelle qui organise la trajectoire des rapports sociaux de sexe.⁵ Nous situant dans cette optique de recherche, dans un mémoire portant sur les romans-feuilletons sentimentaux populaires des années trente en Belgique, nous avons tenté de repérer dans la trame narrative quelles sont les conditions pour que se cristallise une relation amoureuse typique.⁶ C'est de cette recherche que proviennent les quelques constatations qui suivent.

DE LA REPRÉSENTATION À LA FABRICATION DU COMPORTEMENT DE LA FEMME DANS LES ROMANS SENTIMENTAUX POPULAIRES DES ANNÉES TRENTE

De tout temps, l'argument de vente des romans populaires sentimentaux consistait à dire que les récits proposés ressemblent à la réalité. On nous dit que la femme peut lire ces romans parce qu'elle y retrouve des problèmes et des questionnements qui font référence à sa propre expérience de vie.⁷ Si on suit ce discours, on comprend qu'il s'agit donc, dans ce type de romans, de favoriser l'identification de la lectrice avec l'héroïne. Et cette identification suppose également la prise en compte du contexte de la lectrice et de l'idéologie environnante de l'époque.

C'est pourquoi, dans le travail que nous avons fait sur les romans-feuilletons sentimentaux des années trente, nous avons décidé, d'une part, de les analyser en regard du discours idéologique et politique de l'époque, et, d'autre part, d'y repérer les traces éventuelles de ce discours, à travers l'analyse des modèles d'héroïnes opérant dans le récit.

Nous avons exploité l'apport du savoir féministe en ce qui concerne l'analyse des rôles masculins et féminins, l'étude de leur fabrication, de leur représentation et des rapports de genre qui opèrent. Nous avons plus particulièrement analysé comment est représentée et construite l'identité du modèle féminin dans ces productions, ce qu'une femme doit être ou faire pour être

considérée comme femme et figurer comme héroïne féminine.

Si nous avons choisi les années trente, c'est qu'il s'agissait d'une période où était à l'œuvre un discours politique et idéologique bien spécifique adressé aux femmes. Ce discours peut se repérer aussi bien dans la presse de l'époque que dans les politiques prises, telles que la politique de natalité, celle relative au travail, de même que les mesures juridiques concernant le mariage, le divorce et la tutelle pour ne citer que celles-là.

Les années trente ont été une période instable de crise économique et politique, avec une forte montée du chômage. C'est l'entre-deux-guerres ; les femmes qui ont travaillé pendant la première guerre, pour remplacer les hommes partis au front, sont invitées, une fois les combattants revenus, à réintégrer leurs foyers, à ne pas voler le travail des hommes. Il y avait aussi, au lendemain de la guerre, une forte politique pour la croissance de la natalité ; le rôle de la mère au foyer s'en est trouvé glorifié. Le discours adressé aux femmes étant très clair, il était donc plus facile d'en repérer les éventuelles traces dans la fiction.

A cet effet, nous avons étudié la structure narrative et sémantique pour dégager les rapports des héroïnes à la sphère de la production (travail, création artistique) et de la reproduction (maternité, foyer), ainsi que les rapports homme-femme (héros-héroïne), l'opposition entre la sphère de l'amour et du pouvoir dans la trame narrative, la naturalisation des rôles féminins et masculins chez les personnages, et enfin, la mise en scène de l'amour, que nous avons analysée comme valeur potentiellement surdéterminée par des instances économiques et des rapports de pouvoir.

Les femmes dont il est question dans les romans populaires sentimentaux n'existent peut-être pas en tant que réalité historique, mais peuvent se prêter à des modèles d'identification dont il importe de saisir les ressorts. Il s'agit de comprendre ce qui se joue dans cette unité factice du modèle féminin qui nous est proposé. Dans ces romans, le signe distinctif de la vraie héroïne, et de la vraie femme, est qu'elle est présentée dès le départ comme une femme qui ne se préoccupe et ne vit que pour son foyer. L'extérieur ne représente pour elle que dangers et déceptions, surtout lorsqu'elle s'y aventure seule.

Ainsi, par exemple, dans le roman intitulé *Le houx porte-bonheur*,⁸ l'héroïne, Georgette, est heureuse de vivre sans amis autres que sa famille, et elle craint les amis autour de son mari ; « Rien n'existait pour elle sans lui ». Elle demande à son mari : « Ecoute chéri, gardons jalousement notre bonheur, voyons le moins de monde possible ». De plus le foyer ne signifie pour elle qu'un espace de repli sur le couple ; « Gilberte, si sociable autrefois, n'était jamais plus contente que, lorsque le soir elle refermait la porte, avec force sourires, sur les invités ».

Il est intéressant d'analyser les modèles d'héroïnes féminines qui sont valorisés, et les rôles proposés aux femmes pour mériter l'amour et pour

être heureuses. Cela nous amène à comprendre comment certains comportements féminins sont suggérés comme norme ou idéal.

Nous avons constaté que dans ces productions, on s'adresse aux femmes non pour les faire sortir de ce que les rôles auxquels on les assigne peuvent avoir de limitatif, mais pour les conforter dans une position qui les renvoie toujours à l'infériorité, à travers une essentialisation des rôles féminins et masculins.

La «vraie femme» telle qu'elle est mise en scène dans ces romans est frêle et fragile, et contraste avec la puissance de l'homme. Sa sensibilité est valorisée au détriment de son intelligence, ainsi que son dévouement et sa soumission aux dépens de l'ambition ou des spéculations intellectuelles. De la sorte, les deux sexes se trouvent clairement opposés. Ces comportements sexués sont présentés comme innés et vont influencer la répartition des activités publiques et privées entre l'homme et la femme.

A la femme échoit le domaine du privé ; celui de la maternité, de la famille, de la maison, et surtout, de l'amour. Pour être aimée, il est demandé à l'héroïne la reddition totale de sa liberté. Le bonheur amoureux est censé compenser la perte de l'indépendance, de la liberté, et du droit à la réussite dans la sphère publique. La soif de pouvoir ou d'indépendance, le désir d'élévation sociale, de réussite professionnelle ou matérielle, l'investissement dans la sphère publique, le détachement par rapport aux fonctions maternelles sont autant de signes distinctifs des anti-héroïnes, ou des héroïnes en voie de perdition (et en voie de perdre l'amour, qu'elles ne semblent plus mériter).

On peut constater ainsi comment, dans le roman sentimental populaire, la naissance de l'amour, son développement et sa finalité sont corrélés à des rôles féminins et masculins socialement construits. L'amour légitime et reconnu comme véritable est celui qui va satisfaire aux exigences de la société patriarcale, et semble ne pouvoir s'inscrire que dans l'asymétrie des inégalités entre l'homme et la femme.

Ainsi, par exemple, dans un roman intitulé *Le Legs*,⁹ l'héroïne, Gilberte, quitte son mari lorsqu'elle apprend que celui-ci l'a épousée pour sa dot. Elle va s'installer chez des amis et reprend la sculpture pour laquelle elle était très douée ; «Je ne veux pas rester emprisonnée par ces liens étouffants qui sont le souci du qu'en dira-t-on et de l'éternelle routine» dit-elle. Elle va devenir une sculptrice reconnue, mais finira, après maintes péripéties, à l'instar de toutes les vraies héroïnes, par réintégrer son foyer, en disant à son mari ; «Je ne me suis pas rendue compte que ce désir passionné de réussite qui me possédait, cette volonté effrénée de travail n'était pas autre chose que l'espoir inavoué de te reprendre.»

En résumé, l'on pourrait dire que les figures féminines dans les romans populaires sentimentaux suivent une série de trajectoires stéréotypées, car n'offrant aucune surprise : la femme dévouée, modeste et vertueuse mérite

l'amour, la femme qui rêve d'ascension sociale et qui est prête à tout pour y arriver, même à utiliser ses charmes ou à écraser ses concurrentes, ne sera pas récompensée par l'amour; la jeune fille fragile, qui a eu une enfance difficile, qui vit dans la précarité trouvera un homme pour la protéger et l'épouser; la jeune fille qui a fait des études pour s'élever va laisser tomber son travail pour s'occuper de son foyer, etc.

Dans ces romans, il est montré qu'il est normal que la femme soit enfermée au foyer, que c'est même bien, puisque c'est sa nature qui l'exige, sa nature de femme pour qui l'amour est plus important que tout. Et si elle travaille, c'est normal qu'elle ait une place inférieure à celle de l'homme, puisque son royaume à elle, ce pour quoi elle doit se battre, c'est son foyer. Et celles qui ne font pas ce choix, les anti-héroïnes, finissent toujours par le regretter.

Nous avons vu ainsi, au moyen d'une grille de lecture inspirée par l'apport du savoir féministe, comment est fabriqué le comportement de l'héroïne présenté comme modèle féminin dans le roman populaire sentimental des années trente. Nous y avons retrouvé les traces d'un enjeu idéologique visible de cette époque, qui visait à renvoyer les femmes au foyer. Même au-delà des années trente, la glorification de la femme au foyer, se consacrant à son couple, à ses enfants, à sa maison et à sa famille restera l'une des figures récurrentes du genre sentimental.

C'est au moyen de ces mêmes outils, inspirés par l'analyse féministe des rapports de sexe et de genre, que nous avons appréhendé cette nouvelle forme de production populaire actuelle appelée la télé-réalité. Entre l'époque des romans sentimentaux populaires et celle des reality-shows, soixante-dix ans se sont écoulés. Le contexte n'est plus le même. Pourtant ces deux objets d'étude ont plus d'un point en commun. On peut même dire qu'à plus d'un égard, ils appartiennent à la même famille de produits. Comme le roman populaire, le roman photo, les sitcom, ou les sagas familiales du type «Dallas», le reality-show s'intéresse – et en l'occurrence fabrique – un temps non événementiel où l'espace privé – salon, cuisine, intérieur, quotidien – se trouve au centre de l'action (ou de l'inaction). Comme son ancêtre, le reality-show prétend représenter la réalité, et avant toute chose la réalité de ceux – et celles – qui l'apprécient. Nous rappelons que l'argument de vente des romans sentimentaux populaires est, encore aujourd'hui, que ce qui s'y passe colle à la réalité de ceux qui le lisent. Le reality-show partage exactement la même logique, mais poussée plus loin. Ce n'est plus tant que le spectacle proposé colle à la vie de ceux qui le contempnent, c'est que cette vie devient elle-même le spectacle montré. Le nom résume d'ailleurs parfaitement l'argument promotionnel.

Il s'avère donc que l'étude du roman sentimental populaire des années trente peut être un préalable à celle des reality-shows. Cette dernière production de masse semble avoir pris de cours ses détracteurs. La question principale érigée en cri d'indignation à l'apparition du reality-show «Loft

Story» revenait quasiment à se demander : comment cela est-il possible ? Comme si les reality-shows étaient sortis de nulle part. Loin s'en faut. Ils ne sont que l'aboutissement provisoire, logique, d'une tendance déjà et toujours à l'œuvre dans les romans populaires, depuis plus d'un siècle. Ainsi, une connaissance de l'idéologie et des principes à l'œuvre dans le roman sentimental des années trente, loin de nous renvoyer à la surprise indignée face aux reality-shows, nous permet au contraire de ressentir au contact de ces derniers un parfait sentiment de familiarité ; familiarité d'un discours dont la cible en termes de contenu et de public est, entre autre, bien entendu, et pour ce qui nous intéresse ici : la femme.

DE LA REPRÉSENTATION À LA FABRICATION DU COMPORTEMENT DE LA FEMME DANS LES REALITY-SHOWS

Les candidats des reality-shows,¹⁰ sélectionnés parmi un public de non professionnels, par le biais d'un casting ultra précis, sont filmés au cours de ce qui est censé être un enregistrement neutre de situations. Toute « l'intrigue » des reality-shows, qui ne prévoient officiellement aucun scénario, repose sur la compétition entre les candidats et les moments clés que sont les éliminations.

Bien que les reality-shows prétendent représenter la réalité, toute personne au regard un tant soit peu averti s'apercevra que les personnes invitées à y participer n'offrent qu'une palette assez restreinte de modèles dignes de représenter cette réalité.

En tentant de cerner les caractéristiques des modèles féminins représentés dans ces reality-shows, nous avons, bien sûr, constaté des différences par rapport aux romans des années trente, mais également une certaine forme de continuité. Les temps ont changé, et l'idéologie qui domine a subi quelques transformations, mais on constate que l'armature reste la même : les femmes présentes dans les reality-shows correspondent à des « types » bien définis, qui suivent des trajectoires stéréotypées, laissant finalement peu de place à la surprise. Nous allons ici nous attarder sur un type de modèle féminin, particulièrement mis en valeur dans les reality-shows, pour tenter de comprendre ce qu'il induit en termes de représentation de la femme, et quelle est la trajectoire caractéristique qui s'y attache. Ce modèle s'est imposé dès le premier reality-show français, « Loft Story », sous les traits de la candidate Loana, par ailleurs gagnante de la session.

Loana, dans « Loft Story I », se positionne comme une fille qui séduit, « al-lume », et peut entretenir des relations avec plusieurs hommes à la fois. On pourrait dire qu'elle est une fille « libre ». Mais cette liberté ne se construit pour elle dans le Loft qu'à travers la possibilité de consommer des mâles, et de concurrencer les autres filles selon le mot d'ordre essentiel : plaire. Elle va

chercher ainsi à écraser les autres candidates féminines, tout en séduisant les candidats masculins, en les excitant sexuellement. Elle s'est rendue célèbre rapidement à travers sa prestation dans *Loft Story*, et son personnage de femme séductrice. Deux ans après la fin du *Loft*, elle faisait encore parler d'elle, alors qu'elle n'avait fait aucun disque, ni tourné dans aucun film et qu'elle n'avait rien produit qui puisse mériter l'attention. Elle est même allée jusqu'à écrire un livre qui raconte l'histoire de sa vie, et qui s'est bien vendu. Ce type de personnage de femme séductrice sera repris par d'autres candidates des reality-shows suivants, et connaîtra toujours un grand succès. Si ce n'est pas forcément les candidates de ce type qui vont gagner à chaque fois, ce sont celles en tout cas dont on va beaucoup parler, et sur lesquelles la presse «*people*» va faire des articles. Ce type de personnages représente donc toujours une forme de réussite. On pourrait définir ce type comme celui de la femme vénale, individualiste, débridée, moins copine et plus dure avec les femmes qu'avec les hommes, qu'elle excelle par ailleurs à exciter sexuellement, et qu'elle sait mettre de son côté.

Les autres modèles de femmes représentées dans les reality-shows, qui se distinguent du premier type, n'ont pour la plupart pas les mêmes chances de durer dans l'émission. Ainsi, dans plusieurs reality-shows («*Nice People*», «*Loft Story*»), la jeune fille d'origine immigrée, la plupart du temps maghrébine, qui veut «*s'en sortir*», sera l'une des premières à se faire éliminer. Dans «*Nice People*», Helena tombe sincèrement amoureuse d'un des candidats et passe beaucoup de temps avec lui. Les autres filles, correspondant au premier modèle, l'attaqueront impitoyablement. Autre cas de figure : celui de Karine dans «*Pop Star I*», reality-show musical, jeune fille «*de banlieue*», reconnue comme réellement douée pour chanter. Il lui sera reproché lors de son élimination d'être trop différente. En fait, Karine n'était pas la fille qu'on aurait imaginée à l'aise dans les costumes, minijupes, bottes de cuir à talons, que finiront par porter les cinq gagnantes au sein du groupe «*L5*». Karine chantait avec beaucoup de ressenti, et nous faisait entrevoir un vécu différent, peut-être issu de son expérience des quartiers ou, au-delà, de ses doutes. Le jury lui fit comprendre que son talent, qu'il reconnaissait, était ici «*décalé*», et ne pouvait pas s'exprimer dans ce cadre.

Nous voyons que ces émissions mettent en valeur certains modèles de comportements féminins au détriment d'autres. Le modèle dominant, mis sur le devant de la scène, est celui des candidates considérées comme les figures de proue des reality-shows ; hyper sexuées, séductrices, et facilement hostiles avec les autres femmes. Nous allons ici en étudier un autre exemple, à travers l'analyse d'une courte séquence, très représentative d'un type d'images qui reviennent de manière récurrente dans ces émissions. N'oublions pas qu'au-delà de la trame narrative du quotidien, les images montrées, captées par les caméras et sélectionnées sous certains angles, sont aussi très parlantes dans les reality-shows.

La séquence, choisie entre des milliers, est tirée d'un des épisodes du reality-show nommé «Le gentleman célibataire». Dans cette émission, une vingtaine de candidates doivent se concurrencer entre elles pour séduire un seul homme ; le gentleman. Dans un des épisodes (troisième série), une des candidates se trouve en tête à tête avec le gentleman. Tous les deux sont couchés dans le même lit et discutent. La caméra filme en gros plan les fesses de la candidate allongée sur le côté, dos à nous. La femme porte un jean avec une ceinture à la taille. Au bout de quelques secondes, un «détail» saute aux yeux : sur la ceinture il est écrit en grosses lettres dorées «fuck». «Fuck» en argot anglais veut dire «baiser». Ce sens n'est pas tout à fait décalé par rapport au jean porté par la candidate, qu'il convient donc de décrire. Il s'agit non d'un jean moderne, mais du jean moderne, pourrait-on dire. Il descend très bas sur la taille, s'arrêtant in extremis au-dessus des parties intimes de devant ou de derrière. Le tissu est décoloré à des endroits précis : devant sur les cuisses, derrière sur les fesses. Ainsi, de loin, la partie décolorée saute immédiatement aux yeux, accentuant la visibilité de la forme des fesses et des cuisses. Ces jeans que l'on trouve couramment dans le commerce portent également parfois diverses autres décorations. Par exemple, il peut y être écrit en grosses lettres formées par des petites pierres diamantées, ou argentées, les mots «sexy girl», ou, encore plus simplement, «sexe», marqué toujours derrière, sur les fesses.

Ces jeans sont couramment portés par des femmes à la télé, dans les clips, et bien sûr dans les reality-shows, qui en font ainsi la promotion. Ils sont le jean de la fille à la page. Et, ajouterons-nous, ils sont l'apparat incontournable de la figure de proue féminine des reality-shows. Dans le cas du jean porté par la candidate du «Gentleman célibataire», il y est marqué, comme nous l'avons dit, «fuck»; et ceci est marqué derrière, sur les fesses. Or, on sait que le sexe de la femme ne se trouve pas à cet endroit désigné. Pourtant, le mot «fuck», qui veut dire «baiser» en anglais, est associé dans ce cas-ci aux fesses. Il devient donc ici «baiser par derrière». Cette signalisation d'un terme évoquant un acte sexuel sur les fesses n'est pas sans rappeler la posture d'accouplement animale, où la femelle présente, signale ses fesses au mâle afin de l'attirer, et afin d'être prise. Nous voyons comment dans le cas de cette candidate, la femme est ramenée à la femelle, à travers la mise en scène de cette capacité d'adresser, comme toute femelle, un message sexuel clair à un mâle, par la signalisation de ses fesses. Bien sûr, nous ne prétendons pas ici que toute femme qui porte ce jean adresse le souhait d'être prise, mais nous analysons ce que ce jean peut évoquer, ou ce que la télé peut lui faire évoquer.

A ce point, il est intéressant de remarquer que par ailleurs, dans nos rues, nous voyons aujourd'hui couramment ces jeans portés, très souvent par de très jeunes filles, qui ont en moyenne entre huit et douze ans. Elles correspondent à qu'on a appelé le phénomène des préadolescentes : des petites

filles qui ne sont pas encore nubiles et qui s'habillent en mettant en avant des formes féminines qu'elles n'ont pas encore acquises, ou qui sont très peu développées. Elles s'habillent comme des femmes, qui mettraient leurs charmes en avant ; fesses soulignées, poitrine soulignée grâce à un tee-shirt moulant, bretelle d'un soutien-gorge qui dépasse, sans oublier le must actuel de la mode des préadolescentes : le port du string. Les petites filles qui s'habillent de cette façon sont bien sur aussi de ferventes fans, entre autre, des reality-shows et imitent leurs modèles en achetant tout ce qui est prévu par le marketing pour accompagner ces productions : colliers à l'effigie de la « Star Academy », tee-shirts moulants reprenant le logo de l'émission, barrettes à cheveux, etc.

Les petites filles, on le sait, sont stimulées en termes de consommation par ce qu'elles voient à la télé. La télé leur présente des images de jeunes femmes, ou de jeunes filles, qui ont du succès, qui sont désirées, aimées, mises en valeur, entourées d'une aura de paillettes telles des princesses de contes modernes, et qui se posent comme le summum de ce qui plaît. La tenue vestimentaire, les produits de maquillage qui accompagnent ces beautés, et qui portent le logo de l'émission sont mis sur le marché après une campagne de promotion savamment orchestrée et vont tenter les plus jeunes spectatrices tout comme leurs grandes sœurs. La télé, en plus de leur présenter des images et des modèles de comportement qui leur feront envie, car mis sous les feux des projecteurs, va leur indiquer la nature de ces modèles : sont-ils marginaux, normaux, viennent-ils du monde des stars... Et les reality-shows ont une spécificité par rapport aux autres spectacles proposés à la télé. Dans un clip, par exemple, la femme portant ces jeans, ou des strings, va danser ou bouger en rythme. Elle n'est pas censée être une femme « vraie » prise dans son quotidien, ou une femme « normale », à l'image des autres. Elle est une danseuse. Une professionnelle. Dans le reality-show, au contraire, la femme est censée être « normale », elle a été sélectionnée parmi des candidates issues de la vie quotidienne, même si elle a « envie de devenir star » ou « professionnelle du spectacle ». Ainsi, les reality-shows nous disent, à travers ces candidates, que porter ces jeans qui découvrent les fesses n'a rien d'exceptionnel ; c'est ce que font les filles normales, pas seulement les stars. De même, écrire « fuck » sur ses fesses n'est pas considéré comme un acte de provocation, mais comme un acte de séduction quasi banal.

De plus, les reality-shows se présentent comme des émissions de télé familiales, programmées aux heures de grande écoute, par exemple vers dix-neuf heures du soir. C'est-à-dire à une heure où ce qui s'y passe est censé être regardé aussi bien par les enfants que par les adultes.

En résumé, tout tend à présenter les reality-shows comme un espace où ne se donnent à voir que des comportements censés faire partie de la réalité courante, quelqu'ils soient. Et nous voyons dans le cas des préadolescentes qu'il ne s'agit pas d'essayer d'échapper à cette réalité, ou de tenter de la

changer, il s'agit d'y rentrer au plus vite ; non seulement certaines femmes ne cherchent plus à échapper au cliché de la femme hyper séductrice, mais une masse de petites filles se dépêchent à toute vitesse d'y rentrer, avant même qu'elles ne soient femmes.

Etre remarquée en tant que femme hyper-sexy et séductrice semble particulièrement important, dans un contexte comme les reality-shows où il s'agit de se distinguer dans la compétition. Pour être retenu, il faut bien plaire au public, tout en séduisant les autres candidats. Plaire et paraître sont ainsi les mots d'ordre des reality-shows, qui sur ce point ne sont pas si éloignés que ça de la réalité. Car effectivement, dans une société soumise aujourd'hui à l'impératif de la compétition vue comme moteur du progrès, qui essaye d'éviter tout temps mort, et où le temps est une donnée précieuse qui peut coûter ou rapporter de l'argent, quelqu'un qui paraît a plus de chances que quelqu'un qui possède réellement un talent, mais qui est timide et tarde à le montrer. Car aujourd'hui il faut plaire, séduire, rapidement.

On pourrait dire que cet impératif de compétition est émancipateur pour la femme, par rapport aux années trente, parce qu'on ne l'appelle plus à rentrer au foyer, mais à être elle aussi compétitive, sur le devant de la scène. Néanmoins, on remarque que cette compétition, qui n'énonce pas toujours ses critères, et dans laquelle il faut très rapidement se faire remarquer, est très déstabilisante et peut pousser les femmes à retourner aux valeurs « sûres », expérimentées au fil des siècles ; la capacité de séduire les hommes, d'obtenir par eux ce qu'il est difficile de conquérir seule. Et cet impératif de la séduction, dans un contexte où il faut aller vite, bien qu'il se présente sous des appareils modernes, tel le « jean à la mode », touche finalement parfois à l'aspect le plus primaire de la séduction : la capacité d'exciter le mâle, en tant que femme, réduite à ce moment-là à son rôle de femelle.

Nous avons été sans doute sévères dans cette dernière partie en ce qui concerne un certain type d'habillement féminin. Qu'il soit clair ici que si nous nous sommes arrêtées à l'analyse de ce que celui-ci induit, il ne s'agit pas pour nous de critiquer les femmes qui l'adoptent, ou, pire, de les dénoncer comme des éventuels stéréotypes de modèles féminins. Nous nous intéressons bien plus au fait que, à partir du moment où une candidate dans ce type d'émission est séductrice et sexy, il y a peu de chance qu'elle soit présentée, *en même temps*, comme intelligente, préoccupée par les problèmes sociaux, poète, philosophe, en un mot capable de s'intéresser à autre chose qu'aux intrigues de mœurs quotidiennes. Et malgré ça, ou peut-être grâce à ça, c'est cette candidate qui connaîtra la plus grande renommée.

CONCLUSION

Si nous regardons comment fonctionnent les reality-shows, nous nous apercevons que les filles qui y participent suivent une série de trajectoires stéréotypées, et adoptent les comportements qui vont avec. Il faut souligner encore que le reality-show ne leur permet pas de se singulariser, car il n'offre aucune possibilité de décadage par rapport aux situations stéréotypées, et aux schémas types de rapports humains prévus dans ce cadre, qui est celui de la compétition. Tout comme dans les romans populaires, on enferme les personnages dans des rôles préétablis (le héros/l'héroïne, l'anti-héros/l'anti-héroïne) ; dans le reality-show, ce sont les acteurs-participants qui sont enfermés (dans une maison pendant trois mois par exemple), en vue de proposer des modèles de comportement qui enferment à leur tour les spectateurs dans les choix de vie qui sont montrés. Ainsi, la jeune femme qui regarde les reality-shows ne s'y retrouve, en tant que femme, que dans des images normatives de gagnantes ou de perdantes, à travers des « héroïnes » qui, elles-mêmes, sont enfermées dans des images à travers lesquelles seules on leur permet d'exister dans le reality-show. La boucle est ainsi bouclée. Le reality-show, tout comme le faisait le roman sentimental populaire, représente des femmes qui souffrent ou qui sont heureuses. Des femmes « normales », qui souffrent de souffrances « normales » (dues à la compétition, à la jalousie...) ou qui sont heureuses de bonheurs « normaux ». Ces femmes représentées peuvent servir de modèles aux spectatrices, leur disant : votre souffrance, qui ressemble à la nôtre, est elle aussi normale, et... digne d'un regard. Ces modèles de femmes normales représentées dans la fiction fonctionnent aussi comme le pendant des anti-modèles ; celles qui se différencient, les anormales, les anti-héroïnes, et qui nous sont montrées comme échouant toujours à la fin.

Actuellement, de nombreux intellectuels ressentent la nécessité de répondre aux reality-shows en les dénonçant comme l'apologie de la niaiserie et de la non-pensée. Pourtant, ce phénomène médiatique suscite toujours un enthousiasme démesuré. Il suffit de jeter un coup d'œil sur les chiffres de l'audimat pour s'en persuader ou de voir la presse ainsi que le nombre de sites consacrés au sujet. Les reality-shows posent également un certain nombre de questions. Car ils se présentent en ayant l'air de rien, c'est-à-dire en ayant l'air d'un reality-show, espace où n'a l'air de circuler aucune idée. Cependant, pendant qu'ils sont diffusés, d'autres événements qui se déroulent dans le monde, guerres, chômage, violence contre les femmes, restent dans un hors champ visuel, susceptible de devenir hors champ de la pensée.

Nous pensons qu'une étude relative à l'image de la femme dans ces productions peut créer une entrée pour s'attaquer à ce phénomène vaste et complexe. Cette étude pourra nous permettre de nous adresser au public des reality-shows. A plus long terme, le but pourrait être d'aboutir à des instants

d' «éducation populaire» à ce que les reality-shows impliquent en termes de discours et de structuration des mentalités. On entend souvent la jeunesse être critiquée lorsqu'elle regarde ces productions. En tentant de comprendre pourquoi elle les regarde, et ce qu'elle y voit, il devient imaginable de créer d'autres instants avec cette jeunesse, où l'on prendrait plaisir à voir ce que les reality-shows nous disent sans en avoir l'air. Ce travail pourrait se faire par exemple sur le modèle du travail entamé maintenant depuis une vingtaine d'années, par diverses associations, pour combattre le racisme et sensibiliser le public à cette question. C'est dans ce type de visée que nous nous situons, et nous espérons que le présent travail pourra y contribuer.

Nous avons également entamé une recherche auprès d'un public féminin concernant les pratiques de consommation des reality-shows. Cette recherche s'inspire de celles menées sur le lectorat des romans populaires, qui nous permettent de comprendre comment cette littérature est abordée, quels sont les modes de réception propres de ces lecteurs, et les processus d'identification opérants. Dans notre recherche, nous confrontons une vingtaine de spectatrices de reality-shows, de milieux, d'origines et d'âges différents, à un certain nombre de questions relatives aux raisons qui les poussent à regarder ces productions, et à d'autres ayant trait à l'image de la femme : leur convient-elle, s'en sentent-elles au contraire insultées, ou les deux à la fois ? Car, au contraire de beaucoup d'idées reçues sur les spectatrices des reality-shows, leur relation, même à leur spectacle favori, est bien souvent ambiguë.

Dans cette étude en cours, nous avons pu nous apercevoir que les jeunes spectatrices nourrissent parfois le désir de ressembler à ces stars d'un instant que sont les candidates, mais en même temps, reconnaissent que cette envie de leur ressembler, si elle était actualisée, pourrait conduire au renoncement d'une part de ce qu'elles considèrent comme leur dignité. Renoncement qui parfois aux yeux de certaines jeunes spectatrices semble inéluctable actuellement. Enfin, ces questions, portant sur les processus d'identification qui sont opérants parmi les spectatrices, se posent pour celles qui n'y adhèrent pas, sur ce qui les a prémunis.

L'ensemble de cette recherche pourra aboutir à un recueil laissant une large place aux témoignages. Ce travail aura le mérite de laisser la parole aux principales intéressées, les spectatrices, et à travers elles, ce sera cette fois la «réalité» qui parlera du «show», et non l'inverse.

NOTES

1. Après des enquêtes réalisées auprès des lecteurs, plusieurs chercheurs estiment que le mode de consommation des romans et romans-feuilletons sentimentaux tient le plus souvent d'une culture «populaire» ; cette consommation se présentant comme essentiellement ludique et en dehors des pratiques de consommation légitimées. Voir notamment : Robine, Nicole, «La perception du roman sentimental : enquête auprès des lecteurs», dans : *Le roman sentimental*, t.1, ss la dir. de Ellen Constans, Limoges, TRAMES, 1990, p. 327-340, et

- Lahire, Bernard, *La raison des plus faibles. Rapports au travail, écritures domestiques et lectures en milieu populaires*, Lille, PULille, 1993.
2. Voir : Plante, Christine, *La petite sœur de Balzac. Essai sur la femme auteur*, Paris, Seuil, 1989, et Wilwerth, Evelyne, *Usages de la littérature féminine*, Bruxelles, Mardaga, 1987.
  3. Nous avons analysé les romans qui répondent aux trois invariants qu'a dégagés Ellen Constans, et qui structurent ce genre littéraire :
    - « La fable est constituée par une seule histoire d'amour dont le déroulement tisse toute la chaîne narrative ».
    - « Les deux protagonistes de cette fable sont désignés comme éléments d'un couple dès les premières pages et on retrouvera le même couple au dénouement. »
    - « Le programme narratif [...] se structure autour de trois phases ou motifs obligatoires ; rencontre, disjonction, conjonction finale dans le bonheur ou le malheur. »Voir : Constans, Ellen, *Parlez-moi d'amour. Le roman sentimental. Des romans grecs aux collections de l'an 2000*, Limoges, PULimoges, 1999.
  4. Voir ; Plante, Christine, *op. cité*.
  5. Voir : Noizet, Pascale, *L'idée moderne d'amour. Entre sexe et genre : vers une théorie du sexogème*, Paris, Kimé, 1996.
  6. Antonova, Daniela, *Un exemple de « paralittérature féminine » : le roman-feuilleton sentimental en Belgique dans les années trente*, Mémoire de licence en Langues et Littératures Romanes, Université Libre de Bruxelles, 2000.
  7. La maison d'édition Harlequin a poussé cette logique jusqu'à mettre en place un système qui permet à ses lectrices de devenir, à leur tour, parmi les principaux auteurs publiés par la maison.
  8. D'Orvall, Ghita, *Le houx porte-bonheur*, publié dans « Eve Nouvelle », n° 1, 1935.
  9. Maillane, Andrée, *Le legs*, publié dans « Bonnes Soirées », n° 50, 1931.
  10. L'étude suivante se base sur l'analyse des reality-shows diffusés sur les chaînes françaises.

BIBLIOGRAPHIE

1. Etudes sur les pratiques de lecture dans les classes populaires

- Bahloul, Joëlle (1988). « Les faibles lecteurs, pratiques et représentations » In : *Pour une sociologie de la lecture*, ss la dir. de Martine Poulain, Paris : Cercle de la Librairie, pp. 103-124.
- Bettinotti, Julia (1994). « Lecture sérielle et roman sentimental » In : *L'acte de lecture*, ss la dir. de Denis Saint Jacques, Québec : Nuit Blanche, pp. 161-176.
- Hebrard, Jean (1986). « Les nouveaux lecteurs » In : *Histoire de l'édition française*, t.3, ss la dir. de Henri Jean Martin, Roger Chartier & Jean Vivet, Paris : Promosdis, pp. 471-509.
- Hoggart, Richard (1970). *La culture du pauvre*. Paris : Minit.
- Lahire, Bernard (1990). *La raison des plus faibles. Rapports au travail, écritures domestiques et lectures en milieu populaires*. Lille : PULille.
- Mauger, Gérard, Claude F. Potiak & Bernard Pudal (1999). *Histoires de lecteurs*. Paris : Nathan.
- Parmentier, Patrick (1994). « A mauvais genres, mauvais lecteurs ? » In : *Les Mauvais genres*, ss la dir. de Jacques La Mothe, Centre de Lecture Publique de la Communauté Française, pp. 25-36.
- Robine, Nicole (1994). « Lecteurs, lectures et projet de vie ou comment lit le lecteur populaire ? », In *L'acte de lecture*, ss la dir. de Denis Saint-Jacques. Québec : Nuit Blanche, pp. 147-160.
- Robine, Nicole et al (1984). *Les jeunes travailleurs et la lecture*. Paris : La Documentation Française.

Robine, Nicole (1994). «Guimauves et violences. Des lectures et des lecteurs sans statut ni références» In : *Les Mauvais genres*, ss la dir. de Jacques La Mothe, Centre de Lecture Publique de la Communauté Française, pp. 15-24.

Robine, Nicole (1990). «La perception du roman sentimental: enquête auprès des lecteurs» In : *Le roman sentimental*, t.1, ss la dir. de Ellen Constans. Limoges: TRAMES, pp. 327-340.

2. Etudes sur la littérature populaire et sur le roman sentimental

Antonova, Daniela (2000). *Un exemple de «paralittérature féminine»: le roman-feuilleton sentimental en Belgique dans les années trente*, Mémoire de licence en Langues et Littératures Romanes. Bruxelles: Université Libre de Bruxelles.

Bettinotti, Julia (1990). *La corrida de l'amour. Le roman Harlequin*. Montréal: XYZ.

Constans, Ellen (1999). *Parlez-moi d'amour. Le roman sentimental. Des romans grecs aux collections de l'an 2000*. Limoges: PULimoges.

Coquillat, Michelle (1998). «L'amour en mille recettes. Romans roses pour femmes modernes», *Le Monde Diplomatique*, septembre 1998, p. 28.

Coquillat, Michelle (1982). *La poésie du mâle*. Paris: Gallimard.

Coquillat, Michelle (1988). *Romans d'amour*. Paris: Odile Jacob.

Constans, Ellen (dir.) (1990). *Le roman sentimental*, t.1 et t.2. Limoges: TRAMES.

Coste, Didier (1983). «La littéralité du roman rose: ses mécanismes, ses raisons, ses conséquences» In : *Richesses du roman populaire*, ss la dir. de René Guise, édité par René Guise et Hans Jörg Neuschafer, Pont à Mousson, pp. 195-208.

Coste, Didier & Michel Zeraffa, (dir.) (1984). *Le récit amoureux*. Seyssel: Champ Vallon.

Gauthier, Evelyne (1996). *Les techniques de manipulation du roman populaire dit féminin* (thèse). Université de Limoges.

Grainer, Marcel (1983). «La série rose» In : *Richesses du roman populaire*, ss la dir. de René Guise, édité par René Guise et Hans Jörg Neuschafer, Pont à Mousson, pp. 209-222.

Houel, Annick (1997). *Le roman d'amour et sa lectrice. Une si longue passion. L'exemple Harlequin*. Paris: L'Harmattan.

La Mothe, Jacques (dir.) (1994). *Les mauvais genres*. Centre de Lecture Publique de la Communauté Française.

Miggozzi, Jacques (dir.) (1997). *Le roman populaire en question(s)*. Limoges: PULimoges.

Noizet, Pascale (1996). *L'idée moderne d'amour. Entre sexe et genre: vers une théorie du sexologème*. Paris: Kimé.

Pequignot, Bruno (1991). *La relation amoureuse. Analyse sociologique du roman sentimental moderne*. Paris: L'Harmattan.

3. Etudes sur le statut des femmes dans les années trente en Belgique

Ben Djaffar, Lamya (1998). «Les femmes et l'ordre nouveau en Belgique francophone de 1936 à 1945» *Cahiers d'histoire du Temps Présent* (4), pp. 143-171.

Coomans, Gery (1985). «Le retour des femmes mariées au foyer dans les années trente» *Critique régionale* (13), pp. 51-68.

Despy-Meyer, Andrée (1993). «L'entre deux-guerres ou l'affirmation intellectuelle des femmes» *Sextant* (1), pp. 75-90.

Gubin, Eliane (1998). «Les femmes d'une guerre à l'autre. Réalités et représentations de 1918 à 1940» *Cahiers d'histoire du Temps Présent* (4), pp. 249-281.

Gubin, Eliane & Van Molle, Leen (1998). *Femmes et politique en Belgique*. Bruxelles: Racines.

4. Etudes sur les rapports de genre dans la production littéraire

Plante, Christine (1989). *La petite sœur de Balzac. Essai sur la femme auteur*. Paris : Seuil.
Wilwerth, Evelyne (1987). *Usages de la littérature féminine*. Bruxelles : Mardaga.

5. Etudes sur les reality-shows

Cespedes, Vincent (2001). *I loft you*. Paris : Mille et Une Nuits.
Frischer, Dominique (1999). *A quoi rêvent les jeunes filles ?* Paris : Grasset & Fasquelle.
Jost, François (2002). *L'Empire du Loft*. Paris : La Dispute.
Mammère, Noël & Farbiaz, Patrick (2001). *La vie rêvée du Loft*. Paris : Ramsay.
Revel, Renaud (2002). « Reality- shows ; le triomphe de la médiocratie », *L'Express*, 18/04/2002.
Risse, Hélène (2004). *L'audimat à mort*. Paris : Seuil.
Roux, Dominique & Teyssier, Jean-Pierre (2003). *Les enjeux de la télé-réalité*. Paris : Economica.
Schneidermann, Daniel (2003). *Le cauchemar médiatique*. Paris : Denoël.
Vitalis, André (2002). « L'exposition de la vie privée dans les médias », www.cerimes.fr.

COORDONNÉES

Daniela Antonova

Exil d'avenir asbl
8, rue de Lombardie
1060 Bruxelles
T. 0498 84 57 08
dantonov@caramail.com

“There was something about Mary” Mary Pickford en het ideaal van Amerikaanse vrouwelijkheid¹

Anke Brouwers
(UA)

Tijdens het stille tijdperk van de klassieke filmgeschiedenis (1915-1928) was Mary Pickford de grootste ster ter wereld. ‘Little Mary’ of ‘America’s Sweetheart’ maakte carrière dankzij de persona van kindvrouw, een jong meisje op de grens van jeugd en volwassenheid die Amerika’s meest gekoesterde idealen incorporeerde en verdedigde: gelijkheid, vrijheid, moraliteit en patriottisme. Pickfords persona functioneerde als een leidraad voor hoe men kon omgaan met de moderne maatschappij en met het eeuwige probleem van de formulering van een eigen Amerikaanse identiteit. Pickfords publieke zelf bood het publiek een consensusfiguur die de ambigüiteiten inherent aan het Amerikaans experiment (het conflict tussen het individu/gemeenschap, natuur/cultuur, religie/wetenschap) kon neutraliseren; ze was het levende bewijs dat een schijnbaar ontegenstrijdige invulling van ‘Amerikaansheid’ mogelijk was. Pickfords pendelbeweging tussen jong en oud, tussen vrouw en kindvrouw – het terugkeren naar het kind-zijn als alternatief voor die primitieve staat – sluit aan bij de idee dat Amerikaansheid precies ontstaat in de dynamiek van de uitgestelde keuze, in het combineren van schijnbare tegenstellingen, in het *groeiproces zelf* van ‘Amerikaan’-wording. Als we uitgaan van de ‘verzoenende functie’ van mythen, zoals Lévi-Strauss ze typeert, is het niet verwonderlijk dat Pickford werd gemythologiseerd als vertegenwoordigster van Amerikaanse vrouwelijkheid. **SLEUTELWOORDEN [filmgeschiedenis, Star studies, Verenigde Staten]**

“There was something about Mary” Mary Pickford et l’idéal de la féminité américaine

Durant la période classique du cinéma muet (1915-1928) Mary Pickford était la plus grande star du monde. ‘Little Mary’ ou ‘America’s Sweetheart’ a fait carrière grâce à sa personnalité de femme-enfant, de jeune femme, mi-adolescente et mi-adulte, qui défendait et qui donnait corps aux idéaux caressés les plus souvent par les Américains : l’égalité, la liberté, la moralité et le patriotisme. Pickford agissait tel un fil rouge démontrant comment s’y prendre avec la société moderne et comment résoudre l’éternel problème de la formulation d’une identité américaine propre. La Pickford publique offrait au public une figure de consensus qui arrivait à neutraliser les ambiguïtés inhérentes à l’expérience américaine (le conflit entre l’individu et la société, entre l’individu et la culture, entre la religion et la science) ; elle était l’exemple vivant du fait qu’il était possible de donner corps de façon apparemment non contradictoire à cet ‘américanisme’. Le mouvement pendulaire de Pickford entre jeune et vieux, entre femme et femme-enfant – le retour à l’enfance comme alternative à cet état primitif – se rallie à l’idée que cet américanisme trouve précisément son origine dans la dynamique du choix retardé, dans la combinaison de contradictions apparentes, dans le *processus de croissance lui-même* de ce « devenir » américain. Si on part de la “fonction réconciliante” des mythes, comme les carac-

térise Lévi-Strauss, ce n'est pas étonnant que Pickford soit devenu un mythe ainsi que la représentante de la féminité américaine. **MOTS-CLÉS [histoire du cinéma, études de Star, États-Unis]**

WEES AMERIKAAN!

Op een publiciteitsfoto uit februari 1919 zien we Mary Pickford geconcentreerd toekijken hoe Charlie Chaplin zijn naam zet onder het contract van hun gloednieuwe studio, *United Artists*. De studio werd opgericht door vier iconen uit het stille filmtijdperk, naast Pickford en Chaplin tekenden ook Douglas Fairbanks en regisseur David W. Griffith hun naam. Het bundelen van hun krachten was een voor de hand liggende stap: op het summum van hun populariteit betekende de aanwezigheid van de drie sterren vrijwel zeker een enorme hit. De oprichting van een eigen distributie bedrijf² moest ervoor zorgen dat de opbrengst van hun films niet langer gedeeld moest worden met de aandeelhouders van de grote studio's waarvoor ze tot dan toe hadden gewerkt.³ Door zelf twee van de drie segmenten van de filmindustrie te beheersen, de productie en de distributie, verzekerden ze zich ook van een ongelimiteerde creatieve inbreng in hun films. Op de foto zien we de sterren in hun zakelijke, professionele incarnatie: de mannen in een fraai driedelig pak en zonder de gebruikelijke acrobatische poses en Pickford in de kledij en met een kapsel geschikt voor een getrouwde vrouw van haar tijd.⁴

De oprichting van United Artists. (v.l.n.r.) David W. Griffith, Mary Pickford, Albert Banzhaf, Charlie Chaplin, Dennis O'Brien en Douglas Fairbanks. © Mary Pickford Institute

In 1919 promootte Mary Pickford niet alleen haar nieuwe studio. Later dat jaar was ze ook te zien in een propagandafilm die werd getoond voor Pickfords *The Hoodlum* (Sidney Franklin) om de bevolking aan te sporen zich

in te zetten om de oorlogsschuld mee te helpen afbetalen. In deze film treedt Mary aan in de gedaante van een jong meisje: in een witte katoenen jurk en met haar goudblonde krullen weelderig op de schouders. Op een schoolbord schrijft ze in kinderlijke grammatica de boodschap: 'Help Uncle Sam pay for the war. The fighting is over but the paying ain't.' We zien vervolgens hoe de kleine Mary door een stem buiten beeld wordt aangemaand om de tekst te corrigeren en uiteindelijk vervangt ze het dialect 'ain't' door 'is not'. Na een korte overvloeier zien we dat Mary nog een tweede boodschap voor haar publiek heeft: 'Buy War Saving Stamp'. Het is alweer aan de autoritaire figuur achter de camera om Mary te wijzen op de grammaticale fout, en ze voegt schaapachtig nog een 's' toe. Dat Mary Pickford werd uitgekozen als gezicht van de campagne was niet alleen een indicatie van haar status en roem, maar duidde er ook op dat Pickford de verpersoonlijking was van precies die idealen die het Amerikaanse leger was gaan verdedigen in Europa, idealen zoals vrijheid, gelijkheid, moraliteit en patriottisme⁵. De Pickford persona was in de woorden van filmhistoricus Kevin Brownlow (1996: 120) 'the ideal American girl'. Ze was "extremely attractive, warm-hearted, generous, funny – but independent and fiery-tempered when the occasion demands" Brownlow wijst meteen op de twee kanten van Pickford, een contrast dat door twee publieke verschijningen uit 1919, de contractondertekening en het propagandafilmpje, wordt geïllustreerd. Brownlows omschrijving van de Pickford persona kan aangevuld worden met haar mix van zowel onschuld als ontlukende seksualiteit, zachtaardigheid en standvastigheid, fragiliteit en sterkte, naïviteit en vroegrijpheid, een mix van iets 'typisch Amerikaans' maar toch universeel herkenbaar. Deze op het eerste gezicht tegenstrijdige karaktertrekken werden harmonieus verenigd in Mary Pickford.

Een promotieposter van *Paramount* van omstreeks 1916 had Pickfords veelzijdige incarnaties al duidelijk gemaakt. Rond een centrale glamourfoto zien we Pickford in haar 45 verschillende gedaanten.⁶ Dat ze in staat was om de diverse etnische en sociale bevolkingsgroepen van Amerika te vertegenwoordigen had ze reeds ruimschoots bewezen met haar uiteenlopende rollen als een Hollandse, Japanse en Ierse; als een jong meisje, een adolescente en een volwassen vrouw; en als snol, boerin en 'poor little rich girl'. De centrale foto stelt ons gerust: ondanks haar ontologische diversiteit bleef Mary nog altijd gewoon *America's Sweetheart*, het meisje met de gouden krullen waar Amerika en de rest van de wereld van hield.

Deze tekst wil onderzoeken hoe de Pickford persona functioneerde als ideaaltipe voor moderne, Amerikaanse vrouwelijkheid. Het Victoriaanse ideaal dat in de negentiende eeuw was verspreid via vrouwenliteratuur en -tijdschriften, was onhoudbaar in moderne tijden en werd vervangen door een modern alternatief dat nu door het nieuwe medium film zou worden gemeedeed. De Pickford persona knoopte aan bij bestaande culturele mythen en ging uiteindelijk zelf deel uitmaken van een moderne versie van deze Ameri-

kaanse mythologie, die dankzij het herformuleren van de ‘Frontier’-gedachte door Theodore Roosevelt en Frederick Jackson Turner was heropgebloeid. Deze gedachte conceptualiseert Amerika als “a wide-open land of unlimited opportunity for the strong, ambitious, self-reliant individual to thrust his way to the top” (Slotkin 1987: 5). Deze versie van de Amerikaanse droom benadrukt het grensgebied waar het ongerepte, ongecultiveerde land en de (Europese) beschaving elkaar raken. Een grens waarop de Amerikaanse identiteit doel en richting krijgt. Populaire figuren uit de Amerikaanse mythologie, zoals de figuur van de jager, ‘the man who knows Indians’ en de onwillige held, waren perifere figuren die balanceren op de rand van wildernis en beschaving, maatschappijzin en individualisme. Pickfords typische rol van het ‘opgroeïend meisje’ functioneerde ook als een dynamische tussenfiguur die de ideologische spanningen in de Amerikaanse maatschappij kon bemiddelen. In haar herhaalde filmische groeiproces van jongere naar volwassene zien we de voortdurende groei naar Amerikaanse zelfwording weerspiegeld. Het Amerikaanse ideaal van de jeugd gold zowel voor mannen als vrouwen en de idee van de eeuwige jeugd benadrukte in de eerste plaats het potentieel van de toekomst en het vrij zijn van het verleden. Roosevelt en Turner zagen de mythe van de ‘Frontier’ als de plaats waar de Amerikaanse man zijn identiteit kon ontdekken door een gezond dieet van jacht, sport en het temmen van het primitieve (zowel in zichzelf als in de Indiaanse bevolking). Het was precies de pendelbeweging, de dynamiek tussen beschaving en primitivisme die de Amerikaanse identiteit karakteriseerde en haar onderscheidde van Europese identiteitsformatie (Marantz Cohen 2001: 79). Zowel Roosevelt als Turner benadrukten de noodzaak van regressie voor regeneratie. Om de essentie van Amerikaanse mannelijkheid te bereiken, was een stap terug in de natuur onontbeerlijk.

Als de meest zichtbare figuur van haar generatie werd Pickford de verpersoonlijking van een gelijkaardige vrouwelijke identiteitsqueeste, zowel in het eeuwige groeiproces in haar kindrollen als in de dynamiek tussen haar publieke rollen op en naast het scherm.

WEES VELEN!

Walt Whitmans beroemde strofen uit *Song of Myself*: “Do I contradict myself? / Very well then, I contradict myself, / (I am large, I contain multitudes)” verraadt een dichtelijk ik die zichzelf omschrijft als vrij van binaire categorisering. Net als de dichter ontkennen ook mythen de noodzakelijkheid van een keuze en balanceren ze de tegenstellingen die worden ervaren door een gemeenschap, zowel op persoonlijk als op nationaal niveau. In navolging van Claude Lévi-Strauss (in *The Raw and The Cooked*, 1975), die de verzoenende functie van mythen benadrukte, stelt Richard Slotkin (1987: 8) dat ondanks de mogelijk individuele zender van de mythe en de individuele

ontvanger "its function is to reconcile and unite these individualities to a collective identity". De kerntaak van de mythe ligt dus in het samenbrengen, het verenigen van een gemeenschap. Volgens filmhistoricus en -theoreticus Robert B. Ray (1985) gaat de Amerikaanse mythologie nog een stap verder en wordt de mogelijkheid tot verzoenen geïntegreerd in mythe, de mogelijkheid tot verzoening van uitersten wordt immers zelf gemythologiseerd.

Ook Roland Barthes legde in zijn boek *Mythologies* (1989) de nadruk op de geruststellende, samenvattende functie van mythen. Mythen naturaliseren de cultureel bepaalde betekenis van de dingen (1989: 231). Barthes' semiotische analyse⁷ beschouwt mythen als betekenisssystemen van de tweede graad waardoor de eerste betekenis van een concept tussen haakjes geplaatst wordt ten voordele van een mythische invulling (1989: 199). Zelf geeft hij het voorbeeld van de Franse soldaat op de cover van *Paris Match* die wordt getransformeerd tot een bevestiging van het Frans imperialisme. America's Sweetheart functioneerde niet alleen als 'Mary Pickford, de filmster,' want haar beeltenis werd iets meer, namelijk de bevestiging van Amerikaanse idealen, zoals eeuwige jeugd, individualisme, familiewaarden, patriottisme en 'the American Dream'. Slotkin (1987: 8) tenslotte stelt dat iets – een beeld, een narratief, een object of een persoon – functioneert als mythe wanneer er een religieuze respons wordt opgewekt, een collectieve respons van 'totale identificatie'. Zoals we zullen zien, maakten fans, critici en bewonderaars van Pickford gebruik van een aantal weerkerende adjectieven en uitdrukkingen die zo'n religieuze respons suggereren. Het mythologiseren van Mary Pickford hangt dan ook samen met de aard van haar carrière en haar specifieke sterrenstatus.

WEES EEN STER!

Pickford was bij algemene consensus de eerste grote filmster, ze was de eerste filmactrice op de cover van een magazine en het is haar carrière die de toon zette voor toekomstige Hollywoodvedetten. Van echte sterren was pas sprake vanaf 1909 toen de eerste 'namen' van acteurs werden bekend gemaakt en gebruikt als promotieargument (De Cordova 1998). De aandacht van het publiek verschoof vanaf dan van kennis over de filmrollen naar het privéleven van de bekendheid. Slotkin (1993: 243) schrijft dat de focus op het leven naast het scherm zorgde voor "the illusion that the star continuously 'inhabits' that fictive world, and his passage from film to film is mistaken as a kind of biography." Echte charismatische sterren, zo stelt Richard Dyer (1998: 58), waren precies die bekendheden die wisten in te spelen op de tijdsgeest, op "specific instabilities, ambiguities and contradictions in the culture." De contemporaine crisis over de staat van de nationale identiteit in de moderne periode werd bezworen door de evenwichtige, zelfverzekerde zelfpromotie van sterren. Waar er twijfel en tegenstrijdigheid was, brachten

Mary Pickford als ondeugende Rebecca in *Rebecca of Sunnybrook Farm* (Marshall Neilan, 1917). © Mary Pickford Institute

zij cohesie en coherentie (zie Marantz Cohen 2001, Fowles 1992). Alistair Cooke schreef in 1940 in *Douglas Fairbanks, the Making of a Screen Character* dat Fairbanks' populariteit te verklaren was door de toenmalige identiteitscrisis van de Amerikaanse man. Fairbanks loste de crisis op met jeugd, atletiek, optimisme en zelfverzekerdheid (Cooke geciteerd in Dyer 1998, Fairbanks 1917). Fairbanks' (en Amerika's) obsessie met eeuwige jeugd werd trouwens onderstreept door zijn bijnaam: 'the American Juvenile'

Niet alleen Amerikaanse mannelijkheid was aan herdefiniëring toe, ook de vrouwelijke identiteit onderging radicale veranderingen aan het begin van de twintigste eeuw. De overgang naar een moderne maatschappij ging gepaard met veranderingen in de leefwereld van vrouwen: vrouwenstemrecht (in 1919), anticonceptiva, buitenshuis werken, de geleidelijke opheffing van de scheiding der sferen, het ontstaan van nieuwe carrière mogelijkheden bij de journalistieke pers en in de gloednieuwe filmindustrie, het recht op hoger onderwijs en een 'companionate marriage', het fenomeen van het huwelijk als gelijken (zie onder andere Staiger 1995, Fowles 1992). De grenzen van aanvaardbaar vrouwelijk gedrag werden ook verlegd. De 'New Woman' en de flapper werden de iconische representaties voor 'Nieuwe Vrouwelijkheid'. Pickford bood het meer gematigde antwoord op de nieuwe normen en waarden waar vrouwen mee geconfronteerd worden in de moderne tijd. Ze was geen radicale flapper maar ook geen restant van de Victoriaanse cultus van ideale vrouwelijkheid ('The Cult of Ideal Womanhood') die domestieke waarden en onderdanigheid had gepredikt (zie Welter 1966, Cogan 1989).

Voor Pickford echter was evenwicht een sleutelwoord en ze nam zelden radicale posities in. Als geen ander wist ze tot een consensus te komen tussen twee uiteenlopende idealen. Zo was ze een gewiekste onderhandelaar als het

over geld en contracten ging, maar haar bijnaam als 'the bank of America's sweetheart' weerhield haar er niet van een zeemzoet imago van de gehoorzame, onverwende dochter te promoten. Zo liet ze zich vaak chaperonneren door haar moeder die ook officieel haar geld beheerde. Haar fortuin en macht binnen de filmindustrie zou naar Victoriaanse normen ongetwijfeld als hoogst onvrouwelijk bestempeld geweest zijn. Pickford moest dan ook vaststellen dat een vrouw die zich met geld bezighield nog steeds voor verbazing, ongemak en verontwaardiging zorgde. Charlie Chaplin maakte zich geregeld vrolijk over Pickfords verstand van contracten, iets wat hij als hoogst onvrouwelijk beschouwde. Linda Arvidson, de eerste vrouw van D.W. Griffith, deelde dit soort gevoelens en verbaasde zich erover "[d]at dat kleine mooie meisje met de gouden krullen zo aan geld kon denken!" (Whitfield 1997: 145, vertaling auteur ab). Een snerende krantenkop als 'this little girl earns \$ 100,000 a year' was onvermijdelijk, maar kon toch Pickfords imago niet onherstelbaar schaden. Ze bleef uiteindelijk 'America's favorite little girl.'

Zelfs op moreel gebied leek ze onaantastbaar: het nieuws van haar scheiding, in die tijd nog lang niet sociaal aanvaard, bracht haar niet uit evenwicht. Pickford zorgde er dan ook voor dat haar professionalisme, emancipatie en consumptie kon worden doorgeslikt met een flinke schep ouderwetse moraliteit. Ze dronk of rookte niet, droeg geen uitdagende kledij, ze deed aan liefdadigheid en schonk grote sommen geld aan weeshuizen (een symbool bij uitstek van Victoriaans sentiment), ze ging vroeg naar bed en onderhield een strikt Protestantse werkethiek. De algemene consensus in verband met de nieuwe status van de vrouw werd geformuleerd door de reformiste Jane Addams: vrouwen verdienden stemrecht, maar in ruil voor meer verantwoordelijk moesten ze wel hun morele integriteit kunnen verzekeren (May 1983: 48). Evenwicht en dosering waren sleutelwoorden. En dat was precies waar Mary voor stond. In haar column *Daily Talks* in *Vanity Fair* schreef Pickford tussen 1915 en 1917 over allerlei onderwerpen die haar publiek kon bezighouden en gaf ze advies over 'typische vrouwenzaken' zoals liefdesaffaires, het huwelijk en het huishouden, maar ook ernstige onderwerpen zoals de kwestie inmenging versus isolationisme in de Eerste Wereldoorlog en technische uiteenzettingen over haar vak kwamen aan bod (Whitfield 1997).⁸

Pickford had vanaf 1916 haar eigen productie en distributie eenheid bij *Arctcraft* gekregen waardoor ze zelf de ontwikkeling van haar carrière en imago kon sturen. Ze was natuurlijk ook gedeeltelijk het product van de marketingstrategie, het imago van de studio waarvoor ze werkte en van de invloed van haar collega's, scenariste Frances Marion en regisseurs Marshall Neilan, Maurice Tourneur en James Kirkwood en de cameramannen Walter Stradling en Charles Rosher. In een interview met Kevin Brownlow (1986: 135) stelde ze zelf: "My career was planned, there was never anything accidental about it. It was planned, it was painful, it was purposeful." Maar Pickford kon uiteindelijk niet alles controleren, en als 'dienares van haar publiek', zoals ze

zichzelf beschouwde, was haar carrière ook gedeeltelijk in handen van haar fans. Paula Marantz Cohen (2001: 154-5) stelt het zo: “[m]ovie fans seemed to understand that stars were constructed personalities- ‘made’ selves in a uniquely American, democratic sense.” Pickfords carrière was een voorbeeld van iets wat je ‘democratisch individualisme’ zou kunnen noemen, het samspel van twee fundamentele waarden van het Amerikaanse experiment. Via enquêtes in filmmagazines en kranten kon het publiek laten weten hoe ze Pickford het liefst zagen (Studlar 2001: 355). Het publiek reageerde massaal en hun voorkeur ging duidelijk uit naar Pickford als een jong meisje. Haar carrière als kindimpersonator ontstond dus net zo goed vanuit commercieel opportunisme – Hollywood maakt immers het liefst variaties op een geijkte succesformule – als vanuit de expliciete wens van het publiek.

WEES ALS MARY!

Wat betekende de figuur van de kindvrouw voor Amerika, en voor haar vrouwelijke bevolking die in Pickford een idool en voorbeeld zag? In de literatuur uit de negentiende eeuw werden kinderen vaak voorgesteld als vroegrijpe engelachtige figuren met een welhaast bovenaardse capaciteit voor goedheid en evangelische wijsheid. Deze romantische opvatting van het onschuldige kind vond resonantie in de poëzie van Emerson, Thoreau en Whitman, die kinderen associeerden met het nieuwe begin waar ook de Amerikaanse natie en haar ontluikende literatuur door gekenmerkt werden:

“Voor Amerikanen stond the Frontier voor ongelimiteerde mogelijkheden. Dit kwam tot uiting niet alleen in de enorme geografische afmetingen maar ook in de natuurlijke rijkdom. Het Amerikaanse Westen stond net zoals kinderen voor toekomstig potentieel, voor een optimistisch geloof in wat de toekomst kon brengen.” (Merlock Jackson 1986: 17, vertaling auteur, ab)

In sentimentele literatuur was vroegtijdige kindersterfte en -ziekte een veel terugkerend motief, hun uitzonderlijke goedheid maakte hen immers extra kwetsbaar voor de zonden van de wereld (Douglas 1998, Baym 1997, Merlock Jackson 1986). De jonge meisjes die Pickford vertolkte hadden nog banden met deze negentiende eeuwse topos, maar de spirituele gewijidheid en algehele passiviteit die de Victoriaanse kinderen karakteriseerde, werd bij Pickford vervangen door een modernere invulling. De jonge opgroeiende meisjes werden bij Pickford immers daadkrachtiger, assertiever en rebelser. En ze bezweken niet langer onder de zonden van de wereld.

De jonge vrouwen en meisjes die Pickford vertolkte kregen te maken met mishandeling, verwaarlozing, ziekte, verlamming, hypocrisie, sociaal onrecht en zelfs vergiftiging, maar ze leren zich te verweren en groeien op tot zelfstandige jonge vrouwen. Vroege filmische representaties van vrouwen en kinderen stelden hen vaak voor in gevaarlijke situaties waaruit ze moesten gered worden door mannen of volwassenen. Deze slachtofferrol was stan-

daard in de vroege kortfilms (*The Life of an American Fireman* 1903, *The Adventures of Dolly* en *Song of the Shirt* 1908, *The Miser's Heart* 1911, *Children Who Labor* 1912, *The Battle at Elderbush Gulch* 1903) maar kreeg reeds vanaf 1908 tegengewicht met de sensationele melodrama's waarin vrouwelijke heldinnen zowel fysiek als mentaal hun mannetje kunnen staan. In 1914 worden dit soort sensationele actiefilms zelfs razend populair, met vervolgverhalen en wedstrijden in tijdschriften en kranten (zie Singer 2001, Stamp 2000).⁹ In 1914 zette Pickford als Tess in *Tess of The Storm Country* de toon voor haar toekomstige rollen: een sterke jonge vrouw die onrecht en vooroordelen in de maatschappij bevecht en overwint. Het is trouwens frappant dat vanaf Pickfords vertrek bij Biograph naar *Famous Players*, waar ze inspraak kreeg over haar projecten, ze niet langer de rol van een dame in nood of de gevallen vrouw speelde.¹⁰ In een interview met Brownlow klaagde ze over het soort vrouwelijkheid dat regisseur David W. Griffith haar en de andere actrices bij Biograph had opgelegd:

"Ik voelde [...] affectie voor hem [Griffith], maar wanneer hij me opdroeg om dingen te doen waar ik niet in geloofde, dan weigerde ik. Ik wilde niet rondlopen als een kip zonder kop en kwelen van 'Ooooooh...die kleine vogeltjes! Ooooooh...kijk! Een klein konijntje!' Dat is wat hij zijn ingénues aanleerde en ze deden het allemaal op die manier." (geciteerd in Brownlow 1996: 123, vertaling auteur, ab)

Voor een publiek uit de ééentwintigste eeuw doet een volwassen vrouw die een carrière bouwt op het vertolken van jonge meisjes de wenkbrauwen fronsen. Wanneer Pickfords carrière wordt bestudeerd door filmhistorici en -theoretici wordt bijgevolg vrijwel exclusief gefocust op deze problematiek. In "Oh, 'Doll Divine' Mary Pickford, Masquerade, and the Pedophilic Gaze" geeft Gaylyn Studlar (2002) een verklaring voor Pickfords toenmalige populariteit bij zowel mannen als vrouwen. Voor de mannen is ze duidelijk: hun aantrekkingskracht tot Pickford is symptomatisch voor een wat zij noemt 'cultureel pedofiele blik' en Pickford biedt de mogelijkheid om naar een kind te verlangen, wetende dat het eigenlijk een volwassen vrouw is, wat het verlangen dus legitimeert (Studlar 2002: 366). Studlar merkt op dat Pickford geen seksuele subjectiviteit krijgt toebedeeld in haar meisjesrollen, maar dat ze wel een seksueel object is. Vrouwen zagen volgens Studlar wat in Pickford omdat ze als jong meisje vrij is van verantwoordelijkheden en beperkingen die de maatschappij volwassen vrouwen oplegt en omdat ze een gematigd moderne versie van vrouwelijkheid voorstelt. Ze is niet zo uitgesproken seksueel als de moderne flapper, maar zeker geen non. Studlar heeft waarschijnlijk gelijk wat betreft de aantrekkingskracht voor vrouwen, maar haar argument over de pedofiele blik¹¹ lijkt me niet helemaal te kloppen met Pickfords star persona. Het ontbreken van een seksuele subjectiviteit zorgde in de eerste plaats voor een 'sacrale' of 'cerebrale' respons. De 'religieuze respons' van mythen waar Slotkin naar verwees, vinden we terug in de commentaren van fans en critici over Pickford. Ze werd alvast niet op een zelfde manier aanbeden als een Greta Garbo aangezien fans een seksueel georiën-

teerde adoratie ‘blasfemisch’ vonden zoals Edward Wagenknecht (1997: 139) het toepasselijk stelde. Omschrijvingen als ‘goddelijk’, ‘cherubijs’, ‘engelachtig’, en ‘van een Madonna-achtige exaltatie’ waren legio. In 1917 schreef een reporter voor *Photoplay Magazine*: “if everyone were as pureminded as she, there would be no sin in the world” (geciteerd in Studlar, 2002, 366). Toen Douglas Fairbanks in 1926 een actrice nodig had om de Heilige Maagd Maria te vertolken, was Pickford de logische keuze.

De jeugdige en optimistische persoonlijkheid van Pickford was bijzonder aantrekkelijk in een tijd van globale politieke spanningen en sociaal en culturele veranderingen. Met haar kinderlijke eenvoud stelde ze een natie in beweging gerust met de belofte van eenheid en coherentie. Hoewel de rebelse kuren van Pickford meestal een altruïstische agenda hadden en ze revolteerde om anderen te beschermen of te helpen (het kind van een vriendin in *Tess of The Storm Country*, een arme familie in *Rebecca*, de goede naam van haar moeder in *Poor Little Rich Girl*, het voortbestaan van de gemeenschap in *Heart O’ The Hills*), was ze niet braaf. Pickford lokt vechtpartijen uit, draagt wapens, overvalt een postkoets, gaat uit stelen, vloekt als een ketter en gedraagt zich doorgaans nogal ‘onvrouwelijk’.¹² Maar Pickfords jonge meisjes willen in de eerste plaats goed doen: hun families herenigen en een warm nest vinden voor diegenen die alleen op de wereld zijn, inclusief zichzelf. Ondanks het kattenkwaad is Pickford in essentie nog altijd moreler, warmer, en christelijker dan de hypocriete volwassenen waartegen ze in opstand komt.

In de plaats van zwakte en wanhoop in het aanschouwen van de wreedheid van de wereld zoals het Victoriaanse kind, is het Pickford personage simpelweg beter gepantserd. Ze is sterker geworden, met een ijzeren wil om te overleven. En ze doet dat zonder haar gevoel voor moraliteit en medeleven op te geven. Haar weerstand en haar ‘rebelse’ daad van overleven maakte van haar een voorbeeld voor andere goede Amerikanen die zich leerden aan te passen aan moeilijke situaties en onvoorspelbare tijden. Pickfords levensloop kon mensen inspireren tot ‘goede Amerikaansheid’: tot christelijke naastenliefde, liefdadigheid, moraliteit, gelijkheid, vergiffenis en een ‘communautair individualisme’.

De Pickford persona behoort zo tot een mythische wereld waar spanningen en contradicties van persoonlijke of politieke aard werden opgelost met een verzoenend gebaar, een wereld in een dynamisch proces van vervolmaking. Het groeiproces van Pickford dat bij elke nieuwe film weer van vooraf aan moest beginnen is symbolisch voor het groeiproces van de Amerikaanse identiteit, een identiteit die steeds opnieuw wordt gevormd op het kruispunt van beschaving en primitivisme, cultuur en natuur, jeugd en volwassenheid. Door de ogen van ongecorrumpeerde protagonisten als *Tess*, *Rebecca*, *Pollyanna*, *Sara Crewe*, *Cedric Fauntleroy* en *Gwendolyn Whittier* kon Amerika’s lieveling op on-dubbelzinnig manier een optimistisch toekomstbeeld scheppen van hoop en potentieel. Er was iets in Mary Pickford dat deed geloven dat het kon.

NOTEN

1. Enkele aspecten in deze paper behandeld, werden door de auteur reeds gepresenteerd op de conferentie *Stories and Portraits of the Self* (Hermes 2005), georganiseerd door de Universidade de Lisboa. Het verslagboek van deze conferentie, waarin deze paper is opgenomen, verschijnt in 2006.
2. De films die door *United Artists* werden verspreid waren geproduceerd door aparte productiebedrijfjes. Pickford had haar eigen productiebedrijf, de *Mary Pickford Film Corporation*.
3. Pickford en Chaplin stapten op bij *First National* en Fairbanks verliet zijn eigen productie eenheid bij *Artcraft-Paramount*.
4. Pickford was sinds 1911 getrouwd met acteur Owen Moore waarvan ze in 1919 scheidde. Het daaropvolgende jaar huwde ze Douglas Fairbanks.
5. Samen met Fairbanks en Chaplin had Pickford zich tijdens de oorlog al ingespannen om geld in te zamelen, en ze had de hoofdrol vertolkt in *The Little American* (geregisseerd door Cecil B. DeMille, 1917), een oorlogsdrama dat Amerikaanse inmenging in het Europese conflict propageerde. Op de promotieposter voor de film zien we Pickford die een militaire groet brengt met achter zich een reusachtige Amerikaanse vlag.
6. De personages kwamen uit de volgende films *The Foundling* (1915), *Rags* (1915), *Madame Butterfly* (1915), *Hulda from Holland* (1916), *Poor Little Peppina* (1916), *Hearts Adrift* (1914) *A Good Little Devil* (1914), *Tess of the Storm Country* (1914), allemaal *Famous Players* producties.
7. Het werk van Roland Barthes bevat een structuralistische, 'vroegere' fase, waarin hij nauw aansluit bij Roman Jakobson en Claude Levi-Strauss. De post-structuralistische, 'late' Barthes, verwerpt het literaire object als een stabiele structuur en legt de nadruk op pluralisme, intertekstualiteit en deconstructie. Zie *Literary Theory* (2002) van Terry Eagleton voor een heldere uiteenzetting.
8. De column werd geschreven door haar goede vriendin en scenariste Frances Marion.
9. In 1908 kwam Kalem op de markt met *The Adventures of a Girl Spy*, waarvoor Gene Gauntier zowel de scenario's schreef als de hoofdrol vertolkte. In de jaren 10 was er sprake van een echte trend met series als *The Perils of Pauline* (1914), *The Hazards of Helen* (1915), *The Exploits of Elaine* (1915), *The Adventures of Dorothy Dare* (1916) *The House of Hate* (1918), enzovoort (Singer, 2001).
10. Bij *American Biograph* was dat wel vaak het geval zoals bijvoorbeeld in *The Lonely Villa* en *To Save her Soul* (beide geregisseerd door Griffith 1909).
11. Studlar bedoelt niet dat de fans van Pickford echte pedofielen waren, maar wel dat ze verlangden naar een kindvrouw als een voorbijgestreefd ideaal.
12. Zie onder andere *Tess of the Storm Country* (1914), *Poor Little Rich Girl* (1916), *Rebecca of Sunnybrook Farm* (1917), *M'Liss* (1918), *Heart 'O The Hills* (1919), *The Hoodlum* (1919).

BIBLIOGRAFIE

- Baym, Nina (1997). *Woman's Fiction. A Guide to Novels by and about Women in America, 1820-1870*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Barthes, Roland (1989). *Mythologies*. Paris: Editions du Seuil.
- Brouwers, Anke (2005). *A House United: Mary Pickford's perfect "Little American."* Paper gepresenteerd op Hermes 2005: *Stories and Portraits of the Self*. Universidade de Lisboa.
- Brownlow, Kevin (1996). *The Parade's Gone By*. London: Columbus Books.
- Cogan, Frances B. (1989). *All-American Girl. The Ideal of Real Womanhood in Mid-Nineteenth-Century America*. Athens/London: The University of Georgia Press.
- De Cordova, Richard (1998). 'The emergence of the star system in America.' In: Christine Gledhill (red.) *Stardom. Industry of Desire*. London: Routledge, pp. 17-29.

- Douglas, Ann (1998). *The Feminization of American Culture*. New York: The Noonday Press.
- Dyer McCann, Richard (1992). *The Stars Appear*. Metucken/New Jersey/London: The Scarecrow Press.
- Eagleton, Terry (2002). *Literary Theory. An Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Fairbanks, Douglas (1917). *Laugh and Live*. New York: Britton Publishing Company.
- Fowles, Jib (1992). *Starstruck. Celebrity Performers and the American Audience*. Washington: Smithsonian University Press.
- Lévi-Strauss (1975). *The Raw and the Cooked : Introduction to a Science of Mythology* : I. John and Doreen Weightman (translation). New York: Harper& Row.
- Marantz Cohen, Paula (2001). *Silent Film and the Triumph of the American Myth*. New York: Oxford University Press.
- May, Larry (1983). *Screening out the Past. The Birth of Mass Culture and the Motion Picture Industry*. Chicago: University of Chicago Press.
- Merlock Jackson, Kathy (1986). *Images of Children in American Films. A Sociocultural Analysis*. Metucken/New Jersey/London: The Scarecrow Press.
- Ray, Robert B. (1985). *A Certain Tendency of the Hollywood Cinema, 1930-1980*. New Jersey: Princeton University Press.
- Singer, Ben (2001). *Melodrama and Modernity: Early Sensational Cinema and its Contexts*. New York: Columbia University Press.
- Slotkin, Richard (1987). *Regeneration Through Violence. The Mythology of the American Frontier, 1600-1860*. Middletown/Connecticut: Wesleyan University Press.
- Slotkin, Richard (1993). *Gunfigther Nation. The Myth of the Frontier in Twentieth-century America*. New York: Harper Perennial.
- Staiger, Janet (1995). *Bad Women. Regulating Sexuality in early American Cinema*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Stamp, Shelley (2000). *Movie Struck Girls. Women and Motion Picture Culture after the Nickelodeon*. New Jersey: Princeton University Press.
- Studlar Gaylyn (2002). 'Oh Doll Divine. Mary Pickford, Masquerade and the Pedophilic Gaze.' In: J. M. Bean & D. Negra (red.) *A Feminist Reader in Early Cinema*. Durham/London: Duke University Press, pp. 349-373.
- Tibbets, John C. (2001). 'Mary Pickford and the American 'Growing Girl.' *Journal of Popular Film and Television* 29(2).
- Wagenknecht, Edward (1997) *The Movies in the Age of Innocence*. New York: Limelight Editions.
- Welter, Barbara (1966). 'The Cult of True Womanhood: 1800-1860.' *American Quarterly* 18(2).
- Whitfield, Eileen (1997). *Mary Pickford. The Woman Who Made Hollywood*. Kentucky: University Press of Kentucky.

CONTACTGEGEVENS

Anke Brouwers

Aspirant Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen
Universiteit Antwerpen
Universiteitsplein 1
2610 Wilrijk
T. 03 820 27 96
anke.brouwers@ua.ac.be

'Vreemde' vrouwen Beeldvorming in het televisienieuws van vrouwen van 'vreemde' origine

---

Katrien Lefever
(Centrum Voor Vrouwenstudies, UA)

Beeldvorming over vrouwen van 'vreemde' origine is een veelbesproken thema. Toch is er weinig onderzoek gedaan naar de inhoud van deze berichtgeving. Meestal is de discussie gebaseerd op indrukken over deze berichtgeving of op onderzoek naar de perceptie ervan door een bepaalde groep personen. Daarom werd er aan het Centrum voor Vrouwenstudies van de UA een sample van nieuwsitems geanalyseerd waarin deze vrouwen aan het woord kwamen of vernoemd werden. De selectie werd ter beschikking gesteld door ENA (Elektronisch Nieuwsarchief) en de analyse werd uitgevoerd met behulp van een aangepaste versie van het MEER-instrument (Media Emancipatie Effect Rapportage). De onderzochte items (die waarin vrouwen van 'vreemde' origine voorkomen) bleek een verzameling items te zijn met veel meer alloctonen en met een veel meer gelijke m/v-verdeling dan in andere steekproeven. De alloctone vrouwen die erin voorkomen waren jonge, vooral Turkse of Marokkaanse vrouwen die geïnterviewd worden. Er waren bepaalde terugkerende soorten 'news stories', maar toch kwamen deze vrouwen ook aan bod in onderwerpen die niet specifiek te maken hebben met alloctonen of de multiculturele samenleving. Daarnaast bleek dat verder moet onderzocht worden op welke manier de mechanismen die spelen bij genderbeeldvorming interageren met etniciteit. Dit verkenende onderzoek is een pleidooi voor verder onderzoek naar de inhoud van de berichtgeving over vrouwen van 'vreemde' origine om een fundamentele debat hierover te kunnen voeren. **SLEUTELWOORDEN [gender, media, etniciteit]**

Femmes 'Etrangères' Représentations des femmes d'origine étrangère dans le journal télévisé

L'image des femmes d'origine étrangère est un sujet fréquemment évoqué. Cependant, il n'y a eu que très peu de recherches sur le contenu de cette information. La plupart du temps, la discussion est basée sur des impressions ou sur la recherche de la perception qu'un certain groupe de personnes en a. C'est pourquoi le Centre d'Etudes Féministes de l'UA a analysé une série d'items des journaux télévisés dans lesquels ces femmes ont pris la parole ou dans lesquelles elles ont été citées. Cette sélection a été mise à disposition par ENA (Elektronisch Nieuwsarchief) et l'analyse a été réalisée à l'aide d'une version adaptée de l'instrument MEER (Media Emancipatie Effect Rapportage). La série d'items analysés (ceux dans lesquels apparaissent des femmes d'origine étrangère) s'est avérée être une collection d'items avec beaucoup plus d'alloctones et une meilleure répartition hommes/femmes que dans les autres sondages. Les femmes 'alloctones' qui y sont interviewées étaient des jeunes femmes, principalement d'origine turque ou marocaine. Il y avait des séries de 'news stories' récurrentes, mais ces femmes apparaissaient

également dans des contextes n'ayant pas de lien spécifique avec les 'allochtones' ou la société multiculturelle. Il est également apparu qu'il convient d'étudier de quelle façon les mécanismes intervenant au niveau de l'image de genre sont en interaction avec l'ethnicité. Cette étude exploratoire est un plaidoyer pour des recherches plus poussées sur le contenu de l'information diffusée sur les femmes d'origine étrangère afin de pouvoir mener un débat plus fondamental. **MOTS-CLÉS [genre, média, ethnicité]**

Alhoewel allochtone vrouwen dikwijls het onderwerp zijn van een maatschappelijk debat, is er veel kritiek op de manier waarop dit debat gevoerd wordt. 'Het is een debat gevoerd door blanke mannen, of door autochtone feministes', is bijvoorbeeld een veelgehoorde kritiek in Nederland (E-Quality 2004). E-quality beroept zich op een analyse van artikelen over de islam in Nederland in de Volkskrant van 1998 tot 2002, die uitwees dat 75% van de opiniërende stukken over dit onderwerp uit die periode geschreven waren door autochtone Nederlanders. Ook waren 75% van de geciteerde personen in de onderzochte artikelen mannen. Een andere kritiek, uit Vlaanderen, is dat Islam door het vermengen van verschillende zaken een soort synoniem is geworden van allerlei problemen zoals uithuwelijking, vrouwenonderdrukking, seksisme, enzovoort (Actiecomité Moslimvrouwen Vlaanderen 2004).

Ondanks het debat en de kritiek op de manier waarop dit debat in de media gevoerd wordt, is nog niet veel onderzoek verricht naar de inhoud van de berichtgeving over allochtone vrouwen. De perceptie van deze berichtgeving door allochtone vrouwen is wel onderwerp van studie. Zo werd er bijvoorbeeld in Canada via focusgroepgesprekken onderzocht wat de meningen waren van een divers samengestelde groep moslimvrouwen over hun mediabeeldvorming en de impact daarvan op hun leven (Jafri 1998). Deze vrouwen waren zich sterk bewust van de rol van journalisten en programmamakers bij het 'maken' van het nieuws en ze verweten hen een gebrekkige kennis van Islam. Dit leidde volgens de meeste respondenten tot negatieve berichtgeving. Veel respondenten in deze studie gaven aan dat de negatieve berichtgeving resulteert in onzekerheid en verlies aan vertrouwen in hun identiteit, als moslims en als Canadezen (Jafri 1998: 3).

Verder wordt er de laatste jaren onderzoek gedaan naar de aanwezigheid en de representatie van etnische minderheden in de media (Lardon & Doens 2004, Sterk & Van Dijck 2003, ter Wal 2002). Toch is er hier geen of weinig aandacht voor de vrouwen van deze groepen.¹ Binnen de onderzoeken naar genderbeeldvorming (Screening gender 1998, Spears, Seydegart & Gallagher 2000, Michielsens & Lefever 2004a, 2004b) stuit men dikwijls op hetzelfde probleem: etniciteit wordt wel mee in aanmerking genomen, maar in de steekproeven van deze onderzoeken zijn de aantallen 'etnische anderen' meestal zo klein dat men op basis daarvan geen verantwoorde conclusies kan trekken.

Deze paper is de neerslag van de exploratieve fase van een onderzoek naar de representatie van vrouwen met 'vreemde' roots in Vlaamse non-fictie programma's.² Het onderzoek spitst zich toe op die specifieke Vlaamse nieuwsitems (348 VRT- en VTM-nieuwsuitzendingen van 2004) waarin met of over allochtone vrouwen gesproken wordt. Dit onderzoek behandelt alle items waarin over of met vrouwen met 'vreemde' roots gesproken wordt. Dat waren in totaal achtentachtig items. In een volgende fase van het onderzoek zullen ook die nieuwsitems onderzocht worden waarin met of over mannen met 'vreemde' roots gesproken wordt. Het discours zal dan ook in andere non-fictieprogramma's dan het nieuws onderzocht worden.

Door te focussen op de nieuwsitems waarin vrouwen van 'vreemde' afkomst voorkomen, kan onderzocht worden op welke manier deze vrouwen aan bod komen. Wie zijn deze vrouwen? Waarover gaan de items? Komen ze zelf aan het woord en met betrekking tot welke onderwerpen? Wordt het debat over emancipatie of onderdrukking van de vrouwen met 'vreemde' roots door anderen gevoerd of wordt hun eigen stem in dit debat (zoals gevoerd in deze nieuwsuitzendingen) toch ook gehoord? Tot slot wordt een eerste aanzet gegeven tot het antwoord op de vraag of deze vrouwen door de dubbele minderheidspositie (namelijk als vrouw en als lid van een etnisch-culturele minderheidsgroep) die ze innemen in onze samenleving juist meer of minder in beeld komen op de Vlaamse televisie. We moeten echter het specifieke karakter van de onderzochte items en het feit dat het alleen over nieuws gaat steeds in het achterhoofd houden.

METHODOLOGIE, STEEKPROEF EN CONCEPTEN

Omdat in relatie tot het debat over de beeldvorming van vrouwen met 'vreemde' roots eerst en vooral de inhoud van deze berichtgeving moet onderzocht worden, werd er eerst een kwantitatieve inhoudsanalyse uitgevoerd. Dit gebeurde aan de hand van het analyse-instrument MEER (Media Emancipatie Effect Rapportage).³ De MEER is een softwareprogramma dat ontworpen werd voor het onderzoeken van genderbeeldvorming in audiovisuele mediaproducten en dat voor dit onderzoek aangepast werd, zodanig dat meer variabelen in aanmerking genomen werden die relevant kunnen zijn bij de beeldvorming rond etniciteit. Zo werd er gekeken naar de roots van de personen, naar de landengroep waarop die roots betrekking hebben, naar het al dan niet vermelden van de religie (en welke religie het is) en het al dan niet zelf aan het woord komen van de personen. Verder werden ook de variabelen onderzocht die belangrijk zijn bij genderbeeldvorming, zoals het geslacht, de leeftijd, het beroep van de personen, de positie van waaruit ze aan het woord komen (als expert of als leek), de thema's waarbij ze aan bod komen en de manier waarop ze geïntroduceerd worden.

De steekproef voor deze casestudy is samengesteld met de hulp van het Elektronisch Nieuwsarchief (ENA).⁴ In het kader van het onderzoek werd een elektronisch archief aangelegd van alle nieuwsuitzendingen van VRT en VTM vanaf 2001. In 348 nieuwsuitzendingen (174 van VRT en de 174 overeenkomstige uitzendingen van VTM) uit 2004 werd bovendien van alle actoren het geslacht geregistreerd en werd opgetekend of ze een vreemd klinkende naam hadden en of ze als 'allochtoon' werden aangeduid. Op deze manier kon ENA ons een selectie ter beschikking stellen van alle items waarin deze personen optraden, aan het woord kwamen of met naam vernoemd werden. Zoals ook in andere onderzoeken gebeurt (bv. Lardon & Doens, 2004, Sterk & Van Dijk, 2003), baseerde ik mij dus op zichtbare kenmerken die duiden op het behoren tot een 'etnisch-culturele minderheid', omdat dit het enige mogelijke criterium is bij het analyseren van beeldmateriaal. Vervolgens nam ik alle items in aanmerking waarin vrouwen uit deze etnisch-culturele minderheidsgroepen aan bod kwamen. Aangezien het één van de doelstellingen van dit onderzoek is te weten te komen of allochtone vrouwen zelf aan het woord komen in verband met bepaalde onderwerpen, is het cruciaal ook die items in aanmerking te nemen waarin er over allochtone vrouwen gesproken werd, zonder dat één van deze vrouwen zelf aan het woord kwam of zelfs maar bij naam genoemd werd. Hiervoor werden alle items met de thema's 'discriminaties en rechten van vrouwen', 'integratie van migranten', 'religieuze vieringen en traditionele religieuze gebruiken', 'religies (algemeen, ideologie, onderverdeling)' bekeken en aan de selectie toegevoegd indien er in die items over allochtone vrouwen gesproken werd en indien de items nog niet in de steekproef zaten. Dit bracht het totaal aantal items dat in aanmerking kwam voor analyse op 88. Dit is geen grote steekproef, en we moeten dan ook rekening houden met de beperkingen die dit met zich meebrengt (zie verder).

Het onder de loep nemen van enkel die items waarin allochtone vrouwen voorkomen biedt het voordeel dat ik gedetailleerd kan nagaan hoe deze vrouwen aan bod komen. Deze werkwijze brengt echter ook beperkingen met zich mee. Er kan bijvoorbeeld niet vergeleken worden hoe 'allochtonen' en 'autochtonen' in het nieuws aan bod komen, want daarvoor zouden alle nieuwsitems uit dezelfde periode moeten onderzocht en de resultaten voor allochtonen en autochtonen met elkaar moeten vergeleken worden. Op basis van voorliggend onderzoek kan evenmin een algemene vergelijking gemaakt worden tussen de manier waarop allochtone vrouwen en mannen gerepresenteerd worden in het nieuws, omdat niet alle items waarin allochtone mannen voorkwamen in de selectie werden opgenomen.⁵ Ook bij vergelijkingen van de resultaten van deze case-study met de resultaten van andere onderzoeken moet hiermee worden rekening gehouden, omdat andere studies uitspraken doen over beeldvorming van allochtone vrouwen en mannen. Voorliggende studie biedt wel informatie om te beschrijven op welke manier

allochtone vrouwen in het nieuws gerepresenteerd worden. Vervolgens kan wel een vergelijking gemaakt worden tussen de manier waarop respectievelijk allochtone mannen en vrouwen aan bod komen in deze 88 items.

DE ITEMS MET ALLOCHTONE VROUWEN

Vrouwen met 'vreemde' roots blijken in de bestudeerde periode vooral voor te komen in relatie tot de volgende terugkerende 'news-stories': berichtgeving rond allochtone politici, rond ontvoerde kinderen (uit gemengde huwelijken), rond de hoofddoek (met onder andere de berichtgeving over bedreigingen van Naïma Amzil) en rond vluchtelingen of asielzoekers. In deze items komen in totaal 532 mensen aan bod, waarvan ongeveer evenveel mannen als vrouwen en waarvan meer autochtonen (44%) dan allochtonen (28%).⁶ We moeten dus goed in gedachten houden dat wij de verhoudingen binnen een zeer specifieke groep items onderzoeken. Ter vergelijking: in een onderzoek naar de representatie van vrouwen in het nieuws aan de Universiteit Gent⁷ bleek in een geconstrueerde week slechts 5% van de personen tot een etnische minderheidsgroep te behoren en slechts 28% vrouw te zijn.⁸

Figuur 1

Verdeling man (links) - vrouw (rechts) binnen de verschillende groepen voor de 88 geanalyseerde items.

	Man	Vrouw
vreemde afkomst	46=31%	102=69%
van België	141=60%	94=40%
twijfel		22=100%
total onbekend	62=52%	58=48%
andere	7=100%	

In figuur 1 zien we de genderverhoudingen binnen elke etnische groep voor de 88 geanalyseerde items. Het valt op dat alleen bij de autochtone groep vrouwen in de minderheid zijn. Deze vaststelling doet denken aan de hypothese dat allochtone vrouwen juist door de dubbele minderheidspositie die ze bekleden gemakkelijker toegang zouden krijgen tot de Europese beeldcultuur. Dit is een hypothese die in verschillende voorgaande onderzoeken geopperd wordt, maar nooit werd hard gemaakt⁹ (Sterk & Van Dijk 2003: 43). De cijfers in ons onderzoek kunnen we dan ook slechts zien als een indicator, want om hierover een algemeen geldende uitspraak te doen, zouden alle items van dezelfde periode moeten worden geanalyseerd.

WIE ZIJN DIE ALLOCHTONE VROUWEN?

Uit onze cijfers blijkt dat alle 102 allochtone vrouwen die in het geanalyseerde beeldmateriaal voorkwamen, geïnterviewd werden. Er was dus geen enkele allochtone journaliste, nieuwslezeres of andere programmamedewerkster te zien. Meer dan de helft van die 102 allochtone vrouwen behoren tot de categorie ‘Turks/Marokkaans/Midden-Oosten’. Het is bovendien opmerkelijk dat dit een bevolkingsgroep is die in de onderzochte nieuwstems voor 75% uit vrouwen bestaat, wat zeer veel is (in inhoudsanalyses van televisienieuws is het moeilijk groepen te vinden waar de vrouwen zo goed vertegenwoordigd zijn). De allochtone vrouwen die in de items voorkomen zijn ook zeer jong (bijna 80% van hen is tussen de 12 en de 34 jaar). Ze zijn jonger dan de allochtone mannen én jonger dan de autochtone vrouwen in deze items. In onderzoeken over genderbeeldvorming op televisie bleek steeds dat de gemiddelde leeftijd van vrouwen veel lager is dan die van mannen, wat meestal gezien wordt als een aanwijzing dat vrouwen alleen aan bod komen als ze jong – en mooi – zijn (Screening gender 1998, Spears, Seydegart & Gallagher 2000, Michielsens & Lefever 2004a, 2004b). Hier zien we dat deze vaststelling dus in de onderzochte items ook voor allochtone meisjes/vrouwen geldt. De grote vertegenwoordiging bij de leeftijdscategorie van 12 tot 19 jaar is waarschijnlijk vooral te wijten aan de 12 items die gaan over de hoofddoek al dan niet op school te verbieden, waarbij dikwijls meisjes op school aan het woord werden gelaten. In dit geval moet het dus eerder positief gewaardeerd worden dat deze meisjes hierover zelf aan het woord gelaten worden. De grote vertegenwoordiging van allochtone vrouwen in de groep van 20-34 jaar is waarschijnlijk te wijten aan de aanwezigheid van allochtone vrouwelijke politici en van een aantal vrouwelijke artiesten.

HOE WORDEN ALLOCHTONE VROUWEN AFGEBEELD?

Allochtone vrouwen komen het meest voor in items in verband met multiculturaliteit of religie, criminaliteit of politieaangelegenheden. Belangrijk hierbij is dat in het algemeen deze de belangrijkste thema's zijn, waarbij telkens een vierde van alle personen aan bod komt. Wat wel opmerkelijk is, is dat allochtone mannen in deze items veel meer vertegenwoordigd zijn in items over criminaliteit, terwijl we allochtone vrouwen veel meer terugvinden in items over multiculturaliteit of religie.

Slechts 55% van de items heeft een focus op allochtonen of multiculturaliteit.¹⁰ Vrouwen met ‘vreemde’ roots komen ook wel aan bod in items die niet specifiek over migrantenaangelegenheden gaan. Dit staat in contrast met de veel terugkomende conclusie uit andere onderzoeken dat etnische minderheden in de media bijna uitsluitend aan bod komen in verband met migranten-

aangelegenheden. Andere analyses betroffen dan ook nooit de berichtgeving over allochtone vrouwen, maar steeds berichtgeving over allochtonen in het algemeen. Dit verschil in onderzoeksopzet zou de verklaring kunnen zijn voor de verschillen in resultaten, maar dit moet verder onderzocht worden door een additionele analyse van alle items uit dezelfde periode waarin allochtone mannen voorkomen.

Er komen wel veel meer allochtone vrouwen (68%) voor in die items met een focus op allochtonen, dan in de andere items (33%), maar dit is niet gendergebonden. Deze trend zien we ook voor allochtone mannen (70% van hen komt voor in items met focus op allochtonen en 30% van hen in de andere items).

Een andere veelgehoorde kritiek is dat allochtone vrouwen (vooral moslimvrouwen) veel vaker worden aangesproken op hun religie dan anderen. Wij onderzochten in welke items er per persoon de religie werd vermeld en dit bleek weinig voor te komen. Bij 'autochtonen' kwam het geen enkele keer voor en bij 'allochtonen' kwam het soms voor. Als het vermeld werd, ging het wel altijd over moslims en dit gebeurde vaker bij vrouwen dan bij mannen. In sommige van deze gevallen was de religie duidelijk zonder dat dit echt vernoemd werd, bijvoorbeeld doordat de persoon een hoofddoek droeg of in een moskee werd geïnterviewd.

Een steeds terugkerende vaststelling bij onderzoek naar genderbeeldvorming (Screening gender 1998, Spears, Seydegart & Gallagher 2000, Michielsens & Lefever 2004a, 2004b) is dat vrouwen veel meer als leek dan als expert aan bod komen. Ook in ons onderzoek wordt deze bevinding bevestigd: de grote meerderheid van de vrouwen spreekt uit persoonlijke ervaring of vanuit haar eigen mening (71%) en niet vanuit professionele deskundigheid. Ook voor allochtone vrouwen is dit zo. Opmerkelijk is dat voor 'allochtonen' gender blijkbaar geen rol speelt bij de leek/expert kwestie. Allochtonen worden altijd (ook de mannen) meer als ervaringsdeskundige aan bod gelaten dan als professionele expert: 73% van alle allochtonen is leek, 70% van alle allochtone vrouwen en maar liefst 80% van alle allochtone mannen. In verhouding komen allochtone mannen in onze beeldselectie vaker dan allochtone vrouwen aan bod als ervaringsdeskundige. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat het maar over 46 allochtone mannen gaat. Van de personen die spreken vanuit een persoonlijke ervaring of mening werd ook nagegaan of dit bijvoorbeeld als slachtoffer, als ooggetuige, als dader, als bekende persoon of als 'familie van' was. De allochtone vrouwen die vanuit hun persoonlijke ervaring of mening spreken, zijn vooral slachtoffers (45%). Toch verschijnt ook 23% van hen als burger of ooggetuige. Bij autochtone vrouwen zijn dit de belangrijkste categorieën, maar in omgekeerde volgorde: zij verschijnen meer als burger dan als slachtoffer.

Allochtonen figureren in het algemeen vooral als slachtoffer, maar ook 'familie van' en 'burger of ooggetuige' zijn belangrijke categorieën. Bij de

allochtone vrouwen is echter de slachtoffercategorie veel belangrijker en bij de allochtone mannen de categorie 'crimineel, dader'. Dat is weer een aanwijzing die verder moet onderzocht worden in een bredere selectie items met allochtone mannen.

Het beroep van allochtone vrouwen is meestal 'onbekend' (bij meer dan de helft van hen) of 'politica' (bij 16% van hen). Scholieren, studenten, artiesten, schrijvers, of kunstenaars komen ook voor. Er zijn geen opvallende verschillen tussen allochtone en autochtone vrouwen in dit opzicht, alleen zijn er wat meer allochtone dan autochtone vrouwelijke artiesten. Bij allochtone mannen is het aandeel waarvan het beroep niet bekend is groter dan bij de allochtone vrouwen. Bovendien is het opmerkelijk dat van alle allochtone politici 94 % vrouw is en slechts 6% man (het gaat wel slechts over 1 man).

WIE VOERT HET DEBAT OVER ALLOCHTONE VROUWEN?

Zoals aangehaald in de inleiding wordt in het maatschappelijke debat over allochtone vrouwen wel eens beweerd dat dit debat wordt gevoerd door blanke mannen en vrouwen. In dit onderzoek konden we vaststellen dat ongeveer de helft van de vrouwelijke allochtonen die in de items optraden, zelf aan het woord kwamen. Hierbij moeten we benadrukken dat dit niet uitsluitend items waren waarbij het over de positie van allochtone vrouwen ging. Er werd ook nagegaan of er in deze 88 items een verschil was tussen de mate waarin allochtonen en autochtonen in het algemeen aan het woord kwamen. Er bleek een groter aandeel van autochtonen (71%) dan van allochtonen (54%) zelf aan het woord te komen. Binnen geen van beide groepen leek geslacht een rol te spelen bij de kans zelf aan het woord te komen. Vervolgens werd nagegaan of dit met het thema samenhang. Allochtone vrouwen komen vooral zelf aan het woord over multiculturaliteit of religie en in mindere mate over media, kunst, cultuur en vrije tijd. Pas daarna komt het thema criminaliteit of politie. Ook de meeste allochtone vrouwen die slechts vernoemd worden, worden vooral geassocieerd met multiculturaliteit of religie. Verder worden ze veel meer met criminaliteit of politie geassocieerd dan met kunst of cultuur. Men laat ze verder eerder zelf aan het woord over media en kunst (als artiesten) dan over criminaliteit of politie, want dat zijn items waarin ze vooral als slachtoffer naar voren komen.

CONCLUSIE

Dit onderzoek betreft een specifieke selectie van items, namelijk die waarin allochtone vrouwen voorkomen. Het blijkt een verzameling items te zijn met veel meer allochtonen en met een meer gelijke m/v-verdeling

dan in andere steekproeven (zoals bijvoorbeeld alle nieuwsberichten van een bepaalde periode). De allochtone vrouwen die erin voorkomen zijn jonge, vooral Turkse of Marokkaanse vrouwen die geïnterviewd worden. De grote 'news-stories' waarin deze vrouwen in die periode meestal voorkomen, hielden verband met thema's zoals allochtone politici, ontvoerde kinderen (uit gemengde huwelijken), de hoofddoek en de problematiek van vluchtelingen of asielzoekers. Deze vrouwen worden vooral opgevoerd in relatie tot de thema's die verband houden met multiculturaliteit of religie, maar vrouwen van andere origine komen ook in het nieuws aan bod in verband met andere onderwerpen. Het onderzoek bevestigt eveneens de vaststelling dat vrouwen over het algemeen meer dan mannen als leek optreden. Voor allochtonen lijkt het echter geen gender-gerelateerde kwestie te zijn. Allochtonen komen minder vaak zelf aan het woord dan autochtonen, maar er was in deze items eveneens geen verschil te vinden tussen mannen en vrouwen.

De kritiek dat het debat over de situatie van allochtone vrouwen uitsluitend gevoerd wordt door blanke mannen, of door autochtone feministes, lijkt voor de Vlaamse situatie (alleszins in de nieuwsuitzendingen uit deze periode) te moeten gerelativeerd worden. Zo worden er bijvoorbeeld in deze nieuwsuitzendingen wel heel wat moslimmeisjes aan het woord gelaten bij de discussie over de hoofddoek. Andere punten van kritiek op de manier waarop het debat gevoerd wordt, blijken ook voor het Vlaamse nieuws uit deze periode terecht te zijn. Zo zagen we allochtone vrouwen veel meer vanuit persoonlijke ervaring spreken dan vanuit professionele deskundigheid en dan nog meestal als slachtoffer. Dit onderzoek toont eveneens aan dat voor het onderzoeken van de beeldvorming van allochtone vrouwen een nieuw kader nodig is, en dat bepaalde aspecten die belangrijk zijn bij genderbeeldvorming binnen de groep allochtonen niet zo gendergebonden lijken te zijn (bijvoorbeeld de leek/expert-kwestie) of anders uitdraaien voor allochtone vrouwen dan voor allochtone mannen (bij allochtone mannen is het beroep eerder onbekend dan bij allochtone vrouwen).

In een volgende fase van dit onderzoek zal er een diepere, kwalitatieve analyse uitgevoerd worden op de items die betrekking hebben op de meest relevante 'news-stories' (bijvoorbeeld over de hoofddoek, over Naïma Amzil). Zo zal het discours, het woordgebruik en het gebruik van beelden verder onderzocht worden. Dit zal ons tevens toelaten een vergelijking te maken van de manier waarop eenzelfde nieuwsfeit door VRT en VTM behandeld wordt. Verder verdient ook het discours dat over allochtone vrouwen gevoerd wordt in andere non-fictie programma's zoals bijvoorbeeld praatprogramma's, onze aandacht. Dit belet niet dat er tevens onderzoek nodig is naar alle items waarin mannelijke allochtonen voorkomen om de bevindingen voor vrouwen in een relativerend perspectief te kunnen plaatsen.

NOTEN

1. Meestal vinden we in die onderzoeken één tabel terug waarin wordt gekeken naar de combinatie van gender en etniciteit, telkens met vermelding van het feit dat er omwille van de kleine aantallen in de verschillende cellen geen statistisch verantwoorde uitspraken kunnen gedaan worden. Er wordt soms expliciet vermeld dat kwalitatief onderzoek zich zou moeten toespitsen op programma's waarin de 'etnische andere' voorkomt, om iets te kunnen zeggen over eventuele genderverschillen binnen de etnische kleurgroepen (Sterk & Van Dijck 2003: 43).
2. Dit omdat het criterium 'moslim-zijn' moeilijk te hanteren is bij de inhoudsanalyse van televisieprogramma's. Het hoeft namelijk niet over religie te gaan als een allochtone vrouw aan het woord, in beeld of ter sprake komt. Het zal uiteraard wel interessant zijn om na te gaan in hoeveel gevallen het wel duidelijk over moslimvrouwen gaat en welke thema's dan aan bod komen, maar we willen deze onderzoekscase niet beperken tot de gevallen waarvoor we aanwijzingen hebben over hun godsdienst.
3. Media Emancipatie Effect Rapportage (MEER) is een praktisch evaluatie-instrument waarmee audiovisuele mediaproducten gescreend kunnen worden op het vlak van gender beeldvorming, ontwikkeld aan het Centrum voor Vrouwenstudies van de UA in opdracht van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (Gelijke Kansenbeleid). Voor meer informatie, zie www.vrouwenstudies.be/meer.
4. Elektronisch Nieuwsarchief (ENA) is een project dat wordt gefinancierd door het Max Wildiersfonds van het FWO en uitgevoerd door de vakgroep Media, Middenveld en Politiek (Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen UA). Voor meer info, zie www.nieuwsarchief.be.
5. Het gaat hier enkel over die items waarin ook allochtone vrouwen voorkwamen.
6. Dit maakt duidelijk dat dit een heel speciale selectie van items is, want dit soort verhoudingen wordt nooit teruggevonden in analyses van alle items van een bepaalde periode. Daarnaast zijn er bovendien ook nog personen waarvoor we geen, of tegenstrijdige aanwijzingen hebben in verband met hun afkomst.
7. Door het Centrum Voor Vrouwenstudies en door de vakgroep Communicatiewetenschappen van de UGent werd met behulp van het MEER-instrument een geconstrueerde week VTM- en VRT nieuws (2004) geanalyseerd. Voor meer info, zie www.vrouwenstudies.be/meer/Analyses/VRTVTMNieuws/VRTVTMnieuws.htm.
8. Hier werden wel alleen sprekende personen in aanmerking genomen en niet de personen die slechts vernoemd werden.
9. Omwille van het steeds terugkerende probleem van de kleine absolute getallen na uitsplitsing van mannen en vrouwen.
10. Dat wil zeggen dat hiernaar verwezen wordt zonder dat het noodzakelijk het hoofdthema van het item is.

BIBLIOGRAFIE

- Actiecomité Moslimvrouwen Vlaanderen (2004) Reactie AMV op het standpunt van Minister Patrick Dewael dat de Westerse cultuur superieur zou zijn t.a.v. andere culturen in *Vooruit* (driemaandelijks tijdschrift van het AMV) 1(1), pp.10-11.
- E-Quality (2004). 'Factsheet emancipatie van vrouwen met een islamitische achtergrond' E-Quality- Kenniscentrum voor emancipatie in de multiculturele samenleving, www.e-quality.nl/e-quality/pagina.asp?pagkey=43628
- Husain, Samira (2002). 'Voices of Muslim Women: A Community Research Project'. *Canadian Council of Muslim Women*, www.ccmw.com/publications/Voices_of_Muslim_Women_full.htm
- Jafri, Gul Joya (1998). 'The portrayal of Muslim Women in Canadian Mainstream Media: A Community based Analysis'. *Afghan Women's Organization*, www.education-medias.ca/

english/resources/research_documents/reports/diversity/muslim_women_media.cfm
Document4Document4

- Lardon, Sven & E. Doens (2004). *Kleur Bekennen. Monitor Diversiteit 2004. De zichtbaarheid van mensen van andere origine op de Vlaamse televisie*. Brussel: VRT Studiedienst.
- Lodewyckx, Ina (2004). 'Allochtonen: zichtbaar in de actualiteit, maar in welke mate in de statistieken?' In: Spee, Sonja, Ina Lodewyckx, Annemie Motmans & Mieke Van Haegendoren (red.) *Wachten op...Gelijke Kansen, jaarboek 2*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant, pp.63-182.
- Michielsens, Magda & Katrien Lefever (2004a). 'Verkiezingen 13 juni 2004. De campagne op televisie' <http://women.uia.ac.be/meer/Analyses/verkiezingen2004/Verkiezingen04.htm>
- Michielsens, Magda & Katrien Lefever (2004b). 'De zevende dag. Een analyse van 10 uitzendingen' www.vrouwenstudies.be/meer/Analyses/ZevendeDag/ZevendeDag.htm
- Spears, George., Seydegart, Kasia & Gallagher, Margaret (2000). *Who makes the news? Global Media Monitoring Project 2000*. London: World Association for Christian Communication.
- Sterk, Garjan. & Van Dijck, Bernadette (2003). *Monitor Diversiteit 2002*. Hilversum: Publieke omroep.
- Ter Wal, Jessica (2002). *Racism and cultural diversity in the mass media. An overview of research and examples of good practice in the EU Member States 1995-2000*. Vienna: European Research Centre on Migration and Ethnic Relations.
- Screening gender (1998). 'Who Speaks in Television? An international study on female participation in television programmes.' www.yle.fi/gender/whos/whosreport.html

CONTACTGEGEVENS

Katrien Lefever

T. 02 800 36 52
lklevever@mbhg.irisnet.be

Centrum voor Vrouwenstudies UA

Universiteitsplein 1 – gebouw J
2610 Wilrijk
T. 03 820 28 50
F. 03 820 28 86
www.vrouwenstudies.be

Over de grenzen van de traditionele genderrollen in videoclip: genderbending als discursief performatieve articulatie van verzet in de hedendaagse populaire beeldcultuur

---

Sofie van Bauwel
(Universiteit Gent)

De hedendaagse populaire beeldcultuur is cruciaal in het proces van articulatie van genderidentiteiten. Vooral in muziekvideoclips worden mannelijkheid en vrouwelijkheid gepresenteerd. In deze format, die hoofdzakelijk door jongeren bekeken wordt, zien we zeer stereotype beelden van de traditionele genderrollen. Maar er circuleren ook andere genderrepresentaties in deze visuele populaire beeldcultuur waarin de genderidentiteiten op losse schroeven worden gezet. Genderbending of dit hybride genderspel kan beschouwd worden als een performatieve discursieve articulatie van verzet tegenover de traditionele genderrollen. Vanuit de hedendaagse theorievorming over gender als discursieve constructie (Hall 1996; Giddens 1991) en als performance (Butler 1991; Stone 1995) wordt genderbending gezien als een verzetsstrategie die de grenzen aan de genderidentiteiten in vraag stelt. In dit afgerond doctoraal onderzoek gaan we na hoe in de hedendaagse populaire beeldcultuur op het niveau van representatie en receptie vorm wordt gegeven aan genderbending met de focus op de articulatie van verzet. We onderzoeken, in de traditie van 'Audience cum content research' (Jensen 2002), zowel de massamediale discours over genderbending als de receptie daarvan door een concrete publieksgroep. Door gebruik te maken van tekstanalyses gaan we na hoe genderbenders in videoclip worden gerepresenteerd en welke discours we terugvinden in deze representaties. Verder onderzoeken we aan de hand van focusgroepinterviews hoe jongeren betekenis geven aan representaties van genderbenders in deze videoclip. In het blootleggen van deze betekenisgevingprocessen concentreren we ons vooral op genderbending als verzetsdiscours.

SLEUTELWOORDEN ['genderbending', videoclip, verzet]

Sur les rôles traditionnels de genre dans les clips vidéo: le 'genderbending' en tant qu'articulation discursive performative de la résistance à la culture de l'image populaire contemporaine

La culture de l'image populaire contemporaine est cruciale dans le processus d'articulation des identités de genre. Dans les clips vidéo, on représente surtout la masculinité et la féminité. Ce format, principalement regardé par des jeunes, nous montre des images stéréotypées des rôles traditionnels de genre. Mais d'autres représentations 'générées' circulent dans cette culture de l'image populaire et remettent en question les identités de genre. Le 'genderbending', jeu sur la transgression du genre, peut être considéré comme

une articulation discursive performative de résistance aux rôles traditionnels liés au genre. La théorie contemporaine du genre comme construction discursive (Hall 1996; Giddens 1991) et comme performance (Butler 1991; Stone 1995) voit le 'genderbending' comme une stratégie de résistance qui met en cause les limites des identités de genre. Ce mémoire de maîtrise analyse comment la culture de l'image populaire contemporaine peut, au niveau de la représentation et de la réception, incorporer le 'genderbending', en mettant l'accent sur l'articulation de la résistance. Suivant la tradition de l' 'Audience cum content research' (Jensen 2002), nous analysons aussi bien le discours des mass-media sur le 'genderbending' que la perception de celui-ci par un échantillon du public. Par des analyses de textes, nous examinons comment les 'genderbenders' sont représentés dans les clips vidéo et quels discours se retrouvent dans ces représentations. Sur base d'interviews groupées et ciblées, nous analysons aussi comment les jeunes interprètent ces représentations de 'genderbenders' dans les clips vidéo. Dans notre démarche, visant à comprendre ces processus, nous nous concentrons principalement sur le 'genderbending' en tant que discours de résistance. **MOTS-CLÉS** ['genderbending', clips vidéo, résistance]

INLEIDING¹

"Understanding marginality as position and place of resistance is crucial for oppressed, exploited, colonised people. If we only view the margin as a sign marking the despair, a deep nihilism penetrates in a destructive way the very ground of our being. It is there in that space of collective despair that one's creativity, one's imagination is at risk, there that one's mind is fully colonised, there that the freedom one longs for as lost." (hooks 1991: 150-151)

In zijn werk *Media power and class power* (1986) noemt Stuart Hall de alomtegenwoordige beeldcultuur een 'machinery of representation'. Hall (2000) stelt dat de hedendaagse populaire beeldcultuur een belangrijke rol speelt in de articulatie van genderidentiteiten. In deze aanwezige visuele cultuur circuleert een veelheid aan betekenissen. Vooral in de populaire cultuur zien we dat mannelijkheid en vrouwelijkheid veelvuldig en vaak zeer stereotiep worden gerepresenteerd. Vooral de format van de videoclip, die hoofdzakelijk door jongeren wordt bekeken (zie Roe e.a. 2001, Meers 2002), representeert stereotiepe beelden van hegemonische genderidentiteiten en traditionele genderrollen (zie Brown & Campbell 1986). Maar er circuleren ook andere discours in deze visuele populaire cultuur waar de dominante genderidentiteiten op losse schroeven worden gezet. Er worden representaties van genderbenders getoond die een hybride genderspel spelen. Ze articuleren een discours waar er onduidelijkheid wordt gecreëerd rond hun genderidentiteiten en waarbij hun mannelijkheid en vrouwelijkheid in vraag worden gesteld. Dit genderbendingdiscours kunnen we beschouwen als een performatieve discursieve articulatie van verzet tegen de hegemonische en traditionele genderidentiteiten. Vanuit de hedendaagse theorievorming over gender als discursieve constructie (Hall 2000, Giddens 1991) en als performance (Butler 1993, Stone 1991) wordt genderbending gezien als een verzetsstrategie die de grenzen aan de genderidentiteiten in vraag stelt. Deze

eerder afwijkende representaties worden als niet-hegemonisch of tegenhegemonisch beschouwd, maar circuleren in een dominante mainstream populaire cultuur.

Zoals het bovenstaande citaat van bell hooks (1991) aangeeft, is het begripen van marginaliteit als een ruimte van verzet belangrijk in het emancipatorische project en is het noodzakelijk om ook de niet-hegemonische elementen in de hedendaagse westerse samenleving onderwerp van studie te maken. De late moderniteit wordt niet enkel gekenmerkt door consumptisme en commodificatie, maar ook door het veelvuldig consumeren van media en vooral van visuele mediarepresentaties. De vraag dringt zich dan ook op of de discursieve articulaties van genderbending in de visuele populaire cultuur, en meer specifiek in de videoclip, tegenhegemonische representaties zijn die de dominante genderidentiteiten in vraag stellen en kunnen gelezen worden als verzet.

Deze vraag naar de betekenisgevingprocessen kunnen we op verschillende niveaus binnen de mediaruimte stellen. Er circuleren niet enkel betekenis in de productiezijde, maar ook in de massamediale discours. Bovendien is de betekenisgevende praktijk belangrijk op het niveau van de receptie of de ontvangerszijde. Genderbending als verzetsdiscours vinden we terug in enkele academische werken (zie Stone 1991, Smelik, 1993) die een zeer positieve evaluatie maken van deze representaties op basis van theorievorming, gesteund op massamediale discours, maar er is tot nog toe geen academische aandacht gegaan naar de betekenisgevende praktijken aan de ontvangerszijde. Anderen zoals Laurence Grossberg (1986) stellen dan weer het tegenovergestelde, door erop te wijzen dat de crisis in de rock 'n roll ertoe heeft geleid dat er geen plezier en vooral geen radicaal verzet meer mogelijk is in hedendaagse populaire cultuur.

Verzet als concept wordt hier toegepast op discours van genderbending in de hedendaagse visuele populaire cultuur. We gingen uit van een leemte rond de theorievorming rond genderbending en specifiek de theorievorming van representaties van genderbending in de populaire beeldcultuur. Het onderzoek naar articulaties van genderbending in de populaire cultuur en meer specifiek in de format van de videoclip is zeer uitzonderlijk. Bovendien is het onderzoek naar de receptie van representaties in videoclips zeer schaars (zie Brown & Schulze 1990, Nakayama & Peñaloza 1992). Videoclips als studieobject worden meestal vanuit traditionele filmstudies benaderd (zie Kaplan 1997, Vernallis 2004), waarbij er een analyse wordt gemaakt van de tekst an sich en geen onderzoek wordt gedaan naar de constructies van betekenissen bij de kijkers.²

In dit empirisch onderzoek gingen we na hoe in de hedendaagse populaire beeldcultuur op het niveau van representatie en receptie vorm werd gegeven aan genderbending met de focus op de articulatie van verzet. We onderzochten, in de traditie van 'Audience cum content research' (Jensen

2002), de massamediale discours over genderbending en de receptie daarvan door een concrete publieksgroep. Door gebruik te maken van tekstanalyses gaan we na hoe genderbenders in videoclips worden gerepresenteerd en welke discours we terugvinden in deze representaties. Verder onderzochten we aan de hand van focusgroepinterviews hoe jongeren betekenis geven aan representaties van genderbenders in deze videoclips. In het blootleggen van deze betekenisgevingprocessen concentreren we ons vooral op genderbending als verzetsdiscours.

Populaire cultuur is een belangrijk deel van de hedendaagse late moderniteit en circuleert veelvuldig en in vele vormen in de westerse maatschappij. Met als gevolg dat het als studieobject belangrijk is om deze maatschappij te kunnen begrijpen. Bovendien is er in deze massamediale ruimte een veelheid aan identiteitsconstructies aanwezig. Identiteitsdiscours die vaak genderidentiteiten en rolpatronen weerspiegelen. Vooral de discursieve articulaties van genderidentiteiten en specifiek bewegende genderidentiteiten of genderbending zijn belangrijke onderwerpen voor een studie. Welke discours hierover articuleren en hoe deze discours worden geïnterpreteerd, geven een inzicht in de betekenisgevende praktijken rond genderidentiteiten. Ze laten ons toe om een blik te werpen op de heersende opvattingen en discours rond deze problematiek, ook al is deze blik contextueel, tijdelijk en gesitueerd. Inzicht in de diverse articulaties maakt het niet alleen mogelijk om een theoretische bijdrage te leveren. Ze verduidelijkt tevens het complexe proces van betekenisgeving aan representaties van genderidentiteiten in de ruimte van de mediamachine.

BENDING DE GENDERS: NAAR EEN DEFINITIE VAN GENDERBENDING

“The margin of hybridity, where cultural differences ‘contingently’ and conflictually touch, becomes the moment of panic which reveals the borderline experience.” (Bhabha 1994: 207)

Genderbending mag niet verward worden met hermafroditisme, dat duidt op de afwezigheid van differentiatie in de lichamelijke seksekenarakteristieken (voor een overzicht zie Domurat Dreger 1998, Spaink 1998). Evenmin valt genderbending samen met biseksualiteit (Colgrave 1991). Genderbending situeert zich in de ruimte van de genderidentiteit en niet zoals bijvoorbeeld hermafroditisme in de ruimte van de sekse identiteit of zoals biseksualiteit in de ruimte van de seksuele identiteit. Genderbending als concept wordt vaak opgenomen in het ruimere concept transgenderisme³ om aan te duiden dat men via ‘cross-dressing’ en/of sekseveranderingen het binaire systeem tussen de seksen en het gendersysteem wil overstijgen (zie Ekins & King 1996). Verder kan het concept genderbending deels worden onderscheiden van androgynie (voor een overzicht zie Weil 1992). Dit laatste concept duidt op een individu dat de kenmerken en karakteristieken van beide genderiden-

titeiten tegelijkertijd articuleert (Dynes 1990) en zich afzijdig houdt van de genderproblematiek (Greed 1987). Genderbending daarentegen is een vorm van genderambigüiteit waarbij men speelt met de variatie op de betekenisgeving rond de genderidentiteit. In tegenstelling tot androgynie, waar er een vorm van samensmelting van mannelijkheid en vrouwelijkheid gearticuleerd wordt is genderbending een hybride en wisselende articulatie van mannelijkheid en vrouwelijkheid.

In beide concepten wordt de traditionele scheidingslijn tussen de genders losgelaten en zijn zogenaamde codevermengers aan het werk. Genderbending betekent letterlijk genderombuiging en ondanks het feit dat dit geen nieuw fenomeen is, is het vrij recent sterk aanwezig in de hedendaagse populaire beeldcultuur, waarbij de zekerheden worden aangetast en dubbelzinnigheid en paradoxen worden gecreëerd. Alle vastgeroeste betekenissen rond genderidentiteit komen op losse schroeven te staan met als gevolg dat de eenduidigheid verloren gaat. Volgens Smelik (1993) zinnenspelen genderbenders op het aloude androgynе ideaal, maar is het een te onderscheiden vorm die we vooral moeten situeren in de postmoderne populaire beeldcultuur en is het fenomeen van genderbending inherent verbonden met deze populaire beeldcultuur.⁴

Genderbending als concept is niet helemaal hetzelfde als travestie of transvestisme.⁵ Travestie kunnen we eerder conceptualiseren als een extreme vorm van genderbending doordat men bij travestie eerder de extreme mannelijkheid en vrouwelijkheid benadrukt en men door een parodiëring zeer sterke stereotiepe genderidentiteiten construeert en representeert. Annie Woodhouse (1989) argumenteert dat bij travestieten een tendens aanwezig is om mannelijkheid en vrouwelijkheid te beschouwen als gefixeerde categorieën. De mannelijke travestie krijgt hierdoor de functie van het vrouwelijke lichaam te koloniseren waardoor de vastgeroeste genderrollen nog meer worden bevestigd. Travestie heeft voor Smelik (1993) dan ook weinig te maken met genderbending. Travestie wordt geconceptualiseerd als een toneelspel waar er een genderrol wordt gespeeld die nadien wordt afgelegd. Specifiek hierbij is dat het publiek op de hoogte is van de eigenlijke sekse van de acteur wat niet altijd het geval is bij genderbending. Ondanks de verschillende invulling van de genderidentiteit bij travestie en genderbending kunnen we stellen dat travestie kan gezien worden als een extreme vorm van genderbending waarbij er meer stabiliteit wordt gearticuleerd in de genderidentiteit, maar toch een duidelijk genderspel wordt gespeeld. Verder vinden we in de feministische literatuur (zie bijvoorbeeld Mak 1997, Halberstam 1998) het concept mannelijke vrouwen terug. Dit concept wordt gebruikt om afstand te nemen van termen zoals derde sekse, 'cross-dressing' en genderbending omdat men het sekseverschil niet als symmetrisch wil conceptualiseren en volgens Geertje Mak (1997: 31) staan er "voor mannelijke vrouwen en vrouwelijke mannen andere dingen op het spel, ze krijgen met verschillende dis-

coursen te maken.” Deze conceptualisering is dus een strategische keuze die wijst op de asymmetrie tussen de seksen en de genders.

Genderbending kan dus omschreven worden als een performatieve discursieve articulatie van verzet tegenover de traditionele genderrollen, waar men een wisselend spel articuleert van lichamelijke hybridisatie van mannelijke en vrouwelijke stereotiepen en genderrollen en waarbij de klemtoon ligt op genderambigüiteit. Het spelelement is belangrijk in de definitie van het concept genderbending en wordt vaak gearticuleerd als een vorm van parodie.

DE PERFORMATIVITEIT VAN GENDERBENDERS

In de weinige literatuur waar we verwijzingen naar of conceptualiseren van genderbending terugvinden (zie Garber 1993, Smelik 1993, Entwistle 2001), wordt vaak verwezen naar het concept performance en performativiteit. De articulaties van genderbending zijn meestal te situeren in een poststructuralistisch kader waar men gebruikt maakt van de theorieën van Butler om tot een theoretische onderbouwing te komen⁶. In dit kader worden genderidentiteiten beschouwd als fluïde, bewegend, veranderbaar en niet vaststaand:

“Considering that ‘the’ body is invariably transformed into his body or her body, the body is only known through its gendered appearance. [...] My suggestion is that the body becomes its gender through a series of acts, which are renewed, revised, and consolidated through time.” (Butler 1990a: 274)

Genderidentiteiten zijn voortdurend in wording en hebben geen vaststaande betekenis, maar zijn wel ingebed in een historische en culturele context waar de genderdichotomie zeer sterk wordt gearticuleerd op basis van de seksedichotomie. Toch zijn mannelijkheid en vrouwelijkheid geen universele genderidentiteiten. Door de articulatie van genderbending wordt de klemtoon gelegd op genderambigüiteit en vindt er een hybridisatie plaats van mannelijke en vrouwelijke genderstereotiepen. Deze discursieve praktijken of performances worden gelezen (zie bijvoorbeeld Butler 1990, Smelik 1993, Bornstein 1994) als verzetspraktijken tegen de dominante hegemonische genderrollen. Vaak onder de vorm van parodieën wordt vrouwelijkheid en mannelijkheid bekritiseerd. Binnen dit kader wordt aan genderbenders de mogelijkheid gegeven om publiek vragen te stellen bij het dominante discours over mannelijkheid en vrouwelijkheid. Dit verzet creëert een ruimte voor culturele verandering met het oog op de transformaties van de dualiteit van de genderrollen. De genderidentiteit wordt in navolging van Butler (1990a) omschreven als een discursieve performatieve praktijk en niet als een expressie van de natuur zoals in een essentialistisch kader. Gender wordt geconceptualiseerd als een discursieve constructie (Hall 1996, Giddens 1991)

en als een performance (Butler 1993, Stone 1995). Doordat de genderidentiteit via de discursieve praxis herhaald wordt, affirmeert dit de sociale geconstrueerde identiteit. Men heeft geen gender, maar men doet gender. Juist doordat de genderidentiteit wordt beschouwd als een performatieve praxis is er ruimte om de gendergrenzen te doorbreken door subversieve genderrepetities. Zo bijvoorbeeld onderschrijft Anneke Smelik (1993) de theorie van Butler (1990b) en is genderbending voor haar een performatieve (taal-)handeling, die alsmaar opnieuw wordt herhaald om de identiteit te bevestigen. In deze context staat identiteit voor een betekenisgevende praktijk. Genderbenders, die op een speelse manier ambigue genderrepresentaties construeren, verschuiven de grenzen van de genderidentiteit en stellen de hegemonische realiteit in vraag en al doende recreëren en veranderen ze de genderrollen. Genderbenders worden gezien als actoren van verzet die betekenissen produceren en worden gelezen als discursieve praktijken van macht.⁷

Door zichzelf te presenteren als beelden anticiperen genderbenders op een sterke visuele beeldcultuur. Deze hybride representaties zijn zo centraal, dat ze als het ware een stijl worden. Academici (zie bijvoorbeeld Fiske 1989, Smelik 1993, Abercrombie 1996) zien deze populaire beeldcultuur als een ruimte waarin duizelingwekkende accumulaties van betekenissen circuleren en waarin representaties van mannelijkheid, vrouwelijkheid en genderbending worden gearticuleerd. Vooral muziekzenders zoals MTV worden beschouwd als een collectie van geleende en gerecycleerde beelden die weigeren om enige betekenis te geven aan de culturele omgeving. Sommige auteurs (zie bijvoorbeeld Schwichtenberg 1992, Smelik 1993) argumenteren zelfs dat genderbending en het spelen met mannelijkheid en vrouwelijkheid inherent verbonden zijn met populaire cultuur. In de snelle veranderlijke series van beelden die we op MTV zien, heeft de 'performer' een centrale plaats. De hele context is onderworpen aan 'the performing self', aan het lichaam. Niet alleen is deze 'performing self' een reflectie van het gefragmenteerde zelf, het is ook een tekst die een discours over gender produceert. Het ambigue spel van de geconstrueerde zelfrepresentaties impliceert een verschuiving van de genderidentiteit. De tijdelijke vrouwelijkheid en mannelijkheid zijn niet meer dan een beeld uit een hoeveelheid mogelijke beelden. Smelik (1993: 24) haalt David Bowie aan als een voorbeeld van een genderbender die speelt met de sterke visuele cultuur waar het eigen beeld zeer centraal is. Door het gebruik van parodie, mimesis, ironie en pastiche wordt er een ruimte gecreëerd voor nieuwe representaties.

Ondanks de veelbelovende mogelijkheden van genderbenders en hun 'cross-dressing' maakt Smelik (1993) een onderscheid tussen de mannelijke en vrouwelijke genderbenders. Dit verschil vloeit voort uit de verschillende posities die mannen en vrouwen innemen. Mannelijke genderbenders gaan het vrouwelijke als het 'andere' onderzoeken en overschrijden de grenzen van de genderidentiteit waarbij zij aan 'gender travel' doen en een reis naar

de vrouwelijke genderidentiteit ondernemen. Een vrijblijvende reis, aldus Smelik (1993) want de mogelijkheid om daarna terug te keren naar de 'veilige' mannelijkheid blijft bestaan. Vrouwelijke genderbending worden door dit onderscheid een groter verzetspotentieel toegedicht. Genderbending heeft dus een vrouwelijke en een mannelijke vorm, die ondanks de genderambigüiteit wordt geargumenteed vanuit het binaire seksesysteem.

Genderbending als concept heeft wel wat kritiek gekregen (zie bijvoorbeeld Mak 1997) omdat het een sekseneutraliteit suggereert. Vooral Geertje Mak stelt dat er in de conceptualisering van genderbending geen aandacht is voor het ontbreken van de seksesymmetrie door bijvoorbeeld te verwijzen naar de derde sekse (zie bijvoorbeeld Herdt 1994). De kritiek van Mak heeft vooral betrekking op het ontbreken van het onderscheid tussen mannen met 'vrouwelijke' aspecten en vrouwen met 'mannelijke' hoedanigheden. Een andere kritiek kunnen we lezen bij Kari Weil (1992) en Braidotti (1989) die beide een gevaar zien in de mogelijke controle over de constructie van lichamelijke grenzen bij de discours rond gender waarbij genderbenders paradoxaal de dualiteit tussen 'mind/body'⁸ en de bijbehorende mannelijkheid en vrouwelijkheid terug herarticuleren. Een laatste kritiek met betrekking tot het concept genderbending is dat men de genderbenders de macht toedicht om flexibel te zijn. Een flexibiliteit die we vaak terugvinden in een consumptiecultuur en in een kapitalistische neoliberale discours (zie Jameson 1995). De consumeristische connotatie bij genderbending is dus helemaal niet veraf en het verzet van de genderbenders wordt opgenomen in het discours over het consumentisme (zie Van Bauwel 2004). Genderbenders articuleren verzet tegen de dominante genderidentiteiten maar dit verzet wordt nu geherformuleerd en is ingebed in de markt. Ondanks de incorporatie van het verzet van genderbending in de consumptiecultuur blijft het verzet tegen de hegemonische genderidentiteiten mogelijk, maar moet de inbedding in de populaire cultuur en dus ook in de dominante cultuur mee worden opgenomen in de conceptualisering.

Genderbending als concept blijft dus theoretisch en in mogelijke empirische analyses een bruikbaar concept om het spel met de genderidentiteiten in de ambigue representaties te onderzoeken. In deze casestudy hebben we nagegaan hoe in de hedendaagse populaire beeldcultuur op het niveau van representatie en op het niveau van receptie vorm wordt gegeven aan genderbending met de focus op de articulatie van verzet. We onderzochten, in de traditie van de 'audience cum content research' (Jensen 2002) zowel de massamediale discours over genderbending als de receptie daarvan door een concrete publieksgroep.⁹ Hier wordt een discours theoretische benadering gehanteerd waarbij we de mediatekst beschouwen als een product van 'discourse practices' (Fairclough 1992). In het blootleggen van deze betekenisgevingprocessen concentreren we ons vooral op genderbending als verzetdiscours tegen de traditionele hegemonische genderrollen.

DE VIDEOCLIP ALS RUIMTE VAN GENDERBENDING

“MTV may have appeared problematic in its insistence on the visually impressive, in focusing on appearance rather than musicality, but provided both a challenge and a unique forum for exploring and questioning gendered identity.” (Whiteley 2000: 13)

De format van de videoclip heeft specifieke representatieve strategieën en vraagt om een specifieke analyse. Door gebruik te maken van geïntegreerde analyse-instrumenten analyseerden we de representaties van genderbending in videoclips op twee niveaus. Op het eerste niveau onderzochten we 1823 videoclips op de aanwezigheid van een genderbendingdiscours. Hiervan onderscheidde we 174 videoclips waar er een articulatie aanwezig was van genderbending. Met andere woorden in 8,2% van de onderzochte videoclips was er een discours van genderbending aanwezig. Uit de 174 clips met genderbending onderscheidde we 36 unieke clips die elementen van genderbending bevatten. Opvallend is dat een variatie van muziekgenres terug te vinden is in deze 36 videoclips en dat het merendeel tot het narratief cinematografisch genre kan worden gerekend. Deze clips werden diepgaander geanalyseerd om te kijken welke representatieve strategieën er worden gebruikt in deze clips om genderbending vorm te geven. Na de analyse kwamen we tot de strategieën van parodie, van lichamelijke, van ‘gaze’-omkering, van rolomkering, van herarticulatie door discursief plezier en van rolvername. Deze laatste kent verschillende vormen die we als substrategieën aanduiden en we onderscheidde de rolvername door representatie van delinquentie, de rolvername door representatie van dominantie en rolvername door representatie van verzet tegen het patriërchaat.

De genderbendingmomenten die worden gearticuleerd door gebruik te maken van strategieën van parodie zijn vaak zeer sterke representaties van stereotiepe mannelijkheid en vrouwelijkheid en worden gearticuleerd aan de hand van ‘cross dressing’ en travestie. Vooral mannelijke artiesten maken gebruik van deze strategie en kaarten vaak de beklemming van de genderidentiteiten aan. Deze articulatie situeert zich vooral door de codes van de acteurs zoals vestimentaire codes, gestische codes en kinetische codes. De parodie, vaak onder de vorm van zelfironie maakt dat er gebruik wordt gemaakt van mimetische codes die een combinatie maken van een stereotiepe mannelijke en vrouwelijke identiteit. Hierbij simuleert men tijdelijk een extreme stereotiepe genderidentiteit en gaat de eigenlijke genderidentiteit an sich niet verloren, maar verdwijnt de gefixeerde identiteit. Deze strategie kan gelezen worden als een vorm van verzet, maar maakt bijna nooit een duidelijk statement van verzet tegen de dominante genderidentiteiten. Bovendien wordt er geen duidelijk ‘agency’¹⁰ gearticuleerd in deze strategie.

De strategieën van lichamelijke leggen de nadruk op de performance van de protagonist, vaak de artiest zelf. Het materiële lichaam weerspiegelt

de 'andere' genderidentiteit of articuleert een ambigue genderidentiteit, waar soms verwezen wordt naar het androgynе ideaal. 'Agency' en actieve constructie zijn hier vaak aanwezig. Ook hier zien we de articulatie voornamelijk door de codes van de acteur zoals de kinetische codes onder de vorm van een maskerade. In sommige videoclipen die deze strategie gebruiken zien we een vorm van kritiek op de genderidentiteit aanwezig. Deze is echter veel subtieler en wordt vaak door amplificatie via de songtekst betekenisgegeven. Toch blijft bij deze strategie de cinematografische representatie hegemoneisch en kijken we vaak vanuit een 'male gaze'¹¹, maar kan deze strategie gelezen worden als een vorm van verzet dat grotendeels geïncorporeerd is en vaak partieel is.

Dit is heel anders bij de strategieën van de 'gaze'-omkering waarbij we een radicale articulatie vaststellen van genderbending. De rolomkering en het ambigue spel wordt gearticuleerd door de camera en door de blik of perspectief van waaruit de kijker meekijkt met de protagonist. De rolomkering zit in de 'female point-of-view' die alles op zijn kop zet en tegenhegemonisch werkt. 'Agency' is duidelijk aanwezig en het verzet tegen de dominante genderidentiteiten wordt gearticuleerd.

Op een ander niveau onderscheiden we de strategieën van de rolomkering die wordt gearticuleerd door het spelen met traditionele genderrollen en identiteiten. Dit is een vaak voorkomende strategie en hier zien we zowel vrouwelijke als mannelijke artiesten die deze toepassen. De tekst ondersteunt vaak deze rolomkering onder de vorm van een amplificatie en de articulatie zit op het niveau van de mise-en-scène. Ook hier een duidelijke actieve 'agency' die subjectiviteit toekent aan de performance welke verzet articuleert in de videoclip.

Gelijkaardige, maar toch te onderscheiden strategieën zijn deze van de rolvername. Hierbij gaan vooral vrouwelijke artiesten een tijdelijke mannelijke genderidentiteit aannemen. Een van de vaak gebruikte substrategieën is de rolvername door representatie van delinquentie, waarbij vrouwelijke protagonisten binnentreden in de mannelijke ruimte van de subculturen en de hiermee verbonden representatie van delinquentie. Men eist een vrouwelijke plaats op door herarticulatie en door het creëren van een botsing van de genderidentiteiten, waarbij de vrouwelijke identiteit als sterk en dominant wordt voorgesteld. Deze articulatie van dominantie vinden we ook terug in de subcategorie van rolvername door representatie van dominantie. Het zijn bijna uitsluitend vrouwelijke artiesten die worden voorgesteld als 'angry women' die actie ondernemen om zichzelf te verzetten door gebruik te maken van een tijdelijke agressieve mannelijke identiteit. In de laatste substrategie zien we dat het verzet zich voornamelijk richt tegen het patriarchaat waarbij duidelijke kritiek wordt gearticuleerd tegen het patriarchale systeem en de rigide genderidentiteiten. De genderbendingmomenten worden hier vaak gearticuleerd door de ambiguïteit die gecreëerd wordt door 'disjuncture'¹²

tussen de beelden en de songtekst. Vaak wordt er via een duidelijk aanwezige 'agency' een verzetstatement gemaakt waarbij een subjectiviteit tot stand komt.

Een laatste vorm van articulatie van genderbending delen we in onder de strategieën van herarticulatie door discursief plezier. Hier wordt eerder op een positieve manier een ambiguïteit gearticuleerd, waarbij in de videoclip een productie plaatsvindt van een discours dat zich op een subtiel manier verzet tegen de patriarchale ideologie. Een thema dat vaak binnen deze strategieën wordt gebruikt is de vrouwelijke seksualiteit die als actief en positief wordt gerepresenteerd zonder een radicale omkering van de 'gaze', maar wel met een omkering van het object van de 'gaze'. Het gearticuleerde verzet is hier vaak subtieler en geïncorporeerd, maar de subjectiviteit die door de herarticulatie van het discursief plezier tot stand komt, maakt de betekenisgeving van verzet mogelijk.

JONGEREN GEVEN BETEKENIS AAN GENDERBENDING IN VIDEOCLIPS

"Ja, je hebt dat vandaag de dag daar niet meer zo moeilijk mee. Omdat ja, dergelijke zaken zijn al sociaal veel meer aanvaard en de grens tussen man en vrouw, zoals ik al gezegd heb, is veel kleiner dan vroeger. Dus is dat ja, een kleine stap om eens over, in zekere zin, over die grens te gaan, hé en ah ja, als je, je daar goed bij voelt, waarom zou je dat dan niet doen?" (respondent uit focusgroep)

Zoals vroegere receptiestudies en de studies van Nakayama en Peñaloza (1992) en Brown en Schulze (1990) over de interpretaties van videoclips van Madonna, onderscheiden we een veelheid aan discursieve articulaties bij de 257 jongeren in 30 focusgroepsinterviews.¹³ De discours van de deelnemende jongeren zijn zeer gefragmenteerd en zelfs contradictorisch. De respondenten omschreven de genderbendingperformances als articulaties van verzet, maar niet los van de dominante constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Vooral wanneer ze over 'anderen' praten articuleren de deelnemende jongeren vaak stereotiepe, traditionele en sterk gepolariseerde categorieën van vrouwelijkheid en mannelijkheid. De genderdichotomie blijft in de jongerendiscours een sterke constructie. Toch ziet de meerderheid van de respondenten genderidentiteit als het resultaat van de combinatie van natuur en cultuur, waarbij natuur wordt gezien als de basis. Deze discursieve structuur is zeer sterk ingebed in de uitspraken van de jongeren met als gevolg dat genderidentiteiten bij drie vierden van de respondenten gelinkt worden of zelfs gelijkgesteld worden aan sekse-identiteiten. Toch erkennen de jongeren dat cultuur de mogelijkheid creëert om te spelen en te bewegen met de genderidentiteiten. Tegelijkertijd zijn er sterke maatschappelijke constructies van traditionele mannelijkheid en vrouwelijkheid die volgens de jongeren worden overgedragen via opvoeding en media. Genderbending als concept was niet gekend bij de jongeren maar ze duiden deze articulatie als een spe-

lende praktijk en drie vierden hanteerde deze omschrijving. Ermee rekening houdend dat we de performativiteit van de focusgroepsinterviews en het taalgebruik niet mogen vergeten, geven de meeste jongeren een duidelijke omschrijving van genderbending. Het heeft voor de respondenten veel te maken met de vestimentaire codes en gedrag en dan vooral met het overschrijden van de grens van de traditionele codes, waarbij vaak de link wordt gemaakt met de sekse-identiteit. Met het gevolg dat de sekse-identiteit deel gaat uitmaken van de betekenisgeving van genderbending. Bovendien wordt er door bijna alle respondenten een onderscheid gemaakt tussen travestie en genderbending. Travestie wordt eerder omschreven als iets tijdelijk en als een articulatie van ironie en parodie, terwijl genderbending niet duidelijk als tijdelijk wordt gearticuleerd.

De deelnemende jongeren maken een onderscheid tussen vrouwelijke genderbenders en mannelijke genderbenders. Deze laatste worden meermaals gearticuleerd vanuit de sekse-identiteit waar de nadruk komt te liggen op het ontbreken van een duidelijke sekse-identiteit. Vrouwelijke genderbenders worden omschreven als mannelijke vrouwen die een duidelijk spel spelen door gebruik te maken van vestimentaire codes en gedrag of praxis, waarbij er geen link wordt gemaakt naar de sekse-identiteit als dusdanig. Deze laatste identiteit blijft op een ander niveau wel in de discursieve articulaties over vrouwelijke genderbenders aanwezig.

Zoals Butler (1990a, 1990b) suggereert is er voor de jongeren een ruimte voor verzet tegen de hegemonische genderidentiteit mogelijk. Deze mogelijkheid van verzet vinden we terug bij Smelik (1993) waar er geduid wordt op het onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke genderbenders. Het onderscheid dat door Smelik wordt aangehaald wordt ook door meer dan de helft van de respondenten geconstrueerd. Het concept verzet gelinkt aan articulaties van genderbending wordt bijna exclusief gereserveerd voor vrouwelijke genderbenders die hun 'agency' gebruiken als strategie voor 'empowerment'. Opvallend is dat vooral de vrouwelijke respondenten het mogelijke verzet van de vrouwelijke genderbenders lezen. Wanneer we de discours van jongeren bekijken over de specifieke articulaties van alle vormen van genderbending in videoclips kunnen deze inpassen in het model van verzet in de mediaruimte.

De discours over de specifieke representaties van vrouwelijke genderbending in videoclips duiden vooral op het wisselende spel met de genderidentiteiten door articulaties via vestimentaire codes en vooral via gedrag. Voor de jongeren worden de traditionele grenzen van de genderidentiteit overschreden door actief gebruik te maken van 'agency' om een verzetsstatement te maken (videoclip *Madonna* en videoclip *Garbage*). De discours over de specifieke representaties van mannelijke genderbending zijn eerder negatief en worden gelinkt aan de sekse-identiteit van de performer. Deze bending van de genders is voor de jongeren een manier om via hoofdzakelijk vestimentaire

codes te choqueren. De meeste participanten zien deze articulaties van genderbending eerder als een door de industrie ingegeven commercieel element om de verkoop te stimuleren dan als een verzetsstatement (videoclip *Marilyn Manson*). De specifieke discours van de jongeren met betrekking op articulaties van vrouwelijke travestie in videoclips duiden op de eenmaligheid en tijdelijkheid van de performance. Deze worden niet gelezen als parodie maar eerder als een perfecte imitatie die niet onmiddellijk wordt gezien als een vorm van verzet tegen de hegemonische genderidentiteiten (videoclip *Texas*). In de discours over de specifieke representaties van mannelijke travestie worden dan ook deze performances tijdelijk en worden zij gearticuleerd door vestimentaire codes die omschreven worden als 'verkleedpartijtjes'. Specifiek in de videoclip *I want to break free* (1984) van *Queen* drijft men volgens de respondenten de spot met vrouwelijkheid vanuit een traditionele invulling van de rolpatronen. Het verzet als statement is hier niet duidelijk aanwezig.

De discours over de praktijken van genderbenders articuleren geen duidelijke koppeling tussen het gedrag of praxis en de sekse-identiteit en wordt meestal gearticuleerd als een spel met vestimentaire codes en gedrag. Wanneer de jongeren refereren aan de praktijken van genderbending in hun eigen leefwereld halen ze voorbeelden aan uit hun ruimere context waar hoofdzakelijk verwezen wordt naar 'anderen'. Algemeen staan de jongeren open en progressief tegenover praktijken van genderbending in hun eigen context, maar het oordeel van anderen blijft belangrijk. Vooral de mannelijke respondenten zien zichzelf niet de praxis van genderbending toe-eigenen. De respondenten omschrijven zichzelf als kritische mediageletterden die bewust omgaan met de representaties in de media waarbij de helft van de deelnemende jongeren stelt dat media geen invloed heeft op hun eigen gedrag en praktijken.

Tenslotte wordt er in de helft van de discursieve articulaties van de jongeren verwezen naar het maken van een statement in de representaties van genderbending. Het zijn bewuste en actieve maatschappijkritische statements, soms ingegeven door commerciële overwegingen. Deze performances worden gelezen als incorporatie van verzet tegen de hegemonische genderidentiteiten met als doel meer cd's te verkopen en niet om een statement over de rigiditeit van deze identiteiten te maken. Toch zijn de soms gecommuniceerde articulaties van genderbending in de videoclips een duidelijke praktijk van macht waar de performer zijn of haar 'agency' gebruikt om actief een statement te maken en om de grens tussen de rigide genderidentiteiten te deconstrueren.

CONCLUSIE

In de theoretische benaderingen van genderbending worden de processen van commodificatie en de hedendaagse consumptiecultuur bijna niet gearticuleerd. Partieel en/of potentieel verzet tegen de hegemonische genderdiscours is aanwezig maar dit verzet is geïncorporeerd door een hegemonische consumptiecultuur. De verschillende discours zijn tegelijkertijd actief maar via deze incorporatie wordt het verzet tegen de genderdichotomie geherformuleerd als conformerend en coöperatief met de markt. Verzet tegen de hegemonische genderdiscours bestaat, maar tegelijkertijd is dit verzet ingebed en is het niet mogelijk om te ontsnappen aan de incorporatie van de hegemonische consumptiecultuur. Zonder de verheerlijking van de ideologie van het consumentisme of het aanhangen van een romantisch ideaal van verzet kan de theorievorming en empirische onderzoek rond genderbending niet rond de context van de hegemonische consumptiecultuur en moet deze mee in de conceptualisering worden opgenomen. Wanneer we de resultaten van de discours van mogelijk verzet tegen de dominante genderidentiteiten in videoclip uit de casestudy samenbrengen kunnen we besluiten dat de articulaties op het niveau van de tekst en de ontvangerszijde bewegen in een ruimte die gekenmerkt wordt door partieel verzet en incorporatie. Ook in de populaire cultuur kunnen traditionele mannelijkheid en vrouwelijkheid in vraag worden gesteld.

NOTEN

1. Dit artikel is gebaseerd op een doctoraatsstudie met als titel *Genderbending als discursief performatieve articulatie van verzet in de hedendaagse populaire beeldcultuur. Een tekstuele en receptie analyse van de representaties van bewegende genderidentiteiten in muziekvideoclips* (Van Bauwel 2005).
2. Naast enkele analyses vanuit filmstudies, vinden we ook in het veld van culturele studies tekstgerichte onderzoeken naar de representaties in videoclip terug (zie bijvoorbeeld Mercer 1993, Scott 1993). Zo stellen Peter Golding en Graham Murdock (1991: 79) dat in het veld van culturele studies in het onderzoek naar muziekvideoclips de media artefacten worden opgevat als: "[...] texts, and the process of analysis consists of 'reading off' the layers of social meaning they contain, and then extrapolating outwards to the social relations involved in their production and use." Er is dus een leemte in het onderzoek naar de discursieve repertoires van de kijkers van videoclip.
3. Transgenderisme duidt op travestie, genderbending, transseksualiteit, 'drag', androgynie en 'cross-dressing'.
4. Ook het medium film is een ruimte voor genderbenders en androgyne representaties (zie Bell-Metereau 1993, Suàrez 1996).
5. Transvestisme is een begrip dat voor het eerst werd gebruikt door de Duitse seksuoloog Magnus Hirschfeld (1868-1935) en duidt op het aannemen van de zichtbare of psychologische gendertekens zoals namen en kleding van de andere sekse en gender (voor een overzicht zie Garber 1992).
6. Ook in de theorieën rond verzet tegen de seksdichotomie worden de theorieën van Butler gebruikt, zie bijvoorbeeld Wilchins (1997) en More & Whittle (1999).

7. De macht waaraan hier wordt gerefereerd is de macht om het hegemonische discours over mannelijkheid en vrouwelijkheid te verbreken en hierdoor de empowerment van de 'andere' te bewerkstelligen.
8. Voor een overzicht van de 'mind/body'-dualiteit zie bijvoorbeeld Crossley (2001).
9. Door gebruik te maken van tekstanalyses gaan we na hoe genderbenders in videoclippen worden gerepresenteerd en welke discours we terugvinden in deze representaties. Verder onderzoeken we aan de hand van receptieonderzoek hoe jongeren betekenissen geven aan de representaties van genderbenders in deze videoclippen.
10. Agency als concept duidt op de actor als agent van haar of zijn eigen handelen in tegenstelling tot het structureel functionalisme, m.a.w. agency duidt op het handelend zijn (zie McNay 2000).
11. De 'Male gaze' of 'mannelijke point-of-view' duidt op de blik of perspectief vanuit het standpunt van de mannelijke protagonist (m.a.w. de camera kijkt door de ogen van de protagonist) die kijkt naar het lichaam van een vrouw, waarbij dit lichaam wordt geobjectiveerd, gefragmenteerd en vaak geërotiseerd.
12. 'Disjuncture' duidt erop dat de tekst en beeld niet goed op elkaar aansluiten of wanneer deze in tegenspraak zijn.
13. De besproken videoclippen in de focusgroeps gesprekken zijn: *I want to break free* (1984) van Queen, *Cherry lips* (2001) van Garbage, *The nobodies* (2000) van Marilyn Manson, *What it feels like for a girl* (2001) van Madonna en *Inner Smile* (2001) van Texas.

BIBLIOGRAFIE

- Abercrombie, N. (1996). *Television and Society*. Cambridge: Polity Press.
- Bell-Metereau, R. (1993). *Hollywood Androgyny*. New York: Columbia University Press.
- Bhabha, H. (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Bornstein, K. (1994). *Gender Outlaw: On Men, Women and the Rest of Us*. New York: Routledge.
- Braidotti, R. (1989). 'Organs without Bodies' *Differences* 11(4).
- Brown, J.D. en L. Schulze (1990). 'The Effect of Race, Gender, and Fandom on Audience Interpretations of Madonna's Music Videos' *Journal of Communication* 40(2).
- Brown J.K. en K. Campbell (1986). 'Race and Gender in Music Videos: The Same Beat but a Different Drummer' *Journal of Communication* 36(1).
- Butler, J. (1990a). 'Performative Acts and Gender Constitutions' In: S.E. Case (red.) *Performing Feminism*. Baltimore: John Hopkins University Press, pp.270-109.
- Butler, J. (1990b). *Gender Trouble. Feminism and the subversion of identity*. London: Routledge.
- Butler, J. (1993). *Bodies that matter: on the discursive limits of 'sex'*. London: Routledge.
- Colegrave, S. (1991). *Androgynie. Eenheid van het vrouwelijke en het mannelijke*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Crossley, N. (2001). *The Social Body. Habits, identity and desire*. London: Sage.
- Domurat Dreger, A. (1998). *Hermaphrodites and the Medical Invention of Sex*. Cambridge: Harvard University Press.
- Dynes, W.R. (red.) (1990). *Encyclopedia of Homosexuality, Vol. I*. London: Garland Publishing.
- Ekins, R. en D. King. (red.) (1996). *Blending Genders. Social Aspects of Cross-dressing and Sex-changing*. London/New York: Routledge.
- Entwistle, J. en E. Wilson (red.) (2001). *Body Dressing*. Oxford: Berg.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fiske, J. (1989). *Reading the Popular*. London: Unwin Hyman.
- Garber, M. (1993). *Vested Interests. Cross-dressing & Cultural Anxiety*. New York: Harper Perennial.

- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Golding, P en G. Murdock, G. (1991). 'Culture, Communications and Political Economy' In: J. Curran en M. Gurevitch (red.) *Mass Media & Society*. London: Arnold, pp. 70-91.
- Greed, B. (1987). 'From Here to Modernity: Feminism and Postmodernism' *Screen* 28(2).
- Grossberg, L. (1994). 'The Deconstruction of Youth' In: J. Storey (red.) *Cultural Theory and Popular Culture: A Reader*. Hertfordshire: Harvester Wheatsheaf, pp.183-190.
- Haberstam, J. (1998). *Female Masculinity*. Durnham/London: Duke University Press.
- Hall, S. (1986). 'Media power and class power' In: J. Curran, J. Ecclestone, G. Oakley en A. Richardson (red.) *Bending reality: the state of the media*. London: Pluto Press, pp.5-14.
- Hall, S. (1996). 'Who Needs Identity?' In: S. Hall en P. Du Gay (red.) *Questions of Cultural Identity*. London: Sage, pp.1-17.
- Hall, S. (2000). 'Who needs identity' In: P. Du Gay, J. Evans en P. Redman (red.) *Identity: a reader*. London: Sage, pp.15-30.
- Herdt, G. (red.) (1994). *Third Sex. Third Gender. Beyond Sexual Dismorphism in Culture and History*. New York: Zone Books.
- hooks, b. en C. West (1991). *Breaking Bread. Insurgent Black Intellectual life*. Boston: South End Press.
- Jameson, F. (1995). *Postmodernism or, the cultural logic of late capitalism*. London: Verso.
- Jensen, K.B. (2002). 'Media reception: qualitative traditions' In: K.B. Jensen (red.) *Handbook of Media and Communications Research: Quantitative and Qualitative Research Methodologies*. London/New York: Routledge, pp.156-169.
- Kaplan, E.A. (1997). 'Whose Imaginary? The Televisual Apparatus, the Female Body and Textual Strategies in Select Rock Videos on MTV' In: S. Kemps en J. Squires (red.) *Feminisms*. Oxford Readers. Oxford/New York: Oxford University Press, pp.410-423.
- Meers, Ph. (2002). 'Filmpubliek en (Europese) cinema. Theoretische verkenning en een survey bij jongeren in Vlaanderen' *Tijdschrift voor Sociologie* 23(3/4).
- Mak, G. (1997). *Mannelijke vrouwen. Over grenzen van sekse in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Boom.
- Mercer, K. (1993). 'Monster Metaphors: notes on Michael Jackson's *Thriller*' In: S. Frith, A. Goodwin en L. Grossberg (red.) *Sound & Vision. The music video reader*. London/New York: Routledge, pp.93-108.
- More, K. en S. Whittle (red.) (1999). *Reclaiming Genders. Transsexual grammars at the fin de siècle*. London/New York: Cassell.
- Nakayama, T.K. en L.N. Peñaloza (1992). 'Madonna T/Races: Music Videos Through the Prism of Color' In: C. Schwichtenberg (red.) *The Madonna Connection: Representational Politics, Subcultural Identities, and Cultural Theory*. Boulder: Westview, pp.39-55.
- McNay, L. (2000). *Gender and Agency. Reconfiguring the Subject in Feminist and Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Roe, K., Van den Bulck, J., Cock, J.K. en C. Dusart (2001). *Het onderwijs in een concurrentiestrijd. Een studie naar de positie van formele leerkanalen in een informele kennismaatschappij*. KULeuven: Departement Communicatiewetenschap.
- Schwichtenberg, C. (1992). 'Music Video. The Popular Pleasures of Visual Music' In: J. Lull (red.) *Popular Music and Communication*. London: Sage, pp.116-133.
- Swchichtenberg, C. (red.) (1993). *The Madonna Connection: Representational Politics, Subcultural Identities, and Cultural Theory*. Boulder: Westview Press.
- Scott, R.B. (1993). 'Images of Race and Religion in Madonna's Video *Like a Prayer*: Prayer and Praise' In: C. Schwichtenberg (red.) *The Madonna Connection. Representational Politics, Subcultural Theory*. Boulder/San Francisco/Oxford: Westview Press, pp.57-77.
- Smelik, A. (1993). 'Carrousel der seksen' In: R. Braidotti (red.) *Een beeld van een vrouw. De visualisering van het vrouwelijke in de postmoderne cultuur*. Kampen: Kok Agora, pp.19-49.
- Spaink, K. (1998). *M/V *Doorhalen wat niet van toepassing is*. Amsterdam: Nijgh/Van Ditmar.

- Suàrez, J. (1996). *Bike Boys, Drag Queens, and Superstars. Avant-Garde, Mass Culture, and Gay Identities in the 1960s Underground Cinema*. Bloomington: Indiana University Press.
- Stone, S. (1991). 'The Empire Strikes Back: A Posttranssexual Manifesto' In: K. Straub en J. Epstein (red.) *Body Guards: The Cultural Politics of Gender Ambiguity*. New York: Routledge, pp. 280-304.
- Van Bauwel, S. (2004). 'Representing Gender Benders: Consumerism and the Muting of Subversion' In: E. Siapera en J. Hands (red.) *At the Interface: Continuity and Transformations in Culture and Politics*. Oxford: Rodopi, pp.17-38.
- Van Bauwel, S. (2005). 'Genderbending als discoursief performatieve articulatie van verzet in de hedendaagse populaire beeldcultuur. Een tekstuele en receptie analyse van de representaties van bewegende genderidentiteiten in muziekvideoclips.' *Onuitgegeven Doctoraatsverhandeling*. Gent: Vakgroep Communicatiewetenschappen.
- Vernallis, C. (2004). *Experiencing Music Video. Aesthetics and Cultural Context*. New York: Columbia University Press.
- Weil, K. (1992). *Androgyny and the Denial of Difference*. Charlottesville/London: University Press of Virginia.
- Wilchins, R.A. (1997). *Read My Lips. Sexual subversion and the end of gender*. New York: Firebrand Books.
- Whiteley, S. (2000). *Women and Popular Culture. Sexuality, Identity and Subjectivity*. London/ New York: Routledge.
- Woodhouse, A. (1989). *Fantasie Women, Sex, Gender & Travestisme*. New Brunswick: Rutgers University Press.

CONTACTGEGEVENS

Sofie Van Bauwel

Universiteit Gent
Vakgroep Communicatiewetenschappen
Korte Meer 7-11
9000 Gent
T. 09 264 67 99
F. 09 264 69 92
sofie.vanbauwel@UGent.be

Performance

Come Queer! Come as you are!

Als afsluiter van het colloquium trakteerde het collectief Queerilla het publiek op een aantal felgesmaakte performances. Het collectief is ook nauw betrokken bij de organisatie van de Queer Kafees in Gent, die hieronder voorgesteld worden.

Queer betekende vroeger gewoon 'raar', 'bizar', later ook 'flikker'. Nu noemen sommigen zichzelf queer als reactie op de comfortabel ingeburgerde gays en lesbiennes. Queers willen zich niet integreren in een onrechtvaardige, milieuvervuilende, kapitalistische wereld. Ze willen de wereld veranderen!

Queers willen zich ook niet houden aan het binaire denk- en machtssysteem van man/vrouw en hetero/homo. Queer is niet normaal willen zijn, en de norm in vraag stellen. Dan gaat het niet alleen over gender en seksualiteit, maar ook over klasse, etniciteit, handicaps, ... Queer is een label dat geen label wil zijn. Queer is wat je er zelf van maakt!

Het Queer Kafee wil een vrije speelruimte zijn waarin iedereen zichzelf kan zijn en/of zoeken. Een antidotum voor een samenleving die bepalende concepten opdringt. Een plaats waar identiteiten divers en veranderlijk zijn.

Het Queer Kafee is zelfbestuurd en niet-kommercieel. Het is een sociaal en creatief platform voor queer-performances, tentoonstellingen, werkinkwinkels, films, literatuur, voor de uitwisseling van informatie en axieplannen, en wat je verder zelf nog kan bedenken.

Come Queer! Come as you are!

En guise de "pousse-café" le collectif Queerilla a présenté quelques numéros qui ont été fort appréciés par le public. Le collectif est étroitement lié à l'organisation des Queer Kafees à Gand que nous vous présentons ci-après.

Avant, 'Queer' signifiait 'étrange', 'bizarre', ensuite cela signifiait 'pédé'. Maintenant certains se qualifient de 'queer' pour réagir à la confortable intégration des gays et lesbiennes dans la société. Les 'Queers' ne veulent pas s'intégrer dans un monde injuste, polluant, capitaliste. Ils veulent changer le monde!

Les Queers ne veulent pas non plus respecter le système binaire de pensée et de pouvoir homme/femme et hétéro/homo. Être 'Queer' signifie ne pas vouloir être normal et remettre en question la norme. On ne parle plus seulement de genre et de sexualité mais également de classe, d'éthnicité,

de handicaps... 'Queer' est une étiquette qui ne veut pas être une étiquette. 'Queer' est ce qu'on en fait soi-même!

Le 'Queer Kafee' se veut être un espace de jeux libres où tout un chacun peut être librement ce qu'il est et/ou le rechercher. Un antidote pour une société qui impose des concepts déterminants. Un lieu où les identités sont diverses et changeantes.

Le 'Queer Kafee' est autogéré et n'a pas de but commercial. Il s'agit d'une plateforme sociale et créative pour les performances queer, expos, ateliers, films, littérature, pour l'échange d'information et de plans d'action, et tout ce que vous pouvez imaginer.

Come Queer! Come as you are!

CONTACTGEGEVENS / COORDONNÉES

Queerilla

info@queerilla.be
www.queerilla.be

